

Kau Palesiteni 'o e Siasí

TOHI LĒSONI
'A E TOKOTAHA AKÓ

Kalasi Lēsoni Fakalotu 345

Kau Palesiteni 'o e Siasí

Tohi Lēsoni 'a e Tokotaha Akó

Kalasi Lēsoni Fakalotu 345

Teuteu'i 'e he

Potungāue Ako 'a e Siasí

Pulusi 'e he

Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Sōleki Siti, 'Iutā

FAKAMĀLŌ

‘Oku mau fakamālō atu ‘i hono ngāue ‘aki ‘o e ngaahi ‘ata ‘i he tohi lēsoni ni. Ngaahi ‘ata ‘oku ‘ikai fakahaa‘i tonu atu ai na‘e ‘omai ‘e he Ngaahi ‘Ākaivi ‘a e Siasí, Musiume ‘o e Hisitōlia mo e Tā Valivali ‘a e Siasí, Nāunau Fakalēsoni ‘a e Potungāue Ako ‘a e Siasí, pea mo e Laipeli Visual Resources ‘a e Siasí.

‘Omai e ‘ū fakamatalá mo e fakatonutonú, kau ai ha ngaahi fehālaaki ‘i hono taipé‘i, ki he CES Editing, 50 E. North Temple Street, Floor 8, Salt Lake City, UT 84150-0024 USA.
‘Ī-meili: ces-manuals@ldschurch.org

© 2011 ‘e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma‘u ‘a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē
Fakalelei‘i 2004
Paaki ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti ‘o ‘Ameliká
Fakangofua ‘i he lea faka-Pilitāniá: 10/04
Fakangofua ke liliú: 10/04
Liliu ‘o e *Presidents of the Church: Student Manual*
32480 900

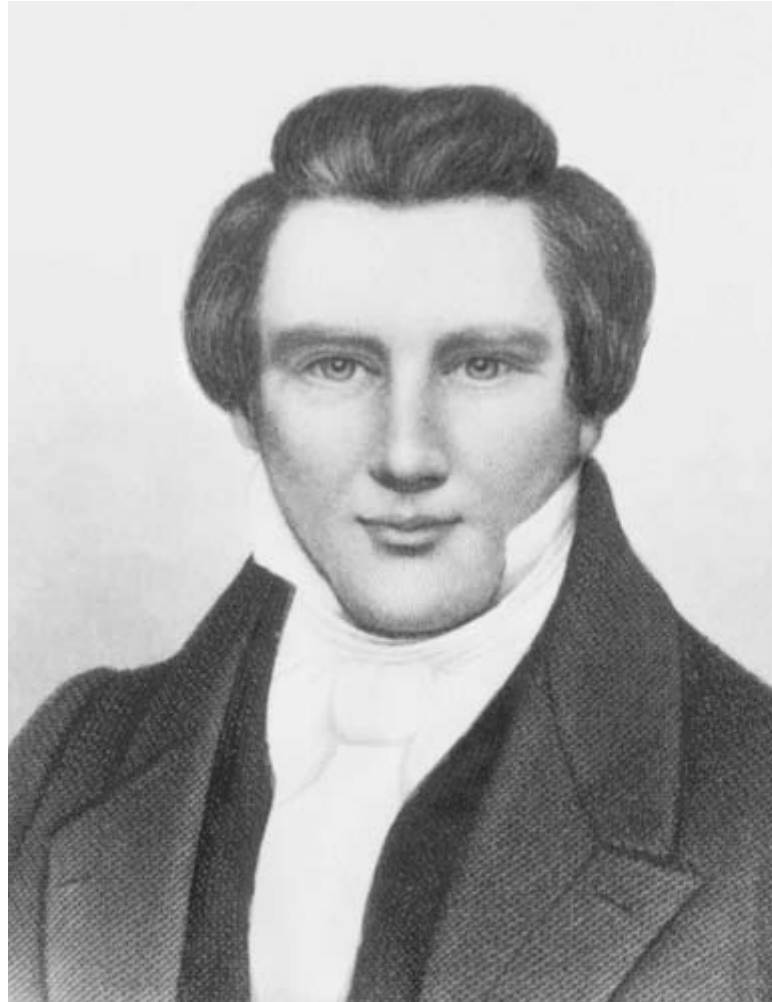
Fakahokohoko ‘o e Tohi

Vahe 1	Siosefa Sāmita—‘Uluaki Palesiteni ‘o e Siasí	1
Vahe 2	Pilikihami ‘Iongi—Palesiteni Hono Ua ‘o e Siasí	22
Vahe 3	Sione Teila—Palesiteni Hono Tolu ‘o e Siasí	43
Vahe 4	Uilifooti Utalafi—Palesiteni Hono Fā ‘o e Siasí	63
Vahe 5	Lolenisou Sinou—Palesiteni Hono Nima ‘o e Siasí	85
Vahe 6	Siosefa F. Sāmita—Palesiteni Hono Ono ‘o e Siasí	104
Vahe 7	Hiipa J. Kalānite—Palesiteni Hono Fitu ‘o e Siasí	123
Vahe 8	Siaosi ‘Alipate Sāmita—Palesiteni Hono Valu ‘o e Siasí	143
Vahe 9	Tēvita O. Makei—Palesiteni Hono Hiva ‘o e Siasí	160
Vahe 10	Siosefa Filitingi Sāmita—Palesiteni Hono Hongofulu ‘o e Siasí	179
Vahe 11	Hāloti B. Li—Palesiteni Hono Hongofulu Mā Taha ‘o e Siasí	196
Vahe 12	Sipenisā W. Kimipolo—Palesiteni Hono Hongofulu Mā Ua ‘o e Siasí	215
Vahe 13	‘Eselā Tafi Penisoni—Palesiteni Hono Hongofulu Mā Tolu ‘o e Siasí	236
Vahe 14	Hauati W. Hanitā—Palesiteni Hono Hongofulu Mā Fā ‘o e Siasí	260
Vahe 15	Kōtoni B. Hingikeli—Palesiteni Hono Hongofulu Mā Nima ‘o e Siasí	283
Fakamatala		
Fakalahi	Ngaahi Me‘a ne Hoko he Mo‘ui ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí	314

VAHE 1

Siosefa Sāmita

‘ULUAKI PALESITENI ‘O E SIASÍ

Tā Tongilongi 'a Frederick Hawkins Piercy

NGAAHI ME'A NA'E HOKO 'I HE MO'UI 'A SIOSEFA SĀMITĀ

Ta'u

motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i ia he 'aho 23 Tisema 1805 'i Seiloni, Vahefonua Uinisoa, Veamoniti, kia Siosefa mo Lusi Meki Sāmita.

- 7 Na'á ne 'ūkuma 'a e tafa ne fai ki hono va'é—ne to'o ha fo'i hui ne mahaki'ia (fa'ahita'u momoko, 1812–13).
- 14 Na'á ne mamata pea fefolofolai mo e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí (fa'ahita'u failau, 1820).
- 17 Na'e 'a'ahi 'a Molonai kiate ia mo fakahā ange fekau'aki mo e lēkooti 'o e kau Nifái (21–22 Sepitema 1823; Hili ia, na'e 'a'ahi fakata'u ange 'a Molonai, 1824–27).
- 21 Na'á ne mali mo 'Ema Heili (18 Sānuali 1827), ma'u 'a e 'ū lau'i peletí (22 Sepitema 1827), pea kamata hono liliú (Tisema 1827).
- 22 Mole 'a e peesi 'e 116 'o e Tohi 'a Molomoná (Sune 1828).
- 23 Na'á ne ma'u mo 'Ōliva Kautele 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēlone meia Sione Papitaiso (15 Mē 1829); na'á na ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki meia Pita, Semisi mo Sione (fakafuofua nai ki he 16–28 Mē 1829); na'e fakahā ki he Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú 'a e 'ū lau'i peletí (Sune 1829).
- 24 Na'e pulusi 'a e Tohi 'a Molomoná (ne ma'u e ngaahi 'uluaki tataú 'i he 'aho 26 Mā'asi 1830); na'e fokotu'u 'a e Siasí (6 'Epeleli 1830).
- 25 Na'á ne hiki mo hono fāmílí ki Ketilani, 'i 'Ohaiō (1831); na'á ne tāpuaki'i 'a e kelekele 'o e tempale 'i 'Initipeniteni, Mísulí (3 'Aokosi 1831).
- 26 Na'e fakanofu ia ko e Palesiteni 'o e lakanga fakataula'eiki mā'olungá (25 Sānuali 1832).
- 27 Fokotu'u e Kau Palesitenisí 'Uluakí (18 Mā'asi 1833).
- 28 Na'á ne tataki 'a e 'Apitanga 'o Saioné mei 'Ohaiō ki Mísuli (Mē–Sune 1834).
- 29 Ui mo fakanofu 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (14 Fēpueli 1835) mo e Kau Fitungofulú (28 Fēpueli 1835); na'e tali ke hoko 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá (17 'Aokosi 1835) ko e folofola.
- 30 Na'á ne fakatapui e Tempale Ketilaní (27 Mā'asi 1836); na'e hā mai 'a Sisū Kalaisi, Mōsese, 'Ilaiase mo 'Ilaisiā kiate ia mo 'Ōliva Kautele pea toe fakafoki mai e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki (3 'Epeleli 1836).
- 32 Fakahū pōpula 'i he fale Fakapōpula 'i Lipetií (1838).
- 33 Tataki 'a e Siasí mei he Fale Fakapōpula 'i Lipetií (Tisema 1838–'Epeleli 1839); kamata 'a hono langa 'o Nāvuú (1839); fakatahataha 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki Nāvū pea kamata 'a hono langa 'o e feitu'ú (1839).
- 35 Kamata 'a e ngāue 'i he Tempale Nāvuú; na'e kamata 'a e palani hikifonua e kāingalotu 'o e Siasí mei 'Iulopé (1841).
- 36 Pulusi 'a e tohi 'a 'Ēpalahamé (1 Mā'asi 1842); fokotu'u 'a e Fine'ofá (17 Mā'asi 1842); kikite'i 'a e fetukutuku e Kāingalotú ki he 'Otu Mo'unga Maká (6 'Aokosi 1842).
- 37 Na'á ne hiki e fakahā ki he mali ta'engatá (12 Siulai 1843).
- 38 Na'á ne hoko ko ha kanititeiti fili palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká (Sānuali 1844); na'e fakapoongi ia mo hono tokouá 'i he Fale Fakapōpula 'o Kātesí (27 Sune 1844).

Na'e tohi 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“I he taimi 'oku fie ma'u ai ke fakatonutonu e ngaahi fehālāki pea ke fakamāma'i 'a e fakapo'uli fakalaumālie pea ke fakaava 'a e ngaahi langi, pea fā'ele'i ha ki'i valevale. Ko ha ngaahi kaungā'api toko si'i pē 'i ha feitu'u tafungofunga 'i he tuku'uta ['o Veamoniti'i] ne nau 'ilo 'oku feitama 'a Lusi [Meki Sāmīta]. Ne 'ikai ha polokalama tokangaekina 'o e feitama pe kau neesi; falemahaki, 'ikai ha me'alele ki he me'a fakatu'upake'e, 'ikai ha loki fā'ele. 'Oku mo'ui pea mate 'a e ngaahi pēpē 'i he 'atakai faingata'a ko 'eni ka 'oku 'ilo pē ki ai ha toko si'i.

“Tama 'e taha ma'a Lusi! 'Oku 'ikai ifi ha ngaahi talupite; 'oku 'ikai ha ngaahi ongoongo 'oku tuku atu fakahoua; 'ikai ha ngaahi faitā 'e fakahoko; 'ikai ha fanongonongo 'e fakahoko; ko ha mātu'a anga fakakau-me'a pē 'e ni'hi na'a nau talanoá. Ko ha tama tangata. Na'e 'ikai ha misi 'a e ngaahi tokouá mo e tuofāfiné 'oku fā'ele'i ha palōfita ki honau fāmili” (*Faith Precedes the Miracle* [1972], 324–25).

Na'e fā'ele'i 'a Siosefa Sāmīta ko e Si'i 'i he 'aho 23 Tisema 1805 kia Siosefa mo Lusi Meki Sāmīta. Na'e ako'i 'e he mātu'a faivelengā ni ki he'ena fānaú ha ngaahi mo'oni fakalotu. Na'e meimei ke fakalotolahi'i 'e Lusi 'ene fānaú ke nau ako 'a e Tohi Tapú. Na'e ta'epau-ia foki 'a Siosefa ko e Lahí 'i he ngaahi siasi tukufakaholó, neongo na'a ne tui mālohi ki he 'Otuá. Ne hoko e mātu'a ko ha ongo hako 'o ha ngaahi to'u tangata ne nau fekumi ke mo'ui 'aki ha ngaahi tefito'i mo'oni fakalotu totonu.

Na'e fā'ele'i 'a Siosefa Sāmīta ko e Lahí, tamai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta 'i he 'aho 12 Siulai 1771 'i Topifila, Masasūseti.

Na'e fā'ele'i 'a Lusi Meki Sāmīta, fa'ē 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta 'i he 'aho 8 Siulai 1776 'i Kilisiume, Niu Hemisaea.

Na'e hoko 'a Siosefa Sāmīta ko e Si'i ko ha laumālie faka'e'i'eiki, ne tomu'a fakanofu pea poto kimu'a pea fā'ele'i. Na'e tupu hake ia 'i ha faama. 'I he'ene kei tupu haké na'e lahi e taimi ne hikihiki holo hono fāmili, ko

e feinga ke ma'u ha feitu'u ke nau nofo ai 'a ia te nau ala fetokoni'aki ai. Na'e ngāue fakataha 'a Siosefa mo hono fāmili pea a'usia ha ngaahi faingata'a. Na'a nau matu'uaki e kovi 'o e ngoué, kākaa'i 'i he me'a fakakelekelé pea mo hono kākaa'i 'enau ngaahi totongi tupu ne totonu ke ma'u. 'I he ngaahi me'a kotoa ko 'eni, na'e fakahoko 'e he fāmili Sāmīta ha konga mahu'inga 'i hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolele'i 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko 'eni.

NA'E HOKO 'A SIOSEFA SĀMĪTA KO HA TAMASI'I LOTOTO'A MO LOTOMA'U

Talavou ko Siosefa Sāmīta

Na'e tohi 'a Lusi Meki Sāmīta fekau'aki mo e faingata'a'ia ko ia 'a Siosefa 'i hono ta'u fitu 'i ha palopalema lahi ne hoko ki hono va'e to'ohemā na'e hāhāmoloia 'ene hokó, 'a ia na'a ne faingata'a'ia ai hili ia ha taimi nounou mei hono ma'u ia he mofi taifoti:

“Na'e kamata leva ke fufula 'a hono va'e peá ne hokohoko atu 'i ha mamahi ne fu'u taulōfu'u 'i ha toe uike 'e ua. Lolotonga e taimi ko 'eni, na'a ku fuofua ai ia 'o meimei hokohoko, ke fakanonga kiate ia pea fai 'a e anga lelei taha te u lava fakahokó ke fakanonga 'ene ngaahi faingata'a'ia, 'o a'u ki ha taimi na'e 'ikai ke u lava'i 'ou matu'aki puke ai.

“Pea na'e loto leva 'a Hailame 'a ia na'e 'iloa ko 'ene anga'ofá mo e fie kaungāmamahí ke ne fetongi'i au. Koe'uhí ko ha tamasi'i lelei mo falala'anga, ne mau tuku ke ne fai ia, pea ke faingofua e ngāue kiate ia, na'a ma fakatokoto 'a Siosefa 'i ha mohenga mā'ulalo pea tangutu pē 'a Hailame 'i he tafa'aki he 'aho mo e pō, 'o puke e konga mamahi taha 'o e va'e ko ia ne uesiá 'i hono nimá pea kuku ia 'o ofi kiate ia, pea lava ai e ki'i tokotaha mamahí ke kātaki'i lelei ange 'a e mamahí 'a ia ne hangē ka mole ai 'a 'ene mo'ui” (*History of Joseph Smith by His Mother*, eds. Scot Facer Proctor and Maurine Jensen Proctor [1996], 73).

Ma'u 'a e Tali 'i he angalelei 'a Russell R. Rich

'I he 1811, na'e nofo totongi 'a e fāmili Sāmītā 'i ha faama 'i he faka-Hihifo 'o Lapanoní, Niu Hemisaea. Na'e 'iloa 'a e 'apí ko 'ení ko e nofo'anga 'o e fāmili Sāmītā. Na'e holoki ia 'i he 1967.

Hili ha ngaahi uike si'i pea feinga tu'o ua ke faka-si'isi'i 'a 'ene pupulá pea fakatafe 'a e huhu'a koví kae 'ikai ha ola lelei, na'a nau talanoa leva ki ha kau toketā tafa. Ko 'enau fakakaukaú ke tu'usi 'a e va'é, ka na'e 'ikai loto ki ai 'a e fa'ē 'a Siosefá kae 'oua kuo nau toe fakahoko ha feinga ke toe tafa. Na'a ne tohi:

“Hili ha fepōtalanoa'aki mo e toketā pule faitafá na'a ne fekau ke 'omi ha ngaahi afo ke ha'i 'aki 'a Siosefa ki he mohengá ka na'e 'ikai loto ki ai 'a Siosefa. 'I he taimi na'e pehē ai 'a e toketaá 'oku pau ke ha'i, na'e pehē tonu mai 'a Siosefa, 'Toketā, 'Ikai. 'E 'ikai ke ha'i au. Te u matu'uaki ange hono fakahokó 'i he 'ikai ke ha'i.’

“Na'e pehē mai e toketaá, 'Te ke inu leva ha uaine? Kuo pau ke ke faka'aonga'i ha me'a pe 'e 'ikai ke ke lava

'o matu'uaki 'a e tafa lahi 'oku fie ma'u ke fakahoko kiate koé.’

“Na'e tali 'a e tamasi'i 'o pehē, ' 'Ikai, he 'ikai te u inu ha kava mālohi, pe ha'iha'i ki lalo, ka te u talaatu 'a ia te u fa'i. 'E tangutu 'eku tama'i 'i he mohengá 'o ofi mai kiate au pea te u fai ha me'a pē 'oku fie ma'u ke u fai ki hono to'o ko ia 'o e hu'i ki tu'á. Ka 'oku ou fie ma'u 'eku fa'eé ke hū ki tu'a. 'Oku ou 'ilo 'e 'ikai ke ke matu'uaki ke mamata mai ki he'eku faingata'a'ia. 'E lava ia 'e he tangata'eikí. Ka kuó ke fua au he taimi lahi pea tokanga'i au 'i ha taimi lō-loa, pea kuó ke fu'u hela'ia.' Pea na'a ne hanga hake leva ki hoku fofongá kuo fonu lo'imata'ia 'o kole fakamamate, 'Fa'ē, te ke palōmesi mai kiate au 'e 'ikai ke ke nofo? 'E tokoni'i au 'e he 'Eikí. Pea te u lava'i ia, ko ia mavahe atu leva kae 'oua kuo lava 'enau ngāuē.' ...

Faitā 'a Jed A. Clark

Na'e hoko 'a Palemailā, Niu 'Ioke ko ha kolo ngoue si'isi'i 'i he 1816. 'I he taimi ne fokotu'u ai 'a e Kanali 'Ealí 'i he 'ēliá 'i he 1822, na'e hoko 'a e koló ko ha senitā fefakatau'aki tu'umālie. 'Oku ui 'a e fehokotaki'anga ko 'ení ko e Ngaahi Tuliki 'e Faá pea 'i ai 'a e siasi kehe he tuliki takitaha: siasi Metotisi, Pelesipeteliané, 'Ingilani, mo e Papitaisó. Ko e falelotu Pelesipeteliané na'e 'uluaki langá 'i he 1832, hili ha ta'u e fetukutuku mai 'a e Fāmili Sāmītā ki 'Ohaio. Na'e kakato 'a e toengá ki he 1870.

(1) Feitu'u 'ulu'akau na'e 'ilo ko e Vao'akau Tapú, (2) tu'u'anga 'o e fale 'akau na'e toe fakalelei'i ne 'uluaki langa 'e he fāmili Sāmītā, (3) kamata langa 'o e 'apí 'e 'Alavini Sāmīta, (4) vakai ki he kolo ko Palemailā. Na'e fakatau kotoa 'e he Siasi 'a e faama 'a e fāmili Sāmītā, kau ai 'a e feitu'u 'o e Vao'akau Tapú 'i he 1907.

“Na’e kamata leva e tafá ‘e he kau toketā faitafá ki he hui ‘o hono va’é, kamata mei he tafa’aki ‘e taha na’e uesiá, pea pehē ki he tafa’aki ‘e tahá, hili iá pea nau tu’usi ia ‘aki ha foasepi (forceps) pe palaea (pincers). Ko ia, na’a nau to’o ai ha ngaahi kongokonga lalahi ‘e hiva ‘o e fo’i huí. ‘I he taimi na’a nau motuhi ai ‘a e ‘uluaki kongá, na’á ne kaikaila le’o lahi ‘i he’ene mamahí pea ‘ikai ke u lava ‘o ta’ofi ‘a ‘eku lele kiate iá, ka ‘i he’eku hū ki he lokí na’á ne tangi ‘o pehē, “E fa’ē! Foki! Foki! ‘oku ‘ikai ke u fie ma’u ke ke hū mai. Te u fakato’a kapau te ke ‘alu” (Smith, *History of Joseph Smith by His Mother*, 74–75).

Na’e tuai ‘a ‘ene saí, ka na’e faifai pē pea sai e va’e ‘o e talavou ko Siosefá, ka na’á ne ki’i ketu.

NA’E HĀ ‘A E ‘OTUA KO E TAMAÍ MO HONO ‘ALO KO SĪSŪ KALAIŚÍ KI HE PALŌFITA KEI TAMASIÍ

Ko ha fakataha fakalotu angamaheni ‘i tu’a fakafuofua ki he 1830–35; tā fakatātā ‘a A. Rider

Na’e lahi ‘a e ngaahi tui fakalotu kehekehe ‘i he fakahihifo ‘o Niu ‘Ioké ‘i he ngaahi ta’u si’i mei he 1800 (vakai, *Church History in the Fulness of Times*, 2nd ed. [2000], 30–32). Tupu mei he tokanga mo e hoha’a ‘a e talavou ko Siosefa Sāmīta ki he’ene tu’unga fakalaumālié, na’á ne puputu’u ai ‘i he ‘ikai ke fenāpasi e ngaahi akonakí. Na’e lahi ‘aupito e ngaahi siasí mo e ngaahi fa’ahi fakafepakí; na’e fakafepaki ‘a e fa’ahi takitaha mo e toengá. Ko hai na’e tonú? ‘E anga fēfē ke ‘ilo pau ‘e ha taha? Na’e ma’u ‘e Siosefa ‘a e tali ki he ngaahi fehu’i ko ‘ení ‘i he fa’ahita’u failau ‘o e 1820 ‘i he ‘a’ahi mai ‘a e ‘Otua ko e Tamaí mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisí. (Vakai, Siosefa Sāmīta—History 1:5–20.)

Ko e Vao’akau Tapú, ofi ki Palemaila, Niu ‘Ioke

Na’e pehē ‘a Palesitēni Hāloti B. Lī ‘i he taimi na’e ‘a’ahi atu ai ki he feitu’u ‘oku tau ui ko e Vao’akau Tapú ‘i he ‘aho 28 Siulai 1973, “ ‘Oku ou ‘ilo ko e feitu’u ‘eni na’e hā’ele hifo ai ‘a e Tamaí mo e ‘Aló” (‘i he Dell Van Orden, “Pres. Lee Visits Hill Cumorah,” *Church News*, 4 Aug. 1973, 3).

FAKAIKIKI LAHI ANGE MEI HE FAKAMATALA ‘A SIOSEFA SĀMĪTA ‘I HE 1832 KI HE ‘ULUAKI MATA-ME’A-HĀ-MAÍ

‘I he taimi lahi ne vahevahe ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta ‘a ‘ene a’usia e ‘Uluaki Mata-me’a-hā-maí lolotonga ‘ene ngāué. Na’á ne tohi ‘a e fakamatala ‘i he Siosefa Sāmīta—Hisitōlia, ‘i he Ko e Mata’itofe Mahu’ingá, ‘i he 1838 (vakai, Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:2).

Tā Fakatātā ‘a John Scott

“ ‘I he nofo mai ‘a e māmá ‘iate aú, na’á ku sio ki he Tangata ‘e toko ua, ‘a ia ko hona ngingilá mo e nāunaú ‘oku ‘ikai fa’a lava ke mafakamatala’i, ‘okú na tu’u mai ‘i ‘olunga ‘iate au ‘i he ‘ataá” (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:17).

‘I ha’ane fakamatala kimu’a, na’á ne ‘omi ha fakaikiiki lahi ange ki he’ene hoha’a ko fē siasi ‘oku mo’oni pea mo e ngaahi fehu’i fakatupu fifili na’á ne ‘ai ia ke fehu’i ki he ‘Otua: “Fakafuofua ki hoku ta’u tahauá na’e kamata ke u tokanga ki he ngaahi me’a mahu’inga kotoa pē fekau-‘aki mo hoku laumālié, ‘a ia na’á ne ‘ai au ke u fekumi ‘i he folofolá, tuí, ‘o hangē ko hono ako’i aú, ‘oku ‘i ai e folofola ‘a e ‘Otua. Ko ia, na’e hanga ‘e he’eku fekumi ‘i he folofolá mo ‘eku ‘ilo’i ‘a kinautolu ‘i he ngaahi tui fakalotu kehé ‘o ‘ai ke u ofo ‘o lahi ‘aupito, he na’á ku ‘ilo na’e ‘ikai ke nau faka’apa’apa’i ‘enau tuí ‘i ha anga faka-‘Otua ‘o hangē ko ia ne u ‘ilo ‘i he folofola toputapú. Ko ha me’a fakamamahi ‘eni ki hoku laumālié. Na’á ku fakakaukauloto ‘i he’eku ta’u hongofulu mā uá ki he hongofulu mā nimá ki ha ngaahi me’a lahi fekau-‘aki mo e tu’unga ‘o e māmaní, ngaahi fefakakikihi’aki mo e mavahevahé, faiangahalá mo e fakalieliá pea mo e fakapo’uli ‘okú ne fakakovi’i e ‘atamai ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá. Na’e kamata ke hoha’a ‘aupito hoku ‘atamai, ‘i he’eku ‘ilo pau ‘a ‘eku ngaahi angahalá, na’á ku ‘ilo

'i he'eku fekumi 'i he folofolá na'e 'ikai nofo 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki he 'Eikí ka na'a nau hē kinautolu mei he tui mo'oni mo mo'uí. Pea na'e 'ikai ha sōsaieti pe siasi 'e langa 'i he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'o hangē ko hono lekooti 'i he Fuakava Fo'ou. Pea na'á ku ongo'i ke u tangi ko 'eku ngaahi angahalá mo e angahala 'a e māmaní, he ne u 'ilo 'i he folofolá, 'Oku tatau 'a e 'Otuá 'i he 'aneafi, 'aho ní pea ta'engata pea 'ikai ke filifilimānako ia, he ko ia 'a e 'Otuá. Na'á ku mamata ki he la'aá—ko ha maama nāunau 'ia 'o e māmaní—pehē foki ki he māhiná, 'o 'alu takai 'i honau nāunau 'i he langí, pehē ki he uló 'a e ngaahi fetu'ú 'i hono 'alungá, pea mo e māmani ko ia 'oku ou 'i aí, pea mo e ngaahi monumanu 'o e fonuá pea mo e fanga manupuna 'o e 'ataá pea mo e fanga ika 'o e tahí, pea mo e tangatá 'a ia 'oku fe'alu'aki 'i he funga 'o e māmaní 'i he anga faka'e'eiki pea 'i he mālohi 'o hono faka'ofó'ofá. ... Na'e tangi 'a hoku lotó 'i he'eku fakakaukau ki he ngaahi me'á ni, 'Oku 'i ai 'a e 'uhinga lelei 'o e pehē 'e he tangata potó ko e vale 'a ia 'oku pehē 'i hono lotó 'oku 'ikai ha 'Otuá. Na'e tangi 'a hoku lotó, 'Oku fakamo'oni mo fakamatala'i 'e he ngaahi me'á ni kotoa ki ha mālohi 'okú ne 'afio' mo 'i ai ma'u pē, ko ha tokotaha 'okú ne fa'u mo fakahoko ha ngaahi fono pea ha'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i honau ngaahi fakangatangá, pea fakafonu 'a 'itāniti, pea na'á ne 'i ai, 'okú ne 'i ai, pea te ne 'i ai 'o ta'engata.' Pea 'i he'eku fakakaukau ki he kotoa 'o e ngaahi me'á ni pea 'i he fekumi ko ia ke lotú kiate iá 'i he laumālie mo e mo'oni, ko ia na'á ku tangi 'o kole ha 'alo'ofa mei he 'Eikí, he 'oku 'ikai mo ha toe taha kehe te u 'alu ke ma'u mei ai ha 'alo'ofa. Pea 'i hoku ta'u [15]

Hala 'uta ki Komola

Faiiá 'a Den O. Thorpe

na'e ongona 'e he 'Eikí 'a 'eku tangi 'i he toafá pea 'i he'eku lolotonga ui ko ia ki he 'Eikí, na'á ku mamata ki ha pou maama fe'unga tonu mo hoku 'ulú pea na'e fakafonu 'aki au e laumālie 'o e 'Otuá. Pea na'e fakaava 'e he 'Eikí 'a e langí pea u mamata ki he 'Eikí pea na'á Ne folofola mai 'o pehē, 'Siosefa ko hoku foha, kuo fakamolemole'i ho'o angahalá. 'Alu 'i ho halá, 'alu 'i he'eku ngaahi tu'utu'uní pea tauhi 'eku ngaahi fekaú. Vakai, ko au 'a e 'Eikí langilangí. Na'e kalusefai au ma'á e māmaní ke lava 'o ma'u e mo'uí ta'engatá 'e kinautolu kotoa 'e tui ki hoku hingoá. He vakai, 'oku nofo ai 'a e māmaní 'i he angahalá, pea 'ikai ha tokotaha 'oku fai lelei. Kuo nau tafoki mei he ongoongolelei pea 'ikai tauhi 'Eku ngaahi fekaú. 'Oku nau 'unu'unu mai kiate au 'aki honau loungutú, ka 'oku mama'o honau lotó meiate au. Pea kuo tupu hake 'eku

houhaú ki he kakai 'o e māmaní ke 'a'ahi kiate kinautolu 'o fakatatau ki he'enau anga ta'e-faka'otuá pea ke fakahoko 'a e ngaahi me'a kuo lea 'aki 'i he ngutu 'o e kau palōfita mo e kau 'apostoló. Vakai, pea 'iloange, te u ha'u vave 'i he 'ao 'o e langí, pea kofu 'aki 'a e nāunau 'o 'Eku Tamaí 'o hangē kuo tohí.' Pea na'e fakafonu hoku lotó 'aki e 'ofá, pea na'á ku fiefia 'i he fiefia lahi 'i ha ngaahi 'aho lahi pea na'e 'iate au 'a e 'Eikí ka na'e 'ikai ke tui ha taha ki he visone fakalangí" (Siosefa Sāmita, "Kirtland Letter Book" [MS, LDS Historian's Library], 1829–1835, 1–6, na'e fakamatala'i 'i he Dean C. Jessee, "The Early Accounts of Siosefa Sāmita's First Vision," *BYU Studies*, vol. 9, no. 3, Spring 1969, 279–80; kuo liliu 'a hono sipelá, faka'ilonga leá, fakamata'itohi lahí, mo e kalamá ke fenāpasi mo hono faka'aonga'i lolotonga).

NA'E FAKATANGA'I MO LAU'IKOVI 'A SIOSEFA SĀMITA KOE'UHÍ KO 'ENE FAKAMO'ONI NA'E FOLOFOLA ANGE 'A E 'OTUÁ

Kuo toe hoko 'a e fakahaá 'a ia ne fuoloa 'a 'ene molé, ka na'e fakatupu 'e hono talaki fakamātoato 'e Siosefa Sāmita 'a e fakahā fo'ou ha 'ita 'oku fakatu'upakē mo ngali fakamāmani lahi (vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:21–26). Na'e tohi 'e he fa'e 'a e Palōfita, Lusi Meki Sāmita, talu mei he taimi 'o e 'Uluaki Matame'ahāmaí 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1820 " 'o a'u ki he 'aho uofulu mā taha 'o Sepitema, 1823, na'e hokohoko atu e ngāue angamaheni 'a Siosefa mo 'ene tamaí, pea na'e 'ikai ha me'a ia na'e hoko 'i he vaha'a taimi ko 'ení 'e matu'aki mahu'inga lahi—neongo na'á ne faingata'a'ia 'i he ngaahi fakafe'atungia kehekehe kotoa pē pea mo e fakatanga mei he ngaahi tui fakalotu kehé" (*History of Joseph Smith by His Mother*, 101).

NA'E LOTO FAKATŌKILALO PĒ 'A SIOSEFA SĀMITA

Kuo fakaava 'a e ngaahi langí pea ne mamata 'a Siosefa Sāmita ki he Tamaí mo e 'Aló. Na'e 'ikai ke ne pehē 'oku mā'oni'oni taha pē ia mo pou pou'i ke fakalāngilangi'i ia 'e he kakai, ka na'á ne tohi 'o pehē:

"Na'á ku fai atu 'eku ngaahi ngāue maheni 'i he mo'uí ... , pea lolotonga ia na'á ku kātaki'i ai pē 'a e fu'u fakatanga lahi 'i he nima 'o e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e kakai, ko e kau lotu mo e kau ta'elotu fakatou'osi, koe'uhí ko 'eku taukave'i ai pē 'eku mamata ki ha me'a-hā-mai.

"... Ko e me'a 'i he tapui ke 'oua na'á ku kau ki ha taha 'o e ngaahi siasi fakalotu 'o e taimi ko iá, pea ko e me'a 'i he kei si'i hoku ta'ú, pea fakatanga'i au 'e kinautolu na'e totonu ke nau kaume'a mo au mo fai anga'ofa mai kiate aú, pea kapau na'a nau pehē kuo kākāa'i au, ke nau feinga 'i ha founa totonu mo ngali anga'ofa ke

Tā Fakakatā a Dale Kilbourn

“He kuó u mamata ki ha me’a-hā-mai; na’á ku ‘ilo’i ia, peá u ‘ilo’i ‘oku ‘afio’i ia ‘e he ‘Otuá, pea ‘e ‘ikai te u lava ‘o fakai’ikai’i ia, pea ‘e ‘ikai foki te u to’a ke fai pehē” (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:25).

nau fakatafoki au—na’e tuku ai au ki he ngaahi fa’ahinga ‘ahi’ahi kotoa pē; pea ‘i he’eku feohi mo e ngaahi fa’ahinga kakai kotoa pē, na’á ku fa’a tō ai ki he ngaahi fai hala na’e ta’epoto, peá u fakahā ‘a e ngaahi vaivai ‘o e kei talavou, mo e ngaahi fehālaaki ‘o e ngaahi ‘ulungāanga fakatāngatā; ‘a ia, ‘oku ou loto-mamahi ke lea’aki, ka na’e takiaki’i ai au ki he ngaahi ‘ahi’ahi kehekehe ‘oku kovi ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ‘I he’eku vete ‘enī, ‘oku ‘ikai totonu ke mahalo ai ha taha, na’á ku halaia ‘i ha ngaahi angahala lalahi pe kovi ‘aupito. Kuo te’eki ai ke ‘i ai ha ‘ulungāanga ‘iate au ke fai pehē. Ka na’á ku halaia ‘i he loto fa’a fakakatā, peá u feohi ‘i he taimi ‘e ni’ihi mo e kakai fa’a fakakata, mo e alā me’a pehē, ‘a ia ‘oku ‘ikai fehoanaki mo e anga ‘oku totonu ke tauhi ‘e ha taha kuo ui ‘e he ‘Otuá ‘o hangē ko e me’a kuo fai kiate aú. Ka ‘e ‘ikai ngali kehe ‘eni ia ki ha taha ‘oku ‘ilo ki he ‘eku kei talavou, peá ne maheni mo hoku ‘ulungāanga fiefia totonú” (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:27–28).

Na’e feinga ha ni’ihi ‘o e ngaahi fili ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmīta mo e Siasí ke ngāue ‘aki ‘a e ngaahi fakamatala totonu ‘a Siosefa fekau’aki mo iá ke pehē ‘oku ‘ikai ke taau mo hono uiui’i. Ko ‘ene tali ‘eni ki he ngaahi fakaanga ko iá:

“Lolotonga e taimi ko ‘enī, ‘a ia ‘oku angamaheni ki ai ha tokolahi pe kotoa ‘o e to’u tupú, na’á ku fai ha ngaahi ‘ulungāanga kovi mo ha ngaahi tō’onga vale lahi; pea hangē ko e ngaahi tukuaki’i fakahangatonu kuo fai ‘e hoku kau talatalaaki, kuó u halaia ki he lahi mo fulikivanu hono maumau’i ‘o e nonga mo e nofo maau ‘a e koló, pea ‘oku ou to’o ‘a e faingamālie ko ‘enī ke pehē, hangē ko ‘eku lea kimu’á, ‘oku angamaheni ki ai ha tokolahi pe kotoa ‘o e to’u tupú, na’á ku fai ha ngaahi ‘ulungāanga kovi mo ha ngaahi tō’onga vale lahi.’ Ko hono mo’oni kuo te’eki ai ke u, pe lava ke fakamo’oni’i kuó u halaia ki ha fai hala pe fakalavea’i ha tangata pe falukungā kakai; pea ko e ngaahi mele ko ia kuó u fakamatala ki ai peá u fa’a loto mamahi ai, ‘oku fa’a hoko pē ia ko ha me’a ma’ama’a, fakakaukau launoa, ‘o ‘asi ia ‘i ha ngaahi fetalanoa’aki noa’ia mo ngalivale.

“... ‘Oku ‘ikai pea kuo te’eki ai pē ke u fakangalingali ‘oku ou kehe ange mei ha toe tangata ‘oku ‘mo’u-lalao ki he holi,’ pea ‘eke’i meiate kita, ta’e kau ai ‘a e tokoni ‘alo’ofa ‘a e Fakamo’uí, ke mavahe mei he hala haohaoa ko ia kuo fekau’i ‘a e tangata kotoa ke ne ‘a’eva a’i” (*History of the Church*, 1:10).

NA’E ‘A’AHI MAI HA KAU ‘ĀNGELO TOKOLAHI KIA SIOSEFA SĀMĪTA

Na’e ‘a’ahi mai ‘a e ‘āngelo ko Molonái kia Siosefa Sāmīta ‘i he 1823 pea kamata ke ako’i fekau’aki mo hono Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleléi pea mo hono fatongia (vakai, Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:29–50). ‘I hono fakahoko ‘o e Toe Fakafoki Mai ‘o e Ongoongoleléi, na’e ako’i ‘a e Palōfita ‘e ha kau ‘āngelo kehekehe mo ha kakai ne mo’ui kimu’a ne nau ma’u ‘a e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula’eikí, “ ‘oku nau fakahā kotoa honau kuonga fakakōsipelí, ko ‘enau ngaahi totonú, mo ‘enau ngaahi kii, ko honau ngaahi lāngilangi, mo honau ngeiá mo e nāunaú pea mo e mālohi ‘o honau lakanga fakataula’eikí” (T&F 128:21).

Tā Fakakatā a Tom Lovell

Na’e hā ‘a e talafekau fakalangi ko Molonái kia Siosefa Sāmīta ‘i hono ta’u 17 ‘i he ‘aho 21 Sepitema 1823.

NA’E TALA ‘E SIOSEFA KI HE’ENE TAMAI ‘A E ‘A’AHI MAI ‘A MOLONÁI

Na’e tohi ‘a e fa’e ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta, Lusi Meki Sāmīta, fekau’aki mo e me’a ne hoko hili e ‘a’ahi mai ‘a Molonái:

“Na’e ngāue fakataha ‘i he ‘aho hokó ‘a Siosefa, ‘ene tamai mo hono tokoua ko ‘Alaviní ‘i he ngoue’angá. Faka’ohovale, ne ‘ikai toe ngāue ‘a Siosefa ‘i ha vaha’a taimi pea hangē ‘okú ne fu’u fakakaukau lahi ki ha me’a. Na’e fakavave’i ia ‘e ‘Alavini ‘o ne pehē, ‘Siosefa ‘oku totonu ke ke ngāue ka ‘ikai, he ‘ikai ‘osi ‘etau ngāué.’ Na’e toe ngāue faivelenga leva ‘a Siosefa, peá ne toe tu’u pē ‘i he founa tatau ko hono tu’o uá. ‘I he taimi ne vakai atu ai ‘ene tangata’eikí ‘oku teá, na’á ne fakaloto’i ia ke ‘alu ki honau falé ‘o talaange ki he’ene fa’eé ‘okú ne puke. Na’á ne ‘alu atu ‘o kii’i mama’o siii ‘o a’u ki ha lalo ‘āpele ‘oku musie ma’ui’ui. Na’á ne fo’ohifo heni, he na’á ne fu’u vaivaia ‘o ‘ikai ke ne toe lava ‘o hoko atu.

“Na’e fuoloa siii pē ‘ene ‘i heni mo e toe hā mai ha talafekau na’á ne mamata ki ai ‘i he pō kimu’á ‘o pehē

ange, 'Ko e hā na'e 'ikai ke ke tala ai ki ho'o tamaí 'a e me'a ne u fakahā atu?' Na'e pehē 'e Siosefa na'e ilifia ia na'a 'ikai tui 'ene tamaí kiate ia. Na'e talaange 'e he 'āngeló, ' 'E tui ia ki he me'a kotoa pē te ke tala kiate iá.'

"Na'e palōmesi leva 'a Siosefa te ne fai 'a e me'a ne talaange 'e he 'āngeló 'o ne tu'u hake pea foki ki he ngoue'angá, 'a ia na'e 'i ai 'a hoku husepānití mo 'Alaviní. ... Na'e fakamatala'i kotoa 'e Siosefa 'a e me'a ne talanoa ki ai mo e 'āngeló 'i he pō kimu'á. Na'e fakalotolahí'i ia 'e he'ene tamaí hili 'ene fanongo ki he fakamatala ko 'ení ke 'oua na'a ta'e fai pau ki ha fakahinohino na'á ne ma'u mei he talafekau fakalangí" (*History of Joseph Smith by His Mother*, 108–9; vakai foki, Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:48–54).

NA'Á NE MA'U HA TĀPUAKI FAKATAMAI

Na'e poupou'i mo fakalotolahí'i 'e Siosefa Sāmita ko e Lahí 'a hono foha ko Sioséfá ke fai 'a e ngaahi ngāue kotoa kuo vahe ange 'e he kau talafekau fakalangí.

Na'e 'oange 'e Siosefa Sāmita ko e lahí ha poupou ta'etoefehu'ia ki hono fohá 'i he taimi ne fakahā ange ai 'e Siosefa 'ene ngaahi mata-me'a-hā-mái mo e ngāue ne vahe ange mei he kau talafekau fakalangí. Na'e ma'u e kongá 'o e ngaahi poupou ki he talavou ko Sioséfá ko ha fakatokanga fakatamai ke matu'aki tokanga ke 'oua na'a tō 'i he'ene ngāue mahu'ingá.

Na'e 'ilo 'e he tamaí 'a e Palōfitá 'o fakafou 'i he fakahā 'e hokohoko atu 'a e faivelenga 'a Sioséfá pea mo'ui ke fakahoko kakato hono misioná. Na'á ne pehē 'i he'ene tāpuaki faka'osi kia Sioséfá: " 'E Siosefa ko hoku foha, kuo uiui'i koe ki ha uiui'i mā'olunga mo mā'oni'oni. Kuo uiui'i koe ke fai 'a e ngāue 'a e 'Eikí. Hokohoko atu ho'o faivelengá pea 'e tāpuekina koe, pea tāpuekina mo ho fāmilí, pea mo ho hakó. Te ke mo'ui ke faka'osi ho'o ngāué.'

"Na'e tangi 'a Siosefa 'i he me'á ni peá ne pehē, ' 'E Tamaí, te u fai nai 'eni'?"

"Na'e pehē 'e he tamaí, ' 'Io, te ke fai ia. Te ke mo'ui ke fakahoko kotoa e palani 'o e ngāue kotoa 'a e 'Otuá 'okú Ne fie ma'u ke ke fai. Faivelenga ki he ngata'angá. Ko 'eku tāpuaki faka'osi 'eni 'i ho 'ulú 'i he huafa 'o Sisuú. 'Oku ou toe fakama'u foki mo ho tāpuaki kimu'á, ke hoko ia. Pea ke hoko 'o pehē. 'Ēmeni'" (to'o mei he Smith, *History of Joseph Smith by His Mother*, 434).

NA'E FEKAU'I MAI HA KAU FAIAKO FAKALANGI KIA SIOSEFA

Na'e tohi 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'o pehē: " 'I he vakai 'a e māmaní, ko Siosefa Sāmitá ko ha talavou ta'e ako. Na'e ako'i ia 'e he 'āngelo ko Moloná. Na'e ako'i ia mei 'olunga, mei he 'Otuá Māfimaí, kae 'ikai mei ha ako'anga fakatangata; ka 'oku ta'e totonu mo hala ke pehē 'oku ta'e 'ilo; 'oku 'ikai ha tangata pe kakai te ne ma'u ha 'ilo lahi ange 'iate ia, pe ko hono fakataha'i 'o e 'ilo mo e potó 'i he tuku'au 'o taimí 'o ma'u ha tatau 'o e me'a na'á ne fai. Na'e 'ikai ke ta'e 'ilo, he na'e ako'i ia 'e ia 'oku ha'u mei ai 'a e poto kotoa pē. Na'á ne ma'u 'a e 'ilo ki he 'Otuá mo 'ene fonó, pea mo e ta'engatá" (*Gospel Doctrine* [1939], 484).

Na'e tokolahi ha kau talafekau fakalangí na'e fekau'i mai ke ako'i 'a Siosefa Sāmita.

NA'Á NE MALI MO 'EMA HEILI

Tā Fakatāā 'a Lee Richards

Na'e fā'ele'i 'a 'Ema Heili 'i he 'aho 10 Siulai 1804 kia 'Aisake mo 'Elisapeti Heili. Na'á ne ta'u uofulu mā ua 'i he'ene mali mo Siosefa Sāmitá. Na'á ne ma'u 'a e potó pea lelei 'aupito 'i he tui-tui mo e hivá.

Lolotonga e tatali 'a Siosefa Sāmita ki he taimi totonu ke to'o ai 'a e ngaahi peletí pea kamata liliu 'a e Tohi 'a Molo-moná, na'á ne ngāue ki he tangata ko Sōsaia Sito-eli. Lolotonga 'ene ngāué, ne ma'u me'akai mo nofo 'a Sioséfá 'i he 'api 'o 'Aisake Heilí 'i Hāmoni, Penisilivēnia. "Na'e 'i ai ha 'ofefine 'o 'Aisake Heili ko 'Ema, ko ha ta'ahine lelei mo anga faka'e'eiki pea ma'u ha loto mateaki. Na'e femanako'aki 'a e finemui tāú ni mo Sio-

sefa, peá ne kole ki he'ene tamaí ke ne fakangofua 'ena malí. Na'e fakafepaki'i ia 'e Misa Heili 'i ha ki'i taimi, he na'á ne tu'umālie ka na'e mole 'a e keleleke 'o e fāmilí 'o Sioséfá; pea na'e hoko ia 'i he 'aho 18 'o Sānuai, 1827, ko e ta'u faka'osi 'o e tatali ki he ngaahi peletí, kimu'a pea lava ke fakahoko 'e Sioséfá mo 'Ema 'a hona loto ke malí. 'I he 'aho ko iá na'e fai 'ena malí 'i he fale 'o e Fakamaau ko [Taapilí], 'i Peleinpilisi Saute, 'i he vahefonua ko Seinangó, 'i Niu 'Ioke. Hili pē 'ena malí, na'e lí'aki 'e

Siosefa ‘a e ngāue ‘a Misa [Sitoelí] pea fononga mo hono uaiŕi ki he ‘api ‘o ‘ene mātu‘á ‘i Manisesitaá, ‘a ia na‘á ne ngāue ai lolotonga e lelei ‘o e fa‘ahita‘u māfaná, na‘á ne ngāue ke tokoni ki hono fāmīlī mo hono misioná. Na‘e ofi pē ‘a e taimi ke fakahoko ai ‘a e palōmesi ma‘ongo-‘ongá pea fakapale‘i mo ‘ene kātakí mo e faivelengá” (George Q. Cannon, *Life of Joseph Smith the Prophet*, Classics in Mormon Literature series [1986], 43).

Faitaa‘i kimu‘a ‘o e Mo‘unga Komolá, 1906

Faitā ‘a George E. Anderson

Ko ha ‘ata kimuiange ‘o e Mo‘unga Komolá ‘i hono kápui ‘e he ‘ulu‘akaú, ‘a ia ‘oku ‘ikai angamaheni ‘aki ‘i he mo‘ungá ni

Faitā ‘a Don O. Thorpe

NA‘E LILIU ‘A E ‘Ū LAU‘I PELETÍ

I he ‘aho 22 Sepi-tema 1827, na‘e ma‘u ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta ‘a e ‘ū lau‘i peletí ‘a ia na‘e hiki ai e Tohi ‘a Molo-moná. I he uhouhonga ‘o e toutou hoko ‘a e fakafe‘ātungía, na‘á ne ma‘u ai ‘a e ‘ū lau‘i peletí ‘i ha māhina ‘e hongofulu mā valunai. Lolotonga ‘ene liliu ko ia ‘a e Tohi ‘a Molo-moná, na‘e tokoni ange ha kau tangata tohi—Māteni Hālisi, ‘Ema mo hono tuonga‘ane ko Sesi Heilí mo ‘Ōliva Kautele.

Māteni Hālisi

Tā Fakaitā ‘a Lewis A. Ramsey

NA‘E MOLE ‘A E ‘ULUAKI PEESI ‘E 116

I hono liliu ‘o e ‘ū lau‘i peletí na‘e ‘i ai ha ngaahi lēsoni mo ha ngaahi pole lahi na‘e hoko kia Siosefa Sāmīta. I he konga ki mu‘a ‘o e liliú, na‘e fakangofua ‘e Siosefa ‘a ‘ene tangata tohi ko Māteni Hālisi ke ‘alu mo e konga ko ia ne ‘osi liliú ‘i he peesi ‘e 116. Ko e tohi ‘eni ‘a e Palōfita fekau‘aki mo e me‘a na‘e hokó: “Hili ha ngaahi taimi mei he kamata ko ia e hoko ‘a Misa Hālisi ko ha tangata tohi kiate aú, na‘á ne kamata ke fakaloto‘i au ke faka‘atā ke ‘alu mo e ngaahi tohi ‘o faka‘ali‘ali ki honau ‘apí; peá ne loto ke u fehu‘i ki he ‘Eikí, ‘o fakafou ‘i he ‘Ūlimí mo e Tūmemí, pe ‘oku ‘ikai totonu ke ne fai ia. Na‘á ku fehu‘i, pea ko e talí ke ‘oua te ne fai ia. Neongo iá, na‘e ‘ikai ke fiemālie ki he talí, peá ne loto ke u toe fehu‘i. Na‘á ku fai ia, pea na‘e tatau pe mo e tali kimu‘á. Ka na‘e ‘ikai pē ke fiemālie, peá ne vili ke u toe fehu‘i pē. Hili ha toutou kole, na‘á ku toe fehu‘i ki he ‘Eikí, pea na‘e fakangofua leva ke ne ‘alu mo e ‘ū tohi ‘i ha ngaahi makatu‘unga pau; te ne fakahā pē ia ki hono tokouá, Pēlisi Hālisi, uaiŕi, tamaí mo ‘ene fa‘e‘e, mo ha tokoua hono uaiŕi ko Mīsisi Kōpē. Fakatatau ki he tali faka‘osi ko ‘ení, na‘á ku fie ma‘u ke ne ha‘isia ki ha fuakava kiate au ‘i he founa matu‘aki mamalu kae ‘ikai ‘i ha toe founa kehe mei he me‘a ne ‘osi fakahino-hinó. Na‘á ne fai ia. Na‘á ne ha‘isia ki ai ‘o hangē ko ‘eku fie ma‘u ke ne fakahokó, to‘o ‘a e ‘ū tohi peá ne ‘alu. Neongo ‘a e ‘ikai ke matu‘uaki e ngaahi fakangatangata lahi ‘a ia ne ‘osi fakahoko ki aí, pea mo e mamalu ‘o e fuakava na‘á ne [Māteni Hālisi] fakahoko mo aú, na‘á ne fakahā ia ki ha ni‘ihi, pea na‘a nau ‘ave ia meiate ia ‘i ha founa kākā, pea na‘e ‘ikai pē ke toe ‘ilo ia ‘o a‘u ki he ‘ahó ni” (*History of the Church*, 1:21).

Faitā ‘a Don O. Thorpe

I he 1822, na‘e langa ai ‘e he ta‘okete ‘o Siosefa ha fale loki hiva ke fiemālie ange e nofo ‘ene mātu‘a. Na‘á ne fokoutua pea pekia ‘i Nōvema 1823. Na‘e faifai pē pea kakato ‘a e ‘apí ‘i he fa‘ahita‘u fakatōlau ‘o e 1825, pea na‘e nofo ai ‘a e fāmīlī Sāmīta ‘o a‘u ki ‘Epeleli 1829. Ko e feitu‘u ‘eni na‘e ‘omai ki ai ‘e Siosefa ‘a e ‘ū lau‘i peletí ‘o fūfuu‘i ‘i he lalo me‘a tafu‘anga afi.

Na'e tohi 'e Lusi Meki Sāmita 'a e ngaahi me'á ni fakau'aki mo e me'a na'e hoko hili hono 'ave 'e Māteni Hālisi 'a e 'ū peesi 'e 116 'o e Tohi 'a Molomoná ne 'osi liliú:

“Hili pē e mavahe atu 'a Misa Hālisi, na'e hoko 'a 'Ema ko ha fa'ē ki ha tama tangata, ka na'e 'ikai ke ne ma'u ha fakafiēmālie mei he feohi mo e ki'i tokotaha ko 'eni na'e te'eki ai ke na mahení, he na'e vave pē hono 'ave ia meiate ia ki he maama 'o e ngaahi laumālie kimu'a peá ne ako ke 'ilo 'a e lelei mei he koví. Ne 'i ai ha taimi ne hangē ka mate ai 'a e fa'ē ko 'eni 'o hangē ko 'ene tamá. 'I he ta'e pau 'a hono iku'angá, ne 'i ai ha vaha'a taimi ko ha uike 'e ua, ne 'ikai ke mohe ai 'a Siosefa 'o a'u ki ha houa 'e taha ta'e fakahoha'asi ia. Hili e taimi ko 'eni, ne kamata ke ne fakaakeake, ka 'i he kamata ke mole atu 'a e hoha'a 'a Siosefá, ne 'i ai ha faingata'a ne toe fakakaukau ki ai. Kuo meimei uike tolu nai 'eni e pulia 'a Misa Hālisi pea 'ikai ke ma'u 'e Siosefa ha fetu'utaki meiate ia, 'a ia na'e kehe ia mei he me'a na'á na alea ki ai 'i he'ena māvaé. Na'á ne fakapapau ai ko e taimi pē 'e mālohi ange ai hono uai'fi te ne fononga ki Niu 'Ioke 'o fekumi ki he tohí. Na'e 'ikai ke ne fakahā 'a e me'á ni kia 'Ema he na'á ne manavasi'i ke fakahoha'asi 'ene fakakaukau 'i he tu'unga pelepelengesi 'o 'ene mo'uí.

“Ka 'i ha ngaahi 'aho si'i, na'á ne fakahā na'e 'i ai mo ha'ane fakakaukau ki he me'á ni. ...

“Hili hano feifeinga'i lahi, na'á ne pehē ke tuku ke tokanga'i hono uai'fi 'e he'ene fa'eé 'i ha ngaahi 'aho si'i, kae fakahoko 'a e fononga ne fakamatala ki ai 'i mu'á” (*History of Joseph Smith by His Mother*, 161–62).

Kuo fakamoleki 'e Māteni Hālisi 'a e 'ū peesi 'e 116, 'a ia na'e 'i ai 'a hono liliu 'o e tohi 'a Lihai. Na'e fu'u lotomamahi mo'oni 'a e Palōfitá. 'I ha ki'i taimi si'i na'e mole atu mo hono foha ne toki fā'ele'i, mei mole mo hono uai'fi pea mo e 'ū peesi 'eni 'e 116. Na'e fakamatala 'a 'ene fa'eé ki he me'a ne hoko he taimi ne talaange ai 'e Māteni Hālisi 'a e molé:

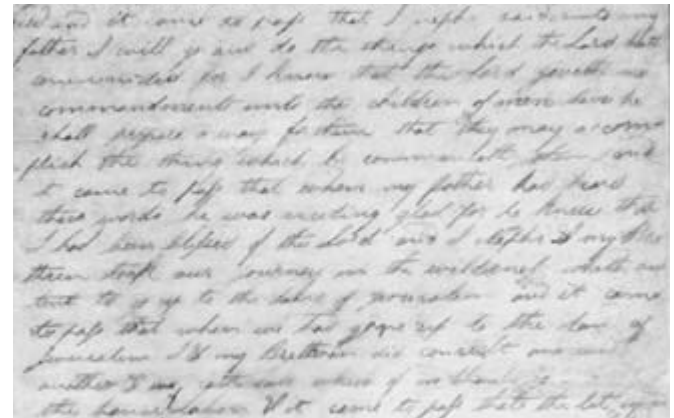
“Na'e kuku 'e Siosefa hono ongo nimá mo pehē, 'e hoku 'Otua, 'e hoku 'Otua! Kuo mole kotoa, kuo mole! Ko e hā te u fa'i? Kuó u faiangahala. Ko au pē na'á ku 'ahí'ahí 'e houhau 'a e 'Otuá 'i he'eku kole 'a e me'a ko ia na'e 'ikai ha'aku totonu ke kolé, he na'e kehe 'a e me'a ne fakahinohino kiate au 'e he 'āngeló.' Pea na'á ne tangi mo to'e, 'o felue'aki holo.

“'I hono faka'osí na'á ne talaange kia Māteni ke foki ki hono 'apí 'o toe fakasio. Na'e pehē ange 'e Misa Hālisi, ' 'Ikai, 'oku 'ikai hano 'aonga, he kuó u 'osi fakasio 'i he feitu'u kotoa 'i he falé. Peá u hae 'a e ngaahi mo-hengá mo e piló, pea 'oku ou 'ilo 'oku 'ikai ke 'i ai ia.’

“Na'e pehē 'e Siosefa, 'pea te u foki ki hoku uai'fi mo ha talanoa pehé ni? 'Oku 'ikai ke u fie fai ia na'a mole ai pē 'ene mo'uí. 'E fēfē ha'aku tu'u 'i he 'ao 'o e

'Eikí? Ko e hā 'oku 'ikai ke u taau ai ke valoki'i 'e he 'āngelo 'a e Fungani Mā'olungá? ' ...

“'Oku ou manatu'i lelei e 'aho ko ia 'o e fakapo'ulí, 'i hoku lotó pea mo e 'ātakai fakatou'osi. Ne hangē kiate kimautolu kuo kāpui 'a langi 'e he fakapo'ulí, pea 'ufi'ufi 'a e māmaní 'e he koví. 'Oku ou fa'a pehē loto kapau 'e hokohoko mai ha tautea, 'o fu'u fefeka 'o hangē ko ia ne mau a'usia 'i he me'a ko iá, ki he kakai kovi taha kuo tu'u 'i he tu'ungava'e 'o e Māfimafi—pea neongo 'e 'ikai lahi ange honau tauteá 'i he me'a ko iá, te u ongo'i faka-'ofa'ia 'i he tu'unga 'oku nau 'i ai” (*Smith, History of Joseph Smith by His Mother*, 165–66, 171).

Ko e konga 'o e Tohi 'a Molomoná 'oku 'i ai 'a e 1 Nifai 2:23–3:18. Na'e tohi 'a e konga 'uluaki 'e 'Oliva Kautele pea tohi 'e Sione Uitemá 'a hono toengá. Ko e konga 'eni 'o e 'ū peleti ikí, 'a ia na'e liliu ke fetongi 'a e ngaahi peesi 'e 116 na'e molé.

NA'E HOKO 'A E MOLÉ KO HA ME'A KE AKO MEI AI

Na'e kei nofo pē 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo 'ene mātu'á “ 'i ha ki'i taimi si'i” hili 'ene 'ilo ko ia 'a e mole 'a e 'ū peesi 'e 116. Na'á ne tohi 'o pehē: “[Na'á ku] foki leva ki hoku 'apí 'i Penisilivēnia. Hili pē 'eku foki ki 'apí, na'á ku lue 'o ki'i mama'o atu pea vakai ne hā mai 'a e talafekau fakalangí ki mu'á 'o toe 'omai 'a e 'Ūlimí mo e Tūmemí—he na'e 'ave ia meiate au ko e tupu mei he'eku fakaongosia'i 'a e 'Eikí 'i hono kole ke 'oange 'a e faingamālie kia Māteni Hālisi ke 'alu mo e 'ū tohí, 'a ia na'á ne fakamoleki ko e maumaufonó—pea na'á ku fehu'i ki he 'Eikí 'i hono fai iá” (*History of the Church*, 1:21–22).

Na'e ma'u 'e he palōfitá 'a e fakahā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 3, 'a ia 'oku 'i ai 'a e valoki ko 'eni mei he 'Eikí: “He neongo 'e ma'u 'e ha tangata ha ngaahi fakahā lahi, pea ma'u mo e mālohi ke fai 'a e ngaahi fu'u ngāue lalahi lahi, ka 'o kapau te ne pōlepole 'i hono ivi 'o'oná, 'o si'aki 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá, 'o muimui ki he ngaahi fakakaukau 'a hono loto 'o'oná mo e ngaahi holi fakakakanó, kuo pau ke ne tō pea fakatupu ai 'a e

houhau ‘o ha ‘Otua angatonu ke tō mai kiate ia” (T&F 3:4). Ka neongo e valokí, na’e ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei. Na’e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Siosefa ‘e to’o hono faingamālié ‘o “fuofuolua si’i” (v. 14).

Na’e loloto mo fakamātoato ‘a e fakatomala ‘a Siosefa Sāmīta, pea vave pē ‘a hono toe fakafoki hono ngaahi faingamālié. Na’á ne tohi ‘o pehē ‘i he hili ‘ene ma’u ‘a e fakahā kimu’á, “na’e to’o fakatou’osi ‘a e ‘ū lau’i peletí mo e ‘Ūlimí mo e Tūmemí meiate ia; ka ‘i ha ngaahi ‘aho si’i na’e toe fakafoki ia kiate au, ‘i he’eku fehu’i ki he ‘Eikí na’e folofola mai leva ‘a e ‘Eikí” (*History of the Church*, 1:23). Na’á ne ma’u leva ‘a e fakahā ‘oku ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10. ‘I he fakahā ko iá na’e fakamahino ai ‘e he ‘Eikí ‘a e ‘i ai e kaunga ‘a Sētane ki he mole ‘a e tohí ka ‘oku “lahi ange ‘a e poto [‘a e ‘Otua] ‘i he olopoto ‘a e tēvoló” (T&F 10:43).

NA’E TOE ‘I AI HA TANGATA TOHI FO’OU

Lolotonga e fa’ahita’u momoko ‘o e 1828–29, na’e ngāue fakataimi ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ‘i hono liliu e Tohi ‘a Molomoná ‘i he tokoni ‘a ‘Ema mo hono tuonga’ane lahí, ka ‘i hono fai ‘o e ngāue ma’u’anga mo’uí ne si’i e taimi ki he liliú. ‘I Mā’asi ‘o e 1829, na’e lotu fakamātoato ‘a e Palōfita ki ha tokoni ke fakakakato ‘a e liliú. Na’e talaange ‘e he ‘Eikí ke ta’ofi ‘a e liliú kae ‘oua kuó Ne ‘oange ha tokoni (vakai, T&F 5:30, 34).

Tā Fakatātā ‘a Lewis A. Ramsey

‘Oliva Kautele

Na’e hoko ‘a ‘Oliva Kautele ko ha faiako ‘i ha ako fakakolo ‘i he kolo ko Manisesitā pea nofo ‘i he ‘api ‘o Siosefa Sāmīta ko e Lahí. Lolotonga ‘eni ‘i Manisesitā, na’e fanongo ‘i ha ngaahi me’a lahi fekau’aki mo Siosefa Sāmīta ko e Si’i mo e ‘ū lau’i peleti koulá. Hili ‘ene ma’u ‘a e falala ‘a e fāmili Sāmīta, na’e fepō-talanoa ‘aki ‘a ‘Oliva mo Siosefa Sāmīta ko e Lahí ‘a ia na’á ne talanoa ange fekau’aki mo e ‘ū lau’i peletí. Na’e lotu lilo mo fakalaulauloto ‘a ‘Oliva ki he me’a ni. Na’á ne talaange kia Siosefa Sāmīta ko e Lahí kuo “ongo ki hono lotó te ne ma’u ‘a e faingamālie ke tohi ma’a Siosefa,” ‘a ia na’e te’eki ai ke na fetaulaki. Na’á ne talaange ki he fāmili Sāmīta ‘e ‘alu mo Samuela ke ‘a’ahi kia Siosefa ‘i he fa’ahita’u failau, ‘i he tutuku ‘a e akó. Na’á ne pehē, “‘Oku ou tui mālohi kapau ko e finangalo ia ‘a e ‘Eikí ke u ‘alu pea ‘oku ‘i ai ha ngāue ma’aku ke u fai, ‘oku ou fakapapau’i ke u ‘alu ki ai” (Sāmīta, *History of Joseph Smith by His Mother*, 181–82).

Na’e a’u atu ‘a Samuela Sāmīta mo ‘Oliva Kautele ki Hāmōni, Penisilivēnia ‘i he ‘aho 5 ‘Epeleli 1829 pea na’e fakatokanga’i ‘a ‘Oliva ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta ko e tokoni na’e tala’ofa mai ‘aki ‘e he ‘Eikí. ‘I he ‘aho Tūsīte, 7 ‘Epeleli, na’á na kamata ngāue ki hono fai ‘o e liliú pea ngāue ai pē ‘i he māhina ko ‘Epeleli. Na’e hokohoko atu ‘a Siosefa ‘o vave ange ia ‘i he kuohilí ko e tokoni ‘a ‘Oliva. Lolotonga e māhina ‘e tolu hono hokó, na’á na liliu ha peesi kuo ‘osi paaki ‘o e Tohi ‘a Molomoná fakafuofua ki he nima ngēau.

Na’e toe fakafoki mai ‘e Sione Papitaiso ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné ‘i he ve’e Vaitafe Sesikuehaná.

NA’E TOE FAKAFOKI MAI ‘A E LAKANGA TAULA’EIKI FAKA-‘ĒLONÉ MO E FAKA-MELEKISĒTEKÍ

Tā Fakatātā ‘a Ken Riley

Na’e toe fakafoki mai ‘e Pita, Semisi mo Sione ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki.

‘I he ‘aho 15 Mē 1829, na’e ‘alu ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta mo ‘Oliva Kautele ki he vao-‘akaú ke lotu ki ha mahino fekau’aki mo e papitaisó, ‘a ia ko ha tau-mu’a na’e kau lolotonga ‘ena liliu ‘a e Tohi ‘a Molomoná. Lolotonga ‘a ‘ena lotú, na’e “‘alu hifo [‘a Sione Papitaiso] ‘i ha ‘ao ‘o e maama” (Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:68; vakai, vv. 66–75). Na’á ne

foaki kia Siosefa mo ‘Oliva ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné. Pea toki ha’u ‘a Pita, Semisi mo Sione ‘o foaki ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki kia Siosefa mo ‘Oliva kimui ange, ‘o fakafoki mai ‘a e mālohi ke toe fokotu’u ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otua’i he funga ‘o e māmaní (vakai, T&F 128:20). “‘Oku ‘ikai ma’u ‘a e ‘aho, māhina mo e ta’u na’e toe fakafoki mai ai ‘a e Lakanga Taula’eiki Faka-Melekisēteki ‘o hangē ko e Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné (15 Mē 1829). Pea ‘i he taimi tatau, ‘oku fakangatanga ‘a e ‘ilo ‘o e tokoni ki he ngaahi tūkunga ‘o e toe fakafoki mai ko iá. Ka neongo iá, ‘oku ‘i ai pē ha ngaahi me’a fe’unga ‘o e kongokonga ‘o e hisitōliá ‘e lava ke tånaki fakataha ke ‘omi ha fakafuofua ofi ‘o e taimi ne hoko ai. ‘Oku ‘i ai ha fakamo’oni na’e hoko ia ‘i ha vaha’a taimi ko e ‘aho ‘e 13 mei he ‘aho 16 Mē ki he 28 Mē 1829”

(Larry C. Porter, "The Restoration of the Aaronic and Melchizedek Priesthoods," *Ensign*, Dec. 1996, 33).

KO HONO FOAKI MAI E NGAAHI KĪ 'O E PULE'ANGÁ

Na'e pehē 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú: "Na'e ha'u 'a Pita, Semisi mo Sione kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele. Na'a nau fai ha me'a 'e tolu 'i he'enua ha'ú. Na'a nau foaki 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí kia Siosefa mo 'Ōliva. Ko e mālohi mo e mafai 'eni. Na'a nau foaki ange 'a e Ngaahi Kī e Pule'anga 'o e 'Otuá. 'I hono toe fakalea 'e tahá, na'a nau foaki ange 'a e totonu ke pule 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí pea 'i he pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní 'a ia ko e Siasí 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku te'eki ke fokotu'u ia he taimí ni, ka kuó na ma'u 'a e totonu ke pule'i ia. Pea toki foaki 'e Pita, Semisi mo Sione kia Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele 'a ia 'oku ui ko e Ngaahi Kī 'o e kakato 'o e kuonga fakakosipelí. 'Oku 'uhinga ia ki he totonu ke pule 'i he kuonga fakakosipelí pe tatakí 'a e ngāue kotoa pē 'i he ngaahi me'a fakalaumālie 'a e kakai kotoa 'e mo'ui 'i ha kuonga fakakosipeli 'i he hisitōlia 'o e māmaní'" ("The Keys of the Kingdom" [address at Wilford Stake priesthood meeting, 21 Feb. 1955], 3).

'Oua Na'a Hikī Hano Tātau

Ko e 'api ne toe langa 'o Pita Uitemaá 'i Feietí, Niu 'Ioke. Na'e faka'osi heni 'a hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná, na'e fakamo'oni heni 'a e Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú, na'e fokotu'u heni 'a e Siasí, pea ko e uofulu 'o e ngaahi fakahā he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá na'e ma'u heni.

NA'E FOKOTU'U 'A E SIASÍ

Na'e toe fokotu'u fakalao 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní 'i he 'aho 6 'Epeleli 1830, hili ia 'a hono toe fakafoki mai 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e Melekišētekí 'i he 'api 'o Pita Uitemaá 'i Feietí, Niu 'Ioke. Na'e kamata e ngāue 'a e Siasí, 'i he fakahinohino 'a ha palōfita 'okú ne ma'u 'a e mālohi ke tatakí 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he ngaahi ta'u kamata 'o hono fokotu'ú. Lolotonga 'o e ngaahi ta'u ko 'ení na'e ma'u ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha ngaahi fakahā lahi ange, uiu'i ha kau faifekau tokolahi ange, pea fakatahatahá

'a e kau uluí. Na'e fokotu'u ha nusipepa, fakatau ha kelekele, tō ha ngaahi ngoue, ma'u ha ngaahi kautaha pea kamata mo ha ngaahi fale ngāue.

NA'E FEKAU'I 'A E KĀINGALOTÚ KE LANGA HA TEMIPALE

Falá 'a Don O. Thorpe

'Oku fute 'e 79 'a e lōloa 'o e Temipale Ketilani, fute 59 fālahi, pea fute 50 hono mā'olungá. 'Oku a'u ki he fute 'e 110 'a e mā'olunga 'o e tauá mei he fukahi kekelé.

'Oku tokolahi ange 'a e uluí 'i hono vahevahe 'e kāingalotu 'o e Siasí 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelé ki he kāingá mo e kaungāme'á. Kuo tokolahi ha ni'ihí kuo fakatahataha ki Feietí, Palemaila, Kolesivila, mo e ngaahi nofo'anga kehe 'i he fakahihifo 'o Niu 'Ioké. Na'e fekau ki-muiange ki he Kāingalotú ke nau fetukutuku fakahihifo ki Ketilani, 'Ohaiō. Na'e faka'aonga'i 'a e lahi taha 'o e ngaahi koloa 'a e kāingalotú ki hono tokanga'i 'o e tupu tokolahi ko ia 'a e Siasí 'i Ketilani mo e ngaahi feitu'u takatakaí. Na'e masiva mo faingata'a'ia hanau tokolahi. Pea 'i he ngaahi faingata'a'ia ko 'ení na'e fekau ai 'e he 'Eikí ke langa ha temipale: "Fokotu'utu'u 'a kimoutolu; teuteu 'a e me'a 'aonga kotoa pē; pea fokotu'u ha fale, 'io ko ha fale 'o e lotu, ko ha fale 'o e 'aukai, ko ha fale 'o e tui, ko ha fale 'o e ako, ko ha fale 'o e nāunau, ko ha fale 'o e maau, ko ha fale 'o e 'Otuá" (T&F 88:119).

Ko ha la'itā kimu'a 'o e Temipale Ketilani

Na'e fili ha kōmiti ke tānaki 'a e pa'anga ki hono langa 'o e temipalé. Na'e 'ilo 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'oku makatu'unga 'a e mo'ui fakalaumālie 'o e kuonga fakakosipeli faka'osi ko 'ení mei he 'enitaumeni fakalaumālie kuo tala'ofa mai 'e he 'Otuá ke 'omai ki he Kāingalotú 'i he kakato 'a e temipalé. Na'e fakamatala 'a Palesiteni

Pilikihami 'Tongi kimuiange ki he faivelenga 'a Siosefa 'i he me'a ni:

“Na'e fekau'i 'a e Siasí 'o fakafou 'i he'etau Palōfita 'ofeina ko Siosefa Sāmīta ke langa ha temipale ki he Fungani Mā'olungá 'i Ketilani, 'Ohaiō. Na'e 'ikai ngata pē 'i hono ma'u 'e Siosefa 'a e fakahā mo e fekau ke langa ha temipalé, ka na'a ne ma'u foki mo ha sippinga. ...

“Ka na'e ta'e 'oua 'a e fakahaá, he 'ikai 'ilo 'e Siosefa 'a e me'a na'e fie ma'u, 'o lahi ange 'i ha toe tangata pea 'ikai fekau'i, na'e fu'u kei tokosi'i 'a e Siasí, fu'u vaivai 'a e tuí, pea fu'u masiva ke fakahoko ha fu'u ngāue lahi pehē. Ka 'i he mālohi 'o e ngaahi me'a ni kotoa, ne hanga ai 'e ha ki'i falukungā kakai tangata, ne nau ma'u e mānava mo'uí, mo ha koane mōmoa mo ha hu'akau si'isi'i pea taimi lahi ne mālō pē ma'u ha me'i māsima, pea 'i he taimi na'e 'ikai ma'u ai ha hu'akaú; ne 'alu ai 'a e Palōfita ma'ongo'onga ko Siosefa Sāmīta ki he keli'anga maká 'o tā maka 'aki pē hono ongo nimá; pea na'e muimui ha ni'ihi tokosi'i 'o e Siasí 'i he'ene sippinga 'o e talangofua mo e faivelenga 'i he feitu'u na'e fie ma'u taha ai; mo e kau ngāue 'i he ngaahi holisí pea puke 'a e heletá 'i he nima 'e taha ke malu'i kinautolu mei he kau fakatangá, lolotonga 'oku nau fakatoka 'a e maká pea fakatokalelei tulele 'a e nima 'e tahá, ko e temipale Ketilani—'a e fale hono ua 'a e 'Eikí kuo kakato ke fakatapui pea 'i ai hono lekooti kuo paaki 'i he māmaní. Na'e ma'u 'e he kau fuofua Kaumātu'a ne tokoni ki hono langá ha kongá 'o honau 'enitaumení pe te tau 'ai ke toe mahino angé, ke ma'u ha ni'ihi 'o e ngaahi ouau 'uluaki, pe teuteu pe kamata ki ha 'enitaumeni” (*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [1954], 415).

NA'E HOKO HA NGAHI MANA 'I HONO LANGA MO FAKATAPUI 'O E TEMIPALE KETILANI

'I he kakato 'a e temipale Ketilani na'e ma'u 'e he Kāingalotú ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie. Na'e tohi 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta fekau'aki mo e fu'u tāpuaki ma'ongo'onga na'e hoko 'i he 'aho 21 Sānuai 1836:

“'I he mamalu 'a e po'ulí na'a ku fakataha mo e Kau Palesitenisí 'i ha loki ako he fakahihifo 'o e Temipalé fekau'aki mo hono tākai homau 'ulú 'aki 'a e lolo tapú; na'e fakataha foki mo e Kau Fakataha Alēlea 'i Ketilani mo Saioné 'i ha loki hokohoko 'e ua mo tatali 'i he lotu lolotonga 'emau kau atu ki he ouaú. ...

“Na'a ku mamata foki mo ha tokolahi 'o hoku ngaahi tokoua ne kau ki he ouaú ki ha me'a-hā-mai nāunau'ia. Na'e ngāue kiate kinautolu ha kau 'āngelo pea kiate au foki, pea na'e 'iate kinautolu 'a e mālohi 'o Fungani Mā'olungá, na'e fonu 'a e falé 'i he nāunau 'o e 'Otuá, pea na'a mau kalanga Hōsana ki he 'Otuá pea mo e Lamí. Na'a mau kau fakataha foki mo 'eku tangata tohi 'i hono tākai, pea na'a ne mamata ki ha me'a-hā-mai, 'oku malu'i 'e he kau tau 'o e langí 'a e Kāingalotú 'i he'enu foki ki Saioné, pea na'e lahi ha ngaahi me'a na'a ku mamata ki ai. ...

“Na'e faka'atā foki 'a e mata-me'a-hā-mai mei he langí ki he [kau tokoni mā'olungá 'o Ketilani mo Saioné, 'a ia na'e fakaafe'i ki he loki]. Na'e mamata ha'anau ni'ihi ki he fofonga 'o e 'Eikí, pea ha'u ha kau 'āngelo ki ha ni'ihi, pea na'e 'ohifo 'a e laumālie 'o e kikité mo e fakahaá 'i ha fu'u mālohi lahi; pea kalanga hōsana, mo e nāunau 'o e 'Otuá 'i he fungani mā'olungá, faka'apa'apa ki he langí he 'oku tau feohi mo e langí. Pea na'a ku mamata 'i he'eku mata-me'a-hā-mai ki he kotoa 'a e Kau Palesitenisí 'i he pule'anga fakasilesitale 'a e 'Otuá, mo ha kakai tokolahi na'e 'i ai” (*History of the Church*, 2:379, 381–82).

Na'e fakatapui 'a e Temipale Ketilani 'i he 'aho 27 Mā'asi 1836. Na'e tohi 'a e Palōfita ko 'ene fakamatala faka'osi ki he ngaahi me'a fakafo na'e hoko 'i he 'aho ko iá fekau'aki mo e fakataha efiāfi na'e fai 'i he temipale fo'ou ne toki fakatapu'i: “Na'e tu'u hake 'a Misa Siasí A. Sāmīta pea kamata ke kikite, na'e ongona ha longoa'a 'o hangē ha tu'oni matangi mālohí, 'a ia na'a ne fakafonu 'a e Temipalé, pea na'e tu'u fakataha 'a e fakataha'angá he taimi pē ko iá, 'i hono ue'i kinautolu 'e he mālohi ta'e 'iloá ni; na'e kamata ke lea ha ni'ihi 'i ha ngaahi lea kehekehe mo kikite; ne mamata ha ni'ihi ki ha ngaahi me'a-hā-mai nāunau'ia; pea na'a ku mamata ki he Temipalé kuo fakafonu 'aki ia ha kau 'āngelo, pea na'a ku fakahā 'a e fo'i mo'oni ko 'eni ki he fakataha'angá. Na'e lele fakataha mai 'a e kakai mei he kaungā'apí ('o nau fanongo ki ha ongo mei loto 'oku 'ikai angamaheni 'aki, pea mamata ki ha pouafi 'oku 'i he funga Temipalé), pea ofo 'i he me'a ko ia na'e hokó. Na'e hokohoko atu ia kae 'oua kuo tāpuni 'a e fakatahá 'i he hoko 'a e hongofulu mā tahá efiāfi” (*History of the Church*, 2:428).

Na'e hā 'a e Fakamo'uí kia Siosefa Sāmīta mo 'Ōliva Kautele he Temipale Ketilani 'i he 'aho 3 'Epeleli 1836 'o tali ia ko Hono fale; na'e toe hā mai mo Mōsese, 'Ilaiase mo 'Ilaisiā 'o fakafoki mai 'a e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eikí (vakai, T&F 110).

Na'e lahi ha ngaahi a'usia fakalaumālie, fakahā mo ha fakahā fakalangi na'e ma'u 'i he Temipale Ketilani.

Tā Fakatā, a Robert A. Barrett

KO HONO TOKANGA'I 'O E MASIVÁ MO E HĒ MEI HE MO'ONÍ 'I KETILANÍ

Faitā 'a Don O. Therpe

'Api faama 'o Sione Sonisení. Na'e tali 'e Siosefa mo 'Ema 'i Sepitēma 1831, e fakaafe meia Sione mo Mele Soniseni ke nau nofo 'i he'enau faama 'eka 100 'i Hailame, 'Ohaiō. Ko e mama'o 'o e fāmá mei Ketilani ko e maile 'e tolu-ngofulu nai. Lolotonga 'enau nofo mo e fāmili Sonisení, na'e hiki ai 'e he Palōfita ko Siosefa ha ngaahi fakahā 'e hongofulu mā nima, 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi mata-me'a-hā-mai 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76. Ko e feitu'u 'eni ne lava'i ai 'e Siosefa mo Sitenei Likitoni 'a e konga lahi 'o 'ena ngāue fekau'aki mo hono toe vakai'i fakalaumālie 'o e Tohi Tapú.

Na'e fiefia 'a e kāingalotu 'o e Siasī 'i he tāpuaki mā-ongō'onga lahi 'i hono fakatapui 'o e Temipale Ketilani. Ka 'i ha ta'u 'e ua na'e fakamālohi'i kinautolu ke li'aki 'a e temipalé mo e kolo faka'ofō'ofa na'a nau langá. Na'e hoko 'eni ko e tupu mei he ngaahi faingata'a na'a nau fehanga-hangai mo ia 'i he'enau hoko ko e mēmipa fo'ou 'oku nofo 'i Ketilani, 'Ohaiō. Na'e vēkeveke ha kau ului tokolahi ke kamata ha mo'ui fo'ou 'i Ketilani pea si'i 'enau koloá hili 'enau faka'aonga'i e ngaahi me'a na'a nau ma'ú ke fetukutuku mai ki he 'ēliá. Neongo e ngaahi palopalemā ni, na'e 'i ai ha laumālie 'o e 'amanaki lelei na'a ne fakafonu 'a Ketilani hili hono fakatapui 'o e temipalé, 'i he feinga ko ia 'a e kāingalotu mateaki 'o e Siasī ke fakalele'i e tu'unga 'o e nofo masivesivá.

Lolotonga e vaha'a taimi ko 'ení mei he 1836 ki he 1838, na'e 'i ai ha ngaahi pangikē ne fokotu'u 'i he 'Iunaiteti Siteití. Na'e kole 'e he kau taki 'o e Siasī ki he siteiti 'o 'Ohaiō ha fakangofua ke kamata ha pangikē, ka na'e 'ikai tali 'a e fokotu'utu'ú. Na'a nau pehē 'e lelei ke fokotu'u ha sosaieti fakapangikē ke ne tokoni'i 'a e koló 'i he ngaahi fie ma'u fakapa'angá. Na'a nau ui ia ko e Kirtland Safety Society Anti-Banking Company. Na'e hoko 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e tauhi pa'anga 'i he kautahá.

Na'e paaki 'e he pangikeé 'a e pa'anga pē 'anautolu pea fakaava ke kamata ngāue 'i Sānuai 1837. Na'e kamata ha palopalema 'i he 'ikai tali 'e he ngaahi pangikē kehē 'a e pa'anga ko 'ení. Na'e kau fakataha 'eni mo e tu'unga faka'ekonōmika 'i Ketilani, ta'e fakapotopoto 'a e kau fakatau 'inasí, ngaahi palopalema fakapangikē 'i

he 'Iunaiteti Siteití (na'e 'iloa ko e Panic of 1837), mo e kau nō na'e 'ikai ke nau 'inivesi 'i he koló 'o fakataua ki he'enau tukupaá ke fakatupunga ai 'a 'ene tō laló.

Na'e tukuaki'i 'e ha tokolahi 'a Siosefa Sāmita pea hē mei he mo'oni ha ni'hi 'o e kāingalotú, 'o nau pehē ko ha palōfita ia kuo hinga. Na'e fakamanamana'i 'a e mo'ui 'a e Palōfita pea na'e fakamālohi'i ke hola mo ha kau taki kehe 'o e Siasī ki Mīsuli. Na'e mavahe 'a e Palōfita mei Ketilani 'i Sānuai 1838 ki he Hihifo Mama'ō 'i Mīsuli. Na'e li'aki 'e he tokolahi 'o e kāingalotú 'a honau 'api 'i Ketilani ke muimui 'i he palōfita. Na'e hiki leva e uhouhonga 'o e Siasī mei Ketilani, 'Ohaiō ki Mīsuli, 'a ia ne kamata fetukutuku ki ai ha kāingalotu tokolahi 'i he konga kimu'a 'o e 1831.

NA'E FAKAMAAU'I IA 'I LISIMONI PEA TUKU PŌPULA 'I HE FALE FAKAPŌPULA LIPETÍ

Na'e taki pōpula 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo ha kau taki kehe 'o e Siasī 'i Nōvema 1838 'i ha ngaahi tukuaki'i hala pea fakamaau'i 'i Lisimoni, Mīsuli. Na'e 'i ai ha kau fakamo'oni loto'ita ne nau fehanga-hangai mo ia, pea 'i hono ma'u ko ia 'o ha kau fakamo'oni ke fakafepakí, na'e tuku pōpula pe tuli kinautolu mei he feitu'ú ke 'oua na'a nau fakamo'oni. Na'e matu'uaki 'e he kau nofo pōpulá ha ngaahi ngaohikovia mamafa 'i ha uike 'e ua. Na'e lipooti 'e 'Eletā Pa'ale P. Palati, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a 'ene fanongo 'i he pō 'e taha 'i ha laui houa ki he ngaahi fakatanga 'oku pehē 'e he kau le'ó 'oku nau fai ki he Kāingalotú ka 'oku 'ikai ha 'ilo ki ai:

"Na'a ku fanongo ki he'enau ngaahi leá 'o a'u ki ha'aku mamahi, 'ohovale mo manavahē lahi, pea fonu hoku lotó 'i he laumālie 'o e 'ita lahi koe'uhi ko 'enau ngaahi anga fakalieliá, na'a ku feinga lahi ai ke ta'ofi au mei ha'aku tu'u hake 'o valoki'i 'a e kau le'ó; ka na'e 'ikai te u lea 'aki ha me'a kia Siosefa, pe ki ha toe taha, neongo na'a ku tokoto pe hono tafa'akí peá u 'ilo'i na'a ne 'ā. Na'e tu'u fakafokifā hake [a Siosefa] ki 'olunga, peá ne lea 'aki e ngaahi lea ko 'ení 'i ha le'o na'e hangē ha maná, pe ngungulu 'a ha laioné, 'a ia ko e ofi taha ia ki he me'a 'oku lava ke u manatu'i:

"FAKALONGOLONGO, 'a kimoutolu ko e kakai anga-fita'a 'o e luo ta'e hano takelé. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'oku ou valoki'i 'a kimoutolu mo fekau ke mou nofo ma'u, he 'oku 'ikai te u loto ke u toe mo'ui 'i ha miniti si'i 'e taba mo fanongo ki bo'omou ngaahi fa'abinga leá. Mou tuku leva bo'omou talanoa peheé, pe ko ha'amou mate, pe ko ha'aku mate 'i he TAIMÍ NI PÉ!"

Tā Fakatātā 'a Deniquat, Anthon Wiegeland

Ko hono valoki'i 'e Siosefa Sāmīta 'a e kau le'ó 'i he Fale Fakapōpula Lisimoni

“Na'e 'ikai ke ne toe lea. Na'á ne tu'u hangatonu 'o hangē ha 'eiki anga fita'á. Kuo sēini'i pea 'ikai ha me'atau; nonga, 'ikai hoha'a pea molumalu 'o hangē ha 'āngeló, na'á ne vakai atu ki he kau le'o kuo manavaheé, 'a ia kuo tukuhifo pe li 'enau ngaahi me'atau ki he kekelelé; tete-tete honau tuí mo 'unu atu ki he tuliki pe tulolo 'i hono va'é 'o kole fakamolemole pea fakalongolongo kae 'oua kuo fetongi 'a e kau le'ó” (*Autobiography of Parley P. Pratt*, ed. Parley P. Pratt, Classics in Mormon Literature series [1985], 179–80).

Hili 'a e hopo 'i Lisimoni, na'e 'ave 'a Siosefa Sāmīta mo ha kau taki kehe 'e ni'ihī 'o e Siasí ki he Fale Fakapōpula Lipetii, 'i he Vahefonua Keleí, Mīsuli. Na'a nau nofo pōpula 'i he Fale Fakapōpula Lipetii 'i he fa'ahita'u momokó, mei he Tisema 1838 ki 'Epeleli 1839. Na'e fakangofua ke nau 'atā mo fakataha mo e Kāingalotu kuo tuli mei Mīsuli ki Kuinisī, 'Ilinoisí.

Laitā 'a J. T. Hicks, 'OUA NA'A HIKI HANO TATAU

Fale Fakapōpula Lipetii. Na'e tuku pōpula 'a e Palōfita ko Siosefá mo ha kau taki kehe 'o e Siasí 'i ha loki fute hongofulu mā fā tapa tatau 'oku momoko, fakapo'uli mo 'uli 'i he fale fakapōpula 'oku ui ko e “pilisone malú.” 'Oku holisi maka 'umea 'a e holisi taupotu ki tu'á pea fute 'e ua hono matolú, pea holisi papa 'oke 'a e tafa'aki ki lotó. Na'e langa 'a e falefakapōpulá 'i he 1833 pea na'e ngāue 'aki 'i ha ta'u e uofulu mā tolu.

Lolotonga 'ene 'i he pilisone, na'e fanongo 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ki ha lipooti ki he ngaahi fakatanga mo e faingata'a'ia 'a e Kāingalotú. Na'á ne fu'u faingata'ia 'i he me'á ni. Na'á ne lotu fakamātoato mo hokohoko ma'anautolu. 'I Mā'asi 1839 na'á ne kole ai ki he 'Eiki 'i he loto hoha'a mo'oni:

“'E 'Otua, 'okú ke 'i fē? Pea 'oku 'i fē 'a e fale 'oku 'ufi'ufi 'a ho fufu'angá?

“'E fēfē hono fuoloa 'o e ta'ofi ho to'ukupú, pea 'afio 'a ho fofongá, 'io, 'a ho fofonga ma'á, mei he ngaahi langi ta'engata ki he ngaohikovia 'o ho kakaí pea mo ho'o kau tamaio'eiki, pea ongo ki ho telingá 'a 'enau ngaahi tangi?” (T&F 121:1–2).

Na'e tali mai 'a e 'Eiki 'o kamata 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:7 (vakai foki, T&F 122).

© 1975 Gary E. Smith, 'OUA NA'A HIKI HANO TATAU

Na'e kamata e ngāue ha kau tangata ki he tempale Nāvū 'i Fēpueli 1841. Ko e konga lahi 'o e langá ko ha ngāue tokoni—na'e foaki 'e ha kau ngāue tokoni ha 'aho 'e taha 'i ha 'aho 'e hongofulú ko e vahe hongofulu. Na'e te'eki kakato 'a e tempalé 'i he taimi na'e fakapoongi ai. Na'e fakatapui fakapulipuli pea toki fai 'a hono katoanga 'i 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1846. Na'e ma'u 'e ha Kāingalotu 'e toko 5,629 honau ngaahi 'enitaumeni 'i he tempalé kimu'a pea nau fononga fakahihifó.

NA'E MALU 'A E KĀINGALOTÚ 'I NĀVŪ

Na'e hoko 'a Ketilani, 'Ohaiō ko e hetikuota 'o e Siasí mei Fēpueli 1831 ki Sānuali 1838, 'i he taimi na'e mavahe ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ki Hihifo Mama'o, Mīsuli. Mei he 1838–39 na'e fakamālohi'i 'a e Kāingalotú ke li'aki 'a Mīsuli pea kumi hūfanga ki 'Ilinoisí. Na'a nau fakatau ai ha kekele pe fokotu'u 'a e kolo ko Nāvū. Na'e fakatahataha mai ha lauiafe pea na'e hoko 'a Nāvū ko e kolo tupulaki vave taha 'i 'Ilinoisí 'i he taimi ko iá. 'I he 1844, koe'uhí ko e 'ikai ha taha 'o e kau kanititeiti kehé 'e fe'unga ke poupu'i 'a e Kau

Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he'enau fekumi ke toe totongi fakafoki 'a 'enau ngaahi me'a ne molé lolotonga 'a e ngaahi fakatanga 'i Mísulí, ne fanongonongo ai 'e Siosefa Sāmita 'a 'ene hoko ko e kanititeiti fili ki he palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká.

NA'E LAHI ANGE E 'ILO 'A E PALŌFITÁ 'I HE ME'A NA'E FAKANGOFUA KE NE AKO'Í

Tā Fakatātā 'a Dale Kribourn

Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

Na'e 'ikai fakangofua 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke ne ako'í 'a e me'a kotoa pē na'e fakahā ange 'e he 'Eikí kiate iá. Na'á ne pehē te tau ma'u 'a e 'iló 'i he taimi 'oku tau mateuteu ai ke ma'u iá:

“Na'e 'alu hake 'a e [Aposetolo] ko Paulá ki hono tolu 'o e langí, pea na'e 'ikai ke mahino kiate ia 'a e tefito'i mo'oni 'e tolu 'o e tu'unga 'o Sēkopé—'a e ngaahi nāunau pe pule'anga fakatilesitiale, telesitiale pea mo e silesitiale, 'a ia na'e mamata mo fanongo ai 'a

Paula ki he ngaahi me'a na'e 'ikai fakangofua ke ne fakamatala'í. Na'á ku mei lava 'o fakamatala lahi ange 'o liunga teau 'i he me'a kuó u faí ki he ngaahi nāunau 'o e ngaahi pule'angá na'e fakahā mai kiate au 'i ha me'a-hā-mai kapau na'e fakangofua'i au pea mateuteu 'a e kakaí ke tali kinautolu.

“'Oku tokanga'i 'e he 'Eikí 'a e kakaí ni 'o hangē ko hano tokanga'i 'e ha mātu'a anga'ofa ha fānau, 'o ako'í 'a e māmá mo e potó pea mo e 'ilo ki he'ene ngaahi fongá 'o fakatatau ki he me'a te nau lavá. 'Oku 'ikai 'ilo 'e he ni'ihí 'oku nau nofo 'i he māmaní 'a e me'a 'oku hokó; 'oku 'ikai ke nau 'ilo ki he 'aho 'e fai mai ai 'a e 'a'ahí” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 305).

“'Oku mātu'aki faingata'a ke mahino ha me'a ki he to'u tangatá ni. ... A'u pē ki he Kāingalotú 'oku tuai 'a 'enau mahinó.

“Kuó u feinga 'i ha ngaahi ta'u ke mateuteu 'a e 'atamai 'o e Kāingalotú ke ma'u 'a e ngaahi me'a 'a e 'Otuá; ka 'oku tau fa'a mamata ki ha ni'ihí 'o kinautolu, hili 'enau faingata'a'ia 'i he 'oatu e me'a kotoa 'oku nau ma'ú ma'á e ngāue 'a e 'Otuá, te nau movete 'o hangē ha sio'atá 'i he taimi ko ia 'o ka hoko mai ha me'a 'oku fehangahangai mo 'enau ngaahi talatukufakaholó: 'e 'ikai ke nau lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi faingata'á. Ko e toko fiha nai 'e lava ke tauhi ki ha fono fakasilesitiale,

pea nau fou atu 'o ma'u honau hākeaki'i, 'oku 'ikai lava ke u lea he 'oku ui ha tokolahi kae fili ha tokosi'i” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 331).

Na'e toe fakamatala foki 'a e Palōfitá ko e “Kuo 'ikai ke fakahā 'e he 'Otuá ha me'a kia Siosefa, kā ko ia kuó Ne fakahā ki he Toko Hongofulu Mā Uá, pea pehē ki he si'i taha 'o e Kāingalotú 'e lava ke ne 'ilo e ngaahi me'a kotoa 'o fakatatau mo ia te ne malava 'o matu'uaki” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 149).

NA'E 'IKAI MAHINO KI HA KĀINGALOTU TOKOLAHÍ 'A E MAFATUKITUKI 'O E UIU'I 'O SIOSEFA SĀMITÁ

Na'e fakafoki mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'e he 'Eikí ha ngaahi mo'oni ne mole. Ka 'i he fakamatala 'a Siosefa Sāmitá, 'e 'ikai mahino pea tali 'e he taha kotoa 'a e ngaahi mo'oni ko 'ení:

Tā Fakatātā 'a John Falter

Na'e pehē 'e Pilikihami 'longi, “Ko ha me'a fakafiefie mo'oni ia ke fanongo kia Siosefa 'okú ne talanoa ki he ngaahi tefito'i mo'oni ma'ongo'onga 'o 'itāniti” (in *Journal of Discourses*, 4:54).

“'E tokolahi ha kau tangata te nau pehē, 'E 'ikai 'aupito te u li'aki koe, ka te u pou pou'i koe 'i he taimi kotoa.' Ka 'i he mōmeniti te ke ako'í ai kinautolu ki he ngaahi me'a lilo e pule'anga 'o e 'Otuá 'a ia 'oku kei tauhi 'i he langí pea ke fakahā ki he fānau 'a e tangatá 'i he'enau mateuteu ke ma'u iá ko kinautolu pē 'e 'uluaki

tolomaka'i mo tamate'i koé. Ko e tefito'i mo'oni tatau ne kalusefai ai 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi, pea 'ai e kaka'i ke tamate'i 'a e kau palōfita 'i he to'u tangata ko 'enī. ...

“'Oku 'i ai ha kakai tangata mo fafine ma'ongo- 'onga 'i hotau lolotonga 'oku fu'u poto ke toe ako'i; ko ia kuo pau ke nau mate 'i he'enau ta'e'iló, pea 'i he toetu'u te nau 'ilo 'a 'enau fehālāki. 'Oku tokolahi ha ni'ihi 'oku nau tāpuni'i 'a e matapā 'o e langi 'i he'enau pehē, Te u toki tui pē 'i ha hā mai 'a e 'Otuá” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 309).

Na'e fekumi faivelenga 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ke ako'i 'a e ngaahi mo'oni 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei mo hono fokotu'u ma'u 'o e pulē'anga 'o e 'Otuá 'i he funga 'o e māmaní. Na'e tala- ange 'e he 'Eiki lolotonga 'ene hoko ko e pōpula 'i he Fale Fakapōpula Lipetií:

“'E 'eke 'e he ngaahi ngata'anga 'o e māmaní ki ho hingoá, pea 'e manuki'i koe 'e he kau valé, pea 'e tau'i koe 'e heli;

“Ka 'e kumi ma'u ai pē 'e he loto-ma'á, pea mo e potó, pea mo e anga-faka'eieikí, pea mo e angama'á, ki he akonaki, mo e mafai, mo e ngaahi tāpuaki mei ho nimá” (T&F 122:1–2).

Na'e fakamatala 'a Siosefa Sāmīta 'o pehē ki ha fakataha 'o ha lauiafe 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a peá ne pekiá:

“'Oku 'ikai te ke 'ilo'i au; na'e 'ikai 'aupito te ke 'ilo'i 'a hoku lotó. 'Oku 'ikai 'ilo 'e ha tangata 'a hoku hisitōliá. 'E 'ikai lava ke u talanoa ia: 'e 'ikai pē te u 'ahi- 'ahi fai ia. 'Oku 'ikai ke u tukuaki'i ha taha ki he ta'e tui ki hoku hisitōliá. Kapau na'e 'ikai ke u 'usia 'a e me'a na'e hokó, ne 'ikai ke u mei tui ki ai. Na'e te'eki ke u fakalotomamahi'i ha tangata talu hono fā'ele'i au 'i he māmaní. 'Oku ou lea ma'u pē ke ma'u e melinó.

“'E 'ikai ke u lava 'o tokoto ta'e 'osi kotoa 'eku ngāué. Na'e 'ikai 'aupito te u fakakaukau ki ha kovi, pe fai ha me'a ke mamahi ai hoku kāingá. 'I he taimi 'oku ui ai au 'e he talupite 'a e 'āngelo tauhí pea 'i hono fuatautau te mou toki 'ilo'i leva au. 'Oku 'ikai ke u toe tānaki atu ha me'a” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 361–62).

NA'E SAI'IA 'A SIOSEFA SĀMĪTA HE NGA'HI FE'AUHI FAKATU'ASINÓ

“Na'e 'i ai ha ngaahi sipoti ma'á e tamaiki tangatá ne te'eki ke fakahoko ['e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta], ka na'e lahi 'a ia na'e fu'u lelei aí. Hangē ko 'enī, na'á ne fangatua, pea na'á ne fangatua lelei 'aupito. Na'á ne puna 'i he māká. 'I he 'ekitiviti ko 'enī 'okú ke faka'ilo- nga'i 'a e kekelelé, peá ke puna 'o faka'ilonga'i e me'a 'okú ke tō aí, pea pole'i ha taha ke fai ha me'a tatau pe lelei ange 'i he puna na'e faí. Na'á ne kau he va'inga fe- fūsiaki va'akaú: 'Oku fehāngaaki heni ha ongo tangata,

'o fetēkeaki hona va'é peá na fefūsiaki leva; 'oku nofo ma'u 'i he kekelelé 'a ia 'oku mālohí ka e 'alu hake 'a e toko taha kehé. 'Oku 'i ai hono toe founga 'e taha, 'a ia 'okú mo fehāngahāngai 'o puke ha fo'i pou hangē ha kau 'o ha taufalé pea fusi ki lalo. Ko e toko taha 'oku mālohi 'okú ne puke ma'u 'o 'ikai ke heke hono ongo nimá. 'Oku heke 'a e nima 'oku vaivaí.

“Na'e fa'a va'inga peisipolo mo e fa'ahinga kehekehe 'o e li mamá (quoits) [ko ha va'inga 'oku faitatau mo e hor- seshoes, 'oku fa'a faka'ao- nga'i ki ai ha maka lafalafa ke fai 'aki 'a e toló]. Na'e 'iloa ia 'i he fa'ufafu 'o ha ngaahi va'inga 'oku 'i ai hono pale, kau ai e ngaahi pale faka'ohovalé. 'I he taimi 'e ni'ihi, tautautefito ki ha'ane ikuna'i ha taha na'á ne pole'i ia, te ne pehē, 'Oua na'á ke tokanga ki ha me'a. 'I he taimi 'oku ou fakataha ai mo e tamaiki tangatá 'oku ou 'ai ke nau fie- fia 'i he lahi taha te u ala lavá [vakai ki he manatu 'a Calvin W. Moore 'i he *The Juvenile Instructor*, 15 'Epeleli 1892, 255]” (Truman G. Madsen, *Joseph Smith the Prophet* [1989], 20–21).

Ko hono fusi 'o e va'akaú

Tā Fakatā, 'a Del Parson

'OKU MA'U 'E HE PALŌFITA KO SIOSEFA SĀMĪTA 'A E NGA'HI KĪ KI HE TO'U TANGATA FAKA-KOSIPELĪ NI

Na'e fiefia 'a e Palōfita 'i he feohi mo e Kāingalotú.

Tā Fakatā, 'a Douglas M. Fryer

Na'e pehē 'e Palesiteni Siasoi Q. Kēnoni, na'á ne hoko ko ha tokoni ki he Kau Palesitenisí 'Uluakí: “Na'e talamai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta 'i he'ene tohí ki he Kāingalotú 'i he taimi na'e hola ai mei Nāvuu ke hao mei hono ngaahi filí 'o pehē, 'He 'oku mahu'inga ia 'i hono kamata 'o e kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá,

Faiiá 'a Don O. Thorpe

Ko e Fale Manisoni 'i Nāvū, 'Ilinosi. Na'e fetukutuku 'a Siosefa mo 'Ema Sāmīta ki he Fale Manisoni 'i he 'aho 31 'Aokosi 1843. Na'e fakataumu 'a 'a e falé ki he fāmili 'a e Palōfita pea ke fakafiefia 'i 'a e kau 'a'ahi pea fai 'a e ngaahi me'a faka-Siasi mo fakapule'angá. Na'e 'i ai ha fa'ahi 'o e fale loki uofulu mā uá ki he tafa-'aki fakatongá na'e hoko ko ha hōtele. Na'e 'i ai ha lotofale lahi 'i he fa'ahi fale ko 'eni mo ha peito 'i he fungavaka 'uluaki, pea mo ha ngaahi loki mohe 'i he fungavaka uá. Na'e holoki 'a e fa'ahi fale ko 'eni 'i he 1890.

'a ia ko e kuonga 'oku kamata 'eni ke fokotu'ú, ke hoko hano fakataha'i kakato mo fakakātoa mo haohaoa pea mo hano fakama'u fakataha 'o e ngaahi kuonga fakakōsipelí mo e ngaahi kī, mo e ngaahi mālohi, mo e ngaahi nāunau, pea ke fakahā mai ia 'o fai mai talu mei he ngaahi 'aho 'o 'Ātamá 'o a'u mai ki he taimi lolotonga ní.' [vakai, T&F 128:18]. Ko ia ai, na'e ma'u—'e he kau taki 'o e kuonga fakakosipeli takitaha—'a e tauhi mai 'a ha kau 'āngelo kehekehe meia Maikeli pe 'Ātama 'o a'u mai ki he kuongá ni; 'e ha'u 'a e tangata kotoa 'i hono taimi mo e kuonga, 'o fai ha fakamatala ki honau kuonga fakakosipelí, 'enau ngaahi totonú, kií, lāngilangí, faka'e'i'eikí mo e nāunau pea mo e mālohi 'o honau lakanga fakataula'eikí. Pea ma'u 'e Siosefa ko e Palōfita, Tangata Kikite, mo Ma'u Fakahā 'o e kuonga fakakosipelí ni 'a ia na'e fokotu'u hake 'e he 'Otuá mei he ngaahi me'a kehekehe kotoa ko 'eni 'o fakatatau mo e poto mo e finangalo 'o e 'Otuá, pea fakatatau ki he palani 'a e 'Otuá ma'aná; na'á ne ma'u mei he ngaahi me'a kehekehe kotoa ko 'eni 'a e mālohí kotoa mo e mafai pea mo e ngaahi kī na'e fie ma'u ki hono langa hake 'a e ngāue 'a e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho faka'osí, pea mo hono lava'i 'o 'Ene ngaahi taumu'a 'oku fehokotaki mo e kuonga fakakosipelí ni. 'Okú ne hoko ko e taki. Ko ha tokotaha makehe ia, 'o kehe mei he tangata kotoa pē 'i he me'á ni, pea lelei ange 'i ha toe tangata. Koe'uhí ko e taki ia na'e fili 'e he 'Otuá, lolotonga 'ene faivelengá 'e 'ikai lava 'e ha tangata 'o fetongi hono tu'ungá. Na'á ne faivelenga, pea ne pekia faivelenga. *Ko ia ai, 'okú ne tu'u ko e taki 'o e kuonga fakakosipelí ni, pea pehē ki he kotoa 'o 'itānití, pea 'e 'ikai*

lava 'e ha tangata 'o to'o 'a e mālohi ko iá meiate ia. Kapau 'e ma'u 'e ha tangata 'a e ngaahi kī, ko 'eni te ne mo'ulalao ki ai 'i hono ngāue 'akí. Kuo te'eki ke mou fanongo kuo ako'i 'e Palesiteni 'Iongi ha toe tokāteline kehe; na'á ne pehē ma'u pē 'oku hoko 'a Siosefa ko e taki 'o e kuonga fakakosipelí ni; pea 'oku ma'u 'e Siosefa 'a e *ngaahi kī*; pea neongo kuo pekia 'a Siosefa 'okú ne kei hoko ko e taki 'o e kuonga fakakosipelí ni, pea ko ia tonu na'á ne ma'u 'a e *ngaahi kīi* pea 'okú ne mo'ulalao ki ai. 'Okú ako'i 'e Palesiteni Teila 'a e tokāteline tatau, pea he 'ikai te ke toe fanongo ki ha toe tokāteline kehe mei ha taha 'o e kau 'Aposetolo pe taimaio'eiki faivelenga 'a e 'Otuá, 'oku mahino kiate kinautolu 'a e fokotu'utu 'o e Lakanga Fakataula'eiki Mā'onioní. *Kuo pau ke tau fou atu 'iate ia ke ma'u hotau fakamo'uí; kapau te tau ma'u hotau nāunau 'e fakafou mai ia 'i he mafai kuó ne ma'ú. He 'ikai ke tau lava 'o fakalaka 'iate ia*" ('i he *Journal of Discourses*, 23:360–61; toki tānaki atu 'a e mata'itohi fakahihifi).

'E FAKAFONU 'E HE SIASÍ 'A E MĀMANÍ

'Ata 'o Siosefa mo Hailame Sāmīta mei he tafa'akí

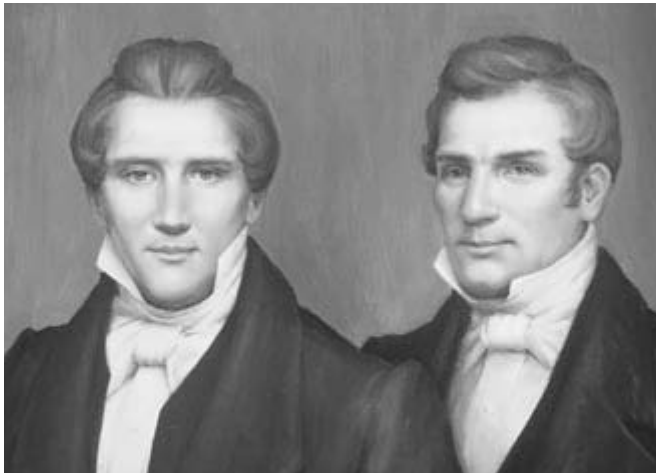
'I hono fokotu'u 'i Feietí, Niu 'Ioke 'i he 'aho 6 'Epeleli 1830, mahalo na'e mahino ki ha kakai 'a e tu'unga 'e a'u ki ai 'a e tupu tokolahi 'o e Siasi. Na'e lea 'a Palesiteni Uilifooti Utalafi ki he'ene fanongo ki he lea 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta ki he anga 'o e tupu tokolahi 'a e Siasi ke fakafonu 'a e māmaní:

"Ne toki papitaiso au. ... Na'á ku a'u ki Ketilani 'i he 'aho Tokonakí 'o u fetaulaki ai mo Siosefa mo Hailame Sāmīta 'i he halá. Na'e fakafe'iloaki au kia Siosefa Sāmīta. Ko e fuofua taimi ia ke u mamata ai kiate ia 'i he'eku mo'uí. Na'á ne fakaafe'i au ki hono 'apí ke mau Sāpate pea na'á ku tali ia. Na'e fai 'enau fakataha 'i he Sāpaté.

"'I he pō Sāpaté na'e ui 'e he Palōfita 'a kinautolu kotoa pē na'a nau ma'u 'a e Lakanga Fakataula'eiki ke nau fakataha ki he ki'i faleako 'akau 'onautolu aí. Fute 'e 14 tapafā. Ka na'e lava pē 'o hao kotoa ki ai 'a e kau ma'u Lakanga Fakataula'eiki 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'onioní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'a ia na'a nau 'i he kolo ko Ketilani, pea kuo nau fakataha katoa mai ke 'alu 'i he 'Apitanga 'o Saioné. Ko e fuofua taimi 'eni ke u sio ai kia 'Ōliva Kautele, pe fanongo ki ha'ane lea;

ko e fuofua taimi 'eni ke u sio ai kia Pilikihami 'Tongi pea mo Hiipa C. Kimipolo, mo Palati, 'Oasoni Haiti pea mo ha ni'ihiki kehe tokolahi foki. Na'e te'eki ai ha kau 'Aposetolo 'i he Siasí 'i he taimi ko iá tukukehe pē 'a Siosefa Sāmita mo 'Ōliva Kautele. 'I he taimi na'a mau maaui a' na'e ui leva 'e he Palōfitá 'a e Kaumātu'a 'o 'Isilelí ke nau fakamo'oni fakataha mo ia ki he ngāue ni. Na'e lea 'a kinautolu ne u lau ki a'í, pea na'e toe fakamo'oni foki mo ha kakai tokolahi 'a ia ne 'ikai ke u lau hingoa ki ai. 'I he 'osi 'enau fakamo'oni na'e pehē 'e he Palōfitá, 'E kāinga, kuo fakamaama lahi mo fakahino-hino 'i au 'e ho'omou ngaahi fakamo'oni he pooni, ka 'oku ou fie lea kiate kimoutolu 'i he 'ao 'o e 'Eikí, 'oku si'isi'i tatau pē 'a ho'omou 'ilo ki he ngaahi iku'anga 'o e Siasí ni mo e pule'angá mo ha ki'i valevale 'oku huki-huki 'i he funga 'o 'ene fa'e'e. 'Oku 'ikai mahino ia kiate kimoutolu.' Na'a ku ofo heni. Na'a ne pehē, 'ko e ki'i kau ma'u Lakanga Fakataula'eiki tokosi'i pē 'oku mou mamata ki ai 'i heni he pōnī, ka 'e fakafonu 'e he Siasí ni 'a 'Amelika Tokelau pea mo 'Amelika Tonga—te ne fakafonu 'e ia 'a e māmani' (i he Conference Report, Apr. 1898, 57).

Tā Fakalātā 'i he angalele 'a Kenneth A. Corbett. 'OUA NAVA HIKI HANO TATAU

Ko e Palōfita ko Siosefá mo hono tokoua ko Hailamé. "Na'e 'ikai te na mavahe-vahe 'i he mo'ui, pea na'e 'ikai fakamāvae' 'i kinaua 'i he matél'" (T&F 135:3).

NA'Á NE HOKO KO HA PALŌFITÁ, TANGATA KIKITE, TANGATA MA'U FAKAHĀ, TAHA NA'Á NE TOE FAKAFOKI MAI, FAKAMO'ONI, PEA FAKAPOONGI

Na'e fakatoka 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he mafai mei he 'Otuá ha fakava'e ki hano toe fakafoki kato mai 'o e ongoongolelé 'i he ngaahi 'aho faka'osi ko e teuteu ki he Hā'e'le 'Anga Ua mai 'a Sisū Kalaisí. Ka e hangē ko e kau palōfita 'i mu'a, na'a ne fehangahangi mo ha fakafepaki lahi pea foaki 'ene mo'ui ma'a e pule'anga 'o e 'Otuá. Na'e lau'ikovi'i, fakatanga'i, pea tā ia—

pea fe'ao mo e ngaahi mamahi 'o e fakatangá ki hono fa'itoká. Na'e pekia ha toko ono mei he toko hongofulu mā taha 'o 'ene fānau mo 'Emá, ko ha toko ua na'a na ohi pea pekia 'i he'ena kei valevalé. Na'e li'aki ia 'e ha tokolahi ne hoko ko hono ngaahi kaungāme'a. Na'e faka'ilo ia 'o lahi hake he tu'o fāngofulu mā onó.

Fale Fakapōpula Kātesí, Kātesí, 'Illinois

Fallā 'a Wayne R. Dornan

Na'e fakahū pōpula 'i ha ngaahi māhina tu'unga 'i ha ngaahi tukuaki'i loi. " 'I he 'alu 'a Siosefa ki Kātesí ke tuku atu ia ki he ngaahi fie ma'u loi 'a e laó, 'i he 'aho 'e ua pe tolu ki mu'a 'i hono fakapōngí, na'a ne pehē: 'Oku ou 'alu 'o hangē ko e lami ke tāmata'e; ka 'oku nonga hoku lotó 'o hangē ko e pongipongi malū 'i he fa'ahita'u māfaná; 'oku ou ma'u 'a e konisēnisi 'oku 'ata-atā mei he fai hala ki he 'Otuá, pea ki he kakai kotoa pē. TE U MATE 'OKU OU TA'EHALAIA, PE'A E PEHĒ 'O KAU KIATE AU 'I HE KAHA'Ú—NA'E FAKAPOONGI IA 'I HE ANGA-FĪTA'A" (T&F 135:4). Na'e fakavavevave mai ha kau fakatanga kuo 'osi fakamahafu 'i he 'aho 27 Sune 1844, ki he fale fakapōpula pea tamate'i 'a e Palōfitá mo hono tokoua ko Hailamé. Kuo kakato 'a 'ene ngāue 'i he matelié. Na'a ne pehē 'i he'ene lea faka'osi " 'E 'Eiki ko boku 'Otuá!" (T&F 135:1).

Kau Mate Fakamā'atā

Tā Fakalātā 'a Gary E. Smith

Na'e fakamo'oni 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'o pehē:

“Na'e hoko 'a Siosefa Sāmita ko ha palōfita na'e ui'i 'i he ngaahi 'aho faka'osi ke ne ma'u 'a e ngaahi mo'oni faifakamo'ui 'o e ongoongolelei 'i he fakahā pea hoko ko e pule fakalao, 'o ma'u 'a e mālohi mei 'olunga, ke fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei.

“Koe'uhí ko hono fakahā mai 'o e ngaahi mo'oni ko 'ení 'iate iá, ko e ngaahi me'a ia 'e 'alu atu ki he fonua kotoa pē kimu'a 'i he Hā'ele 'Anga Ua maí, 'oku 'ikai ha ofo 'i he 'etau 'ilo 'a e pehē 'a Molonai kia Siosefa Sāmita 'e ' 'iloa [hono] hingoá 'i he lelei mo e kovi 'i he ngaahi pule'anga, mo e ngaahi fa'ahinga, mo e ngaahi lea fulipē, pe 'e fakaongoongolelei'i pea toe lau'ikovii ia 'i he kakai fulipē.' [Siosefa Sāmita —Hisitōlia 1:33.]

“Pea 'ikai ha ofo 'i he 'etau 'ilo kimuiange 'a e pehē 'a e 'Eikí ki he Palōfitá: ' 'E 'eke 'e he ngaahi ngata'anga 'o e māmaní ki ho hingoá, pea 'e manuki'i koe 'e he kau valé, pea 'e tau'i koe 'e heli;

“ 'Ka 'e kumi ma'u ai pē 'e he loto-ma'á, pea mo e potó, pea mo e anga-faka'e'e'ikí, pea mo e angama'á, ki he akonaki, mo e mafai, mo e ngaahi tāpuaki mei ho nimá.' (T&F 122:1–2.)

Ko e kau fakatangá 'i he Fale Fakapōpula Kātesí

“Kuo kamata 'eni ke fekumi 'a e ngaahi ngata'anga 'o e māmaní ki he hingoa 'o Siosefa Sāmitá, pea tokolahí ha kakai 'i ha ngaahi fonua lahi 'oku nau fiefia 'i he ongoongolelei kuo toe fakafoki mai 'o me'angāue 'aki iá” (i he Conference Report, Oct. 1970, 6).

Hili ha taimi si'i mei hono fakapoongi 'o e Palōfitá, na'e fakamo'oni 'a 'Eletā Sione Teila, 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē, “Kuo fai 'e Siosefa Sāmita, ko e Palōfita mo e Tangata Kikite 'a e 'Eikí, ha me'a lahi ange ki hono fakamo'ui 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he māmaní, tuku kehe 'a Sīsū pē, 'i ha toe tangata 'e toko taha 'a ia na'e mo'ui 'i ai 'i ha kuonga” (T&F 135:3). 'Oku tokoni'i 'a e kakai 'o e kuonga fakakosipeli kotoa pē 'e he ngāue 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongō-

ongolelei 'e he 'Eikí 'o fakafou 'i he palōfita lototo'a 'o e kuonga fakakosipeli faka'osi ko 'ení. 'E lava ke 'ilo 'e kinautolu kotoa pē 'oku fekumí ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita mo'oni ia 'a e 'Otuá mo'ui.

Na'e fakamatala 'a 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: “ 'Oku 'ikai ke mau lotu ki he Palōfitá. 'Oku mau lotu ki he 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá, pea mo e 'Eiki toetu'u ko Sīsū Kalaisí. Ka 'oku mau fakatokanga'i ia, 'oku mau talaki ia, 'oku mau faka'apa'apa kiate ia, 'oku mau ongo'i mamalu kiate ia ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e Māfima'i 'i hono toe fakafoki mai ki he māmaní e ngaahi mo'oni 'i he kuonga mu'á 'o e ongoongolelei fakalangí, fakataha mo e lakanga fakataula'eikí 'o fakafou 'i he mafai 'o e 'Otuá 'oku ngāue 'aki 'i he ngaahi ngāue 'o hono Siasí mo hono tāpuekina hono kakai” (i he Conference Report, Apr. 1977, 95; pe *Ensign*, May 1977, 65).

Faitá 'a Don O. Thorpe; 'i he angalelei 'a e Wilford C. Wood Foundation

Ko e tatau e fōtunga 'o e Palōfita ko Siosefá mo ho tokoua ko Hailamé. 'I he 'aho 28 Sune 1844, na'e 'ave e sino 'o kinautolu na'e mate fakamā'atá ki he Fale Nofu'anga 'i Nāvúú, 'e Uiliati Lisiate, Samuela Sāmita mo ha kau le'o 'e toko valu. Na'e fai ha fakamāvae he efiafi ko iá. Ko ha me'a angamaheni ia 'i he taimi ko iá ke ngaohi ha fakatātá 'o e fōtunga 'o kinautolu 'oku 'iloá. Na'e ma'u 'e he Church Historical Department 'a e 'uluaki fakatātá kuo fakafuó.

“KO E PALŌFITA MA'ONGO'ONGA IA 'O E KUONGA FAKAKOSIPELÍ NI”

Tā Fakatātá 'a Dan Weggeland

Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

Na'e fakahaai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a 'ene houngai ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē:

“Hono 'ikai hulutu'a hotau mo'ua kiate iá. Na'e kamata si'ene mo'ui 'i Veamonití pea mālōlō 'i 'Illinois, pea 'oku fakaofo mo'oni 'a e ngaahi me'a na'e fakamamahí. Ko ia na'á ne 'omi kia kitautolu 'a e 'ilo mo'oni ki he 'Otuá, 'a 'etau Tamai

Hēvaní pea mo Hono ‘Alo kuo Toetu‘ú, ‘a ia ko e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. ‘I he kiihi‘i vaha‘a taimi nounou ‘o ‘ene ‘uluaki mata-me‘a-hā-maí, na‘á ne ‘ilo lahi ange ai ki he Tolu‘i ‘Otuá ‘i ha toe taha ‘o kinautolu ne laui senituli ‘enau tā-langa‘i ‘i ha ngaahi fakataha‘anga mo ha ngaahi alea‘anga fakapoto, ‘a e natula ‘o e Tolu‘i ‘Otuá. Na‘á ne ‘omai ‘a e tohi fakaofo ko ia ko e Tohi ‘a Molomoná ‘o hoko ko ha toe fakamo‘oni ‘e taha ki he mo‘oni pea mo e mo‘ui ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá. Na‘e foaki kiate ia ‘e kinautolu na‘a nau ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘i he kuonga mu‘á, ‘a e mālohi mo e me‘a-foaki, mafai pea mo e ngaahi kī ke lea mo ngāue ‘i he huafa ‘o e ‘Otuá. Na‘á ne ‘omai hono fokotu‘utu‘u ‘o e Siasí pea mo hono taumu‘a ngāue ma‘ongo‘onga mo toputapú. Na‘e fakafou mai ‘iate ia foki ‘a e ngaahi kī ‘o e ngaahi temipale mā‘oni‘oní, ke lava ai ‘a tangata mo fafine ‘o fai ‘a e ngaahi fuakava ta‘engata mo e

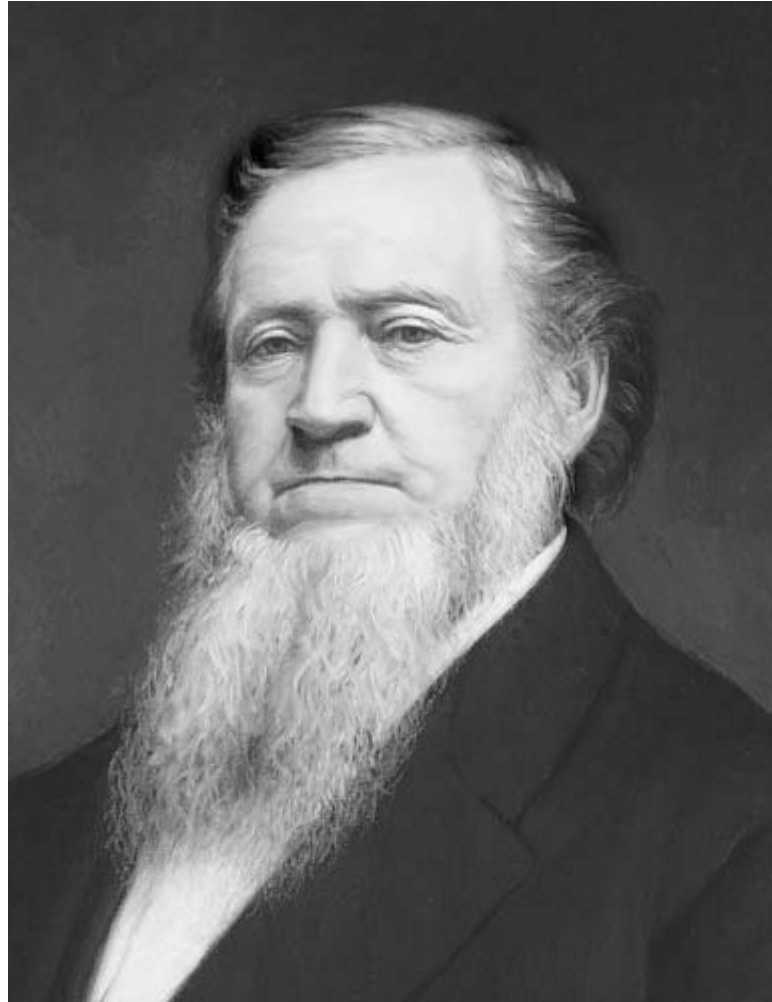
‘Otuá pea mo lava ke fakahoko ai mo e ngāue ma‘ongo‘onga ki he kau pekiá ke fakaava ‘a e hala ki he ngaahi tā-puaki ‘oku ta‘e ngatá. ...

“Ne hoko ia ko ha me‘a ngāue ‘i he to‘ukupu ‘o e ‘Otua Māfimaifi. Na‘e hoko ko ha tamaio‘eiki ‘o ngāue fakatatau mo e fakahinohino ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, ‘i hono fakahoko ‘a e ngāue lahi ko ‘ení ‘i he ngaahi ‘aho kimui ní.

“ ‘Oku tau tu‘u ke fakalāngilangi‘i ia. Ko ha palōfita ma‘ongo‘onga ia ‘o e kuonga fakakosipelí ni. Na‘á ne kamata ‘a e ngāue lahi mo kāfakafá ni ‘a ia ‘oku mafola atu ‘i he funga ‘o e māmaní. Ko hotau palōfita, tangata ma‘u fakahā, tangata kikite, mo hotau kaume‘a. ‘Oua mu‘a na‘a ngalo ia ‘iate kitautolu. ... Tau fakafeta‘i ki he ‘Otuá koe‘uhí ko e Palōfita ko Siosefá” (“Ko ha Taimi ke Fakahounga‘i,” *Tūbulu*, Tisema 1997, 2).

Pilikihami 'Iongi

PALESITENI HONO UA 'O E SIASÍ

Tavalivai 'e John W. Clawson

NGAAHI ME'A NA'E HOKO 'I HE MO'UI 'A PILIKIHAMI 'TONGÍ

Ta'u

motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i ia he 'aho 1 Sune 1801 'i Uitingihami, Vahefonua Uinihami, Vahefonua Uinisoá, Veamonitī, kia Sione mo 'Apikale Hau 'Tongi.

- 14 Na'e mālōlō 'ene fine'eikí; na'e kamata ke ngāue ke ma'u ai ha'ane mo'ui, faifai peá ne hoko ko ha tangata tufunga (1815).
- 23 Na'á ne mali mo Meliame Uekisī (8 'Okatopa 1824).
- 30 Na'e papitaiso ia ki he Siasí (14 'Epeleli 1832) pea fakanofu ko e kaumātu'a (1832).
- 31 Na'e mālōlō hono uaifi ko Meliamé (8 Sepitema 1832), pea fie ma'u ke ne tokanga'i hona ongo 'ofefine kei síi.
- 32 Na'á ne mali mo Mele 'Ana 'Eniselo (18 Fēpueli 1834).
- 32–33 Na'á ne hoko ko e taki 'i he fononga 'a e 'Apitanga 'o Saioné (Mē–Siulai 1834).
- 33 Na'e fakanofu ia ko e taha 'o e fuofua kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'e he Kau Fakamo'oni 'e Toko Tolú (14 Fēpueli 1835).
- 37 Na'á ne tataki 'a e Kāingalotú mei Mīsuli ki 'Ilinoisi (1838–39).
- 38–40 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki Pilitānia Lahi (Sepitema 1839–Siulai 1841).
- 38 Na'e hikinima'i ia ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá (14 'Epeleli 1840).
- 43–46 'I he'ene hoko ko e 'Aposetolo fuoloa tahá, na'á ne tataki ai 'a e Siasí hili hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá (1844–47).
- 45 Na'á ne ma'u 'a e fakahā 'oku lekooti 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136; na'á ne mamata 'i ha me'a-hā-mai ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá (14 Sānuali 1847).
- 45–47 Na'á ne tataki e fononga 'a e Kāingalotú ki he Ano Māsima Sōlekí ('Epeleli 1847–Sepitema 1848).
- 46 Na'á ne foki mai ki he Nofu'anga Fakafa'ahita'u Momokó (fa'ahita'u fakatōlaú, 1847); fokotu'u 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí (5 Tisema 1847); na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 'aho 27 Tisema 1847, 'i Kanesivila ('oku Kauniseli Palafu he taimí ni), 'Aiouā.
- 48 Na'á ne kamata'i 'a e 'Univēsiti 'o Tesaletí (28 Fēpueli 1850), ne hoko kimui-ange ko e 'Univēsiti 'o 'Iutaá.
- 49 Na'á ne hoko ko e kōvana 'o e Vahefonua 'o 'Iutaá (20 Sepitema 1850).
- 51 Na'á ne fakatoka e maka-tuliki 'o e Temipale Sōlekí (6 'Epeleli 1853).
- 56–57 Ko e Tau 'i 'Iutaá; na'e tukuange ia hili 'ene hoko ko ha kōvana 'i ha ta'u 'e valu (1857–58).
- 66 'Osi hono langa 'o e Tāpanekale Sōlekí; fokotu'utu'u 'a e 'Iunioni 'o e Ngaahi Lautohi Fakasāpate Fakalotofonuá (1867).
- 67 A'u 'a e halanga lēlué ki 'Iutā (10 Mē 1869).
- 68 Fokotu'u 'o e The Young Ladies Retrenchment Association (28 Nōvema 1869).
- 75 Na'e fakatapui 'a e Temipale Sā Siaosi 'Iutaá 'o fakatatau ki he'ene fakahino-hinó (6 'Epeleli 1877).
- 76 Na'á ne pekia 'i Sōlekí Siti 'i 'Iutā (29 'Aokosi 1877).

Utingihami, Veamoniti

Faitā 'a Don O. Thorpe

Na'e fā'ele'i 'a Pilikihami 'Iongi hili ha ta'u 'e fā mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitā. Na'e papitaiso ia ki he Siasi 'i he 'aho 14 'Epeleli 1832, ofi ki hono 'apí 'i Menitoni, Niu 'Ioke. 'I Sepitema 'o e ta'u ko iá, taimi nounou mei he pekia hono uaifi, na'á ne 'alu ai ki Ketilani, 'Ohaiō ke fe'iloaki mo e Palōfitā. Na'á ne tohi fekau'aki mo 'ena fetaulakí 'o pehē:

“Na'a mau 'alu ki he fale 'o 'ene tamaí ka na'a mau 'ilo ai 'oku tā fefie 'i he vao'akaú. Na'a mau 'alu leva ki he vao'akaú, 'o mau 'ilo ai 'a e Palōfitā mo ha toko ua pe tolu 'o hono ngaahi tokouá 'oku nau tā mo fetuku e fefié. Na'e kakato heni 'a 'eku fiefiá 'i he faingamālie ke lulululu mo e Pālofita 'a e 'Otuá, pea ma'u ha fakamo'oni pau, 'i he Laumālie 'o fakahā na'á ne hoko ko ha Palōfita mo'oni 'o hangē pē ko e fakakaukau 'a ha tangata kiate iá. Na'á ne fiefia ke vakai mai kiate kimautolu peá ne talitali lelei kimautolu. Ne faifai pea mau ō fakataha mo ia ki hono 'apí.

“Na'e ha'u ha ni'ihí 'o e kau takí 'i he efiāfi pea mau fepōtalanoa'aki ki he ngaahi me'a 'o e pule'angá. Na'á ne kole mai ke u fai e lotú; 'i he'eku lotú na'á ku lea 'i he ngaahi lea kehekehe. 'I he'ema'u tu'u haké ne takatakai'i ia 'e he kau takí 'o fehu'i ange ki he'ene fakakaukau fekau'aki mo e me'afuaki 'o e lea kehekehé na'á ku ma'u. Na'á ne talaange ko e lea faka-Ātama (Adamic language) mo'oni ia. Na'e pehē ha ni'ihí kiate ia na'a nau fie ma'u ke ne valoki'i 'a e me'afuaki na'e ma'u 'e Pilikihamí, ka na'á ne pehē, ' 'Ikai, 'oku 'a e 'Otuá ia, pea 'e 'i ai 'a e taimi 'e tokanga'i ai 'e Pilikihami 'Iongi 'a e Siasi.' Na'e faka'osi 'a e fepōtalanoa'aki 'oku 'ikai ke u 'i ai'” (*Manuscript History of Brigham Young, 1801–1844*, comp. 'Eletā Jay Watson [1968], 4–5).

Na'e lea 'a Pilikihami 'Iongi kimui 'o pehē, “ 'Oku ou ongo'i fie kaila Halelu'ia 'i he taimi kotoa 'i he'eku fakakaukau ki he'eku 'ilo ko ia 'a Siosefa Sāmitā, ko e Palōfita 'a ia na'e 'ohake 'e he 'Eikí pea fakanofu, pea 'oange 'a e ngaahi kī mo e mālohi ke langa hake 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní pea pou pou'i ia” (*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [1954], 458).

'Oku tātātaha ke hanga 'e he taimí mo e ngaahi tūkungá 'o 'ai ha tangata ki he tu'unga na'e 'i ai 'a Pilikihami 'Iongi hili hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitā 'i he 'aho 27 Sune 1844 pea 'i hono fakahā mai 'e he 'Eikí 'a hono finangaló fekau'aki mo e takimu'a hoko 'i he Siasi kei langa haké mo fetukutuku 'a e Kāingalotú ki he fakahihifó.

Tā Fakatātā 'a Larry Winborg

Na'e 'ofa 'a Pilikihami 'Iongi 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitā. Na'á na hoko ko ha ongo kaungāme'a angatonu 'i he'ena fuofua fetaulakí.

NA'E 'ILO 'E PILIKIHAMI 'IONGI 'A E NGAAGHI FAINGATA'A 'O E MO'UÍ MO E NGĀUE MĀLOHÍ

Na'e 'ilo 'a Pilikihami 'Iongi ki he ngāue, faingata'a mo e fusimo'omó. Na'á ne 'omai 'a e ngaahi fakakaukau ko 'eni ki he'ene kei si'i:

“Na'á ku ngāue kei si'isi'i pē mo 'eku tamaí, 'o tokoni kiate ia ke faka'ata'atā ha kelekele fo'ou pea teuteu'i e kelekele 'o 'ene fāmá, pea foua ha ngaahi faingata'a mo e fusimo'omo lahi ki ha nofo 'i he fonua fo'ou” (*Manuscript History of Brigham Young*, 1).

“Na'e 'ikai 'aupito te u 'alu mo Misa Hiipa ki ha ako kimu'a 'i he'ema kau ki he 'Tui Faka-Māmongá:' ko e fuofua taimi ia ke ma ako aí. Na'e 'ikai ke ma ma'u 'a e faingamālie ke tohi 'i he'ema kei talavou, ka na'á ma ma'u 'a e faingamālie ke to'o 'a e polosí, tutu'u e 'ulu 'akaú, teka'i e ngaahi potu'i 'akaú, pea ngāue holo 'i he ngaahi tunga'i 'akaú 'o tupu ai hano fakavolu homau hivi'iva'é (shins), va'é mo e louhi'i va'é. Na'e hanga 'e he fa'ētangata 'o Misa Mealilí, 'a ia 'oku lolotonga nofo 'i he ha'ofangá 'o ngaohi e fuofua tatā ne fakatau 'e he'eku tangata'eikí ma'akú; pea na'á ku ta'u hongofulu mā taha nai 'i he taimi ko iá. Na'e 'ikai te u 'alu ta'e tatā kimu'a, pe te u kole ki he'eku tamaí ke ne fakatau mai ma'u pē ha tatā pa'anga 'e nima hili ha ngaahi māhina si'i, 'o hangē ko ia 'oku fai 'e he ni'ihí 'o 'eku fānau tangatá. 'E ngaahi mai 'e hoku tuofāfiné ha tatā na'e ui ko e tatā Jo. Johnson ki he fa'ahita'u momokó, pea na'á ku tui ha

tatā na'á ku fa'a fi mei he mohukú. Na'á ku ako ke ta'o e maá, fufulu e peletí, taukau, mo ngaohi e patá; peá u ngaohi e patá pea lelei ange 'eku tauhi 'apí 'i ha kakai fefine tokolahi 'i he kolo ko 'ení. Mahalo ko e kotoa ia 'o e ngaahi lelei na'á ku ma'u 'i he'eku kei talavou. 'Oku ou fakapotopotó he na'e pau ke fai pehē 'eku tangata-'eikí" (in *Journal of Discourses*, 5:97).

Tā-tongitongi mei he ukameá, a W. H. Gibbs

“Na'e 'ikai ke mau tangi koe'uhí ko 'emau ngaahi faingata'a'ia, 'o hangē ko ia 'oku fai 'e ha ni'ihi, 'oku ou fie fai ha talanoa lelei, kae tuku 'a e tangí ke fai 'e he ni'ihi kehē. 'Oku 'ikai ke u 'ilo pe kuo 'i ai ha taimi kuó u faingata'a'ia ai; 'oku 'ikai pē te u fakatokanga'i ia. Kuo 'i ai nai ha taimi kuó u ta'e kai pe si'i hoku valá? 'Io, ka na'e 'ikai ko ha faingata'a'ia ia. Na'á ku anga

pē au ki ai 'i he'eku kei talavou. Na'á ku kau 'i he kau ngāue tā 'akau mo faka'uli 'i he vaotaá, 'i he fa'ahita'u māfaná mo e momokó, 'o teunga kakato, pea si'i mo e me'a-tononí 'o a'u ki he langa hoku keté, ko ia kuó u anga au ki he ngaahi me'á ni kotoa, pea kuo te'eki ke u faingata'a-ia. Hangē ko 'eku lea ki he kau takí 'i he pō koe'e, ko e faingata'a'ia pē 'oku ou 'ilo'i 'i he Siasí ni ko e feinga ko ia ke pukepuke 'a 'eku 'ita ki hoku ngaahi filí. Ka kuó u lava 'eni 'o ikuna'i ia" (i he *Journal of Discourses*, 12:287).

NA'Á NE HOKO KO HA TAHA NIMAMEA'Á

Faitā 'a Longin Lonczynna Jr.

Na'e ngaohi 'a e laupapa ko 'eni 'i he tafu'anga aff 'e Pilikihami 'Iongi.

'I he ta'u hongofulu mā fā 'a Pilikihami 'Iongi, na'á ne kamata ako ngāue ki ha tokotaha ngaohi nāunau fale mo vali fale. Na'á ne taukei 'i he ngāue ni. Lolotonga 'ene ako ngāue, “na'á ne hoko ko e tokotaha 'aati taukei 'oku 'ilo 'i he koló ['Oapeeni, Niu 'Ioke] ki he faka'ofu'ofa 'o e ngaahi teuteu 'o e feitu'u kaka'angá, teuteu 'i he funga matapā hū'angá, kau matapaá, 'ā 'o e kaka'angá, ngaahi matapā luvá, ka e tautautefito—ki he laupapa he funga tafu'anga aff fakamāfaná” (Mary Van Sickle Wait, *Brigham Young in Cayuga County, 1813–1829* [1964], 24).

NA'Á NE HOKO KO HA HUSEPĀNITI MO HA TAMAI MATEAKI

“Na'e fetaulaki 'a Pilikihami mo Meliame 'Eniselina Uekisi 'oku kei ta'u hongofulu mā valu 'a ia na'e nofo honau fāmilí 'o ofi ki he fale ngaohi kane fa'o'anga me'á ['a ia na'e ngāue ai 'a Pilikihamí] pea pehē ko e kaungā-me'a 'o Sālesi Paaka [pule ngāue 'a Pilikihamí]. Ko e tama fika ua 'a 'Asa mo 'Apikale Uekisi, na'e fā'ele'i 'i 'Auleliasi (Aurelius) 'i he 'aho 6 'o Sune (pe 'aho 7 'o Sune), 1806, Ko ha tokotaha 'ulu kelo faka'ofu'ofa mo kano'imata lanu pulū pea 'ulu mingimingi; angalelei pea 'ofa' 'a Meliame (fa'a ui ko 'Eniselina he taimi 'e ni'ihi) [Susa Young Gates and Leah D. Widtsoe, *The Life Story of Brigham Young* (1930), 19]. Na'e sai'ia 'ene tamai 'ia Pilikihami, na'e kau 'i he Tau 'a 'Amelika ke Ma'u 'a e Tau'atāia (Revolutionary War). Na'á ne hiki mei Uōsesitā, Masasūseti ki Niu 'Ioke 'o 'ikai ke fu'u ma-ma'o mei Hopokinitoni 'a ia na'e nofo ai 'a Sione 'Iongi. Na'e kamata ke feohi 'a Pilikihami mo Meliame, na'á ne lue 'o 'ave ia ki honau 'apí, hiva fakataha mo talanoa ki he mo'uí. 'I he ta'u uofulu mā tolu 'a Pilikihamí na'á ne kole ha hoosi mo ha saliothe mei he tamai 'a Viliami Heitení, nō ha fale ofi mai pē pea mali mo Meliame.

Faitā 'a Longin Lonczynna Jr.

Hili 'ena malí, na'e mavahe 'a Pilikihami mo Meliame 'Iongi mei 'Auleliasi, Niu 'Ioke, ki Haitenivila na'e ofi pē, 'a ia na'e ngoue ai 'a Pilikihami 'i he fa'ahita'u māfaná pea ngāue 'i ha fale ngaohi vali 'i he fa'ahita'u momokó. Na'e pehē na'e nofo 'a Pilikihami mo Meliame 'i he fale 'oku hā 'i he taá.

“Na'e fai 'a e malí 'e Kilipati Uiti, 'i he Faka-mau'anga 'i 'Auleliasi 'i he 'aho 5 'Okatopá (pehē 'e ha mau'anga fakamatala 'e ni'ihi ko e 'aho 8 'o 'Okatopá), 1824, fale kalapu 'o Sēmisi Painí 'i he vaha'a 'o 'Oapeeni mo Pakisivilé” (Leonard J. Arrington, *Brigham Young: American Moses* [1985], 15).

Na'e hoko 'a Pilikihami 'Iongi ko ha husepāniti mo ha tamai lí'oa. 'I he 1829 na'á ne hiki mo hono fāmilí ki Menitoni, Niu 'Ioke, 'a ia na'e maile 'e hongofulu

mā nima mei he 'api 'o Siosefa Sāmitá. Na'e fā'ele'i ai hono 'ofefine fika ua pea ma'u ai 'e he fatafata vaivai (tīpī) hono uai'fi, 'a ia na'e faka'au pē ke vaivai ai hono sinó. Na'e feinga 'a Pilikihami 'i he 'aho takitaha kimu'a pea 'alu ki he ngāue—'i he ofa, tokanga mo e ongo'i-ngofua ke fakafiemālie'i hono uai'fi mo e malu 'ene fānaú.

“Na'e 'i ai ha lea 'a Pilikihami 'Iongi 'o pehē 'i he hili 'a e malí ko 'ene vahe he taimi ko 'ení na'e 'ikai ke toe lahi ange 'i he seniti 'e 30; ngaahi e kai pongipongi 'a hono uai'fi, pehē ki ai, mo e fānau fefine ikí, teuteu'i 'a e fānaú, fakama'a 'a e falé, fua hono uai'fi ki he sea sēlué 'i he ve'e tafu'anga afi fakamāfaná 'o nofo ai kae 'oua kuo foki mai 'i he efi'afi. 'I he'ene foki ki 'apí na'á ne ngaohi 'enau kai efi'afi, fakamohe hono uai'fi pea faka'osi 'a e ngaahi ngāue faka'apí” (Gates and Widtsoe, *The Life Story of Brigham Young*, 5).

Na'e mālōlō 'i he 'aho 8 Sepitema 1832 'a hono uai'fi ko Meliamé. Na'e fai ia 'i Menitoni.

Na'e mali 'a Pilikihami kimuiange mo Mele 'Ana 'Eniselo. Na'á ne lelei'ia 'i he'ene fanongo ki he'ene malangá. Na'á ne toe fanongo foki ki hono malanga'i 'o e ongoongoleleí 'e Fineasi mo Lolenisō 'Iongi, ko e ongo tokoua 'o Pilikihamí, pea papitaiso 'e Sione P. Kulini, ko e tokoua 'i he fono 'o Pilikihamí. Na'á ne fetukutuku kimuiange ki Ketilani 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1833. Hili ha taimi nounou 'a 'ene 'i Ketilani, na'e fanongo 'a Pilikihami pea lelei'ia 'i he'ene fakamo'oní. Na'á na mali 'i he 'aho 18 Fēpueli 1834. Na'e ta'u tolungofulu mā ua ia kae ta'u tolungofulu 'a e fefiné.

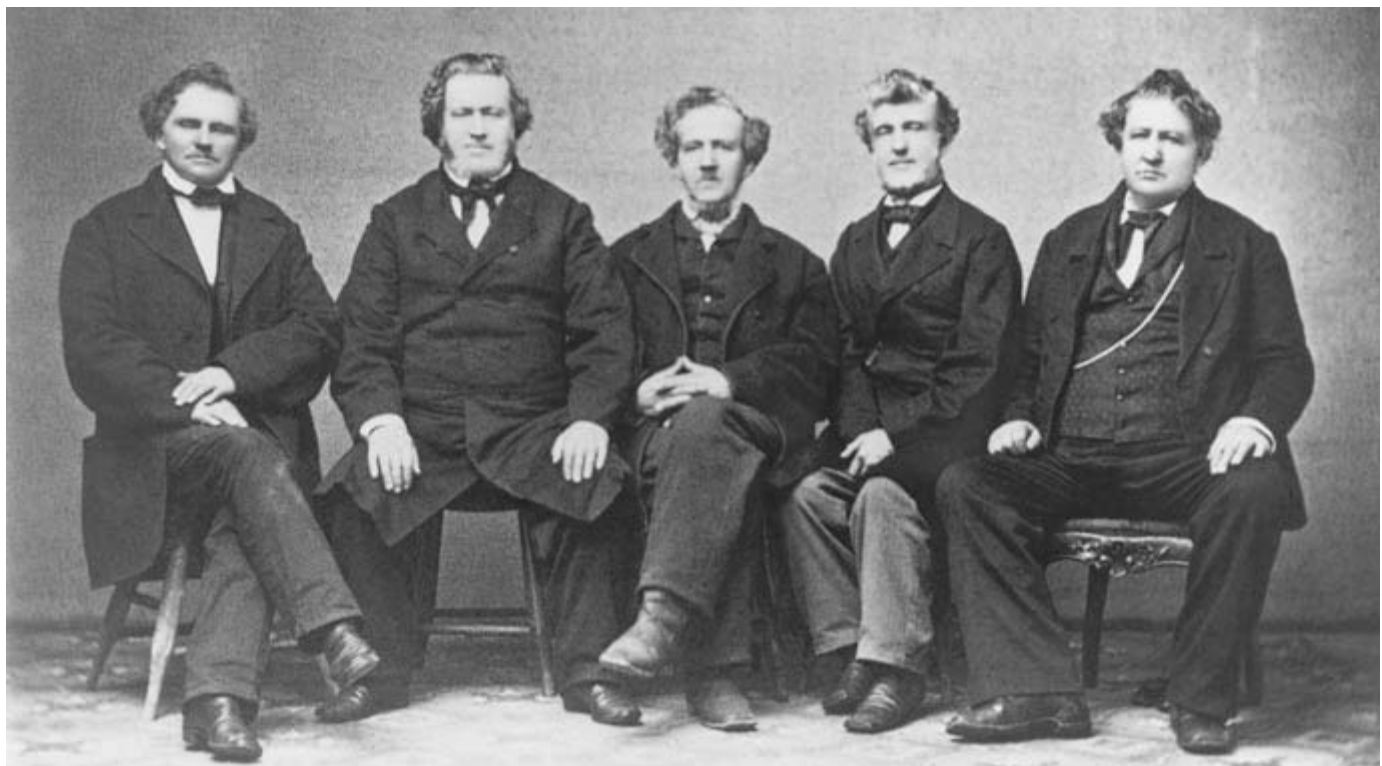

Faitā 'a Longin Longynna Jr.

Ko e 'api 'o Fineasi ko e Si'i, ofi ki Vikitā, Niu 'Ioke

NA'Á NE FEKUMI KI HA FAKAFIEMĀLIE FAKALAUMĀLIE

Na'e 'i ai ha lea 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'o pehē: “Na'e pou pou mai 'a e kau faifekau ke u lotu kimu'a 'i hoku ta'u valú. 'Oku 'i ai ha me'a 'e taha 'oku ou fakakaukau ma'u pē ki ai 'o kau ki he tefitó ni—na'e fakahaofi au 'e he 'Eikí kae 'oua kuó u ta'u fe'unga ke fakakaukau fakapotopoto, mo ha 'atamai 'oku matu'aki tokanga 'i ha fakava'e mālohi 'o e fakakaukau lelei” (i he *Journal of Discourses*, 8:37).

© Utah State Historical Society

Pilikihami 'Iongi mo hono ngaahi tokouá, fai 'e Charles R. Savage, 13 Sepitema 1866 (to'ohema ki to'omata'u: Lolenisō, Pilikihami, Fineasi, Siosefa, mo Sione)

Na'á ne angama'a, ngāue mālohi mo faitotonu. Na'á ne pehē na'e ako mei he'ene fa'e'e ke 'ofa mo faka'apa'apa'i 'a e Tohi Tapú: "Ko 'eku fa'e'e—na'á ne fā'ele'i aú—pea te u lava ke pehē, 'oku 'ikai mo ha toe fefine kuo mo'ui 'i he māmaní 'e lelei ange 'iate ia. ... Na'e ako'i 'e he'eku fa'e'e 'ene fānaú 'i he taimi kotoa pē ke fakalāngilangi'i 'a e huafa 'o e Tamái mo e 'Aló, pea ke faka'apa'apa'i 'a e Tohi Mā'oni'oní. Na'á ne pehē, 'Lau ia, pea tokanga ki hono ngaahi akonakí pea ke mo'ui 'aki ia ki he lelei taha te ke ala lavá. Fai 'a e me'a lelei kotoa pē; 'oua na'a fai ha kovi; pea kapau te ke sio ki ha taha 'oku loto hoha'á, ngāue ki he'enua ngaahi fie ma'ú; 'oua na'á tuku ke fakatupu ha 'ilo 'i ho lotó, he kapau te ke fai ia, 'e ala ikuna'i koe 'e he tēvoló'" (lea 'aki 'e Pelesitoni Nipili, *Brigham Young: The Man and His Work* [1936], 2).

"Kimu'a peá u tali 'a e Ongongolelei, na'e mahino lelei kiate au 'a e me'a ne malanga'i 'e he ngaahi siasi kehekehé, ka na'e ui au ko e vale koe'uhí na'e 'ikai ke u tui ki he'enua ngaahi tuí. ... Na'e lava ke u tui ki ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a na'a nau malanga'i, pea 'ikai tui ki ha ni'ihí. ... 'E lava ke u tui kiate kinautolu kapau 'oku fenāpasi 'enua ngaahi akonakí mo e Tohi Tapú, pea ngata pē ai" (Pilikihami 'Iongi, 'i he *Journal of Discourses*, 18:247).

"'Oku ou manatu ki he'eku 'alu 'i he'eku kei tala-voú ke fanongo ki he malanga 'a Lolenisō Tau. Na'e faka'apa'apa'i ia ko ha tangata ma'ongo'onga 'aupito 'e he kakai 'oku tui fakalotú. Neongo na'á ku kei si'i mo 'ikai ha taukei, na'á ku fakakaukau he taimi lahi 'aupito te u sai'ia ke fanongo ki ha tangata te ne lava 'o tala mai ha me'a 'i he taimi 'okú ne fakaava ai 'a e Tohi Tapú, fekau'aki mo e 'Aló 'o e 'Otuá, finangalo 'o e 'Otuá, ko e hā e ngaahi me'a na'e fai mo ma'u, mamata mo fanongo pea 'ilo 'i he kuonga mu'á 'o kau ki he 'Otuá mo hēvaní. Ko ia na'á ku 'alu ke fanongo kia Lolenisō Tau. Na'á ne tu'u 'i he taimi 'e ni'ihí pea tangutu 'i he taimi 'e ni'ihí; pea na'e kehekehe 'a e anga 'o 'ene fakafōtungá, pea lea 'i ha houa 'e ua pe tolu, pea 'i he'ene 'osí na'á ku fehu'i kiate au pē, 'Ko e hā kuó ke ako meia Lolenisō Tau?' pea ko 'eku talí, 'Hala 'atá, ko ha ngaahi 'ulungāanga lelei pē.' 'E lava ke ne tala ki he kakai 'oku 'ikai totonu ke nau ngāue 'i he Sāpaté; 'oua 'e loi, kapekape, kaiha'a, tono, ngaahi alā me'a pehē ka 'i he'ene a'u ki hono ako'i 'o e ngaahi me'a 'a e 'Otuá na'e 'ikai ke ne 'ilo ha me'a. ... 'E lelei ange kiate au ke u 'alu ki ha ano vai 'i he tū'apoó ke ako ki hono tā fakatāta'i 'o ha fakatātā pea 'ilo hono ngaahi lanú 'i he 'ikai ke 'i ai ha māhina pe ngaahi fetu'u 'e hā mai mo kāpui 'e ha po'uli lōlō, 'i ha'aku 'alu ki ha māmani fakalotu ke ako fekau'aki mo e 'Otuá, langí, heli pe ko e tui 'a e Kalisitiané. Ka te nau lava 'o fakamatala'i 'a hotau fatongia ko ha kakai fakakaukau lelei mo angatonu, pea 'oku lelei ia mo lelei lahi ange 'i he me'a 'okú ne fakamatala'i" (Pilikihami 'Iongi, 'i he *Journal of Discourses*, 14:197–98).

NA'Á NE FEKUMI FAKAMAATOATO KI HE NGAHI FAKAMATALA 'O E "TUI FAKA-MĀMONGÁ"

Lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau 'i he kongia kimu'a 'o e 1830, na'e fakatau atu 'e Samuela Sāmita ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná kia Fineasi 'Iongi ko e tokoua 'o Pilikihami 'Iongi. Na'e 'ave ia 'e Fineasi kimui-ange ki he'enua tamái mo honau tuofefine ko Fení. Ne faifai pē pea 'oange kia Pilikihami 'a e tohí. Na'á ne vakai'i ia 'i he tokanga, he ko hono natulá ia. Ko ha tangata faitotonu mo ongo'ingofua, 'e 'ikai pē ke fakavave-vave 'a Pilikihami ki ha fa'ahinga me'a. Na'á ne ako 'a e tohí 'i ha ta'u 'e ua peá ne toki tali ia 'aki hono lotó kotoa. Na'e kau 'a Pilikihami mo hono uaifi ko Meliamé ki he Siasí. Na'á ne fie ma'u ke 'ilo lahi ange, ko ia na'á ne fekumi ke ne 'ilo fekau'aki mo e Kāingalotú mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he vave taha te ne ala lavá.

Ki'i Vaitafe Keiá. 'I he 'aho 14 'o 'Epeleli 1832, na'e papitaiso ai 'a Pilikihami 'Iongi 'e 'Eliesia Mila 'i he ki'i vaitafe ko 'eni ofi ki Menitoni, Niu 'Ioke.

Na'e hoko 'a Pilikihami 'Iongi ko ha tangata faitotonu 'oku fekumi ki he mo'oní. Na'e hangatonu mo mahinongofua 'a e ngaahi me'a na'á ne ngāue 'aki ke sivi'i 'a e Siasí. Na'á ne pehē, "na'á ku siofi pe 'oku faka'aonga'i 'a e fakakaukau lelei; pea kapau 'oku nau ma'u ia, na'á ku fie ma'u ke nau 'omai ia 'o fakatatau ki he Folofolá" (i he *Journal of Discourses*, 8:38). Na'á ne

pehē 'i he'ene ma'u 'a e Tohi 'a Molomoná ko e ongo 'eni na'á ne ma'ú, " 'Ki'i tatali si'i; ko e hā 'a e tokāteline 'o e tohí, pea mo e ngaahi fakahā kuo 'omi 'e he 'Eikí? Tuku mu'a ke u ongo'i ia; pea hili 'eku fai 'eni, na'á ku pehē ko 'eku totonu ia ke u 'iló 'o tatau pē mo ha toe taha 'i he māmaní.

"Na'á ku sivi'i fakamātoato 'a e me'a ni 'i ha ta'u 'e ua kimu'a peá u fai 'eku fakakaukau ke ma'u 'a e tohí. Na'á ku 'ilo'i 'oku mo'oni ia, 'o hangē pē ko ha'aku sio 'aki 'a hoku matá, pe ongo'i 'i hoku louhi'i nimá, pe ongo'i 'i ha fa'ahinga ongo 'o e sinó. Kapau na'e 'ikai hoko ia, ne 'ikai ke u mei tali ia 'o a'u ki he 'ahó ni; na'e mei hoko pē ia ko ha ngaahi me'a 'oku 'ikai hano 'aonga pe mahu'inga. 'Oku ou faka'amu na'e 'i ai ha taimi fe'unga ke u fakapapau'i kiate au pē 'a e me'a kotoa" (i he *Journal of Discourses*, 3:91).

'Oku 'ikai ko ha fakatoloi 'eni, ka ko ha fakatokanga ki ha tangata 'i he hili hono ma'u 'o e mo'oní ke fakatapu'i 'ene mo'ui ki ai. Na'á ne pehē, "na'e 'ikai ke u mei faitotonu mo fakamātoato ange 'eku teuteu ke 'alu ki 'itānití 'i he'eku ha'u ki he Siasi ko 'eni; na'e

'ikai ke u fai ha me'a kae 'oua kuó u fakakaukau'i 'a e me'a kotoa pē 'i hoku 'atamaí, pea tukuloto'i ia" (i he *Journal of Discourses*, 8:38).

NA'E HOKO 'ENE ULUÍ 'I HE FAKAMO'ONI FAKALANGI 'O E LAUMĀLIE MĀ'ONT'ONÍ

Na'e vahevahe 'e Palesitēni Pilikihami 'Iongi he 1852 'a e me'á ni fekau'aki mo 'ene uluí: "Kapau 'e 'omi kiate au 'a e kotoa 'o e talēnití, poto he fakafeangaingá, potó mo e 'ilo 'a e māmaní fakataha mo e Tohi 'a Molomoná, pea fakamatala'i mai, 'i he founga pōto'i lea fakaemāmaní, 'a hono mo'oni, pea feinga ke fakamo'oni'i ia 'i hono akó pea 'i he poto fakaemāmaní, te

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1846 nai; hiki tau 'o ha la'itā (daguerreotype) 'e Lucian R. Foster

nau hangē pē kiate au ko ha kohu 'oku 'alu hake pea puli atu. Ka 'i he'eku mamata ki he tangata 'oku 'ikai pōto'i lea, pe ngaahi talēniti ki he lea 'i he kakaí, he ko e lea pē 'okú ne lava 'o faí ko e, ' 'Oku ou 'ilo 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, ko Siosefa Sāmitá ko ha Palōfita 'a e 'Eikí,' ne kamata ke hanga 'e he Laumālie Mā'oni'oni ne ha'u mei he tokotaha fakafō'ituitui ko iá 'o fakamāma'i 'a 'eku mahinó, mo e māmá, nāunaú mo e mo'ui ta'e-fa'a-mate 'oku 'i mu'a 'iate aú. Na'a nau takatakai'i pea fakafonu au, pea na'á ku 'ilo'i 'iate au 'oku mo'oni 'a e fakamo'oni 'a e tangatá ni" (i he *Journal of Discourses*, 1:90).

Na'á ne tohi 'o pehē hili 'ene papitaisó "na'a mau foki ki 'api, 'i ha maile 'e ua nai, na'e momoko mo sinou; pea kimu'a pea mōmoa 'a hoku valá, na'e hilifaki 'e [Misa 'Eliesa Mila] hono ongo nimá 'iate au pea fakanofó ko e Kaumātu'a, 'a ia na'á ku ofó ai. Fakatatau ki he folofola 'a e Fakamo'uí, na'á ku ongo'i loto fakatōkilalo 'o hangē ha ki'i tamasi'i si'i 'o ne fakamo'oni'i kiate au kuo fakamolemole'i 'eku ngaahi angahalá" (*Manuscript History, 1801–1844, 3*).

NA'E 'OMI 'E HONO FAKAULUI IÁ 'A E NGAAHI ME'AFOAKI 'O E LAUMĀLIE

Tupu mei he'ene tui lahí, na'e fiefia 'a Pilikihami 'Iongi 'i ha ngaahi me'afoaki lahi 'o e Laumālié, hangē ko e fakahaá, kikité, mo e lea 'i he ngaahi lea kehekehé. Na'á ne tohi 'o pehē: "Hili ha ngaahi uike mei

hono papitaiso aú na'á ku 'i he 'api 'o misa Kimipoló 'i ha pongipongi 'e taha, pea 'i he lolotonga 'a e lotu pongipongi, na'e kamata ke lea 'a 'Alifiusi Kifooti 'i ha ngaahi lea kehekehe. Taimi si'i mei ai na'á ku ma'u 'a e laumālié peá u lea 'i ha ngaahi lea kehekehe pea na'a mau fakakaukau pē ki he 'aho 'o e Penitekosi, 'i he taimi na'e fakakoloa 'aki ai e Kau 'Aposetoló 'a e 'elelo mangamanga 'o e afi" (*Manuscript History, 1801–1844, 3*).

NA'E TOKONI'IA 'E HE LAUMĀLIE 'O E 'EIKÍ KE MALANGA MO AKONAKI

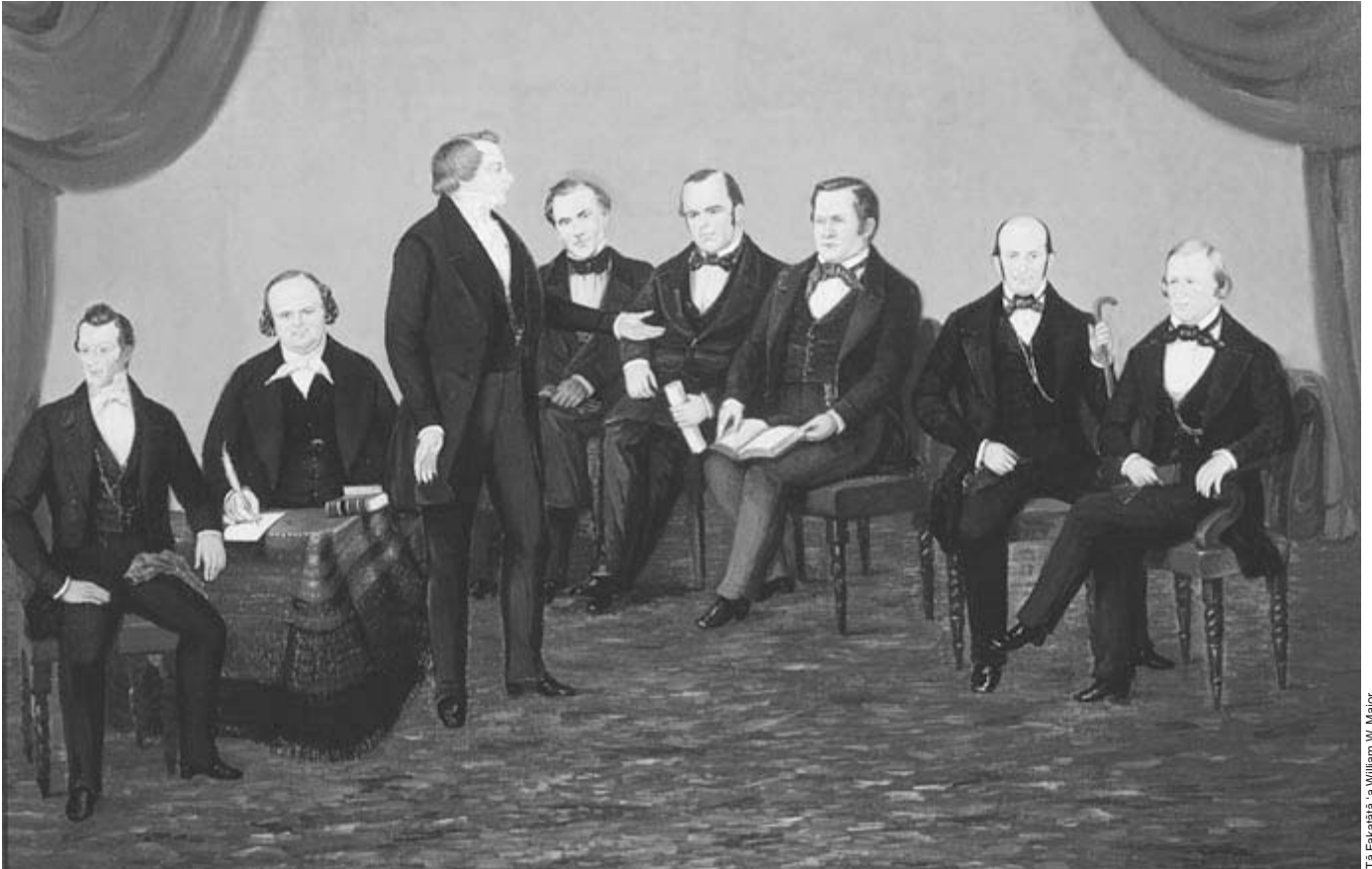
Ko e taha e ngaahi me'a ne faingata'a'ia lahi taha 'a Pilikihami 'Iongi ko e lea 'i ha ha'oha'onga 'o ha kakai, ka na'e fu'u ongo mālohi kiate ia 'a e Laumālié 'o 'ikai lava ai ke ta'ofi ia. Na'á ne fai 'a e ngaahi lea ko 'eni fekau'aki mo 'ene ngaahi ongo:

"'I he kamata ke u lea 'i he ha'oha'onga 'o e kakaí, na'á ku hangē au ia ko ha tangata 'oku 'ikai pōto'i leá. ... Na'e langa 'a hoku 'ulú 'i he taimi na'e 'i ai ai ha'aku ngaahi fakakaukau ke 'oange ki he kakaí kae 'ikai ha lea ke fakaha'a'i 'aki; ka na'á ku ta'e fie tō 'o u fai ma'u pē 'a hoku lelei tahá" (i he *Journal of Discourses*, 5:97).

"'I he'eku fuofua kamata ke malangá, na'á ku fakapapau'i ke talaki 'a e ngaahi me'a na'e mahino kiate aú, 'o 'ikai ilifia ki he ngaahi kaungāme'á mo e ngaahi fakamana-maná neongo e ngaahi fakahehekehé. Ko ha me'a noa pē kinautolu kiate au, he kapau ko hoku fatongia ia ke tu'u 'i mu'a 'i ha ha'ofanga 'oku 'ikai ke u maheni mo ia pea pehē 'oku mo'ui 'a e 'Eikí, pea kuó Ne hā mai 'i hotau kuongá, pea kuó ne 'omai ha Palōfita kiate kitautolu, pea 'omai 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata ki hono toe fakafoki mai 'o 'Isilelí, pea kapau ko e 'osi pē ia e me'a ke u lea 'akí, kuo pau pē ke u fiemālie 'o hangē pē ne u lava 'o tu'u pea lea 'i ha ngaahi houa. ... Ka na'e ta'e 'oua 'a e ongo 'oku ou ma'ú, 'e 'ikai ha me'a te ne fakai'ai au ke lea 'i ha ha'oha'onga 'o ha kakai" (i he *Journal of Discourses*, 4:21).

Tempale Ketilani. Ko ha tāpuaki pea sivi'i 'a Pilikihami 'Iongi 'i Ketilani, 'Ohaiō. Na'e sivi'i 'ene tui mo e angatonu ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'aki e laka faingata'a 'a e 'Apitanga 'o Saioné 'i ha maile 'e 1,200 'i he ngaahi vahefonua 'e fá. Na'e tokanga'i 'a e konga lahi 'o hono langa 'o e Tempale Ketilani 'e 'Atemasi Mīleti, ko ha tangata'i fonua Kánata 'a ia na'e fakaului hono fāmilii 'e Pilikihami 'Iongi.

Fuofua kau takimu'a 'o e Siasí: Hailame Sāmita, Uiliate Lisiate, Siosefa Sāmita, 'Oasoni Pālatai, Pa'ale P. Palati, 'Oasoni Haiti, Hiipa C. Kimipolo, mo Pilikihami 'Iongi

“Na’á ku ma’u ha faingamālie ‘i ha uike ‘e taha [hili ‘eku papitaisó] ke u fakataha mo malanga ki ha ha’ofanga tokolahi. Na’e ‘i ai ha Kaumātu’a taukei ‘e toko fā nai, ne nau kau ki he tui Metotisi mo e Papitaisó, ka kuo nau tali ‘a e ongoongolelei pea nau kau fakataha mo kimautolu. Na’á ku fie ma’u ke u fanongo ‘oku nau malanga ki he kakaí ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ne mau toki ma’u ‘o fakafou ‘i he kau tamaio’eiki ‘a e ‘Eiki. Na’a nau pehē na’e ‘ikai ke ‘iate kinautolu ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eiki ke lea ki he kakaí, ka na’a nau malanga ‘i ha laui ta’u. Na’e ‘ikai ha’aku taukei lea pe ‘ilo lahi ki he ngaahi me’a ‘o e māmaní; ka na’e ‘iate au ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eiki, pea na’á ku ongo’i hangē ka ‘auha ‘a hoku ngaahi huí kapau he ‘ikai ke u lea ki he kakaí ‘o tala kiate kinautolu ‘a e me’a ne u mamata, fanongo mo ako ki aí—ko e me’a ne u a’usia mo fiefia aí; pea na’e laka hake ‘i he houa ‘e taha ‘a e fuofua malanga ne u fakahokó. Ne u fakaava ‘a hoku ngutu’u pea fakalea ia ‘e he ‘Eiki” (‘i he *Journal of Discourses*, 13:211).

KO HA MĒMIPA IA ‘O E ‘APITANGA KO SAIONÉ

I he 1834, na’e ngāue ‘a Pilikihami ‘Iongi ‘i he ‘Apitanga ko Saioné—ko ha kau ngāue tokoni na’e tatakí ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke nau ō ki Mísuli pea tokoni ki he kāingalotu faingata’a’ia aí. Na’e hoko ‘a e

ngaahi feilaulau na’a nau faí mo e ngaahi faingata’a na’a nau kātaki’i ko ha faingamālie ia ki he kakai tangata hangē ko Pilikihami ‘Iongi ke fakahaa’i ‘enau mateaki mo e faivelenga ki he ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí. Ko e kongā lahi ‘o e kau taki ‘i he Siasí na’e fili mei he hou-‘eiki tangata na’e ngāue ‘i he ‘Apitanga ‘o Saioné.

KO HA ĀKONGA FAIVELENGA IA ‘A E ‘EIKÍ MO E PALŌFITA ‘A E ‘EIKÍ

Lolotonga e ta’u 1836 na’e fakafonu ‘e he laumālie ‘o e hē mei he mo’oní ha ni’ihi ‘o e Kāingalotu ‘i Ketilaní, ka na’e fakahaa’i e Pilikihami ‘Iongi ‘a ‘ene mateaki’i ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a ia ko ha me’a na’á ne ‘ulu-ngāanga ‘aki ‘i he kotoa ‘o ‘ene ngāue fakafai’efekáu. Na’á ne tohi ‘o pehē:

“Na’e ma’u ‘e ha tokolahi ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he taimi ko ‘ení ‘a e laumālie ‘o e fakamahamahaló, mole e ‘ofá mo e hē mei he mo’oní, ‘a ia na’e mafola ki he ngaahi Kōlomu ‘o e Siasí, ‘o fu’u lahi fau ‘o faingata’a ai ke lava ‘e ha taha ‘o ‘ilo’i lelei ‘a e hala ke fou aí.

“Ne ‘i ai ha taimi ne fai ai ha fakataha alēlea ‘a ha ni’ihi ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, kau fakamo’oni ki he Tohi ‘a Molomoná, pea mo ha Kau Taki Mā’olunga kehe ‘o e Siasí ‘i he loki ‘i ‘olunga ‘i he Temipale [Ketilaní]. Ko e fehu’i ne fokotu’u atu kiate kinautolú pe ko e hā e

founga 'e lava ke tukuange ai e Palōfita ko Siosefá kae fokotu'u 'a Tēvita Uitemā ke hoko ko e Palesiteni 'o e Siasi. Ne 'i ai e Tangata'eiki ko Sione Sāmitá, Misa Hiipa C. Kimipolo pea mo ha ni'ihī kehe ne nau fakafepaki'i 'a e ngaahi palani ko 'enī. Ne u tu'u hake peá u talaange 'i ha founga mālohi ko Siosefá ko ha Palōfita, pea ne u 'ilo'i ia pea neongo 'enau fa'iteliha ke fai ha ngaahi lea mo 'enau fakamatala loi 'o kau kiate iá ki he lahi taha te nau ala lavá, ka he 'ikai te nau lava 'o faka'auha 'a hono fakanofo e Palōfita 'a e 'Otuá, ko e me'a pē te nau lavá ko hono faka'auha honau mafai pē 'onautolú, tu'usi mo e fehokotaki 'okú ne ha'i kinautolu ki he Palōfítá pea ki he 'Otuá pea tuku hifo kinautolu ki heli. Ne 'ita lahi 'aupito ha tokolahi 'i he'eku fakafepaki'i mālohi 'enau ngaahi palaní pea na'e 'ikai lava 'a Sēkope Pamu (ko ha tokotaha fuhu motu'a) 'o tangutu ma'u. Ne ala atu ha ni'ihī 'o e kau tangata 'i hono tafa'ákí 'o kole ange ke ne fakalongo-longo, ka na'á ne mio'i mo mili hono ongo nimá mo hono sinó mo pehē, 'E fēfē ha'aku ta'ota'ofi 'eku ala ki he tangata ko 'ená?' Na'á ku talaange ki ai kapau ko ha me'a ia ke fiemālie ai pea fai mo ala mai. Na'e movete e fakatahá ni kuo te'eki loto taha e kau hē mei he mo'oní ki ha palani ke fai 'aki e fakafepakí. Ko ha tu'unga fakatu'utāmaki 'eni ne hangē 'oku kau fakataha ai 'a māmani mo heli ke tukuhifo 'a e Palōfítá mo e Siasi 'o e 'Otuá. Ko e tokolahi he kau tangata mālohi taha 'o e Siasi ne vaivai.

"Ne u tu'u 'i he tafa'ákí 'o Siosefá lolotonga e taimi fakapo'uli ko 'enī, pea ne u fai hoku tūkuingatá 'i he poto mo e mālohi ne 'omi 'e he 'Otuá kiate aú ke pou pou'i 'a e tamaio'eiki 'a e 'Otuá pea ke fakataha'i 'a e Ngaahi Kōlomu 'o e Siasi" (*Manuscript History, 1801–1844, 15–17*).

'OKU 'OMI 'E HE ANGA FAKAĀKONGÁ 'A E FAKATANGÁ

Faitá 'a Don O. Thorpe

Ko e sea na'e ngaohi 'e Pilikihami 'longi ma'a 'ene tamai pea mo e kato ngāue fakafaifekau 'a Pilikihami

tala 'e he kau hē mei he mo'oní" (*Manuscript History, 1801–1844, 23*).

Na'e tohi 'e Pilikihami 'longi: " 'I he 'aho 22 Tisema [1837], na'á ku hiki mei Ketilani koe'uhí ko e 'ita kakaha 'a e fakatangá mo e laumālie na'e ma'u 'e he kau hē mei he mo'oní, pea nau fakamanamana mai ke faka'auha au koe'uhí ko 'eku tala, ki he kakaí pea fakatāutaha, na'á ku 'ilo 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oní'oní ko Siosefa Sāmitá ko ha Palōfita 'a e Fungani Mā'olungá pea na'e 'ikai faiangahala mo hinga 'o hangē ko hono

'Oku fa'a mā'olunga ma'u pē 'a e mahu'inga 'o e ākongá pea pehē foki 'a e palé. Fakakaukau ki he fakamatala ko 'eni 'a Palesiteni Pilikihami 'longi pea mo e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"['I he 'aho 10 Tisema 1843] na'á ku kau ki ha fakataha-lotu 'i he Loki Fakataha'angá. Na'e 'ikai ke 'i ai 'a Palesiteni Siosefa Sāmita, peá u pule'i mo fakahinohino 'a e kau takí ki he ngaahi me'a 'oku fie ma'u ai ke tau muimui ki hotau takí, mo e Fakamo'uí, 'i he ngaahi fono mo e ngaahi fekau, 'o 'ikai fehu'ia 'a hono 'uhingá" (*Manuscript History, 1801–1844, 156*).

KO SIOSEFA SĀMITÁ KO HA PALŌFITA 'OKU TOTONU KE MUIMUI'I, KA E 'IKAI LAU'IKOVI'I

Na'e lea 'a Pilikihami 'longi fekau'aki mo e mahu'inga 'o e ma'u ha tui mo ha falala ki hotau kau taki faka-Siasi 'o pehē:

"Neongo na'á ku ongo'i 'i hoku lotó pea 'ilo'i 'a e taimi kotoa ko Siosefá ko ha tangata pē pea lava ke ne fai ha ngaahi fehālaaki, ka 'i he taimi tatau 'oku 'ikai 'a'aku ke fakasio 'a 'ene ngaahi fehālāki.

"Na'á ku fakatomala mei he'eku ta'etu'i, pea na'á ku fai ia 'i he vave tahá; na'e vave pē 'eku fakatomalá 'o hangē ko e taimi na'á ku fai ai e fehālāki. 'Oku 'ikai 'a'aku ke fehu'ia pe na'e pule'i 'e he 'Eikí 'a Siosefa 'i he taimi kotoa pea 'i he tūkunga kotoa pe 'ikai. Na'e 'ikai ke u ma'u ha ongo 'i ha taimi ke tui 'e 'i ai ha kaunga ha taha pe kakai pe fa'ahinga me'a 'i he funga 'o e māmani kotoa kiate ia, he 'okú ne mahulu hake 'i he me'a kotoa pē, pea ma'u 'a e ngaahi kī ki hono fakamo'ui kinautolú. Kapau ne 'ikai ke u ma'u e mahino mo e tui ki he me'a ni, 'oku 'ikai ke u tui te u pikitai ki he me'a 'oku ui ko e 'tui faka-Māmongá.' ...

"Na'e 'ikai ke u 'uhinga ke fakafehu'ia ha ngaahi mo'oní me'a 'o kau ki he'ene mo'uí. 'Oku 'ikai ko ha'aku tamaio'eiki ia, ka ko e tamaio'eiki 'a e 'Otuá. Na'e 'ikai 'o e kakai ia ka na'e 'o e 'Eikí, pea na'á ne fai e ngāue 'a e 'Eikí. ... Ko e me'a ia na'á ku tui ki aí, pea ko e me'a ia 'oku ou kei tui ki aí.

"Kapau 'oku 'ikai ke tau ma'u ha loto falala ki he ni'ihī kuo fakanofa 'e he 'Eikí ke taki 'a e kakai, 'e lava fēfē ke tau ma'u ha loto falala ki ha taha 'oku 'ikai ke tau 'ilo ha me'a 'o kau ki ai? ...

"Te tau ma'u fēfē 'a e lotofalala ta'eue'ia 'i he ngaahi lea mo e ngāue 'a Siosefá? 'E hoko ia 'i ha tefito'i mo'oní 'e taha pē, 'a ia ko e, mo'ui ke lava 'e he le'o 'o e Laumālie ke fakamo'oni kiate kitautolu ko e tamaio'eiki ia 'a e Fungani Māfimafi; ko ia ai 'e lava ke tau 'ilo 'o hangē pē 'oku folofola mai 'a e 'Eikí ko "Eku tamaio'eiki 'a Siosefa, 'oku ou tatakí faka'aho ia ki he feitu'u 'oku ou finangalo ki aí, pea 'oku ou fekau'i ia 'i he ngaahi me'a 'oku ou finangalo ki aí; ko hoku le'o ia ki he kakai.' ...

“... Ko e malanga ia ‘oku mou fanongo ma’u pē ki aí, ‘oku pehē—ke mo’ui kae lava ke ‘iate koe ma’u pē ‘a e le’o ‘o e Laumālie ‘o e ‘Otuá, pea te mou ‘ilo ko e me’a ‘oku mou fanongo ki ai mei he kakáí ‘oku mo’oni” (i he *Journal of Discourses*, 4:297–98).

NA'E HOKO 'A HONO FAKA'AONGAI E NGAHI LEA 'A E PALOFITA KO E KI KI HE'ENE LAVAME'A

Na'e fakatokanga'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmita ha lelei lahi 'ia Pilikihami 'Iongi, pea 'i ha ngaahi ta'u na'e fetaiaki 'a e loto 'o e ongo mo'unga'i tangatá ni 'o hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongolelé. Na'e faka-fanongo 'a Pilikihami 'Iongi ki he malanga mo e akonaki 'a e Palōfitá, 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi fakataha'anga mo e ni'ihi kehé kae fakatāutaha foki.

Mele 'Ana 'Eniselō, ko e uaifi 'o Pilikihami 'Iongi

Na'e ako'i 'a e Palesiteni 'o e Siasí 'i he kaha'ú ki he ngaahi me'alilo 'o e anga faka-'Otuá, pea 'oange 'a e ngaahi kī mo e mālohi ke pule'i pea fakafalala kiate ia 'a e ngaahi akonaki toputapu 'a ia na'e ma'ú 'e ha ni'ihi tokosi'i kehe. Na'á ne 'ilo ki he founga te ne ma'ú ai 'a e fakakaukau mo e finangalo 'o e 'Eikí, na'e ako'i tahataha ange ha ngaahi mo'oni, ma'ú mo e ngaahi fakahā pea mo e ngaahi ouau kae 'oua kuo 'oange kotoa 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'ú ke ne lava ai 'o pule 'i he kau takí pea a'u pē ki he Siasí.

Tā Fakatā 'a William W. Major

Ko Pilikihami mo Mele 'Ana 'Eniselō mo 'ena fānaú

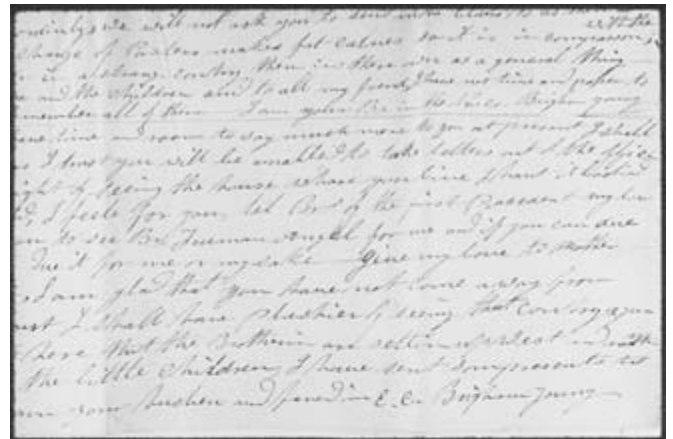
I he 1868, na'e lea 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'o pehē: “ I he me'a ko ia na'á ku a'usia na'e 'ikai ke u tuku ke fakalaka ha faingamālie ke u kau fakataha ai mo e Palōfita ko Siosefá pea fanongo ki he'ene leá 'i ha ha'o-fanga pe fakatāutaha, ke lava ke u ma'ú ha mahino ki he matavai na'á ne lea ki aí, pea lava ke u ma'ú ia pea 'omi 'i he taimi 'e fie ma'ú aí. 'Oku ou 'ilo mei he ngaahi me'a

'oku ou a'usia tonú ko e lavame'a ma'ongo'onga na'e fakakoloa 'aki au 'e he 'Eikí, 'oku makatu'unga ia 'i he'eku fai 'a e me'a 'oku ou 'ilo'i. ... I he kuonga 'o e Palōfita ko Siosefá, ne mahu'inga lahi ange e taimi peheé kiate au 'i he koloa 'o e māmaní. Neongo e lahi 'o 'eku masivá—pea fie ma'ú ke u kole ha me'atokoni ke kai 'e hoku uaifi mo e fānaú, he 'ikai te u tuku ke fakalahi 'iate au ha fainga-mālie ke ako 'a e me'a na'e ako'i 'e he Palōfitá. Ko e faka-pulipuli 'eni 'o e lavame'a 'a ho'omou tamaio'eiki loto fakatōkikaló” (i he *Journal of Discourses*, 12:269–70).

NA'Á NE TOKONI KE TATAKI 'A E KĀINGALOTÚ MEI MĪSULI KI 'ILINOISI

Na'e tatakí 'e Pilikihami 'Iongi mo Hiipa C. Kimipolo 'a e Kāingalotú mei he ngaahi tō'onga angakovi 'a e kau Mīsulí ki Kōmesi, 'Ilinoisí. Na'e toe hoko ha ngaahi me'a lahi tatau mo e tu'unga na'a nau 'i ai 'i he'enu fetukutuku mei Mīsulí 'i he 'aho 4 Fēpueli 1846 'i he mavahe 'a e Kāingalotú mei Nāvū, 'Ilinoisí. Hangē tofu pē ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'e ako'i 'e he 'Eikí 'a Pilikihami 'Iongi ke ne malava 'o hoko ko e tākiekina mālohi ki he lelé 'i hono fakamālohia 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní.

NA'Á NE HOKO KO HA FAIFEKAU FAIVELENGA

Lolotonga 'ene ngāue 'i 'Ingilaní, na'e faitohi 'a Pilikihami 'Iongi ki hono 'ofa-anga ko Mele 'Aná 'i he lahi taha te ne ala lavá.

Faitā 'a Don O. Thorpe

Na'e ngāue fakafaifekau tu'o honofulu 'a Pilikihami 'Tongi mei he taimi na'e ului á ki he pekia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'I Sepitema 1839, na'e puke lahi 'o 'ikai lava ke lue mama'o ta'e tokoni'i, ka na'á ne li'aki hono fāmīlī kae 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i ha ta'u 'e ua 'i 'Ingilani. Lolotonga 'ene fonongá 'i ha vaka ne fakalele 'aki e malalá, 'i he Anovai 'Ealií mei Feapooti, 'Ohaiō, ki Pafalō, Niu 'Ioke, na'e kamata ha matangi 'o ne fakatuai'i 'a e folau 'a e vaká. Na'á ne tohi 'o pehē: "Na'e kamata 'a e matangi 'i he hoko nai 'a e tahá 'i he pongipongi. Na'á ku 'alu ki he kongá ki 'olunga 'o e vaká peá u ongo'i 'i he laumālié ke u lotu ki he Tamaí 'i he huafa 'o Sisuú ke ma'u ha fakamolemole 'o 'eku ngaahi angahalá, pea na'á ku ongo'i ke fekau ki he ngaahi matangi ke tu'u-ma'u, pea tuku ke mau malu 'i he'emaui folau. Na'e matafi 'a e matangi, peá u ongo'i ke 'oange 'a e nāunaú mo e lāngilangi mo e fakafeta'i ki he 'Otuá ko ia 'okú ne pule'i 'a e me'a kotoa pē" (*Manuscript History, 1801–1844, 58–59*).

Ko e me'a 'okú ne fiefia lahi taha ma'u pē ai ke 'i 'api mo hono fāmīlī. 'I Siulai 1841 na'á ne toe fakataha ai mo hono uai'i ko Mele 'Aná, mo e fānaú 'i Nāvū hili ia ha'ane ngāue fakafaifekau lōloa 'i 'Ingilani. 'I he 'aho 18 Sānuai 1842, na'á ne fakahaa'i 'i he loto 'ofa 'i he'ene tohinoá: "Ko ha fuofua taimi 'eni 'i ha ngaahi ta'u lahi ke u nofo fakataha pē mo hoku uai'i 'i he'eku ve'e tafu-anga afi. 'Okú ma fiefia ai pea ongo'i ke fakafeta'i ki he 'Eikí" (Brigham Young's journal 1837–45; toe fakalelei'i 'a hono sipelá).

NA'Á NE TEUTEU KE HOKO KO HA TAKIMU'A

Na'e vave 'a hono 'oange 'o e tu'unga fakatakí ki he tokotaha mālohi, poto, mo mohu fakakaukau ko Pilikihami 'Tongi. Na'á ne hoko ko e 'eiki tau 'i he 'Apitanga 'o Saioné, ko ha taha falalá'anga 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, pea ko e taha 'o e kau fuofua 'Aposetolo ke ui 'i he kuongá ni, na'á ne fokotu'utu'u 'a e fetukutuku mei Mīsulí, ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea ko e faifekau pule 'o e Misiona 'Ingilani. Na'e hokohoko 'a 'ene mateaki'i, falala mo angatonu ki he Palōfitá. Na'e hoko 'a e faingata'á mo e ngaahi 'ahi'ahi ko ha ako'anga lelei ke ne ngaohi ia ke hoko ai ki he palōfita anga fakama'uma'u mo anga'ofa na'á ne a'usiá.

Lolotonga e ngaahi taimi faingata'a 'i Ketilani, 'i he taimi na'e 'ikai ke lava 'o mapule'i lelei ai 'a e hē mei he mo'oní 'o a'u pē ki he kau taki 'o e Siasí, na'e hoko 'a e tu'uma'u ta'e ue'ia 'a Pilikihami 'Tongi ko e mālohi ki he Kāingalotu faivelengá. Na'e hoko e mālohi 'o 'ene takimu'á ke ne tataki ai 'a e Siasí 'i he ngaahi fakatanga 'i

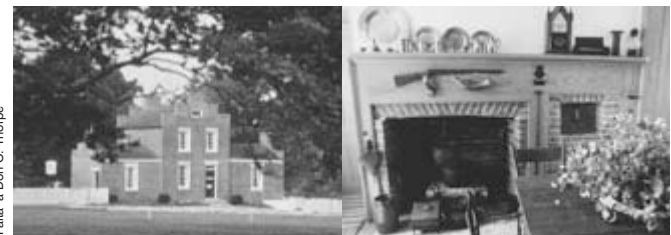
Mīsulí lolotonga 'a e faingata'a'ia 'a e Palōfita ko Siosefa mo Hailame Sāmita 'i he Fale Fakapōpula Lipetií. Na'á ne tataki 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki he kolo anga fita'a ko Mīsulí kae lava ke nau 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani mei he feitu'u na'e pehē 'e he tamaio'eiki 'a e 'Eikí 'oku totonu ke nau 'i ái.

Na'e hokohoko atu e fefa'uhi 'a e Kau 'Aposetolo 'i 'Ingilani mo ha teke mei he tangatá, natula mo Sētane fokí. 'I he ngaahi me'á ni kotoa, na'e fakahaa'i 'e Pilikihami 'Tongi 'a e tu'unga fakatakimu'a ma'ongo'ongá mo e mateaki ki he ongoongolelei ne toe fakafoki maí. Na'á ne tokoni kia Uilifooti Utalafi mo Uiliate Lisiate 'i ha fakaului lahi 'i Heafotisaea, malanga 'i Lonitoni, lea 'i he ngaahi lea kehekehe, fakamo'ui 'a e mahakí mo e mamateá, fakatahataha'i ha tohi 'o e ngaahi himí, paaki 'a e Tohi 'a Molomoná pea fakahokohoko fakamotu'alea, fokotu'u ha fakava'e mālohi ko e 'uluaki misiona 'i he ngaahi tahí, pea fokotu'utu'u ha founa 'o hono fetukutuku ha lauiafe 'o e kau uluí ki 'Amelika, pea na'e tokoni 'a e ngaahi me'á ni ki hono fakatupulaki 'a e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke nau uouangataha mo ngāue lelei fakataha.

Ko e Kau 'Aposetolo 'e toko valu na'e ngāue 'i 'Ingilani mei he 1840–41

Na'á ne pule'i 'a e ngaahi fakataha'angá mo e fakataha alēleá 'i mui ange 'i Nāvū, 'i he fakahinohino 'a e Kau Palesiteni 'Uluakí. Na'e 'ikai ko ha tangata na'e sio-kita, hikisia, pe feinga ke tupulaki toko taha pē. Na'á ne fakataumu'a pē ki hono poupou'i e Palōfita na'e 'ofa ái 'aki e kotoa 'o hono lotó.

Faitā 'a Don O. Thorpe

Na'e toe langa mo fakanāunau fo'ou 'a e 'api 'o Pilikihami 'Tongi 'e he kau tā palani mo e kau taukei ki hono toe fakafoki e tu'unga 'o Nāvū.

NA'Á NE MA'U 'A E PULUPULU FAKAEPALŌFITÁ

Hili e pekia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'e 'i ai ha kau tangata na'a nau pehē te nau hoko ko e kau taki 'o e Siasí. Na'e puputu'u ha nī'hi 'o e kāingalotú pe ko hai te nau muimui ái. Ka 'i ha fakataha matu'aki mahu'inga 'i he 'aho 8 'Aokosi 1844, na'e ma'u 'e Palesitēni Pilikihami 'Iongi, ko e Palesitēni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e mālohi 'o e 'Otuá. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē: "Na'á ku tu'u 'o lea ki he kakaí. Na'e pupula 'a hoku lotó 'i he 'ofa kiate kinautolu pea 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, pea 'i he laumālie 'o e kau palōfitá. Na'á ku lava 'o fakanonga 'a e loto 'o e Kāingalotú" (Brigham Young's journal 1837–45, 8 Aug. 1844; na'e toe fakalelei 'a e sipelá mo e ngaahi faka'ilongá).

'I he taimi ko iá na'e faka'atā ai ha me'a hā mai ki ha tokolahi. Na'e fakafongā'i e ngaahi fakamo'oni tokolahi 'o kinautolu na'e 'i ai 'e 'Eletā Siasí Q. Kēnoni, 'a ia na'e kei ta'u hongofulu mā nimá 'i he taimi ko iá pea hoko kimui ko ha 'Aposetolo pea tokoni ki he Kau Palesitenisí 'Uluaki: "Ko e le'o ia 'o Siosefa Sāmitá; pea 'ikai ngata pē 'i he'enu fanongo ki he le'o 'o Siosefá; ka na'e hangē ia ki he vakai 'a e kakaí ko Siosefa tonu pē ia na'e tu'u 'i mu'a 'iate kinautolú. Ko ha me'a faka'ofa'ofa mo fakaofa ia na'e hoko 'i he 'aho ko iá 'i he ha'oha'onga 'o e ha'ofangá 'a ia ne te'eki ke mau a'usia. Na'e 'oange 'e he 'Eiki ki Hono kakaí ha fakamo'oni 'a ia na'e 'ikai ha toe vei-veiu pe ko hai 'a e tangata kuó ne fili ke tataki kinautolú. Na'á nau fakatou mamata mo fanongo 'aki honau fofongá mo e telinga fakanatulá pea 'i he ongo mai 'a e ngaahi leá, fakataha mo e mālohi ke fakaloto'i 'a e 'Otuá ki honau lotó pea na'e fakafonu 'a kinautolu 'e he Laumālié pea mo e fiefia lahi" ("Siosefa Sāmita, the Prophet," *Juvenile Instructor*, 29 Oct. 1870, 174–75).

Na'e pehē 'e Palesitēni Uilifooti Utalafi, 'a ia na'e hoko ko e fakamo'oni ki he me'á ni: "Kapau kuo te'eki ai ke u mamata tonu kiate ia, he 'ikai ke lava ha taha 'o fakaloto'i au na'e 'ikai ko Siosefa Sāmita na'e leá. Na'e hangē pe ia ko e le'o mo e fofonga 'o Siosefa Sāmitá; pea 'e lava ke fakamo'oni ki heni ha taha na'e feohi pea mo e ongo tangatá ni" (to'o mei he J. M. Whitaker, "Priesthood and the Right of Succession," *Deseret Evening News*, 12 Mar. 1892).

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1850 nai

Faitā (Daguerreotype) 'a Māseena Cammon
Oku pehē na'e faitā 'i (Daguerreotype) 'e Māseena Cammon

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1853–54 nai

ongō ia 'o hangē ko Siosefá pea 'i he tu'unga na'e 'i ai, 'ene hā mái, tō'ongá, teuteú mo e fōtungá ko Siosefa pē ia, 'okú ne fotu mai 'akí; pea na'á ku 'ilo 'i he mōmeniti ko iá 'okú ne ma'u 'a e laumālie mo e pulupulu 'o Siosefá" (*My Life's Review* [n.d.], 104).

NA'E HOKO 'ENE LOTOTO'Á, TUÍ, MO E POTO HE FAKAKATÁ KO HA SĪPINGA KI HE KĀINGALOTÚ

Hili e pekia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, na'e hoko 'a Palesitēni Pilikihami 'Iongi ke fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi ngaohikovia 'i hono faka'iló mo e puke pō-pulá. Na'á ne nonga mo fiefia 'i he'ene fetaulaki mo e ngaahi faingata'á.

Ko e Tempale Nāvūú

'I Nōvema 1845, na'e tohi 'a Palesitēni 'Iongi 'o pehē 'i he lolotonga 'ene 'i he Tempale Nāvūú mo ha nī'hi 'o e kau taki, "na'e lipooti 'e ha tangata le'o matapá, Hānisi C. Haniseni, 'oku 'i ai ha ongo 'ōfisa 'oku tali 'i lalo kiate au. Na'á ku talaange ki he kau takí te u lava pē ke nofo heni 'i he māfaná 'o kapau te na lava pē ke tali mai kiate au 'i

he momokó" (in *History of the Church*, 7:535).

'I he taimi 'e taha na'e fakahā ai kia Palesitēni 'Iongi 'oku tatali mai 'a e kau 'ōfisa polisí 'i he matapaá ke puke pōpula ia. Na'á ne tuku ki he'ene tangata faka'uli salioté ke 'ohake 'ene salioté ki mu'a 'i he tempalé. Na'e tui leva 'e Viliami Mila 'a e tatā 'o Pilikihamí mo e pulupulu 'o Hiipa C. Kimipoló, pea mavahe mei he tempalé pea 'ai pē ke hangē 'oku 'alu ki he salioté. Na'e lele atu 'a e kau 'ōfisa polisí 'o puke ia. Na'á ne

fakahaa'i le'ō lahi ko e tokotaha hala ia, pea 'ikai halaia ki ha fa'ahinga faka'ilo te nau ma'u kau kiate ia. Na'a nau 'ave ia ki Kātesi 'i he'enau pehē ko Pilikihami 'Iongi ia; pea 'i he taimi kotoa ko 'enī na'á ne hokohoko atu hono fakahaa'i mo tala 'oku ta'e halaiá.

'I he'enau a'u ki Kātesi na'e vave e mafola e talanoá kuo puke mai 'e he kau polisí 'a Pilikihami 'Iongi. Na'e 'i ai 'a e fu'u fiefia lahi 'o a'u ki ha toki fakatokanga'i 'e ha tangata 'a Viliami Mila. Na'á ne ui 'a e kau polisí ke nau ha'u, pea 'i he ha'u 'a e kau polisí na'á ne fehu'i kia Mila pe ko hono hingoá ko 'Iongi.

“Na'á ne tali 'o pehē, 'Ne te'eki ha'aku talaatu ko hoku hingoá ko 'Iongi, kuó u fai ia?' Na'e tali 'a e kau polisí 'o pehē, “Ikai, ka na'e fakahinohino mai koe 'e ha taha 'o e kau tangata na'e pehē 'oku feohi ko Misa 'Iongi ko koe ia.' Na'e ui mai 'a Viliami Pākenitosi peá ne tala-ange 'oku 'ikai ko Pilikihami 'Iongi 'a Viliami Mila. Na'e toe ha'u ha tangata 'e taha, 'o ne pehē 'e 'ikai ke ne lava 'o fakapapau'i ange na'e 'ikai ko Pilikihami 'Iongi 'a Mila. Na'e kole fakamolemole ange 'a e polisí, pea 'eke ange kia Mila hono hingoá, peá ne tali ange, 'ko Viliami Mila'.

“Na'e mavahe 'a e polisí mei he lokí pea toe foki mai 'i ha ki'i taimi si'i fakataha mo 'Etimoni [ko ha loea] 'a ia na'á ne kata'i mālohi ia. Na'e fehu'i ange 'e 'Etimoni pe 'oku toe 'i ai ha'ane me'a ke fai kia 'Misa 'Iongi'. Na'e tali ange 'a e polisí 'oku 'ikai ke ne 'ilo ha me'a 'e toe fai kia Misa Mila” (Brigham Young, in *History of the Church*, 7:550–51).

NA'E FOKOTU'U 'A E KONGAKAU 'A E KAU MĀMONGÁ

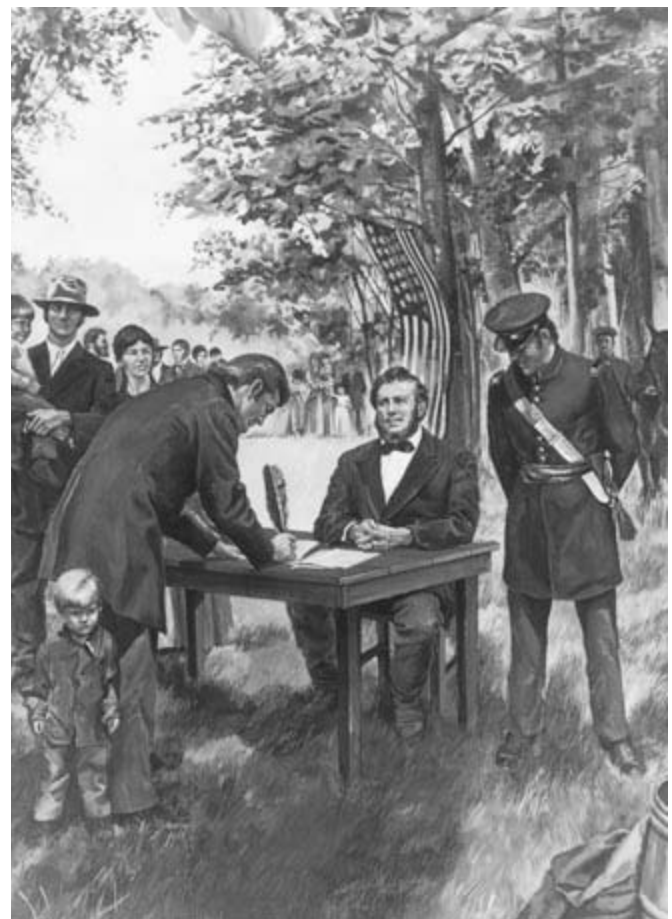

Na'e fakatapui 'a e maka fakamanatu 'i he Nofo'anga Fakafa'ahita'u Momokó ki he Kāingalotu na'e tanu 'i he Fa'itoka 'o e Kau Paionia Māmongá. Na'e faingata'a ki he Kāingalotu na'e nofo 'i he ngaahi nofo'anga 'i 'Aiouá 'a e fa'ahita'u māfana, fakatōlau, mo momoko 'o e 1846–47. Kovi e tūkunga 'o e nofó, si'i-si'i e me'akai, pea na'e ongo mo'oni 'a e fa'ahita'u momoko ko iá ki he Kāingalotú. Na'e ma'u 'e Pilikihami 'Iongi 'i he Nofo'anga Fakafa'ahita'u Momokó ha fakahā kau ki he founga 'o hono fokotu'utu'u 'a e Kāingalotú ki he fononga ki he hihifó (vakai, T&F 136).

'I he 1845 na'e kapa 'e he 'Iunaiteti Siteití 'a Tekisisi. Na'e lau 'eni 'e Mekisikou ko ha fakalanga tau, 'a ia na'a nau ma'u e konga lahi 'o e vahefonua Tekisisí. Na'e pehē 'e Sēmisi K. Poloko, ko e palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití 'i he'ene sio atu ki ha fakalalaka pea ongo'i 'e mahu'inga ki he fakalalaka 'o e fonuá 'a hono ma'u ko ia 'o e vahefonua Tekisisí, kau ai mo hono ma'u 'o Niu Mekisikou mo e konga ki 'olunga 'o Kalefōniá. Na'e fanongonongo 'e he Falealea 'o e 'Iunaiteti Siteití ha tau mo Mekisikou 'i he 'aho 12 'o Mē 1846. Hili

ha taimi si'i mei he fanongonongo 'o e taú, na'e ma'u kotoa 'e he Kongakau 'a e 'Iunaiteti Siteití kotoa e ngaahi vahefonua 'i he fakahihifó.

Na'e 'ikai fie ma'u 'e Poloko ke nofo fakataha 'a e Kāingalotu 'o e Siasí mo e Kau Pilitānia 'i he vahefonua 'Olikoní pe kau 'i ha fa'ahinga fatongia fita'a 'i he mafola ke lahi 'a e 'Iunaiteti Siteití. Na'e fie ma'u leva 'e he pule'angá ke fakaafe'i 'a e Kāingalotú ke nau 'omi ha kau ngāue tokoni 'e 500 ki he tau ko 'eni mo Mekisikou. 'E tokoni 'eni ke kau fakataha 'a e Kāingalotú mo e 'Iunaiteti Siteití. Ka neongo iá na'e 'ikai ke kovi 'a e ongo 'a e Kāingalotú 'o hangē ko e mahalo 'a e pule'anga 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e fakatokanga'i 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi ko ha faingamālie 'eni ke fakahaa'i ai 'enau angatonu ki he 'Iunaiteti Siteití pea ke ma'u ha ngaahi me'a na'a nau fie ma'u ki he'ena fetukutukú. Na'e 'i ai leva ha 'uhinga ke nau fokotu'u ai ha ngaahi nofo'anga fakataimi. Na'e feinga 'a Pilikihami 'Iongi 'i he'ene lea ki he Kāingalotú ke faka'ata'atā 'enau fakakaukaú mei he loto fakamaau ki he pule'angá pea tala-ange ko e 'uluaki tokoni 'eni 'oku nau ma'u mei he pule'angá 'e lava ke tokoni kiate kinautolú. Hili ha ki'i taimi ne fakatokanga'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'a e faingamālie pea nau lotofiemālie 'iate kinautolu pē ke kau 'i he kongakau.

Ko hono fakahū mai 'e Pilikihami 'Iongi ha ni'ihi ki he Kongakau Māmongá

I he tatakī 'a e 'Eikitau ko Sēmisi 'Elení 'o e Kōngakau 'a e 'Iunaiteti Siteití, na'e kamata laka atu ai ha kau sōtia 'e meimei toko 500 mo ha kau fafine mo e fānau 'e meimei toko 80 ki Footi Leveniuefi 'i he 'aho 21 'o Siulai 1846. Hili ha ngaahi 'ahí'ahi lahi, na'e a'u atu 'a e kulupú ki he Misiona Seni Tiekó, 'i Kalefōnia, 'i he 'aho 29 Sānuai 1847. Kuo nau laka 'i ha maile 'e 2,030. Hili 'enau a'u ki Kalefōniá, na'e hoko 'a e kongakau 'o kapa mo fokotu'u ha 'apitanga tau 'i he ngaahi 'ēlia 'o Seni Tiekō mo Losi 'Enisalesí.

I he taimi ko ia na'e fakanāunau 'i ai 'a e kau mēmipa 'o e kongakau, na'a nau ma'u kotoa ha ngaahi nāunau na'e kau ai 'a e me'afana mo e \$42.00 ki he vala he ta'ú kakato. Na'e tākaki ha kongā 'o e pa'anga ne ma'u 'e kinautolu ne loto fiemālie ke kau 'e Pa'ale P. Palati 'o 'ave ia ki he fāmili 'o e kongakau 'i 'Aiouá pea mo e kāingalotu kehe 'o e Siasí na'e fetukutuku mei Nāvuú. Hili hono tukuange kinautolu 'i Kalefōniá, na'e tokolahi ha kau mēmipa 'o e kongakau ne hokohoko atu 'enau 'omai e pa'anga ne ma'u mei he ngaahi ngāue kehekehe pē ki honau fāmili.

NA'Á NE MAMATA KI HE TELE'A SŌLEKÍ 'I HA ME'A-HĀ-MAI

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1851–52 nai

I he 1869, na'e lea 'a Palesitēni Siaosi A. Sāmita, ko ha tokoni kia Palesitēni Pilikihami 'Iongi ki he anga 'o e ha'u 'a e Kāingalotú 'o nofo 'i he Ano Māsima: "Ko e fehu'i 'oku fa'a fa'i 'oku pehē, 'Na'e anga fēfē 'enau 'ilo 'a e feitu'u?" Na'á ku tali ange, ne tatakī kimautolu ki ai 'e he ue'i fakalaumālie 'a e 'Otuá. Hili e pekia 'a Siosefa Sāmitá, pea 'i he taimi ne hangē kuo ha'u 'a e ngaahi faingata'a mo e faka'auha kotoa pē ki he Kāingalotú, na'e fekumi ai 'a Pilikihami 'Iongi 'a ia ko e Palesitēni 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia na'á ne pule'i 'a e Kōlomu 'o e Siasí 'i he taimi ko iá ki he 'Eikí ke 'ilo 'a e me'a 'oku totonu ke fa'i pea mo e feitu'u malu 'oku totonu ke tatakī ki ai 'a e kakaí, pe 'i he lolotonga 'enau 'aukai mo lotu ki he tau-mu'á ni, na'e mamata 'a Pilikihami 'Iongi kia Siosefa Sāmita, na'á ne fakahaa'i ange ki ai 'a e mo'unga 'oku tau ui he 'ahó ni ko e Ensign Peak, 'i he fakatokelau totonu 'o Sōleki Sití, pea na'e 'i ai ha tūhulu na'e tō 'i he tumu'akí, pea pehē 'e Siosefa, 'Langa 'i he feitu'u 'oku tō ki ai 'a e māmá pea te ke tupulaki pea ma'u 'a e nongá.' Na'e 'ikai ha pailate pe taha faifakahinohino 'i he kau Paioniá, ne te'eki ai ha taha 'e 'osi 'alu ki he fonuá pe 'ilo ha me'a

fekau'aki mo ia. Ka 'i he taimi tatau, na'a nau fononga pē 'i he fakahinohino 'a Palesitēni 'Iongi kae 'oua kuo nau a'u ki he tele'á ni" (i he *Journal of Discourses*, 13:85).

KO HONO FOKOTU'U 'O E FUOFUA KULUPU PAIONIÁ

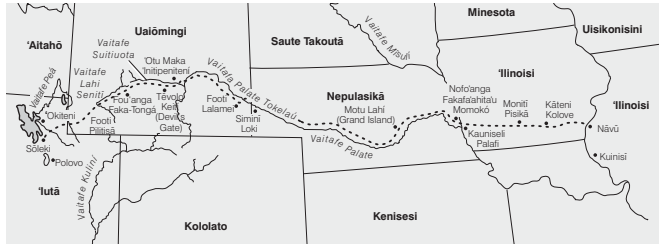
I Sānuai 1847, na'e misi 'a Palesitēni Pilikihami 'Iongi 'a ia na'á ne talanoa ai mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he founga lelei taha ke tokoni ai ki he Kāingalotú ke nau kolosi 'i he tokaleléi (vakai, Bruce A. VanOrden, "Revelation Clarifies Role of Twelve," *Church News*, 11 Jan. 1997, 7). Hili ha 'aho 'e tolu na'á ne 'oatu ki he Siasí 'a e "Folofola mo e Finangalo 'o e 'Eikí 'o kau ki he 'Apitanga 'o 'Isilelí 'i he' enau ngaahi fononga ki he Hihifó" (T&F 136:1). Na'e fili ha kau tangata 'e toko 144 ke nau kau ki he kulupu paioniá ke fononga ki he Tele'a Lahi Sōlekí. 'E kau 'i he kulupu ko 'ení ha kau ngāue fakamakēnika, kau faka'uli, kau tulimanu, kau 'uluaki nofo'i fonuá, kau tufungá, kau kaivaí, kau sōtia, kau tauhi tohi, kau tō pilikí, kau ngaohi ukameá, kau ngaohi salioté mo e alā me'a pehē. Na'e 'i ai 'a e hou'eiki tangata 'e 143, hou'eiki fafine 'e toko 3, mo ha fānau 'e toko 2. Na'e teuteu'i 'a e kulupu ko 'eni ke nau tā ha hala ke muimui mai ai 'a e Kāingalotú ki he Hihifó. Na'e 'i ai ha Kau 'Aposetolo 'e toko valu 'i he kulupú ni pea ko e nīhi na'a nau kau 'i he 'Apitanga 'o Saioné. Na'e kamata ha kongā 'o e kulupú mei he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó 'i he 'aho 5 'o 'Epeleli 1847, ka ko e kongā lahi 'o e kulupú na'a nau kamata 'i he 'aho 16 'o 'Epeleli 1847.

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1855 nai

Na'e fononga atu 'a e kulupu paioniá 'i ha maile 'e 1,100 mei he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó ofi ki 'Oumahā 'o e 'aho ní, 'i Nepulasikā ki he Tele'a Sōlekí. I he feitu'u na'e lava aí, na'a nau muimui 'i ha ngaahi hala mo e 'alu'anga kimu'a. Na'e fou atu honau 'alungá 'i he Vaitafe 'o e Tele'a Palaté mo 'alomālié 'i ha maile 'e 600 ki he Footi Lalameí 'i Uaiomingi. Pea mei ai na'a

nau kolosi 'i he tafa'aki fakatonga 'o e Palaté pea muimui 'i he Halanga 'Olikoní 'i ha meimei maile 'e 400 ki he Footi Pilitisā; pea hoko atu 'enau fonongá fakatonga ki he Halanga Liiti-Toná ki he Tele'a Sōlekí. Lolotonga 'a e kongā faka'osi 'o e fonongá, ko e kongā faingata'a taha ia 'o e fonongá, na'e puke lahi 'a Palesitēni 'Iongi 'i he mofi pea māvahevahe ai ki ha kulupu 'e tolu: ko e 'uluaki kulupú, tefito'i kulupú, mo e kulupu ko ia 'i muí, 'a ia na'e kau ai 'a Palesitēni 'Iongi.

Ko e hala mei Nāvē ki he Tele'a Sōlekī

“Na'e hū atu ki he Tele'a Sōlekī 'a e fuofua kulupu 'o e kau paionī 'i he 'aho 22 Siulai 1847 pea fokotu'u leva ha fakatafenga vai ke fu'ifu'i 'a e fonuá mo teuteu ke ngoue'i. 'I he 'aho 24 Siulai, na'e a'u atu ai 'a Pilikihami 'Iongi mo e kulupu ki muí ki he hū'anga 'o e 'Imikuleisini Kenionī. Na'e 'ave 'e Uilifooti Utalafi 'a Palesiteni 'Iongi 'i he'ene salioté. 'I he'enau sio atu ki he tele'á, na'a nau fakakaukau ki he kaha'ú. Na'e tohi 'a Uilifooti Utalafi 'o pehē, 'na'e hokohoko mai 'a 'emau ma'u ha ngaahi fakakaukau lelei lolotonga 'emau fakakaukau atu 'e tu'u 'a e fale 'o e 'OTUÁ 'i he tumutumu 'o e ngaahi mo'ungá ni 'i ha ngaahi ta'u si'i mei heni na'e 'i ai ha ngaahi 'akau fua, ngoue vaine, ngoue'anga mo ha ngaahi 'ata'atā 'i he tele'á na'e ngaohi 'e kinautolu 'oku nofo 'i Saioné pea fakaafe'i 'a e ngaahi fonuá ke nau fakatahataha mai ki ai.' Na'e pehē 'e Pilikihami 'Iongi na'á ne fiemālie ki he fō-tunga 'o e tele'á ke hoko ko e 'mālōlō'anga ki he Kāingalotú pea ko ha totongi lahi ia ki he'enau fonongá' [Wilford Woodruff journals, 24 July 1847; spelling and capitalization standardized].

“Na'e fakamatala 'a Uilifooti Utalafi 'i ha taimi kimumiange, 'i he taimi na'a nau mavahe ai mei he tele'á na'á ne fakatafoki 'a e salioté ke lava 'a Palesiteni 'Iongi 'o mamata ki he tele'á kotoa. 'Lolotonga 'emau vakai atu ki he me'a 'oku 'i mu'a 'iate kimautolú, na'á ne tofanga 'i ha me'a-hā-mai 'i ha ngaahi miniti. Na'á ne 'osi mamata ki he tele'á 'i ha me'a-hā-mai, pea 'i he taimi ko 'enī na'á ne mamata ai ki he tu'unga 'e 'i ai 'a e nāunau 'o Saioné mo 'Isilelí 'i he kaha'ú, 'o tu'u 'i he tele'a 'o e ngaahi mo'ungá ni. Hili e me'a-hā-mai, na'á ne pehē, “Kuo fe'unga ia. Ko e feitu'u totonú 'eni. Hoko atu” [‘i he “Pioneers' Day,” *Deseret Evening News*, 26 July 1880, 2].

“... 'I he a'u ki he 'aho 28 'o Siulai, na'e fakapapau'i ai 'e Pilikihami 'Iongi 'a e feitu'u ke tu'u ai e koló. Na'e fili ke langa e temipalé 'i ha feitu'u 'i he vaha'a 'o e Anovai Kilikí. 'E vahevahe tatau pea tapa fā lelei 'a e tu'u 'a e koló mei he feitu'u ko iá” (*Church History in the Fulness of Times*, 333). Na'e fakahingoa 'e Palesiteni 'Iongi 'a e feitu'u ni ko “Teseleti,” 'a ia ko hono 'uhingá 'i he Tohi 'a Molomoná ko e honé (vakai, 'Etá 2:3).

KO HA TAKIMU'A MO HA TOKOTAHA NOFO'I FONUA MA'ONGO'ONGA

Na'e tataki fakahihifo 'e Pilikihami 'Iongi 'a e Kāingalotú 'aki e mafai mei he 'Otuá, fakahinohino 'a hono kumi

mo nofo'i 'a e ngaahi 'ēlia lalahi, 'ilo ha ngaahi tukui kolo iiki mo lalahi, pea fakamelino mo e kau 'Initiá. Na'á ne kamata ha ngaahi ako pea fokotu'u ha ngaahi hala, me'a fefononga 'aki, laine telefoni, fakatafenga vai, faama, ngāue'anga, mo ha ngaahi fale fefakatau'aki. Na'á ne tataki 'a e polokalama ngāue fakafaifekau 'a ia 'oku tupulaki ma'u pē mo pule 'i he'ene hoko ko e fuofua kōvana fakavahefonua 'o 'Iutā. 'I he'ene mo'uí na'á ne ngāue 'i he loto falala mo'oni pea pehē 'e ha ni'ihī 'i he'enau 'oho-valé 'oku hangē pē na'e 'ilo'i pau 'e “Misa Pilikihami” mei he kamata 'a e me'a 'okú ne faí. Pea na'á ne fai ia! Kuo 'osi 'oange 'a e mape haohaoa ke ngāue mei ai 'a e tokotaha nima mea'a mo taukei tufunga ko 'enī—'o 'ikai si'isi'i ange 'i he fokotu'utu'u fakalangi 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.

Na'e 'ikai ko 'ene malava fakatakí pē na'á ne 'ai ke sa'ia ai 'a hono fāmilí mo e Kāingalotú. Na'e hoko ia ko ha tamai tā sīpinga, 'o toutou fakaha'a'i 'a e anga'ofā mo e tokangá. Na'e ngāue fakataha mo e Kāingalotú mo hono fāmilí, 'o tā fefie, tu'usi papa, ngaohi ha ngaahi hala fakakavakava, faka'ata'atā e kekelele pea ngaohi ha ngaahi hala. Lolotonga e fonongá ko ia na'e fuofua 'ā 'i he pongipongi pea mohe fakamuimui 'i he po'ulí, pea toutou vakai'i ke 'ilo pe 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie tahá 'a e me'a kotoa. Ka ko e me'a tēpuú, ko ha palōfita ia 'a e 'Otuá. Na'e lava ke ne fakatonu-tonu, kae 'ofa mo ue'i fakalaumālie 'i he taimi tatau, tala'i pau mo foaki, tataki pea muimui. Na'e hoko 'ene lototo'á mo e poto he fakakatá 'i he taimi 'oku fehanga-hangai ai mo e ngaahi faingata'á ko ha taula mo ha sīpinga ki he Kāingalotu kuo fakatanga'i mo vaivai.

KO HONO TOE FOKOTU'UTU'U 'O E KAUPALESITENISĪ 'ULUAKĪ

Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakī: Hiiipa C. Kimipolo, Pilikihami 'Iongi, mo Uiliate Lisiate

Na'e laka hake 'i he ta'u 'e tolu mei he pekia 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo e tataki e Siasí 'e he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Hili ha ngaahi fetalanoa'aki mo e lotu lahi, na'e fokotu'u pea fakangofua ke hikinima'i 'a Pilikihami 'Iongi ko e Palesiteni 'o e Siasí pea ke ne fokotu'u ha ongo tokoni ke ngāue mo ia 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakī. 'I he 'aho 7 'o

Tisema 1847, lolotonga 'a e konifelenisi lahi 'i Keinisivila, 'Aiouā, na'e hikinima'i lotofiemālie ai 'a Pilikihami 'Iongi ko e Palesiteni hono ua 'o e Siasí, mo Hiipa C. Kimipolo mo Uiliate Lisiate ko hono ongo tokoni.

NA'Á NE KAMATA 'A HONO LANGA 'O E TEMIPALE SŌLEKÍ

'I he 'aho 28 'o Siulai 1847, na'e lue fakatokelau ai 'a Pilikihami 'Iongi mo ha ni'ihi kehe 'o e kau taki 'o e Siasí mei honau 'apitangá ki ha feitu'u ne mamata ki ai 'a Palesiteni 'Iongi 'i ha me'a-hā-mai 'i ha 'aho 'e fā kimu'a. Na'á ne hoka'i 'ene tokotokó ki he kelekelé peá ne pehē, "Te tau langa heni 'a e temipale 'o hotau 'Otuá." (Na'e faitaa'i 'i he 1870–73 nai 'e ha taha 'oku 'ikai 'ilo hono hingoá.)

Na'e 'osi 'ilo'i 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a e tu'u- 'anga 'o e Temipale Sōlekí 'i he 1847, 'i ha ki'i taimi nou-nou mei he'enau a'u ki he tele'á. 'I he'ene tatakí, na'e fakatoka ai 'a e makatuliki 'o e Temipale Sōlekí 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 1853. 'I he 'aho tatau lolotonga 'a e konifele-nisi lahi na'á ne pehē: " 'I he ta'u 'e nima kuohilí na'á ku 'i heni ai, pea 'i he Laumālié na'á ku mamata ki he Temipalé 'oku langa 'i ha meimei fute 'e hongofulu mei he feitu'u 'oku fakatoka ai 'a e Fungani Makatuliki. Kuo te'eki ke u fehu'i pe ko e fa'ahinga Temipale fēfē 'oku totonu ke tau langá. Ko e hā hono 'uhingá? Koe'uhí he na'e 'osi fakaha'a'i mai ia 'i mu'a 'iate au. Na'e te'eki ke u mamata ki he kele-kele ko iá 'i mu'a, ka na'e 'i he me'a-hā-mai ia. Na'e hā mahino mai ia 'o hangē pē 'oku 'i mu'a mo'oni 'iate aú" ('i he *Journal of Discourses*, 1:133).

Ko e fakava'e 'o e Temipale Sōlekí

'Oku 'asi 'i he taá 'a e 'osi ha konga 'o e Temipale Sōlekí

Faiā 'a Charles R. Savage

Na'e toloi 'a hono langa 'o e temipalé 'i he taimi na'e fakaofi mai ai 'a e Kongakau 'a Sionisitoní ki he Tele'a Sōlekí, pea mo e fakangatangata e langa 'e lava ke faí lolotonga e ngaahi ta'u lahi hono a'usia 'e he Siasí ha ngaahi fakatanga lahi ko 'enau fai 'a e mali tokolahí. Na'e vili 'a Palesiteni 'Iongi ke ngāue 'aki pē 'a e nāunau mo e founga lelei tahá ki hono langa 'o e temipalé, pea na'á ne ongo'i he 'ikai mo'ui fuoloa ke fakatapu'i ia. 'I ha ta'u 'e fāngofulu mei he 'aho ne fakatoka ai 'a e makatuliki, na'e ma'u ai 'e Palesiteni Uilifooti Utafafi ko e Palesiteni hono fā 'o e Siasí 'a e faingamālie ko iá.

Na'e tatakí 'e Palesiteni Utafafi 'a hono fakatoka 'o e maka tāpuni 'o e Temipale Sōlekí 'i 'Epeleli 1892. Na'e faka-fonu 'e ha Kāingalotu 'o e Siasí 'a e Temipale Sikueá mo e ngaahi fehokotaki- 'anga halá 'i he katoangá ni. 'I he 'aho 6 'o 'Epeleli 1893, 'i he kakato 'o e ngāue 'i he kongá ki loto 'o e temipalé, na'e kamata 'a e katoanga fakatapu'i.

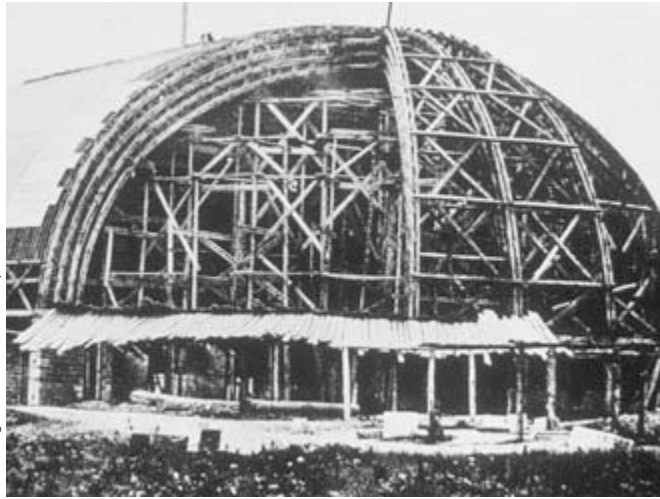
Tā fakatātā 'o Pilikihami 'Iongi, 1866

Faiā 'a Enoch Wood Perry, Jr.

"Na'e mamata 'a Palesiteni Utafafi ki he ngaahi me'a na'e fai 'i he 'ahó 'a hono fakahoko 'o ha misi fakaepalōfita. Na'á ne talaange ki he Kāingalotú 'i ha'ane [misi] 'i ha ngaahi ta'u lahi kimu'a na'e 'oange kiate ia 'e Pilikihami 'Iongi e ngaahi ki 'o e temipalé pea talaange ke ne fakatapu'i ia ma'á e 'Eikí. 'I he'ene lea kamata na'e kikite'i 'e Palesiteni Utafafi 'e kamata mei he taimi ko iá 'e motuhi 'a e mālohi 'o Sētané pea 'e faka'auha 'a hono mālohi ki he Kāingalotú, pea 'e tupulaki 'a hono fie ma'u 'o e pō-poaki 'o e ongoongolelé. [Vakai, Matthias F. Cowley, *Wilford Woodruff* (1964), 582–83.]" (*Church History in the Fulness of Times*, 445). Ko e mo'oni, 'e fokotu'u ma'u 'a e "mo'unga 'o e fale 'o [e 'Eikí]" 'i he tumutumu 'o e ngaahi mo'ungá (vakai, 'Īsaia 2:2).

NA'E LANGA 'A E TĀPANEKALE SŌLEKÍ

Faka'arongá 'i he fakapoua 'a e Sāsaeli Fakahaitōlia 'a e Sileiti 'o lūtāá, mā'u 'a e ngaahi totomu fakalao kotoa pē

Ko hono langa 'o e Tāpanekale Sōlekí 'i he 1867 nai

Na'e tui 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi na'e fie mā'u ke langa ha feitu'u lahi ke ne lava 'o 'i ai ha toko-lahi 'o e Kāingalotú 'i ha taimi pē 'e taha. Na'e 'i ai ha sīpinga 'o ha fale fai'anga lotu lahi pea fuopotopoto na'e nofo 'i hono 'atamaí. Na'e ui 'e Palesiteni 'Iongi 'a Henelí Kulou ki hono 'ōfisi, 'a ia na'á ne hoko ko ha tokotaha ngāue fakamakēnika lelei mo taukei 'i he tā palaní. Na'e toki mamata foki 'a Palesiteni 'Iongi ki ha'ane ngaohi ha hala fakakavakava papa, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ke ne fataki 'a loto 'i he Vaitafe Soataní. Pea 'i he tokoni 'a e 'ātiteki 'a e Siasí, na'e kamata ai hono langa 'e Viliami H. Folosomu, 'a e Tāpanekalé lolotonga e fa'ahita'u failau 'o e 1863.

'E hoko 'a e Tāpanekalé ko e taha 'o e ngaahi fale lalahi taha 'i hono fōtungá 'i he māmani, ko hono fuá ko e fute 'e 150 fālahi, pea fute 250 lōloa, pea fute 80 mā-olunga 'i hono fua 'i tu'á. 'I he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1867, na'e kakato ai 'a e Tāpanekalé mo hono 'ōkaní pea fe'unga ke ngāue 'aki 'i he konifelenisi 'i 'Okatopá. 'I he 1870, na'e 'osi ai 'a e ngaahi fakalelei ne fai ki he 'ōkaní mo e kongá lahi 'o e tafa'aki ki lotó. Na'e kamata 'a e feitu'u 'oku faka'ali'ali ai e ngaahi tāfakatātaá 'i he 1870. Na'e fakatapui 'e Palesiteni Sione Teila, 'a ia na'e hoko ko ha Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e Tāpanekalé 'i he konifelenisi 'i 'Okatopá 'i he 1875.

Ko e Tātongitongi 'o Pilikihami 'Iongi 'i he United States Capital Building, 'i Uāsingatoni, D.C.

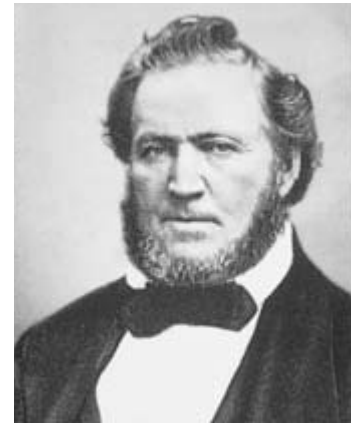

Pilikihami 'Iongi, 5 Sune 1869

Faitā 'a Charles R. Savage. © Daughters of the Utah Pioneers

NA'E HĀ MAI 'A E TU'UNGA TATAU 'O E 'ILÓ MO E TU'UNGA FAKALAUMĀLIÉ

Ko hono mo'oní na'e fa'a fakamamafa'i mā'u pē 'a e fakapoto-poto ko ia 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi, ka na'e fakava'e mālohi 'a 'ene fakapotopotó 'i he aka fakalaumālie 'o e ongo-ongolelei kuo toe Fakafoki mái, 'o e pule-'anga 'o e 'Otuá, 'o Saioné, pea mo e nāu-nau fakasilesitiale. Na'á ne lea 'o fakamatala 'o kau ki he ngaahi 'aho 'o 'ene tupu haké: “'Oku ou fie kalanga pea kaikaila'i 'a e Ongoongolelei ki he ngaahi pule'angá. Ne vela ia 'i hoku ngaahi hui 'o hangē ko ha afi ne tukuloto'i. ... He 'ikai ha me'a te ne fakafie-mālie'i au ka ke kalanga ki māmani, 'a e me'a kuo fai 'e he 'Eikí 'i he kuonga faka'osí ni” ('i he *Journal of Discourses*, 1:313).

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1870 nai

Faitā 'a Charles R. Savage

'I he'ene hoko ko e palōfita, tangata kikite mo mā'u fakahaá, na'e hokohoko atu 'ene holí 'o toe lahi ange. Na'á ne fie mā'u ke fai 'a e me'a kotoa pē 'e ala lavá ke 'omai ha fua ki he me'a kotoa 'oku finangalo e 'Eikí ke fai 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Na'á ne pehē:

“Kuo fakatoka 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e fakava'e 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho faka- 'osí; 'e ngāue'i 'e ha ni'ihi 'a e sino'i falé. ...

“... 'Oku ou 'ilo na'e ui ia 'e he 'Otuá, pea 'oku ou 'ilo 'a e me'á ni 'i he ngaahi fakahā mai 'a Sisū Kalaisí, pea 'i he fakamo'oni 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Kapau na'e 'ikai ke u 'ilo 'a e mo'oni ko 'ení, 'oku 'ikai ke totonu ke ui au ia ko ha 'Māmonga,' pe te u 'i heni he 'ahó ni” (i he *Journal of Discourses*, 9:364–65).

Na'e vili 'a Palesiteni 'Iongi ke hokohoko atu e fakamoleki 'o e taimi mo e pa'angá ki hono fakakakato 'o e Temipale Nāvuú. Na'e pehē 'e ha ni'ihi 'o e Kāingalotú 'oku 'ikai fakapotopoto 'a e fakakaukau ni he na'e mahino 'a e 'ikai ke ngāue 'aki fiefia 'e he Kāingalotú 'a e temipalé 'i ha taimi lōloa. Ka na'e 'ilo 'e Palesiteni 'Iongi neongo te nau ngāue 'aki taimi si'i 'a e temipalé ka 'e ma'u mei ai 'a e mālohi 'oku fie ma'u 'e he Kāingalotú ke fai 'a e ngaahi feilaulau mo kātaki'i 'a e ngaahi faingata'a 'i he lolotonga 'o 'enau fonongá. 'I he 'osi 'a e temipalé, na'a ne fakahaa'i ai 'a e vahevahetatau mo e tuifio 'o 'ene ngāue mo e fakalaumālie, pea mo e fakakaukau ki he ta'engata.

Tu'unga 'i he Angalelei 'a e Lapele Fakataleá

Na'e fuofua nofo'i 'a e Fale Punungahoné 'i Sōleki Siti 'e Pilikihami mo Mele 'Ana 'Eniselō 'Iongi 'i he 1854. Na'e nofo ai 'a Palesiteni 'Iongi 'i he ta'u 'e uofulu mā tolu 'o 'ene mo'uí.

“Ko e mo'oni na'e 'i ai ha ni'ihi na'a nau lau'ikovi'i 'a e matu'aki tokanga ko ia 'a Pilikihami 'Iongi ki he ngaahi me'a fakamāmani mo fakatu'asinó—'ene hoha'a ki hono 'aa'i 'o e ngaahi fāmá, alea'i e ngaahi alepau ki hono fakatau atu 'o e kuleiní, pea ngaohi 'e he'ene kau ngāue tukupaú 'a e halanga lēlue fakavaha'afonua—ka 'i he'ene vaka'i he 'ikai lava ke tau lava 'o tukunoa'i 'a e ngaahi me'a fakatu'asinó mo fakalaumālie. 'I hono ngaahi fatongia kehekehe—palōfita, tangata pisinisi, kōvāna, mo e pēteliake 'o e fāmili—na'a ne pehē ko hono fatongia mo e taumu'a ke pukepuke 'a e tu'unga fakatu'asino mo fakalaumālie 'a hono kaka'i. Kiate iá, na'a ne hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Eiki ke ne tokanga'i 'a hono ngāue 'aki 'a e ngaahi me'a kotoa 'a e tangatá—fakakulupu pe fakatātaha, siasi pe vahefonua—ke 'omi ha

tu'unga faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'e lava ai 'a e fānau kotoa 'a e 'Otuá 'okú ne tokanga'i 'o mo'ui 'i he melino mo tupulaki. ...

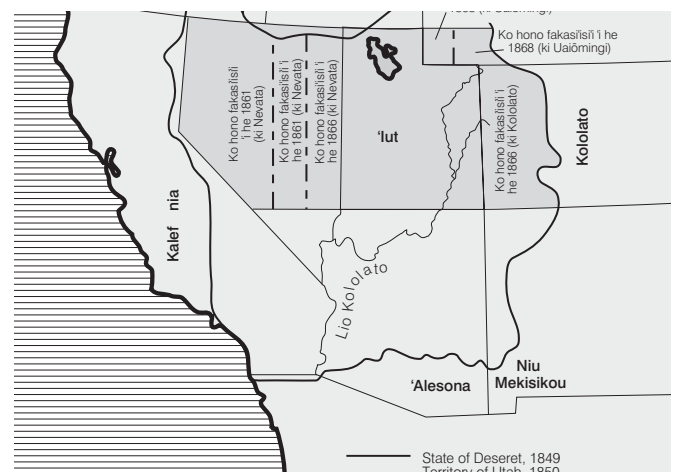
Falá 'a Charles R. Savage

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1876 nai

“Ne fakamamafa'i 'e he ni'ihi 'o e kau taukei fakaeonopooni 'a ia 'oku 'i ai 'enau totonu ke tau faka'apa'apa'i—ko ha ni'ihi ne ako mo 'i ai 'enau ngaahi a'usia mo e tu'unga ne nau fononga ki 'Iutá ke siofi ia—ha ngaahi 'ulungāanga 'e tolu: ko 'ene loto falalá, angatotonú, pea mo 'ene fakakaukau lelei. Ne 'ilo'i 'e Fitisei Hiu Latilou, ko ha tokotaha 'iloa fakafonua he fa'u tohi mo e

'ētita faka'atí, ne “'ilo'i fakapapau 'e [Pilikihami 'Iongi] ko hai ia pea mo 'ene ngaahi fakakaukau' [*The Heart of a Continent* (1870), 368]. Ne tohi 'e Kōvana 'Iongi 'o pehē na'a ne 'ilo'i pau na'a ne fakahoko e ngāue 'a e 'Otuá, pea kapau te ne hanga mo e ni'ihi kehé 'o fai 'a ia kotoa te nau lava 'o fai ke fokotu'u e pule'angá, 'e 'afio'i 'e he 'Otuá 'a e toengá. 'Oku tokoni 'eni ke mahino kiate kitautolu 'a e loto fakapapau, 'ene fiemālie, mo 'ene 'amanaki lelei ta'e ue'ia 'i he'ene fehangahangai mo e ngaahi tūkunga ne hangē 'oku ta'emalavá” (Leonard J. Arrington and Ronald K. Esplin, “Building a Commonwealth: The Secular Leadership of Brigham Young,” *Utah Historical Quarterly*, summer 1977, 219–20).

'OKU 'IKAI HANO TATAU HE'ENE NOFO'IFONUÁ 'I HE HISITŌLIA 'O 'AMELIKÁ

Ko e fokotu'utu'u ki he siteiti ko Teseleti

“Lolotonga hono fokotu'u e ngaahi nofo'anga 'o e kau Māmongá, ne tupu hake ha ngaahi kolo 'i he ngaahi feitu'u lelei 'i he ngaahi vaitafe ofi ki he Tele'a Sōlekí. Ne faifai pea nofo'i tahataha e ngaahi tele'á, pea ko e lahi 'o e feitu'u ne nofo'i ne hoko ia ki he fakatonga lolotonga e ngaahi fuofua ta'u, he na'e pehē 'oku lelei ange 'a e 'eá 'i he feitu'u ko iá ki he ngoué 'i he feitu'u fakatokelaú. ... Lolotonga e fuofua ta'u 'e hongofulu 'i he Ano Vaí, ne fokotu'u ai ha ngaahi kolo 'e 100. Ne meimei lahi e nofo' ki he faka-hahake mo e faka-tonga 'o e Vaitafe Lahi Sōlekí, 'o e Vaitafe Soataní, mo e Anovai 'Iutaá, pea 'i ai ha ngaahi kolo ki he faka-tonga hihifó mei he Vahefonua Huapé [i he lolotonga 'o e hihifo 'o e siteiti] ki he tuliki faka-tongahihifo 'o 'Iutaá. Makehe mei he ngaahi kolonia ko 'ení, ne 'i ai ha kau Māmonga ne nofo he Vahefonua Panipitá [i he lotomālie 'o e siteiti] pea 'i he ngaahi kolo [kehé]. ...

“Ko ia, 'i he lolotonga 'o e ta'u 'e hongofulu hili e tū'uta 'a e Kāingalotú 'i he Hihifo Lahí, na'a nau kamata 'a hono nofo'i 'o e feitu'u fo'ou 'i ha maile 'e 1,000 mei he tokelaú ki he tongá pea maile 'e 800 mei he hahaké ki he hihifó. Na'e fakatokanga'i foki 'a e palani ko ia 'a Pilikihami 'Iongi ke tomu'a hiki ki he Hihifó. ...

“Lolotonga e ta'u 'e tolungofulu 'ene nofo 'i he Fu'u Ano Vaí, na'e lavame'a ai 'a e takimu'a Māmongá ko Pilikihami 'Iongi 'i hono 'ilo mo fakamo'oni'i 'a e fakalaka-laka 'o e koló 'i he meimei tele'a kotoa pē 'o e siteiti 'o 'Iutaá 'i he taimi ko iá, pea mo ha tokolahi 'i he fakatonga 'o 'Aitahō, 'i 'Alesona mo Nevata. Lahi e ngaahi kolo na'e langa 'e he kau Māmongá na'e 'i loto 'i ha maile 'e 500 lō-loa pea maile 'e 400 hono maokupú, ta'e lau ki ai 'a e ngaahi nofo'anga 'i 'Alesoná. Neongo iá, na'e 'i ha maile 'e 1,000 e mama'o 'o e feitu'u 'e ni'ihi ki he fakahahake 'o Sōlekí Sítí 'i 'Aiouá mo Nepulasikā; Seni Penatino [,Kalefōnia,] na'e 'i ha maile 'e 750 nai mei he kolo na'e fuofua nofo'i, lolotonga 'a e tu'u e Footi Limihaí 'i he fakatokelaú 'o 'Aitahoó. Na'e fakafuofua ki he toko 140,000 nai e tokolahi 'o e kau Māmongá 'i he taimi na'e pekia ai 'a Pilikihami (1877)” (Milton R. Hunter, *Brigham Young, the Colonizer* [1940], 354–55, 357).

NA'E FOKOTU'U 'A E PA'ANGA TOKONI FOLAU TU'UMA'Ú

Na'e fokotu'u 'a e Pa'anga Tokoni Folau Tu'uma'ú 'i he ta'u 1849 ke tokoni'i 'a e Kāingalotu na'a nau fie ma'u 'a e tokoni fakapa'anga 'i he'enu fakatahataha ki he Hihifó mei ha ngaahi feitu'u lahi 'i he funga 'o e māmaní. Na'e pehē 'i ha tohi fakalūkufua 'a e Kau Palesitenisí 'Ulu-akí 'i he ta'u 1853 ki he Siasi: “I he ngaahi tāpuaki 'o e Mahutafeá, 'e 'omai ha kongá lahi pe ko e kotoa 'o e pa'anga ko 'ení ki hono tokoni'i 'a kinautolu 'oku fetuku-tuku masiva maí 'i ha ta'u 'e taha. Ko ia ai, 'oua na'a nofonoa 'a e Kāingalotú, kae fakaava 'a e ngaahi tohí, pea ma'u

mai ha ngaahi tokoni ki he Kau Palesiteni 'o e ngaahi misiona 'o e Siasí 'i he kotoa 'o e māmaní ke tokoni ki he Pa'anga Tokoni Folau Tu'uma'ú pea ki he Kāingalotú ke nau ha'u ki 'api. Pea tuku ke omi 'a kinautolu 'oku malavá 'o 'ikai fakatoloi pea 'oua 'e tatali ke toki tokoni'i pē 'e he ngaahi tokoni ko 'ení, kae tuku ia kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau lava 'o tokoni'i 'a kinautolú” (i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [1965–75], 2:116).

Faka'aonga 'i he fakangofua 'a e Sōsatei Fakahihifó 'a e Siteiti 'o 'Iutaá, ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē

'i he fānau 'e toko nimangofulu mā fitu 'a Pilikihami 'Iongi, na'e mo'ui 'o matu'otu'a ai ha ngaahi foha 'e toko hongofulu mā fitu mo e ngaahi 'ofefine 'e uofulu mā hiva. Na'e meimei ta'u tatau 'a hono ngaahi 'ofefine 'e toko hongofulu lalahi tahá. Na'a nau mata'i fakamātoato he na'e 'ikai angamaheni 'aki ke malimali ki he faitaá 'i he taimi ko iá.

NA'E NOFO'I 'E HE KĀINGALOTÚ HA NGAHI KOLO LAHI 'I HE FAKAHIHIFÓ

Faitā 'a Charles R. Savage

Pilikihami 'Iongi, 'i he 1864 nai

“Na'e tuku atu 'e [Pilikihami 'Iongi] ha kau kumi fonua ki ha ngaahi feitu'u ne fili ki he kau nofofonua fo'ou pea 'okú ne fa'a fili pē 'e ia 'a e ngaahi feitu'u. Na'a ne fekau'i atu ha ngaahi kulupu 'oku potupotu tatau ai ha kau ngāue fakapisi-nisi mo e kau ngoue ke nofo'i 'a e ngaahi kolo fo'ou ni. Na'e tokanga'i tonu 'e Pilikihami 'a hono fakanofonofu 'o e ngaahi koló ki ha ngaahi 'ēlia tapafā 'oku 'i ai ha ngaahi hala fā'atā mo ha ngaahi kelekele ke ngoue'i mo ha ngaahi loto kolo ki he kāingalotú.

“Lolotonga 'ene fakanofonofu 'o e ngaahi koló na'á ne toe 'oange foki ki hono kau muimuí ha ngaahi lao fakapule'anga, mo ha ngaahi feohi'anga fakasōsiale ke nau ako mo fiefia ai, pea mo ha ngaahi me'angāue na'e fie ma'u ki he'enu tau'atāina faka'ekonōmiká mo e tu'u-mālié. 'I he 'aho 12 'o Mā'asi 1849, na'e fili ia ko e Kōvana Fakataimi 'o e 'Siteiti 'o Teseletí'. 'I he ta'u hokó 'i he 'aho 28 'o Sepitema 1850, na'e fokotu'u ai 'a 'Iutá ko ha vahefonua mo Pilikihami ko ha kōvana. Na'á ne 'i he lakangá ni 'o a'u ki he ta'u 1858, 'i hono fetongi ia 'e 'Alifeleti Kāmingi. 'I he'ene hoko ko e kōvaná, pehē ki he kotoa 'ene ngāue ma'u'anga mo'ui 'i 'Iutá 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasi Māmongá, 'oku 'i ai e totonu 'a Pilikihami 'Iongi ke ma'u ha fakalāngilangi lahi koe'uhí ko e ola lelei 'a e kau fakafongga fakafonua 'o e Kau 'Initiá, 'i he ngaahi savea fakafonua 'i he Ano Vaí, pea langa mo e hala lēlue fakavaha'afonua mo hono langa 'o e mākoní.

“Na'e lava hono nofo'i 'e he kau Māmongá 'a e ngaahi kolo ko 'ení 'i hono tākaki atu ha kau nofo'i fonua 'e lauiafe ki he kau muimuí 'i he'ene 'oatu ha kau faifekau ki he ngaahi feitu'u kehekehe 'i he 'Iunaiteti Siteití pehē ki 'Iulope, Kānata, Saute 'Amelika, 'Initia, 'Aositelia mo e ngaahi 'Otu Motu 'o e Pasifikí. Na'á ne lava 'o fakataha'i mai 'a e kakai kehekehe tokolahi ko 'ení, 'oku nau fakafongga'i ha ngaahi matakali kehekehe, ki ha 'iuniti fakasōsiale pē 'e taha” (Hunter, *Brigham Young, the Colonizer*, 358–59).

NA'Á NE POUPOU'I 'A E AKÓ MO E NGAHI 'AATI FAKAFONUÁ

“Lolotonga hono langa 'o e ngaahi 'api, fakalalaka 'o e ngaahi fāmá mo fokotu'u kinautolu ko ha pulé'anga, na'e 'ikai ke tukunoa'i 'e he kau nofo'i fonua Māmongá 'a e ngaahi me'a lelei ange 'o e mo'ui. Na'e hanga 'e he akó, me'a fakalotú, 'ātí, tulamá mo e mūsiká 'o fakatupulaki 'a e fakalalaka fakasōsiale 'a e kakaí. Na'e langa 'e he Kāingalotú hanau ngaahi falefaiva pea ako'i 'enu fānaú 'i ha ngaahi me'a fakasaienisi mo e mūsiká. 'I he taimi tatau na'e ngāue fakataha ai 'a e kau nofo'i fonua fo'ou ke langa ha ngaahi nofo'anga fakatāutaha mo ha ngaahi holo fakakolo 'a ia na'e faka'aonga'i ko ha falelotu, fale ako, mo ha feitu'u 'e lava ke fai ai ha ngaahi hulohula mo ha ngaahi tulama. 'I 'Okatopa 'o e ta'u 1847, na'e fakaava ai 'e he fuofua kulupu paioniá ha 'apiako 'i ha tēniti fakakautau motu'a. Neongo ne faingata'a'ia e kau tangata ne fuofua nofo'i-fonua 'i hono langa honau ngaahi nofo'anga 'i he Tele'a Sōlekí, ne fai 'a e akó he 'aho kotoa pē. Ne 'osi ha ta'u 'e ua pea toki fakamo'oni hingoa 'a Kōvana 'Iongi 'i ha lao ne fakapaasi 'e he 'uluaki Falealea 'o e Siteiti 'o Teseletí, 'o fakakau atu ha 'univēsiti, na'e 'iloa kimui ko e 'Univēsiti 'o 'Iutá.

Tafa'aki ki loto 'o e Falefaiva Sōlekí, 'i he 1900 nai

“ 'I he 1850 na'e fokotu'u 'a e Feohi'anga Fakamūsika mo e Tulama 'a Sōlekí pea fakahoko 'ene ngaahi fuofua faka'alí'alí 'i he Falefaiva 'i Temipale Sikueá. Na'e langa kimui ange 'a e Holo Fakasōsialé 'i he 1852. Ko e taha ia 'o e ngaahi fuofua falefaiva na'e langa 'i he fakahihifo 'o e Vaitafe Mísulí. Hili ha ta'u 'e hongofulu mei ai ne fetongi 'e he Falefaiva Sōlekí 'a e Holo Fakasōsialé” (Hunter, *Brigham Young, the Colonizer*, 359–60).

Na'e tohi he taha 'o e ngaahi 'ofefine 'o Pilikihami 'Iongi 'o pehē: “Ne ilo'i 'e he tangata'eiki kuo pau ke kumi 'e he kakaí ni, 'a ia 'oku 'ikai ke nau fetu'utaki mo e māmaní, ha me'a ke langaki 'a honau anga fakafonua mo e fakafiefiá. 'Oku pau pē na'á ne ongo'i ne totonu pē hono fakahoko e ngāue faingata'a ko iá, hili ha ngaahi ta'u lahi hili hono langa e fale faiva [Sōleki Siti] na'á ne pehē, ‘Kapau ne tuku au 'i ha motu kai tangata pea 'omi 'a e ngāue ke fakalalaka hono kakaí, 'Oku totonu leva ke u langa ha fale faiva ki he taumu'a ko iá” (Clarissa Young Spencer with Mabel Harmer, *Brigham Young at Home* [1940], 147).

Pilikihami 'Iongi, 1 Sune 1871

NA'E FAKAMĀLŌ'IA 'A 'ENE POTO 'I HE FAKAKATÁ MO E 'OFÁ

Na'e hanga 'e he poto 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'i he fakakatá 'o 'ai hono kau muimuí ke nau sai'ia 'iate ia pea fakahaa'i 'oku 'ikai ke fu'u fakamātoato ma'u pē. 'I he taimi na'e 'ave (ta'e poaki) ai 'e hono ngaahi fohá ha ngaahi me'a ke tokoni ki hono fakafaiva'i 'o ha tulama na'e fa'u 'e honau ngaahi kaungāme'á, na'e pehē ange 'a

Palesiteni 'Iongi ki he pule 'o e falefaivá, “ 'Oku 'i ai ha fo'i tulama 'a e tamaiki tangatá ni. 'Oku nau ui ia ko e 'Ko e Kau Kaiha'a 'o e 'Otu Mo'unga Maká.' 'Oku 'ikai ke u 'ilo lahi ki he ngaahi mo'ungá, ka kuo nau fakama'a 'o ma'a 'aupito 'a 'eku fale tauhi'anga monumanu motu'á. 'Oange hanau faingamālie 'i he Falefaivá” (to'o mei he Spencer and Harmer, *Brigham Young at Home*, 160).

Ko e lelei 'a Palesiteni 'Iongi na'e fakalāngi-langi'i taha pea fakahaa'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí ko e 'ofa na'e fakahaa'i 'i he'ene tokanga ki he tokotaha kotoa pē, pea mei he kamata'anga pē 'o 'ene hoko ko e takimu'á. 'I he ngaahi tokaleléi, 'i he feitu'u ne nau mālōlō ai 'oku ui ko e 'Ulu'akau Hikoleí (Hickory Grove), na'á ne faka'uha 'i he 'ahó kakato 'i hono fokotu'u-tu'u 'o e ngaahi salioté,

Faiiá 'a Charles R. Savage

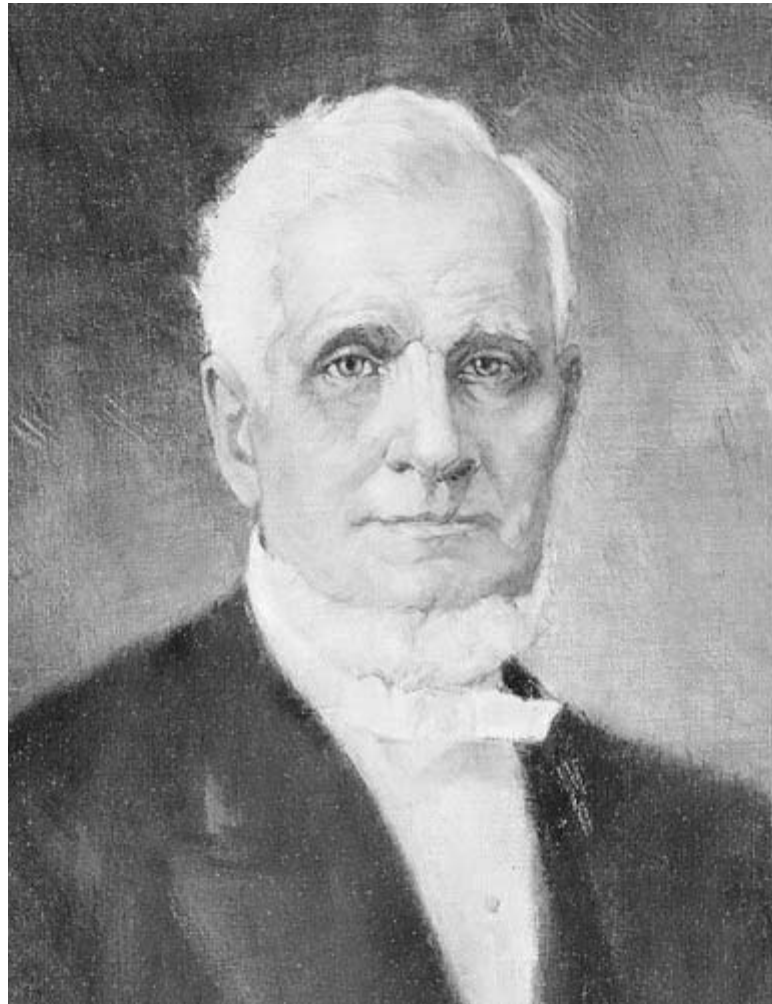
Pilikihami 'Iongi, 'i he 1876 nai

tokoni ki hono fokotu'u 'o e ngaahi tēnití, tā fefie, pea 'i he tapa kotoa pē ke fiemālie 'a e me'a kotoa. Na'á ne hokohoko atu 'i he'ene fakafe'iloaki mo e kau fononga salioté pe salioté tohotangata kotoa pē, pea 'ikai ke ne mavahe kae 'oua kuo 'i ai ha nofo'anga 'o e taha kotoa pē pea mo ha ngāue ke fai 'a ia 'e lava ke mo'ui ai.

Na'e tataki 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a e Siasí 'i ha ta'u 'e tolungofulu mā tolu. Na'á ne 'ilo'i 'a hono fakalangi mo e taumu'a 'o e ngāué. Na'á ne 'omai 'a e Siasí ki he hihifó pea tokoni ke fokotu'u ha fakava'e ke lava 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'o hokohoko atu pea fakafonu 'a e māmaní.

Sione Teila

PALESITENI HONO TOLU 'O E SIASÍ

Tā valivai "a John W. Clawson

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A SIONE TEILÁ

Ta'u motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i he 'aho 1 'o Nōvema 1808 'i Milenitoape, 'i Uesimōleni 'i 'Ingilaní, kia Sēmisi mo 'Akanesi Teila.

- 23 Na'á ne hiki ki Tolonitō 'i Kānata (1832).
- 24 Na'á ne mali mo Lionola Kēnoni (28 Sānuali 1833).
- 27 Na'e papitaiso ki he Siasí 'e Pa'ale P. Palati (9 Mē 1836); ne uiui'i ia kimui ke ne tokanga'i e Siasí 'i he feitu'u fakahahake 'o Kānatá (1836).
- 30 Ne fakanofu ko ha 'Aposetolo 'e Pilikihami 'Iongi mo Hiipa C. Kimipolo (19 Tisema 1838).
- 31–32 Na'e 'uluaki ngāue fakafaifekau ki he 'Otu Motu Pilitāniá (Tisema 1839–'Epeleli 1841).
- 33–37 Na'á ne hoko ko e 'ētita 'o e nusipepa ko e Times and Seasons mo e Nauvoo Neighbor (Fēpueli 1842–fa'ahita'u failaú, 1846).
- 35 Ne fakalavea'i ia 'e ha kau fakatanga 'i he Fale Fakapōpula ko Kātesí (27 Sune 1844).
- 37–38 Na'e ngāue fakafaifekau ko hono tu'ouá ia ki Pilitānia Lahi (1846–47).
- 40–43 Na'e ngāue fakafaifekau ki Falanisē mo Siamane ('Okatopa 1849–'Aokosi 1852).
- 42–43 Na'á ne fa'u e The Government of God [Ko e Pule'anga 'o e 'Otuá] (1851–52).
- 46–48 Na'á ne pulusi e nusipepa ko e The Mormon (Ko e Tokotaha Māmongá) 'i Niu 'Ioke Siti (Fēpueli 1855–Sepitema 1857).
- 49–68 Na'á ne hoko ko ha mēmipa 'o e Falealea Fakavahefonua 'o 'Iutaá (1857–76).
- 63 Na'e fakapaasi e Morrill Anti-Bigamy Act (Lao ke tapu e mali lolotonga 'okú te kei mali fakaláó), 'o fakangatangata ai e ngaahi totonu 'a e Siasí ke ma'u kelekelé (3 'o Sune 1862).
- 68 Na'á ne tataki e Siasí 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá hili e pekia 'a Pilikihami 'Iongi (29 'Aokosi 1877).
- 71 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (10 'Okatopa 1880); na'e tali e Mata'itofe Mahu'ingá ke hoko ko e folofola (10 'Okatopa 1880).
- 73 Na'á ne pulusi 'a e An Examination into and an Elucidation of the Great Principle of the Mediation and Atonement of Our Lord and Savior Jesus Christ (Ko Hano Vakavakai'i mo hano Fakamahino'i 'o e Tefito'i Mo'oni Ma'ongo'onga 'o e Fakalaloa mo e Fakalelei 'a Hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí) (1882); na'e fakapaasi 'e he Falealea 'a e U.S. 'a e Edmunds Act, 'a ia ne fakahā ai 'oku ta'efakalao 'a e mali tokolahí (16 Fēpueli 1882).
- 75 Na'á ne fakatapui e Temipale Lōkaní (17 Mē 1884).
- 76 Na'á ne fakahoko 'ene malanga faka'osi ki he kakaí; na'á ne mavahe atu leva mei he fonuá koe'uhí ko e fakatanga'i 'o e mali tokolahí (1 Fēpueli 1885).
- 78 Na'e hoko ko e lao 'a e Edmunds-Tucker Act, ko ia na'e ta'efakalao leva e Siasí (17 Fēpueli 1887); na'á ne pekia 'i Keisivila 'i 'Iutā (25 Siulai 1887).

Ko e 'api 'o e fāmili Teilá 'i Milenitoape, 'i Uesimōleni, 'i 'Ingilaní

Ko Sione Teila 'a e 'uluaki mo e Palesiteni pē 'e taha 'o e Siasí na'e 'ikai ke fā'ele'i 'i he 'Iunaiteti Siteití. Na'e fā'ele'i ia 'i Milenitoape, 'i Uesimōleni 'i 'Ingilaní 'i he 1808 kia Sēmisi mo 'Akanesi Teila; ko e hingoa foki 'o 'ene fa'éé he te'eki ke ne malí ko e Teila. Ko e taha 'a Sione 'o ha fānau 'e toko hongofulu; na'e 'i ai hono ngaahi tokoua 'e toko fitu mo e ongo tuofāfine iiki. Ne mālōlō kei valevale e toko tolu 'o hono ngaahi tokouá, pea mālōlō hono tokoua lahi tahá 'i hono ta'u uofulu mā uá. Neongo ne 'ikai ke tu'umālie e fāmili Teilá, ka ko e fāmili na'e fe'ofofani 'aupito mo nau lotu, pea na'e ako'i ki he fānau 'a hono mahu'inga 'o e ngāue mālohí. Na'e ngāue 'a Sione 'i he faama 'a e fāmili, pea na'á ne toki hoko kimui ko ha tangata ngāue fakasani-sani ki he papá (wood turner).

Ne kau e ongomātu'a 'a Sione Teilá ki he Siasi 'Ingilaní, ka neongo ne papitaiso ia he'ene kei valevalé, na'e 'ikai ke ne tui ki he siasi ne kau ki ai 'ene ongomātu'á. Ne fakahinohino ia 'i he'ene kei talavou' 'o fakafou 'i he ngaahi misi mo e ngaahi me'a-hā-mai.

"Na'á ne tohi 'o pehē, 'I he taimi ne u fa'a nofo toko taha aí, pea taimi 'e ni'ihí ne 'i ai mo ha ni'ihí kehe, ne u fanongo ki ha fasi ongo mālie, le'o si'i, mo fakafa'ahi hangē ha hiva 'a ha kau 'āngeló pe ha ni'ihí na'e 'ikai ko ha kakai 'o e māmaní.' 'I he'ene kei si'i, na'á ne mamata 'i ha vīsone ki ha 'āngelo 'i he langí 'okú ne 'ai ha talupite ki hono ngutú, 'o ne fakaongo mai ha pōpoaki ki he ngaahi pule'angá. Na'e toki mahino kiate ia kimui 'i he'ene mo'uí 'a hono mahu'inga 'o e vīsone ko 'eni'" (B. H. Roberts, *The Life of John Taylor* [1963], 27–28).

Tā 'i he angalelei 'a James R. Moss

Ko e 'Apiako Piitthamí. Na'e hiki e fāmili 'o Sione Teilá ki Heili, 'i Uesimōleni 'i hono ta'u hongofulú pe hongofulu mā tahá pea na'á ne ako 'i he 'apiakó ni, 'a ia na'e tu'u fakatokelau 'i ha maile 'e taha mei hono 'apí.

NA'E HĀ 'I HE'ENE KEI TUPU HAKÉ 'A E FU'U FAKALOTU HONO NATULÁ

Ne lahi e fa'a hikihiki holo 'a e fāmili 'o Sione Teilá he'ene kei si'i. Na'á ne ngāue ki ha tangata fa'u talamu papa 'i hono ta'u hongofulu mā faá. Ne mavahe leva 'a Sione mei honau 'apí ke ako ki hono ngāue 'aki 'o ha mīsini ngāue fakasani-sani 'aki e papá. Na'á ne hoko-hoko atu 'o ne poto lelei 'i he ngāue ko iá mei hono ta'u hongofulu mā nimá ki hono ta'u uofulú.

Tā tongitongi 'i he sitilá na'e fā 'e Frederick H. Piercy

Palesiteni Sione Teila He'ene Kei Talavou

Na'e kau 'a Sione Teilá ki he Siasi Metotisi 'i hono ta'u hongofulu tupú nai peá ne ngāue mālohi ai ke fakakau mai hono ngaahi kaungāme'a 'i he lotú mo e ngaahi 'ekitiviti fakalotu kehé. Na'e sa'ia e kau taki 'o e Siasí 'i he'ene ngāue tōtō-iví mo hono natula lava-me'a kehekehé 'o nau fakanofu ai ia ko ha faifekau akoako 'i hono ta'u hongofulu mā fitú. 'I

he'ene 'alu atu ke fai ha'ane malanga, ne 'alu hake 'iate ia ha ongo tākiekina mālohi. Na'á ne tafoki hake 'o pehē ange ki he tangata na'á na fonongá, " 'Oku ongo mālohi ki hoku 'atamá ke u 'alu 'o malanga 'aki e ongo-ongolelei 'i 'Amelika!" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 28).

Na'e hiki e ongomātu'a 'a Sione Teilá ki Tolonitō 'i Kānata 'i he 1830. Ne 'atā kiate ia ke ne hiki ki ai 'i he 1832. Ne fetaulaki e vaka na'e folau ai mo ha afā lahi 'i he Potutahi Loloto 'o Pilitāniá 'o haveki ai ha ngaahi vaka lahi ne ofi atu ai. Na'e pehē pē 'e he 'eikivaká mo e kau kavaká 'e ngoto mo honau vaká ka ne kei ma'u pē loto 'o Sioné.

“Ne kei ongo mai pē e le'o 'o e Laumālié ki hono lotó, 'Kuo pau pē ke ke a'u ki 'Amelika 'o malanga 'aki e ongoongoleléi 'i ai.' Na'á ne pehē ai, 'Na'á ku falala lahi ki hoku iku'angá, ko ia ne u 'alu hake ai ki he fungavaká he tu'uapoó, 'i he lolotonga 'o e matangi, peá u ongo'i fie-mālie mo nonga pē 'o hangē 'oku ou 'i ha loki talanoa 'i homau 'apí. Na'á ku tui na'e totonu ke u a'u ki 'Amelika 'o fakahoko 'eku ngāué” (Roberts, *Life of John Taylor*, 29).

NA'E TOKONI E AKO FOLOFOLÁ KIATE IA KE NE 'ILO'I 'A E SIASI 'O SĪSŪ KALAISÍ MO HONO UAIFÍ

Na'e nofo pē 'a Sione Teila 'i Kānata ke ofi ki he'ene ongomātu'á. Ne kei hokohoko atu pē 'ene ngāué ai. Ne kau ia ki he Siasi Metotisi pea vave 'ene hoko ko e faiako mo ha tangata malanga fefononga'aki. Na'á ne fetaulaki mo Lionola Kēnoni lolotonga 'ene fai 'a e ngāué ni. Na'e lahi 'aki 'e Lionola e ta'u 'e hongofulu mā ua 'ia Sione, pea na'e 'ikai ke ne tali e fuofua kole mali 'a Sioné, kae tupu mei ha'ane misi kimui ai 'a 'ene tui fakapapau 'oku totonu ke ne hoko ko hono uaifi.

Na'e 'ilo'i 'e Sione Teila mo hano ngaahi kaungāme'a ofi mei he ako na'a nau fai na'e fu'u kehe 'aupito 'enau tui 'anautolu mei he siasi 'i he Fuakava Fo'ou pea mo e ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí. Na'á ne pehē kimui ai fekau'aki mo e me'á ni: “Ne te'eki ai ke mau 'ilo ki he Siasi ni [Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he

Lionola Kēnoni Teila (1796–1868), uaifi 'o Sione Teilá

Ngaahi 'Aho Kimui Ní], ko ia ne fakataha mai hamau ni'hi mo e fakataumu'a ke fakatotolo 'i he Folofolá; pea mau 'ilo'i ai ne 'i ai ha ngaahi tokāteline pau na'e akonaki 'aki 'e Sīsū mo e Kau 'Aposetoló, 'a ia ne 'ikai ako'i ia 'e he kau Metotisi, Papitaisó, Pelesipiteliané, 'Episikopoló, pe ngaahi kautaha lotu kehé, pea na'a mau aofangatuku 'aki e pehē kapau na'e mo'oni e Tohi Tapú, ta na'e 'ikai mo'oni e ngaahi tokāteline fakakalisitiane 'o onopōni; pe kapau na'a nau mo'oni, ta na'e loi e Tohi Tapú. Na'e fakakonga pē 'emau ngaahi fakatotoló, pea na'e toe lahi ange 'emau fekumi ki he

mo'oni. Ne mau sivosivi'i e ngaahi tefito'i mo'oni fakalotu kotoa pē ne mau fakatokanga'i, pea vakili e ngaahi founga kehekehe na'e ako'i 'e he ngaahi siasi, ke fakapapau'i pe na'e 'i ai ha siasi na'e ngāue fakatatau mo e folofola 'a e 'Otuá. Ka na'e 'ikai ke mau ma'u. 'ikai ngata pē 'i he'emau ngaahi fekumí mo e fakatotoló, ka na'a mau lotu mo 'aukai 'i he 'ao 'o e 'Otuá; pea ko e 'uhinga 'eni 'o 'emau lotú, kapau 'oku 'i ai hano kakai 'i ha feitu'u pē 'o māmani, mo ha kau faifekau kuo 'osi fakamafai'i ke malanga 'aki e Ongoongoleléi, ke ne fekau'i mai mu'a ha taha kiate kimautolu. Ko e tu'unga 'eni ne mau 'i ai” (i he *Journal of Discourses*, 23:30).

NE 'OANGE 'E PA'ALE P. PALATI 'A E NGAARI TALI KI HE'ENE NGAARI FAKAFEHU'I NE FAI 'I HE FA'A LOTŪ

Pa'ale P. Palati

Na'e 'alu 'a 'Eletā Pa'ale P. Palati, ko e mē-mipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki Kānata ke talaki 'a hono toe fakafoki mai 'o e siasi 'o Kalaisi 'i he kuonga mu'á. Na'á ne 'ilo ai 'a Sione Teila, 'a ia na'á ne ako, fakafehoanaki, fakalaululoto, fakatukupaa'i, peá ne toki fekumi ke ma'u 'a e ue'i mei he langí. Na'e

a'u e fekumi 'a Sione ki he siasi 'o Kalaisi.

Na'e pehē 'e Sione Teila: “ I he taimi ko 'ení [Mē 1836] na'e ha'u ai 'a Pa'ale P. Palati 'o 'omai kiate au ha tohi fakafe'iloaki mei ha tangata fefakatau'aki ne ma maheni. Ne u ma'u ha ngaahi ongo faikehe 'i he'eku mamata ki ai. Ne u fanongo he ngaahi talanoa lahi 'o hangē ko e ngaahi talanoa kuo mou 'osi fanongoá, peá u fakakaukau 'o pehē kuo fakafaingata'a'ia'i au 'e hoku kaungāme'á 'aki 'ene fekau mai ha tangata le'oafea pehe kiate au. Neongo iá, ne u talitali lelei ia, he ko e me'a totonu ke u fai. Ko ia ne u fakahā ange hangatonu 'eku ngaahi ongó, 'a ia 'oku 'ikai ke u fie ma'u fananga 'i he'emaungaahi fekumí; ne u faka'amu ke nofotaha pē 'i he folofolá. Ne ma talanoa he houa 'e tolu pe lahi hake ai, pea na'á ne fakamatala'i kiate au 'a e ngaahi folofolá 'i he ofi tahá 'o fakatatau ki hoku lotó, 'o ne fakamo'oni'i e me'a kotoa mei ai. Ne u hiki kimui ai ha malanga 'e valu na'á ne malanga 'aki koe'uhí ke u lava 'o fakafehoanaki kinautolu mo e folofola 'a e 'Otuá. Na'e 'ikai ke u ma'u ha me'a 'e kehe ai. Ne u hanga leva 'o vakavakai'i e Tohi 'a Molomoná, mo e ngaahi kikite fekau'aki mo iá; ne tonu pē mo ia. Ne u lau leva e tohi 'Tokāteline mo e

Ngaahi Fuakavá;’ na’e ‘ikai ke u ma’u ai ha me’a na’e ta’e-fakafolofola. Na’á ne ui kimaotolu ke mau fakatomala pea papitaiso ki he fakamolemole’i ‘o e ngaahi angahalá, pea pehē ‘oku totonu ke mau ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. Ka ko e hā ia? ne mau fakafehu’i; na’á ne tali mai, ko e me’a tatau pē ia na’e ‘i he kuonga ‘o e Kau ‘Aposetoló. Ne papitaiso au mo ha nīhi kehe [he ‘aho 9 ‘o Mē 1836]” (“Three Nights’ Public Discussion ...,” ‘i he *A Series of Pamphlets, fai ‘e by Orson Pratt ...* [1851], 17–18).

Tā vaivaii ‘a Paul Mann

Hili ange pē hono papitaiso ‘o Sione Teilá, ne ui- ui’i ia ke ne hoko ko e kaumātu’a pule ‘o e Siasí ‘i Kānatá. Ne ‘ikai ngata pē hono ‘omi ‘e hono uiui’i fakalaumālie ‘o ‘Eletā Palati ke ne malanga ‘aki e ongoongoleléi ki he kakai ‘o Tolonitō ‘i Kānatá ‘a e tangata ‘e hoko ko e Palesiteni hono tolu ‘o e Siasí; na’á ne fakatupu foki hono fakaului ‘o Mele Filitingí, ‘a ia na’e mali mo Hailame Sāmita peá ne hoko ko e fa’ē ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá mo e kuifefine ‘a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá.

NA’Á NE HOKO KO HA TAUKAPO ‘O E PALŌFITÁ KO SIOSEFA SĀMITÁ

Hili ha meimei ta’u ‘e taha mei hono fakaului ‘o Sione Teilá, na’á ne fe’iloaki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i Ketilani, ‘i ‘Ohaiō. Hili ha’ana lulululu mo tala- noa taimi si’i, na’e hanga ‘e he laumālie ko ia ne ha’u mei he Palōfitá, fakataha mo ‘ene ngaahi akonakí pea mo ‘ene fakamatala’i ‘o e ongoongoleléi, ‘o fakamālohia lahi ‘a e fakamo’oni ‘a Sione ki he Siasi kuo toe fakafoki maí.

Ko e Temipale Ketilani

Na’á ne ‘a’ahi holo ‘i Ketilani lolotonga e ngaahi ‘aho faingata’a ‘o e hē mei he mo’oni ‘o taukapo’i e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘aki ‘ene fakamo’oni ‘i he ‘ao ‘o e ngaahi ha’ofanga kakai na’e hē mei he mo’oni ‘o nau fakamanamana ke tāmata’i ha taha pē te ne tau- kapo’i e Palōfitá. Na’á ne fe’iloaki foki mo e kāingalotu ‘o e Siasí ne faka’au’auhifo ‘enau tuí pea kuo kamata ke nau fakaanga’i e Palōfitá. Na’e kau ‘iate kinautolú ni ‘a ‘Eletā Pa’ale P. Palati, ‘a ia na’á ne fakahā ‘ene ngaahi lā- ungá mo e fakaangá. Na’e tali ‘e Sione Teila ki he ‘Aposetolo mo e faifekau ko ‘eni na’e hanga ‘e he’ene ngaahi akonakí mo ‘ene fakamo’oni ‘o ‘omi ia ki he Siasí ‘i ha ki’i taimi nounou pē kimu’á, ‘o ne pehē: “Misa Pa’ale, ‘oku ou ‘ohovale he fanongo ki ho’o lea peheé. Na’á ke fai ha fakamo’oni mālohi kimu’a peá ke mavahe mei Kānatá ko Siosefa Sāmita ko ha Palōfita ia ‘a e ‘Otuá, pea ki hono mo’oni ‘o e ngāue kuó ne kamata; pea na’á ke pehē na’á ke ‘ilo’i e ngaahi me’á ni ‘i he fakahā, mo e me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Na’á ke tuku kiate au ha fekau mamafa kapau te ke fakahā mai pe ‘e ha ‘āngelo mei he langí ha me’a kehe mei ai, ke ‘oua na’á ku tui ki ai. Ko ia ‘e Misa Pa’ale, ‘oku ‘ikai te u muimui ki he tangatá, ka ki he ‘Eikí. Ne tataki au ‘e he ngaahi tefito’i mo’oni na’á ke ako’i maí kiate Ia, pea ‘oku ou ma’u he taimí ni ‘a e fakamo’oni tatau pē ko ia na’á ke fiefia aí. Kapau na’e mo’oni e ngāué ‘i he māhina ‘e ono kuo hilí, ‘oku mo’oni ia he ‘ahó ni; kapau ne hoko ‘a Siosefa Sāmita ko ha palōfita he taimi ko iá, ko e palōfita ia he taimí ni” (‘oku hā ‘i he Roberts, *Life of John Taylor*, 40).

“Ne ‘ikai toe feinga ‘a [‘Eletā Palati] ke taki hala’i ‘a ‘Eletā Teila; pe lahi ha’ane toe fakafihi. ‘Oku pehē ‘e ‘Eletā Teila, ‘Ne nau fakalaka atu mo ha nīhi kehe tokolahi ‘i ha ngaahi lalo ‘ao fakapo’uli; ne vave pē ‘ene fakalelei mo e Palōfita ko Siosefa, pea na’e toe fakafoki ia ‘o ne kau kakato ki he Siasí” (Roberts, *Life of John Taylor*, 40).

Lolotonga e ngaahi ‘aho faingata’a ko ia ‘i Ketilani, na’e feinga ‘a kinautolu na’e hē mei he mo’oni ke fan- ongo e kakai ki honau le’ó. Na’e lea ‘aki ‘e ha tangata ‘e taha ha ngaahi loi lahi peá ne fakaongoongokovi’i e ‘ulungāanga ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘a ia na’e ‘ikai ke ne ‘i ai. Na’e kātaki’i ‘eni ‘e Sione Teila ‘i he fuo- loa taha na’á ne lavá, peá ne toki kole ‘o ma’u ha faka- ngofua ke ne lea ki he falukunga kakai. Na’á ne kamata ‘aki pē ‘ene fakamanatu ange ‘a e angatu’u ‘a e kakai ‘o ‘Isileli motu’á ki he ‘Eikí mo ‘Ene palōfita ko Mōsesé. Na’á ne toki kole leva ki he ha’ofangá ke nau talaange pe na’a nau ma’u mei fē ‘a e ‘ilo ‘oku nau lolotonga ma’u fekau’aki mo e pule’anga ‘o e ‘Otuá pea mo hono kotoa ‘o e ngaahi me’a fakalaumālié. Na’á ne tali pē ki he’ene fehu’i, ‘o ne pehē: “Meia Siosefa Sāmita, ‘i he fakahinohino ‘a e ‘Otua Māfimafi, ‘a ia na’á ne fa’u ‘a e ngaahi ‘uluaki tefito’i mo’oni, pea ko ia kuo pau ke tau

fekumi ke ma'u mei ai ha toe ngaahi fakahinohinó. Kapau 'oku 'ikai 'omai 'e he laumālie maama na'á ne ma'ú 'a e ngaahi tāpuakí, pea 'oku ou fu'u manavasí'i, ko e me'a ko ia na'e toki 'osi fakahā mai 'e kinautolu na'e toki 'osi leá, he 'ikai pē ma'u ha tāpuaki mei ai. Kimu'á, hili e mamata 'a e fānau 'a 'Isilelí ki he mālohi ne fakahā 'e he 'Otuá 'i honau lolotongá, na'a nau angatu'u mo lotu tamapua, pea 'oku tau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki lahi 'o hono fai 'o e me'a tatau pē" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 41).

Ne 'iloa 'a Sione Teila 'i he ngaahi me'a ko 'eni ne hoko 'i Ketilaní ko ha tangata mātu'aki loto to'a mo le'oafea 'i hono taukapo'i 'o e ongoongoleléi. Neongo ia, na'e tupu mei ha ngaahi tūkunga kehekehe hono 'iloa ai ia ko e "To'a 'o e Tau'atāinā." 'I hono uiui'i 'o Misa Teila ke ne taukapo'i e ngaahi totonu 'a e Siasi mo hono kāingalotú mei honau ngaahi filí, ne vave ai e ako 'a e tangata Pilitāniá ni ke ne fakahounga'i 'a e ngaahi tau'atāina fakakonisitūtone na'e 'omi 'e he laó ki he kaka kotoa pē na'e nofo 'i he 'Iunaiteti Siteití.

NE UI IA KI HE TU'UNGA FAKAE'POSE- TOLÓ PEA KE NE NGĀUE FAKAFAIFEKAU KI 'IULOPE

Tā valivai 'a Lonus Pratt

'I he ta'u uofulu mā hiva 'o Sione Teilá, na'á ne ma'u ha ui mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke ne kau fakataha mo e Kāingalotu 'i Mísulí. Ko ha ngaahi 'aho faingata'a ia; kuo kapusi mei 'Ohaiō e Kāingalotu faivelengá, pea taimi nounou pē mei he'ene a'u ki Mísulí hili ia ha'ane fononga fakaongosia 'i ha maile 'e meimeia uafe,

ne toe kapusi pē e Kāingalotú mei Mísuli.

Ne uiui'i pea fakanofu 'a 'Eletā Teila ki he tu'unga fakae'apostoló he 'aho 19 'o Tisema 1838, ko e hili pē ia ha ngaahi 'aho si'i mei he hoko hono ta'u tolu-ngofulú. Na'e tatakí e Kōlomu 'o e Kau 'Apostoloto 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he fakahā ke nau 'alu mei Hihifo Mama'o, 'i Mísulí, he 'aho 26 'o 'Epeleli 1839 pea fononga ki 'Ingilani (vakai, T&F 118).

Ne 'alu e kau tangatá 'o ngāue fakafaifekau kae tuku honau ngaahi fāmílí 'i he masiva mo e mahamahaki. Ne tohi 'e 'Eletā Teila 'o kau ki he ngaahi ongo kehekehe na'á ne ma'u he taimi na'á ne mavahe atu ai ki 'Ingilani: "Ne hanga 'e he'eku fakakaukau atu ki he ngaahi faingata'a ne nau toki katekiná, ... 'a e ta'epau

pe te nau kei nofo 'i he fale ne nau toki hiki mai ki aí—pea mo e ki'i loki pē 'e tahá—'a e lahi e mahamahakí, 'a e masivesiva 'a e kau takí, 'a e 'ikai ke nau malu mei he kau fakatangá, fakataha mo e ta'epau pe ko e hā e me'a 'e hoko lolotonga 'eku mama'ó, 'o fakatupu ha fa'ahinga ongo mālohi mo faikehe 'iate au. ... Ka ne ikuna'i 'a e ngaahi ongo kehe kotoa pē 'e he'eku fakakaukau ki he'eku 'alu atu 'i hono fekau'i au 'e he 'Otuá 'o 'Isilelí ke u toe 'a'ahi ki hoku fonua tupu'angá, pea ke fakahā e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni ta'engatá mo talaki e ngaahi me'a kuo fakahā mai 'e he 'Otuá ki hono fakamo'ui 'o e māmani" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 67–68).

Na'e 'ikai ha pa'anga 'a 'Eletā Teila pea na'e mahamahaki 'aupito. Kae hangē pē ko hono kaungā faifekau, na'á ne ongo'i 'e ki'i taimi si'i pē honau ngaahi faingata'a'ia, pea na'á ne 'ilo'i 'e feau 'e he 'Eikí 'enau ngaahi fie ma'ú. Na'á ne foki fakataha mo Pilikihami 'longi mo ha nīhi kehe 'o nau fou mai 'i Mísuli ke nau lava 'o 'alu ki 'Ingilani 'o fai 'enau ngāue fakafaifekau 'i he 'aho pea mo e feitu'u kuo fekau'i 'e he 'Eikí (vakai, T&F 118:4–5).

NA'Á NE FAI HA FAKAMO'ONI 'I LIVAPULU, 'I 'INGILANI

Tā tongitongi 'o Sione Teilá na'e fai 'e Frederick Piercy

Hili ha fononga fakaongosia 'a 'Eletā Sione Teila mo hono hoa ngāue fakafaifekau, na'á na tū'uta 'i 'Ingilani pea na'e vahe kinua ke na ngāue 'i he kolo ko Livapulú 'a ia ne 'i ai e taulangá. Na'á na fetaulaki ai mo ha kau lotu lolotonga fekumi ki hano toe fakafoki mai 'o e Laumālie Mā'oni'oni mo e

hoko mai 'a e pule'anga 'o Kalaisí. Na'e lea 'a 'Eletā Teila ki ha kau takí 'o e kulupú ni, pea ne fai ha fakamo'oni mālohi kau ki hono toe fakafoki mai 'o e ngaahi me'a-foaki mo e ngaahi tāpuaki ne nau fekumi ki aí:

"Kāinga mo e kaungāme'a, ko ha ongo muimui loto fakatōkilalo kimaua 'o Sīsū Kalaisi pea ko 'ema ōmai mei 'Amelika. Ne u toki taú ni mai ki he feitu'ú ni, pea kuó u fononga mai 'i ha maile 'e nimaafe nai 'ikai ha kato pa'anga pe kato fononga, pea 'oku ou fakamo'oni atu kiate kimoutolu kāinga, kuo fakahā 'e he 'Eikí ia mei he langí pea Ne foaki kiate kimaua 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'oku mou fekumi fakamātoato ki aí pea 'okú ma lotua ke mou lava 'o ma'u ia. (Ne kalanga e tokolahi na'e 'i aí, 'Fakafeta'i ki he 'Otuá,' pea na'e hā meiate kinautolu 'a e loto māfana lahi.)

“Kuo hoko ‘a e me‘a ko ia ne lea ki ai ‘a Sione ‘i he Tohi Fakahaá, ‘o pehē: “Ne u mamata ki ha ‘āngelo kehe ‘e taha ‘oku puna ‘i he loto langí, kuo ‘iate ia ‘a e ongoongolelei ta‘engatá ke malanga ‘aki kiate kinautolu ‘oku nofo ‘i he māmaní, pea ki he pule‘anga kotoa pē, mo e fa‘ahinga, mo e lea, mo e kakai, ‘o ne pehē ‘aki ‘a e le‘o lahi, Manavahē ki he ‘Otuá, pea ‘atu ‘a e fakamālo kiate ia; he kuo hokosia ‘a e feitu‘ula‘ā ‘o ‘ene fakamāu.’ Kāinga, ko e ongo tamaio‘eiki kimaua ‘a e ‘Otuá kuó ma ō mai ki he feitu‘u ni ke fakatokanga ki he kakai ‘i aí ‘i he fakatu‘utāmaki ‘oku tu‘unuku maí, pea ke ui kiate kinautolu ke nau fakatomala pea papitaiso ‘i he huafa ‘o Sísū Kalaisí, pea te nau ma‘u ‘a e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní.

“ ‘Oku ou ongo‘i ha holi fakamātoato ke fai ‘a e fakamo‘oni ko ‘ení. ‘Oku ou ongo‘i e folofola ‘a e Eikí ‘o hangē ha afi ‘i hoku huí pea ‘oku holi ‘a hoku lotó ke ma‘u ha faingamālie ke fakahā kiate kimoutolu ‘a e ngaahi tāpuaki ko ia ‘oku mou fekumi ki aí, koe‘uhí ke mou lava ‘o fiefia fakataha mo kimaua ‘i he ngaahi me‘a nāunau‘ia kuo fakahā mai ‘e he ‘Otuá ki hono fakamo‘ui ‘o e māmaní ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí” (‘oku hā ‘i he Roberts, *Life of John Taylor*, 77–78).

Na‘e ‘a‘ahi taimi nounou ‘a ‘Eletā Teila ki ‘Ailani lolotonga ‘ene ‘i he ‘Otu Motu Pilitāniá. Na‘á ne fe‘iloaki ai mo Tōmasi Taiti. Na‘e kole ange ‘a Misa Taiti lolotonga ‘ene luelue ofi atu ki Lou Piliikilani ke papitaiso ia pea ko e ‘uluaki tokotaha ia na‘e papitaiso ‘e he kau faifekau ‘i ‘Ailani.

Na‘e taau pē ke fakahoko ‘e ‘Eletā Sione Teila ‘i he taha ‘o ‘ene ngaahi fuofua malanga ‘i ‘Ingilaní ‘a ‘ene fakamo‘oni ki he vísone ki ha ‘āngelo mo ha talupite na‘á ne mamata ki ai ‘i he ngaahi ta‘u lahi kimu‘a peá ne toki kau ki he Siasí. Kuo fakahoko e vísone ko iá; kuo ha‘u ‘a e ‘āngeló pea kuo toe fakafoki mai ‘a e ongoongolelei. Na‘e ‘ikai fuoloa kuo papitaiso ha kakai ‘e toko hongofulu mei he ha‘ofanga ko iá koe‘uhi pē ko e ngaahi ngāue hokohoko ne fai ‘e ‘Eletā Teilá. Ne vave ‘ene laka ki mu‘a ‘a e ngāué talu mei he‘ene ‘uluaki kamata ko ‘ení, pea na‘e fokotu‘u ‘i Livapulu ha fu‘u kolo lahi ‘o e Siasí.

NA‘Á NE KĀTEKINA ‘A E FAKAFEPAKÍ ‘I HE MOTU ‘O E TANGATÁ

Lolotonga e ngāue fakafaipekau ‘a ‘Eletā Sione Teila ‘i he ‘Otu Motu Pilitāniá, na‘á ne ngāue ‘i ha vaha‘ataimi ‘i he Motu faka‘ofo‘ofa ‘o e Tangatá ‘i he Potutahi ‘o ‘Ailani, ‘a e feitu‘u na‘e fā‘ele‘i pea tupu hake ai hono uai fi ko Lionolá. Na‘e fakatukupaa‘i ia ‘e he kau faifekau ‘i he meimei feitu‘u kotoa pē na‘á ne ngāue aí ke ne taukapo‘i ‘a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Na‘e fakatukupaa‘i ia ‘e ha kau faifekau ‘e toko fā ‘i he Motu ‘o e Tangatá. Na‘e fakafepaki‘i fefeka ‘e he Faifekau ko Lōpeti Heisí ‘a e pehē ko ia na‘e fokotu‘u e Siasí ‘i ha fakahā fo‘ou. Na‘e makatu‘unga e lau ‘a Faifekau Heisí ‘i he potufolofola ‘e tolu mei he Tohi Tapú na‘e hangē ke nau tapui hano toe tānaki atu ha ngaahi folofola fo‘ou ki he folofolá.

Ko e tali ‘eni ‘a ‘Eletā Teilá: “Kuo pau pē ko e pehē ko ia ‘e [Faifekau Hisi ko ‘ení ‘na‘e tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá mo fakahā he ‘ikai tānaki ha me‘a ki he ... pe to‘o mei be’ Tohi Tapú] ko ha fakahā fo‘ou, he ‘oku ‘ikai hā ha tu‘utu‘uni pe fekau pehē ‘i hono kotoa ‘o e ngaahi folofola toputapú! Ko e mo‘oni, na‘á ne lau mei he potufolofola ‘e tolu—ko e taha mei he tohi Teutalōnomé [vakai, Teutalōnome 4:2], taha mei he Lea Fakatātaá [vakai, Lea Fakatātā 30:5–6], mo e taha mei he tohi Fakahaá [vakai, Fakahā 22:18–19]; ka ‘oku ‘ikai ‘i hanau taha ‘a e tu‘utu‘uní! ‘Oku fakamatala ‘ata‘atā pē ‘a e potufolofola ‘ia Teutalōnomé ki he Tohi ‘o e Fonó. Kapau na‘a nau fakahā ‘oku kakato ‘a e Ngaahi Tohi Folofola Mā‘oni‘oní, na‘e ‘ikai teitei lava ke hiki e ngaahi folofola kehé. ‘Oku fakamatala ‘a e potufolofola ‘i he Lea Fakatātaá ki he kongá ‘o e ngaahi tohi toputapu ne ‘i ai he taimi ko iá. Kapau na‘e pehē ai ‘oku kakato e Ngaahi Tohi Folofola Mā‘oni‘oní, na‘e ‘ikai hokohoko atu kimui ai ‘a e ngaahi fakahā na‘e tohi. ‘Oku fakamatala ‘ata‘atā pē ‘a e potufolofola ‘i he Tohi Fakahaá ki he ‘Apokalipisí (Apocalypse), ‘a ia ne hiki ‘i ha tohi mavahe pē, ‘o ‘ikai ha‘ane fekau‘aki mo e ngaahi tohi kehe ‘o e Fuakava Fo‘ou ne te‘eki tānaki fakatahá; ‘i he‘ene peheé, na‘e ‘ikai ha‘ane kaunga ki ha toe tohi pe ngaahi tohi kehe ‘o e Ngaahi Tohi Folofola Mā‘oni‘oní. Fakatatau ki he‘ene faka‘uhinga‘i ‘o e ngaahi potufolofola ‘i ‘olungá, ‘i he‘ene lau mei he Lea Fakatātaá, ‘okú ne fakafisinga‘i ‘e ia ‘a e Fuakava Fo‘ou mo e kau palōfita kotoa ne nau kikite hili e taimi ‘o Solomoné; pea ‘i he‘ene lau mei he tohi

Tāá ‘i he angalelei ‘a James R. Moss

Teutalōnomé, 'okú ne fakafisinga'i kotoa 'e ia e Tohi Tapú tuku kehe pē 'a e ngaahi tohi 'e nima 'a Mōsesé. Kae tuku ke tokanga 'a Misa [Heisi] 'oku 'ikai te ne fakatupu ha'ane mala'ia 'i he'ene liluu 'a e 'uhinga 'o e fakalea 'o e ngaahi tohi pe ko ia 'oku 'uhinga pau mo hangatonu ki ai 'a e tapu fakalalo!" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 94–95).

Navū, 'Ilinoisí

'Oku lava ke tokoni 'a e faingata'á mo e fakafepaki 'i hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. Na'e tohoki mai 'e he fakafepaki ne fehanganagai mo 'Eletā Teila 'i he Motu 'o e Tangatá ha kakai tokolahi ki he ngaahi fekíhiaki ne faí, pea na'a nau 'ilo'i ai na'e 'i he'ene pōpoaki 'a e tali ki he'enua ngaahi fehu'í. Ne fokotu'u 'e 'Eletā Teila mo hono hoa ngāue fakafaifekau ha kolo tupu mo'ui 'o e Siasí 'i he motú peá na toki foki ki 'Ingilani.

Ne mavahe 'a Sione Teila mei 'Ingilani 'i he ngaahi ta'u lahi kimu'á mo ne pehē, na'e ongo mālohi kiate ia 'oku totonu ke ne 'alu ki 'Amelika 'o malanga 'aki e ongoongolelé ai. Ka na'á ne 'alu ia ki 'Amelika 'o 'ilo'i ai e ongoongolelé; pea na'e toki uiui'i leva ia ke foki ki 'Ingilani 'o *malanga 'aki* e ongoongolelé.

NE UE'I 'E HE LAUMĀLIE 'O E TĀNAKÍ 'A E KĀINGALOTÚ

Ko e 'api 'o Sione Teila 'i Nāvuu

“ 'I he kamata e ngāue fakafaifekau 'a e Kau 'Aposetoló, na'e fakahinohino kinautolu 'e he Palōfita ko Siosefá ke 'oua na'a nau lea 'aki ha me'a he taimi ko 'ení ki he kakaí fekau'aki mo e tānakí. Na'e mahino 'aupito ko e tupu 'ene fai e fale'i ko 'ení mei he te'eki ai ke maau e tu'unga 'o e Siasí he taimi ko iá. Na'e muimui e Kau 'Aposetoló ki he ngaahi fakahinohinó; ka 'i he 'osi ange pē hono papitaiso 'o e kakaí kuo nau holi ke fakataha mo e konga tokolahi 'o e Siasí. 'Oku tohi 'e 'Eletā Teila 'o pehē, 'Na'e faingata'a kiate au ke 'oua na'a fakahā ha me'a ki he Kāingalotú he na'e fakahā ia kiate kinautolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá. ... Ne kimu'a si'i atu mo e misi 'a Sisitā Mísolo 'okú ne heka mo hono husepāniti mo ha ni'ihi tokolahi 'i ha vaka, pea na'e 'i ai mo ha ngaahi vaka kehe na'e fonu 'i he Kāingalotú, ko 'enua ō ki ha feitu'u. Na'á ne fu'u ongo'i fiefia mo nēkeneka 'i he 'Eiki” (Roberts, *Life of John Taylor*, 96).

Hili e fakaiku 'o e ngaahi faingata'a 'i Mísulí ki ha hiki fononga 'a e Siasí ki 'Ilinoisí, pea hili e fetu'utaki 'a e Palōfitá mo e Kau 'Aposetolo 'i 'Ingilani 'e kamata e fetukutukú, na'e tokoni leva 'a 'Eletā Teila 'i hono fokotu'u 'o ha fakafofonga kautaha vaka tu'u ma'u 'i Livapulu pea tokoni ai ki ha kau ului 'e toko valungeau tupu ke nau hiki ki 'Amelika.

Ko loto 'i he 'api 'o Sione Teila

NA'Á NE 'AVE HA LIPOOTI 'O E NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ KI HE KĀINGALOTU PILITĀNIÁ

Kimu'a pea mavahe 'a 'Eletā Sione Teila mo e Kau 'Aposetolo kehé mei Nāvū 'i he konga kimu'a 'o e 1841, na'á ne hiki ha lipooti 'o 'ene ngaahi ngāue ki he Kāingalotu 'i 'Ingilaní. Na'á ne pehē ai: “'Oku ou ongo'i ke u fiefia 'i he 'ao 'o e 'Otuá ko 'Ene faitāpuekina 'eku ngaahi ngāue ne fai 'i he loto fakatōkilalo ke 'unuaki 'ene ngāue mo hono pule'angá pea mo e ngaahi tāpuaki kotoa ne u ma'u mei he motú ni; he neongo ne u fononga 'i ha maile 'e 5,000 ta'e 'i ai ha'aku kato pa'anga pe kato fononga, mavahe mei he'eku fefononga'aki he fonuá ni 'i he lēlue, sālote toho 'e he hoosi, vaka sitima, sālote toho 'e he fanga pulu, mo heka hōsí, peá u 'i he ha'oha'onga 'o e kau muli pea 'i ha ngaahi fonua na'e angakehe he hala kotoa ne u fononga aí, kuo te'eki ai tu'o taha ke u hala 'i ha pa'anga, vala, kaungāme'a, pe 'api 'o a'u mai ki he taimí ni; kuo te'eki ai 'aupito ke u kole ha sēniti mei ha taha. Ko ia kuó u fakamo'oni' e 'Eikí, pea 'oku ou 'ilo 'okú ne fai 'o fakatatau ki he'ene leá. Pea 'i he'eku mavahe atu ko 'ení, 'oku ou fai 'eku fakamo'oni ko e ngāue 'eni 'a e 'Otuá—kuó ne folofola mei he langí—ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'a e 'Eikí—'oku mo'oni e Tohi 'a Molomoná; pea 'oku ou 'ilo'i 'e kei teka atu 'a e ngāue ni kae 'oua “kuo hoko 'a e ngaahi pule'anga 'o e māmani ko e ngaahi pule'anga 'o hotau 'Otuá mo hono Kalaisi' ” (“Communications,” *Millennial Star*, May 1841, 15–16).

Ne 'oatu 'e 'Eletā Teila 'a e le'o 'o e fakatokangá 'i he taimi kotoa ne ngāue fakafaipekau ai 'i 'Ingilaní. Ne fakatahataha atu ha toko lauiāfe ki he fuka 'o e mo'oni na'á ne tokoni ke hiki hake ki 'olungá. Na'á ne pulusi e ngaahi tohi 'i 'Ingilaní fekau'aki mo e tuí mo taukapo'i ia peá ne toki foki ki Nāvū.

NA'Á NE 'AVE 'A E 'TOHI TANGI KI HE FALEALEÁ

Na'e kamata pē mei he 1831 hono nofo'i 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e feitu'u fakahihifo 'o Mísulí. 'I 'Epeleli 'o e 1832, ne kovi e vā 'o e kāingalotú mo honau ngaahi kaungā'apí. Na'e kamata hono tuli 'o e Kāingalotú mei he vahefonua ki he vahefonua, pea 'i he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1838, na'e tuli ai kinautolu mei he siteiti ko Mísulí ki 'Ilinoisi. 'I he 1839 ne kamata fai 'e he kāingalotu 'o e Siasí ha ngaahi tohi fakamo'oni 'o fakamatala'i fakalao ai e ngaahi ta'efakamaau totonu na'e fai kiate kinautolú ko ha feinga ke ma'u mai ha totongi huhu'i ki honau ngaahi faingata'a'ia.

Hili hono tuli e kāingalotu 'o e Siasí mei honau ngaahi nofo'anga 'i Mísulí, na'e tu'o tolu 'enau feinga ke ma'u mai ha totongi huhu'i mei he Falealea 'o e 'Iunaiteti

Siteiti. Ko e taha 'a 'Eletā Sione Teila 'o e kau taki ne vahe ke nau fai ha tohitangi ki he Falealea ke totongi huhu'i e ngaahi fehālaaki ne fai ki he Kāingalotú 'i 'Ameliká. Na'e 'ikai ke tali pe na'e tukunoa'i pē 'e he pule'angá ia 'a e ngaahi feinga kotoa ne fakahoko ke fai ha totongi huhu'i.

NA'Á NE NGĀUE 'I HA NGAARI LAKANGA LAHI 'I NĀVŪ

Na'e hoko 'a Sione Teila ko ha 'ōfisa fale'i fakalao mo e kēnolo 'i he Kongatau 'a Nāvūú, ko ha mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Kolo ko Nāvūú, mo ha mēmipa 'o e poate pule 'o e 'Univēsiti 'o Nāvūú. Na'á ne hoko ko ha 'ētita 'o e *Times and Seasons*, ko e nusipepa fakalao 'a e Siasí, mo e 'ētita 'o e *Nauwoo Neighbor*. Na'e pulusi 'a e *Nauwoo Neighbor* mei Mē 1843–'Okatopa 1845. Na'e fakamatala ia ki he ngaahi ngāue 'a e Fakataha Alēlea 'o e Kolo ko Nāvūú, ngaahi fakamaau'anga fakalotofonuá, falealea 'o e siteikí, mo e ngaahi ongoongo fakafonua mo fakavaha'apule'angá. Na'e 'i he nusipepá e ngaahi fakamatala angamaheni fekau'aki mo e ngaahi me'a fakamānako fakalotofonuá, hangē ko e ngoué, ngaahi tohí, saienisí, mo e tui fakalotú. Na'e ta'emana-vahē 'a Sione Teila 'i he'ene ngaahi feinga 'i he ngaahi me'a kotoa na'á ne tohí ke taukapo'i e Siasí mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

NA'E FAKAHĀ MAI HA FOKOTU'UTU'U FO'OU 'O E MALÍ

Ngaahi foha 'o Sione Teila

'I he foki atu 'a e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki Nāvūú, na'a nau fehangahangai mo ha faingata'a ne kehe ia mei ha toe me'a ne nau fe- taulaki mo ia 'i he'enau ngaahi ngāue fakafaipekau. Ne ako'i kiate kinautolu 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e fie ma'u ko ia ke toe fakafoki mai 'a e mali fakasilesi- tialé, kau ai 'a e tokāteline 'o e ma'u uaifi tokolahí. Na'e faingata'a 'eni kiate kinautolu.

Na'e tohi 'e 'Eletā Sione Teila 'a e ngaahi ongo na'á ne ma'u: “Ne u tauhi ma'u pē ha ngaahi fakakaukau pau

fekau'aki mo e angama'á, pea kiate au, ko ha tangata 'osi mali, ko ha toki me'a faka'ulia ia ke mavahe mei he tefito'i mo'oni ko 'enī. Ke u 'alu atu 'o kole mali ki ha fine-mui lolotonga iá 'oku 'osi 'i ai hoku uaifi! Ko ha me'a pau ia te ne fakatupu ha fa'ahinga ongo taumama'o 'i he loto 'o e tangatá. Ne u tauhi pau ma'u pē ki he angama'á. ... 'I he'ene peheé, he 'ikai ha me'a 'e taha te ne mei lava 'o fakaloto'i au ke u tali ha tefito'i mo'oni hangē ko 'enī, tuku kehe ha'aku 'ilo ki he 'Otuá, mo e ngaahi fakahā 'a e 'Otuá" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 100).

'I he talangofua 'a 'Eletā Teila ki he fale'i 'a e Palōfitá, mo e loto ki ai 'a Lionolá, na'á ne fakahoko 'a e mali tokolahí pea ne hoko ko e taha 'o e kau tefito'i tangata lea 'a e Siasī 'i hono taukapo'i iá 'i hono toenga 'o 'ene mo'uí.

Mahalo ko e mali tokolahí 'a e fono faingata'a taha 'i he ngaahi fono 'a e 'Otuá na'e ui 'e he Kāingalotu 'i he kamata'angá ke nau mo'ui 'akí. Ka na'á ne fakahoko 'e ia e taumu'a 'a e 'Eikí pea ko ha sivi taimi totonu ia 'o 'enau tui ki he 'Eikí mo 'enau talangofua ki He'ene palōfita 'i he māmaní.

NA'E FOKOTU'U 'A SIOSEFA SĀMITA KE NE HOKO KO E PALESITENI 'O E 'IUNAITETI SITEITÍ

Sipinga 'o e ngaahi nusipepa, ngaahi tohi mo e ngaahi tohitufa na'e pulusi 'e Sione Teilá

'I Fēpueli 'o e 1842, na'e hoko 'a 'Eletā Sione Teila ko e tokoni 'ētita (pea hoko kimui ko e 'ētita) 'o e nusipepa 'a e Siasī ko e *Times and Seasons*. Hili ha ta'u 'e taha mei ai, na'á ne hoko ko e 'ētita ki he *Nauvo Neighbor*, 'a ia ko ha nusipepa fakauike. Ne vave hono fakatokanga'i 'o e ngaahi fakamatala angamaheni 'a 'Eletā Teila he nusipepá tupu mei he mālohi mo e hangatonu 'o e laumālie ne fai 'akí.

Ko e ta'u fili palesitení 'a e ta'u 1844. Na'e fu'u ta'e-loto e Kāingalotú ki he kau kanititeiti 'o e ongo fa'ahi fakatou'osi 'a e pule'angá. Ne 'osi fai e fetu'utaki ki he

ongō fa'ahi lalahí, ka na'e 'ikai palōmesi ange ha fa'ahi 'e tokoni 'i hono malu'i 'a e ngaahi totonu fakakonisitū-tone 'a e Kāingalotú. Ne 'i ai foki mo ha ngaahi me'a ne hā mālohi mei ai 'e 'i ai e ngaahi palani ke toe lahi ange hono fakatanga'i 'o e Kāingalotú hili hono fai 'o e fili.

Ko e kau fili tokolahi 'a e kāingalotú 'i 'Ilinoisi. 'I ha tohi mei he 'ētita 'i he *Nauvo Neighbor*, na'e fokotu'u ai 'e 'Eletā Teila 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ke lele ki he palesitēni 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'á ne pehē na'e kau 'eni he ngaahi 'uhinga na'á ne fai ai iá: "'I he ngaahi tū-kunga lolotongá 'oku 'ikai ha'amau toe fili, pea kapau te mau lava'i lelei 'emau taumu'á, 'e lelei, pea ka 'ikai, te mau fiemālie pē 'i he'emaui 'ilo'i kuo mau ngāue 'o faka-ongoongo ki homau konisēnisi mo fai 'emau fakakaukau lelei tahá; pea kapau te mau fili 'i ha taha 'e 'ikai kau he laú, 'e lelei ange ke mau fili 'i ha taha 'oku mo'ui taau, 'i ha'amau fili 'i ha taha 'oku 'ikai mo'ui taau 'a ia te ne faka'aonga'i 'a e mahafu 'oku mau tuku ki hono nimá ke ne faka'auha 'aki kimaotolu" ("Who Shall Be Our Next President!" *Nauvo Neighbor*, 14 Feb. 1844).

NA'Á NE FAKA'APA'APA'I E NGAAHI LAO 'O E FONUÁ

'Oku feinga e Siasī he 'ahó ni ke 'oua na'a kau ki ha fa'ahi 'i he me'a fakapolitiki, ka 'oku na'ina'i ki he Kāingalotú ke nau kau mālohi 'i hono fili 'a kinautolu 'e pule'i kinautolú. 'Oku fale'i 'a e kāingalotú ke nau fili ha ni'ihī falalā'anga mo 'ulungāanga ma'a te nau feinga ke pukepuke 'a e ngaahi totonu mo e tau'atāina 'oku totonu ke ma'u 'e he fa'ahinga 'o e tangatá pea mo kinautolu te nau tali e loto angatonu 'o e kakaí. 'Oku poupou'i e Kāingalotú ke nau muimui 'i he fa'ifa'itaki-anga 'a 'Eletā Sione Teilá 'o nau lea 'i he ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga hono ngaahi olá ki he lelei 'a e pule'angá mo hono kakaí. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Teila 'i ha'ane tohi 'e taha he nusipepá ki hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau fakaongo atu hotau le'ó ke fanongo ki ai e kakaí:

"Ko e mo'oni, ka 'oku totonu ke kaunoa ha taha 'i he ngaahi me'a fakapolitikalé, ko kinautolu ia 'oku tākiki-honau 'atamaí mo 'enau ngaahi fakakaukau 'e he ngaahi tefito'i mo'oni totonú—'o tatau pē 'i he fakalotú mo e fakapolitikalé; he ka 'ikai 'e pule'i 'a kinautolu 'oku lotú 'e kinautolu 'oku 'ikai hanau ngaahi tu'unga fakapalofesinalé; 'o nau fakaongoongo ki he'enu pulé; molomoloki 'a e laó mo e folofola 'a e 'Otuá 'i honau lalo va'é, pea nau faiangahala 'o hangē ko Sōtomá pea fulikivanu 'o hangē ko Komolá, pea nau mateuteu ki he faka'auha faka'osi. 'Oku talamai 'ko e taimi 'oku pule ai 'a e kau fai angahalá 'oku tangi 'a e kakaí' [T&F 98:9]. Kuo tau 'osi fakamo'oni'i 'eni 'i he siteiti 'o Mīsulí, ko 'etau mamahi'ia tu'o tahá pē 'oku tau manavas'i leva 'i

ha'ane toe hoko mai. 'Oku fie ma'u 'e he taumu'a 'a e fa-ahinga 'o e tangatá, 'e he taumu'a 'o e fakamaau totonú, 'e he taumu'a 'o e tau'atāiná, 'e he taumu'a 'o e mamahi'i fonuá, pea mo e taumu'a 'a e 'Otuá ke tau faka'aonga'i e ngaahi feinga 'oku tau fa'i ke fili ha kau pule angatonu. 'Oku talamai 'e he'etau ngaahi fakahaá ke tau *kumi fai-velenga* ki he kau tangata angatonu mo anga fakapopotó [vakai, T&F 98:4–10]. ...

“Ko ia tuku ki he tangata kotoa pē 'oku fehi'a ki he fakamālohí, pea manako 'i he totonú, ke 'oua 'e ngata pē 'i he'ene filí; ka ke ne faka'aonga'i hono ivi tākiekiná ke pou pou'i mo e ni'ihí kehé ke nau filí, koe'uhí ke tau lava 'o pou pou'i 'i he founa fakalao kotoa pē 'a e tangata ko ia 'e fili peá ne malu'i ki he lahi tahá 'a e lelei 'e lava ke ma'u 'e he pule'angá hono kotoa” (“Religion and Politics,” *Times and Seasons*, 15 Mar. 1844, 471).

NA'Á NE KAFO 'I HE FALE FAKAPŌPULA KĀTESÍ

Falefakapōpula Kātesí, 'i Kātesí, 'i Illinois

'I he taimi na'e 'alu ai e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he Fale Fakapōpula ko Kātesí, na'e 'alu mo 'Eletā Sione Teila. Na'á ne mohe 'i he loki tatau pē, pou pou mo fakafiemālie kiate ia, fakafisi ke 'alu mei he fale fakapōpulá 'i he taimi na'e 'oange ai e faingamālie ke tau'atāina mo mo'uí, hiva'i e fo'i himi na'á

ne fakahaa'i e ngaahi tefito'i mo'oni mā'olunga taha na'á ne ma'ú pea mo e feilaulau 'a e Palōfitá (“Ko ha Tangata Fononga Fonu he Loto Mamahi”), teke'i ki he tafa'aki e ngaahi me'afana 'i he matapā 'o e lokí, pea na'e 'ikai ke ola lelei 'a e feinga ko iá, ka ne kafo ai. Na'e 'ikai lava ha hola. Na'e fana'i tu'o fā ia, peá ne mo'ui pē.

Ko e loki 'i 'olunga 'o e Falefakapōpula Kātesí 'a ia ne fakapoongi ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono tokoua ko Hailamé pea kafo ai 'a Sione Teila

Tā valivalá 'a Gary E. Smith

Ko e 'osi si'i pē ia mei he 5 he ho'atā vela 'o e 'aho 27 'o Sune 1844. Kuo hola e kau fakatangá 'i he manavahē he kuo lava 'enua taumu'a koví. Na'e tokoto 'a Siosefa Sāmita, ko e palōfita na'e uiui'i ke ne taki 'a e kuonga fakakosipeli faka'osi mo ma'ongo'onga tahá, 'i tu'a he fale fakapōpulá 'o ofi ki he vaitupú, 'a ia na'á ne puna ki ai mei he matapā si'ata 'o e loki 'i 'olungá. Na'e tokoto hono ta'okete 'ofeina ko Hailamé 'i he faliki 'o e loki na'e tuku pōpula ai kinauá. Na'e tokoto 'a Sione Teila kuó ne lavea lahi 'i ha mohuku mōmoa pea 'i ha lalo fakamolū 'uli 'i he loki hoko maí 'a ia ne toho fakavave ia ki ai 'e Uiliate Lisiate ke fūfuu'i mei he kau fakapoó. Na'e mei hoko pē e me'a tatau kiate ia, ka ne 'ikai tu'utu'uni 'e he 'Eikí ke hoko ia. Na'e kei 'i ai hono ngaahi misiona mo e ngaahi uiui'i ke fakahoko.

Hili ha ta'u 'e fāngofulu mei ai, na'e pehē 'e Palesitēni Teila 'o fekau'aki mo e me'a na'á ne a'usia 'i he fakapō ko 'eni: “Ne 'i ai nai ha me'a na'e faka'ohovale he me'a kotoa ko 'eni ne hokó? 'Ikai. Kapau na'a nau tāmate'i 'a Sīsū 'i he kuonga mu'á, 'ikai 'e 'omi 'e he ngaahi ongo mo e ngaahi ivi tākiekina tatau 'a e ngaahi ola tatau pē 'i he kuongá ni? Ne u 'osi fakakaukau ki he ngaahi feilaulau te u fakahokó 'i he taimi ne u fuofua kau ai ki he Siasí, pea ne u 'osi ma-teuteu ke fakahoko e ngaahi feilaulau ko iá” (‘i he *Journal of Discourses*, 25:92).

Failá 'a Don O. Thorpe

Ko e uasi 'a Sione Teilá, 'a ia na'á ne tui 'i he Falefakapōpula Kātesí. 'Oku 'i ai e tui ne fakahaofi 'e he uasi 'ene mo'uí 'i he tau ai 'a e taha 'o e ngaahi fo'i mahafú.

NA'Á NE VALOKI'I 'A KINAUTOLU NA'E TUI 'E MOVETE 'A E SIASÍ 'I HE PEKIA 'A SIOSEFA SĀMITÁ

Na'e fakatupu 'e he pekia 'a e Palōfita ko Siosefá mo Hailame Sāmitá ha ngaahi fili tokolahi 'o e Siasí—pea na'a mo e kāingalotu pē 'e ni'ihi 'o e Siasí—ke nau ongo'i 'e movete 'a e Siasí. Na'e fakafepaki'i 'eni 'e 'Eletā Sione Teila 'i ha'ane tohi 'i he *Times and Seasons*. Na'á ne pehē ko e siasī 'eni 'o e 'Eikí—kae 'ikai 'o e tangatá.

“Oku ngali vale 'a e fakakaukau ko ia 'e ta'emaau pea movete 'a e siasí koe'uhí ko hono fakapoongi 'o e Palōfita mo e Pēteliaké. 'Oku ta'engata 'a e siasī ia ko 'eni. 'Oku 'ikai ko ha siasī 'o e tangatá, pe fokotu'u 'e he tangatá—ko e fakatupu ia 'e he 'Otuá: 'oku fokotu'u ia 'o fakatatau ki he sippinga 'o ha ngaahi me'a fakalangi, 'o fakafou 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fakahaá; 'i hono fakaava mai 'o e langí, 'i he tauhi mai 'a e kau 'āngeló, pea mo e ngaahi fakahā 'a [e 'Eikí]. 'Oku 'ikai uesia ia 'e ha mate 'a ha toko taha pe toko ua, pe ha ni'ihi fakafo'i-tuitui 'e toko nimangofulu; 'okú ne ma'u ha lakanga fakataula'eiki 'o fakatatau mo e lakanga 'o Melekisētēkí [*ko ia*], 'okú ne ma'u 'a e mālohi ke mo'ui 'o ta'engata, 'kuo 'ikai ha kamata'anga 'o hono ngaahi 'ahó, pe ngata'anga 'o 'ene mo'uí.' 'Oku fokotu'u ia 'i he taumu'a ke fakahaofi 'a e to'u tangatá ni, mo e ngaahi to'u tangata 'o e kuo hili; 'oku 'i ai ia 'i he nofo taimí, pea 'e 'i ai 'i itā-niti. 'E lava ke mate 'a e siasí ni? 'Ikai! 'E liliu 'a e ngaahi kuongá mo e ngaahi fa'ahita'ú, 'e ala 'i ai ha ngaahi fe-tongitongi, 'e ala veteki e ngaahi 'emipaeá, pea movete 'a e ngaahi pule'angá, 'e ala fahi'i 'e he ngaahi mofuiké 'a e funga fonuá mei lotomālie ki hono ngata'angá, 'e ala hiki e ngaahi mo'ungá 'o to'o mei honau ngaahi tu'u-'angá, pea to'o 'o 'ave 'a e fu'u 'ōsení mei hono nofo-'angá; ka 'i he lotolotonga 'o e fepaki 'a e māmaní mo e fepakipaki 'a e ngaahi 'elemēnití, kuo pau ke kei tu'u ta'eliliu 'a e mo'oni, 'a e mo'oni ta'engatá, pea 'e 'ikai maumau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia kuo fakahā 'e he 'Otuá ki He'ene Kāingalotú neongo e fepakipaki 'a e ngaahi 'elemēnití, pea 'e kei tu'u mālohi ia 'o hangē ko e nofo'a fakatu'i 'o [e 'Eikí]” (“The City of Nauvoo,” *Times and Seasons*, 15 Dec. 1844, 744).

NA'Á NE TAUKAPO'I E NGAahi TOTONU 'A E KĀINGALOTU 'I NĀVUÚ

Hili e fakapoó, ne kamata fakamafola 'e he ngaahi fili 'o e Siasí ha ngaahi fakamatala loi kau ki he Siasí mo hono kāingalotú ke makatu'unga ai hano tuli 'o e Kāingalotú mei Nāvū. Ne 'ohofi 'e ha ni'ihi 'o tutu e ngaahi 'apí, kaiha'asi e fanga pulú, fakapoongi e kakai tangatá, pea tuli e kakai fefiné mo e fānaú mei honau ngaahi 'apí.

Ne 'ikai malu'i kinautolu 'e he kau ma'u mafai 'o e pule'angá, ko ia na'e fekau atu ai ha kau sōtia 'a e siteití ke tauhi e māú kae lava ke ki'i ma'u ha taimi nonga 'o e Kāingalotú ke nau teuteu ai ke hiki ki he feitu'u faka-hihifó. Ne 'ikai malu'i 'e he kau sōtia ko 'eni 'a e ngaahi totonu 'a e Kāingalotú, ka nau nofo noa pē kae toe hanga 'e ha kau tangata 'o maumau'i e totonu fakafo'itui-tui mo e koloa 'a e Kāingalotú. Na'e 'ita 'a 'Eletā Sione Teila 'i he ta'e'ofa mo ta'etoka'i ko 'eni 'o e ngaahi totonu 'a e Kāingalotú 'o ne fe'iloaki mo e pule 'o e kau sōtia, ko Mēsia Uāleni, ke lāunga 'i he 'ikai ke nau fai ha me'á. Ka na'e hanga 'e Mēsia Uāleni ia 'o valoki'i e Kāingalotú ko e 'ikai ke nau fai ki he laó. Na'e tali ange 'e 'Eletā Teila 'o pehē:

“'E Mēsia Uāleni, 'oku ou tu'u 'i ho 'aó ko ha tangata kuo fakalavea'i lahi 'e he kakai 'o e siteití pea 'oku 'i ai 'eku ngaahi ongo. 'Okú ke talanoa mai kau ki he 'faka'e'eiki 'o e laó, pea mo hono tauhi 'o e laó;’ ta-ngata'eiki, kiate kinautolu, ko e fakangalingali 'ata'atā pē e laó ia. Kuo 'osi atu e ngaahi ta'u mo hono faka'aonga'i pē 'o e laó ke hoko ko ha founga fakamālohi. Kuo 'ikai ke ne malu'i kinautolu ...

“... 'Okú ke lau ki hono faka'e'eiki 'o e laó! Ko e hā e me'a kuo hoko ki he kau fakapō [‘o e Palōfita mo hono tokouá]? Kuo tautau pe fana'i kinautolu, pe tautea'i 'i ha fa'ahinga founga? 'Ikai, 'okú ke 'ilo'i pē kuo 'ikai. ... 'Oku nau kei tutu pē 'a e ngaahi falé lolotonga 'okú ke toka-nga'i kinautolu; pea mahalo na'e 'ikai te ke loto pe 'ikai te ke lava ke ta'ofi kinautolu. Talu ho'o a'u mai ki heni mo hono tutu 'o e ngaahi falé; kuo kaiha'asi e kakai tangatá, kaiha'asi e fanga pulú, ngaohi kovia mo kaiha'a mei homau ngaahi tokouá 'i he'enu malu'i 'enu koané. Me'a ní te mau tu'u pē 'o 'ikai ngaue kae ha'u e kau kaiha'á mo e kau tūfalé ki homau koló ... kae 'ikai ke mou ta'ofi 'enu ngaahi ngāue kovi? Me'a ní tangata'eiki, te ke ta'ofi ke 'oua na'a mau ngaue ka nau fai ta'e'ofa kiate kinautolu? 'Oku ou tala mahino atu, kiate au fakatāutaha he 'ikai ke u fai ia. 'Oku ou lea 'i he taimí ni ki hoku fatongia 'o'okú, pea 'oku ou talaatu, he 'ikai te u makātaki'i ia. ... He 'ikai ngaohikovia [hoku kāingá] 'i he fakangalingali ko e lao ia pe ko ha toe me'a kehe; pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha tokotaha mamahi'i fonua he māmaní 'e ta'etu'u mo au he me'a ní” (oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 163–65).

KO HA “TO'A [IA] 'O E TAU'ATĀINÁ”

Hili ha ngaahi māhina mei ai, ne 'apitanga e Kāingalotú 'i Kaunisila Palafu, 'i 'Aiouā, mo e a'u mai kiate kinautolu ha 'ōfisa 'o e Kau Sōtia 'a e 'Iunaiteti Siteití ko 'Eikitau 'Āleni. Na'e ha'u 'a 'Eikitau 'Ālení ke ui ha kau tangata 'e toko nimangeau ke tokoni 'i he Tau mo Mekisikou. Hangē ne holo momokó 'a e ongo'i faivelenga mo mamahi'i fonua 'a e kau paionia.

Na'e 'ilo'i 'e 'Eletā Sione Teila 'a e ngaahi ongo ko 'enī 'i he'ene fai e leā ni: "Kuo ongo'i 'e he tokolahi ke nau angatu'u ki he pule'anga 'o e 'Iunaiteti Siteitī. Mo au pē ne u 'ita lahi 'o u ongo'i ke u lea kovi ki he pule'angá 'i he me'a na'e fai kiate kimautolu 'e kinautolu na'e ma'u mafaí, neongo 'oku 'ikai te u 'ilo ha'aku fa'a lea kovi. Na'e 'i ai e 'uhinga 'emau ongo'i peheé, pea ka 'i ai ha tangata na'á ne ma'u 'iate ia ha kihī'i ongo'i 'o e 'ofa 'i he tau'atāina na'á ne mei ongo'i e me'a tatau" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 173).

Neongo e ngaahi ongo totonu ko iá, ka na'e fokotu'u ange 'e 'Eletā Teila ke nau falala ki he pule'angá pea fokotu'u ai e kongá kau 'oku 'iloa he 'ahó ni ko e Patalione Māmongá. Na'e tali 'ene fokotu'ú. Ne tatau pē tokanga 'a e "To'a 'o e Tau'atāina" ko 'enī ki hono pou-pou'i hono fonuá mo 'ene tokanga ke tau ma'á e ngaahi totonu fakakonisitūtone 'a e Kāingalotú.

Ko e Patalione Māmongá

NA'Á NE TOKONI 'I HE HIKI FAKAHIHIFÓ MO HOKOHOKO ATU E NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

Na'e hikinima'i 'e 'Eletā Sione Teila 'a Palesitēni Pilikihami 'Iongi ko e taki 'o e Siasí pea tokoni kiate ia 'i he fononga 'a e Kāingalotú 'i he'enua hiki ki he Hihifó. Na'á ne toe ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani, hili iá, na'á na taki mo 'Eletā Pa'ale P. Palati 'a e kulupu hono ua ki he feitu'u hihifó 'a ia ne tokolahi ange 'i he toko 1,500, pea nau tū'uta 'i he Tele'a Sōlekí 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 1847.

Ne ta'u pē 'e ua 'a e 'i he Pēsoni Lahí (Great Basin) 'a e kau paioniá pea ui 'e Palesitēni 'Iongi ha Kau 'Apostolo 'e toko fā ke nau toe malanga 'aki 'a e ongoongolelé 'i 'Iulope. Na'e ui 'a Felengikilini D. Lisiate ki Pilitānia Lahī, Lolenisou Sinou ki 'Ītali, 'Ilesitasi Sinou ki Teni-ma'ake, mo Sione Teila ki Falanisē mo Siamane. Na'e fokotu'u 'e 'Eletā Teila ha kolo 'e fā 'o e Siasí 'i Falanisē mo ha kāingalotu 'e toko fāngeau nai. Ko e taha 'o e ngaahi lavame'a ma'ongo'onga taha 'o 'ene ngāue fakafaifekau ko hono pulusi 'o e Tohi 'a Molomoná 'i he lea faka-Falanisē mo e faka-Siamané.

NA'Á NE TAUKAPO'I E 'ULUNGĀANGA 'O SIOSEFA SĀMITÁ

Falā 'a Don O. Thorpe

Ko ha tatau 'o e Tohi 'a Molomoná 'i ha lea 'e ua. Na'e paaki pē 'i he tohi 'e taha 'a hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná he lea faka-Falanisē mo faka-Siamané 'i he kamata'angá, 'o lea faka-Siamane he peesi to'ohemá pea lea faka-Falanisē he peesi to'omata'ú.

Lolotonga e ngāue fakafaifekau 'a 'Eletā Sione Teila 'i Polouni, 'i Falanisē, na'e fakatukupaa'i ia 'e ha kau faifekau 'e toko tolu ke nau tālanga. Ne lau kovi e kau faifekau ni ki he 'ulungāanga 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá lolotonga 'enua tālanga ko 'enī. Ne taukapo'i 'e 'Eletā Teila e Palōfita 'o ne pehē ange:

“'Oku ou fakamo'oni kuo ta'u lahi 'eku maheni mo Siosefa Sāmitá. Kuó u fononga mo ia; kuó u 'i ai mo ia fakaekimaua pē pea 'i he

kakai; kuó u feohi mo ia 'i he ngaahi fakataha alēlea kehekehe; kuo tu'o lauingeau 'eku fanongo ki he'ene ngaahi malanga 'i he ngaahi potu fakapule'angá, pea mo 'ene fale'i ki hono ngaahi kaungāme'á mo e kaungā ngāue fakakeinautolu pē. Kuó u 'osi 'alu ki hono 'apí peá u mamata 'i hono 'ulungāangá 'i hono fāmilí. Kuó u mamata 'i hono hopo'i ia 'i he ngaahi fakamaau'anga 'o hono fonuá, peá u mamata ki hono fakatonuhia'i fakalāngilangi ia, pea fakamo'oni'i 'ene tonuhiá mei he ngaahi tukuaki'i kovi mo fakalieliá, pea mo e ngaahi fa'ufa'u mo e fakamatala loi 'a ha kau tangata angakovi mo faihala. Ne u 'i ai mo ia lolotonga 'ene mo'uí, pea ne u 'i ai mo ia 'i he'ene maté, 'i hono fakapoongi ia 'i he [fale fakapōpula] Kātesí 'e ha kau fakatanga anga fita'a, 'a ia ne taki ai ha faifekau Metotisi na'e hingoa ko Uiliamisi, pea na'e vali honau matá. Na'a ku 'i ai pea na'á ku kafo mo au: ne fana'i hoku sinó 'aki ha fo'i mahafu 'e fā. Ne u mamata kiate ia 'i he ngaahi tūkunga kehekehe ko 'enī, pea 'oku ou fakamo'oni 'i he 'ao 'o e 'Otuá, kau 'āngelo, mo e tangatá, ko ha tangata lelei, faitotonu, mo angama'a ia—na'e lelei, fakafolofola, mo fakatupulaki 'ene ngaahi tokātelinē—na'e taau 'ene ngaahi akonakí mo ha tangata 'o e 'Otuá—na'e 'ikai malava ke faka'ilo ia 'i hano 'ulungāanga fakafō'ituitui pe 'ulungāanga 'i he kakai—pea na'á ne mo'ui peá ne mate 'o hangē ko ha tangata 'o e 'Otuá mo ha tangata anga fakamatāpule. Ko 'eku fakamo'oni 'eni; ka fakakikihī'i ia 'e ha taha, 'omi kiate au ha tokotaha kuo 'osi fakamafai'i ke ne tali ha tohi fuakava, pea te u fai ha tohi fuakava ki ai" ("Three Nights' Public Discussion," 'i he *A Series of Pamphlets, by Orson Pratt*, 23–24).

NA'Á NE 'ALU KI NIU 'IOKE SITI 'O NGĀUE FAKAFAIFEKAU KO HA TANGATA FAIPAARI

Na'e talaki fakapule'anga 'a e tokāteline 'o e mali tokolahí 'i he 1852. Neongo ia, na'e fakamatala'i 'i he nusipepa 'a e fonuá hono faka'uhinga'i hala 'o e mali tokolahí 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala 'a kinautolu na'e hē mei he mo'oni. Na'e uiui'i 'a 'Eletā Sione Teila mo ha kau tangata kehe 'e toko fā ke nau pulusi ha ngaahi nusipepa 'i he 'Iunaiteti Siteití kotoa 'i hono taukapo'i 'o e Siasí kae lava ke ta'ofi 'a e loto tāufehi'á. Na'e fokotu'u tonu pē 'e 'Eletā Teila 'a e ngaahi 'ōfisi 'o e *The Mormon* 'i he vaha'a 'o e ngaahi 'ōfisi 'o e *New York Herald* mo e *New York Tribune*, ko e ongo nusipepa ia na'á na fakaanga'i lahi taha e Siasí.

'I hono fuofua pulusi 'o e *The Mormon*, na'e fakamatala'i ai 'e 'Eletā Teila e anga 'o e vakai 'a e 'ētita 'o e nusipepá: "Oku 'ikai ha'amau tu'unga mo'ui makehe 'amautolu, tuku kehe pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni lahi 'o e totonú —fakalotú, fakapolitikalé, fakasōsialé, fakaeangama'á, mo fakafilosofia. Oku 'ikai ke mau kau ki ha paati pē 'e taha, pe tui fakalotu pe fakapolitikale. Oku mo'oni ko e Māmonga kimaautolu, 'i loto mo tu'a, 'i 'api pea 'i ha feitu'u mavahe mei ai, 'i he tokolahí mo e fakafo'ituituí, 'i he feitu'u kotoa pē. Ko ia ai, oku mau peheé koe'uhi ko e tefito'i mo'oni. Oku 'ikai ke mau peheé koe'uhi 'oku mau tui 'e manakoa ange ia, koloa'ia, pe lāngilangi'ia ange, ('o hangē ko e anga 'o māmani); ka koe'uhí 'oku mau tui 'oku mo'oni ange ia, 'uhingamālie mo fakafolofola ange, fakaeangama'a mo fakafilosofia; koe'uhí he 'oku mau tui 'i he loto tōnunga 'oku fakahema ange ia ke ne fakatupu 'a e fiefia mo e lelei 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, 'i he nofo taimí pea 'i itāniti kotoa, 'i ha toe founga kuo mau 'ilo'i" ("Introductory Address," *The Mormon*, 17 Feb. 1855, 2).

Na'e fie ma'u 'a e loto 'oku to'a ke taukapo'i e Siasí 'i he founga lololahi mo 'ikai toe afe na'e taukapo'i 'aki 'e 'Eletā Teila. Na'e pehē 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi: "Kuó u fanongo 'i ha ngaahi talanoa lahi fekau'aki mo e ngaahi ngāue 'a Misa Teila 'i hono 'ētita'i 'o e pepa 'oku

ui ko e *The Mormon*, 'a ia 'oku pulusi 'i he kolo ko Niu 'Ioké mo 'ene ngaahi fakamatala faka'ētita, 'o 'ikai mei he Kāingalotú pē, ka meiate kinautolu 'oku nau pehē 'oku 'ikai ke nau tui ki he tui fakalotu 'oku tau talí; pea mahalo ko e taha ia 'o e ngaahi pepa 'oku lolotonga pulusi 'oku mālohi taha hono 'ētita'i" ('oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 271).

NA'Á NE TANGI KIA PALESITENI PIUKĒNANI

Palesiteni Sēmissi Piukēnani 'o e 'Iunaiteti Siteití

Na'e a'usia 'e 'Iutā hono tu'unga ko e vaha'fonua 'o e 'Iunaiteti Siteití 'i he 1850 'a ia ko ha sitēpu 'e taha ki he'ene hoko ko ha siteití. Na'e fili 'a Pilikihami 'Iongi 'e Palesiteni Miliati Filamo ke hoko ko hono fuofua kōvaná, ka na'e lahi mo e ngaahi lakanga kehe na'e ma'u 'e ha kau ngāue fakapule'anga na'e fili mei he ngaahi feitu'u kehe 'o

e fonuá. Na'e 'ikai ko ha kakai angatonu 'a e ni'ihí 'o e kau ngāue fakapule'anga ko 'ení. Meimei ko e kotoa 'o kinautou ko 'ení na'e 'ikai ke nau maheni pea 'ikai ke nau 'ilo'i 'a e ngaahi tu'unga mo'ui, ngaahi sīpinga lelei, mo e ngaahi taumu'a 'a e Siasí.

'I he 1857, na'e ma'u 'e Palesiteni Sēmissi Piukēnani ha ngaahi lipooti mei ha tokotaha fakamaau fakavahe ta'eangatonu 'o tukuaki'i kuo hanga 'e he kau Māmongá 'o faka'auha e ngaahi lekooti 'a e fakamāu'anga fetuloló (federal court), fakafaingata'a'ia'i 'a e ngaahi lao kotoa 'a e fetuloló (federal laws), ta'efaitotonu ki he fonuá, pea nau talangofua kia Pilikihami 'Iongi pē. Oku fakaoli e ngaahi tukuaki'i, ka na'e 'ikai ke toe fai 'e Piukēnani ia hano fakatotolo'i ka ne fokotu'u 'a 'Alefeleti Kamingi 'o Sōsiá ke ne hoko ko e kōvana fo'ou 'o 'Iutaá pea ne fekau'i atu ha kau sōtia 'e toko uafe nimangeau ke nau fakafe'ao 'a Kamingi ki 'Iutā pea fakalelei 'a e "angatu'u 'i 'Iutā" na'e laú. 'ikai ko ia pē, ka na'e 'ikai ke ne feinga ia ke fakahā kia Kōvana 'Iongi 'a 'ene ngaahi palaní. Ko ia, 'i he a'u atu ki he Kāingalotú 'a e ngaahi lipooti kehekehe ne ma'u mai kau ki he "Fononga ki 'Iutaá", na'a nau manavahē ki ha me'a 'e hoko 'o nau teuteu ai ki ha tau.

'I hono ui 'o 'Eletā Sione Teila ke foki mai ki 'api mei he'ene ngāue fakafaifekau ki Niu 'Ioké, na'á ne teuteu'i ha fakamatala nounou 'o fakatu'asila ia ki he palesiteni mo e Falealea 'o e 'Iunaiteti Siteití, pea na'e peheni hono kongá:

“Oku mau tangi atu kiate kimoutolu, ko ha kau tangata’ifonua ‘Amelika kimaoutolu kuo faihala ki ai, fakamaa’i, ngaohikovia mo fakatanga’i; kuo tuli kimaoutolu ‘e homau ngaahi fili ta’e’ofá ‘i mu’a ‘iate kinautolu mei he kolo ki he kolo—mei he siteiti ki he siteiki—kae ‘oua kuo a’u ki hano tuli kimaoutolu mei he nofo fakasivilaisé ke kumi hamau malu’anga ‘i ha feitu’u kakā mo anga ta’efaka’apa’apa ‘i he uhouhonga ‘o e kakai anga kaivao ‘o e toafá. ‘Oku mau lau ko ha kongá kimaoutolu ‘o e kakaí, pea ‘i he’ene peheé ‘oku mau ma’u ha ngaahi totonu kuo pau ke faka’apa’apa’i, pea ‘oku ‘i ai ‘emau totonu ke ‘eke’i ia. ‘Oku mau lau ko e pule’anga fakalepupelika ‘o hangē ko ia na’e fokotu’u ‘e he’etau ngaahi tamaí pea hangē ko ia ‘oku tau kei taukave’i ‘oku tau ma’ú, ‘oku hoko pea ‘oku totonu ke hoko e kau ‘ōfisá ko e kau tamaio’eiki ‘a e kakaí—‘o ‘ikai ko honau kau pule, kau pule fakatikitato pe kau pule kakaha.

“Oku mau tali tonuhia ki he ngaahi tukuaki’i lahi ‘a homau ngaahi filí, pea ‘oku mau fakatukupaa’i ‘a māmani ‘i he ‘ao ‘o ha fakamaau’anga angatonu ki ha fakamo’oni. ... Fakahoko ‘i ha ngaahi fengāue’aki fakakaume’a pea felotoi fakamatāpule ‘o ‘ikai ‘i ha fakamālohi kākā mo e tau. Ngaohi kimaoutolu ko e kaungāme’a—ko e tangata’i fonua mo e fefine’i fonua ‘oku ‘i ai pea ‘oku mau ma’u ‘a e ngaahi totonu tatau mo homau kāingá—‘o ‘ikai ko ha ngaahi fili muli, tuku kehe kapau te mou ngaohi kimaoutolu ke pehē. ... Ko e me’a pē ‘oku mau fie ma’ú ko e totonú pea ngaohi lelei’i kimaoutolu. Kuo fakaloto’i e kau takí ‘e he kau tangata fa’ufá’u kākā; ko ‘enau ngaahi ngāue’oku ta’emau pea fu’u fakavavevave, mahalo na’e ‘ikai ke fakakaukau’i lelei. Fakamolemole kae fakahā mai pe ko e hā ho’omou me’a ‘oku fie ma’u meia kimaoutolú kimu’a pea mou toki tautau ‘a e fakanimapapuá, pe ‘ai ‘a e helé ke to’o ‘aki ‘a e mata’i pala palakuú. Ko homou lotó ke mau faka’ikai’i homau ‘Otuá pea tukuange ‘a ‘emau tui fakalotu? He ‘ikai te mau fai ia. ... Fakafoki atu ho’omou ngaahi kau tau pea foaki mai ‘a ‘emau ngaahi totonu fakakonisitūtoné pea ‘oku mau ‘i ‘api leva” (na’e faka’aonga’i ‘i he Roberts, *Life of John Taylor*, 294–95).

Kau Tau ‘a Sionisoní

NA’E MAMATA ‘A SIONE TEILA KI HONO FAKAHAOFI ‘E HE TO’UKUPU ‘O E ‘EIKÍ ‘A E KĀINGALOTÚ

Neongo na’e mateuteu e Kāingalotú ke matu’uaki e kau tau na’e laka maí, ‘o ka fie ma’u, na’a nau fai e me’a kotoa ne nau lavá ke faka’ehi’ehi mei ha’anau fepaki. Na’e kamata ke ola lelei hono fakalelei’i ‘o e ngaahi ta’efemahino’akí ‘e hono fai ha ngaahi alea. Na’e fekau’i atu ‘e he kau tau ‘a e ‘Iunaiteti Siteití ‘a e ‘Eikitau ko Sitiuaui Veni Vieti ke ‘alu atu ki Sōleki Siti ‘o vakai’i. Na’e ‘ikai ke ne ma’u ‘a e me’a na’a ne ‘amanaki te ne ma’ú. ‘I he’ene foki mai ki he ‘apitanga ‘a e kau sōtiá ke lipooti ‘a e ngaahi ola ‘o ‘ene fakatotoló, ne kehe ‘aupito ‘a ‘ene lipōtí ‘o ne taukave’i ke fakahoko ha fakalelei fakamelino.

Na’e ola lelei hono ta’ota’ofi ‘e he Kāingalotú e kau sōtiá ke ‘oua na’a nau hū ki he Tele’a Sōleki ‘o a’u ki he fa’ahita’u failau ‘o e 1858. ‘I he taimi na’e fakangofua ai e kau sōtiá ke nau hū ki ai, ‘i he’enua palōmesi te nau ‘ulungāanga lelei, na’a nau ‘ilo ai kuo ‘osi mateuteu e Kāingalotú ke tutu honau ngaahi ‘apí kae ‘oua pē na’a nau tukulolo ki he fakamālohi ta’efakalaó. Na’e pehē ‘e ‘Eletā Sione Teila ‘i ha’ane lea ‘i he Tāpanekale Sōleki ‘i Tisema ‘o e 1857:

“Oku ‘ikai te u manatu’i ha’aku lau ‘i ha tohi hisitōlia, pe fakamatala’i mai kiate au ha fa’ahinga tūkunga ne fu’u faingofua pehē ai hano ikuna’i ha kau sōtia, pea mole atu mo honau mālohí ‘o ‘ikai hoko ha lilingi toto, ‘o hangē ko e me’a ko ‘eni ne hoko ‘i homau ngatanga’anga fonuá. Kapau ‘oku ‘ikai ko hano fakahā ‘eni kiate kimaoutolu ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá, ‘oku ‘ikai te u ‘ilo ‘e au pe ko e hā ia. Ne mole nai ai ha mo’ui ‘a ha tangata? ‘ikai—hala ha mo’ui ‘e taha. ...

“Tau pehē pē ‘e tu’u hake ‘a e pule’anga ‘o e ‘Iunaiteti Siteití ‘i he’ene ‘ita kakahā ‘o fekau’i mai ha kau tangata ‘e toko 50,000 ki heni ...—ko hai ‘iate kitautolu te ne lava ke tala ‘a e me’a ‘e hoko ai? ‘Oku ou lea kau ki he ngaahi me’a ni ke tau fakalaulauloto ki ai. Ko hai te ne lava ‘o tala ‘a e me’a hono hokó? Ko hai ‘okú ne ‘ilo ki he kaha’ú? ‘Oku mou vakai ki he tu’unga ‘oku tau ‘i ai — ‘a ‘etau fakafalala ki he ‘Eikí mo ‘ene fale’í, pea ko e me’a kotoa ko ia ‘e lava ke tau fai pe lea ‘akí, ‘e fakatatau ia ki ai mei he taimi ‘o fai atu pea ta’engata. ‘Oku kamata ke mahiki hake ‘a Saione, ‘oku hoko mai ‘a hono māmá. ‘Oku ‘iate kitautolu ‘a e nāunau ‘o e ‘Eikí. ...

“Fēfē kapau ‘e tuli kitautolu ki he ‘otu mo’ungá? Tuku ke tuli kitautolu. Fēfē kapau ‘e fie ma’u ke tau tutu hotau ngaahi falé? Tutu kinautolu ‘i he fiefia, pea mou me’e fiefia takatakai ai lolotonga ‘enau velá. Ko e hā kau ka tokanga ai ki he ngaahi me’a ni? ‘Oku tau ‘i he mālohi ‘o e ‘Otuá, pea ‘oku lelei ‘a e me’a hono kotoa” (‘i he *Journal of Discourses*, 6:112–13).

Ko e Kau Palesiteni 'Uluakí, 10 'Okatopa 1880: Siasosia Q. Kēnōni, Sione Teila, mo Siosefa F. Sāmīta

NA'E TATAKI 'E HE KAU 'APOSETOLÓ 'A E SIASÍ MEI HE 1877–80

'I he pekia 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'i he 'aho 29 'o 'Aokosi 1877, na'e hoko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e kōlomu pule ia 'o e Siasí. Na'e hikinima'i totonu e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he 'aho 4 'o Sepitema 1877, pea hoko 'a Sione Teila ko e Palesiteni 'o e Kōlomú, 'o ne fetongi e Kau Palesiteni 'Uluakí kae 'oua kuo toe fokotu'utu'u e Kau Palesiteni 'Uluakí he 'aho 10 'o 'Okatopa 1880. (Na'e toe hoko pē foki 'o pule 'a e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mei he 'aho na'e pekia ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta, 'aho 27 'o Sune 1844, kae 'oua kuo fokotu'u 'a Pilikami 'Iongi ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 'aho 27 'o Tīsema 1847.)

NA'E FAKAHAOFI 'E HE 'EIKÍ E MO'UI 'A SIONE TEILÁ

Na'e fakahaofi e mo'ui 'a Sione Teilá lolotonga hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefā mo Hailame Sāmīta 'i he Fale Fakapōpula Kātesí. Na'e fakapapau'i mai 'eni 'e he 'Eikí 'i ha fakahā na'e fai kia 'Eletā Uilifooti Utalafi 'i he 'aho 26 'o Sānuali 1880, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: "Ko au ko e 'Eikí kuó u fokotu'u hake kiate kimoutolu 'a 'eku tamaio'eiki ko Sione Teilá, ke ne pule kiate kimoutolu pea hoko ko e tokotaha ke fakahoko 'a e fonó ki hoku Siasí. Kuó ne fio hono totó

mo e toto 'o e kau palōfita kuo mate fakama'atá. Kae kehe, neongo kuó u to'o mai kiate au 'a 'eku ongo tamaio'eiki ko Siosefa mo Hailamé, ka kuó u fakahaofi 'a 'eku tamaio'eiki ko Sione Teilá koe'uhí ko ha taumu'a fakapotopoto 'a'aku" (*Wilford Woodruff's Journal, 1833–1898 Typescript*, ed. Scott G. Kenney, 9 vols. [1983–85], 7:620; ne fakalelei 'a e faka'ilonga mālōlō, fakamata'itohi lahi, mo e sipelá).

Na'e 'i ai ha misiona makehe 'a Palesiteni Teila ke fakahoko, pea na'a ne tataki e Siasí 'i ha ta'u 'e hongofulu ne hoko ai ha ngaahi faingata'a lahi. 'I hono fakamanatu 'o e 'Aho Paioniá 'i he 'aho 24 'o Siulai 1880, na'a ne lea fakakikite 'o pehē: "Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'i he kaha'ú, pea 'e 'ikai fuoloa mei ai, 'e fie ma'u ki ai 'etau tuí kotoa, hotau ivi kotoa, 'etau falalá kotoa, pea mo 'etau falala ki he 'Otuá, kae malava ke tau

matu'uaki 'a e ngaahi ivi tākiekina 'e fakafepaki'i kitautolú. ... He 'ikai ke tau lava 'o falala ki hotau potó; he 'ikai ke tau lava 'o falala ki he'etau koloá; he 'ikai ke tau lava 'o falala ki ha fa'ahinga tūkunga pē 'oku nau 'ākilotoa kitautolu; kuo pau ke tau falala 'ata'atā pē ki he 'Otuá mo'ui ke tataki kitautolu, ke fakahinohino kitautolu, ke taki kitautolu, ke akonekina pea ke ako'i kitautolu. Pea kuo 'ikai mo ha toe taimi 'e fie ma'u ai ke tau loto fakatō-kilalo mo fa'a lotu ange; kuo te'eki ai mo ha toe taimi 'e fie ma'u ai ke tau toe anganofo ange, mo'ui lī'oa pea piki-tai ki he ngaahi tefito 'o e mo'oní, 'o hangē ko 'etau fie ma'u ia he 'aho ní" (na'e faka'aonga'i 'i he Fielding Smith, *Essentials in Church History* [1950], 479).

NA'E FAKAFIEFIA'I HA TA'U 'O E SIUPELÍ

Neongo ne hanga mei mu'a ha ngaahi taimi fai-ngata'a, ka na'e 'i ai 'a e fakafiefia fakakātoa 'i he Kāingalotú 'i he 1880. Ko hono fakamanatu ia 'o e ta'u 'e nimangofulu hono toe fakafoki mai 'o e Siasí. Na'e hoko 'a e ta'u 'e nimangofulu kotoa pē 'i 'Isileli motu'a ko ha siupeli—ko ha taimi ke fakamolemole'i ai e ngaahi mo'ua pea faitāpuekina e kakai masivá. Na'e pehē 'e Palesiteni Sione Teila 'oku totonu ke hoko 'eni ko e kaveingá:

Na'e fakatapui 'e Palesiteni Sione Teila 'a e Tempale Lökani 'lutaá he 17 'o Mē 1884

“Na'e ha'u ki he'eku fakakaukáu 'a e totonu ke mau fai ha me'a, hangē ko ia ne nau fai 'i he ngaahi taimi 'i mu'á, ke fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku taulōfu'u he mo'uá, ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia, ke fakama'ama'a e kavenga 'a kinautolu 'oku ongo'i mafasiá, pea ngaohi ia ke hoko ko ha taimi 'o e fakafiefia fakalūkufua” (i he Conference Report, Apr. 1880, 61).

Na'e kaniseli 'e he Siasí e ngaahi mo'ua 'o e kakai masiva mo'ui taau na'a nau ma'u ha pa'anga mei he Pa'anga Tokoni Folau Tu'uma'ú ke tokoni 'i he'enua hiki ki 'lutaá, pea hili 'enua tū'uta aí, na'e 'ikai ola lelei ha me'a pea nau faingata'a'ia 'o 'ikai ai lava ke nau totongi fakafoki honau mo'ua ki he pa'anga tokoní.

Na'e fai 'e Palesiteni Teila 'a e fale'i ko 'eni ki he káingalotu ne koloa'ia angé: “Oku ma'u 'e he kakai tu'u-mālie ... ha faingamālie lelei ke manatu'i ai e kakai masiva 'a e 'Eiki. Kapau 'oku nau mo'ua kiate kimoutolu pea 'ikai lava ke nau totongi atu, fakamolemole'i e tupú mo e sino'i pa'angá, pe hangē pē ko ha'amou faka'amu ke nau fakamolemole'i kimoutolu kapau na'e mafuli pea ko kimoutolu na'e mo'ua kiate kinautolú, 'o mou fai ai ki he nīhi kehé 'a ia 'oku mou loto ke fai 'e he nīhi kehé kiate kimoutolú. He 'oku tautau heni 'a e fonó mo e kau palōfitá. Kapau 'oku mou puke 'a e mōkesi 'o e ngaahi 'api 'o homou káinga 'oku masiva, mo'ui taau mo faitotonú, pea 'oku nau loto ke totongi atu ka 'oku 'ikai lava, faka'atá kato pe fakakonga kinautolu mei ai. Foaki ha siupeli ma'anautolu he taimi kotoa pē, kapau te mou lava. Te mou ma'u 'enua tuí mo e ngaahi lotú mo 'enua fālala, 'a ia 'e mahu'inga lahi ange ia 'i he pa'angá” (oku hā 'i he Roberts, *Life of John Taylor*, 336–37).

NA'E FAKAHOKO HA KIKITE FAKAMAMAHI

Na'e faka'ilonga'i 'a e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 1882 'e ha ngaahi 'ao matolu mo e 'uha lōvai. Hangē e 'eá ia ko hano kikite'i 'o e ngaahi 'aho ne hanga mei mu'á. Kuo 'osi atu 'a e māhina 'e hongofulu mā hiva mei he taimi na'e fakatokanga ai 'a Palesiteni Sione Teila 'o kau ki he ngaahi ivi tākiekina 'e fakatahataha 'o fakafepaki ki he Siasí. Kuo kamata 'eni ke ongo'i 'e he kakai 'a

e ngaahi ivi tākiekina ko iá. 'I he fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1881, ne kamata hono fie ma'u 'e he kau faifekau 'o ha ngaahi siasi kehekehe ke 'i ai ha ngaahi lao mamafa ange felāve'i mo e mali tokolahí. 'I he 'aho 22 'o Mā'asi 1882, na'e fakamo'oni hingoa e palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití 'i he Lao Fakaangaanga 'Etimaní (Edmunds Bill) ke hoko ko e lao, 'a ia ne to'o ai e ngaahi totonu fakalao 'a e Siasí pea fakahā 'e mo'ua pa'anga pe fakahū pili-sone 'a e káingalotu tangata kotoa pē na'e tui pe na'a nau kau 'i he mali tokolahí. Na'e fale'i 'e Palesiteni Teila e káingalotu 'o e Siasí ke nau teuteu ke kātaki'i 'eni:

Fālala 'a Hansen mo Savage

“Oku 'ikai ke tau fie-ma'u ke tau loto tāufehi'a, pe fakafepaki ki he pule-angá ni. Te tau fakahoko e ngaahi me'a 'oku fie ma'u maí, 'a ē pē 'oku malava ke tau faí, 'i he lao ta'etotonú, ta'eofá, fakamamahi mo ta'efakakonisi-tūtoné, kae 'ikai maumau'i ai 'a e tefito'i mo'oni; ka he 'ikai lava ke tau feilaulau'i e tefito'i mo'oni kotoa pē 'o e totonu 'a e tangatá 'i he fekau 'a ha kau tangata anga ta'etotonu; he

'ikai lava ke tau maumau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mā'olunga taha mo faka'e'eiki taha 'o e natula 'o e tangatá pea ngaohi e hou'eiki fafine anga faka'e'eiki, angama'a mo anga faka'apa'apá ke nau hoko ko ha nīhi 'oku li'ekina pea 'ikai tali 'e he sosaietí, pe te tau si'aki e ngaahi tefito'i mo'oni mā'olunga mo faka'e'eiki taha 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kae fai e me'a 'oku talamai 'e he kakai ke tau faí!

“Te tau tauhi e ngaahi lao kotoa pē 'oku fakakonisi-tūtoné, 'o hangē ko ia kuo tau fai ma'u peé; ka neongo 'oku tau manavahē 'Otua mo tauhi lao, pea faka'apa'apa'i e kau tangata mo e kau 'ōfisa anga faka'e'eiki, 'oku 'ikai ko ha kau pōpula loto fo'i kitautolu, pea kuo te'eki ai ke tau ako ke fakalai kiate kinautolu 'oku 'i ai honau mafái, pe tukulolo ki he me'a 'oku talamai 'e ha kakai ta'efakakaukau ke tau faí. Te tau feinga māmālie pē ke ma'u 'etau totonu ko e tangata'ifonua 'Ameliká, fakalao mo fakakonisitūtone, pea mo e ngaahi totonu fakalūkufua ma'á e tangata kotoa pē. 'Oku tau tu'u hangatonu mo laukau 'i he'etau 'ilo'i 'etau ngaahi totonu ko e tangata'ifonua 'Ameliká, pea 'oku tau falala mālohi ki he ngaahi malu'i toputapu 'a e Konisitūtoné; pea ko e me'a ngāue ko iá, lolotonga 'ene fakamatala'i mai e ngaahi mālohi mo e ngaahi faingamālie 'o e Palesitení, Falealeá mo e fakamāu'angá, 'okú ne toe 'omai hangatonu ko e 'ngaahi

mālohi 'oku 'ikai foaki ange 'e he konisitūtoné ki he 'Tunaiteti Siteití, pea 'ikai tapu'i mei he Ngaahi Siteití, 'oku tauhi malu pehē ia ki he Ngaahi Siteití pe ki he kakai" (i he *Journal of Discourses*, 23:67).

Ko e Fale ko Kātō, nofo'anga 'o Palesiteni Teila

NE TŌ KAKATO E HA'AHA'A 'O E FAKATANGÁ KI HE KĀINGALOTÚ

Ne toe kamata ke fakatanga'i e kāingalotu 'o e Siasí pea na'e 'ikai ke nau kei malu 'i he feitu'u Hihifó. Lolotonga e ta'u 'e hongofulu 'o e fakatangá (1877–87), ne hae mo hakule e ngaahi falé, fakamālohi'i e kakai ta'ehalaia ke ō mo e kau polisi fetuloló ha ngaahi feitu'u 'o fai ai honau ngaahi faka'eke'eke, pea na'e tautea pa'anga mo fakamālohi'i kinautolu ke nau mavahe, 'a ia ne fu'u tōtu'a 'eni ia 'i he fakangatangata fakalaó. Na'e 'ohofi 'e he kau fakatangá mo haha ha kau faifekau tokolahi 'i he feitu'u fakatonga 'o e 'Tunaiteti Siteití, pea tāmata'i hanau nīhi.

'I he fanongo 'a Palesiteni Sione Teila ki he lahi hono ngaohikovia 'o e Siasí 'e he kau 'ōfisa fakapule'anga 'i 'Alesoná, na'á ne 'a'ahi kiote kinautolu pea fokotu'u ange ke nau langa ha ngaahi 'api fakataimi pē 'i Mekisikou. Na'e talangofua ha kāingalotu 'e toko toluafe tupu 'o e Siasí ki he fale'i 'a e palōfitá, ko ia

na'a nau toe nofo'i 'a e siteiti ko Sihuhua'á 'i Mekisikou, 'o kamata ai e kolonia Māmonga 'i he ngaahi kolo ko Kolonia Hualesí, Kolonia Tapuliní, mo e Kolonia Tiasí. (Vakai, Roberts, *Life of John Taylor*, 380–83.)

Na'e toki fale'i kimui ai 'e Palesiteni Teila 'a kinautolu na'e nofo 'i he Tele'a Kāsei 'i 'Iutaá ke nau hiki ki Kānata koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga tatau pē. Na'e nofo'i 'e he kāingalotu 'o e Siasí ha ngaahi kongā lahi 'o e vahefonua ko 'Alapeta.

NA'Á NE LOTO PĒ IA KE NE MAVAHE MEI HE KAKAI

\$800 REWARD!

JOHN TAYLOR. **GEORGE Q. CANNON.**

To be Paid for the Arrest of John Taylor and George Q. Cannon.

The above Reward will be paid for the delivery to me, or for information that will lead to the arrest of

JOHN TAYLOR,
President of the Mormon Church, and

George Q. Cannon,
His Counselor; or

\$500 will be paid for Cannon alone, and \$300 for Taylor.

All Conferences or Letters kept strictly secret.

S. H. GILSON,
22 and 23 Wasatch Building, Salt Lake City.

Na'e mavahe 'a Palesiteni Teila mei he kakai pea tuku atu ha tongoti ki hono puke mai.

'I hono 'ilo'i 'e he kau mēmipa 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e ngaahi palani ko ia ke puke kinautolu 'o fakahuú, pea 'i he'enua 'ilo'i 'e faka'ita'i 'e hono fakahū pilisone kinautolú 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke nau faka-fepaki 'i ha founa 'e ma'u ai 'e he ngaahi fakamāu'angá mo e kau 'ōfisa 'o e pule'angá ha 'uhinga ke nau faka-'auha ai e Siasí, na'a nau fili ke nau puli mei he kakai pea kei hokohoko atu pē 'enua ngaahi ngāue toputapú.

I he lea fakamuimitaha 'a Palesiteni Sione Teila ki he kāingalotú, na'á ne pehē: “'Oku 'atautolu ke fai 'a ia 'oku totonú, ke manavahē ki he 'Otuá, ke tauhi 'Ene ngaahi fonó, mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú, pea 'e tokanga'i 'e he 'Eikí 'a hono toé. Ka 'oku 'ikai totonu ke fai ha tau, 'ikai ha lilingi toto, 'ikai ha totongi 'aki e koví 'a e kovi. Tau feinga ke tanumaki 'a e laumālie 'o e Ongongoleléi, pea pīkitai ki he ngaahi tefito 'o e mo'oni. Tau fakalāngilangi hotau 'Otuá, pea tauhi mo'oni ki he ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata kuo foaki mai 'e he 'Otuá ke tau tauhi ke topu-tapú. Tauhi kinautolu ke topu-tapu 'o hangē ha me'a 'oku mou 'ofa lahi aí. Pea neongo 'oku feinga ha kau tangata kehe ke ta'etoka'i 'a e Konisitūtoné, te tau feinga kitautolu ke kei tauhi ia” (i he *Journal of Discourses*, 26:156).

“TUKU KE HOKO MAI 'A E ME'A KOTOA PĒ 'O HANGĒ KO E TU'UTU'UNI 'A E 'OTUÁ”

I he taimi na'e kei talavou ai 'a Sione Teila 'o ne folau ki ha feitu'u na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'i 'Ameliká, ne fou atu e vaka na'e 'i aí 'i ha fu'u matangi mālohi 'aupito pea na'e manava-si'i e 'eikivaká na'a ngoto e vaká. Ka na'e nonga pē 'a Sione pea 'ikai ke ne manavahē. Na'e 'ikai ke fu'u tokanga ia ki he matangi mo e ngaahi peaú.

Na'á ne 'ilo'i na'e 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá 'a 'ene mo'uí. Na'á ne 'osi mateuteu ke fai ha me'a pē na'e finangalo e 'Eikí ke ne faí. Ne hoko mai mo ha ngaahi matangi kehe lolotonga 'ene ngāue fakafaifekaú—ngaahi matangi ko ha kau tangata mo e ngaahi matangi 'o natulá. Ka na'e 'ikai ke ne kaikaila'i kinautolu; na'á ne nonga pē mo fiemālie.

Na'e 'i ai e taimi 'e taha na'á ne pehē ai: “Kiate aú, 'oku ou pehē, tuku ke hoko mai 'a e me'a kotoa pē kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá. 'Oku 'ikai ke u fie ma'u 'a e ngaahi 'ahi'ahí; 'oku 'ikai ke u fie ma'u 'a e faingata'á: te u lotu ki he 'Otuá ke 'oua na'a tuku au ki he 'ahi'ahí, pea fakahaofi au mei he koví; he 'oku 'o'ou 'a e pule'angá, 'a e mālohí, mo e nāunaú.' Ka 'o ka 'u'ulu e mofuiké, pea tapa e 'uhilá, pā e maná, pea tukuange mai e ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí, pea fakangofua e laumālie 'o e tēvoló ke lili, pea 'oku hilifaki mai ki he Kāingalotú ha ivi tākiekina kovi, pea 'oku 'ahi'ahí 'eku mo'uí, mo 'enau mo'uí; tuku ke hoko mai, he ko e Kāingalotu kitautolu 'a e 'Otuá Fungani Mā'olungá, pea 'oku lelei 'a e me'a hono kotoa, melino 'a e me'a hono kotoa, totonu e me'a hono kotoa, pea 'e pehē ai pē, 'i taimi mo 'itāniti” (i he *Journal of Discourses*, 5:114–15).

NA'Á NE MĀLŌLŌ 'OKU KEI MAVAHĒ PĒ MEI HONO FONUÁ

Na'e pekia 'a Palesiteni Teila 'i he 'api 'o Tōmasi F. Lūsí, ofi ki Keisivila, 'i 'Iutā.

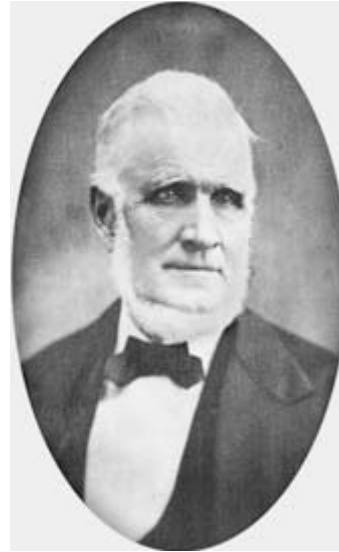
Na'e ta'ofi 'a Palesiteni Sione Teila ke fetu'utaki mo hono ngaahi 'ofa'angá pea fakamavahe'i meiate kinautolu, pea tupu mei he lahi 'o 'ene hoha'a ki he feinga 'a e Siasí ke ma'u 'a 'enau ngaahi totonu fakakonisitūtoné, na'e holo 'ene tu'unga mo'ui lelei pea na'á ne mālōlō 'i Keisivila 'i 'Iutā, 'i he 'aho 25 'o Siulai 1887, 'i hono ta'u fitungofulu mā valú. I he'ene mālōlō, na'e kei 'i hono sinó pē ha ni'ihi 'o e ngaahi fo'i mahafu mei hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefá mo Hailame Sāmitá. Hili 'ene mālōlō, ne hanga 'e hono ongo tokoní, ko Siasí Q. Kēnoni mo Siosefa F. Sāmita, 'o fai hano fakalāngilangi, 'a ia ne pehē 'i hano kongā:

“'Oku tokosi'i ha kau tangata kuo nau mo'ui 'o tu'uma'u mo ta'eue'ia 'i he mo'oni, 'o nau fakahā 'a e angatonu mo e 'ulungāanga ma'a 'oku 'ikai toe ue'i mo e loto to'a fakaesino 'o hangē ko hotau Palesiteni 'ofeina kuo toki mavahe atu meiate kitautolú. Kuo 'ikai 'aupito ke ne 'ilo 'a e fehokotaki 'o e ongo'i manavahe'e mo e ngāue 'a e 'Otuá. Ka 'i he'ene fehangahangai mo e kau fakatanga na'e 'itá, mo e ngaahi taimi kehe na'e tu'unuku mai ai 'a e fakatu'utāmakí kiate ia mei he ni'ihi na'a nau fakamanamana'i 'ene mo'uí, pea mo e ngaahi taimi ne fakamanamana'i ai 'a e kakai 'aki ha ngaahi me'a fakatu'utāmakí, na'e 'ikai ke holomui —na'e 'ikai tete hono tuí, pea na'e 'ikai ke ngaue hono ongo nimá. 'Oku 'ilo ma'u pē 'e he tokotaha Siasí kotoa 'a e taimi 'oku fie ma'u ai 'a e lototo'á pea mo e tu'u 'alí'aliakí, 'a e feitu'u 'e 'i ai 'a Palesiteni Sione Teila pea mo 'ene me'a 'e faí. Na'á ne tali fakahangatonu pea 'i he loto to'a 'a e me'a kotoa pē 'i ha founga na'e faka'apa'apa'i ai ia 'e he kakai kotoa pē na'e mamata pea fanongo kiate ia. Ko e lototo'a ta'eilifá, mo e tu'u 'alí'aliakí 'a e ni'ihi hono ngaahi 'ulungāanga tu'ukimu'á, 'o ne makehe ai mei he kau tangata na'a nau ma'u 'a e ngaahi 'ulungāanga tataú. Na'e tānaki mai ki he ngaahi me'a ni 'a 'ene 'ofa lahi he tau'atāina kae fehi'a he pule fakamālohí. Ko ha tangata ia na'e lava ke falala ki ai 'a e kakai kotoa pē, pea 'i

hono kotoa 'o 'ene mo'uí, na'e 'ikai ha taha 'e toe laka hake ai 'a e falala kakato ki ai 'a e Palōfita ko Siosefá, Hailame mo Pilikihamí pea mo e kau tangata taki mo e kāingalotu kotoa 'o e Siasí. Na'e 'i ai ma'u pē 'a e ongo ko e hingoa fe'unga taha ia ke ne ma'ú 'a e "To'a 'o e Tau'atāiná" 'a ia ne ui 'aki 'i Nāvuú ...

" 'I he mālohi 'o e 'Otuá ke fakahoko ha maná, na'e hao ai 'a Palesiteni Teila mei he mate ko ia na'e teuteu ma'ana 'e he kau fakapō 'i he fale fakapōpula Kātesí. Na'e fio fakataha ai hono totó mo e toto 'o e Palōfita mo e Pēteliake na'e fakapōngí. Talu mei ai mo 'ene tu'u ko ha ma'ata mo'ui ma'á e mo'oní" ("Announcement of the Death of President John Taylor," *Deseret Evening News*, 26 July 1887, 2).

KO 'ENE MO'UÍ KO HA MO'UI TOKONI MO FAKAMA'ATA

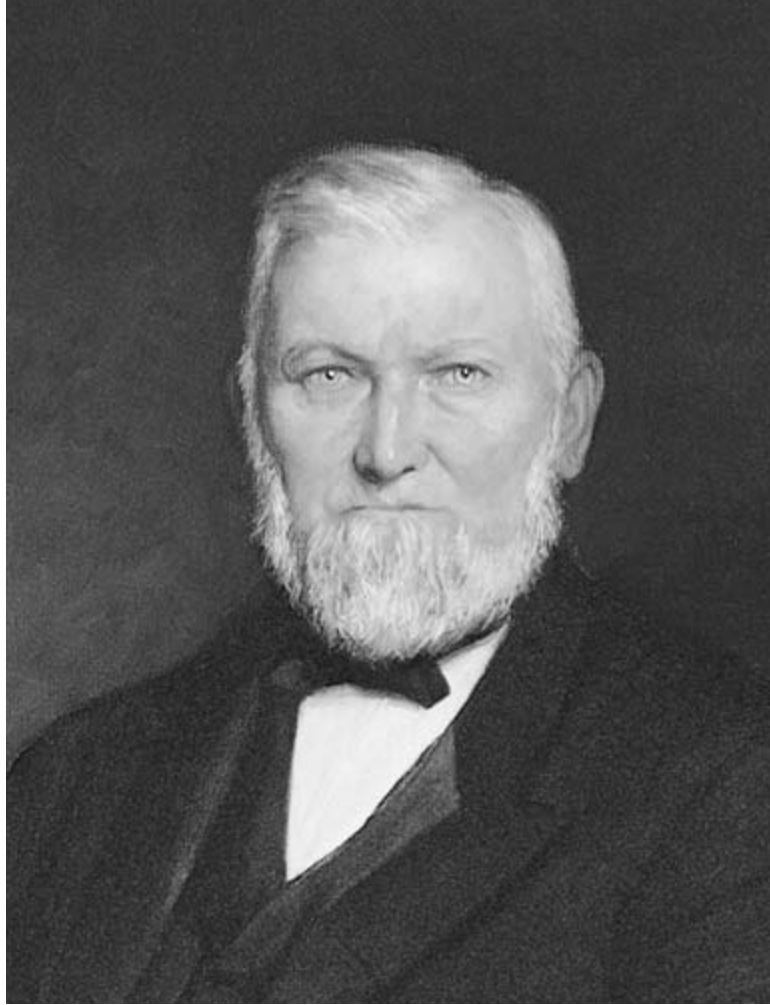
Na'e mālōlō 'a Palesiteni Sione Teila 'okú ne kei mama'o pē mei hono fonuá, mahalo 'i he taimi faingata'a taha 'o e feinga 'a e Siasí ke mo'uí, ko ha ma'ata ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e faitotonú mo e angatonú, ko ha ma'ata ki he tau-'atāina 'o e lotú, ko ha ma'ata ki hono fakalangí mo e fakamo'oni 'oku felāve'i mo hono uiui'i fakae'apostoló, ko ha ma'ata ki hono toe fakafoki mai 'o e Siasí mo'oni

'o Sīsū Kalaisí, pea ko ha ma'ata ki hono mo'oni 'o Sīsú, 'a ia ko 'Ene tamaio'eiki iá.

VAHE 4

Uilifooti Utalafi

PALESITENI HONO FĀ 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A UILIFOOTI UTALAFÍ

Ta'u

motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

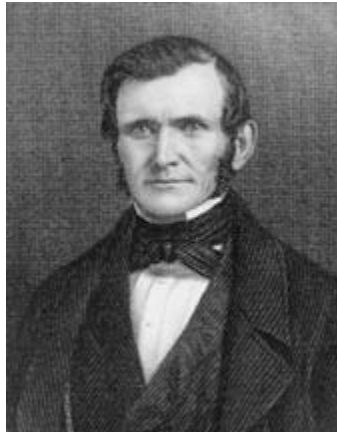
Na'e fā'ele'i 'i he 'aho 1 'o Mā'asi 1807 'i Fāmingitoni, 'i he Vahefonua Haatifōtí, 'i Konekitikati, kia 'Aipeki mo Piula Tomusoni Utalafi.

- 14 Na'á ne ako ki he momosi mahoa'á (1821).
- 26 Na'e papitaiso ki he Siasí ofi ki Lisimoni, 'i Niu 'Ioke (31 'o Tisema 1833).
- 27 Na'e kau 'i he laka 'a e 'Apitanga 'o Saioné (Mē-Siulai 1834).
- 27–29 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakatonga 'o e 'Iunaiteti Siteití (1834–36).
- 30 Na'á ne mali mo Fipē Kata (13 'o 'Epeleli 1837).
- 30–31 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteití mo e 'Otu Motu Fōkisi (na'e tu'u mavahe pē mei he matāfanga 'o Meini; 1837–38).
- 32 Na'e fakanofa ia 'e Pilikihami 'Iongi ko ha 'Aposetolo (26 'o 'Epeleli 1839).
- 32–34 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki Pilitānia Lahi (1839–41).
- 36 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteití ke tānaki ha pa'anga (1844).
- 36–39 Na'á ne tokanga'i e Misiona 'Iulopé (1844–46).
- 40 Na'á ne hū mo Pilikihami 'Iongi ki he Tele'a Sōlekí (24 'o Siulai 1847).
- 41 Na'á ne tokanga'i e Siasí 'i he Ngaahi Siteiti Fakahahaké (1848–50).
- 44 Na'e fakanofa ia ki he Falealea Fakafonua (1850).
- 49 Na'e fokotu'u ia ko e Faihisitōlia 'a e Siasí (1856).
- 60 Na'á ne kau 'i hono toe fokotu'u e Ako'anga 'o e Kau Palōfitá (1867).
- 70 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Temipale Seni Siasí; ne 'a'ahi kiate ia e ngaahi laumālie 'o ha kakai 'iloa he hisitōliá 'i he Temipale Seni Siasí 'Iutaá (1877).
- 73 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (10 'o 'Okatopa 1880).
- 78 Na'e hiki mei hono fonuá koe'uhi ko e fakatanga'i 'o e mali tokolahí (Fēpueli 1886).
- 80 Na'á ne tataki e Siasí 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá hili e pekia 'a Sione Teilá (25 'o Siulai 1887).
- 81 Na'á ne fakatapui e Temipale Manitai 'Iutaá (17 'o Mē 1888).
- 82 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (7 'o 'Epeleli 1889).
- 83 Na'e tohi (24 'o Sepitema 1890) pea tali 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'a e Fanongonongo Fakamafai'i 1 'o fakangata 'a e mali tokolahí.
- 86 Na'á ne fakatapui e Temipale Sōlekí (6 'o 'Epeleli 1893).
- 87 Na'á ne fokotu'u 'a e Sosaieti Tohihohoko 'a 'Iutaá (Nōvema 1894).
- 91 Na'á ne pekia 'i Seni Felenisisikou, 'i Kalefōnia (2 'o Sepitema 1898).

Na'e mo'ui 'a Uilifooti Utalafi 'o a'u ki hono meimei kotoa 'o e senituli hongofulu mā hivá. 'I he kongā lahi 'o 'ene mo'ui, mei hono fakaului 'i he 1833 'o a'u ki he'ene pekia 'i he 1898, na'á ne kau 'i hono 'unuaki 'o e ngāue 'a e pule'anga 'o e 'Otuá.

NA'Á NE MAMATA KI HONO LAHI 'O E ONGOONGOLELEI KUO TOE FAKAFOKI MAÍ

Neongo na'e mahino ki ha tokosi'i 'a hono mahu'inga 'o e ki'i fo'i maka ne tā mei he mo'ungá ta'ekau ai ha nimá (vakai, Taniela 2:34–35), ne fokotu'u hake 'e he 'Eikí ha kau tangata kikite 'a ia na'e 'i ai 'ene mahino kiate kinautolu e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá Māfimafi—'o 'ikai ma'a honau kuongá pē kae ma'á e kuonga kotoa pē. Ko e taha 'o kinau-

Tā tongitongi 'o Uilifooti Utalafi na'e fai 'e Frederick Piercy

tolú ni 'a Uilifooti Utalafi, pea na'á ne akonaki 'aki 'a hono mahu'inga 'o e kuonga fakakosipeli faka'osi ni:

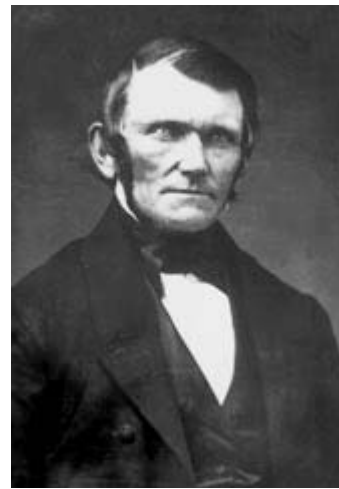
“Ko e kuonga fakakosipeli pē 'eni kuo fokotu'u 'e he 'Otuá 'a ia na'e tomu'a fakanofu, kimu'a pea ngaohi 'a e māmaní, ke 'oua na'a ikuna'i 'e he kau tangata faiangahalá mo e fanga tēvoló. ... Ne fehu'i 'e he palōfitá [‘Inoke] ki he 'Eikí pe 'e 'i ai ha taimi 'e mālōlō ai 'a e māmaní, pea tali ange 'e he 'Eikí 'e hoko 'i he kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá 'a e kakato 'o e ngaahi 'aho 'o e māmaní, pea 'e mālōlō leva mei he faiangahalá mo e ngaahi anga fakalieliá, he 'i he 'aho ko iá te ne fokotu'u 'i hono fungá 'a hono pule'angá, ke 'oua na'a toe lī ia ki lalo 'o ta'engata. Pea 'e kamata leva ha pule 'a e mā'oni'oni pea 'e tñaki fakataha 'a e kakai faitotonu mo angavaivai 'o e māmaní ke nau tauhi ki he 'Eikí, pea 'e 'iate kinautolu 'a e mālōhi ke langa hake 'a e Saione ma'ongo'onga 'o e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho kimui ní. ...

“Ko e kuonga fakakosipeli 'eni na'e fakasio mai kotoa ki ai e kau pēteliaké mo e kau palōfitá, pea kuo kamata ia 'e he 'Eikí, pea hokohoko atu ia. ...

“Kuo 'osi kamata 'a e ngāue ko ia 'e fakaofo ki he vakai 'a e tangatá, pea 'oku kamata ke 'asi hono fōtungá

mo e ngaahi kongokongá; ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o mamata ki ai. 'E kau ai 'a hono malanga 'aki 'o e ongoongoleleí ki māmani kotoá, tñaki fakataha 'o e Kāingalotú mei he lotolotonga 'o e ngaahi pule'anga 'oku 'ikai ke nau tali iá; langa hake 'o e Saione 'o e 'Otuá; fokotu'u ma'u 'a hono pule'angá 'i he māmaní; teuteu ki he ngāue 'o hono tñaki fakataha 'o e kau Siú mo e ngaahi me'a 'e hoko hili 'enau nofo'i honau ngaahi fonua totonú, pea 'i hono teuteu'i mo'otautolu ha ngaahi potu mā'oni'oni ke tau tutu'u ai 'i he taimi 'e hoko mai ai e ngaahi fakamaau 'a e 'Otuá ki he ngaahi pule'angá. Ko ha ngāue lelei mo'oni 'eni” (*The Discourses of Wilford Woodruff*, ed. G. Homer Durham [1946], 109–11).

NA'E TOMU'A FAKANOFU IA KI HONO MISIONA HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ

'I he mata me'a-hā-mai 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmítá 'o kau ki he maama 'o e ngaahi laumālié, na'á ne mamata ko e taha 'a Uilifooti Utalafi 'o e ni'hi anga faka'e'i'eiki mo ma'ongo'onga taha kuo fili 'i he mo'ui he maama fakalaumālié ke taki 'i he kuonga fakakosipeli ni:

“Na'e 'i he maama foki 'o e ngaahi laumālié 'a e Palōfita ko Siosefa

Sāmítá, mo 'eku tangata'eiki ko Hailame Sāmítá, mo Pilikihami 'Iongi, mo Sione Teila, mo Uilifooti Utalafi, pea mo e ngaahi laumālie kehe 'e ni'hi na'e fakatatali ke nau toki ha'u 'i he kakato 'o e ngaahi kuongá ke nau kau 'i hono fokotu'u 'o e ngaahi makatu'unga 'o e fu'u ngāue lahi 'o e ngaahi 'aho kimui ní, ...

“... na'a nau kau 'i he kakai 'eiki mo tu'ukimu'a 'a ia na'e fili 'i he kamata'angá ke nau hoko ko e kau pule 'i he Siasi 'o e 'Otuá.

“Io, ki mu'a 'i hono fanau'i mai 'o kinautolú, na'a nau ma'u fakataha mo e fu'u tokolahi kehe 'a 'enau ngaahi 'uluaki lēsoní 'i he maama 'o e ngaahi laumālié pea na'e teuteu'i kinautolu ke nau ha'u 'i he taimi totonu 'o e 'Eikí 'o ngāue 'i he'ene ngoue vainé ki hono fakamo'ui 'o e ngaahi laumālie 'o e tangatá” (T&F 138:53, 55–56).

NE FAKA'ILONGA'I 'AKI E NGA'HI TA'U KIMU'A 'O 'ENE MO'UÍ HA NGA'HI FAKATU'UTĀMAKI LAHI

Na'e fā'ele'i 'a Uilifooti Utalafi 'i he 'aho 1 'o Mā'asi 1807 'i Fāmingitoni, 'i Konekitikati, kia 'Aipeki mo Piula Tomusoni Utalafi. Na'e mo'ui 'ene kui ua ko Sosaia Utalafi 'o meimei a'u ki hono ta'u teau, pea na'á ne ngāue pē 'o a'u ki he'ene mālōloó. Na'e 'iloa 'ene kui ko 'Eletati Utalafi ko e tokotaha ngāue mālohi taha ia 'i he vahefonuá. Na'e ako kei si'i 'e Uilifooti 'a e mahu'inga 'o e ngāue, pea na'á ne ngāue fakataha mo 'ene tamaí 'i he ngaahi fale momosi'anga mahoa'a 'i Fāmingitoni.

Ne faka'ilonga'i 'aki e ngaahi ta'u ki mu'a 'o e mo'ui 'a Uilifooti Utalafi ha ngaahi faingata'a mo ha ngaahi fakatu'utāmaiki lahi. Na'á ne fa'a tō ki he faingata'á, ka na'e fakahaofi 'ene mo'ui 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá. Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē:

“Oku mahino mai, ... ne u kau au 'i he fa'ahinga 'oku 'osi faka'ilonga'i pē ia ke hoko kiate kinautolu ha ngaahi fakatu'utāmaiki. Ne hangē kiate au he taimi 'e ni'ihia na'e 'i ai pē ha fa'ahinga mālohi ia ne 'ikai ke u lava 'o mamata ki ai na'á ne fakasiosio pē 'eku ngaahi ngāue na'e faí ke ma'u ha faingamālie ke ne faka'auha ai 'a 'eku mo'ui. Ko ia ai, ne u lau 'a hono fakatolonga au 'i he māmaní ko ha tauhi 'a ha 'Otuá 'alo'ofa, 'a ia na'e mafao mai hono to'ukupú ke fakahaofi au mei he maté 'i he taimi ne u 'i he lotolotonga ai 'o e ngaahi faingata'a fakatu'utāmaiki tahá. Te u fakamatala nounou heni ki ha ni'ihia 'o e ngaahi fakatu'utāmaiki ne mālō pē 'eku hao mei ai:

“I hoku ta'u tolú, ne u tō 'i ha loto topu vai vela pea neongo ne fakahaofi au he taimi pē ko iá, ka ne u fu'u vela lahi pea na'e 'osi e māhina 'e hiva pea toki pehē kuó u hao mei he fakatu'utāmaiki 'o hano ngaahi nunu'a kovi. Ne lahi e ngaahi fakatu'utāmaiki ne hoko 'i hoku ta'u nimá mo e onó. Ne u hū atu he 'aho 'e taha mo hoku ngaahi ta'oketē ki he fale tauhi'anga 'o e musie mōmoá, peá u fili ha fokotu'unga musie mōmoa ke u va'inga ai. Ne 'ikai ke mau fuoloa ai mo 'eku tō 'o tau hoku matá he falikí. Ne u mamahi'ia lahi, kae taimi si'i pē kuo sai peá u toe foki pē 'o va'inga.

“Lolotonga 'eku va'inga mo hoku ongo ta'okete ko 'Asimoni mo Tomusoni he efiafi Tokonaki 'e taha 'i he loki 'i 'olunga 'o e fale 'o 'eku tamaí, 'a ia na'á ne talamaki ke 'oua na'a mau ō ki ai, ne u humu peá u tō ki he tafa'aki ki lalo 'o e sitepú, 'o fasi ai hoku uma 'e taha. Ko e fua foki ia e talangata'á. Ne u mamahi'ia lahi, ka na'e vave pē 'eku saí, peá u pehē ka 'i ai ha me'a te u mamahi ai 'i he kaha'ú, 'e 'ikai koe'uhi ko ha'aku talangata'a ki he ongomātu'á. Kuo fekau 'e he 'Eikí ki he fānaú ke talangofua ki he'enua mātu'á; pea 'oku pehē 'e Paula, 'Ko e 'uluaki fekau ia 'oku 'i ai 'a e tala'ofá.’

Ko ha fo'i pine na'e 'oange 'e Uilifooti Utalafi ki hono uaifi ko Fipeé, 'oku 'i loto ai hano tā 'i hono ta'u 45

“Ko e 'osi pē ia ha taimi nounou mei ai mo e mālō pē 'eku mo'ui. Na'e 'i ai ha fanga pulu me'atui 'eku tamaí, pea na'e 'i ai e fu'u pulu tangata 'e taha na'e 'ite'ita 'aupito. 'I he efiafi 'e taha ne u fafanga 'aki e fanga pulú e hina, pea hanga 'e he fu'u pulu tangata ko 'ení 'o tuku 'ene fo'i hiná ka ne kai 'e ia e fo'i hina na'á ku 'oange ki he pulu fefine ne u ui ko e pulu

'a'aku. Ne u 'ita he siokita 'a e fu'u pulu tangatá ni, peá u to'o hake fakavave e fo'i hina na'e 'ikai ke ne kaí ke 'oange ki he pulu fefiné. Ko 'eku to'o haké pē kuo tū'ulu mai e fu'u pulú kiate au kuo 'ita lahi. Ne u lele oma hifo he tahifohifó, kae tuli mui ange pē fu'u pulú. 'I he sio ange 'eku tamaí ki he fakatu'utāmaiki ne u tofanga aí, na'á ne ui ange ke u lí e fo'i hiná ka (na'e ngalo ia ke u talangofua) 'o u kei puke pē, pea 'i he tuli'ia au 'e he fu'u pulú hangē ha fu'u taika fekaí, ne u humu peá u tū'ulu ki he kekelelé. Ne teka e fo'i hiná mei hoku nimá, ne puna fakalaka hake e fu'u pulú 'iate au, 'o ne tui'ia 'aki hono me'atui e fo'i hiná 'o movete. Kuo pau pē na'á ne mei fai e me'a tatau kiate au kapau na'e 'ikai ke u tō ki he kekelelé. 'Oku ou tuku 'a e fakamālō ki he'eku hao ko 'ení, mo 'eku ngaahi hao kehé, ki he 'alo'ofa mo e angalelei 'a e 'Otuá.

“I he ta'u tatau pē lolotonga 'eku 'a'ahi ki he tokoua 'eku tamaí ko 'Eletati Utalafi, ne u tō mei ha falefakatolo 'i ha fokotu'unga papa 'o fasi ai hoku uma 'e tahá.

“Ne 'ikai 'osi mei ai ha ngaahi māhina lahi kuo toe hoko kiate au ha me'a fakamamahi lahi ange ia. Na'e 'i ai ha fahi'anga papa 'eku tamaí, kehe pē ia mei he'ene momosi'anga mahoa'á, pea 'i he pongipongi 'e taha ne mau ō atu ai mo ha fānau tangata kehe tokolahi ki he fahi'anga papá, pea ne u hū atu pē 'o kaka ki he tafa'aki ki mu'a 'o e salioté ke u heka ai, 'o 'ikai ha'aku fakakaukau na'e fakatu'utāmaiki; kimu'a peá u fakatokanga'i e me'a na'e hokó kuo 'efihia hoku va'é he vaha'a 'o e ongo kongá 'o e salioté 'o motu ua. Na'e 'ave au ki homau falé, pea ne u tokoto ai he houa 'e hiva pea toki fakatau hoku huí. Ko ha taimi mamahi lahi 'aupito 'eni; ka koe'uhi ko 'eku kei si'i, na'e vave pē e hoko lelei hoku huí, pea 'i he 'osi pē ha ngaahi uike si'i mei ai, kuó u toe tu'u 'o 'alu holo, mo kau atu ki he sipoti 'a e to'u tupú. Lolotonga 'eku tokoto ko 'ení ko hoku ta'okete ko Tomusoni na'á ma nofó. Na'á ne puke he mofi taifotí.

“Taimi nounou pē mei heni, kuo ‘akahi hoku keté ‘e ha fu’u pulu ‘i ha pō na’e fakapo’uli; ne u fu’u ofi ki he pulú he ne tau lelei ‘ene ‘aká, pea na’e lahi ange ‘eku manavaheé ‘i he’eku mamahi’iá.

“Ne ‘ikai fuoloa mei ai kuó u fakahoko ‘eku fuofua feinga ke uta e musie mōmoa ‘a e fanga monumanú. Ne u fu’u kei si’i, ka ne u pehē na’e tonu pe ‘eku fakauta iá. ‘I he ‘emaui fononga atu ki he fale tauhi’anga me’akai ‘a e fanga monumanú, ne tau ‘a e va’e ‘o e salioté ‘i ha fu’u maka ‘o mahua hifo e uta musié. Ne u tō ki he kekekelé fakataha mo e uta ‘i hoku fungá; ne ‘ikai te u lavea tuku kehe pē ‘a e ki’i meimei fulutāmakia, pea na’e vave pē hono to’o atu e utá.

“‘I hoku ta’u valú, ne u ‘alu mo ‘eku tamaí mo ha ni’ihi kehe tokolahi ‘i ha salioite na’e toho pē ‘e ha hoosi ‘e taha ‘i ha maile ke fai ha ngāue ‘i he maile nai ‘e tolu mei ‘api. Ne kamata ke manavahē e hōsī he halá ‘o lele hifo ‘i ha tafungofunga, pea na’e mafuli e salioté mo kimautolu ‘i ai. Na’e fakatu’utāmaki ‘eni ka ne toe fakahaofi pē kimautolu ‘e he ‘Otuá. Ne ‘ikai ha taha ‘e lavea.

“‘I he ‘aho ‘e taha ne u kaka ai ‘i ha fu’u pukovili ke fohi mai hano kili; ‘i he’eku a’u ki he fute ‘e hongofulu mā nima mei he kekekelé, ne motu e va’a mōmoa ne u tu’u aí, peá u tō ki lalo ‘aki hoku tu’á. Ne mei ‘osi ai pē ‘eku mānavá. Ne lele ha taha ne u tokoua ‘aki ‘o talaange ki he’eku ongomātu’á kuó u mate, ka kimu’a pea a’u ange hoku ngaahi kaungāme’á kuó u ‘osi ake au, tu’u ki ‘olunga, mo fakafetaulaki atu kiate kinautolu.

“‘I hoku ta’u hongofulu mā uá ne u meimei melemo ‘i he Vaitafe Fāmingitoní. Ne u ngalo hifo he vaí ‘i ha fute ‘e tolungofulu, pea ko e mana hono fakahaofi au ‘e ha talavou na’e hingoa ko Pēkane. Ne u faingata’a’ia lahi lolotonga hono fakaake aú.

“‘I hoku ta’u hongofulu mā tolú, lolotonga ia e taimi momokó, ne u fou atu ‘i he ngaahi potu musie’ia ‘o Fāmingitoní pea na’e tō lahi e sinoú ‘o u fu’u mokosia ‘aupito, pea ‘i he fu’u lahi ‘eku mokosia ne ‘ikai toe lava ke u hoko atu. Ko ia ne u totolo atu ki loto ‘i he ava ‘o ha fu’u ‘āpele lahi. Ne sio mai ha tangata mei he mama’ó kiate au, pea ‘i he’ene ‘ilo’i e tu’unga fakatu’utāmaki ne u ‘i aí, na’á ne fakavavevave ange ki he feitu’u ne u ‘i aí. Te’eki ke a’u ange ia ki aí kuó u ‘osi mohe au, pea na’e ‘ikai ke u toe mei ‘ilo ha me’a. Na’e faingata’a’ia ‘i hono feinga ke fafangu au ke u aké, peá ne ‘ave fakavavevave au ki he fale ‘o ‘eku tamaí, ‘a ia na’e toe fakahaofi ai pē ‘eku mo’uí ‘i he anga’ofa ‘a e ‘Otuá.

“‘I hoku ta’u hongofulu mā faá, ne u taa’i ‘aki hoku tu’a va’e to’ohemá ha toki ‘o meimei ‘asi pē ki he tafa’aki ‘e tahá. Ne u mamahi’ia lahi ‘aupito ‘i he lavea ko ‘ení, pea na’e māhina ‘e hiva pea toki sai hoku va’é.

“‘I hoku ta’u hongofulu mā nimá, ne ‘uusi hoku nimá ‘e ha kulí na’e ma’u ‘e he fa’ahinga mahaki ‘o e fanga kulí ‘oku hangē ai ka nau seselé (hydrophobia). Neongo iá na’e ‘ikai te u lavea ‘o toto, pea na’e toe fakahaofi ai au ‘i he ‘alo’ofa mo e mālohi ‘o e ‘Otuá mei ha’aku mate fakamamahi.

“‘I hoku ta’u hongofulu mā fitú, ne hoko ai ha fakatu’utāmaki kiate au ‘o ne fakatupu ha’aku fu’u mamahi’ia lahi, pea na’e mei ‘osi ai pē ‘eku mo’uí. Ne u lolotonga heka ‘i ha hoosi na’e fu’u ‘ite’ita, pea ‘i he’ema hifo ‘i ha tafungofunga na’e tahifo lahi mo makamaka, ne puna fakafokifā ia mei he halá ‘o lele vave hifo ‘aupito ‘i he feitu’u na’e tahifo tahá mo matolu taha ai e maká. ‘I he taimi tatau pē, na’e kamata ke ne puna ‘aka pea na’á ku mei punakaki ‘o fakalaka atu ‘i hono ‘ulú ki he maká, ka na’á ku hilifakia ‘i hono funga ‘ulú, pipiki ‘i hono ongo telingá, mo e fakaongoongo pē ki hano laiki au ‘i he maká. Lolotonga ‘eku heka fakamangamanga peheni ‘i he kia ‘o e hōsī, ‘ikai ha piti pe ha toe me’a ke pule’i ‘aki ia tuku kehe pē hono ongo telingá, na’á ne lele hifo ‘i he makamaka ‘i he’ene fu’u ‘itá ‘o ne tui’i ha fu’u maka fe’unga tonu mo hono fatafatá ‘o ne tō ai ki he kekekelé. Ne u punakaki ‘i hono funga ‘ulú, peá u tō ‘o tu’u ‘i ha meimei mita ‘e nima ‘i mu’a he hōsī. Mahalo ne u mo’uí pē ko ‘eku tō ‘o tu’u ‘aki hoku ongo va’é; he kapau ne u tō ‘aki ha toe kongka kehe ‘o hoku sinó ki he kekekelé, ne u mate ai pē au he taimi pē ko iá. Ne motu hoku va’e ‘e taha ‘i he feitu’u ‘e ua, pea fehulunaki lahi ‘aupito hoku ongo tunga’i va’é. Na’e mei tata’o au ‘e he hōsī ‘i he’ene feinga ke tu’u ki ‘olungá. Ne sio mai e tokoua ‘eku tamaí peá ne ‘alu ange ‘o tokoni’i au. Na’e fata au ki hono falé. Ne u tokoto ai mei he 2 ho’ataá ki he 10 po’ulí ‘ikai ha tokoni fakafaito’o pea na’á ku felāngaaki lahi, mo e a’u ange ‘eku tamaí mo Toketā Suifi ‘o Fāmingitoní. Ne fakatau ‘e he toketaá hoku hui, ‘ai e me’a ‘o fakafefeka ‘aki hoku va’é pea lalava, peá ne ‘ave au he maile ‘e valu he pō ko iá ki he fale ‘eku tamaí. Ne nau tokanga’i lelei au, pea neongo ne u fu’u mamahi’ia lahi, ka ‘i he ‘osi pē uike ‘e valu kuó u ‘alu tokotoko holo, pea na’e vave pē ‘eku saí” (‘oku hā ‘i he Matthias F. Cowley, *Wilford Woodruff, Fourth President of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints: History of His Life and Labors As Recorded in His Daily Journals* [1964], 5–9).

Na’á ne fakamatala ki ha ngaahi fakatu’utāmaki kehe lahi mo e ngaahi fakatu’utāmaki na’e mei hoko, peá ne faka’osi ‘aki ‘ene hiki e kongka ko ‘eni ‘o ‘ene tohi-noá ‘ene pehē: “‘E ala fakanounou’i pē ‘a e fakamatala ‘oku fai hení ‘o peheni: Ne fasi lōua hoku ongo va’é, ‘o fasi e va’e ‘e taha he feitu’u ‘e ua; hoku ongo nimá fakatou’osi, ongo tunga’i va’é, hoku hui fatafatá, mo e hui

palalulu 'e tolu; na'á ku vela, ma'u 'e he momokó, peá u melemo; na'á ku 'i loto he ongo ve'eteka na'á na takai kae 'omi 'e he vai 'e 'uhila ke faka'aonga'i he momosi- 'anga mahoa'á, lolonga ia na'e vave 'ena viló; kuó u a'u- sia ha ngaahi fakatu'utámaki ne mālō pē 'eku hao mei ai. 'Oku ou tuku 'a hono toutou fakahaofi au mei he ngaahi fakatu'utámaki lalahi ko 'ení ki he ngaahi 'alo'ofa 'a 'eku Tamai Hēvaní. 'I he'eku manatu pē kiate kinautolú, 'oku ou ongo'i ma'u pē ke fakahā 'a e hounga'ia 'a hoku lotó, fakataha mo e fakafeta'i pea mo e fiefia, ki he 'Eikí. 'Oku ou lotua 'e fakamoleki e toenga 'o hoku ngaahi 'ahó 'i He'ene ngāué, 'i hono langa hake 'o Hono pule'angá" ('oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 11–12).

KO HA TOKOTAHA FEKUMI IA KI HE MO'ONÍ

Na'e fiekaia 'a Uilifooti Utalafi ki he mā'oni'oni 'i he'ene kei talavou. Na'á ne vėkeveke ke ako e Tohi Tapú peá ne holi ke ne 'ilo'i pea fai ki he finangalo 'o e 'Eikí. Na'á ne tohi 'o pehē: "I he'eku tōtōivi ke fakatupulaki e lelei, ne u fakahoko ha ngaahi fakataha lotu 'i homau koló pea lotua ai ha maama mo ha 'ilo. Ko 'eku faka'amu ke u ma'u e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei, he na'e lava pē ke mahino kiate au 'i he'eku lau e Tohi Tapú ko e papitaiso 'i he fakauku ko ha ouau toputapu ia. 'I he'eku vėkeveké lolotonga iá ne 'ikai ha'aku 'ilo ki he lakanga fakataula'eikí pea mo e mafai totonu ke fakahoko 'a e ngaahi ouau 'o e mo'ui ta'e- ngatá, ne u kole ai ki ha faifekau 'o e siasi Papitaisó ke ne papitaiso au. 'I he kamata'angá na'e 'ikai ke ne fie fai 'eni he na'á ku talaange ki ai he 'ikai ke u kau ki hono siasí he na'e 'ikai fenāpasi ia mo e siasi fakae'apose- tolo na'e fokotu'u 'e hotau Fakamo'uí. Hili ha'ama ngaahi fetalanoa'aki, na'e faifai pē peá ne papitaiso au 'i he 'aho 5 'o Mē 1831. Na'á ne papitaiso foki mo hoku tehina ko 'Asaelí (foha 'ene tamaí mo hono mali uá). Ko e 'uluaki mo e ouau pē 'eni 'e taha 'o e ongoongolelei ne u fe- kumi ki ai 'o a'u ki he'eku toki kau ki he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní." ('oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 28–29).

"I he taimi 'e taha, hili ia ha'ane lotu fakamātoato mo'oni ke ne 'ilo'i e kakai 'a e 'Eikí, 'okú ne [Uilifooti Utalafi] pehē: "Na'e pehē kiate au 'e he Laumālie 'o e 'Eikí: "Alu ki he'eku Folofolá pea te u fakahā kiate koe 'a hoku finangaló mo e tali ki ho'o lotú." Ne u fakaava noa pē 'a e Tohi Tapú mo lotu ki he 'Eikí ke ne tataki au ki he kongá ko ia 'o 'ene Folofolá te ne tali 'eku lotú. Ne u fakaava hake ki he Vahe 56 'o e tohi 'Isaiá. Ne u ongo'i kuo mei fakahā mai 'a e fakamo'ui 'a e 'Otuá pea hoko mai 'a 'Ene mā'oni'oni. Ne u ongo'i foki mo e fie- mālīe te u mo'ui ke u sio ki hono tākaki fakataha 'o e kakai 'o e 'Otuá. Talu mei he taimi ko 'ení 'o a'u ki hono

'ilo au 'e he ongoongolelei mo 'eku fiemālie mo ongo'i 'oku totonu ke 'oua na'á ku toe hoha'a ki he ngaahi siasí mo e kau faifekau'" (Cowley, *Wilford Woodruff*, 29).

NA'E FAKAMATALA KIATE IA 'E LŌPETI MEISONI HA ME'A-HĀ-MAI NA'Á NE MA'U

Tā vahāli 'a Kay Watson

Ko ha tokotaha 'a Lōpeti Meisoni na'á ne tākiekina lahi 'a Uilifooti Utalafi ki he lelei kimu'a pē ia pea toki fanongo 'a Uilifooti 'o kau ki hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei, ko ha ta- ngata anga faka'otua na'e faka'amu ki hono kakato 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Na'e 'alo'ofa e 'Eikí kiate ia, pea na'e fakamaama ia 'o fakafou 'i

ha me'a-hā-mai fekau'aki mo e me'a ne ofi ke fakahoko 'i he māmaní. Na'e hiki 'eni 'e Uilifooti Utalafi 'o fekau- 'aki mo e me'a-hā-mái:

"Na'e 'ikai ke pehē 'e Faifekau Meisoni na'e 'i ai hano mafai ke ngāue 'i he ngaahi ouau 'o e ongoongolelei, pe ke ne tui na'e 'i he māmaní 'a e mafai ko iá. Ka na'á ne tui ko e faingamālie ia 'o ha tangata pē na'e tui ki he 'Otuá ke ne 'aukai mo lotu ke fakamo'ui e mahakí 'i he hilifaki 'o e nimá. Na'á ne tui 'oku 'i ai 'ene totonu mo e totonu 'a e tangata pe fefine loto faitotonu kotoa pē ke ne ma'u 'a e māmá mo e 'iló, ngaahi me'a-hā-mai, pea mo e fakahā 'i he lotu he tuí. Na'á ne talamai kiate au kuo ofi 'a e 'aho 'e fokotu'u ai 'e he 'Eikí 'a Hono Siasí mo e Pule'angá 'i he funga māmaní fakataha mo hono ngaahi me'afoaki mo e ngaahi tāpuaki na'e 'i he kuonga mu'á. Na'á ne pehē 'e kamata 'a e ngāue ko iá 'i he funga 'o māmaní kimu'a peá ne toki mate, ka he 'ikai ke ne mo'ui ke ma'u hono ngaahi tāpuakí. Na'á ne pehē 'oku totonu ke u mo'ui ke u ma'u ia, pea 'oku totonu ke u hoko ko ha tangata ngāue 'iloa 'i he pule'anga ko iá.

"Ko e taimi fakamuimuitaha na'á ku fetaulaki ai mo iá, na'á ne talamai 'a e me'a-hā-mai ko 'eni ne mamata ki ai 'i he'ene ngoue'angá lolotonga e ho'ataá: "Na'e hoko mai kiate au ha me'a-hā-mai 'a ia ne tuku ai au 'i he fu'u loto vao 'akau fua. Na'á ku fu'u fiekaia peá u lue atu 'i he loto 'ulu'akau fuá 'o kumi ha fua ke u kai, ka ne 'ikai ke u ma'u ha fo'i fua 'e taha. Lolotonga 'eku tu'u 'o sio faka- mama'u ki he 'ulu'akau, na'e kamata ke nau holo ki he kelekelé 'o hangē na'e ta'aki 'e ha 'ahiohió. Ne hokohoko atu pē 'enau holó 'o 'ikai ha toe fu'u 'akau 'e tu'u 'i he ngoue'angá kotoa. Ne u vakai atu he taimi pē ko iá ki ha ngaahi huli na'e tupu hake mei he ngaahi aká 'o hoko

ko ha 'ulu'akau kei iiki mo faka'ofofa. Na'a nau fisi, matala, mo fua 'a ia na'e polo'uto pea ko e me'a faka'ofofa taha ia ke mamata ki ai 'i ha toe me'a kuó u mamata ai. Ne u ala atu 'o toli ha ni'ihii 'o e fuá. Ne u vakai ki ai 'i he fiefia; ka 'i he teu ke u kai iá, na'e ngata 'a e me'a-hā-maí pea na'e 'ikai ke u 'ahihii e fuá."

" 'I he ngata 'a e me'a-hā-maí, ne u tū'ulutui 'o lotu ki he 'Eikí 'i he loto fakatōkilalo 'o kole ke ne fakahā mai kiate au 'a hono 'uhinga 'o e me'a-hā-maí. Na'e ongo mai e le'o 'o e 'Eikí 'o pehē: " 'E foha 'o e tangatá, kuó ke fekumi fakamātoato kiate au ke 'ilo'i e mo'oni fekau'aki mo hoku Siasí mo e Pule'angá 'i he lotolotonga 'o e tangatá. 'Oku 'uhinga 'ení ke fakahā kiate koe 'oku 'ikai ke fokotu'u hoku Siasí 'i he lotolotonga 'o e tangatá 'i he to'u tangata 'okú ke mo'ui aí; ka 'i he ngaahi 'aho 'o ho'o fānaú, 'e fakahā 'a e Siasí mo e Pule'anga 'o e 'Otuá fakataha mo e ngaahi me'afuaki pea mo e ngaahi tāpuaki kotoa na'e ma'u 'e he Kāingalotú 'i he ngaahi kuonga kuo hilí. Te ke mo'ui ke ke maheni mo ia, ka he 'ikai te ke ma'u 'a hono ngaahi tāpuakí kimu'a peá ke mavahe mei he mo'uí ni. 'E tāpuakí'i koe 'e he 'Eikí hili ho'o maté koe'uhí he na'á ke muimui 'i he fekau 'a hoku Laumālié 'i he mo'uí ni."

" 'I he 'osi hono fakamatala'i 'e Faifekau Meisoni e me'a-hā-maí mo hono 'uhingá, na'á ne ui 'aki au hoku hingoa 'uluakí mo pehē mai: " 'E Uilifooti, he 'ikai ke u teitei kai 'i he fuá ni 'i he kakanó, ka te ke a'usia 'e koe pea te ke hoko ko ha taha ngāue 'iloa 'i he pule'anga f'ouú. Na'á ne tafoki leva 'o mavahe meiate au. Ko e ngaahi lea faka'osi ia na'á ne fai kiate au 'i he funga māmaní. Kiate au ko ha tūkunga mātu'aki mahu'inga 'eni. Kuo lahi ha ngaahi 'aho ne ma feohi ai mo e Faifekau motu'a ko 'eni ko Meisoni 'i he vaha'ataimi ko e ta'u 'e uofulu. Kuo te'eki ai pē ke ne talamai e me'a-hā-maí ni kiate au kimu'a. Na'á ne pehē he taimi ne hoko ai 'eni na'á ne ongo'i na'e ue'i ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ke ne fakamatala mai kiate au.

"Na'á ne ma'u 'a e me'a-hā-maí ni 'i he ta'u 1800 nai. Na'á ne fakamatala ia kiate au 'i he 1830, ko e fa'ahita'u failau na'e fokotu'u ai e Siasí. Hili ha ta'u 'e tolu mei ai, na'e papitaiso au ki he Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, pea ko e tokotaha pē ne u 'uluaki fakakaukau ki aí ko e palōfita ko 'ení, 'a Lōpeti Meisoni. 'I he'eku a'u ki Mísuli mo e 'Apitanga 'o Saioné, ne u fai ha tohi lōloa ki ai 'o u fakahā ange ai kuó u ma'u 'a e ongoongolelei mo'oni mo e kotoa hono ngaahi tāpuakí; kuo 'osi fakafoki mai ki he māmaní 'a e mafai 'o e Siasí 'o Kalaisí 'o hangē ko 'ene talamai 'e hokó; pea kuó u 'osi ma'u e ouau 'o e papitaisó mo e hilifaki 'o e nimá; pea kuó u 'ilo'i 'iate au pē kuo fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e Siasí 'o Kalaisí 'i he funga māmaní 'o fakafou 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.

"Na'á ne fiefia lahi 'i he'ene ma'u 'eku tohi peá ne lau toumoliliu ia. Na'á ne pukepuke ia 'o hangē ko 'ene pukepuke 'a e fua 'o e 'akaú 'i he me'a-hā-maí. Na'á ne fu'u toulekeleka pea vave 'ene mālōloó kuo te'eki ai ha faingamālie ke ne ma'u e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei 'i he nima 'o ha kaumātu'a 'o e Siasí.

"Ko e 'uluaki faingamālie pē ne u ma'u hili hono fakahā mai 'a e mo'oni 'o e papitaiso ma'á e kakai pekiá, ne u 'alu 'o papitaiso ma'ana 'i he fai'anga papitaiso he tempale 'i Nāvuú" (na'e hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 16–18).

NA'E MAHINO KIATE IA 'A E TAUMU'A 'O E MO'UÍ

Ko e konga lahi 'o e poto na'e ma'u 'e Uilifooti Utalafi ko 'ene 'ilo'i 'a e taumu'a mo'oni 'o e mo'uí. Na'á ne tohi 'o pehē:

"Ko hoku ta'u uofulu mā tolú ia; pea 'i he'eku fakaulauloto ki he kuohilí, ne u tui fakapapau ne 'ikai ma'u ha melino mo'oni ia 'o e 'atamai pe fiefia mo'oni tuku kehe pē 'i he ngāue 'a e 'Otuá mo hono fai 'o e ngaahi me'a ko ia te Ne hōifua ki aí. Ne u fakamanatu'i 'i he lahi taha ne u lavá 'a e lāngilangi, nāunau, mo e fiefia 'o e māmaní kotoa. Ne u fakakaukau ki he koula mo e koloa 'a e kakai koloa'ia, ki he nāunau, ngeia, pea mo e mafai 'o e ngaahi tu'i, kau palesitení, kau pilinisi, mo e kau pulé. Ne u fakakaukau ki he 'iloa 'o 'Alekisānitá, Napoleoné, mo e kau seniale ma'ongo'onga kehe 'i he taú. Ne 'alu 'eku fakakaukau ki he ngaahi hala ta'efa'alaua 'oku fou ai 'a e māmani anga fakava'iva'ingá ni ko e fekumi ki he fiefiá mo e nēkeneká. 'I he'eku fakataha'i fakalūkufua mai e me'á ni 'i he'eku fakakaukau, 'oku lava ke u lea fakataha ai mo Solomone: "Oku pehē 'e he [tangata] malangá, 'oku va'inga 'a e me'a kotoa pē."

"Na'e lava ke u sio 'e iku 'a e me'a hono kotoa 'o hangē ko e loto fa'itoká 'i ha ngaahi ta'u si'i pē. Ne u 'ilo fakapapau he 'ikai lava 'e ha tangata 'o ma'u 'a e fiefia mo'oni pea ma'u mai mo e me'a te ne fakafiemālie'i e laumālie 'o e tangata fakamatelié tuku kehe 'o kapau 'e hoko 'a e 'Otuá ko hono kaume'a pea mo Sisū Kalaisi ko hono taukapo. Ne u 'ilo fakapapau na'e hoko 'a e tangatá ko hona kaume'a 'i he'ene fai e finagalo 'o e Tamaí, mo hono tauhi 'Ene ngaahi fekaú. Ne u fakapapau'i leva 'e kamata mei he taimi ko iá 'a 'eku fekumi ki he 'Eikí ke u 'ilo'i 'a Hono finangaló, ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú, pea ke u muimui 'i he fakahinohino 'a Hono Laumālie Mā'oni'oni. Ne u fakapapau'i te u tu'u 'i he makatu'ungá ni pea ngāue 'aki 'eku mo'uí he kaha'ú ki hono tauhi 'o e ngaahi fakapapaú ni" ('oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 26–27).

Tā valaivali 'a C. A. Christensen

'Apitanga 'o Saioné

NA'E HOKO KO HA FAIFEKAU PEA NA'Á NE A'USIA E TAUHI MAI 'A E KAU 'ĀNGELÓ

I he vaeua'angamālie 'o e 1834, kuo lahi pehē fau e fu'u fie ngāue fakafaifekau 'a Uilifooti Utalafi na'á ne kole ai ki he 'Eikí 'i ha'ane ngaahi lotu lahi ke ne ma'u e fai-ngamālie ko iá. Na'á ne 'uluaki ngāue fakafaifekau 'i he feitu'u fakatonga 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e lue lalo 'a e faifekau kei talavou ni 'i he maile 'e onongofulu 'i he 'aho ta'e 'i ai ha'ane kato pa'anga pe kato fononga. Na'á ne fakamo'oni kimui ai na'e tauhi mai kiate ia e kau 'āngeló lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau pea kuo te'eki ai ha taimi 'e tāpuekina lahi ange ai ka ko e taimi na'á ne fakahoko ai ha ngāue fakafaifekau lāngilangi'ia 'i he'ene hoko ko e taula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné:

“Ne tauhi mai kiate au e kau 'āngeló lolotonga 'eku ma'u e tu'unga ko e taula'eiki. Ne u ma'u e ngaahi me'a hā-mai mo e ngaahi fakahā. Ne u fononga he maile 'e lauiāfe. Ne u papitaiso e kau tangata, neongo ne 'ikai ke u lava 'o hilifakinima kinautolu he na'e 'ikai ke u ma'u e mafai ke fakahoko ia.

“'Oku ou lea 'aki e ngaahi me'a ni ke fakahaa'i 'oku 'ikai totonu ke maa'i 'e ha tangata ha kongā pē 'o e lakanga fakataula'eiki. Kapau ko e kau tikoní 'etau kau talavou, 'oku totonu ke nau ngāue ke fakahoko e tu'unga ko iá. Kapau te nau fai ia, 'e lava leva ke uiui'i kinautolu ki he tu'unga 'o ha akonaki, 'a ia ko hono fatongiá ke ako'i e kakaí, 'a'ahi ki he Kāingalotú pea sio 'oku 'ikai ke 'i ai ha faikovi pe fai angahala. 'Oku 'ikai filifilimānako 'a e 'Otuá ki he kakai 'i he lakanga fakataula'eiki ni 'o kapau te nau fua totonu honau ngaahi uiui'i mo fai honau fatongiá” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 298).

NA'Á NE MALI MO FĪPĒ KATA

Fipē Kata Utalafi, 'i he 1840 nai

Na'e fetaulaki 'a Uilifooti Utalafi mo Fipē Kata 'i Ketilani, 'i 'Ohaiō 'i he 1837. Na'á na maheni 'i ha māhina 'e ua mo e kongā nai peá na fakakaukau ke na malí. Na'á na mali 'i he 'api nofo'anga 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he 'aho 13 'o 'Epeleli 1837. Na'e fakahoko e ouau 'e Palesiteni Feletiliki G. Uiliamisi, ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisí

'Uluakí, he na'e pau ke hola 'a e Palōfitá ia mei hono ngaahi filí he taimi ko iá. Na'e kamata e mo'ui 'a e ongo-me'a mali fo'ou 'i he 'api 'o e Palōfitá, pea na'á na fakataha 'i ha ta'u 'e fāngofulu mā valu 'o a'u ki he mālōlō 'a Fipē 'i he 'aho 19 'o Nōvema 1885.

NA'Á NE AKO'I 'A E ONGOONGOLELEÍ KI HONO FĀMILÍ.

Na'e tokolahi e kau mēmipa 'o e fāmili 'o Uilifooti Utalafi na'e ta'e-tui pe 'ikai pē ke nau fie fanongo ki he ngaahi akonaki 'a e Siasí. Na'e hiki 'e Uilifooti ha fakamatala 'o e me'a na'á ne a'usia 'i he'ene talanoa mo kinautolú:

“I he 'aho 1 'o Siulai 1838, ne hoko ai ha taha 'o e ngaahi me'a mālie taha 'i he'eku mo'ui lolotonga 'eku ngāue fakafaifekau. 'I hono foaki mai 'e Siosefa Sāmita hoku tāpuaki fakapēteliaké, na'e kau 'i he ngaahi me'a faka'of'ofa taha na'á ne tala'ofa 'aki kiate au 'a e totonu ke u 'omi 'a e fale 'o 'eku tamaí ki he Pule'anga 'o e 'Otuá; pea ne u ongo'i kapau 'e faifaiangé peá u ma'u 'a e tāpuaki ko iá, kuo hokosia e taimi ke hoko aí. 'I he tokoni 'a e 'Otuá ne u faivelenga 'i hono malanga 'aki 'o e ongoongoleleí ki he fale 'o 'eku tamaí pea kiate kinautolu kotoa pē

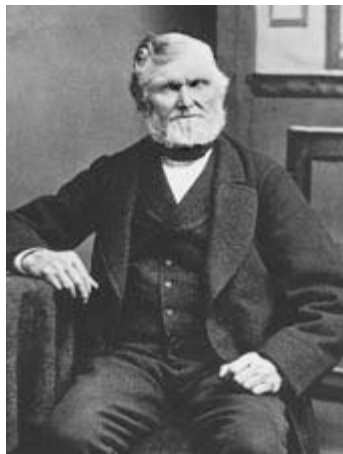

Temipale Ketilani

na'e nofo mo iá, pea pehē ki hoku kāinga kehé, pea na'á ku alea'i ke mau fakataha 'i he 'api 'o 'eku tamaí 'i he 'aho Sāpate, ko hono 1 'o Siulaí. Na'e tui 'eku tamaí ki he'eku fakamo'oni, pea pehē kiate kinautolu kotoa 'i hono falé; ka ne hangē na'e fakapapau'i 'e he filí ke ne ta'ofi hono fakahoko 'o e tala'ofa 'a e pēteliaké kiate aú. ... Na'e ongo'i faingata'a'ia 'a kinautolu kotoa he falé, pea na'e 'ahi'ahi'i kátoa kinautolu ke 'oua te nau tali e ngāué, pea hangē ka ikuna'i mo au 'e he mālohi tatau pē ko iá. Na'á ku fie ma'u ke u tokoto hifo 'i hoku mohengá 'i ha houa 'e taha kimu'a homau taimi fakatahá. Ne u lotu ai ki he 'Eikí 'aki 'a e kotoa 'o hoku lotó ke fakahaofi au; he ne u 'ilo he taimi ko iá na'e feinga e mālohi 'o e tēvoló ke ta'ofi au mei hono fakahoko 'o e me'a na'e tala'ofa mai 'a e 'Eikí na'e totonu ke u faí. Ne fanongo e 'Eikí ki he'eku lotú mo tali 'eku tangí. 'I he hokosia e taimi 'o e fakatahá, ne u tu'u hake mei hoku mohengá pea na'e lava ke u hiva mo kalanga 'i he fiefia he fakakaukau atu kuo fakahaofi au mei he mālohi 'o e tokotaha angakoví. Ne u tu'u 'i he lotolotonga 'o e ha'ofangá 'o malanga 'aki ki he kakaí 'a e ongoongolelei 'o Sísū Kalaisí 'i he founga mahingofua 'aupito he ne u fonu 'i he mālohi 'o e 'Otuá.

“ 'I he faka'osinga 'o e fakataha'angá ne mau kátoa mai ki he kauvai 'o e Vaitafe Fāmingitoní, 'he na'e lahi 'a e vai 'i ai,' pea ne u taki hifo ha toko ono 'o hoku ngaahi kaungāme'á ki he loto vaitafé 'o papitaiso kinautolu ki he fakamolemole 'o 'enua ngaahi angahalá. Ne kau kotoa 'i he fa'ahingá ni 'a e fale 'o 'eku tamaí, 'o hangē ko ia ne tala'ofa 'e he pēteliaké. ... Ko ha 'aho fakafiefia mo'oni ia ki hoku laumālié. Ne u papitaiso 'eku tamaí, hono mali uá, mo hoku tuofefine sí'i, pea kimui ai ne u papitaiso mo ha toe nī'hi 'o hoku kāingá. Ne u ongo'i kuo totongi fakafoki kiate au 'e he ngāue 'o e 'aho pē ko 'ení 'a 'eku ngaahi ngāue fakafaifekau ne faí” (Cowley, *Wilford Woodruff*, 91–92).

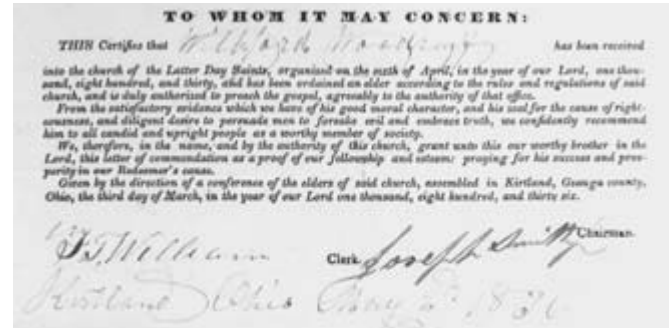
NA'E UI IA KI HE TU'UNGA FAKAE'APOSETOLÓ

Na'e fakanofa 'a Uilifooti Utalafi ko e 'Aposetolo 'e Pilikihami 'Tongi 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli 1839. Taimi sí'i pē mei ai ne kamata 'e 'Eletā Utalafi ha ngāue fakafaifekau mahu'inga ki 'Ingilani. Hangē ko Paula 'o e kuonga mu'á, na'e tataki ia 'e he Laumālié, pea ne 'omi ha ngaahi laumālie 'e lauiafe kia Kalaisi. Ne lea kimui 'a

Palesiteni Hiiipa J. Kalānite 'o kau kiate ia 'o ne pehē, “ 'Oku ou tui na'e 'ikai ha toe tangata kuó ne 'a'eva 'i he funga 'o e māmaní na'e lahi ange 'ene fakaului e ngaahi laumālié ki he Ongoongolelei 'o Sísū Kalaisí 'o hangē ko iá” ('i he Conference Report, Jun. 1919, 8).

Lolotonga e ngaahi ta'u sí'i hono hokó, hili e foki 'a 'Eletā Utalafi mei he'ene ngāue fakafaifekau, na'á ne hoko ko e mēmipa 'o e Fakataha Alēlea Fakakolo 'o Nāvuu (1841), ngāue 'i he Tempale Nāvuu (1842), pea ngāue ko e pule fakapisinisi 'o e *Times and Seasons*.

Tohi fakamo'oni fakanofa 'i hono fakanofa 'o Uilifooti Utalafi ko e kaumātu'á

NA'E FOAKI MAI E NGAHI KĪ 'O E PULE'ANGÁ

Na'e 'i ai 'a Uilifooti Utalafi 'i he taimi na'e foaki ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e ngaahi kī kotoa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Hili e pekia 'a e Palōfitá, na'e mamata 'a 'Eletā Utalafi ki he hoko hifo 'a e mafai fakatakimu'á kia Pilikihami 'Tongi 'a ia na'e liliú. Na'á ne ma'u ha fakamo'oni fakatāutaha ki hono ma'u 'e he mēmipa motu'a taha 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e ngaahi kī 'o e pule'angá 'i honau kakató; Na'á ne akonaki 'i he 1889 'o pehē:

“ 'I he taimi na'e foaki mai ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, 'a e ngaahi kī 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí, 'o e tu'unga fakae'aposetoló, pea fakama'u ia ki he 'ulu 'o Siosefa Sāmitá, na'á ne fakama'u ia ki hono 'ulú ke 'i he funga 'o e māmaní kae 'oua kuo hā'ele mai 'a e Foha 'o e Tangatá. Ne'ine'i pehē 'e Pilikihami 'Tongi, 'Kuo 'i heni 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá.' Na'á ne ma'u ia 'o a'u ki he 'aho na'e pekia aí. Na'a nau 'i he 'ulu leva 'o ha tangata 'e taha—'a ia ko Palesiteni Sione Teila. Na'á ne ma'u e ngaahi kī ko iá 'o a'u ki he taimi na'e pekia aí. Na'e hoko leva, pe 'i he tu'utu'uni 'a e 'Otuá, kia Uilifooti Utalafi.

“ 'Oku ou pehē ki he Kāingalotú, 'oku 'i heni 'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, pea te nau 'i heni foki kae 'oua kuo hā'ele mai 'a e Foha 'o e Tangatá. Tuku ke mahino ia ki 'Isileli kotoa. 'E 'i hoku 'ulú ia 'i ha taimi nou-nou pē, ka 'i he 'ulu ia 'o ha 'aposetolo 'e taha, pea hili iá

‘e ‘i he ‘ulu ‘o ha ‘aposetolo ‘e taha, pea ‘e hokohoko pehē atu ai pē kae ‘oua kuo hā‘ele mai ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi ‘i he ngaahi ‘ao ‘o e langi ke “totongi ki he tangata kotoa pē ‘o fakatatau ki he‘ene ngāue kuo fai ‘i he sinó” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 73).

‘Api ‘o Uilifooti Utalafi ‘i Nāvuú

Na‘á ne toe pehē foki: ‘Kuo tuku ‘e he ‘Otuá ‘o e langi ‘a e Ongoongolelei ki hotau nimá, ‘a e Lakanga Fakataula‘eiki, ‘a e ngaahi kī ‘o hono pule‘angá, pea mo e mālohi ke huhu‘i ‘a e māmaní mei hono pule‘i ‘e he faiangahalá mo e kakai faiangahalá ‘a ia kuo faingata‘a‘ia ai ‘i he lauisenituli, pea ‘oku kei faingata‘a‘ia ai he ‘ahó ni. Tau loto ‘aki e ngaahi me‘á ni, pea feinga ke mo‘ui ‘aki ‘etau tui fakalotú; koe‘uhí ka hokosia e taimi ke tau mavahe aí te tau hanga atu ki mui ki he‘etau mo‘uí, pea tau ongo‘i kuo tau fai ‘a e me‘a na‘e fie ma‘u meiate kitautolú, fakafo‘ituitui mo fakakātoa. ‘Oku lahi ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Eiki ke tau fai—‘o lahi ange ia ‘i ha me‘a kuó ne fie ma‘u mei ha toe to‘u tangata ‘i mu‘a ‘iate kitautolu; he kuo te‘eki ai ha to‘u tangata ‘e mo‘ui ‘i he māmaní kuo ui ke nau fokotu‘u ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘i he funga ‘o māmaní, mo ‘ilo‘i he ‘ikai ‘aupito ke toe lí ia ki lalo ‘o ta‘engata” (‘i he *Journal of Discourses*, 14:6).

Taiá ‘i he angalelei ‘a James R. Moss

Ne lauiafe ‘a e kakai na‘e kau ki he Siasí ‘i he ngāue fakafaifekau ‘a Uilifooti Utalafi. Na‘e malanga ‘a ‘Eletā Utalafi ‘i he Falelotu Ketifila ‘Elemó. Ko e koloa ‘eni ‘a e fāmilii Penipou pea nau foaki ia ki he Siasí ‘i he taimi na‘a nau hiki ai ki he ‘lunaiteti Siteiti. Ko e ‘uluaki falelotu ia na‘e ma‘u ‘e he Siasí ‘i ‘Ingilani.

NA‘Á NE NGĀUE FAKAFAIFEKAU KI ‘INGILANI

‘I he 1880, na‘e fakamatala ‘a ‘Eletā Uilifooti Utalafi ki he‘ene lavame‘a lahi lolotonga ‘ene ngāue fakafaifekau ‘i ‘Ingilani:

Tā valivai ‘a Richard Murray

Ko e teuteu ‘a Uilifooti Utalafi ki he ngaahi papitaiso ‘e fai ‘i he anovai he faama ‘o Sione Penipou

“Kuo tu‘o fiha nai hono ui kitautolu ‘i he fakahā ke tau ‘alu ki to‘omata‘u mo to‘ohema, ki heni, ki hena, pea ki he feitu‘u kehe, ‘o kehe ia mei he me‘a na‘a tau ‘amanaki ki aí?

“Te u fakamatala ki he me‘a ne u a‘usia tonu ‘e aú. Na‘á ku ‘i Sitāfootisaea ‘i he ta‘u 1840. Ne fai ‘eku fakataha ‘i he Holo Fakakolo ‘o Sitenilii. Na‘e ‘i ai ‘eku ngaahi fakataha he kolo ko iá ‘i ha uike ‘e taha. Kimu‘a peá u tu‘u hake ‘o lea ki he kakai, na‘e pehē kiate au ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eiki, “Ko ho‘o fakataha faka‘osi ‘eni mo e kakai ‘o e koló ni ‘i ha ngaahi ‘aho lahi.’ Ne u fakahā ki he ha‘ofangá ‘a e me‘a na‘e talamai ‘e he Laumālie ‘o e ‘Eiki kiate aú. Na‘e tatau pē ‘enau ‘ohovalé mo au. Na‘e ‘ikai ke u ‘ilo‘i e finangalo ‘o e ‘Eiki, ka ne u toki mamata kimui ‘i he tau-mu‘a ‘a e ‘Otuá. Na‘e folofola ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eiki kiate au, “Alu ki he feitu‘u fakatongá.’ Ne u fononga ‘i ha maile ‘e valungofulu; ne u ‘alu ki he feitu‘u fakatonga ‘o ‘Ingilani. ‘I he‘eku a‘u pē ki aí, ne u fe‘iloaki ai mo Sione Penipou. Ne ‘osi fakahā mahino kiate au hono ‘uhinga ne ui ai au ki he feitu‘u ko iá. Kuó u mavahe mai mei ha feitu‘u ngāue‘anga fakafaifekau lelei, ‘a ia ne u fai papitaiso ai ‘i he efiāfi kotoa ‘o e uiké. ‘I he‘eku a‘u atu ki he feitu‘u ko ‘ení, ne u ‘ilo ai ha falukunga kakai—ko ha toko 600 nai—kuo nau ... fokotu‘utu‘u kinautolu ki ha kulupu lotu na‘e ui ko e Kāinga Fakatahatahá. Ne u ‘ilo‘i ai na‘a nau lotu ke ma‘u ‘a e māmá mo e mo‘oní pea kuo nau ma‘u ‘a e lahi ‘o e maama mo e mo‘oní na‘e lava ke nau ma‘u ‘iate kinautolu peé. Ne u ‘ilo‘i na‘e fekau‘i mai au ‘e he

‘Eikí kiate kinautolu. Na‘á ku ngāue ‘i honau ha‘oha‘o-
ngá peá u ‘uluaki papitaiso pē honau takí, kau fai-
fekau ‘e toko fāngofulu mo e kau mēmipa ‘e toko 600
nai. ... Fakafuofua ko e toko 1800 fakakātoa ne papi-
taiso ‘i he feitu‘u ngāue‘anga fakafaifekau ko iá. ...
‘Oku ou fakamatala ki he ngaahi me‘á ni ke fakahaa‘i
hono pule‘i mo tataki kitautolu ‘e he ngaahi fakahā ‘a
e ‘Otuá ‘i he ‘aho ki he ‘ahó. Ka ne ta‘e ‘oua ia, he ‘ikai
ke tau fa‘a lava ha me‘a” (*Discourses of Wilford
Woodruff*, 60).

NA‘Á NE HIKI FAKAHOKOHOKO E NGAAHI ME‘A NE HOKÓ

Na‘e kau ‘i he ngaahi me‘a na‘e tohi ‘e Uilifooti Utalafi ha ‘ū tohinoa volume ‘e hongofulu mā hiva ‘oku ‘i ai ha peesi ‘e 7,000 tupu ‘o laka hake ‘i he ta‘u ‘e onongofulu mā uá.

Na‘e muimui ‘a Uilifooti Utalafi ki he fale‘i ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o ne faivelenga ‘i hono tauhi ‘o ha tohinoá. ‘Oku tauhi ‘i he ngaahi ‘ākaivi ‘a e ‘Ōfisi ‘o e Faihisitōlia ‘o e Siasí ha peesi ‘e fitu afe nai ‘o e ngaahi tohinoa ‘a Uilifooti Utalafi. Na‘e mahu‘inga ‘aupito ‘a e lekooti na‘á ne tauhi kiate ia, ki hono fāmílí, pea ki he Siasí fakakātoa he taimí ni. ‘I he konga kimui ‘o e mo‘uí ‘a ‘Eletā Utalafi, ‘i he 1856, na‘e kamata ai ‘ene ngāue ko e faihisitōlia ‘o e Siasí, kae talu pē mei he kamata‘anga ‘o ‘ene mo‘uí ‘i he Siasí, na‘á ne ongo‘i na‘e ‘i ai hono lakanga tauhi ke lekooti e ngaahi me‘a mahu‘inga na‘e hokó, ngaahi lea, ngaahi feitu‘u, kakai, mo e ngaahi me‘a na‘e hoko ‘i hono Toe Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei. ‘Oku makatu‘unga e ngaahi me‘a lahi ‘oku tau ‘ilo‘i ‘o kau ki he hisitōlia ‘o e Siasí ‘i hono kamata‘angá mei he‘ene ngaahi tohinoa lahi na‘e hiki.

Tā valivali ‘a Harold I. Hopkinson

‘I he ‘aho 20 ‘o Sānuali 1872, na‘á ne hiki e ngaahi me‘a ko ‘ení ‘i he‘ene tohinoá, fekau‘aki mo e me‘a na‘á ne akonaki ‘aki ‘i he Ako‘anga ‘o e Kau Palōfita:

“‘Oku ‘i ai ha kaveinga ‘e taha ‘oku ou fie lea ki ai fekau‘aki mo hono tauhi ‘o ha tohinoá ‘o e ngaahi fengā-ue‘aki ‘a e ‘Otuá mo kitautolú. Kuo tu‘o lahi ‘eku fakakaukau ki he pehē ‘e he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá mo e ni‘ihi kehe pē ‘oku fu‘u lahi ‘eku tokanga ki he kaveingá ni; ka ‘i he taimi na‘e fokotu‘u ai ‘e he Palōfita ko Siosefá ‘a e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, na‘á ne fale‘i kinautolu ke tauhi ha hisitōlia ‘o ‘enau mo‘uí, peá ne talaange hono ‘uhinga na‘e totonu ke nau fai ai ‘ení. Talu ‘eku fuofua kau ki he Siasí ni mo ‘eku ma‘u ‘a e laumālie mo e uiui‘i ko ‘ení. Na‘a ku hiki ha lekooti ‘o e fuofua malanga ne u fanongo aí, pea talu mei he ‘aho ko iá ‘o a‘u mai ki he taimí ni mo ‘eku tauhi ha tohinoa faka‘aho. ‘I he taimi kotoa pē ne u fanongo ai ki ha malanga, akonaki, pe kikite ‘a Siosefa Sāmita, ne u ongo‘i ma‘u pē ko hoku fatongia ke hiki ia; na‘e ‘ikai ke u ongo‘i fiemālie pea ‘ikai ke u lava ‘o kai, inu, pe mohe kae ‘oua pē kuó u hiki ia; pea kuo anga hoku ‘atamái ‘i he kaveingá ni, ko ‘eku fanongo pē ki ha akonaki ‘a Siosefa Sāmita ka na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha‘aku peni pe pepa, ne u foki ki ‘api peá u tangutu hifo ‘o hiki kotoa ‘ene malangá, ‘o meimei ‘i he fo‘i lea ki he fo‘i lea mo e sētesi ki he sētesi ‘o hangē pē ko ‘ene lea ‘akí, pea ko ‘ene ‘osi pē ‘eku hiki kuo to‘o ia meiate au, ‘o ‘ikai te u toe manatu ki ai. Ko e me‘afoaki ‘eni ‘a e ‘Otuá kiate au.

“Na‘e feinga ‘a e tēvoló ke to‘o ‘eku mo‘uí talu pē mei he ‘aho na‘e fā‘ele‘i ai aú ‘o a‘u mai ki he taimí ni, ‘o lahi ange ia ‘i he mo‘uí ‘a e kau tangata kehé. Hangē kuo ‘osi faka‘ilonga‘i pē au ‘e he filí ke ne faka‘auhá. Ko e ‘uhinga pē ‘e taha ‘oku ou ‘ilo‘i ‘oku hoko ai ‘ení: na‘e ‘ilo‘i ‘e he tēvoló kapau te u kau ki he Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e

Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, te u hiki 'a e hisitōlia 'o e Siasi ko iá pea tauhi he lekōtí 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá, kau 'apose-toló mo e kaumātu'á" (oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 476–77).

NA'Á NE FAKAMO'ONI KI HONO HIKI 'O HA TOHINOÁ MO FAKATOKANGA KI HE KAU FAIHISITŌLIA HE KAHA'Ú

'Ata ofi 'o ha peesi mei he tohinoá 'a Uilifooti Utalafi

Na'e hiki 'e Uilifooti Utalafi 'i he'ene tohinoá he 'aho 6 'o Sepitema 1856, 'o pehē: "Oku 'ikai ke tau fa'a fakakaukau ki hono mahu'inga 'o e ngaahi me'a 'oku hoko mai ki ate kitautolú ka 'oku tau toki ongo'i kimui 'a honau mahu'ingá. 'Oku tau mo'ui 'i ha taha 'o e ngaahi to'u tangata mahu'inga taha kuo mo'ui ai e tangatá 'i he māmaní, pea 'oku totonu ke tau hiki ha faka-

matala 'o e ngaahi me'a mahu'inga ko ia 'oku tau mamata ki ai ko hono fakahoko 'o e ngaahi kikite mo e ngaahi fakahā 'a e 'Otuá. 'Oku lahi 'a e ngaahi fakahā 'oku lolotonga fakakakato 'i hotau kuongá ni, pea 'i he taimi 'oku tau mamata ai ki he'ene hokó 'oku tau loto ke hiki honau lekōtí" (*Wilford Woodruff's Journal*, 4:444; na'e fakalelei'i 'a e faka'ilonga mālōlōó, fakamata'itohi lahi, mo e sipelá).

'I he 'aho 17 'o Mā'asi 1857, na'á ne tohi ai 'o pehē "Kuo te'eki ai ha taimi ne u faka'aonga'i 'aonga ange ai hoku taimi ki he lelei 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ka ko 'eku hiki 'eku tohinoá. ... Na'e 'ikai ma'u 'i he māmaní ha lekooti 'o e ni'ihī e ngaahi malanga nāunau'ia taha kau ki he ongoongolelei, ngaahi mo'oni, mo e ngaahi fakahā na'e 'omai mei he 'Otuá ki he kakaí ni 'o fakafou 'i he ngutu 'o e kau Palōfita ko Siosefá, Pilihamí, Hípá, mo e Toko Hongofulu Mā Uá, tuku kehe pē 'i he'eku ngaahi tohinoá, pea 'oku fakatahataha'i kinautolu 'i he hisitōlia 'o e Siasi pea fakamafola atu ki he Kāingalotu 'o e 'Otuá 'i he ngaahi to'u tangata kotoa pē 'i he kaha'ú. 'Ikai 'oku ou ma'u 'eku totongi ki he ngāue na'á ku faí? 'Io" (*Wilford Woodruff's Journal*, 5:37; na'e fakalelei'i e faka'ilonga mālōlōó, fakamata'itohi lahi, mo e sipelá).

Na'á ne hiki 'ene fakamo'oni 'i he'ene tohinoá he 'aho 5 'o Siulai 1877, 'o pehē: "Na'e ue'i au 'e he 'Otuá ke u hiki ha tohinoá mo ha hisitōlia 'o e Siasi ni, pea 'oku ou 'oatu ha fakatokanga ki he kau faihisitōlia 'o e kaha'ú ke nau tui ki he'eku hisitōlia 'o e Siasi mo e pule'anga ko 'eni, he 'oku mo'oni 'eku fakamo'oni, pea 'e fakahā 'i he maama kaha'ú 'a e mo'oni 'o e ngaahi lekooti ko iá" (*Wilford Woodruff's Journal*, 7:359; na'e fakalelei'i 'a e faka'ilonga mālōlōó, fakamata'itohi lahi, mo e sipelá).

NA'Á NE MANAKO LAHI KI HE NGĀUE FAKATEMIPALÉ

Kia Uilifooti Utalafi, ko e taha 'o e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga taha 'o e ongoongolelei ko e ngāue ma'á e kakai pekiá. Na'á ne hoko ko e 'uluaki palesiteni 'o e Temipale Seni Siaosi 'Iutaá. Na'á ne fokotu'u kimui ai 'a e Kautaha Tohihohoko 'a 'Iutaá, 'a ia na'á ne fakahoko 'a e ngāue ki hono fakamo'ui 'o kinautolu kuo pekiá. Na'e lea 'a 'Eletā Utalafi 'i he 1877 'o kau ki hono mahu'inga 'o e ngaahi temipalé mo e ngāue fakatemipalé:

"Ko hotau fatongia ke tu'u hake pea langa e ngaahi temipalé ni. 'Oku ou lau e kongá ko 'eni 'o 'etau ngāue fakafaipekaú ko ha misiona 'oku mahu'inga lahi 'o tatau pē mo hono malanga'i 'o e kakai mo'ui; 'e fanongo 'a e kakai pekiá ki he le'o 'o e kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumalié, pea he 'ikai lava ke nau ha'u 'i he pongipongi toetu'ú, kae 'oua leva kuo fakahoko ha ngaahi ouau pau ma'anautolu 'i he ngaahi Temipale kuo langa ki he huafa 'o e 'Otuá. Ko e ngāue lahi tatau pē 'oku fakahoko ke fakamo'ui ha tangata kuo pekiá mo ha tangata mo'ui. ...

Ko e Temipale Seni Siaosi 'Iutaá, 1876, 'a ia ne fakahoko ai e ngāue fakatemipale ma'á e Ngaahi Tamai Ne Nau Kamata 'a e 'Iunaiteti Siteiti mo e kau taki kehe 'i mu'á

Faitā 'a Jesse A. Tye

“Kimu’a peá u faka’osí, te u fakahā heni, ‘i he uike ‘e ua kimu’a peá u mavahe mei Seni Siaoší, na’e fakataha mai e ngaahi laumālie ‘o e kakai kuo pekiá ‘o takatakai ‘iate au, mo nau fie ‘ilo ki hono ‘uhinga na’e ‘ikai ke tau huhu’i ai kinautolú. Na’a nau pehē mai, ‘Kuo ta’u lahi ho’omou faka’aonga’i e Fale ‘Enitaumení, ka ne te’eki pē ke mou fai ha me’a ma’amautolu. Na’a mau fakatoka e makatu’unga ‘o e pule’anga ‘oku mou fiefia ai he taimi ní, pea ne te’eki ‘aupito ke mau mavahe mei ai, ka ne mau tauhi mo’oni ki ai pea mau faitotonu ki he ‘Otuá.’ Ko kinautolu ‘eni ne nau fakamo’oni hingoa ki he Fanongonongo ‘o e Tau’atāinā, pea na’a nau tatali kiate au ‘i he ‘aho ‘e ua mo e pō ‘e ua. Ne u ofo ai, he neongo kuo fakahoko ha ngāue lahi, ka ne ‘ikai ke fai ha ngāue ma’anautolu. Ne te’eki ai pē ke hū e fakakaukau ko iá ki hoku lotó, he mahalo ne talu pē kamata ‘a e ngāue ‘o a’u mai ki he taimi ni mo ‘emau fakakaukau pē ‘amautolu ki homau ngaahi kaungāme’a mo e kāinga ofí. Ne u ‘alu pē he taimi ko iá ki he fai’anga papitaisó ‘o ui ‘a misa Makalisitā ke ne papitaiso au ma’anautolu na’a nau fakamo’oni hingoa ‘i he Fakanongonongo ‘o e Tau’atāinā, mo ha kau tangata ‘iloa kehe ‘e toko nima-ngofulu, ko honau fakakātoá ko e toko teau, ‘a ia na’e kau ai ‘a Sione Uesilē, Kolomupusi, mo ha nī’ihi kehe; ne u papitaiso leva ia ma’á e kau Palesiteni kotoa ‘o e ‘Iunaiteti Siteití, tuku kehe pē ha toko tolu; pea ko e tonu pē e ‘uhinga ke fai ai ha ngāue kiate kinautolú, ‘e fai ‘e ha taha ‘a e ngāue ma’anautolú” (‘i he *Journal of Discourses*, 19:228–29).

Mei he taimi ko iá, kuo ‘osi kakato ‘a e ngāue fakatempiale ‘o e kau palesiteni ko ia ‘e toko tolú.

Ke Lava ‘o Fakamo’ui ‘a Kitautolu, ko e Ngaahi Tamai Ne Nau Kamata ‘a e ‘Iunaiteti Siteití pea mo Uilifooti Utalafi

NA'E FEINGA 'A SĒTANE KE TA'OFI E NGĀUE 'A E 'EIKÍ

Hili ha melino ‘i he faitu’u Hihifó ‘i ha ta’u nounou ‘e hongofulu (1847–57), ne toe fetaulaki pē ‘a e Siasí mo e fakatangá. Na’e ‘ilo’i ‘e he kau taki ‘o e Siasí ko ‘ene nofo’i pē ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e faitu’u Hihifó, te nau toe fehanga hangai pē mo e ngaahi fakatanga pea mo e ngaahi faingata’a ko ia ne nau fehanga hangai mo ia kimu’a ‘i he taimi ne tuli ai kinautolu mei ‘Ohaioó, Mísulí, mo ‘Ilinoisí. Na’e ‘ikai pē tukunoa’i ‘e he kakai angakoví ‘a e Siasí.

Na’e fakatapui fakalotofale pē ‘a e Tempale Manitai ‘lutaá ‘i he ‘aho 17 ‘o Mē 1888. Na’e fai ‘e ‘Eletā Lolenisou Sinou ‘a e lotu fakatapuí, ‘a ia na’e teuteu’i ‘e Palesiteni Uilifooti Utalafi.

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Uilifooti Utalafi ‘i ha tohi na’a ne fai kia Palesiteni Sione Teila mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he ‘aho 15 ‘o Sepitema 1879: “Oku feinga mālohi ‘a e tēvoló ke ta’ofi hono langa ‘o e ngaahi tempalé, mo e ngāue ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku tokoni’i ia ‘e he kakai angakoví, ka ‘oku pule ‘a e ‘Otuá, kāinga, pea te Ne tu’u ‘i homou tafa’akí ‘o a’u ki he ngata’angá” (‘oku hā ‘i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 528).

KO HA TA’U FAINGATA’A ‘A E 1884

‘I he’ene a’u mai ki he 1884, na’e fakatahataha’i mai ‘e he pule’anga Fetulolo (Federal) ‘o e ‘Iunaiteti Siteití hono ngaahi mafái ‘o ‘ikai ki hono fakafepakí’i pē ‘o e mali tokolahí, ka ke fakamanamana’i e mo’ui ‘a e kakai Siasí pea mo e Siasí. ‘Oku hā mai ha kongā ‘o e lotu ‘ita ‘i he taimi ko iá he fetalanoa’aki ‘a ha tokotaha Siasí ko Sione Nikolosoni ko e ‘ētita ‘o ha nusipepa ‘e taha, mo ha fakamaau ‘a e fetuloló ‘i he hā ‘a Misa Nikilosoni ke fakamāu’i ‘i he fakamaau’angá.

Na’e pehē ‘e Misa Nikolosoni ‘i he’ene fakamatalá: “‘Oku ‘osi pau ‘eku taumu’á, pea ko ‘eku ‘amanakí he ‘ikai toe lava ke liliu. ‘A ia ko ‘eni, te u kei tu’u ‘i hono mateakí’i ‘o e ‘Otuá, anganofu ki hoku fāmílí, mo e me’a ‘oku ou ‘ilo ko hoku fatongia ki he Konisitūtone ‘a e fonua, ‘a ia ‘okú ne fakapapu’i mai ki he tangata’i fonuá ‘a e tau’atāina kakato ke lotú.” Na’e tali ki ai ‘e he fakamāu ‘o ne pehē, “Kapa-pau ‘oku ‘ikai te ke tukulolo ki ai pea kuo pau leva ke ke

tali hono ngaahi nunu'á; ka 'oku fakahaa'i atu 'a e lotu 'o e kakai 'o 'Ameliká, ... pea 'e kei tu'ulāhoko pē 'a e lao ko 'eni' peá ne momosi kimoutolu mo ho'omou kautahá ke efuefu" (*Deseret News* [Fakauike], 21 Oct. 1885, 1).

'OKU UI IA KE NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 'Epeleli 1889: Siaoosi Q. Kēnoni, Uilifooti Utalafi, mo Siosefa F. Sāmīta

Na'e tokanga'i 'e Uilifooti Utalafi 'a e Siasí 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá mei he taimi na'e pekia ai 'a Palesiteni Sione Teila he 'aho 25 'o Siulai 1887 'o a'u ki he taimi na'e hikinima'i ai ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 'aho 7 'o 'Epeleli 1889. 'I he konifelenisi lahi he 'aho ko iá, na'á ne pehē: "Ko e taha e 'aho 7 ko 'eni 'o 'Epeleli 1889, 'o e ngaahi 'aho mahu'inga taha 'i he'eku mo'uí, he ne u hoko ai ko e Palesiteni 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i he lotu kotoa ki ai hanau toko taha mano. Na'e 'uluaki hikinima'i 'e he ngaahi kōlomú pea hoko ki ai mo e ha'o-fangá kotoa 'o hangē pē ko ia na'e fai 'ia Palesiteni Sione Teilá. Ko e tu'unga mā'olunga taha 'eni kuo foaki

ki ha tangata 'i he kakanó. Ne foaki ia kiate au 'i hoku ta'u valungofulu mā tolú. 'Oku ou lotua ki he 'Otuá ke ne malu'i au mo 'omi ha mālohi ke u fua 'aki hoku uiui'i 'o a'u ki he ngata'anga 'o hoku ngaahi 'ahó. Kuo tokanga'i au 'e he 'Eiki 'o a'u mai ki he taimi lolotongá" ('oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 564–65).

'OKU TOTONU KE MA'U 'E HE PALESITENI 'A E MĀLOHI PEANGĀUE FAKATAHA MO E 'OTUÁ

Na'e akonaki 'a Palesiteni Uilifooti Utalafi 'o kau ki hono ngaahi fatongiá 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí: "Ko hoku fatongiá ke ngāue fakataha mo e 'Otuá, neongo ko ha me'angāue vaivai pē au 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá. Ko hoku fatongiá ke u ma'u 'a e mālohi 'o e 'Otuá. Pea 'i he taimi 'oku ou ma'u ai 'eni, 'oku totonu leva ke poupou'i au 'e hoku ongo tokoní peá na ngāue mo au. 'Oku totonu ke mau lotu taha mo fakakaukau taha 'i he me'a kotoa pē, 'a e fakatu'asino mo e fakalaumālie, 'a ia 'oku mau fehangahangai mo ia 'i he ngāue 'a e Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá. Pea 'oku ou fiefia ke fakahā ko e me'a pē 'eni ne hokó talu mei hono uiui'i au ki he tu'ungá ni, pe talu mei hono fokotu'u 'o e Kau Palesitenisi 'o e Siasí" (*Discourses of Wilford Woodruff*, 89).

NA'Á NE PULE LOLOTONGA HA TAIMI FAINGATA'A LAHI

Ko ha taimi faingata'a lahi mo'oni ia ki he Siasí 'a e kamata 'e Palesiteni Uilifooti Utalafi 'ene ngāue ko e Palesiteni 'o e Siasí. Na'e pekia 'a Sione Teila 'okú ne ma-ma'o mei hono fonuá, pea na'e fakahū pilisone e tokolahi 'o e kau taki 'iloa 'o e Siasí pe ko e 'ikai pē ke nau lava 'o taki lelei e Siasí koe'uhi ko e ngaahi fakatangá. Na'e 'ikai ngata pē 'e hono 'ai 'e he ngaahi lao 'o e (fetu-loló) ke ta'efakalao hono fai 'o e mali tokolahí ka nau tapui foki 'a kinautolu na'e kau ki ai mei ha'anau fili pe lele ki ha lakanga fakapule'anga. Hangē na'e 'ikai ha 'amanaki ki ha hoko 'a 'Iutā ko ha siteití. Na'e 'i ai ha lao na'e fokotu'u ke ne to'o e totonu 'a e kāingalotu kotoa 'o e Siasí ke hoko ko ha tangata'ifonuá. Na'e veteki e tu'unga maau 'o e Siasí ko ha kautaha fakalaó, na'a nau to'o 'a e pa'anga vahehongofulú, pea na'e 'ave 'a e Temipale Sikuea mo e ngaahi koloa kehe 'a e Siasí ki he pule'anga 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e feinga lahi ha nīhi tokolahi ke faka'auha e tu'u tau'atāina 'a e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e tu'u fakatu'utāmaki lahi 'a e ngāue fakafaifekau ma'á e kakai mo'uí pea mo e ngāue fakatemipale ma'á e kakai pekiá.

‘OKU TAFOKI ‘A E PULE‘ANGÁ ‘O FAKAFEPAKI KI HE KĀINGALOTÚ

Na’e fakamatala’i fakanounou ‘e Palesiteni Uilifooti Utalafi ‘a e 1889 ‘i he’ene tohinoá ‘o pehē: “Pea ne ‘osi pehē ‘a e ta’u 1889, pea ‘oku kamata ke fakahoko e lea ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, ‘a ia na’á ne pehē ‘e tafoki ‘a e pule‘angá kotoa ‘o fakafepaki ki Saione pea tau’i e Kāingalotú. Kuo te’eki ai ha taimi kuo fakafonu ‘aki ai e pule‘angá ha ngaahi loi kau ki he Siasí ‘o hangē ko e ‘aho ní. ‘E hoko ‘a e 1890 ko ha ta’u mahu’inga ki he Kāingalotú mo [e] pule‘anga ‘Ameliká” (*Wilford Woodruff’s Journal*, 9:74; na’e fakalelei’i ‘a e faka’ilonga mālōlō, fakamata’itohi lahi, mo e sipelá).

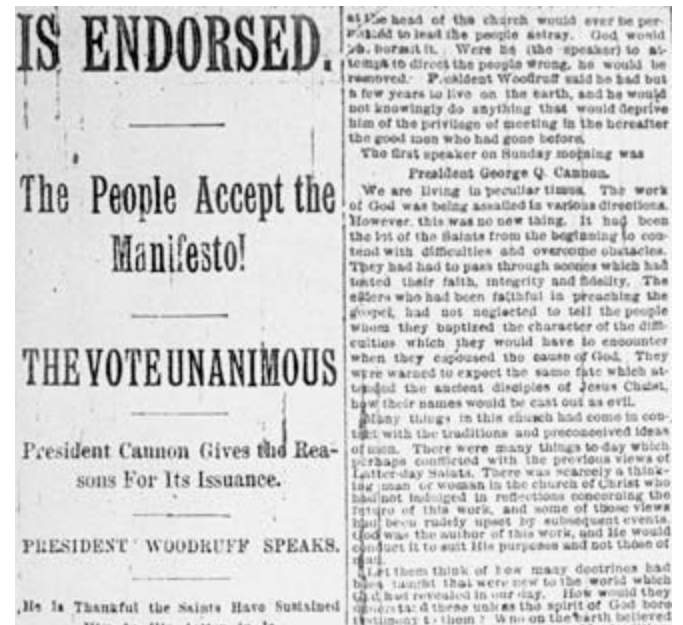
Uilifooti mo ‘Ema Sāmita Utalafi

NA’E MA’U ‘A E FANONGONONGO FAKAMAFAI’I ‘I HE FAKAHĀ

Na’e fakamahino’i ‘i he Fanongonongo Fakamafai’i kau ki he mali tokolahí (vakai, Fanongonongo Fakamafai’i 1) ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí fekau‘aki mo hono ta’ofi ke toe hokohoko atu hono fai ‘o e mali tokolahí. Hili ha ngaahi ta’u ‘o e feilaulau mo e tauhi ‘a e Kāingalotú ki he fekau ‘a e ‘Eikí kau ki he mali tokolahí, na’e ‘ahi‘ahi’i ‘enau tui ki he kau palōfita mo‘uí.

“Ko ha ngaahi ta’u fakatu‘utāmaki ‘eni (ngaahi ta’u ‘o e 1880) kia Palesiteni Utalafi, kau taki kehe ‘o e Siasí, mo e kāingalotú fakakātoa ‘o e Siasí. Na’e tokolahi ‘a e ni‘ihi na’e fakahū ko ‘enau fai ‘a e mali tokolahí. Na’e mole e ngaahi koloa ‘a e Siasí ‘i hono tukuhaui ta’etotonu mo fa’ao fakamālohi’i ‘e he pule‘angá. Na’e kole ‘a Palesiteni Utalafi ‘i he loto fakatōkilalo ki he ‘Eikí ke tokoni mai. Na’e ‘osi e ngaahi uike mo e fāinga lahi ‘a Palesiteni Utalafi mo e kole ki he ‘Eikí. Na’e ‘oange ‘e he

‘Eikí ha me‘a-hā-mai kiate ia ‘o fakahaai ai ‘a e ngaahi nunu‘a hono hokohoko atu ‘o e mali tokolahí peá ne fakahinohino ‘a Palesiteni Utalafi ‘i he me‘a ke ne fai. ‘I he ‘aho 24 ‘o Sepitema 1890, na’á ne ‘oatu ‘a e fakamatala ‘oku ui ‘i he taimí ni ko e Fanongonongo Fakamafai’i ‘a ia ‘oku fanongonongo ai hono fakangata hono fai ‘o e mali tokolahí” (Brian Smith, “Wilford Woodruff: ‘Wilford the Faithful’ Became God’s Anointed,” *Church News*, 1 May 1993, 10).

Fakamatala ‘i he nusipepa Salt Lake Herald ki he Fanongonongo Fakamafai’i, 7 ‘o ‘Okatopa 1890

Na’e akonaki ‘a Palesiteni Utalafi ‘i he’ene lea ‘i ha konifelenisi fakasiteiki ‘i Lōkani ‘i ‘Iutā, ‘i Nōvema ‘o e 1891, ‘o pehē:

“Pea ‘ilonga ha me‘a te nau lea ‘aki ‘i hono ue’i ‘a kinautolu ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oní ‘e hoko ia ko e Folofola, ‘e hoko ia ko e finangalo ‘o e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e fakakaukau ‘a e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e folofola ‘a e ‘Eikí, ‘e hoko ia ko e le‘o ‘o e ‘Eikí, pea mo e mālohi ‘o e ‘Otuá ki he fakamo‘uí’ [T&F 68:4].

“Ko e mālohi ko iá kuo mau tataki ‘aki ‘a ‘Isilelí. Ko e mālohi ia na’e pule’i mo tataki ‘aki ‘e Palesiteni ‘Iongi e Siasí. Ko e mālohi tatau pē na’e pule’i mo tataki ‘aki ‘e Palesiteni Sione Teila ‘a e Siasí. Pea ko e founa pē ia kuó u ngāue ‘akí, ‘o fakatatau ki he lelei taha ‘oku ou malava ke fai, ‘i he fatongia ko iá. ‘Oku ‘ikai te u loto ke ma’u ‘e he Kāingalotú ‘a e mahino ‘oku ‘ikai ke tau kau mo e ‘Eikí, pea ‘oku ‘ikai te Ne tuku mai ha ngaahi fakahā kiate kinautolu; he ‘okú ne foaki mai e ngaahi fakahā kiate kinautolu, pea te ne foaki mai ‘a e fakahā kae ‘oua kuo ‘osi ‘a e me‘a ko ‘eni ‘oku hokó.

“Kuó u ma’u kimuí ni mai ha ngaahi fakahā, pea ‘oku nau mātu’aki mahu’inga kiate au, pea te u fakahā atu ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí kiate aú. Tuku ke u fakamahino’i ki homou ‘atamaí ‘a e me’a ‘oku ui ko e fanongonongo fakamafai’i. Kuo folofola ‘a e ‘Eikí kiate au ‘i he fakahā ‘oku tokolahi ‘aupito ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i Saione ‘oku ‘ahi’ahi’i lahi honau lotó koe’uhi ko e fanongonongo fakamafai’i ko iá. ...

“Na’e fakahāa’i kiate au ‘e he ‘Eikí ‘i he me’a-hā-mai mo e fakahā ‘a e me’a tofu pē ko ia ‘e hokó ‘o kapau he ‘ikai ke tau tuku hono fai ‘ení. ... ‘E ta’ofi ‘a e ngaahi ouau [fakatemipale] kotoa pē ‘i he fonua ko Saioné kotoa. ‘E pule ‘a e puputu’ú ‘i ‘Isileli kátoa, pea ‘e ma’u pōpula ha kau tangata tokolahi. ‘E hoko mai ‘a e faingata’á ni ki he Siasí fakakátoa, pea na’e totonu ke fakamālohi’i kitautolu ke ta’ofi hono fai ‘ení. Ka ko e fehu’í ‘ení, pe ‘oku totonu ke ta’ofi ia ‘i he founzá ni, pe ‘i he founzá kuo fakahā ‘e he ‘Eikí kiate kitautolú, pea tukuange hotau kau palōfita mo e kau ‘apostoló mo ‘etau ngaahi tamaí ko ha kau tangata tau’atáina, pea tuku ‘a e ngaahi temipalé ‘i he nima ‘o e kakaí, koe’uhí ke lava ‘o huhu’i ‘a e kakai pekiá. ...

“... Ne u mamata ki he me’a tonu ‘e hokó ‘o kapau he ‘ikai fai ha me’a. Kuo fuoloa ‘eku ma’u ‘a e laumālie ko ‘ení. Ka ‘oku ou fie talaatu ‘eni: Na’e tonu ke u tukuange kotoa e ngaahi temipalé mei hotau nimá. Na’e totonu ke u ‘alu au ki fale pōpula, pea tuku mo e tangata kotoa pē ke ‘ō ‘o ngāue pōpula, ka ne ta’e ‘oua hono fekau’i au ‘e he

‘Otuá ‘o e langí ke u fai ‘a ia na’á ku fakahokó; pea ‘i he hokosia ‘a e houa na’e fekau’i ai au ke u fakahoko iá, na’e mahino kānokato kiate au. Na’á ku lotú ki he ‘Eikí, mo hiki ‘a e me’a ne folofola mai ‘aki ‘e he ‘Eikí. Ne u folahi ia ‘i mu’a ‘i hoku kāingá—ko ha kau tangata mālohi hangē ko Misa [Siaosi] Q. Kēnoní, Misa [Siosefa] F. Sāmita, mo e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Na’e mei tatau pē ha’aku feinga ke fakatafoki ha kau tau ‘oku nau to’o e ngaahi fuka mei honau halá mo ha’aku fakatafoki kinautolu mei he hala ‘oku nau pehē ‘oku totonú. Ne loto tatau e kau tangatá ni mo au, pea loto tatau mai mo ha Kāingalotu ‘e toko tahamano. Ko e hā hono ‘uhingá? Koe’uhí he na’e ue’i kinautolu ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otuá pea ‘e he ngaahi fakahā ‘a Sisū Kalaisí ke nau fai ia” (“Remarks Made by President

Wilford Woodruff,” *Deseret Evening News*, 7 Nov. 1891, 4; vakai foki, Fanongonongo Fakamafai’i 1, Ngaahi Konga na’e to’o mei he Lea ‘a Palesiteni Uilifooti Utalafi ‘e tolu ‘o fekau’aki mo e Fanongonongo Fakamafai’i).

‘OKU PULE ‘A E ‘OTUÁ

Ko e tangata ngāue faka’uhila ‘i he Temipale Sōlekí ko ‘I falemi Siaosi Holotingi, ‘i ‘olunga he taha ‘o e ngaahi tumu’aki tōtao ‘o e temipalé, 1893

‘E fakahoko e ngaahi taumu’a ‘a e ‘Eikí, pea ‘e lava ke tau falala kuo foaki ‘a e mālohi ki he palōfita takitaha ‘okú ne pule’i ‘a e kakai ‘o e ‘Eikí ke ne muimui ‘i ha hala pau. Na’e pehē ‘e Palesiteni Utalafi: “Okú ou lea ki ‘Isileli kotoa he ‘ahó ni, ‘oku ou lea ki māmani kátoa, kuo ‘ikai ‘aupito fakanofó ‘e he ‘Otuá ‘o ‘Isilelí, ‘a ia na’á ne fokotu’u ‘a e Siasi mo e pule’anga ko ‘ení, ha Palesiteni pe Kau Palesiteni ke nau taki hala’i ia. Fanongo ki ai, ‘e ‘Isileli, he ‘ikai lava ‘e ha ta-

ngata kuó ne mānava ‘aki e mānava ‘o e mo’uí ‘o ma’u e ngaahi kī ko ‘ení ‘o e pule’anga ‘o e ‘Otuá pea ne taki e kakaí ke nau hē” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 74).

NA’Á NE AKONAKI KAU KI HE FAKAHÁ

Na’e akonaki ‘aki ‘e Palesiteni Uilifooti Utalafi e ngaahi me’a ko ‘ení ‘o fekau’aki mo e fakahāa:

“Ko e hā ‘a e fakahā? Ko e fakamo’oni ia ‘a e Tamaí mo e ‘Aló. Ko homou toko fiha nai kuo ma’u fakahā? Ko homou tokofiha kuo fanafana atu ki ai ‘a e Laumālie ‘o e ‘Otuá—‘a e kihí’i le’o sí’? Ne u mei ‘i he maama au ‘o e ngaahi laumālié ‘i he ngaahi ta’u lahi kuo hilí ‘o kapau na’e ‘ikai ke u muimui ki he ngaahi ue’i ‘a e kihí’i le’o sí’i. Ko e ngaahi fakahā ‘eni ‘a Sisū Kalaisí, ‘a e fakamo’oni mālohi taha ‘e lava ke ma’u ‘e ha tangata pe fe-fine. Kuó u ma’u ha ngaahi fakamo’oni lahi talu ‘eku fehokotaki mo e Siasi pea mo e pule’angá ni. Kuo faitā-puekina tu’o lahi au ‘aki ‘a e ngaahi me’afoaki pea mo e ngaahi ‘alo’ofa pau, ngaahi fakahā mo e tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló; ka ‘i he ngaahi me’a kotoa ko iá kuo te’eki ai ke u ma’u ha me’a ‘e lava ke u falala ange ki ai ka ko e kihí’i le’o sí’i ‘o e Laumālie Mā’oni’oni” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 45).

“Ko e tomua 'ilo 'eni ne foaki mai 'e he 'Otuá 'o fekau'aki mo 'ene ngāue ... 'a ia ko e taha 'o e ngaahi tefito'i tupu'anga 'o e mālohi 'oku ma'u 'e he Kāingalotú. Ko e tefito ia 'o e ma'u fakahā mei he 'ulu 'o e siasí ki he siasí—ko ha tefito'i mo'oni 'oku 'ikai ke ngāue 'i ha tangata pē 'e toko taha, pe kau tangata 'e toko tolu, pe toko hongofulu mā ua; ka 'oku a'u atu ia ki he tokotaha fakafō'ituitui kotoa pē 'i he Siasí, 'o ma'u lahi ange pe si'isi'i ange, 'o fakatatau pē ki he fili 'a e tokotaha takitaha ke ne ma'u iá. Neongo ia, 'oku 'i ai ha founga kuo tu'utu'uni, 'a ia 'e ma'u ai 'a e fakahā mei he 'Eikí ki hono pule'i hono siasí. Ko e tangata pē 'e toko taha 'i he māmaní, 'i he taimi 'e taha, 'okú ne ma'u 'a e mālohi ko 'ení. Ka 'oku ma'u 'e he mēmipa fakafō'ituitui kotoa pē 'a e faingamālie ke ma'u ha fakahā mei he 'Eikí ke takitaki 'aki ia 'i he'ene ngaahi ngāue pē 'a'anā” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 54).

“He 'ikai fakangofua 'e he 'Eikí ke u 'i he tu'unga ko 'ení 'i ha 'aho 'e taha 'o 'eku mo'uí, tuku kehe kapau na'á ku ongo'ingofua 'a e Laumālie Mā'oní'oní mo e ngaahi fakahā 'a e 'Otuá. 'Oku fu'u tōmui ia he 'ahó ni ki he Siasí ni ke tu'u ta'e 'i ai ha fakahā” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 57).

NA'Á NE MAMATA 'I HA ME'A-HĀ-MAI KAU KI HE NGAARI TAUMUA 'A E 'OTUÁ

Na'e tohi 'e Uilifooti Utalafi 'i he'ene tohinoá 'i he 'aho 26 'o Sānuali 1880 'o pehē: “Hili ha'aku lotu mo fakalaululoto, ne u 'alu 'o mohe. Ne tō hifo 'o mohe 'o a'u ki he tu'upaoó nai. Ne u 'ā hake. Ne lilingi hifo 'e he 'Eikí 'a Hono laumālie kiate au pea fakahā ki hoku 'atamai ha me'a-hā-mai koe'uhí ke lava 'o mahino lelei kiate au 'a e fakakaukau mo e finangalo 'o e 'Otuá pea mo 'Ene ngaahi taumu'a fekau'aki mo homau pule'angá pea mo e kakai 'o Saioné. Pea 'i hono faka'ā 'a e me'a-hā-mai 'i hoku 'atamai ke mahino 'a e tu'unga na'e 'i ai homau pule'angá, 'a 'enau fai angahalá, anga fakalieliá, mo honau tu'unga 'auhá mo e fakamaau 'a e 'Otuá pea mo e faka'auha na'e fakatatali mai kiate kinautolú, pea 'i he taimi na'e mahino ai kiate au 'a e fatongia lahi mo kāfakafa na'e hilifaki ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetoló 'i he 'ao 'o e 'Otuá mo e kau 'āngelo 'o e langí, na'e ngangana hoku lo'imatá pea na'e viviku hoku piló 'o hangē ko e viviku mei he hahau 'o e langí. Pea na'á ku 'ā hake pea fakahā mai 'e he 'Eikí kiate au 'a homau fatongiá, 'a e fatongia 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo e kaumātu'a faivelenga kotoa pē 'o 'Isilelí” (*Wilford Woodruff's Journal*, 7:546; na'e fakalelei 'i 'a e faka'ilo-nga mālōloó, tohi fakamata'itohi lahí, mo e sipelá).

Na'e 'ai 'e 'Eletā Utalafi ha tatau 'o e fakahā na'á ne ma'ú, 'i he'ene kei hoko 'eni ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ne 'ave ia ki he Kau Palesitenisí 'o e Siasí.

Faitā 'a Charles R. Savage

Tā 'o e ouau fakatoka 'o e maka tumu'aki 'o e Temipale Sōleki, 6 'o 'Epeleli 1892, 'a ia na'e kau mai ki ai ha kakai 'e toko 50,000

Tikite fakaafe ki hono fakatapui 'o e Temipale Sōleki

NA'E FOKOTU'U 'A E KAUTAHA TOHIHOKÓ

Na'e tokanga lahi ma'u pē 'a Palesiteni Uilifooti Utalafi ki he ngāue ma'á e kakai pekiá. 'I he 1894 na'á ne tataki hono fokotu'u 'o e Kautaha Tohihohoko 'a 'Tutaá. 'I he ta'u tatau pē, na'e fanongonongo ai 'e Palesiteni Utalafi ha ngaahi me'a mahu'inga kuo fakahā mai 'e he 'Eikí fekau'aki mo e sila 'o e ngaahi fāmilí:

“'Oku mau loto ke kamata atu mei he taimí ni hono fakatotolo'i 'e he Kāingalotú 'a 'enau ngaahi tohihohokó ki he mama'o taha te nau lavá, pea ke nau [sila] ki he'enua ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé. [Sila] foki mo e fānaú ki he'enua mātua, pea hokohoko pehē atu ai pē 'a e sēini ko 'ení ki he mama'o taha temou lava ke a'usiá. ... Ko e finangalo 'eni 'o e 'Eikí ki he kakai ni, pea 'oku ou pehē kapau te mou fa'a fakakaukau ki ai te mou 'ilo'i 'oku mo'oni 'eni. ...

“... ‘E tali kakato ‘e he ngaahi kui ‘a e kakaí ni ‘a e ongoongoleléi. Ko hoku fatongia ia ke faka‘apa‘apa ki he‘eku tamai na‘á ne fakatupu au ‘i he kakanó. Ko homou fatongia ke fai ‘a e me‘a tatau. ‘I ho‘omou fai ‘ení, ‘e nofo‘ia kimoutolu ‘e he Laumálie ‘o e ‘Otuá. Pea te tau hokohoko atu ‘a e ngāue ni, pea ‘e fakalahi mai ‘e he ‘Eikí ‘a e maama ki he maama ko ia kuo tau ‘osi ma‘ú. ... ‘Oku ‘i ai ha kau tangata ‘i he ha‘ofangá ni ‘oku nau loto ke ohi [silá‘i] mai kinautolu kiate au. ‘Oku ou pehē kiate kinautolu he ‘ahó ni, ‘o kapau ‘oku lava ke nau fanongo mai, Mou ō pea ohi [silá‘i] kimoutolu ki ho‘omou ngaahi tamai, pea fakamo‘ui ho‘omou ngaahi tamai, pea mou fatongia ‘aki ‘a e ngāue ki he hokohoko ‘o ho‘omou ngaahi kuí ko ha kau faifakamo‘ui ‘i he Mo‘unga ‘o Saioné, pea ‘e tāpuaki‘i kimoutolu ‘e he ‘Otuá ‘i ho‘omou fai ‘ení. Ko e me‘a ‘eni ‘oku ou fie lea atu ‘akí, mo ia ‘oku ou loto ke fakahoko ‘i hotau ngaahi tempalé ... Kuó u hoha‘a lahi ki he me‘á ni. Kuó u ma‘u ha holi lahi ‘e lava ke u mo‘ui ke fakaa‘u e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki he Kāingalotú, he ‘oku nau mo‘oni. Ko ha sitepu kinautolu ‘e taha ‘i he ngāue fakafaipekaú pea ‘i he ngāue ki he ngaahi ‘enitaumení ‘i he ngaahi tempale ko ‘eni ‘o hotau ‘Otuá. ... Kuó u fai ‘a e ngāue pea tokoni mai ki ai hoku ngaahi kaume‘á ‘o mau huhu‘i ‘a e fale ‘o ‘eku tamai pea mo ‘eku fa‘eé. ‘I he taimi ne u fehu‘i ai ki he ‘Eikí ‘a e founga ‘e lava ke u huhu‘i ai hoku kakai pekiá, lolotonga ‘eku ‘i Seni Siasí pea ‘ikai foki ke ‘i ai haku fāmili, na‘e folofola mai ‘a e ‘Eikí ke u ui e Kāingalotu ‘i Seni Siasí pea tuku ke nau fakahoko e ouaú ma‘aku ‘i he tempale ko iá, pea te ne tali ia. ... Ko ha fakahā ‘eni kiate kitautolu. ‘E lava ke tau fetokoni‘aki ‘i he ngaahi me‘á ni” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 157–59).

NA‘E FAKAMAHINO‘I ‘A E FONO ‘O E ‘AUKAÍ

Na‘e liliu ‘i he 1896 ‘i he fakahinohino ‘a Palesiteni Uilifooti Utalafi, ‘a hono fakahoko ‘o e “‘aho ‘aukaí” ‘i he ‘uluaki Tu‘apulelulu ‘o e māhiná ki he ‘uluaki Sāpate ‘o e māhiná ‘o hangē ko ia ‘oku tau lolotonga fakahokó. Na‘e fakahoko fakataha mo e liliu ko ‘ení hono toutou tala ‘e he Kau Palesitenisií ha ngaahi tefito‘i mo‘oni ta‘engata: “Ko e ‘ulungāanga fakafonua ia ‘i ha ngaahi feitu‘u ‘e ni‘ihi ke lau ko e ‘aukaí ‘a e ‘ikai ke ma‘u me‘atokoni pongipongi. ‘Oku ‘ikai tatau ‘eni mo e fakakaukau pea mo hono fakahoko ‘o e ‘aukaí. ‘I he taimi na‘e fakahoko ai e ‘aukaí ‘i he ngaahi ‘aho kimu‘a atú, ko e laó ke ‘oua na‘a fai ha kai mei he ‘aho ki mu‘á kae ‘oua kuo ‘osi ‘a e fakataha‘anga he ho‘atā ‘o e ‘aho ‘aukaí. Ko e mahino foki fekau‘aki mo e ngaahi foaki ki he masivá, ko e me‘a-

kai ko ia na‘e fie ma‘u ki he ongo houakáí ‘e foaki ia ki he masivá, pea ko kinautolu ‘oku lahi e me‘a ‘oku nau ma‘ú ke nau foaki lahi ange ‘o fai ‘aki ‘enau ongo‘í” (“An Address,” *The Deseret Weekly*, 14 Nov. 1896, 678).

‘OKU ‘UNU MĀMĀLIE PĒ ‘A SAIONE KI MU‘A

Na‘e akonaki ‘a Palesiteni Uilifooti Utalafi ‘o pehē:

“‘Oku lahi ha ngaahi me‘a kuo hoko ‘a ia ‘oku fu‘u faikehekehe ‘aupito ia mo e ngaahi fakakaukau na‘e ma‘u ki mu‘a fekau‘aki mo e founga ‘e fakahoko ‘aki hono langa hake ‘o Saioné ‘o fie ma‘u ai ke ‘ilo‘i ‘e he tokotaha kotoa pē ko e ‘Otuá ‘okú ne tataki ‘a kitautolu ‘i he hala ‘oku tau muimui ai

he taimi ní. Ki ha ni‘ihi ‘oku fakahema ke mole ‘enau ‘amanaki pea fakatu‘atamaki ki he ngaahi me‘a na‘e hokó, mahalo ‘e hangē ‘a Saione ia ko ha vaka ‘oku tēkina mei he feitu‘u ‘oku totonu ke li taula aí, koe‘uhi he ko e ngaahi me‘a pe ngaahi ngāue ko ia ‘oku fakahokó, ‘oku nau fakakaukau kinautolu ‘e fakatu‘utāmaki kiate kitautolu pea ki he ngāue ‘a e ‘Otuá.

Ko ha laka faka‘ali‘ali fakasiteiti ‘i hono fakafiefia‘i ‘o e hoko ‘a ‘lutā ko e siteiti ‘i he 1896

“Kuo ‘i ai ma‘u pē ha ni‘ihi tokosi‘i ‘iate kitautolu kuo nau ongo‘í ‘e ‘i ai pē ha fa‘ahinga me‘a kovi ‘e hoko mai, pea kuo ‘ikai ke nau sio ki he fakapotopoto ‘a e ‘Otuá ‘i he ngaahi sitepu ko ia kuo tataki atu ai ‘a hono kakaí. Kuo nau fehu‘ia pea fakaanga‘i ‘a e fale‘i ko ia kuo

Faitā 'a George E. Anderson

Tā na'e fai 'i he 'aho 24 'o Siulai 1897 'o e kau paionia 'oku nau kei mo'ui 'a ia na'a nau hū ki he Tele'a Sōleki 'i he ta'u 'e nimangofulu kimu'a ai, 'i he 1847

faí mo e ngaahi founa kuo fakahokó pea nau pehē kuo ngata 'a e ma'u fakahaá pea na'e 'ikai kei tatakí e Kāingalotú 'e ha kau tangata kuo fakahā kiate kinautolu 'e he 'Otuá 'a hono finangaló. ... Kuo fakamo'oni'i 'i he me'a kuo hokó ko kinautolu 'oku nau fai e ngaahi tuku-aki'i 'i he ngaahi me'a peheé, 'oku 'ikai ke nau ma'u e ue'i 'a e Laumālié.

“Ka ko e kakai faive-lengá—'a kinautolu na'a nau mo'ui ko ha Kāingalotu na'e fai pau ki he'enau tuí mo e ngaahi me'a na'e fie ma'u 'e he ongoongolelé—na'e 'ikai uesia kinautolu 'e he fa'hinga loto fakaveiveiua ko 'eni. Mahalo pē ne 'i ai e ngaahi me'a lahi na'e 'ikai mahino kiate kinautolu, 'o 'ikai fu'u mahino kakato kiate kinautolu he taimi ko iá 'a hono ngaahi

Faitā 'a Don O. Thorpe

Ko ha tokotoko, tatā, mo e holoholo na'e faka'aonga'i 'e Palesiteni Utalafi 'i he ngaahi ta'u faka'osi 'o 'ene mo'ui

'uhingá; ka 'i he'enau ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, pea ne tatakí kinautolú, na'a nau falala ai ki he 'Eiki pea nau ongo'i fiamālie pē ke tuku 'a hono pule'i 'o hono pule-angá mo hono ngaahi ngāue ki hono poto aoniú. Na'e 'alu pē taimí mo e tupulaki 'i honau 'atamai 'a e totonu 'o e founa na'e ngāue 'aki 'e he Siasí. Kuo toutou hoko 'eni lolotonga 'emau ngāue 'o faingofua ai pē 'ene mahino 'a e ngaahi me'a kiate kinautolu 'oku nau 'ilo'i hotau hisitōliá.

Neongo ia, na'e sivi'i ma'u pē e tui 'a e kakai 'i he founa ko 'eni” (*Discourses of Wilford Woodruff*, 141–42).

KUO PAU KE TAU NGĀUE KE MA'U 'A E LAUMĀLIÉ

Fakatokanga'i e fakamatala ko 'eni meia Palesiteni Uilifooti Utalafi:

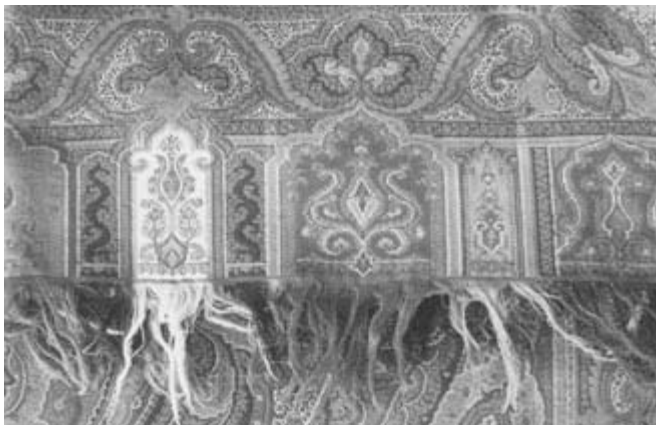
“Na'e 'a'ahi tu'o lahi mai 'a Siosefa Sāmita kiate au hili 'ene pekiá, 'o ne ako'i mai ha ngaahi tefito'i mo'oni lahi na'e mahu'inga. ... Na'á ne talamai kiate au ke u ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, mo ha ngaahi me'a kehe pē; pea 'oku tau fie ma'u katoa ia. ...

“Ne 'a'ahi mai foki kiate au 'a Pilikihami 'Tongi hili 'ene pekiá. ... Peá ne fakahā mai na'e akonekina ia 'e Siosefa Sāmita 'i he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó ke ne ako'i 'a e kakai ke nau ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Otuá. Na'á ne pehē, “Oku ou loto ke ke ako'i e kakai ke nau ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Otuá. He 'ikai ke mou lava 'o langa hake 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá ta'ekau ai ia.’

“Ko e me'a ia 'oku ou fie lea 'aki ki he hou'eiki tangata mo e kau fafine 'i heni he 'aho ní. 'Oku totonu ke ngāue 'a e tangata mo e fefine kotoa pē 'i he Siasí ni ke ne ma'u 'a e Laumālie ko iá. 'Oku 'ātakai 'iate kitautolu 'a e ngaahi laumālie 'uli 'oku fakafetau ki he 'Otuá pea ki he me'a kotoa pē 'oku kau ki hono langa hake e pule-anga 'o e 'Otuá; pea 'oku tau fie ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko 'eni ka tau lava ke ikuna'i e ngaahi ivi tāki-ekiná ni. Ne u ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'i he'eku ngaahi fefononga'akí. Ko e tangata kotoa pē 'okú ne

ma'u ia kuó ne 'alu atu ki he ngoue vainé mo ngāue faivelenga ai ma'á e ngāue 'a e 'Otuá. Na'á ku lau ki he tauhi mai 'a e kau 'āngeló kiate aú. Ko e hā ne fai 'e he kau 'āngeló ni? Ne ako'i kiate au 'e hanau taha 'a e ngaahi me'a felāve'i mo e ngaahi faka'ilonga ko ia 'oku totonu ke hoko kimu'a 'i he hā'e le mai 'a e Foha 'o e Tangatá. Na'e ō mai ha nī'hi 'o fakahaofi 'eku mo'uí. Pea hā leva? Na'a nau tafoki 'o 'alu meiate au. Ka 'oku fēfē leva 'a e Laumālie Mā'oni'oni ia? 'Oku 'ikai mavahe 'a e Laumālie Mā'oni'oni meiate au 'o kapau 'oku ou fai 'a hoku fatongiá. 'Oku 'ikai mavahe ia mei ha tangata 'okú ne fai hono fatongiá. Kuo mau 'ilo'i kotoa 'eni. Na'e talaange 'e Siosefa Sāmita kia Misa Sione Teila he taimi 'e taha ke ne ngāue ke ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Otuá, pea muimui ki he me'a 'okú ne talaangé, pea 'e hoko ia ko ha tefito'i mo'oni 'o e fakahaá kiate ia. Kuo tāpuaki'i au 'e he 'Otuá 'aki ia, pea ko e me'a kotoa pē kuó u fakahoko talu 'eku kau ki he Siasí ni na'e fakahoko ia 'o fakatatau ki he tefito'i mo'oni ko iá. Kuo fakahā kiate au 'e he Laumālie 'o e 'Otuá 'a e me'a ke faí, pea na'á ku muimui ki ai" ("Discourse," *The Deseret Weekly*, 7 Nov. 1896, 642–43).

NA'E FAKALĀNGILANGI'I IA 'E HE KĀINGALOTÚ 'AKI HANO FAKAMANATU HONO 'AHO FĀ'ELE'Í

Falé 'a Don O. Thorpe

Ko e taha 'o e ngaahi me'a'ofa na'e foaki kia Palesitani Utalafi 'i hono ta'u hivangofulú ko e me'a 'ufi'ufi mohenga faka'ofa'ofa ko 'eni na'e ngaahi 'aki 'a e silika 'lutaá.

"Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga taha na'e hoko 'i he mo'ui lōloa 'a Palesitani Utalafi ko hono fakamanatu hono ta'u hivangofulú he 'aho 1 'o Mā'asi, 1897. Na'e fakataha mai ai ha Kāingalotu 'o lauiafe ki he Tāpanekale Sōlekí ke fakalāngilangi'i ia. Ne fai 'e hono ongo tokoní mo ha nī'hi 'o e Kau Taki Mā'olungá ha ngaahi lea ne taau mo e 'ahó. Na'e foaki kiate ia 'e he kau ngāue 'o e temipalé ha tokotoko na'e teuteu'i 'aki e siliva. Na'e hiva'i 'e he ha'ofanga tokolahi ko 'eni 'a e 'Fakamālō ki he 'Otuá.' 'I he foki 'a Palesitani Utalafi ki

hono 'apí, na'á ne hiki 'i he'ene tohinoá 'a e ngaahi ongo na'á ne ma'u kau ki he 'ahó. 'Na'e ongo 'aupito kiate au 'a e me'a ne u mamata ki aí. Ne u manatu'i lelei 'eku lotu 'o kole ki he 'Eikí ke u lava 'o mo'ui ke u mamata 'i ha Palōfita pe ko ha 'Aposetolo te ne ako'i kiate au 'a e ongoongolelei 'a Kalaisí. Ko 'eni 'oku ou tu'u 'i ha Tāpanekale faka'ofa'ofa kuo fonu 'i ha fānau 'e laumano, mo ha kau Palōfita, kau 'Aposetolo mo e Kāinga Mā'oni'oni. Na'á ku 'utu'utufia. Ka ne u kei lea pē ki he fu'u ha'ofanga tokolahí ni' " (Preston Nibley, *The Presidents of the Church* [1974], 132–33).

KO HA TANGATA MAMATA ME'A-HĀ-MAI FAKAKIKITE IA

Na'e ma'u 'e Uilifooti Utalafi ha visone mahino kau ki he mo'uí pea na'á ne tauhi faivelenga ki ai. Na'á ne pehē 'i ha taimi 'e taha: "He ko e hā hono 'aonga ki ha tangata ke ne ma'u 'a māmani kotoa pē kae mole hono laumālie 'o'oná? 'Oku 'ikai lahi hono 'aongá. Ko e hā ha me'a 'e foaki 'e ha tangata ke fetongi 'aki hono laumālié, 'i he taimi 'e a'u atu ai ki he tafa'aki 'e taha 'o e veilí? 'Oku ou fakatumutumu 'i he si'i 'o e tokanga 'oku hā sino mei he kakai 'o māmani ki honau tu'unga 'i he kaha'ú. 'Oku hala 'atā ha taha heni he 'ahó ni ka ko ia pē 'e mo'ui lōloa tatau 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí mo hono Tupu'angá—'o a'u ki he ngaahi kuonga ta'engata 'o 'itānití, pea ko e iku'anga ta'engata 'o e tokotaha fakafo'ituitui kotoa pē 'oku makatu'unga ia 'i he anga hono ngāue 'aki 'o e ngaahi ta'u si'i mo nounou 'o e mo'uí. 'Oku ou fehu'i ai 'i he huafa 'o e 'Eikí, ko e hā hano 'aonga 'o e manakoá kiate koe pe ko au? Ko e hā 'a e koulá pe silivá, pe ngaahi lelei 'o e māmani ki ha taha 'iate kitautolu, [ka ke ma'u mai 'aki pē] 'a e me'a 'oku fie ma'u ke tau kai, inu, mo vala, pea mo hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá. Kapau 'e ta'ofi 'etau lotú, pea tau hoko 'o 'āvea 'i he ngaahi koloa 'o māmani, ko e tumutumu ia 'o e valé mo e holi ta'e'aongá. Ko 'etau vakai ki he anga 'o e tō'onga 'a ha kakai 'e nī'hi, te ke meimei mahalo koe te nau nofo pē heni 'o ta'engata, pea ko honau iku'anga ta'engatá 'e makatu'unga ia 'i he lahi 'o e pa'anga 'oku nau ma'ú. 'Oku ou fa'a fehu'i he taimi 'e nī'hi ki he Kāingalotu 'o e Siasí, ko e hā hono lahi 'o e me'a ne tau ma'u 'i he'etau omi ki heni? Ko e hā hono lahi 'o e me'a ne tau 'omaí, pea na'e ma'u ia mei fē? 'Oku 'ikai ke u tui na'e 'omi 'e ha taha ha uai'fi pe ha fale piliki; 'oku 'ikai ke u tui au na'e fā'ele'i ha taha 'o kitautolu 'i ha funga tu'a 'o ha hoosi pe ha salioite, pe na'a tau 'omi ha 'inasi 'i ha kautaha lēlue, mo ha fanga pulu pea mo ha ngaahi fale, ka na'e fā'ele'i telefua pē kitautolu 'o hangē ko Siopé, pea te u pehē te tau mavahe telefua pē mei heni 'o hangē ko iá" (*Discourses of Wilford Woodruff*, 243–44).

NA'E 'ILOA IA KO "UILIFOOTI KO E FAIVELENGÁ"

Palesiteni Uilifooti Utalafi, 'Aokosi 1898

I he tu'u 'a e tā 'o e mafu 'o Palesiteni Uilifooti Utalafi 'i he 'aho 2 'o Sepitema 1898, na'e 'i ai ha 'uhinga ke tengihia ia 'e he Kāingalotu 'o e 'Otuá, he kuo mavahe atu mei honau lotolotongá ha mo'ui na'e faka'e'i'eiki. Ko ha mo'ui faka'e'i'eiki ia he na'e fakatapui ke ne 'unuaki ki mu'a 'a e ngāue 'o Saioné. Na'e tohi 'e Palesiteni Utalafi 'i he'ene tohinoá he ngaahi ta'u kimu'a aí 'o pehē: "Ke 'ilo'i 'eni, ko au

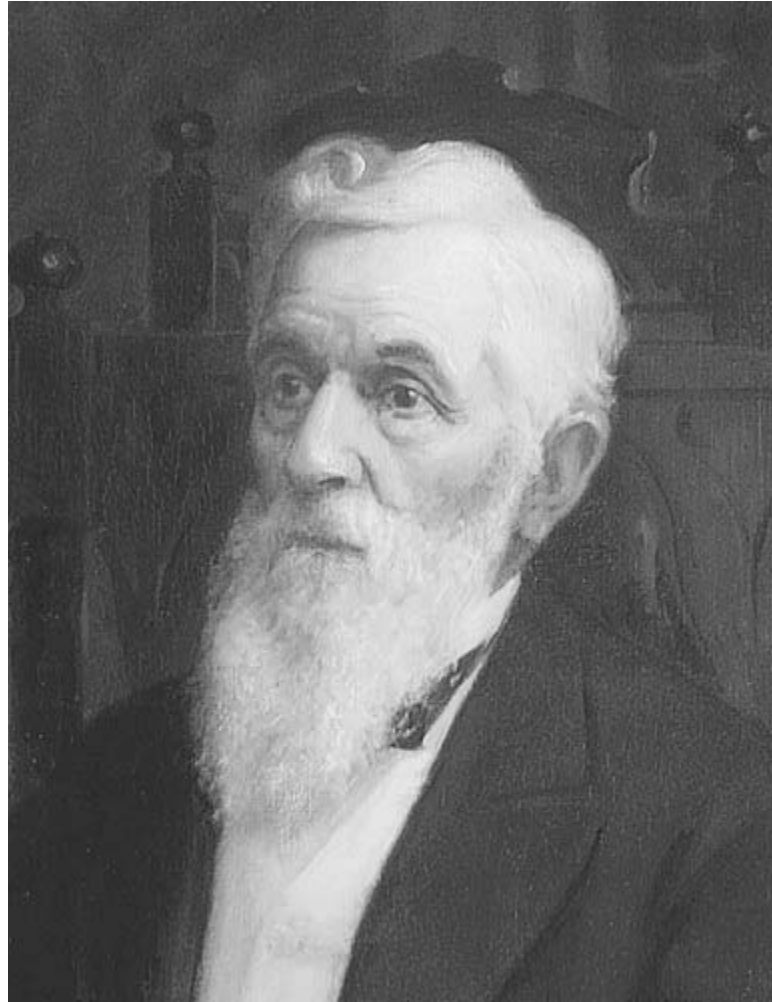
Uilifooti Utalafi, 'oku ou fai ha fuakava tau'atāina mo hoku 'Otuá, 'oku ou fakatapui au ki he 'Eiki 'i he loto tau'atāina, fakataha mo 'eku ngaahi koloá mo e me'a kotoa pē, 'i he taumu'a ke tokoni 'i hono langa hake 'o Hono Pule'angá mo Hono Saioné 'i he funga 'o māmaní, koe'uhí ke u tauhi 'a 'Ene fonó. 'Oku ou tuku 'a e me'a kotoa pē 'i he 'ao 'o e Pisope 'o Hono Siasí, koe'uhí ke u ala hoko ai ko ha 'ea hoko fakalao ki he Pule'anga fakasilesitiale 'o e 'Otuá" ('oku hā 'i he Cowley, *Wilford Woodruff*, 45).

Ko Uilifooti Utalafi ko ha tangata na'e faka'ānaua he'ene kei talavou 'e 'i ai ha 'aho te ne mamata ai ki ha 'Aposetolo 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, pea na'á ne mo'ui 'o 'a'eva 'i he hala 'o e kau palōfitá pea a'u ki he'ene nofo fakataha mo e Kāingalotú. Ko e faka'amu ia 'a Palesiteni Utalafi ke ne faivelenga 'i he me'a kotoa pē 'o a'u ki he ngata'anga 'o 'ene mo'uí. Na'e 'iloa ia 'e he tokolahi ko "Uilifooti ko e Tangata Faivelengá"; na'e ui ia 'e he 'Eiki 'i ha fakahā kimu'a ko " 'eku tamaio'eiki" (T&F 118:6). Toki lea fakamanatu faka'ofu'ofa ia ki ha foha 'o e 'Otuá.

VAHE 5

Lolenisou Sinou

PALESITENI HONO NIMA 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A LOLENISOU SINOÚ

Ta'u

motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i he 'aho 3 'o 'Epeleli 1814 'i Manatua, Vahefonua Pōtesí 'i 'Ohaiō, kia 'Ōliva mo Lionola Petipouni Sinou.

- 22 Na'e kamata ako he Ako'anga Fakahepeluú 'i Ketilani (fa'ahita'u failaú, 1836); na'e papitaiso ki he Siasí 'i Ketilani 'i 'Ohaiō (19 'o Sune 1836)
- 23 Na'e ngāue fakafaifekau ki 'Ohaiō (fa'ahita'u failaú, 1837).
- 24–25 Na'e ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakatonga 'o Misulí, 'Ilinoisí, Kenitaki, mo 'Ohaiō (1838–39).
- 26–29 Na'e ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani (1840–43).
- 31 Na'e mali mo Sālotē Mēlilí Sikuaea, Mele 'Atalaine Kōtati, Sela Pilisaati, mo Hūlita 'Amelia Sikuaea (1845).
- 34 Na'e fakanofu ko e 'Aposetolo (12 'o Fēpueli 1849).
- 35 Na'e tokoni ki hono fokotu'u 'o e Pa'anga Tokoni Fehikitaki Tu'uma'ú ('Okatopa 1849).
- 35–38 Na'e ngāue fakafaifekau 'i 'Ītali; na'á ne alea'i mo tokanga'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Ītali ('Okatopa 1849–Siulai 1852).
- 38 Na'e fili ia ki he Falealea 'o 'Iutaá (1852); na'á ne ngāue 'i ha ta'u 'e 29.
- 39 Na'á ne tokanga'i hono fakakolonia 'o e Kolo ko Pilikihamí, 'i 'Iutā (1853).
- 49–50 Na'á ne fakahoko ha ngāue fakafaifekau makehe ki Hauai'i; na'á ne meimei melema (1864).
- 58–68 Na'e hoko ko e palesitēni 'o e Fakataha Alēlea 'o e Falealea Fakavahe 'o 'Iutaá (1872–82); na'e tokoni 'i he fakatapu'i hono tu'o ua 'o Palesitainē ki he foki mai ki ai 'a e kau Siú (1872–73).
- 59–63 Na'e hoko ko ha tokoni kia Palesitēni Pilikihami 'Iongi ('Epeleli 1873–'Aokosi 1877).
- 59 Na'á ne kamata 'a e Kautaha Uouangatahá 'i he Kolo ko Pilikihami Sítí (1873–80).
- 71 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he kau 'Initia 'i he feitu'u fakatokelau-hihifo 'o e 'Iunaiteti Siteití (1885).
- 72–73 Na'e fakahū pilisone ia 'i he māhina 'e valu ko 'ene fakahoko e mali tokolahí (1886–87).
- 74 Na'á ne fai e lotu fakatapu'i 'i he Temipale Manitai 'Iutaá (21 'o Mē 1888).
- 75 Na'á ne hoko ko e Palesitēni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (7 'o 'Epeleli 1889).
- 76 Na'e 'oatu 'a e Fanongonongo Fakamafai'í (Fanongonongo Fakamafai'í 1) 'o fakangata 'a e mali tokolahí (1890).
- 79 Na'á ne hoko ko e palesitēni 'o e Temipale Sōlekí (1893).
- 84 Na'e 'a'ahi kiate ia 'a e Fakamo'uí 'i he Temipale Sōlekí (1898); na'á ne hoko ko e Palesitēni 'o e Siasí (13 'o Sepitema 1898).
- 85 Na'á ne tu'uaki 'a e vahēhongofulú, 'o kamata 'i he feitu'u fakatonga 'o 'Iutaá (Mē 1899).
- 87 Na'á ne pekia 'i Sōleki Sítí, 'i 'Iutā (10 'o 'Okatopa 1901).

Ko e tamasi'i faama 'a Lolenisou Sinou 'i 'Ohaiō 'i 'Amelika 'i he konga kimu'a 'o e senituli hono hongofulu mā hivá. Na'e kau 'i he'ene ngaahi ngāue faka'ahó 'a e tā 'akaú, faka'ata'atā e ngoue'angá, mo tokanga'i e fāmá 'i he fa'a mama'o mei ai 'a 'ene tamaí. Ko e foha lahi taha ia 'i ha fāmili tokolahi pea na'e 'ikai ke ne 'ilo'i 'e ia e me'a ko e nofo noá. Na'e fakatupulaki 'e hono fāmili 'a e ngaahi ha'i 'o e 'ofá mo e falalá mo e fetokoni'aki ko ia na'e fokotu'u ke tu'uloá.

NA'E KAU 'I HE KONGA KI MU'A 'O 'ENE MO'UÍ 'A E NGAHI LĒSONI FEKAU'AKI MO E FATONGIÁ

Na'e nofo 'a 'Ōliva mo Lōseta Sinou 'i Niu 'Ingilani. 'I he hili pē hono fā'ele'i hona ongo 'ofefiné, na'a nau hiki leva mei Niu 'Ingilani ki 'Ohaiō, 'o fā'ele'i ai 'ena fānau kehe 'e toko nima—ko ha ongo tamaiki fefine mo e fānau tangata 'e toko tolu. Ko 'ena fānau fika nimá 'a Lolenisou pea ko 'ena tamasi'i lahí ia. Na'e nofo 'ene ongomātu'á 'o hoko ko ha ongo faama 'i he Vahefonua Pōtesí 'i 'Ohaiō. Na'e vave 'a e a'u atu ki ai hona ngaahi kāingá mo e kaungāme'a 'i mu'a mei Niu 'Ingilani. Na'e fakalau mai pē e ta'ú mo e hoko 'a e fāmili Sinou 'o tu'umālie mo 'iloa.

Feitu'u na'e fā'ele'i ai 'a Lolenisou Sinoú, 'i Manatua, 'i 'Ohaiō

Ko e kakai na'e ako 'a e ongomātu'a mo e kāinga 'o Lolenisou Sinoú pea mo ha kakai tokolahi kehe pē 'i he koló. Na'a nau fakalotolahi'i 'enau fānau ke fekumi ki he lāngilangi faka'atamaí, anga fakafonuá, mo e lavame'a fakasōsialé. Na'e ma'u 'e Lolenisou 'a e fakalotolahi tatau mo 'eni pea na'a ne feinga mālohi ke fakalato e ngaahi 'amanaki 'a hono fāmili mo e kaungā'apí.

Na'e lahi e fa'a mama'o 'a e tamaí 'a Lolenisou mei 'api koe'uhi ko ha pisinisi fakatātaha pē pea mo e kakaí foki. Taimi lahi na'e tuku ai 'a Lolenisou ke ne tokanga'i 'a 'api 'okú ne kei si'isi'i. Na'e hangē pē 'oku 'ikai ke fu'u faingata'á kiate ia 'a e ngaahi fatongia 'o ha faama lahi mo tu'umālie. 'I he'ene fakahoko kei si'i e ngaahi

kavenga ko 'ení, na'a ne ngāue he taimi, loto ma'u, mo longomo'ui. 'I he'ene tupu 'o matu'otu'a angé na'a ne tokanga'i hono uta vaka hifo e fua 'o e fāmá he vaitafé ki Niu 'Ōlini. Neongo na'e fie ma'u ke fai e ngāué ni 'i ha ngaahi māhina lahi, ka na'e kei falala'anga pē mo malava ke ne fai e ngāué.

NA'E AKO'I IA KE NE ANGA'OFA, LOTO TAU'ATĀINA, MO KĀTAKI

'I he piokālafí 'o Lolenisou Sinou na'e fa'u 'e hono tuofefine lahi ko 'Ilisá, na'a ne tohi ai 'o pehē: "Na'e siasi Papitaiso 'emau ongomātu'á pea na'a na fakahā 'ena tui fakalotu ko iá; ka na'e 'ikai ke na fu'u fakahoha'asi pe vili ta'e'unua ke nau tui ki ai; ne hoko honau falé ko e fakataha'anga ia 'o e ngaahi lelei mo e fakakaukau poto 'o e ngaahi siasí, pea nau talanoa'i mo'oni 'enau anga fakakaume'á."

(Eliza R. Snow Smith, *Biography and Family*

Record of Lorenzo Snow [1975], 2). Na'e 'ikai ke tali 'a e 'ita vave mo ta'e'uhingá 'i he ngaahi vahevahe na'e fakahoko 'i honau 'apí, pea na'e fakalotolahi'i 'a Lolenisou mo hono ngaahi tokouá mo e tuofāfiné ke nau fakamaheni ki ha kakai tokolahi 'oku kehekehe 'enau ngaahi fakakaukau. Na'a ne ma'u mei he'ene ngaahi toutou folau ko ia ki Niu 'Ōlini ha faingamālie ke ne vakai ai ki ha kakai mo ha ngaahi me'a kehekehe na'e hoko.

Tā tongitongi 'o Lolenisou Sinou na'e fai 'e Frederick Piercy

NA'Á NE MANAKO HE LAUTOHÍ

Ko e kaungā takanga tu'uma'u 'o Lolenisou Sinoú 'a e ngaahi tohi laukongá. 'I he taimi na'e 'ikai fie ma'u ai ia ki he ngaahi fatongia 'o e fāmá, na'a ne to'o ha tohi pea 'alu ki he feitu'u he 'ikai toe fakahoha'asi ai iá. Na'a ne lau e ngaahi tohi kehekehe pea na'a ne 'ilo ki he hisitōliá, siokālafí, mo e ngaahi tohi kehekehe, 'a e fa'ahinga mei he kuonga kimu'á pea mo e taimi ní fakatou'osi.

NA'Á NE FIE HŪ KI HE SŌTIÁ

Mahalo na'e kau e manako 'a Lolenisou Sinou he hisitōliá 'a 'ene fie hū he sōtiá. Taimi nounou pē mei he hoko hono ta'u uofulu mā tahá, na'a ne fakakakato 'ene ako he ako'anga mā'olungá pea na'e fokotu'u ia ko ha lafitani 'i he sōtiá 'e he kōvana 'o 'Ohaiō. Ka 'i he'ene ongo'i 'e toe lelei ange hono kaha'ú 'i he sōtiá ka hū ki he

kolisi, na'á ne mālōlō fakataimi mei he'ene ako fakakau-taú, fakatau atu hono 'inasi 'i he kelekele 'ene tamaí, pea hiki ki 'Opelini, 'i 'Ohaiō. Ne toki fokotu'u pē ai 'e he kau Pelesipitiliané ha kolisi 'iloa 'i he ngaahi ta'u si'i ki mu'á.

NA'E ULUI 'ENE FINE'EIKÍ MO HONO ONGO TUOFĀFINÉ

Na'e ako 'a Lolenisou Sinou 'i ha ta'u 'e taha 'i he Kolisi 'i 'Opelini. Neongo ko hono natula ke 'ofa mo tokanga ki he kakaí, ne te'eki ke 'i ai ha fa'ahinga tui fakalotu kuo fokotu'u fakalao te ne tohoaki'i 'a 'ene tokangá. 'I he ofi ke 'osi hono teemi he akó, na'á ne tohi ki hono tuofefine ko 'Ilisá, "Kapau 'oku 'ikai ha me'a 'e lelei ange 'i he me'a 'oku ma'u heni he Kolisi 'i 'Opelini, ta 'oku 'ikai ke u toe fie ma'u 'e au ha fa'ahinga tui fakalotu" (Smith, *Biography and Family Record*, 5).

'Ilisa R. Sinou

Ko e fa'e 'a Lolenisou Sinoú mo hono tuofefine 'e taha 'i he fāmilí ne na fuofua kau ki he Siasi 'o Sísū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ne toki kau kimui mai hono tuofefine ko 'Ilisá. Na'e fakapa'apa'i lahi 'e Lolenisou 'a e ngaahi fakakaukau mo e fakafuofua 'a 'Ilisá, peá ne tohi ki ai 'i Ketilani, 'i 'Ohaiō, 'o fai ha ngaahi fehu'i lahi fekau'aki mo e tui fakalotu ne toki fakahā

fo'ou maí. Na'á ne tali 'ene ngaahi fehu'i mo kole ange ke ne ha'u ki Ketilani 'o ako mo Palōfesa Sikisasi, 'a ia na'e noo'i mai 'e he kau taki 'o e Siasi ke ne ako'i e lea faka-Hepeluú. 'I he fa'hita'u failau 'o e 1836, na'e mavahe ai 'a Lolenisou mei 'Opelini 'o hiki ki Ketilani.

NA'Á NE LOTO TAU'ATĀINA MO TALILELEI E SIASÍ

Na'e vēkeveke 'a Lolenisou Sinou ke fe'iloaki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'e 'ikai fuoloa mei he'ene a'u mai ki Ketilani 'i 'Ohaiō, na'á ne talanoa ai mo hono tuofefine ko 'Ilisá he halá mo e "fakalaka fakavavevave hake 'a Siosefa. Na'á ne ki'i taimi si'i hifo pē ke fakafe'iloaki ia kia Lolenisou pea ke talaange kia 'Iliisa: "Iliisa, 'omai ho tuonga'ané ke tau kai efiāfi 'i 'api.' Na'e nofo totongi 'a 'Iliisa he taimi ko iá he 'api 'o e Palōfitá mo fai-ako 'i hono 'apiako fakatāutahá. Ne siofi pē 'e Lolenisou 'a e tokotaha fo'ou ko 'ení 'o a'u ki he 'ikai te ne toe sio ki ai, peá ne pehē ange ki hono tuofefine: 'Ko ha tangata fakafofo 'aupito 'a Siosefa Sāmita. 'Oku ou loto ke u maheni lelei ange mo ia. Mahalo pē 'oku 'i ai ha me'a lahi

ange ia kau kia Siosefa Sāmita mo e tui faka-Māmongá 'i he me'a kuó u faka'amu ke u 'ilo'i' " (Thomas C. Romney, *The Life of Lorenzo Snow* [1955], 23).

Na'e tatau pē 'a Lolenisou mo 'ene tamaí, 'o 'ikai 'aupito ke ne tali ha tui fakalotu ta'e te ne 'ilo lahi ki ai pea fai 'aki pē hono talaange ki ai 'oku mo'oni e tui fakalotu ko iá. Na'á ne lau 'e ia e tui faka-Māmongá ko ha fakamo'ui mo e fakafiemālie kiate kinautolu 'oku mamahí. Na'á ne tokanga 'aupito 'i he'ene ako ki he tui fakalotú, fanongo ki he ngaahi malanga 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he kakaí, peá na talanoa fakaekinaua pē. Na'á ne fakakaungāme'a ki he tamaí 'a e Palōfitá, 'a ia na'á ne talaange ki ai, " 'E vavé ni pē ho'o tui ki he mo'oni 'o e ngāue 'o e ngaahi 'aho kimui ní, pea 'e papitaiso koe, pea te ke hoko 'o ma'ongo'onga tatau mo ia 'oku lava ke ke fakamu'a—na'a mo ha'o ma'ongo'onga tatau mo e 'Otuá, pea he 'ikai te ke lava 'o faka'amu ke ke toe ma'ongo'onga ange ai" *Improvement Era*, June 1919, 654).

Feitu'u ne ma'ulotu ai e fāmilí Sinoú

NA'Á NE VAKAVAKAI'I FAKALELEI E KĀINGALOTÚ KIMU'A PEÁ NE TOKI LOTO KE PAPITAI SO IA

Na'e vakavakai'i 'e Lolenisou Sinou e kāingalotu 'o e Siasí pea na'á ne ofo 'i he ngaahi fakamo'oni 'a e kaumā-tu'á koe'uhí he na'e mahinongofua mo pau 'enua fakamatala'i 'o e ngaahi me'a fakalangí. Na'á ne ofo 'i he mālohi fakalangi ne fakahā 'o fakafou mai 'i he ngaahi foaki tāpuaki 'a Pēteliake Siosefa Sāmita ko e Lahí. " 'I he'ene 'i ha 'Fakataha Foaki Tāpuaki,' 'i he Temipale [Ketilaní], kimu'a ia pea toki papitaiso ki he Siasí; hili ha'ane fakafanongo ki ha ngaahi tāpuaki fakapēteliake lahi na'e foaki ki he 'ulu 'o ha nī'ihī fakafou'ituitui kehekehe na'á ne 'ilo'i honau hisitōliá, pea na'á ne 'ilo'i na'e 'ikai ha 'ilo 'e taha 'a e Pēteliaké kau kiate kinautolu; na'á ne ofo ke fanongo ki he ngaahi 'ulungāanga kehekehe 'o kinautolu na'e fakamatala'i mahino 'i honau ngaahi tāpuakí. Pea hangē ko 'ene fakamatala ki mui aí, na'á ne 'ilo'i fakapapau na'e 'i ai ha fa'ahinga ivi, 'a ia ne mā'olunga ange ia 'i he 'ilo 'a e tangatá ki ha fa'ahinga me'a kimu'a pea hokó, na'á ne fakahā 'a e ngaahi leá ki he tokotaha na'á ne foaki e tāpuakí" (Smith, *Biography and Family Record*, 9).

NA'Á NE AKO, NA'E PAPITAIISO, PEA MA'U HA FAKAMO'ONI KI HONO MO'ONI 'O HONO TOE FAKAFOKI MAI 'O E ONGOONGOLELEÍ

Na'e ako 'a Lolenisou Sinou mo ne fakafehoanaki fakamātoato 'a e ngaahi me'a 'oku pehē 'e he tui faka-Māmongá 'oku mo'oni mo e lotu fakakalisitiane 'i he kuonga motu'á. Na'á ne hiki e fakamatala ko 'ení 'i he'ene tohinoá:

“Kimu'a peá u tali e ouau 'o e papitaisó, ne u 'ilo'i fakapapau 'i he'eku fakatotolo ki he ngaahi tefito'i mo'oni na'e akonaki 'aki 'e he Kāingalotú, 'a ia ne u fakamo'oni'i 'i ha fakafehoanaki ne u fai, na'e tatau pē ia mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku hā 'i he Fuakava Fo'ou' 'o hangē ko hono akonaki 'aki 'e Kalaisi mo 'Ene Kau 'Aposetoló, 'e 'omi 'e he talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko iá ha ngaahi mālohi fakafofo, 'a e hā mai 'a ha nīhi fakalangi pea mo e ngaahi fakahā. 'I he'eku fakatu'amelie atu ki he ola ko 'ení, ne papitaiso au peá u ma'u mo e ouau 'o e hilifakinimá 'e ha taha na'e pehē 'okú ne ma'u 'a e mafai fakalangi; pea 'i he'eku talangofua ki he ngaahi ouau ko 'ení, ne u nofo ma'u pē 'o hanganaki atu ki hono fakahoko 'o e tala'ofa 'o hono ma'u 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

Ko e Vaitafe Sakalini, 'a ē na'e papitaiso ai 'a Lolenisou Sinou

kamata ke u fakakaukau hake ne te'eki ai ke u ma'u ha 'ilo ki hono mo'oni 'o e ngāuē—kuo te'eki ai ke u sio ki hono fakahoko 'o e tala'ofa 'ko ia ia 'e fai ki hoku finangaló, te ne 'ilo 'a e akonaki,' pea kamata ke u ongo'i ta'efiemālie. Ne u tuku 'eku 'ū tohi ki he tafa'akí, mavahe

La'itā fuoloa 'o Lolenisou Sinou

mei fale, peá u lue holo pē he ngoue'angá kuó u mo'ua 'i he mālohi fakamafasia 'o ha laumālie fakaumiumino mo ta'efakafiemālie, lolotonga iá na'e hangē ka kāpui au 'e ha 'ao fakapo'uli na'e 'ikai fa'a mafakamatala'i. Kuó u anga 'aki 'i he 'osi 'a e 'ahó ke u 'alu ki ha vao'akau na'e ofi mai pē ki hoku nofo'angá ke fai 'eku lotu liló, ka 'i he taimi ko 'ení na'e 'ikai ha'aku ongo'i ke fai pehē. Kuo mavahe atu e laumālie 'o e lotu pea hangē na'e tāpuni mai 'aupito pē kiate au 'a langí. Ka 'i he'eku 'ilo'i kuo hokosia e taimi angamaheni ke fai ai 'eku lotu liló, ne u pehē ke 'oua na'á ku ta'efakahoko 'eku lotu efiafi, ko ia ne u tū'ulutui hifo 'o hangē ko ia ne u anga 'akí, pea 'i he feitu'u pē ko ia kuó u anga ki aí, ka na'e 'ikai ke u ma'u 'a e ongo ko ia ne u anga ki aí.

“Ko 'eku fakaava pē hoku ngutu 'o feinga ke lotú, mo 'eku ongo'i ha me'a na'e fe'unga tonu hifo pē mo hoku 'ulú, hangē ko e ongo 'o e ngaue 'a ha ngaahi kofu siliká, pea na'e 'alu hifo he taimi pē ko iá e Laumālie 'o e 'Otuá 'o nofo'ia 'iate au, 'o ne takatakai'i kotoa hoku sinó, pea fakafonu au mei he tumu'aki 'o hoku 'ulú ki hoku la'iva'é, pea 'Oiauē, 'a e fiefia mo e nēkeneka ne u ongo'i! He 'ikai lava 'e ha lea ke fakamatala'i 'a e fetongi na'e hoko he taimi pē ko iá mei he 'ao matolu 'o e fakapo'uli 'o e 'atama'i mo e laumālie ki ha maamangia he māma mo e 'iló, 'o hangē ko ia ne foaki ki he'eku mahinó. Ne u ma'u leva ha 'ilo haohaoa 'oku mo'ui e 'Otuá, ko Sīsū Kalaisi 'a e 'Alo 'o e 'Otuá, pea mo hono toe fakafoki mai 'o e Lakanga Fakataula'eiki mā'oni'oni, pea mo hono kakato 'o e Ongongoleleí. Ko ha papitaiso kakato ia—ko ha fakauku hifo 'i he tefito'i mo'oni pe 'elemēniti fakalangi, 'a ia ko e Laumālie Mā'oni'oni; pea ko hono ngaahi ola 'i he konga kotoa pē 'o hoku sinó na'e mo'oni mo ongo ange ia ki hoku sinó 'i hono fakauku ko ia 'i he vaí; 'o ne teke'i atu ke ta'engata, 'o fakatatau ki he manatú mo e 'uhingá, 'a e tāla'a kotoa pe ilifia fekau'aki mo e ngaahi me'a na'e tukufakaholo hifo kiate kitautolu 'i he hisitōliá, ko e 'Valevale 'o Pētelihemá' ko e 'Alo mo'oni ia 'o e 'Otuá; pea ko e mo'oni 'oku fakahā Ia he taimi ni ki he fānu 'a e tangatá, pea 'okú ne foaki mai 'a e 'iló 'o hangē ko ia na'e fai 'i he kuonga 'o e kau 'Aposetoló. Ne u fiemālie kakato, 'o hangē ko ia 'oku lava ke hokó, he kuo hoko 'o lahi ange 'i he ngaahi 'amanaki ne u ma'ú, 'o lava pē ke u pehē 'oku 'i he tu'unga 'e 'ikai hano ngata'anga.

“'Oku 'ikai te u lava ke tala hono fuoloa 'eku ma'u 'a hono kakato 'o e fiefiá mo e fakamaama fakalangi, ka na'e 'osi ha ngaahi miniti lahi kimu'a pea kamata ke mahu'i atu meiate au 'a e 'elemēniti fakasilesitiale na'á ne fakafonu mo takatakai'i aú. 'I he'eku tu'u hake mei he'eku tū'ulutuí, pea fonu hoku lotó 'i he fakafeta'i ki he 'Otuá 'o mahulu atu ia 'i he mālohi ke fai hono fakamatala'i, na'á ku ongo'i—na'á ku 'ilo'i kuó Ne foaki kiate au 'a e me'a na'e toki lava pē ke foaki 'e ha taha māfima-fi'ia—'a e me'a 'oku mahu'inga lahi hake 'i he koloa mo

e lāngilangi 'e lava ke foaki 'e māmaní. 'I he'eku mālōlō he pō ko iá, ne toe hā mai pē 'a e ngaahi fakahā faka-'ofofa tatau, pea na'e hoko tatau pē he ngaahi pō hokohoko atú. Ko e manatu melie ko ia ki he ngaahi me'a nāunau'ia ne hokó mei he taimi ko iá ki he taimi ní, 'okú ne toe 'omi fo'ou pē ia kiate au, 'o ne 'omi 'a e ongo fakalaumālie 'okú ne ma'u kotoa hoku sinó, pea 'oku ou falala 'e hokohoko pehē pē kae 'oua kuo ngata 'eku nofo 'i he māmaní" ('oku hā 'i he Smith, *Biography and Family Record*, 7–9).

Na'á ne lotu, na'á ne fakalaululoto, na'á ne tui, pea na'e papitaiso ia. Na'e liliu 'ene mo'uí 'i he'ene tali 'a e ongoongolelei 'aki 'a e kotoa 'o hono lotó.

NA'Á NE FIE NGĀUE MA'Á E 'OTUÁ

'I hono kotoa 'o e fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1836, na'e sio e talavou ko Lolenisou Sinoú ki he foki mai 'a e kaumātu'á mei he'enu ngāue fakafaipekau peá ne fie ngāue fakafaipekau mo ia. Na'á ne pehē:

"Na'e hanga 'e he ngaahi fakamo'oni 'a e kau faifekau kei talavou 'i he'enu fakamatala ki he ngaahi me'a ne nau 'usua

'i he'enu ngāue 'i he ngoue vainé, 'o talaki 'a e ongo-ongo fakafiefia ko ia 'oku toe folofola mai 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú 'i he māmaní; kuó Ne fokotu'u hake ha Palōfita 'a ia na'á Ne fakafou mai ai Hono finangaló, mo ui ki he kakai kotoa 'o māmaní ke nau 'fakatomala, he 'oku ofi 'a e pule'anga 'o e langí, 'o ue'i 'i hoku lotó ha holi mālohi ke u kau 'i he ngāue nāunau'ia.

"Na'e fai mei he tu'unga malangá ha fanongonongo 'a e Kau Palesiteni 'Uluaki he taimi ko 'ení, 'o fakaafe'i 'a kinautolu ne nau fie hoko ko ha kau mē-mipa 'o e Kōlomu 'o e Kaumātu'á ke fakahā ange honau hingoá, pea ka 'ilo 'e he Kau Palesiteni 'oku nau mo'ui taau, 'e fakanofu kinautolu. Ne u 'ave hoku hingoá, fakataha mo ha ni'ihiki tokolahi kehe, ke fakangofua pe 'ikai tali, pea ko e fuofua taimi ia 'i he'eku mo'uí ne u 'ave ai hoku hingoá pe kole ki ha tu'unga pe uiui'i" ('oku hā 'i he Smith, *Biography and Family Record*, 14).

Hili pē ha ngaahi uike si'i hono fakanofu o Lolenisou, na'á ne kamata 'i he 'uluaki 'o e ngaahi ngāue fakafaipekau lahi te ne fakahokó. Na'á ne malanga ki he fāmilii 'ene tamaí 'i 'Ohaiō, pea malanga kimui ai 'i Mī-suli, 'Ilinoisī, mo Kenitaki. Na'á ne malanga 'aki foki e ongoongolelei 'i 'Ingilani, 'Ītali, Falanisē, mo Suisalani.

Na'e hangē 'a Lolenisou Sinoú ko Uilifooti Utalafi mo Sione Teilá, 'o ne 'omai ha kakai 'e toko lauafe ki he Siasí peá ne fai 'ene fakamo'oni 'i he 'ao 'o e ngaahi kuini mo e kau pilinisi.

Na'á ne tohi e ngaahi me'a ko 'ení, 'o fakamatala'i ai 'ene ngaahi ongó 'i he'ene mavahe ke fakahoko 'ene fuofua ngāue fakafaipekau:

"'I he kongá ki mu'a he fa'ahita'u failau 'o e 1837, ne u afei 'eku kató peá u 'alu atu 'o hangē pē ko e kau faifekau 'o e kuonga mu'á, 'o ' 'ikai ha kato pa'anga pe kato fononga, lue lalo pea 'alu toko taha, ke talaki 'a e toe fakafoki mai hono kakato 'o e Ongongolelei 'o e Foha 'o e 'Otuá, pea ke fakamo'oni 'a e me'a kuó u mamata mo fanongo ái, pea mo e 'ilo kuó u ma'u 'i he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

"Neongo ia, ko ha sivi faingata'a ki he'eku ngaahi ongo fakanatula ki he tau'atāinā ke u 'alu ta'e 'i ai ha kato pa'anga pe kato fononga—fakatautefito ki he kato pa'angá; he talu pē mei he taimi ne u fu'u lahi fe'unga ai ke ngāue, na'e hangē ma'u pē 'a e ongo'i ko ia kuó u 'ngāue'i 'o totongi 'eku me'a kotoá ko ha tu'unga na'e fie ma'u ka te faka'apa'apa'i ai pē kitá, pea 'oku ou 'ilo'i pau 'oku fie ma'u ia 'e he 'Otuá he taimi ni, 'o hangē ko ia na'á Ne fie ma'u mei He'ene kau tamaio'eiki 'i he kuonga mu'á, 'a e kau Ākongá 'a Sisuú, 'o lava ke fakaloto'i ai au ke u 'alu atu pea fakafalala pē ki hoku kāingá ke ma'u mei ai e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí. Ka na'e 'osi fakahā mahino mai pē kiate au 'a hoku fatongiá he me'a ni, pea 'oku ou fakapapau'i 'i hoku lotó ke fai ia" ('oku hā 'i he Smith, *Biography and Family Record*, 15).

NA'Á NE FEHANGAHANGAI MO E FUOFUA HA'OFANGÁ 'I 'OHAIÓ

Na'e fakahoko 'e Lolenisou Sinoú 'ene fuofua malangá 'i he Vahefonua Metiná 'i 'Ohaiō, 'a e feitu'u na'e nofo ai e fāmilii 'ene tamaí. Na'á ne fakamatala 'i he'ene tohinoá 'a e me'a na'e hokó: "Na'e fakahā ki he kakaí pea na'e fakataha mai ha ha'ofanga tokolahi. Ko ha 'ahi-'ahi lahi ia ke fehanganahangi mo e kakai ko iá 'i he'eku hoko ko ha tokotaha malangá, ka ne u tui peá u ongo'i fakapapau 'e ue'i au 'e he Laumālie pea fakahā mai e me'a ke u lea 'akí. Ne u 'osi fekumi ki ai 'i he lotu mo e 'aukai—'o u ha'u 'i he loto fakatōkilalo 'i he 'ao 'o e 'Eikí, mo ui kiate Ia 'i he lotu lahi ke foaki mai 'a e mālohi mo e ue'i 'o e Lakanga Fakataula'eiki mā'oni'oni; pea 'i he'eku tu'u 'i he 'ao 'o e ha'ofanga ko iá, neongo na'e 'ikai ke u 'ilo'i ha fo'i lea 'e taha ke u lea 'aki, ko 'eku fakaava pē hoku ngutu ke u leá, na'e nofo'ia au 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'o ne fakafonu hoku 'atamaí 'aki 'a e maama mo e ngaahi fakakaukau ke u 'oangé pea mo e lea totonu ke fakahoko 'akí. Na'e ofo 'a e kakaí pea nau kole ke toe fai ha fakataha'anga 'e taha" ('oku hā 'i he Smith, *Biography and Family Record*, 16).

Ko e ola 'o e ngaahi fakataha'anga ko iá 'a hono papitaiso mo hili-fakinima 'e Lolenisou 'a e tokoua 'ene tamaí, mehikitungá, mo e tokolahi 'o kinautolu na'á ne tokoua mo tuofefine 'akí. Na'e hoko 'a e toko taha 'o kinautolú ni, 'a 'Atalaine, ko hono uaifi. Lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau, na'á ne fononga holo 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e siteiti 'o 'Ohaioó mo papitaiso ha kakai tokolahi na'a nau kei tauhi totonu ki he mo'oni. Na'á ne tohi 'o pehē na'e tāpuakí'i lahi ia 'i he'ene fakahoko 'ene ngaahi ngāue (vakai, Smith, *Biography and Family Record*, 16, 19).

NA'Á NE MALANGA 'I MĪSULI, 'ILINOISI, PEA MO KENITAKI

'I he vivili 'a e holi 'a Lolenisou Sinou ke ako'i e ongoongolelé, na'á ne toe mavahe mei hono 'apí mo 'Eletā 'Ēpeli Patafila 'i 'Okatopa 'o e 1838 ki he feitu'u fakatonga 'o Mīsulí. Ne na fakakaukau kimui ke na mavahevahe koe'uhí ke 'alu 'a 'Eletā Patafila ia 'o ngāue 'i he feitu'u fakatokelau 'o 'Ilinoisí mo 'Initianá kae ngāue 'a 'Eletā Sinou 'i he feitu'u fakatonga 'o 'Ilinoisí mo Kenitaki. Neongo ne 'ikai ke lahi ha tokanga ki he'ene pōpoakí 'i 'Ilinoisí, ka na'e kehekehe pē 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e me'a na'e fai ki ai 'i Kenitakí. Hili pē ha māhina 'e ono mei he kamata 'ene ngāue, Na'á ne foki. Na'e tali lelei ia mo 'i ai e fie fanongo ki ai he taimi 'e ni'ihí, pea ko e taimi 'e ni'ihí na'a nau ngaohikovia mo manukí'i ia.

NA'Á NE NGĀUE FAKAFAIFEKAU KI HE 'OTU MOTU PILITĀNIÁ

'I he fa'ahita'u failau 'o e 1840, na'e uiui'i 'a 'Eletā Lolenisou Sinou ke ngāue fakafaifekau 'i Pilitānia Lahi, pea na'á ne ngāue ai 'i ha meimei ta'u 'e tolu. Na'e tokolahi foki mo e kau mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá na'a nau ngāue 'i he 'Otu Motu Pilitāniá, kau ai 'a Pilikihami 'Iongi, Hiipa C. Kimipolo, Uilifooti Utalafi, mo Sione Teila. Lolotonga e ngāue 'a "Eletā Sinoú, na'á ne fetaulaki mo ha fakafepaki lahi. Ka neongo e ngaahi faingata'á, na'e laka ki mu'a e ngāue fakafaifekau pea tupu mo e Siasí. Lolotonga e ngāue 'a 'Eletā Sinou 'i Pilitāniá, na'á ne tokanga'i e Kolo Lonitoní peá ne mamata 'i he tupu 'o liunga ua 'a hono kāingalotú. Na'á ne toe hoko foki ko e tokoni kia Tōmasi Uooti, ko e palesiteni 'o e Misiona Pilitāniá. 'Ikai ko ia pē, ka na'e foaki 'e 'Eletā Sinou kia

Kuini Vikatōlia mo Pilinisi 'Alipate ha ongo tatau 'o e Tohi 'a Molomona kuo 'osi fakatakafi makehe.

NA'Á NE MALI

Na'e mali 'a Lolenisou Sinou mo Mele 'Atalaine Kōtati 'i he Tempale Nāvūú lolotonga e fa'ahita'u fakatōlau 'o e 1845.

'I he foki 'a Lolenisou Sinou mei he'ene 'uluaki ngāue fakafaifekau ki Pilitāniá, na'á ne a'u mai ki he kolo fo'ou ko Nāvūú 'i 'Ilinoisí 'a ia ne tupu tokolahi. Taimi si'i pē mei he'ene a'u atú, na'á ne fanongo 'i he tokāteline 'o e mali tokolahí mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. 'I ha meimei ta'u 'e ua mei ai, hili hono fakapoongi 'o e Palōfita pea ofi ke kakato e ngāue ki he temipale Nāvūú, na'e fakahaa'i

'e Lolenisou 'ene tali 'a e tokāteline 'o e mali tokolahí. "Na'á ne 'ilo'i ko e ouau tu'ukimu'a 'e fakahoko he fale temipalé ko e fakama'u (silá'i) 'o e ngaahi husepānití ki he ngaahi uaifi 'i he feohi ta'engata. 'I he'ene foaki 'a 'ene tukupā kakato ki he Siasí mo hono ngaahi tokāteliné, 'a e fale'i na'á ne ma'u mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o kau ki he mali tokolahí, 'a 'ene faka'au ke motu'á, 'e lava pe ke tau fakapapau'i ne fakautuutu e tokanga 'a Lolenisou he ofi ke 'osi e temipalé 'a e fie ma'u ke malí. 'E lava pē ke fakafuofua'i 'a e loloto 'o 'ene ngaahi ongó 'aki 'a e me'a ko ia na'e hoko 'i hono ta'u tolungofulu-ma-tahá he ta'u 1845, na'á ne fakama'u ki he kau fafine 'e toko fā 'i he temipale Nāvūú: Ko Mele 'Atalaine Kōtati (na'á ne tuofefine 'aki, pea 'i ai 'ene fānau tangata 'e toko tolu mo hono mali ki mu'a, Ko Hailame, 'Ōvila, mo Sēkope); Sā-lote Sikuaea; Sela 'Ana Pilisaati; mo Hūlita 'Amelia Sikuaea" (Francis M. Gibbons, *Lorenzo Snow: Spiritual Giant, Prophet of God* [1982], 48).

Ko e 'api 'o Lolenisou Sinoú 'i he Hala Pilikihami 'i Sōleki Siti

NA'E MA'U HA UI KE NGĀUE 'I 'ĪTALI

Na'e uiu'i 'a Lolenisou Sinou 'i 'Okatopa 'o e 1849 ke ngāue fakafaifekau ki 'Ītali. Na'e kau foki 'i he ngāue fakafaifekau ko 'eni 'a e malanga mo e faiako 'i ha ngaahi fonua kehe 'i 'Iulope, kau ai 'a 'Ingilani, Falanisē, mo Suisalani. Na'á ne ngāue pē 'o a'u ki Siulai 'o e 1852. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Sinou 'i ha'ane tohi ki hono tuofine ko 'Ilisá ki he ngaahi me'a na'á ne a'usia lolotonga e fa'ahita'u momoko 'o e 1849 lolotonga 'ene fononga atu mo hono ngaahi hoá 'o kolosi 'i he ngaahi manafa 'o 'Ameliká ki he matāfanga fakahahaké, 'a ia te nau mavahe mei ai ki he'enua ngāue fakafaifekau. Na'á ne pehē 'i he'ene tohi:

“ I he 'aho 'e taha lolotonga 'emau ma'u me'a-tokoni ho'ataá, pea kaikai pē 'emau fanga hōsī he musié, ne hoko e me'á ni: Ne faka'ohovale ha ongo takai 'i homau ki'i 'apitangá ha kaila—*To'o bo'omou me'ataú! To'o bo'omou me'ataú! Ko e kau 'Initiá 'eni 'oku nau 'obofi kitautolu!* Ne mau sio pea vakai ki ha me'a lahi, fakamanavahē, fakalilifu mo fakailifia. Na'e 'oho mai kiate kimautilu ha kau tangata tau 'e toko uangeau 'i he'enua fanga hōsī hangē ha fā mai 'a ha fu'u vaitafé, kuo vali honau matá, to'o me'atau mo tui honau teunga tau fakamanavahē. Ne mau fokotu'utu'u 'i he ki'i taimi si'i ke malu'i kimautilu [sic]. Ka 'e lava ke mau 'amanaki atu ke matu'uaki 'e fu'u kau tau mālohi ko 'eni 'aki ha kau tangata 'e toko tolungofulu? Ne vave 'aupito e 'oho mai 'a e kau tangata fita'á ni, mo e homo 'a ha fu'u maka mei he mo'ungá 'o teka mālohi hifo ki lalo 'one tafi'i hifo, fulihi, mo tanu 'a e me'a kotoa pē na'e 'i hono halá. Ne mau 'ilo'i ko 'enua taumu'á ke molomoloki kimautilu 'i he lalo va'e 'o 'enua fanga hoosi kuo nau fu'u pupuha'ia. Kuo nau ofi mai 'aupito 'eni, pea 'i ha momeniti si'i pē nai kuo molomoloki kimautilu, kae faka'ohovale ne hangē kuo ma'u kinautilu 'e ha 'uhilá 'o nau tu'u he kuo holo hifo 'a e maká 'o pae'i hifo e tapa 'o e mo'ungá 'o ta'ofi tu'u 'i hono 'alungá 'e he mālohi 'o e to'ukupu 'o e ta'ehamá —kuo folofola mai 'a e 'Eikí, *'Oua 'e ala ki be'eku paní pea 'oua 'e fai ha me'a ki be'eku kau palōfitá!*

“Na'e lahi ha ngaahi me'a na'e hoko 'a ia na'e fa'a lau pē ki ai 'o pehē, na'e 'ilonga mo'oni pē ai 'ene hā 'a e to'ukupu 'o e 'Eikí 'i he ngaahi me'a ne mau a'usia 'i he kuohilí. 'I he'enua tū'uta 'i he kauvai 'o e fu'u vaitafe ko Mísulí, ko e fuofua taimi 'eni lolotonga e fa'ahita'ú ke toka ai e vaí 'o hoko ko ha halafakakavakava ke mau kolosi ai ki he tafá'aki 'e tahá; ko 'emau a'ú pē, tuaiekemo kuo toe tafe mālohi e vaitafé 'o hangē pē ko ia ki mu'á” (‘oku hā 'i “The Apostle Lorenzo Snow,” *Tullidge's Quarterly Magazine*, Jan. 1883, 381).

NA'Á NE FEHANGAHANGAI MO E FAKAFEPAKI 'I 'ĪTALI

Na'e tupu 'a e lotu Katoliká mei 'Ītali pea na'e fakafepaki'i 'e he kakai ai ha fa'ahinga me'a pē 'oku fai 'e ha toe ngaahi siasi kehe. Ne 'i ai e ngaahi lao 'i he fonuá kotoa 'o ta'ofi hano fai ha malanga pea na'e 'i ai ha ngaahi tautea mamafa 'aupito ki ai. Na'e mahino kakato pē kia Lolenisou Sinou 'e fehangaahangai mo e fakatanga pea na'á ne 'osi fakakaukauloto pē 'e fakatu'utā-maki 'eni ki he'ene mo'uí.

'I he 'aho 27 'o Sune 1851, na'á ne mamata ai 'i hano fakahoko 'i Loma ha 'aho 'aukai ko hono fakalāngilangi'i 'o Sangato Pita. 'I ha tohi na'e fai 'e 'Eletā Sinou kia Palesiteni Pilikihami 'Iongi, na'á ne lau ai ki hono heliaki 'o e ngaahi tūkunga 'o e katoanga fakamanatu ko iá. Na'e tutuki 'e he kau Lomá 'a Pita. Pea hili pē ha ngaahi senituli mei ai, na'e fokotu'u 'i Loma ha fu'u siasi lahi ko e fakamanatu ki hono hingoá. Lolotonga iá, ne nau fakasitu'a'i pea fakatanga'i 'a e kau 'Aposetolo mo'ui na'e 'i honau lotolotonga. Na'e fifili 'a 'Eletā Sinou pe ko e hā nai hano 'uhinga kiate ia 'o e me'a 'oku hoko tupu mei he fa'ahinga tō'onga ko 'eni peá ne tohi ai kia Palesiteni 'Iongi: “Na'e tu'usi 'e he'enua ngaahi kú'i 'a e 'ulu 'o Sioné pea tutuki mo Pita: ko e uike ní, kuo tau mamata ai ki he ngaahi katoanga mo e fakafiefia ko hono fakalāngilangi'i hona hingoá. Ko ha ngaahi me'a fakafiefia 'eni ke tau manatu ki ai—*a e fie-kaiá!—nofo pōpulá! tuku pilisoné!—mo e mate fakama'atá!* pea fakalāngilangi'i kitautolu 'e he ngaahi to'u tangata hoko má'i” (‘oku hā 'i he *Tullidge's Quarterly Magazine*, Jan. 1883, 384).

Faitā 'a Savage mo Ollinger

Lolenisou Sinou

Neongo na'e faingata'a 'a e ngāue fakafaifekau, ka na'á ne fakatoka 'a e maka-tuliki ki he tupu 'a e Siasí 'i 'Ītali he kaha'ú. Lolotonga 'a e ta'u ko ia 'e meimei tolu na'e ngāue fakafaifekau ai 'a 'Eletā Sinou 'i 'Ītali, na'á ne fokotu'u e Siasí 'i he ngaahi tele'a 'o e vahefonua 'o 'Ītali ko Pietimoní, fokotu'utu'u pea tokanga'i hono liliu mo pulusi 'o e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi tohitufa lahi ki he ngāue fakafaifekau 'i he lea faka-Ītali, tataki e ngāue fakafaifekau 'i Suisalani, fekau'i atu ha kau faifekau ke nau kamata ngāue 'i 'Initia, pea ako'i ha ha'ofanga tokolahi 'o e Kāingalotú 'i Pilitānia, Falanisē, mo Suisalani 'o fakafou 'i he folofola kuo tohi mo lea 'akí.

Na'e tatakī atu 'e 'Eletā Sinou ha ngaahi fāmili 'e nimangofulu ki he Vahefonua Pōkesi 'Eletā 'i 'Iutā, 'o ne fokotu'utu'u ai ha kolo fo'ou 'oku ui he taimi ni ko e Kolo ko Pilikihamī. Na'e ua e 'api 'o 'Eletā Sinou ai. 'I he kamata'angā ko ha hōtele 'a e fu'u fale lahi fungavaka uā ('oku hā atu 'i laló).

NA'Á NE FOKOTU'U HA KAUTAHA PISINISI 'A E KAKAI 'A IA NA'E OLA LELEI

Kautaha Fetokoni'aki 'o e Kolo ko Pilikihamī

'I 'Okatopa 'o e 1853, na'e uiui'i ai 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a 'Eletā Lolenisou Sinou 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā, ke 'ave hono fāmili ki he Kolo ko Pilikihamī 'i 'Iutā, mo tokanga'i e Kāingalotu ai. Hili

ha ngaahi ta'u lahi mei ai, na'e fokotu'u 'e 'Eletā Sinou ha kautaha pa'anga 'a e kakai 'o makatu'unga 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Kautaha Uouangatahá, 'i he taumu'a ke fāitaha fakalaumālie mo fakatu'asino e kakai.

“Ko 'ene fuofua sitepu 'i he fokotu'u kautaha ko 'eni ko e fefakatau'aki koloá. Na'á ne kamata 'i he 1863–64 'aki hono fokotu'u ha falekoloa fetokoni'aki (co-operative store), na'e \$5.00 ki he 'inasi 'i he sitoká, 'o malava ai ke hoko 'a e kakai na'e 'ikai ke fu'u tu'u-mālie ko e tokotaha ma'u 'inasi.

“Na'e lahi e ngaahi faingata'a na'e hoko 'i he kamata'angá, pea tuai 'ene fakalalakaká, ka ne ma'u māmālie pē e falala 'a e kakai, pea na'e ma'u 'e he kau ma'u 'inasi 'a e peseti 'e uofulu ki he uofulu mā nima 'i he ta'u mei he koloá, pea 'i he 'osi e ta'u 'e nima na'e pehē kuo ola lelei. Pea 'i he tokoni leva 'a e ngaahi tupu mei he potungāue koloá, na'e fokotu'u ha falekoloa kilii manu ko hono mahu'ingá ko e \$10,000, 'o ma'u ai 'e he kakai 'a e faingamālie ke fai ha ngāue 'o 'ikai totongi pa'anga ki honau 'inasi; pea hili pē 'ene lele lelei 'a e ongo potungāue ko 'eni, na'e fokotu'u pea fakalele ha falengāue ki he fulufulu'isipi 'i he mahu'inga ko e pa'anga 'e meimei fāmano, pea na'e toe ngāue pē e kakai ke lau ki honau 'inasi.

“Ne 'ikai fuoloa kuo tānaki mai ki ai mo e kautaha fēngāue'aki tauhi fanga sipi, ke ma'u ha fulufulu'i sipi ki he falengāue—pea hoko mo ha ngaahi faama fēngāue'aki, pea tānaki mai ki he ngaahi me'á ni ha fale ngaohi'anga siisi. Ko ia na'e fokotu'u hokohoko 'a e ngaahi potungāue kae 'oua kuo 'i ai 'a e potungāue ne 'i he vaha'a 'o e tolungofulu mo e fāngofulu kuo fakataha'i – 'o nau fēngāue'aki lelei hangē ko ha fanga ki'i ve'eteka 'o ha fu'u misini ngāue faka'ofa'ofá” (Eliza R. Snow, 'oku hā 'i he “The Twelve Apostles,” *Historical Record*, Feb. 1887, 142–43).

Na'e pehē 'e he tokolahi na'a nau 'ilo'i iá na'e tupu 'ene lavame'a 'i he Kolo ko Pilikihamī mei hono natula fakalaumālie. Ne tohi kimui 'o pehē na'e mā'olunga 'a 'ene “tu'unga fakalaumālie. Ko e kongā tu'u-kimu'a ia hono 'ulungāangá. Ko hono toe 'o e ngaahi 'ulungāanga kehē ko 'enau pipiki atu pē ki he 'ulu-ngāanga mā'ongo'onga ko 'eni 'a ia ko ia na'e pulé, 'o nau talangofua ki he me'a na'á ne fie ma'u mo tokoni ke fakakakato 'ene taumu'á. Ne lauita'u 'ene malanga'i mo ngāue 'i he ngaahi me'a 'o e māmaní, ka ko e ngaahi me'a fakamatelié ko ha ngaahi founa pē ia ki he ngaahi me'a fakalaumālie. Na'e 'i lalo ma'u pē 'ene hoko ko e tokotaha ngāue he me'a fakapa'angá 'i he'ene hoko ko e 'Aposetoló” (Leslie Woodruff Snow, “President Lorenzo Snow,” *Young Woman's Journal*, Sept. 1903, 392).

Ko e Fale Fakataha'anga Aléleá, 'a ia ne fakataha ai e kau fa'u lao fakavahefonuá

NA'E FAKAHAOFI 'ENE MO'UÍ 'I HAUAI'

I Nōvema 1860, na'e uiui'i 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a Uata Mauli Kipisoni, ko ha tokotaha ului fo'ou, ke ngāue fakafaifekau 'i Siapani. 'I he folau atu 'a Kipisoni ki Siapani 'i he fa'ahita'u māfana 'o e 1861, na'á ne tū'uta 'i Hauai'i peá ne fakakaukau ke ne nofo ai. Koe'uhi ne ui e kau faifekau' ke nau foki ki honau 'apí lolotonga e Tau 'i 'Iutaá, na'e lava ai ke tataki 'e Kipisoni 'a e Siasí 'i Hauai'i. Na'á ne fakaloto'i ha kāingalotu Hauai'i tokolahi ke nau foaki ange honau kekelelé kiate ia pea nau punou 'i hono 'aó. Na'á ne fakatau atu foki 'a e ngaahi totonu ki he ngaahi 'ōfisi 'o e Siasí ki ha kāingalotu na'e anga fakatamaiki peá ne tui ha ngaahi pulupulu lolotonga 'ene tataki e fakataha'anga 'a e siasí mo e fu'u ngeia mo ha founga lāngilangi'ia. Ko 'ene palaní ke ne pule'i e 'otu motú pea hoko ko e tu'i.

Ne fanongo e Kau Palesiteni 'Uluaki 'i he me'a na'e hoko 'i Hauai'i pea nau fekau'i atu 'a 'Eselā Tafu Penisoni mo Lolenisou Sinou, ko ha ongo mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, mo kinautolu na'e ngāue fakafaifekau 'i Hauai'i kimu'á, 'a Uiliami W. Kalafi, 'Alamā Sāmita, mo Siosefa F. Sāmita ke fakatonutonu 'a Uata Kipisoni mo tokanga'i e ngaahi palopalema felāve'i mo iá. Na'a nau tuku honau vaká lolotonga 'enau feinga ke hifo ki 'uta he tahi houí, 'o nau heka ki ha ki'i vaka si'isi'i. Na'e nofo pē 'a Siosefa F. Sāmita ia 'i honau vaká, 'o ne talaange na'e fu'u fakatu'u-tāmaki e tahí, pea na'á ne mo'oni.

'I he'enau hū atu 'i he hakau ofi ki he matā 'uto-utá, na'e fulihi honau vaká 'e ha ngaahi fu'u peau lalahi. Ne fakahaofi kotoa e kau tangatá tuku kehe pē 'a Lolenisou, 'a ia na'e toki ma'u hono sinó 'i tahi kuó ne pongia pea na'e 'ufi'ufi fakakonga ia 'e he vaka na'e mafulí. Ne 'omi ia 'e kinautolu na'a nau ō fakatahá ki 'uta 'o ngāue ki ai 'i ha meimei houa 'e taha ke fakaake. Na'e fakamatala 'a Uiliami Kalafi ki he faifai ko ia pea ake 'a 'Eletā Sinou:

“Ne 'ikai ngata pē 'i he'emau fai e me'a ko ia na'e angamaheni 'aki 'i he ngaahi taimi pehení, ka na'a mau fai foki 'a e me'a 'oku hangē na'e fanafana mai 'aki 'e he laumālié kiate kinautolú.

“Hili 'emau ngāue ki ai 'i ha taimi lōloa mo e 'ikai pē ke 'asi mai te ne mo'uí, na'e pehē 'e kinautolu na'e tu'u takai aí kuo 'ikai pē ha toe me'a 'e lava ke mau fai ma'ana. Ka na'e 'ikai ke mau ongo'i ke tuku 'emau feingá, pea mau kei lotu pē mo feinga'i ke ne mo'ui, pea mau 'ilo'i fakapapau 'e fanongo mai 'a e 'Eikí mo tali 'emau ngaahi lotú.

“Faifai pea mau ongo'i ke 'ai hifo homau ngutú 'i hono ngutú pea mau feinga ke puhi ha 'ea ki hono ma'ama'á, 'o mau taufetongi 'i hono puhi ki loto e 'eá mo pamu ki tu'a, 'o fa'ifa'itaki pē ki he ofi taha ki he founga fakatatula 'o e mānavá. ... Hili ha taimi si'i ne mau fakatokanga'i ha fanga ki'i faka'ilonga 'o e foki mai 'a e mo'uí. ... Na'e fakautuutu pē 'ene sai kae 'oua kuo foki kakato mai 'a 'ene mo'uí” (‘oku hā 'i he Romney, *Life of Lorenzo Snow*, 203–4).

Hili hano fai ha fakatotolo pea fakahoko ha ngaahi fakataha mo e kāingalotú, na'e tu'usi 'a Uata Kipisoni mei he Siasí pea na'e tuku kia Siosefa F. Sāmita ke ne tataki e ngāue fakafaifekau 'i Hauai'i. Na'e foki 'a 'Eletā Sinou mo 'Eletā Penisoni ki 'api.

Faitā 'a Don O. Thorpe

Mo'unga 'o e 'Ölivé, ofi ki Selusalema. 'I he 1872, na'e ui 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi hono Tokoni 'Uluaki, ko Siasí 'Alipate Sāmita, ke 'alu ki Palesitainé 'o fakatapui e fonuá ki he 'Eikí. Na'e kau 'a Lolenisou Sinou mo hono tuofefine ko 'Ilisá 'i he kaungá fononga 'e toko fitu na'e ō mo Palesiteni Sāmitá.

KO HA 'APOSETOLO FAIVELANGA IA MO E TAUKAPO 'O E TUÍ

Na'e fakamamafa'i 'a e ngaahi lao Morrill Bill 'o e 1862, ko e Edmunds Act 'o e 1882, pea mo e Edmunds Tucker Bill 'o e 1887 lolotonga e ta'u 'e tolungofulu kimu'a pea fakahā 'a e Fanongonongo Fakamafai'i 'i he 1890. Na'e fa'ao 'e he pule'angá ha koloa lalahi 'e tolu 'a e Siasí lolotonga e taimi ko iá.

I he 1886, na'e puke 'a 'Eletā Lolenisou Sinou 'o faka'ilo ki hono maumau'i 'o e lao 'Etimaní. Na'e 'ikai lava ke fakataimi-tēpile'i ha tangi 'e 'ohake mei he ngaahi fakamāu'anga fakavahefonuá ki he Fakamāu'anga Lahi 'o e 'Tunaiteti Siteití 'i he mali tokolahí kae 'oua kuo fakahū pilisone 'a e faka'iloá. Na'e 'ave 'a 'Eletā Sinou ki pilisone, pea pehē mo ha kau tangata Siasi tokolahi. Na'á ne ngāue pōpula 'i ha māhina 'e hongofulu mā taha, pea lolotonga e taimi ko 'ení na'á ne fokotu'u ai ha 'apiako.

Na'e hangē 'a Lolenisou Sinou ko e 'Aposetolo ko Paulá, 'o ne fa'a kātaki pē 'i he nofo pōpulá. Na'á ne fakamo'oni 'i he ngaahi ta'u kimu'á 'o pehē:

“'Oku mau 'i hení ke ako'i kimautolu 'i ha ako'anga 'o e faingata'á mo e ngaahi 'ahi'ahi fakamamahí, he na'e fie ma'u 'a e fa'ahinga ako'anga peheé ma'a hotau ta'okete ko Sísuú, 'a ia 'oku fakahā mai 'e he folofolá kiate kitautolu, na'e fakahaohaoa'i ia 'o fakafou 'i he mamahí. 'Oku fie ma'u ke tau faingata'a'ia 'i he me'a kotoa pē koe'uhí ke tau fe'unga mo taau ke pule mo pule'i 'a e me'a kotoa pē, 'o hangē pē ko 'etau Tamai 'i hēvaní mo hono 'alo lahi taha ko Sísuú. ...

“Pea ko 'eni, ko hai ha tangata 'iate kimoutolu kuo sio fakalaka atu 'i he veilí 'o ne mamata ki he haohaoa ko 'ení, ki he nāunaú, ki he māfimaí, faka'e'i'eikí, mo e pule 'a ha tangata haohaoa 'i he nāunau fakasilesitalé, 'i he nofo ta'engata, pea 'ikai ke ne fiefia ke foaki 'ene mo'uí, kātekina 'a e ngaahi fakamamahi faingata'a tahá, tuku ke fakamamahi'i hono sinó kae 'ikai pē ke ne ta'efaka-'apa'apa'i pe tukuange 'a hono Lakanga Fakataula'eikí” (“Address to the Saints of Great Britain,” *Millennial Star*, 1 Dec. 1851, 363).

NA'Á NE FAKAMO'UI HA FINEMUI NA'E MATE

Taimi s'íi pē mei hono papitaiso 'o Lolenisou Sinoú, na'e ma'u hano tāpuaki meia Pēteliake Siosefa Sāmita ko e Lahí. Na'e kau 'i he ngaahi tāpuaki kehe 'o Lolenisou 'a e tala'ofa “kapau 'e 'aonga, 'e tu'u hake 'a e maté pea ha'u 'i ho'o fekau” (‘oku hā 'i he Romney, *Life of Lorenzo Snow*, 406). Na'e fakahoko mo'oni pē 'a e tala'ofa ko 'ení 'i ha ngaahi ta'u lahi ia mei ai 'i hono tāpuaki'i 'e Palesiteni Sinou, 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a hono 'ilamutu ko 'Ela Senisoni 'o e

Lolenisou Sinou

Kolo ko Pilikihamí 'i 'Iutā, peá ne ui 'a hono laumālié ke foki mai mei he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié hili ia ha'ane mate 'o fe'unga mo ha houa 'e tolu. Na'e tohi 'e 'Ela Senisoni e ngaahi me'á ni 'o fekau'aki mo e me'a na'e hoko kiate iá:

“Ne u puke lahi 'aupito he mofi kulokulá 'i he 'aho 1 'o Mā'asi 1891, pea na'á ku faingata'a'ia lahi 'i ha uike 'e taha. Ne u 'ā hake 'i he pongipongi 'o e 'aho 9 'o u ongo'i pē te u mate. 'I he 'ā'ā hake pē hoku matá, na'e lava ke u mamata ki ha ni'ihí 'o hoku kāingá mei he maama 'e tahá. ... Ne u kole ange leva ki hoku tokouá ke ne tokoni mai 'i hono teuteu'i au ke u 'alu ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié. Na'á ne helu hoku 'ulú, pea na'á ku fufulu nifo mo fakama'a hoku nge'esi nimá koe'uhí ke u ma'a peá u toki 'alu atu ki he 'ao 'o hoku 'Eikí. ... Ne u lea fakamāvae leva kiate kinautolu ne u 'ofa aí, pea mavahe hoku laumālié mei hoku sinó.

“Ne u kei lava pē 'o fanongo ki he tangi mo e tengihia au 'e he'eku ongomātu'á mo e kāingá pea na'á ku hoha'a lahi ai. Neongo ia, 'i he'eku mamata atu ki he maama 'e tahá, ne to'o 'eku tokangá meiate kinautolu ki hoku kāinga 'i aí, 'a ia ne nau fiefia kotoa pē ke sio mai kiate au. ... Ne u sio ki ha tokolahi 'o hoku ngaahi kau-ngāme'a mo e kāinga kuo nau pekiá, 'a ia ne tu'o lahi 'eku talanoa kimui ai 'o kau kiate kinautolu, pea ne u talanoa foki mo honau tokolahi. ... Hili 'eku nofo mo hoku ngaahi kaume'a kuo nau mavahe atú 'i ha taimi nounou, ka ko ha ngaahi houa lahi 'eni, ne u fanongo ki he faingāue 'a e 'Aposetolo ko Lolenisou Sinoú kiate au, 'o ne talamai kuo pau ke u foki ange, he 'oku kei toe ha ngāue ke u fai 'i māmani. Na'e 'ikai ke u fie mavahe mei he feitu'u fakalangí ni, ka ne u talaange ki hoku ngaahi kaume'á kuo pau ke u mavahe meiate kinautolu. ... Ne fuoloa kimui ai mo e holi lahi 'a hoku lotó ke u foki ki he feitu'u 'o e mālōlō'anga fakalangí, 'a ia ne ki'i taimi nounou pē 'eku nofo aí” (‘oku hā 'i he “Remarkable Experience,” *Young Woman's Journal*, Jan. 1893, 165).

NA'E HĀ 'A E FAKAMO'UÍ KIATE IA 'I HE TEMIPALE SŌLEKÍ

“Na'e holo pē e tu'unga mo'ui lelei 'o Palesiteni Utalafí. Na'e 'a'ahi ki ai 'a Palesiteni Lolenisou Sinou 'i hono 'apí 'i he meimei efiafi kotoa pē. Na'e fakahā ange 'e he kau toketaá 'i he efiafi ko 'eni 'e taha he 'ikai fuoloa 'ene mo'uí, he na'e 'alu pē 'ahó mo 'ene vaivai angé. Na'e hoha'a lahi 'a Palesiteni Sinou. 'Oku 'ikai lava ke mahino kiate kitautolu he 'ahó ni 'a e faingata'a 'o e tu'unga fakapa'anga 'o e Siasi he taimi ko iá—'a e tola 'e laumiliona na'á ne mo'ua 'akí pea 'ikai ke ne lava 'o totongi e tupu 'o hono mo'uá.

Na'e fanongo 'a 'Álisi 'Ámita Sinou 'longi Pōnití (1876–43), ki hono vahe-vahe 'e he'ene kuitangatá, 'a Palesiteni Lolenisou Sinou, 'a e me'a na'á ne a'usia 'i he 'a'ahi kiate ia 'a e 'Eikí 'i he Temipale Sōlekí.

“Na'e 'alu 'eku tamaí ki hono loki 'i he Temipale Sōlekí, kuó ne tui hono pulupulu 'o e Lakanga Fakataula'eikí, peá ne tū'ulutui 'i he 'ōlita toputapú 'i he Potu Toputapu 'aupito 'i he Fale 'o e 'Eikí, 'o ne tangi ki he 'Eikí ke ne fakamo'ui 'a Palesiteni Utalafi, pea ke mo'ui fuoloa ange 'a Palesiteni Utalafi 'iate ia pea ke 'oua na'a hilifaki mai ki hono umá 'a e fatongia lahi 'o hono tataki 'o e Siasí. Ka na'á ne palōmesi

ki he 'Eikí te ne ngāue lī'oa 'i ha fa'ahinga fatongia pē 'e fie ma'u ke ne fakahoko. ...

“... [‘I he ‘aho 2 ‘o Sepitema 1898, hili ia hono ma'u 'e Palesiteni Sinou 'a e tala kuo pekia 'a Uilifooti Utalafi] na'á ne 'alu ki hono loki fakatāutaha 'i he Temipale Sōlekí.

“Na'e tui 'e Palesiteni Sinou hono pulupulu fakatemipale toputapú, 'alu ki he 'ōlita toputapu tatau pē, 'ohake 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e Lakanga Fakataula'eikí pea 'ohake hono lotó ki he 'Eikí. Na'á ne fakamanatu ange ki he 'Eikí 'a 'ene kole ko ia ke fakamo'ui 'a Palesiteni Utalafi, pea ke fakalōloa ange e ngaahi 'aho 'o Palesiteni Utalafi 'iate iá; ke 'oua 'aupito na'a ui ia ke ne fuesia e ngaahi kavenga mamafa mo e ngaahi fatongia 'o e Siasí. Na'á ne pehē, 'Kaekehe, ke fai pē 'a Ho finangaló. Na'e 'ikai ke u kumi ki he fatongia ko 'ení, ka 'o kapau ko Ho finangaló ia, 'oku ou ha'ú ni 'i Ho 'aó ke Ke tataki mo fakahinohino au. 'Oku ou kolea ke Ke fakahā mai kiate au 'a e me'a 'okú Ke finangalo ke u faí.’

“‘I he 'osi 'ene lotú, na'á ne 'amanaki 'e ma'u ha tali, ha fakahā makehe mei he 'Eikí. Ko ia na'á ne tatali,—mo tatali—mo tatali. Na'e 'ikai ke 'i ai ha tali, 'ikai ke 'i ai ha le'ó, 'ikai ha 'a'ahi mai 'a e kau 'āngeló, 'ikai ha fakahā. Na'á ne mavahe loto mamahi atu mei he 'ōlita mo e lokí. 'I he hū atu 'a Palesiteni Sinou 'i he loki Silesitiale ki he hala lōloa vaha'a lokí na'á ne ma'u ai ha fakahā lāngilangi'ia 'a ia te u fakamatala'i 'o fakataui ki he ngaahi lea 'a hono mokopuna fefine ko 'Eli 'ongi Pōnití. ...

“Lolotonga 'eku 'a'ahi atu ki he'eku kuitangatá he efiafi 'e taha 'i hono loki 'i he Temipale Sōlekí, ne u nofo pē ai kae 'oua kuo 'alu e kau le'ó matapaá pea te'eki ai ke ha'u e kau tangata le'ó po'ulí, ko ia ne talamai 'e he'eku kuí te ne 'ave au ki he matapā lahi 'i mu'a ke u hū ai ki tu'a. Na'á ne to'o mai e ngaahi kīf mei he'ene funga toloá. 'I he'ema mavahe mei hono lokí pea lolotonga 'ema kei 'i he vaha'a loki ne hū ai ki he loki silesitiale, ne u lue au 'i mu'a 'i he'eku kuí mo

'ene ta'ofi au 'o pehē mai: “ 'Eli, tatali si'i mai angé, 'oku 'i ai ha me'a 'oku ou fie fakahā atu. Ko e feitu'u tonu pē 'eni na'e hā mai ai 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi kiate au 'i he taimi na'e pekia ai 'a Palesiteni Utalafi. Na'á Ne fakahinohino au ke u fokotu'utu'u fo'ou e Kau Palesitenisi 'o e Siasí he taimi pē ko iá 'o 'oua na'a fakatatali 'o hangē ko ia ne fai 'i he hili 'a e pekia 'a e kau palesiteni ki mu'á, pea ko au te u fetongi 'a Palesiteni Utalafi.”

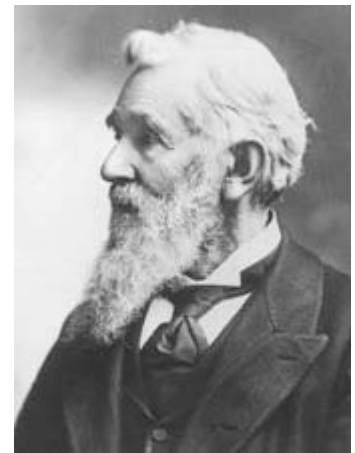
“Ne toe 'unu ofi mai 'eku kuí peá ne fakama'ao mai hono nimá mo pehē: “Na'á Ne tu'u tonu pē heni, 'i ha fute 'e tolu nai 'i 'olunga mei he falikí. Hangē ia na'á Ne tu'u 'i ha funga peleti koulá.”

“Na'e talamai 'e he'eku kuitangatá ko ha tokotaha nāunau'ia 'a e Fakamo'ui peá ne fakamatala'i Hono ongo to'ukupú, ongo to'ukupu kekelelé, hono fofongá mo hono ngaahi pulupulu hinehiná, 'a ia ne pehē fau hono hinehina mo e maamangia honau nāunaú 'o 'ikai mei lava ke ne sio kiate Ia.

“Na'á ne toe 'unu ofi mai peá ne hilifaki hono nima to'omata'ú 'i hoku 'ulú peá ne pehē: “ 'E hoku mokopuna, 'oku ou loto ke ke manatu'i ko e fakamo'oni 'eni 'a ho'o kuitangatá, 'a ia na'á ne fakahā kiate koe 'i hono ngutu pē 'o'oná na'á ne mamata tonu ki he Fakamo'ui, 'i heni he Temipalé, pea fakataufolofola kiate Ia ko e mata ki he mata” ’ ” (LeRoi C. Snow, “An Experience of My Father's,” *Improvement Era*, Sept. 1933, 677).

NA'E UI IA KE NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Na'e hoko 'a Lolenisou Sinou ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha ta'u 'e hiva, pea 'i hono ta'u valungofulu mā faá na'á ne hoko ai ko e Palesiteni 'o e Siasí. Na'e fakahā 'e ha kakai 'e nīihi 'enau manavasi'i na'a 'ikai lava 'e ha tangata 'i hono ta'u motu'á 'o matu'uaki 'a e mamafa mo e faingata'a 'o e ngāue 'a e kau palesitenisi. Na'e 'ikai ko ha tangata sino lahi ia. Na'á ne sino si'i pē pea na'á ne hā ngāvaivai mo sino vaivai, pea pāuni pē nai 'e 125 hono mamafá. Ka na'e vave pē 'ene to'o atu e ngaahi manavasi'i ko 'ení. Na'á ne 'āā mo tokanga, mālohi, ngaungaue, pea fonu 'i he ue'i fakalau-mālié 'o a'u pē ki he taimi ne puke fakamuimuitaha a'í 'i hono ta'u valungofulu mā fitú. Na'e toutou hā pē 'a 'ene 'atamai leleí 'i he'ene lea ki he Kāingalotú, tataki e Siasí, pea mo hono 'unuaki e pule'anga 'o e 'Otuá kimu'a ki

Palesiteni Lolenisou Sinou

hono iku'angá. Na'e manatu'i 'e hono 'ofefine si'isi'i tahá 'a ia na'e fá'ele'i 'i hono ta'u valungofulu mā uá, 'a 'ene fá'a fafa hake ia he sitepú 'o a'u pē ki he ta'u faka'osi 'o 'ene mo'uí. Kae mahu'inga angé, na'e 'ikai tokanga 'a e 'Eikí ki he ta'u motu'a 'o Palesiteni Sinou, he ko Ia pē na'á ne ui 'a e saieniti fakalaumálie ta'u valungofulu mā faá ni ke hoko ko 'Ene palōfitá.

NA'Á NE MA'U HA FAKAHĀ 'A IA NA'E TOKONI KI HONO FAKALELEI'I 'O E FAINGATA'A'IA FAKAPA'ANGA 'A E SIASÍ

Na'e faingata'a'ia 'aupito 'a Palesiteni Lolenisou Sinou ke fakatau'atāina'i e Siasí mei he ngaahi faingata'a fakapa'anga na'e fakatupu 'e he ngaahi ta'u lahi na'e fai ai hono fakatanga'í. Tupu mei hono fá'ao 'e he pule-'anga fetuloló 'a e koloa lahi mei he Siasí, hangē leva ki he kāingalotu tokolahi ko 'enau totongi vahehongofulú

mo e ngaahi foaki kehé ko hano foaki pē ia 'enau pa'angá ke faka'aonga'i 'e he ngaahi fili 'o e Siasí. Na'e 'ikai ke tu'umálie e Kāingalotú, pea fakakaukau ai honau tokolahi he 'ikai ke nau totongi vahehongofulu ki-nautolu. Na'e fu'u faingata'a'ia lahi 'aupito e ngaahi ma'u'anga tokoni 'a e Siasí.

'I he konga ki mu'a 'o Mē 'o e 1899, na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Palesiteni Sinou 'oku totonu ke ne 'alu mo e ni'ihi 'o e kau taki 'o fai ha konifelenisi 'i Seni Siasosi 'i 'Tutaá. Na'e 'ikai fakahā ange 'e he 'Eikí he taimi ko iá 'a e taumu'a 'o 'enau 'a'ahí, ka 'oku totonu pē ke nau ō 'o fai ha ngaahi konifelenisi makehe ai. Na'a nau fononga saliate atu ki Seni Siasosi.

Na'e fai e 'uluaki fakataha'anga 'o e konifelenisi 'i Seni Siasosí he 'aho 17 'o Mē 1899. Na'e lea 'a Palesiteni Sinou ki he Kāingalotu aí 'o pehē: " 'E ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku mau 'i homou ha'oha'ongá he kuo

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

fakahinohino au 'e he 'Eikí ke u ha'u; ka 'oku 'ikai mahino he taimi ko 'eni 'a e 'uhinga na'a mau ha'u aí, ka 'e fakahā 'eni kiate au lolotonga 'emau 'i heni mo kimoutolú" ('oku hā 'i he Romney, *Life of Lorenzo Snow*, 456).

Ko e Tāpanakele 'i Seni Siasí, 'a ia na'e fuofua fanongonongo ai 'a e fakahā na'e ma'u 'e Palesiteni Sinou fekau'aki mo e vahehongofulú

Na'e fai 'e Liuloi C. Sinou, ko e foha 'o e Palesiteni, 'a e lipooti 'o e konifelenisi ki he *Deseret News* peá ne fakamatala ki he me'a na'e hoko 'i ha fakataha'anga kiumui ange lolotonga ha lea 'a Palesiteni Sinou:

"Na'e 'ai e fu'u longo 'a e tangata'eikí lolotonga 'ene malangá. Na'e lōngonoa e lokí. He 'ikai teitei ngalo 'iate au 'a e ongo ko iá lolotonga 'eku kei mo'uí. 'I he toe kamata ke ne leá, na'e mālohi hono le'ó pea hangē kuó ne fonu 'i he laumālie 'o e 'Otuá, pea pehē ki he ha'ofangá hono kotoa. Na'e hangē 'oku uló hono ongo matá pea maamangia hono fofongá. Na'e fakafonu ia 'e ha fa'ahinga mālohi na'e 'ikai angamaheni 'aki. Na'á ne toki fakahā leva ki he Kāingalotú 'a e me'a-hā-mai na'e mamata ki aí.

"Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakahā 'e he 'Otuá kia Lolenisou Sinou he taimi pē ko iá 'a e taumu'a hono ui ia ke 'a'ahi ki he Kāingalotú 'i he feitu'u faka-Tongá, ka mo hono misiona makehé foki, 'a e ngāue ma'ongonga kuo teuteu'i mo fakatatali 'e he 'Otuá ma'aná, pea na'á ne fakahā 'a e me'a-hā-mai ki he kakaí. Na'á ne tala-ange na'e lava ke ne mamata, 'o hangē ko ia ne 'ikai ke ne 'ilo'i kimu'á, ki hono li'aki 'e he kakaí 'a e fono 'o e vahehongofulú, pea mo e lahi e mo'ua 'o e Kāingalotú, pea pehē foki ki he Siasí, pea ka nau talangofua kakato ki he fonó ni—'o totongi vahehongofulu kakato mo totonu—'e 'ikai ngata pē 'i hono fakatau'atāina'i 'o e Siasí mei honau mo'ua lahi, ka 'e fakafou mai 'i he ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí 'a e founa ke fakatau'atāina'i ai e Kāingalotú mei honau ngaahi mo'ua fakafou'ituituí, pea te nau hoko ko ha kakai tu'umālie" (LeRoi C. Snow, "The Lord's Way out of Bondage Was Not the Way of Men," *Improvement Era*, July 1938, 439).

Ko e loto Tāpanakele 'i Seni Siasí

Na'e fakahā 'e Palesiteni Sinou ki he Kāingalotú 'i he'ene malangá:

"'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou e folofola 'a e 'Eikí kiate kimoutolú; ka ko 'eni ia: Kuo hokosia e taimi ki he K'AINGALOTU kotoa pē 'okú ne palani ke mateuteu ki he kaha'ú pea ke fokotu'u ma'u hono va'é 'i ha makatu'unga 'oku totonú, ke ne fai 'a e finangalo 'o e 'Eikí 'o totongi kakato 'ene vahehongofulú. Ko e folofola ia 'a e 'Eikí kiate kimoutolú, pea 'e hoko ia ko e folofola 'a e 'Eikí ki he feitu'u kotoa pē 'oku nofo'i 'i he fonua ko Saioné. 'I he hili ha'aku mavahe meiate kimoutolu pea mou fakakaukau ki he me'a ni, te mou 'ilo'i kuo hokosia e taimi 'oku totonu ke tu'u hake ai 'a e tangata kotoa pē pea totongi kakato 'ene vahehongofulú. Kuo tāpuaki'i mo 'alo'ofa mai 'a e 'Eikí kiate kitautolu 'i he kuohilí; ka 'e hokosia e taimi 'e fie ma'u ai 'e he 'Eikí ke tau tu'u hake pea fai 'a e me'a kuó Ne fekau'i maí pea 'oua 'e kei tuku ta'efai ia. Ko e me'a 'oku ou lea 'aki kiate kimoutolu 'i he Siteiki ko 'eni 'o Saioné te u lea 'aki ia ki he Siteiki kotoa pē 'o Saione kuo fokotu'u. He 'ikai ha tangata pe fefine 'okú ne fanongo ki he'eku leá 'e ongo'i fiemālie kapau 'oku 'ikai te ne totongi vahehongofulu kakato" ("Discourse by President Lorenzo Snow," *Millennial Star*, 24 Aug. 1899, 533).

Na'e 'i ai ha lea 'a Palesiteni Sinou na'e pehē, "Kimu'a peá u maté, 'oku ou 'amanaki te u sio kuo 'osi e mo'ua 'o e Siasí pea 'oku malu 'ene tu'unga fakapa'angá" ("Characteristic Sayings of President Lorenzo Snow," *Improvement Era*, June 1919, 651). Na'á ne ma'u ha fakahā, peá ne ui ai ki he Kāingalotú ke nau talangofua ki he fono 'o e vahehongofulú. 'I he talangofua 'a e Kāingalotú ki he ui ko iá, na'e iku 'o 'osi e mo'ua 'o e Siasí (lolotonga 'eni e taki 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá) pea fokotu'u ai ha makatu'unga fakatu'asino mālohi ma'á e pule'anga 'o e 'Otuá. Ko e kongala hi 'o e tupulaki 'i he ngaahi temipalé, ngaahi falelotú, mo e ngaahi fale kehe pea mo e ngaahi polokalama 'a e Siasí 'i māmani kotoá ko e ola fakahangatonu ia 'o e

tu'umālie fakatu'asino 'a e Siasí 'a ia na'e hoko, pea 'oku kei hoko, tupu mei he mo'ui 'aki 'e he Kāingalotú 'a e fono 'o e vahehongofulú.

NA'Á NE FIEFIA 'I HA LOVA SALIOTE

'I he 'osi 'a e konifelenisi 'i Seni Siasoi 'i 'Iutaá, 'a ē ne ma'u ai e fakahā kau ki he vahehongofulú, ne foki saliate 'a Palesitēni Sinou mo hono kaungā fonongá ki Sōleki Siti 'o fou atu 'i he lahi taha 'o e ngaahi kolo na'e lavá, 'o malanga 'i he kolo kotoa pē ne nau tu'u hifo ai. Ko e saliate 'a Palesitēni Sinoú na'e mu'omu'á 'i he'enu fononga atu 'i he vaha'a 'o Footi Kavi mo Filamoá. Ko e 'aho na'e tafitonga, pea na'e fiefia 'a e tokotaha kotoa pē.

“Ko ha me'a pau ia 'a e faingata'a hono tauhi 'e he kau fonongá 'a e vave 'o e lele 'a 'enu salioté, ka 'i he fononga ko 'ení, na'e lele lelei mo fakafiemālie 'aupito pē e saliate 'a e Palesitēni [ta'u valungofulu mā nimá]. Na'e hoko atu ai e saliate 'a Palesitēni Siosefa F. Sāmitá, pea na'á ne fakaofi atu ki he tafa'aki 'o e Palesitēni mo ne fokotu'u ange, “Palesitēni Sinou, mahalo na'a sai ke tau ki'i lele oma ange he ngaahi hala lelei ko 'ení.’

“'Sai 'aupito, muimui mai 'ia kimaua,' ko 'ene talí ia. Na'e ki'i ue'i atu 'e Palesitēni Sinou 'ene tangata angi salioté pea 'i ha miniti pē 'e taha kuo fakatou lele e ongo salioté 'i he vave ko e maile 'e fāngofulu ki he houa, 'o kaka atu he vao mo e luoluo, pea ko e me'a pē na'e mamata atu ki ai 'a kinautolu na'e 'i muí ko e puna 'a e efú, mo e fa'a toutou 'asi hake ha me'a hangē ko e tumu'aki 'o ha salioté. Ne hokohoko atu pē e taufetuli 'a e fanga hōsí, pea na'e 'alu pē taimí mo e ma'u e fiefia 'a kinautolu na'e heka he ongo salioté. Na'e fakalongo-mo'ui kiate kinautolu. Na'e fetu'otu'ani pē e fanga hōsí 'i ha maile nai 'e ua pe lahi ange ai. Ne tapa hangē ha ngaahi taiamoní 'a e fofonga 'o e taki toulekeleká ni 'i he'ene tu'u ki 'olunga mei hono tangutu'angá 'o fakasio e tu'unga na'e 'i ai e lová.

Na'á ne kaikaila “'Lele, lele! 'Oua te ke tokanga koe ki he luoluo. Te na laka 'iate kitaua. Lele!’ pea na'e fai ia 'e he tokotaha angi salioté. Ne ki'i tuai e lele 'a e fanga hoosi 'a Palesitēni Sāmitá, pea lele mu'a pē fanga hoosi 'a Palesitēni Sinoú. Na'e hangē pē e ngaahi vaovaó mo e ngaahi luo ne fute 'e nima honau fālahí ko ha fanga ki'i makamaka ki he ongo takí ni, 'i he'ena manatu ki he me'a na'á na fai 'i he'ena kei tamaikí. Na'e mahiki hake mo 'alu hifo e ongo salioté 'o tō pē he ngaahi feitu'u 'e ni'ihi na'e mā'olungá, pea na'e fe'unga 'eni mo ha maile 'e hongofulu mā nima, pea 'oku sai'ia 'a Palesitēni Sinou hono talanoa'i e ikuna 'ene timí, ka 'oku pehē 'e Palesitēni Sāmita ia ko ia na'á ne ikuna'i e lová” ('oku hā 'i he Romney, *Life of Lorenzo Snow*, 453, 455).

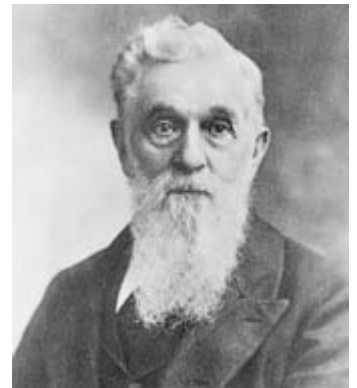
Ko e Kau Palesitēni 'Uluakí, 18 'o Sepitema 1898: Siasoi Q. Kēnoni, Lolenisou Sinou, mo Siosefa F. Sāmita

NA'Á NE MA'U HA FAKAHĀ FEKAU'AKI MO E TU'UNGA FAKA'OTUA 'E LAVA KE A'USIA 'E HE TANGATÁ

“'I he fa'ahita'u failau 'o e 1840, kimu'a pea mavahe 'a Lolenisou Sinou 'i he'ene fuofua ngāue fakafaipekau ki 'Ingilaní, na'á ne nofo ai he pō 'e taha 'i he 'api 'o hono kaume'a ko 'Eletā H. G. Sēutí, 'i Nāvū. Na'e feinga 'a 'Eletā Sēuti ke fakamatala'i e talanoa fakatātā 'a e Fakamo'uí ki he tangata fa'a na'á ne fekau atu ha kau tamaio'eiki 'i ha taimi kehekehe 'o e 'ahó ke ngāue 'i he ngoue vainé. Na'e fakamatala 'a Palesitēni Sinou ki he me'a mahu'inga 'aupito ko 'eni ne hoko lolotonga 'ene fakakaukau ki he fakamatalá ni:

“'Lolotonga 'eku fakafanongo lelei ki he'ene fakamatalá ('a 'Eletā Sēutí), na'e nofo'ia au 'e he Laumālie 'o e 'Eiki—na'e fakaava e mata 'o 'eku mahinó, pea 'i he ofo mo e fakatumutumu, ne mahino e me'a ne u mamata ki aí 'o hangē ko e la'ā 'o e ho'ataá, 'a e fou'anga 'o e 'Otuá mo e tangatá. Ne u fa'u leva e ongo laine ko 'ení 'a ia 'okú na fakamatala'i e fakahaá 'o hangē ko hono fakahā kiate aú ... :

*Ko e tu'unga 'oku lolotonga 'i ai e tangatá,
Ne 'i ai foki e 'Otuá:
Ko e tu'unga 'oku 'i ai e 'Otuá he taimi ní,
'e ala a'usia 'e he tangatá foki.*

Palesitēni Lolenisou Sinou

“'Ne u ongo'i ko ha fetu'utaki 'eni na'e topu-tapu 'o 'ikai ke u tala ia ki ha taha tuku kehe hoku tuofefine ko 'Ilisá, peá u toki a'u ki 'Ingilaní 'o u fakamatala ai kia Palesitēni Pilikihami 'Iongi 'a e fakahā fakalaumālie makehé ni 'i ha'ama talanoa fakakimaua pē.’

“ I he foki mai pē ko ia 'a Lolenisou Sinou mei 'Ingilani 'i Sānuali 'o e 1843, na'á ne fakamatala ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e me'a na'e hoko kiате ia 'i he 'api 'o Sēutí. Na'á ne fai 'eni 'i ha 'initaviu 'i Nāvū 'a ia na'e 'ikai toe fakahāhāholo. Ko e tali 'eni 'a e Palōfitá: “E Misa Sinou, ko ha tokāteline mo'oni 'ena 'o e ongoongoleléi, pea ko ha fakahā ia mei he 'Otuá kiate koe” (Snow, *Improvement Era*, June 1919, 656).

Na'e 'osi fakahā kimu'a ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea mo Siosefa Sāmita ko e Lahí, 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'o e tu'unga faka'otua 'e lava ke a'usia 'e he tangatá. Ko hono mo'oni, na'e fuofua 'omi e fo'i fakakaukau ki he 'atamai 'o Lolenisou Sinou 'e ha lea na'e fai 'e he Pēteliake ko ia ki he Siasí he ta'u 'e fā kimu'a aí. Na'e talaange ki ai 'e Siosefa Sāmita ko e Lahí lolotonga 'ene fakatotolo ki he ngaahi akonaki 'o e Siasí, “ E vavé ni pē ho'o tui ki he mo'oni 'o e ngāue he ngaahi 'aho kimui ní, pea 'e papitaiso koe, pea te ke hoko 'o ma'ongo'onga 'o hangē ko ia te ke lava ke faka'amuá—na'a mo ha'o ma'ongo'onga tatau mo e 'Otuá, pea he 'ikai te ke malava 'o faka'amu ke ke ma'ongo'onga ange ai” ('oku hā 'i he Snow, *Improvement Era*, June 1919, 654). Neongo ia, ne toki akonaki 'aki e tokāteliné 'i he 1844.

Na'e 'i ai 'a Lolenisou Sinou 'i he taimi na'e malanga ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he me'afaka'eiki 'o Kingi Fōletí, ko ha kaumātu'a 'i he Siasí, lolotonga e konifelenisi 'a e Siasí 'i 'Epelelí. Na'e akonaki 'a e Palōfitá 'i he'ene malangá 'o pehē:

“Na'e 'i he tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ní 'a e 'Otuá, pea ko ha tangata ia kuo bakeaki'i, pea 'okú ne 'afio 'i he nofo'anga fakatu'i 'i he langí! Ko e faka-

pulipuli labí ia. Kapau 'e ava bake 'a e puipuí he 'abó ni, pea bā mai 'a e 'Otua māfimafi 'okú ne pukepuke 'a e māmani 'i hono tu'u'angá, peá ne pukepuke 'a e ngaahi māmá kotoa mo e ngaahi me'a kotoa pē 'aki hono mālobí,—'oku ou talaatu, kapau te mou mamata kiate ia he 'abó ni, te mou mamata kiate ia ko ha tangata 'oku 'i ai hono sino—'o ne hangē pē ko kimitoulú 'i he fōtunga, 'imisi, pea mo e sino 'o ha tangata; he na'e fakatupu 'a 'Atama 'i he fōtunga, 'imisi, mo e tatau tofu pē ko ia 'o e 'Otuá, pea na'á ne ma'u fakabinobino meiate ia, peá ne 'a'eva, talanoa mo fefolofolai mo ia, 'o hangē ko ha fetalanoa'aki mo e fetu'utaki 'a ha tangata 'e taba mo ha tangata 'e taba. ...

“Oku 'ikai ke mahino e ngaahi fakakaukau ni ki ha nīhi, ka ko ha ngaahi fakakaukau faingofua pē kinautolu. Ko e 'uluaki tefito ia 'o e Ongoongoleléi ke 'ilo'i fakapapau 'a e 'ulungāanga 'o e 'Otuá, pea ke 'ilo'i 'e lava ke tau talanoa mo ia 'o hangē ko e fetalanoa'aki 'a e tangata 'e taba mo ha tangata 'e taba, pea na'e 'i ai 'a e taimi na'á ne boko ai pē ko ha tangata 'o hangē ko kitautolú; 'io, na'e 'afio 'a e 'Otuá tonu, 'a e Tamai 'a kitautolu kotoá, 'i ha māmani, 'o hangē pē ko Sisū Kalaisí; pea te u fakahā atu ia mei he Tobi Tapú” (*Teachings of the Prophet Siosefa Sāmita*, 345–46).

Na'e tohi 'eni 'e Liuloi C. Sinou, ko e foha 'o Palesiteni Sinou, 'o fekau'aki mo e ngaahi akonaki ko ia mei he malanga 'a e Palōfitá, 'a ia na'e paaki 'i he *Times and Seasons* mo e *Millennial Star* :

“Na'e hanga 'e Palesiteni Sinou 'o tohoaki'i ange 'a e tokangá ki he kongá ko 'eni 'o e malanga 'a e Palōfitá

Ko e Kau Palesiteni 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

‘i he me‘afaka‘eiki ‘o Kingi Fōletí ‘i ha toe fakamatala ‘i he ngaahi voliume kotoa ‘e onó ‘i he‘ene faka‘ilonga‘i ia ‘aki ‘ene peni na‘e ‘ikai toe lava ke tāmāte‘i ‘i he‘ene tatau ‘o e *Times and Seasons*, ‘a ia ‘oku lolotonga ‘ia aú. Na‘e nofo ma‘u pē ‘i hono ‘atamaí ‘a e ‘amanaki lelei ma‘ongō‘onga ko ‘eni ki he iku‘anga ‘o e tangatá, fakafou ‘i he talangofua kakato ki he ongoongoleléi, ‘o ne fa‘a fakamatala ma‘u pē kau ki ai ki hono fāmīlī ‘i honau ‘apí, ‘i he‘ene ngaahi malanga ki he kakaí, ‘o fakatou tatau pē ‘i he‘ene lea ki he mātu‘a kuo nau motu‘á mo ‘ene talanoa ki he fānau íkí, pea ‘oku ‘ilo‘i ‘e he tokolahī ‘o hono ngaahi kaume‘a ofí ko ha kaveinga ia na‘e manako ai ‘i he‘ene ngaahi talanoa fakatāutaha mo ‘ikai toe fakahāhāholó.

“Na‘e ‘i ai mo ha ngaahi fakafehoanaki ‘e ni‘ihi ne lahi ange hono toutou lea ‘aki ‘e Palesiteni Sinou ‘i he‘ene ngaahi lea ki he kakaí ‘i he‘ene lea ko ‘ení:

“ ‘Ke fakatātā ‘aki, ko ha ki‘i valevale ‘eni ‘oku ‘i he fatafata ‘o ‘ene fa‘é. ‘Oku ‘ikai hano mālohi pe ‘ilo ke ne fāfanga‘i pē ia mo tui hono valá. ‘Oku ‘ikai ke ne lava ha me‘a pea kuo pau ai ke fāfanga‘i pē ia ‘e he‘ene fa‘é. Kae vakai ki he ngaahi me‘a ‘e lava ke hokó! ‘Oku ‘i ai ha tamai mo ha fa‘ē ‘a e ki‘i valevalé, neongo ‘oku ‘ikai te ne loko ‘ilo ha me‘a kau kiate kinaua. Ko hai ‘ene tamai? Ko hai ‘ene fa‘é? Ko ‘ene tamai ko ha ‘emipola, ko ‘ene fa‘é ‘a e hoa ‘o e ‘emipolá, pea ‘okú na ‘afio ‘i ha taloni ‘o pule‘i ha pule‘anga. ‘E ‘i ai e ‘aho ‘e nofo ai ‘a e ki‘i valevalé ni ‘i he taloni ‘o ‘ene tamai, peá ne pule‘i mo tokanga‘i e pule‘angá, ‘o hangē pē ko e nofo ‘a e Tu‘i ko ‘Etuatē ‘o ‘Ingilani he taimí ni ‘i he taloni ‘o ‘ene fa‘é. ‘Oku totonu ke tau manatu‘i ‘eni; he ko e ngaahi foha kitautolu ‘o e ‘Otuá, ‘o hangē ia pe lahi hake, kapau ‘e malava, ‘i he‘etau hoko ko e ngaahi foha ‘o ‘etau ngaahi tamai fakaemāmaní.

“ ‘Hou‘eiki fāfine, ‘oku ou tui pē kuo mou ‘osi lau e fo‘i maau ko ia ne fa‘u ‘e hoku tuofefine ko ‘Ilisa R. Sinoú ‘i he ngaahi ta‘u kuo hilí, pea ‘oku lahi hono toutou hiva‘i he taimí ni ‘i he‘etau ngaahi fakataha‘angá [vakai, “ ‘E Tamai ‘i Hēvani ē,” *Ngaahi Himi*, fika 185]. ‘Okú ne talamai kiate kitautolu ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he ‘i ai ‘etau Tamai ‘i he [potu mā‘olunga mo nāunau‘iá]” ka ‘oku ‘i ai foki ‘etau Fa‘ē; pea te mou hoko kimoutolu hou‘eiki fāfiné ‘o tu‘unga mā‘olunga tatau pē mo ho‘omou Fa‘é, kapau ‘oku mou faivelenga” (*Improvement Era*, June 1919, 658).

TE NAU FA‘U HA NGAahi MĀMANI PEa PULE‘I KINAUTOLU

“ ‘I ha ki‘i taimi nounou kimu‘a pea pekia ‘a Palesiteni Sinoú, na‘á ne ‘a‘ahi ki he ‘Univēsi Pīlikihami ‘Iongi ‘i Polovó [‘a ia na‘e ui he taimi ko iá ko e ‘Apiako Pīlikihami ‘Iongi]. Na‘e taki atu ‘e Palesiteni Pilimiholo e kulupú ‘i ha taha ‘o e ngaahi falé; na‘á ne loto ke nau a‘u ki he loki fakataha‘angá ‘i he vave tahá he kuo

‘osi fakataha ki ai e fānau akó ia. Na‘a nau fou atu ‘i he taha ‘o e ngaahi loki kinitakātení; na‘e ‘osi a‘u atu ‘a Palesiteni Pilimiholo ki he matapaá pea ko e teu ia ke ne fakaava ke nau hū mei aí mo e pehē atu ‘e Palesiteni Sinou: ‘Tali si‘i angé Palesiteni Pilimiholo, ‘oku ou fie sio ki he ngāue ‘a e fānau ni; ko e hā ‘enau me‘a ‘oku faí?’ Na‘e talaange ‘e Misa Pilimiholo ko ‘enau fa‘u e ngaahi me‘a fuopotopoto ‘aki e ‘umeá. Ne pehē ange ‘e he Palesitení, “Me‘a mālīe tama ia. ‘Oku ou fie sio ki he‘enau ngāué.’ Na‘á ne vakai fakalongolongo pē ki he fānau ‘i ha ngaahi miniti lahi peá ne toki fua‘i hake ha ki‘i ta‘ahine ta‘u ono nai, ‘o fokotu‘u ia ‘i ha funga tēpile. Na‘á ne to‘o leva e ‘umea kuo fakafuopotopoto‘i mei hono nimá, peá ne tafoki ‘o pehē atu kia Misa Pilimiholo:

“ ‘Palesiteni Pilimiholo, ko e va‘inga ‘eni ‘oku fai ‘e he fānau ni, hono fa‘u e ngaahi māmani ‘aki e ‘umeá, ka ‘e hokosia e taimi ‘e fakalakalaka ai e ni‘ihi ‘o e fānau tangatá ni mo tupulaki ‘enau ‘iló, potó mo e mālohí, ‘i he ‘itānití he kaha‘ú koe‘uhi ko ‘enau faivelenga ‘i he ongoongoleléi, kae ‘oua kuo nau malava ke ‘alu atu ki he ‘ataá ‘a ia ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a kuo te‘eki ai fakatahataha‘i pea tānaki mai e ngaahi ‘elemēniti ‘oku fie ma‘ú, pea ‘i he‘enau ‘ilo‘i mo pule‘i ‘a e ngaahi lao mo e ngaahi mālohi ‘o natulá, te nau fakatahataha‘i e ngaahi me‘á ke hoko ko ha ngaahi māmani ‘a ia ‘e nofo ai honau hakó, pea nau pule ai ko ha ngaahi ‘otua’ ” (Snow, *Improvement Era*, June 1919, 658–59).

KO E FAINGATA‘A ‘O E MO‘UI MATELIÉ KO E AKO‘ANGA IA KI HE HAOHAOÁ

Na‘e fai ‘e ‘Eletā Lolenisou Sinou ‘i he 1851, ‘i he‘ene kei hoko ko e mēmīpa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘a e fale‘i ko ‘ení:

“ ‘I ho‘omou ngaahi ngāue mo e ‘ulungāanga kotoa pē, manatu‘i ‘oku mou lolotonga teuteu mo fa‘ufa‘u he taimí ni ha mo‘ui ma‘amoutolu ‘e kei hokohoko atu ‘i he nofo ta‘engatá; ‘oua na‘a mou fakahoko ha tefito‘i mo‘oni te mou mā ai pe ‘ikai te mou fie fakahoko ‘i he langí, ‘oua na‘a mou faka‘aonga‘i ha founga ke ma‘u ai ha me‘a ‘e ‘ikai fiemālīe ki ai ha konisēnisi kuo fakamāma‘i ‘i he silesitiale. Neongo ‘e ue‘i kimoutolu ‘e he ngaahi ongó mo e ngaahi holí ke fai ha me‘a, tuku ke pule mo pule‘i ma‘u ai pē kimoutolu ‘e he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku haohaoá, faka‘e‘eikí, mā‘oní‘oní mo ma‘á. ‘Oku ‘iate kitautolu ‘a e ‘Otuá, ko e ‘Otuá ‘a ‘etau fokotu‘utu‘u fakalaumālīe— ko e ‘alo ‘o e ‘Otuá, na‘e fakatupu ‘i hono tatau. ...

“ ‘Oku tau ‘i hení ke lava ‘o ako‘i kinautolu ‘i ha ako‘anga ‘o e mamahí mo e ngaahi ‘ahi‘ahi kakaha, ko ha ako‘anga na‘e fie ma‘u ma‘a Sisū ko hotau tokoua lahí, ‘a ia ‘oku talamai ‘e he folofolá na‘e fakahaohaoa‘i ‘o fakafou ‘i he mamahí. ‘Oku fie ma‘u ke tau faingata‘a‘ia ‘i he me‘a

kotoa pē, koe'uhí ke tau fe'unga mo taau ke pule mo pule'i e me'a kotoa pē, 'o hangē ko 'etau Tamai 'i hēvaní mo Hono 'Alo lahi taha ko Sísuú” (“Address to the Saints of Great Britain,” *Millennial Star*, 1 Dec. 1851, 363).

‘OKU TOTONU KE TAU NGĀUE FAKAMĀTOATO KE TALANGOFUA

Palesiteni Lolenisou Sinou

Na'e akonaki 'a Palesiteni Lolenisou Sinou 'o pehē:

“E ma'u 'a e fiefia lahi 'i hono fai 'o e me'a totonú 'i he kuohilí pea mo e fakalaulauloto ki hono mo'oni pea mo e ongo'i ko ia 'oku tau fai 'a e me'a totonú he taimí ni, he ko e faingamālie ia 'o e tokotaha Siasi kotoa pē ke ne 'ilo'i 'a e taimi 'okú ne fai ai 'a e ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e ngaahi me'a 'a e 'Eikí. ...

Ko e faingamālie 'eni 'oku

totonu ke fekumi ki ai pea ma'u 'e he tokotaha Siasi kotoa pē, ke ne 'ilo'i pau 'oku tali 'e he 'Otuá 'a 'ene ngāue. 'Oku ou manavasi'i he 'ikai ke nau lelei ange pea mahalo 'oku nau kovi ange kinautolu 'i he kakai kehé kapau 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e 'ilo ko 'eni pea feinga ke fai 'a e me'a totonú. ...

“... 'oku pehē 'e Sione: 'E kāinga 'ofeina, ko 'eni ko e fānau 'a e 'Otuá 'a kinautolu, pea 'oku te'eki ai hā mai pe te tau hoko ko e hā: ka 'oku tau 'ilo, 'o ka hā mai Ia, te tau tatau pē mo Ia; he te tau mamata totonu kiate Ia, pea ko ia kotoa pē 'okú ne ma'u 'a e 'amanaki lelei ni 'iate iá, 'okú ne fakama'a ia, 'o hangē ko e ma'a 'A'aná' [1 Sione 3:2–3].

“Ko e tangata kotoa pē 'okú ne ma'u 'a e 'amanaki lelei ni 'okú ne fakahaohaoa'i 'e ia ia. Pea 'e toki 'alu hake 'iate ia 'a e loto fie ngāue ke a'usia 'a e tu'unga mā'olunga mo faka'e'eiki ko iá, ke ngāue'i 'a e ngaahi tala'ofa faka'ofa'ofa ko ia ne fai. 'Oku takiaki'i ia ke ne muimui 'i ha hala 'o e mā'oni'oni' (i he Conference Report, Apr. 1898, 13).

‘OKU TOTONU KE TAU FEINGA KE FAKALAKALAKA FAKA'AHŌ

Na'e akonaki 'a Palesiteni Lolenisou Sinou 'o pehē: “Oku totonu ke tau 'ai ke tau fakalalakaka pea vave ange 'etau 'unu ki he haohaoá. 'Oku 'i ai e pehē he 'ikai lava ia ke tau haohaoa. Kuo fekau mai 'e Sísū ke tau hoko 'o haohaoa 'o hangē ko e haohaoa 'a e 'Otuá, ko e

Tamaí. Ko hotau fatongia ke feinga ke tau haohaoa, pea ko hotau fatongia ke fakalalakaka 'i he 'aho takitaha, pea tau vakai ki he 'etau founa he uike kuo 'osí pea fai ke lelei ange e ngaahi me'a he uiké ni; fai ke lelei ange e ngaahi me'a he 'aho ní he 'aneafi, pea hokohoko pehē atu ai pē mei he tu'unga 'e taha 'o e anga mā'oni'oni' ki he tu'unga 'e taha. 'E hā'ele mai 'a Sísū, 'o Ne hā 'i hotau lotolotonga, 'o hangē pē ko 'Ene hā 'i he 'aho ko ia na'e 'i he māmaní ai 'i he lotolotonga 'o e kau Siú, pea te Ne kai mo inu mo kinautolu, mo fakamatala'i e ngaahi me'a lilo 'o e Pule'angá, pea fakahā kiate kinautolu e ngaahi me'a 'a ia 'oku 'ikai ngofua ke lea 'aki he taimi ní” (i he Conference Report, Apr. 1898, 13–14).

‘OKU TAU FIE MA'U HA TOKONI FAKALANGI KE IKUNA'I 'A MĀMANI

Na'e fai 'e Palesiteni Lolenisou Sinou e ngaahi fakamatala ko 'eni 'o kau ki he founa te tau ma'u tokoni ai mei he 'Otuá:

“Ne u lau ha me'a 'oku fu'u makehe 'aupito felāve'i mo e ngaahi tala'ofa 'oku fai maí, 'a ia 'oku ou 'ilo 'e fakahoko kinautolu 'o kapau te tau fai 'etau kongá 'o fakahoko hotau fatongiá. Kuo 'ikai ke u mo'ui 'i he Siasi ni 'i ha ta'u nai 'eni 'e onongofulu mā uá pea 'ikai ke u 'ilo ha me'a. Ne u ngāue mateaki ke u mo'ui taau ke ma'u 'a e me'a he 'ikai lava ke ma'u 'e ha tangata matelie tuku kehe pē 'i he laumālie mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni', pea kuo fakahā kiate au 'e he 'Eikí ha ngaahi me'a peá ne 'ai ke mahino kinautolu kiate au 'o hangē ko e mahino 'o e la'áa 'i he ho'atāmālie 'o fekau'aki mo e ola 'e ma'u 'e he Kāingalotu 'oku nau fua faivelenga honau ngaahi uiui'i. ... [Na'a ne toki lau leva mei he T&F 84:37–38 mo e Fakahā 3:21.]

“Oku felāve'i e ngaahi Folofola lahi mo e tefito ko 'eni. 'Oku ou tui au ki ai. 'Oku ou tui ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o e 'Otuá, pea kuó Ne foaki kiate kinautolu ke tau ma'u 'a e poto mo e 'ilo ta'e-fakangatangata, koe'uhí he kuó Ne foaki kiate kinautolu Hano kongá 'O'oná” (i he Conference Report, Apr. 1898, 62–63).

“Oku tau fakafalala ki he Laumālie 'o e 'Eikí ke tokoni'i kinautolu pea ke fakahā kiate kinautolu mei he taimi ki he taimi 'a e me'a 'oku fie ma'u ke tau lava'i 'i he ngaahi tūkunga makehe 'oku takatakai'i kinautolú. 'I he taimi 'oku hoko ai e ngaahi faingata'á ki he Kāingalotú, ko honau faingamālie ke ma'u 'a e mālohi makehe ange 'o e 'Otuá, pea 'i he tui, 'i he 'aho ki he 'aho; ke ma'u mei he ngaahi tūkunga 'e ala takatakai'i kinautolú 'a e me'a 'e 'aonga mo ne 'unuaki kinautolu ki mu'a 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e angamā'oni'oni' mo e fakamā'oni'oni'i, ke tau hoko 'i he lahi taha te tau ala malavá 'o hangē ko 'etau Tamaí” (i he Conference Report, Oct. 1898, 2).

‘OUA ‘E LOTOFO‘I LOLOTONGA E FEINGA KE FAKALAKALAKÁ

Na’e fakamatala ‘a Palesiteni Lolenisou Sinou ‘o pehē:

“Kapau ‘e lava ke tau lau faka‘āuililiki e mo‘ui ‘a ‘Ēpalahamé, pe mo‘ui ‘a e kau tangata ma‘ongo‘onga mo mā‘oni‘oni kehé, kuo pau pē ke tau ‘ilo‘i ai na’e ‘ikai ola lelei ma‘u pē ‘enau ngaahi feinga ko ia ke nau anga mā‘oni‘oní. Ko ia ‘oku ‘ikai ai totonu ke tau lotofo‘i ‘o kapau ‘e ‘i ai ha ki‘i momeniti te tau vaivai ai ki he ‘ahi‘ahí; ka ke tau fakatomala leva he taimi pē ko iá mei he ‘etau fehālāki pe hala ne tau fakahokó, pea tau fakalelei‘i ia ki he lahi taha te tau lavá, pea tau fekumi leva ki he ‘Otuá ke ne foaki mai ha ivi fo‘ou ke tau hoko atu pea fai lelei ange ...

“Kapau na’e lotofo‘i e ‘Aposetolo ko Pitá ‘i he hā meiate ia ‘a e ‘ikai ke ne kei lava ‘o tauhi ‘a e lakanga ko ia kuó ne ma‘u ke pou pou ki he Fakamo‘uí ‘i he ngaahi tūkunga hono kotoá, ne mole meiate ia ‘a e me‘a kotoa pē; ka ‘i he‘ene fakatomalá mo e kítaki ne ‘ikai mole ai ha me‘a meiate ia ka ne ma‘u ia kotoa, pea ‘aonga ai foki kiate kitautolu ‘a e me‘a na‘á ne a‘usíá. ‘Oku totonu ke tanumaki ma‘u pē ‘e he Kāingalotú ‘a e loto feinga ko ‘ení ‘a ia ne fakahā ‘e he Kau ‘Aposetoló ‘i he ngaahi ‘aho kimu‘á. ‘Oku totonu ke tau feinga ke mo‘ui ‘i he ‘aho takitaha ‘o ma‘u ha konisēnisi tau‘atāina ki he tokotaha kotoa pē. ... Kuo pau ke ‘oua na‘a tau tuku ke tau lotofo‘i ‘i he taimi kotoa pē ‘oku tau ‘ilo‘i ai hotau vaivai” (*The Teachings of Lorenzo Snow*, ed. Clyde J. Williams [1996], 34–35).

KO HA TOKOTAHA IA NA‘Á NE LANGA HAKE ‘A E PULE‘ANGÁ

Na’e hoko ‘a Lolenisou Sinou ko ha puleako, pou pou ki he tokotaha ‘i he fili palesitení, husepāniti, tamai, taha langa temipale, pule ‘o ha ngaahi ‘apiako, taha ngāue he temipalé, palesiteni fakakolo, paionia, mo e ‘Aposetolo. ‘I he‘ene hoko ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, na‘á ne fealēlea‘aki mo kinautolu mo tokanga‘i e pisinisi ‘a e Siasí. Na’e kau ‘i hono ngaahi fatongia kehé hono tokanga‘i ‘o e Pa‘anga Tokoni Fehikitaki Tu‘uma‘ú, fokotu‘u ‘o e Misiona ‘Italí, tokanga‘i hono liliu ‘o e Tohi ‘a Molomoná ki ha ngaahi lea fakafonua fo‘ou, pea mo hono teuteu‘i mo pulusi e ngaahi tohi-tufá. Na‘á ne ta‘eue‘ia, lí‘oa mo ta‘esiokita—na’e ‘ikai ke ne ngāue ma‘ana pē ka ma‘á e ‘Eikí, he ko ‘Ene tamaio-‘eiki ia. Na’e tataki ia ‘i he‘ene ngāue ‘e ha ngaahi misi mo ha ngaahi fakahā.

Na’e ui ‘a Lolenisou Sinou ke ne tokanga‘i e Kāingalotú ‘i Pōkisi ‘Eletá ‘i Tutā, ‘a ia ne ui kimui ko e Kolo ko Pilikihamí. Na’e motuhi ‘ene ngāue ko iá kae

Tā valivai ‘a Harris Weberg

Na’e fakafiefia ‘i ‘e Palesiteni Sinou hono ta‘u valungofulu mā fitú he ‘aho 3 ‘o ‘Epeleli 1901.

‘alu ‘o kau ‘i he Tau ‘a ‘Tutaá pea ngāue fakafai-fekau ki Hauai‘i mo Palesitaine. ‘I he‘ene foki atu ki he Kolo ko Pilikihamí, kuo tupulaki ‘a e kautaha fetokoni‘aki na‘á ne fokotu‘ú. (Na’e fakangata e kautahá ‘i he lahi e fakafepaki ‘a e fetu-loló ki he mali tokolahí ‘i he konga kimui ‘o e ngaahi ta‘u ‘o e 1870.)

Na’e hoko ‘a Lolenisou Sinou ko ha tokoni ki he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘i he taimi ‘o Pilikihami ‘Iongí, hoko ko e Palesiteni ‘o e

Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he ta‘u ‘e hiva, pea hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘i hono ta‘u valungofulu mā faá. Na‘á ne fāinga lahi ‘i he ta‘u ‘e tolu ke fakatau‘atāina‘i e Siasí mei he ngaahi faingata‘a‘ia fakapa‘anga na’e tupu mei he ngaahi ta‘u lahi hono fakatanga‘i. Na‘á ne toe fakamamafa‘i ki he Kāingalotú ‘a e fonu ‘o e vahehongofulú. Na’e ola lelei ‘ene sio ‘oku lava ‘e he Siasí ke totongi kakato hono ngaahi mo‘uá pea toki hoko atu ‘ene fakalaulauloto ki he me‘a na’e vīsone ki ai ‘i he ngaahi fuofua ta‘u ne hoko ai ko ha ‘aposetoló—ke fokotu‘u ha ngaahi misiona ‘i māmani kotoa. Na‘á ne fekau‘i atu ha kau faifekau ki Siapani peá ne lea kau ki hano ‘ave ‘o e ongoongolelei ki he ngaahi pule‘anga kotoa pē. Na‘á ne feinga ke fakahaohao‘i ‘a Saione pea na‘á ne tu‘uma‘u ‘i he mahino kuó ne ma‘u fuoloá ‘a e tala‘ofa ko ia “ ‘e hangē pē ‘a e iku‘anga ‘o e tangatá ko ‘ene Tamá—ko ha ‘otua ‘i he nofo ta‘engatá.” Na‘á ne ongo‘i ‘oku totonu ke hoko ‘a e ‘ilo ko ‘ení ko ha fetu‘u ngingila mo maamangia ‘i hono ‘aó ‘i he taimi kotoa pē—‘i hono lotó, ‘i hono laumālié, pea ‘i hono ‘atamá.

Ko e tu‘unga ‘oku lolotonga ‘i ai e tangatá, ne ‘i ai foki e ‘Otuá:

Ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai e ‘Otuá he taimi ní, ‘e ala a‘usia ‘e he tangatá foki.

Ko ha ‘Alo ‘o e ‘Otuá, teuteu ke hoko ko e ‘Otua, He ‘ikai ke kaiba‘a mei he ‘Otuá.

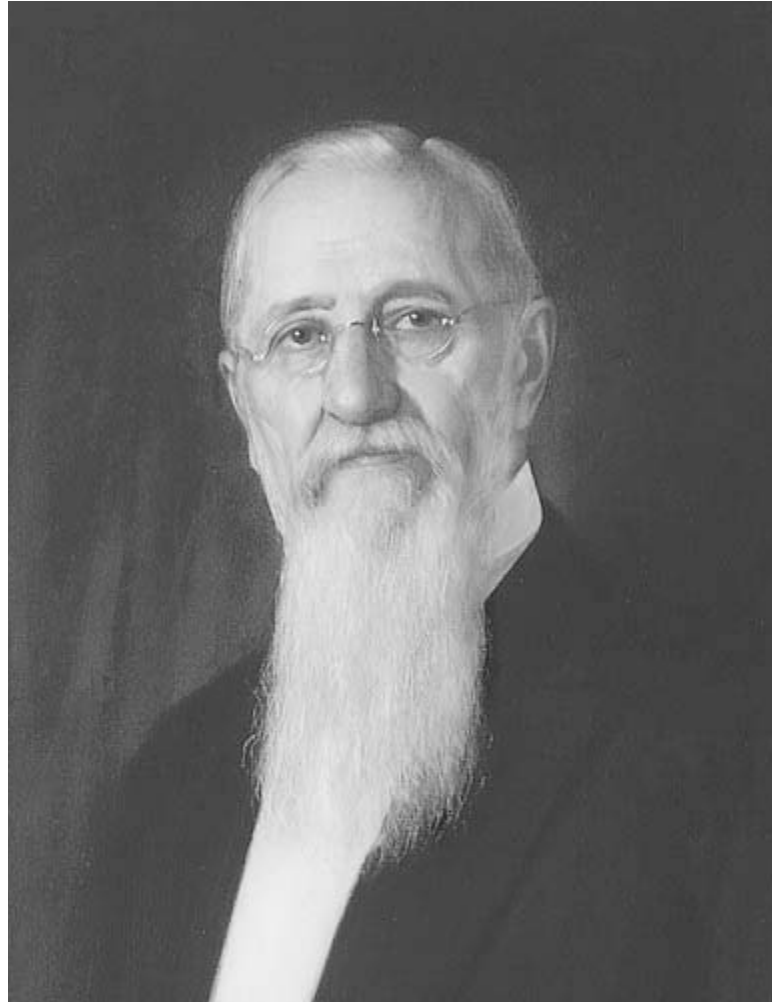
[Lorenzo Snow, *Improvement Era*, June 1919, 651.]

Na’e hoko ‘a Palesiteni Lolenisou Sinou ko ha palōfita ‘a e ‘Otuá pea ‘oku totonu ke lau ia ko e taha ‘o e kau tangata mu‘omu‘a taha ‘o e fakaaakeake fo‘ou fakasōsialé ‘i he kuonga ko iá.

VAHE 6

Siosefa F. Sāmita

PALESITENI HONO ONO 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A SIOSEFA F. SĀMITĀ

Ta'u motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i he 'aho 13 'o Nōvema 1838 'i Hihifo Mama'o, 'i he Vahefonua Kolotiuelá, 'i Mīsuli, kia Hailame mo Mele Filitingi Sāmita.

- 5 Na'e fakapoongi 'ene tamaí, 'a Hailame Sāmita (27 'o Sune 1844).
- 9 Na'á ne angi ha ongo pulu toho saliate 'o kolosi 'i he ngaahi potu tokalelei mei he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó ki he Tele'a Sōleki (1848)
- 13 Na'e mālōlō 'ene fa'eé, ko Mele Filitingi Sāmita (21 'o Sepitema 1852).
- 15–19 Na'e ngāue fakafaifekau 'i Hauai'i (1854–57).
- 19 Na'e 'i he konga kau 'a 'Eko Kenioni ko 'enau fakafe'ātungia'i e kau sotia 'a e 'Iunaiteti Siteiti mei he 'enau feinga ke a'u atu ki Sōleki Siti he Tau 'a 'Iutaá (1857).
- 21 Na'e mali mo Levila A. Sāmita (5 'o 'Epeleli 1859).
- 21–24 Na'e ngāue fakafaifekau ki Pilitānia Lahi (1860–63).
- 25 Na'á ne fakahoko ha ngāue fakafaifekau makehe ki Hauai'i (1864).
- 27–35 Na'e kamata ngāue ko ha mēmipa 'o e kulupu na'a nau ma'u e mafai ke fa'u lao ma'á e vahefonua 'o 'Iutaá (Territorial House of Representatives) (1865–74).
- 27 Na'e fakanofa ko e 'Aposetolo pea vahe'i ko ha tokoni kia Pilikihami 'Iongi (1 'o Siulai 1886: na'e hoko foki ko ha tokoni kia Palesiteni Sione Teila, 1880–87; Uilifooti Utalafi, 1889–98; mo Lolenisou Sinou, 1898–1901).
- 28 Na'e hikinima'i ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (8 'o 'Okatopa 1867).
- 35 Na'e hoko ko e palesiteni 'o e Misiona 'Iulopé (1874–75).
- 39 Na'e ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakahahake 'o e 'Iunaiteti Siteiti ke ma'u mai ha fakamatala fekau'aki mo e hisitōlia 'o e Siasí (1878).
- 46 Na'á ne mavahe 'iate ia pē mei he fonuá koe'uhí ko e fakatanga'i 'o e mali tokolahí (1884–91).
- 51 Na'e tuku atu 'a e Fakamatala Fakamafai'i 'o fakangata e mali tokolahí (Fanongonongo Fakamafai'i 1) (1890).
- 54 Na'á ne hoko ko ha mēmipa 'o e Fakataha'anga Fa'u Konisitūtone ma'á e siteiti 'o 'Iutaá (1893).
- 62 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (17 'o 'Okatopa 1901; na'e hikinima'i he 'aho 10 'o Nōvema).
- 65 Na'á ne fakamo'oni 'i he 'ao 'o e Fale Alea 'o 'Ameliká (2–9 'o Mā'asi 1904); na'á ne 'oatu 'a e fakamatala fakamafai'i hono uá kau ki he mali tokolahí (6 'o 'Epeleli 1904).
- 67 Ko e fuofua Palesiteni ia 'o e Siasí ke 'a'ahi ki 'Iulope lolotonga 'ene takí (fa'ahita'u māfaná, 1906).
- 70 Na'e tuku atu 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha fakamatala faka'ofisiale kau ki he tupu'anga 'o e tangatá (Nōvema 1909).
- 74 Na'e kamata e polokalama efiafi fakafāfili 'i 'apí (1915).
- 75 Na'e tuku atu 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha fakamatala fakatokāteline kau ki he Tamaí mo e 'Aló (1916).
- 79 Na'á ne mamata 'i ha me'a-hā-mai ki hono huhu'i 'o e kakai pekiá (T&F 138; 3 'Okatopa 1918).
- 80 Na'á ne pekia 'i Sōleki Siti, 'i 'Iutā (19 'o Nōvema 1918).

Na'e fā'ele'i 'a Siosefa F. Sāmīta he 'aho 13 'o Nōvema 1838 lolotonga ia ha vaha'ataimi na'e lahi ai hono fakatangā'i e Kāingalotu 'o e 'Otuā. Na'e fakahū pōpula 'ene tama'i, 'a Hailame Sāmīta, mo e tokoua 'ene tama'i, ko e Palōfita ko Siosefa Sāmīta 'i he Fale Fakapōpula Lipetī. Na'e puke 'ene fa'ee, 'a Mele Filitingi Sāmīta, tupu mei he'ene faingata'a'ia fakaesino mo fakaelotó, pea na'á ne fie ma'u tokoni 'i hono tokanga'i ia mo e fānau kehe 'e toko nima 'a Hailamé.

NA'E FĀ'ELE'I IA LOLOTONGA E TAIMI 'O E FAKATANGĀ

Mele Filitingi Sāmīta, ko e fa'ē 'a Siosefa F. Sāmīta

Ne fakatahataha mai ha kau mēmīpa 'o e kau fakatangā mo e kau sōtiā ki tu'a he 'apī 'o Hailame Sāmīta 'i Hihifo Mama'o, 'i Mīsuli. Na'e lava pē ke onгона he loto fale na'e tokoto ai 'a Mele Filitingi Sāmīta 'okú ne puké 'a e le'o 'o Samuela Pokātī, ko ha faifekau loto fita'a na'e tu'u mālohi 'i hono ue'i 'o e kau fakatangā ke nau fehi'a ki he Kāingalotú. Na'e hoha'a e tokoua 'o Mele ko Meesi Tomusoní na'a 'ikai ke toe sai e puke 'o Melé, peá ne feinga ke

fakafiemālie'i 'ene manavasī'i hono tokouá te ne sai pē.

Ne 'āsili e puke lahi 'a Melé he mamahi hono lotó 'i hono 'ave fakamālohi'i hono husepānitī mei honau 'apī 'i he mata 'o e peionetī. Na'e talaange 'e ha tangata le'o angakovi kia Mele ke lea fakamāvae kia Hailame, he tahá 'e toe sio mo'ui ki ai. Na'á ne faingata'a'ia 'i he ngaahi tūkunga ko 'enī lolotonga 'ene tatali ke fā'ele'i 'ene fuofua pēpeé ('a ia ne hoko 'i ha uike 'e ua mei ai). Na'á ne fakahingoa e pēpē fo'ou ki hono tuonga'ane 'ofeina ko Siosefa Filitingi. Ne fu'u lahi 'ene ongo'i mafasia fakaesino mo fakaelotó 'o 'ikai ai ke ne ma'u ha ivi

Hailame Sāmīta, ko e tama'i 'a Siosefa F. Sāmīta

fe'unga ke fakahuhu 'ene ki'i pēpeé. Na'e hiki atu hono tokoua ko Mēsī ('a ia na'e pau ke hola hono husepānitī ke fakahaofi 'ene mo'ui) 'o nau nofo ke tauhi ia mo fafanga e pēpeé.

Na'e hū fakamālohi e kau sōtiā ki he ngaahi fale lahi 'o pehē tokoua ko 'enau kumi me'atau, ka ko hono mo'oní na'a nau faka'aonga'i e faingamālie ko iá ke kaiha'a ai mei he Kāingalotú mo ngaohikovia kinautolu. Na'e a'u mai ki he taimi ko 'enī kuo te'eki ai fakahoha'asi e ongo tautehiná ni, ka ne taimi si'i pē kuo hū e kau fakamoveuveú ki hona 'apī. Na'e 'ikai tokanga e kau kaiha'a ia ki he tu'unga ne 'i ai ha taha, 'o nau fakamālohi'i e tokotaha kotoa ki ha feitu'u 'e taha 'o e falé, tuku kehe pē 'a e pēpē ko Siosefa F., pea kamata leva ke nau 'ave 'a e me'a kotoa pē na'a nau fie ma'ú. Na'a nau hae ha puha 'o to'o e ngaahi me'a na'e 'i lotó. 'I he loki ia 'e taha, na'e hiki 'e ha ni'ihi 'o e kau fakatangā ha mohenga 'o tolongi ki ha funga mohenga 'e taha 'i he'enau kumi ha me'a ke kaiha'asi. Na'e 'ikai ha'anau tokanga ki he mo'ui 'a ha taha 'o ta'omia ai e valevale ko Siosefa F. 'i he ngaahi tupenu mohengá 'o meimei fulutāmakia 'i hono mamafá.

Ko 'ene to'o pē 'e he kau fakatangā 'a e me'a na'a nau fie ma'ú, na'e vave 'enau mavahe mei ai 'o hangē pē ko e vave 'enau hū ki lotó. Ne 'osi ha ngaahi momeniti pea toki nonga hifo e loto 'o kinautolu na'e 'i he falé mei hono 'ohofi kinautolú. Fakafokifā kuo nau manatu'i hake 'a Siosefa F. Na'e hoha'a lahi honau lotó 'i he'enau fusi e 'ū kafú mo e sipi mei he mohengá 'o ma'u hake e ki'i pēpeé. Neongo ne ki'i fuoloa 'ene ta'omiá pea takataka'uli mei he si'i e 'okisisení, ka na'e hao pē mei he maté. Na'e fuofua 'e Mele 'a e ki'i valevalé 'i hono umá mo e fakamālo he'ene mo'ui.

Na'e fakamo'oni 'a 'Eletā Samuela O. Penioni, ko e mēmīpa 'o e Kau Fitungofulú 'o pehē: " 'Oku ou tui na'e tomu'a 'afio'i pē ia 'e he 'Eiki peá ne toki ha'u ki hení, pea 'oku ou tui na'e 'afio'i 'e he 'Otuā 'a Siosefa F. Sāmīta 'i he taimi na'e fā'ele'i ai ia 'i Mīsuli, pea 'oku ou tui na'e 'ilo'i ia 'e Lusifā, ko e 'foha 'o e pongipongi,' pea na'á ne feinga, 'a e fili 'o e me'a lelei kotoa peé, ke faka'auha ia. ... 'Oku ou tui na'e 'ilo'i 'e Lusifā te ne hoko ko ha taki ma'ongo'onga 'i 'Isileli" ('i he Conference Report, Oct. 1917, 121).

NA'Á NE MATU'OTU'A IA KI HONO TA'Ú

Na'e faivelenga 'a Siosefa F. Sāmīta 'i he'ene kei tupu haké 'o ne matu'otu'a mo fakapotopoto ange ai 'i he fānau tangata 'o hono to'ú. 'I hono ta'u nimá, na'e fakapoongi 'ene tama'i mo e tokoua 'ene tama'i 'i Kātesi, 'i 'Ilinoisi. 'I hono ta'u fitú na'á ne angi ha ongo pulu toho saliate mei Monitolose 'i 'Aiouā, 'ofi ki Nāvū, ki he Nofu'anga Fakafa'ahita'u Momokó, 'a ia na'e maile 'e ua-engeau tupu hono mama'ó.

Tā vaihāi 'a Glen S. Hopkinson

Ko e fononga 'a Mele Filitingi Sāmīta mo 'ene tama tangata ko Siosefa F. ki he Tele'a Sōlekí

“Na'e nofo pē 'a Mele Sāmīta mo hono fāmīlī 'i Nāvū 'o a'u ki he fa'ahita'u māfana 'o e 1846. Ko ha 'aho pē nai ia 'e taha pe ua pea fai e tau 'i Nāvū, pea 'i he'ene tu'u fakatu'utāmaki kiāte kinautolū, na'ā ne fakaheka fakavavevave 'ene fānau 'i ha lafalafa mo e ngaahi nga'oto'ota faka'api na'e lava ke nau 'avé 'o nau kolosi he vaitafe Misisipí ki ha feitu'u ofi pē ki Monitilose. Na'e 'apitanga e fāmīlī he pō ko iá 'i he lalo 'akau he ve'e vaitafé pe, pea nau a'usia ai 'a e fakamanavahē 'o 'enau onгона hono 'ohofi 'o Nāvū. ... Neongo ne te'eki ke hoko e ta'u valu 'o Siosefā, ka na'e fie ma'u ia ke ne angi e taha 'o e ngaahi saliate ne toho pulū 'i he meimei kotoa e hala mei Monitilose ki he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó. Na'e nofo e fāmīlī heni 'o a'u ki he fa'ahita'u failau 'o e 1848, 'o nau feinga he taimi ko 'enī ke tātānaki ha fanga monumanu fe'unga mo e ngaahi me'a na'e fie ma'u ki ha'anau fononga 'o kolosi he ngaahi potu tokaleleí, pea tokoni atu mo e ngaahi kaungāme'a na'e 'ikai ke nau mateuteu kinautolu ke hoko atu 'enau fonongá” (Joseph Fielding Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith* [1938], 131).

'I he mei hoko e ta'u hiva 'o Siosefa F., na'e vahe ki ai mo ha fānau tangata tokolahi kehe ke nau tokanga'i e fanga pulū 'i hono fakakaikai kinautolu 'i he feitu'u na'e maile 'e ua mei he kolo ko Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó. Lolotonga e fakakaikai e fanga pulū he pongipongi 'e taha, na'e heka hoosi e fānau tangatá 'o va'inga 'aki 'enau ngaahi lova nounou pē mo 'enau puna he ngaahi luoluó. Fakafokifā pē kuo 'ohofi kinautolu 'e ha kau 'Initia.

Ko e manatu 'eni 'a Siosefa F. ki aí: “Ko e me'a pē ne tomu'a ha'u ki he'eku fakakaukáu ke fakahaofi e fanga pulū mei ha'anau hola, 'i ha ki'i taimi mātu'aki nounou 'aupito, ne u fakakaukau ai ke u 'alu ki he tele'á; ki he'emaufakafalala ki he'emaufanga pulū, pea mo e fakamanavahē 'o e fakakaukau atu ki ha pau ke mau nofo pē 'i he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó. Ne u fakahoko 'eku fakakaukáu, 'o u lele vave 'aupito ke fakase'ese'e e fanga pulū pea fakatafoki kinautolu ke nau

'alu ki 'api 'o kapau 'e lava” (oku hā 'i he Smith, comp. *Life of Joseph F. Smith*, 135).

Lolotonga e lele 'a e fānau kehē ke kumi tokoní, na'e feinga 'a Siosefa F. ia ke fakateketeka e fanga pulū ki kolo 'i he vave taha na'e lavá, ka ne 'ikai ke oma ange 'ene lelé he kau 'Initiá. Na'a nau fakalaka ai. Neongo ia, ne kei hoko atu pē 'a e afeafe holo 'a e tamasi'i ke haó 'o a'u ki he hela'ia 'ene hōsī. Na'ā ne pehē, “Na'e lele mai ha 'Initia 'e tokotaha 'i hoku tafa'aki to'ohemá pea taha 'i hoku mata'ú, peá na takitaha hoku nimá mo e va'é 'o na hiki'i au mei he'eku hōsī; ne ki'i holo hifo 'ena lelé kae 'oua kuo lele 'eku hōsī meiate au, peá na ha'aki lahi au ki he kelekelé. Na'e puna fakalaka 'iate au ha fanga hoosi tokolahi, ka na'e 'ikai ke u lavea. Na'e puke 'e he kau 'Initiá 'o 'ave 'eku hōsī pea na'e 'ikai toe holo 'enau lelé ka nau toe foki pē ki he feitu'u na'a nau ha'u mei aí” (oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 136).

Neongo ia, ko e taimi lahi na'e fai ai e taufetulí, pea 'i he 'asi mai 'a e kau tangata mei he ngaahi feitu'u musie'ia, na'e 'ikai ke toe foki mai e kau 'Initiá. Na'e fakahaofi e fanga pulū, ka na'e 'ikai pē toe ma'u e hoosi na'e heka ai 'a Siosefa F.

NA'E FAKAHAAI 'A E TUI 'A 'ENE FA'EE

Lolotonga ha fononga 'a e tamasi'i ko Siosefa F. Sāmīta ke 'omai ha ngaahi koloa ki he fononga mama'o ko ia mei he Nofō'anga Fakafa'ahita'u Momokó ki he Tele'a Sōlekí, na'ā ne mamata tonu ai 'i he falala mo e tui 'a 'ene fa'ee ki he 'Otuá ke ikuna'i e ngaahi faingata'á. Lolotonga 'enau 'apitanga ofi ki ha kau tangata mo ha'anau fanga pulu 'i he pō 'e taha, na'e tukuange 'e Siosefa F. e fanga pulu 'a hono fāmīlī ke nau kaikai.

Mele Filitingi Sāmīta

Tā vaihāi 'a Sueliffe Maudsey

'I he pongipongi hono hokó, na'e 'ikai ke 'iloa 'enau fanga pulu lelei tahá. Na'e kumi 'e Siosefa F. mo 'ene fa'e tangatá he pongipongi kotoa 'o a'u ki he 'osi 'ena 'amanakí. Ko 'ene manatu 'eni ki aí: “Ko au ne u fuofua foki mai ki he'emaufā salioté, pea 'i he'eku ofi maí ne u sio ki he'eku fa'ee 'okú ne tū'ulutui 'o lotu. Ne u ki'i tu'u hifo peá u 'unu'unu fakalongolongo atu 'o u fanongo ki he'ene kole ki he 'Eiki ke 'oua mu'a na'a tuku kinautolu ke mau faingata'a'ia 'i he ngaahi tuku kunga ko 'enī ta'e 'i ai ha tokoni, ka ke taki atu kinautolu ke ma'u 'emaufanga pulu na'e molé kae lava ke

hoko atu 'emau fonongá 'i he malu. 'I he'ene tu'u hake ki 'olungá, na'á ku tu'u pē 'o ofi atu ki ai. Ko e fuofua me'a pē ne u 'uluaki fakatokanga'i 'i hono fofonga 'ofe-iná ko ha malimali faka'ofó'ofa, pea na'á ne 'omi kiате au ha 'amanaki mo ha tui fakapapau fo'ou ne te'eki ai ke u ongo'i kimu'a neongo 'eku loto fo'i" ('oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 132).

Na'e ma'u 'e Mele Filitingi Sāmita 'ene fanga pulu na'e molé 'i ha'ane lotu.

Hili e foki mai 'a Siosefa F. mo 'ene fa'ē tangatá ki he 'apitangá, na'e vili ange e fa'ē 'a Siosefa F. ke na kai kae 'alu ia 'o kumi e fanga pulú. Na'e feinga hono tuonga'ané ke fakaloto'i ke nofo, 'o ne kei talaange kuó na 'osi kumi he feitu'u kotoa pē. Ka na'á ne fakapapau'i te ne a'u peá ne lue 'o ki'i mama'o atu mo fakahanga-tonu ki he vaitafé. Na'e fakafe'iloaki ange ha taha 'o e kau tangata na'a nau tokanga'i e fanga pulú 'o ne tala-ange na'á ne sio na'e 'alu e fanga pulú ki he feitu'u fehangahangai mo e feitu'u na'á ne lue ia ki ai. Na'e 'ikai ke ne tokanga ia ki he lau 'a e tangatá ka ne kei lue pē. 'I he'ene a'u ki he vaitafé, na'á ne tafoki 'o ta'alo ki he'ene tamá mo hono tuonga'ané. Na'á na fakavave atu ki hono tafa'akí, pea hangē ko hono tohi 'e Siosefa F., "Ne u sio atu ki he'emau fanga pulú na'e nono'o mai ki ha 'ulu uilou na'e tupu 'i ha luo loloto na'e fakatupu mei he tafe atu 'a e ki'i va'i 'i ai 'o pulia pea 'ikai lava ha sio ki ai. Na'e 'ikai ke fuoloa 'emau vete kinautolu pea mau foki ki homau 'apitangá, 'a ia ne nono'o ai e fanga pulu kehé ki he va'e 'o e salioté he pongipongi kotoa, pea na'e vave pē 'emau foki fiefia ki 'apí. Ne puli fakafokifā atu e kau tangata tauhi pulú 'i he'enu sio na'e 'ikai tokanga ange 'eku fa'eé ki he'enu leá; 'oku ou 'amanaki pē na'a nau ō 'o kumi ha fanga pulu na'e mole mo'oni, pea 'oku ou tui pē na'a nau 'ilo kinautolu" ('oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 133).

Ne toe mamata pē 'a e tamasi'i ko Siosefa F. kimui ai lolotonga 'enu fononga fakahihifó, ki hono fakahaai e mālohi 'o e tui 'a 'ene fa'eé. Hili 'enu fononga 'i ha kongá lahi 'o e hala ki Saioné, na'e tō ki lalo ha taha 'o 'enu fanga pulu lelei tahá. "Na'e fakakekeva mo kenu e pulú 'o pau pē 'e mate. 'E fakatu'utāmaki ha mate 'a e monumanu faitōnungá ni ki he laka ki mu'a e fononga

'a Uitou Sāmitá ki he tele'á. ... Na'e to'o mai 'e Uitou Sāmita ha hina lolo tapu mo kole ki hono tuonga'ané mo Sēmisi Lōsoni ke na kātaki mu'a 'o faingāue ki he pulú 'o hangē pē ko ha'ana faingāue ki ha taha 'oku puké, he na'e mahu'inga kiате ia ke toe fakamo'ui 'a e pulú kae lava ke hoko atu 'ene fonongá. Na'e fai e me'a na'e kole ki ai. Na'e lingi 'e he ongo tangatá ni ha lolo 'i he 'ulu 'o e pulú pea hilifaki hona nimá ki ai mo valoki'i e mālohi 'o e faifaka'auhá 'o hangē ko ha tangata pē 'a e pulú. Ne tu'u hake 'a e pulú he taimi pē ko iá pea 'i ha ngaahi momeniti si'i na'á ne toho e ha'amongá 'o hangē pē na'e 'ikai ha me'a 'e hokó. Na'e ofo lahi heni e kaur-gā fonongá. 'I he te'eki ke mama'o atu e fonongá, kuo toe tō ki lalo ha taha 'o 'ene fanga pulú 'o hangē pē ko e pulu 'uluaki, pea na'e fai pē 'a e me'a tatau ki ai pea ne tu'u hake, pea na'e tu'o tolu 'ene hoko 'a e me'a ko 'eni; na'e fakamo'ui kakato e pulú 'i he faingāue" (Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 150).

Faitá 'a Don O. Thorpe

Ko e fale motu'a na'e fa'u 'aki e piliki na'e ngaohi mei he 'umeá mo e mohukú. Na'e veteki e fale ko 'eni 'o hiki ki he Pa'ake 'o e Halanga Paionia 'a e Siteití, ofi ki he maka fakamanatu "Ko e Feitu'ú 'Ení" 'i Sōleki Siti.

NA'E FALALA'ANGA IA 'I HE'ENE KEI TAMASI'I

Na'e tohi 'e Siosefa F. Sāmita: "Ko 'eku tefito'i ngāue mei he 1848 ki he 1854 ko e tamasi'i tauhi pulu, neongo ne u fa'a kau ma'u pē 'i he ututa'u 'o e ngoué mo hono hahá, pea mo e tā mo fetuku fefie mei he ngaahi potu makamaká. Neongo ko 'eku tefito'i ngāué ko hono tokanga'i e fanga pulu 'a e fāmilí, ko e tamasi'i tauhi pulu mei he 1846 ki he 1854, ka 'oku 'ikai te u manatu'i ha mate 'a ha monumanu 'e taha, hola, pe ha me'a pē, ko ha tupu mei ha'aku li'aki pe ta'etokanga'i kinautolu lolotonga e vaha'ataimi ko 'eni" ('oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 163).

'I he taimi 'e taha lolotonga e fa'ahita'u momoko 'o e 1848, "na'á ne sio ki hano tuli 'e ha ulofi ha sipi ki he ngoue'angá. Ko ha 'aho 'uho'uha 'eni pea na'e molū e kelekelé. Na'e mamafa e fulufulu 'o e sipí 'i he'ene vivikú 'o tuai ai 'ene lelé. 'I he mei ma'u 'e he ulofi 'a e sipí, na'e a'u atu 'a Siosefa F. 'o fakahaofi e sipí. Neongo ne tokolahi

ki ai e Kāingalotú] ha fine'eiki toulekeleka mo kui mahalo ki he ta'u hivangofulu nai. Na'á ne to'oto'o ha ngaahi fo'i siaine faka'ofofa. Ko 'ene me'a pē ia na'e ma'ú—ko 'ene me'a'ofá ia. Na'á ne ui, 'Iosepa, Iosepa!' 'I he sio atu pē 'a Siosefa F. Sāmita ki aí, na'á ne lele atu 'o kuku mai, fā'ofua ki ai, mo toutou 'uma ki ai, mo ne milimili pē hono 'ulú mo pehē, "Mama, Mama, si'eku Fa'ē toulekeleká!"

"Na'á ne tafoki mai kiate au mo e tafe pē e lo'imatá 'i hono kou'ahé, 'o ne pehē mai, 'E Sālesi, na'á ne tauhi au 'i he'eku kei si'i 'i he'eku puke pea 'ikai ha taha ke ne tokanga'i aú. Na'á ne 'ave au ki hono 'apí peá ne hoko ko ha fa'ē kiate au!" (oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 186).

NA'E FAKALOTOLAHI'I IA 'E HA MISI 'I HE'ENE NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

'I he'ene hoko ko ha faifekau kei si'i—'o loto fakatōkilalo, puke, mo loto fo'i—na'e fakamālohia ia 'e ha misi ki he'ene tamaí mo 'ene fa'eé mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo ha ni'ihia kehe. Na'á ne tohi ki-mui 'o pehē:

"Ne u misi he taimi 'e taha. Kiate au ko ha me'a ia na'e mo'oni; ko ha me'a na'e hoko mo'oni.

"Ne u faingata'a'ia lahi he'eku ngāue fakafaifekau 'e taha. Ne ofi pē ke 'ikai toe 'i ai haku vala pea 'ikai 'aupito pē haku kaume'a, tuku kehe 'a e anga fakakau-me'a 'a ha kakai masiva, ta'e'ilo, mo mā'ulalo. Ne u ongo'i 'e au ne fu'u mā'ulalo 'aupito e tu'unga masive-siva, ta'epoto mo ta'e'ilo ne u 'i aí, ko ha tamasi'i pē, 'o 'ikai ke u fa'a lava ke sio hangatonu ki he mata 'o ha tangata pālangi.

"Lolotonga 'eku 'i he tūkunga ko iá, ne u misi na'á ku fononga, pea ne u ongo'i na'e totonu ke u fakavavevave—'i he vave taha te u lavá, he'eku manavasi'i na'á ku tōmui. ... Faifai ne u a'u mai ki ha fu'u fale faka'ofofa. ... Ne u 'ilo'i ko e feitu'u ia ne u taumu'a ki aí. 'I he'eku fakalaka atu ke a'u ki ai 'i he vave taha ne u lavá, ne u fakatokanga'i ha tohi fakatokanga, 'Fale Kaukau.' Ne u tafoki fakavave 'o hū ki loto 'o fufulu au ke u ma'a. Ne u fakaava hake e ki'i kofukofu ko 'eni ne u ma'ú, pea na'e 'i ai ha kāmeni hinehina ma'a, ko ha me'a ne fuoloa 'eku ta'esio ki aí. ... Na'á ku tui ia. Ne u lele leva ki ha feitu'u na'e ava, pe matapā. Ne u tukituki pea fakaava hake e matapaá, pea ko e tangata na'e tu'u aí ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'á ne ki'i sio ta'efiemālie mai kiate au, pea ko e ngaahi 'uluaki fo'i lea 'eni na'á ne lea 'akí: 'Siosefa, 'okú ke tōmui. 'Ka ne mālohi pē hoku lotó peá u pehē ange:

"'Io, ka 'oku ou ma'a—'oku ou ma'a!"

"Na'á ne puke hoku nimá 'o fakahū atu au ki loto, peá ne toki tāpuni'i e matapaá. ... 'I he'eku hū atú ne u

sio ki he'eku tamaí, mo Pilikihami mo Hiipa, mo Uiliate, mo ha kau tangata lelei kehe na'á ku 'ilo'i, na'a nau tu'u faka'otu. ... Na'e 'i ai 'eku fa'eé ... ; pea 'e lava ke u talaatu mo e hingoa 'o ha tokolahi ne u manatu'i 'a ia na'a nau 'i ai, 'o hangē na'a nau kau 'i he kakai kuo filí, 'i he ha'oha'onga 'o kinautolu kuo hakeaki'i. ...

"'I he'eku 'ā hake he pongipongi ko iá ko ha tangata lahi au, neongo ne u kei tamasi'i pē. Na'e 'ikai ke u manavahē ki ha me'a 'e taha 'i he mā-maní. ... Na'e ngaohi au 'e he me'a-hā-mai ko iá, 'e he fakahā fakalaumālie mo e fakamo'oni ne u ma'ú he taimi ko iá ke u a'u ki he tu'unga 'oku ou 'i aí, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku lelei, pe ma'a, pe angatonu 'iate au 'i he 'ao 'o e 'Eikí, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku lelei 'iate au. Kuó ne hanga 'o tokoni'i au 'i he 'ahi'ahi pea 'i he faingata'a kotoa pē" (*Gospel Doctrine* [1939], 541–43).

Siosefa F. Sāmita

Na'á ne mali mo Levila A. Sāmita 'i hono ta'u uofulu mā tahá; na'á ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau ko hono tu'o uá ia 'i hono ta'u uofulu mā uá—pea na'á ne 'alu 'eni ki Pilitānia Lahi, 'a ia na'á ne tokanga'i ai ha ngaahi vahefonua lahi. Na'e foki mai ki 'api pea 'osi pē ha māhina 'e nima na'e toe ui ia ke ne 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki he 'otu motu Hauai'i, 'a ia ko 'ene ngāue fakafaifekau tu'o tolú ia, 'o ne hoko ai ko ha tokoni ki ha toko ua 'o e kau 'Aposetoló.

KO E HOLI 'A HONO LOTÓ KE NE FAI HA FAKAMO'ONI 'OKU MĀLOHI

'I ha tohi 'a 'Eletā Siosefa F. Sāmita he 1854 kia 'Eletā Siasia A. Sāmita 'a ia na'á ne tokoua 'akí peá ne hoko foki ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, na'á ne fakamatala'i hangatonu ai 'a e ngaahi holi na'á ne ma'ú:

"'Oku ou 'ilo'i ko e ngāue 'oku ou fakakaungatā-maki aí ko e ngāue ia 'a e 'Otua mo'ui mo mo'oni, pea 'oku ou 'osi mateuteu ke fakamo'oni'i ia, 'i ha taimi pē, pe 'i ha feitu'u pē, pe 'i ha fa'ahinga tūkunga pē te u 'i ai; pea 'oku ou 'amanaki mo lotua te u faivelenga ma'ú pē 'i he tauhi ki he 'Eiki, ko hoku 'Otuá. 'Oku ou fiefia ke fakahā heni 'oku ou mateuteu ke foua 'a e ngaahi faingata'a kotoa pē koe'uhi ko e ngāue ko 'eni 'oku ou

fakahokó; pea 'oku ou 'amanaki mo'oni mo lotua te u faivelenga 'o a'u ki he ngata'angá. ...

“Fakahoko atu hoku 'ofa ki he fāmílí kotoa; ... pea fakahā kiate kinautolu 'oku ou faka'amu te nau manatua au 'i he'enua ngaahi lotú, koe'uhí ke u lava 'o faivelenga, mo fakahoko hoku uiui'i mo faka'apa'apa'i pē au pea mo e ngāue 'oku ou fakahokó. 'Oku lelei ange kiate au ke u mate 'i he'eku ngāue fakafaifekau ni, 'i ha'aku fakangalivale'i au pe ko hoku uiui'i. Ko e ngaahi ongo 'eni 'oku 'i hoku lotó. 'Oku ou lotua ke tau lava 'o faivelenga ke a'u ki he ngata'angá, pea a'u ki ha taimi 'e fakakalauni ai kinautolu 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, fakataha mo kinautolu kuo nau mu'omu'a atu 'iate kinautolú” ('oku hā 'i he (quoted in Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 176–77).

Tohi 'a Molomona 'i he lea faka-Hauai'i mo ha ongo sū puti ne faka'aonga'i he ngāue fakafaifekau

NA'E 'IKAI HA TU'UNGA IA KE NE FAKA'IKAI'I AI 'ENE FAKAMO'ONÍ

I he foki mai 'a Siosefa F. Sāmita ki 'api mei he'ene fuofua ngāue fakafaifekau ki Hauai'i, na'á ne fetaulaki mo hono ngaahi hoá 'i honau 'apitangá he efiafi 'e taha mo ha kulupu na'a nau fehi'a lahi ki he Kāingalotú. Na'e fakapapau honau takí te ne tāmata'i ha taha pē 'oku Māmonga. Na'á ne fakahanga 'ene me'afaná kia Siosefa F. pea ne 'eke ange, “Ko e 'Māmonga koe'? Neongo 'ene 'amanaki 'e pā e me'afaná, ka na'á ne taliange, “'Io; 'I he tafa'aki kotoa pē.” Na'e fai e talí 'i he loto to'a, 'ikai ha nenu, pea na'e fu'u 'ohovale ai e tangata anga ta'e-fakakaume'á ni, pea ko e me'a pē na'á ne faí ko 'ene lulululu mo e talavou pea fakahikihiki'i ia 'i he'ene loto to'a. Ne heka leva e kau tangatá he'enua hōsī 'o 'alu pea 'ikai ke nau toe fai ha me'a kiate kinautolu (vakai, Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 189).

Siosefa F. Sāmita

Na'e toe fakahaa'i pē 'e Siosefa F. 'a e mālohi 'a 'ene tuí 'i he 1860, ko ha ta'u ia 'e tolu mei ai. Na'á ne lolotonga fononga atu 'eni ke ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani. 'I he'ene ofi atu mo hono ngaahi hoá ki Nāvū 'a ia ne nau pehē ke nau ki'i 'a'ahi taimi si'i pē ki aí, na'a nau 'ilo ai e laumālie tāufehi'a 'o e kau fakatangá mo e ngaahi fakamanamana ki he fakapō. Neongo na'e 'ikai fie ma'u 'e Siosefa F. mo hono ngaahi hoá ke 'ilo'i pe ko hai kinautolu koe'uhí pē ke 'oua na'a hoko ha fai-ngata'a, ka na'e 'eke fakahangatonu ange 'e ha pātele Katolika pe ko ha kau faifekau Māmonga kinautolu. Ne 'ahi'ahi'i lahi kinautolu he momeniti ko iá ke nau faka-'ikai'i e mo'oni; ka na'e teke'i 'eni 'e Siosefa F. 'o ne tala-ange 'io. Na'e fiemālie e pātelé he talí pea 'ikai ke ne toe fakatupu ha 'ita 'a e kakai kehé. 'I he'enua a'u atu ki Nāvū, ne nau 'ilo'i ai na'a nau nofo mo e pātelé 'i he nofo'anga tatau pē. Na'e toki fakamatala 'a Siosefa F. Sāmita kimui kau ki he me'a ko 'eni na'e hokó: “Ne 'ikai ha taimi ne u toe fiefia ange ai ... ka ko 'eku sio ki he pātele 'i aí, mo 'ilo'i ne mau talaange ki ai e mo'oni fekau'aki mo homau misiona” (*Gospel Doctrine*, 534).

NA'E UI IA KE NE HOKO KO HA 'APOSETOLO

“Na'e fai ha fakataha alēlea mo ha fakataha lotu 'a Siosefa F. Sāmita mo Palesiteni Pilikihami 'Iongi mo ha kau 'Aposetolo kehe 'i he 'aho 1 'o Siulai 1886, 'i he loki 'i 'olunga he 'Ōfisi 'o e Faihisitōliá 'o fakatatau ki he founa ne anga 'aki 'e he kau takí; 'I he 'osi 'a e siakale lotú, na'e tafoki fakafokifā hake 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi ki he kau taki kehé 'o pehē ange, '‘Oua leva angé, te u fai ki he me'a 'oku ou ongo'i [ne tataki au ke faí]? 'Oku ou ongo'i lelei ma'u pē he'eku fai e me'a 'oku ue'i au 'e he Laumālié ke u faí. 'Oku ou fakakaukau ke fakanofa 'a Misa Siosefa F. Sāmita ki he Tu'unga Fakae'aposetoló, pea ke ne hoko ko e taha 'o hoku ongo tokoní.’ Na'á ne ui tahataha 'a kinautolu na'e 'i aí ke nau fakahā 'enua ngaahi ongó, pea na'a nau tali fakafa'ituitui 'o pehē na'a nau loto lelei ki ai. Na'a nau toki hilifakinima leva ki he 'ulu 'o Siosefa F.’” (Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 226–27).

Siosefa F. Sāmīta, fakafuofua ki he 1874

MIA, ko ha tokotaha alea'anga 'i he fakataha alēlea fakakolo 'a Sōleki Sití mo Polovó fakatou'osi, pea mo ha mēmīpa 'o e falealea fakavahé. Na'á ne toe pule'i foki e fakataha'anga 'anautolu na'e ma'u e mafai ke fa'u lao ma'á e vahefonua 'o 'Iutaá 'i he 1882.

KO 'API 'A E FA'UNGA TOPUTAPU TAHA 'O HĒVANÍ

Na'e ui 'a Siosefa F. Sāmīta ke fakahoko 'a e mali tokolahí, pea na'á ne ma'u ha uaifi 'e toko nima. Na'á ne fa'a faka'atu'i mo anga'ofa, pea 'ofa lahi 'aupito 'i hono ngaahi uaifi mo e fānaú. Ko ha ngaahi lea 'eni na'á ne fai 'o kau ki hono mahu'inga 'o e 'apí mo e fāmīlí:

“Ko e taupotu taha 'o e ngaahi me'a 'oku ou fiefia ai 'i he māmaní ko 'eku fānau 'oku nau mahu'inga kiate aú” (oku hā 'i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 449).

“'Oku 'ikai ha me'a ke ne fetongi 'a e 'apí. 'Oku motu'a tatau pē hono makatu'ungá mo e māmaní, pea na'e tu'utu'uni hono misioná 'e he 'Otuá talu mei he kamata'anga 'o taimí. ... Ko e 'apí 'oku 'ikai ko ha nofo'anga pē, ka ko e ako'anga ia 'okú ne fa'u 'a e ma'uma'ulutá mo e 'ofa 'i he kakai fakafō'ituitui 'o pehē pē mo e 'ofa 'i he ngaahi pule'angá” (*Gospel Doctrine*, 300).

“'Oku fakatoka e makatu'unga 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, 'o e angamā'oni'oni, 'o e fakalalakaká, 'o e mo'ui ta'engatá pea mo e fakalalakaka ta'engata 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, 'i he 'apí kuo fakanofu fakalangí; pea 'oku totonu ke 'oua na'a faingata'a 'a hono fokotu'u 'o e 'apí 'i he anga 'apasia mā'olunga tahá mo e fakakaukau kuo hakeaki'i 'o kapau 'oku lava

Siosefa F. Sāmīta 'i hono ta'u fāngofulu tupú

'I he 'osi si'i ha ta'u 'e taha mei hono fakanofu 'o 'Eletā Sāmīta ko e 'Aposetoló, na'e vahe'i ia ke ne hoko ko ha mēmīpa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo e Toko Hongofulu Mā Uá. Lolotonga 'ene hoko ko e 'Aposetoló, na'á ne hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesiteni 'Uluaki, palesiteni 'o e Misiona 'Tulopé, ko ha tokoni 'i he

ke langa ia 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e haohaoá, 'ofa mo'oni, 'o e angamā'oni'oni mo e fakamaau totonú. Ko e tangata ko ia mo hono uaifi 'okú na fe-falala'aki kakató, pea 'okú na fakapapau'i te na mui-mui 'i he ngaahi fono 'a e 'Otuá 'i he'ena mo'uí pea fakakakato 'a hona misiona 'i he māmaní, he 'ikai pea 'e 'ikai pē ke na teitei lava 'o fiamālie ta'ekau ai 'a e 'apí. 'E fakanatula pē 'a e hanga hona lotó, 'ena ngaahi ongó, hona 'atamaí, mo e ngaahi holi 'okú na ma'u ki hono langa 'o ha 'apí mo ha fāmīli pea mo ha pule'anga 'onaua pē; ki hono fakatoka e makatu'unga 'o e tupulaki mo e mālohi ta'engatá, naunaú, hakeaki'i mo e pulé, ko e ngaahi māmani 'oku 'ikai hanau ngata'anga” (*Gospel Doctrine*, 304).

NA'Á NE AKONAKI KAU KI HE HOKOHOKO FAKA-PĒTELIAKÉ

Na'e akonaki 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta 'o pehē:

“'Oku 'ikai mo ha toe mafai 'e mā'olunga ange 'i he ngaahi me'a felāve'i mo e fokotu'utu'u 'o e fāmīlí, kae fakataute-fito ki he taimi 'oku pule'i ai ia 'e ha taha 'okú ne ma'u 'a e Lakanga Fakataula'eiki mā'olunga angé, 'a ia ko e tamaí.

'Oku faka'apa'apa'i 'a e mafai 'i he kuonga kotoa pē, pea na'e faka'apa'apa'i lahi 'aupito ia 'i he kakai 'o e 'Otuá 'i he ngaahi kuonga fakakosipeli kotoa pē 'o e 'Otuá pea na'e fa'a fakamama-fa'i ia 'i he ngaahi akonaki 'a e kau palōfita na'e ue'i fakalaumālie 'e he 'Otuá. Ko e 'Otuá 'oku kamata mei ai 'a e fakahokohoko fakapēteliaké pea 'e kei hokohoko pehē atu ai pē 'i he kuonga kotoa pē pea 'o ta'engata. ... 'Oku totonu ke akonekina e ngaahi uaifi mo e fānaú ke nau ongo'i na'e fokotu'u 'a e hokohoko fakapēteliaké 'i he pule'anga 'o e 'Otuá koe'uhi ko ha 'uhinga fakapotopoto mo 'aonga, pea 'oku totonu ke nau poupou ki he 'ulu 'o e fāmīlí mo fakalotolahi'i ia 'i he'ene fakahoko hono ngaahi fatongiá, pea fai 'a ia kotoa te nau lavá ke tokoni'i ia 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi totonu mo e ngaahi faingamālie ko ia kuo foaki 'e he 'Otuá ki he 'ulu 'o e 'apí. 'Oku 'i ai e laumālie mo e taumu'a fakalangi 'o e hokohoko fakapēteliaké ko 'ení, pea ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau tokanga ki ai 'i ha'anau fa'ahinga 'uhinga pē, 'oku 'ikai ke nau feongoongoi mo e laumālie 'o e ngaahi fono 'a e 'Otuá 'o hangé ko ia ne fokotu'u ke 'ilo'i 'i he 'apí. 'Oku 'ikai ko e pehē ia pe ko hai koā

Siosefa F. Sāmīta

‘oku fe’unga taha ke ne ma’u iá. Pe ko hai koā ‘oku mo-
‘ui taau tahá. Ka ‘oku meimei nofo pē ‘a e fehu’i ‘i he
fonó mo e māu pea ‘oku fa’a ‘asi hono mahu’ingá ‘i he
mo’oni ko ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e mafaí ia pea ‘oku faka’apa-
‘apa’i hili ha mo’ui ta’etaau mo’oni ‘a ha tangata ke ne
faka’aonga’i.

“ ‘Oku ō fakataha ‘a e mafaí ni mo ha fatongia pea ko
ha fatongia mamafa ‘eni, pea pehē pē ki hono ngaahi
totonú mo hono ngaahi faingamālié, pea he ‘ikai lava ke
pehē ‘e he tangatá ‘oku fu’u lelei pe fu’u fe’unga ke nau
ta’emalava ke mo’ui ‘o fenāpasi mo e lao mahu’inga ko
‘eni ‘o e ‘ulungāangá kuo tu’utu’uni ‘e he ‘Otuá ki he foko-
tu’utu’u ‘o e fāmīlí. ‘Oku ‘osi kikite’i ‘a e ngaahi tala’ofa mo
e ngaahi tāpuaki pau ‘o e mafaí ni, pea ‘oku ‘i ai ha ngaahi
monū’ia fakalangí ‘e ma’u ‘e kinautolu ‘oku nau tauhi mo
faka’apa’apa’i ‘a e mafaí ni ‘a ia he ‘ikai lava ke nau ma’u
tuku kehe pē ‘i ha’anau faka’apa’apa’i mo talangofua ki he
ngaahi fono kuo fokotu’u ‘e he ‘Otuá ki hono pule’i mo
ma’u e mafaí ‘o e ‘apí. Ko e ‘Faka’apa’apa ki ho’o tamaí mo
ho’o fa’eé: koe’uhí ke fuoloa ho ngaahi ‘ahó ‘i he fonua
‘oku foaki ‘e [he ‘Eiki] ko ho ‘Otuá kiate koé,’ ko ha lao te-
fito ia ki ‘Isileli ‘o e kuonga mu’á, pea ‘oku ha’isia ki ai ‘a e
mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí he ‘ahó ni, he ‘oku ta’engata ‘a
e fonó” (*Gospel Doctrine*, 286–88).

Ko e fāmīlí ‘o Siosefa F. Sāmīta ‘i he 1898

NA’E FAKAFE’ILOAKI E EFIAFI FAKAFĀMILI ‘I ‘APÍ

Mahalo ‘oku ‘ikai mo ha toe me’a ‘e lelei ange
‘ene fakafōtungā mai ‘o e senituli uofulú ka ko e
feingatau ‘oku fakafepaki ki he fāmīlí. ‘Oku lahi ‘au-
pito ‘a e ngaahi mālohi ‘oku nau ngāue ki hono ho-
loki ‘o e ngaahi fakava’e ‘o e fa’ufa’u ko ‘eni kuo
tu’utu’uni ‘e he ‘Otuá. ‘Oku fonu ‘a e ngaahi le’o ‘oku
ongō le’olahi mo mālohi ‘i he ngaahi tohoaki faka’ai’ai
mei ha ongo tafa’aki ‘okú na fehangahangai. ‘Oku ka-
langa’i le’olahi mai ‘a e fakatōtamá, ngaahi founga

kehekehe ‘o e nofo malí, nofo fakahomosekusalé, ‘a
e kautaha ki he tau’atāina ‘a e kakai fehiné, mo e teke
ke ‘oua na’a ‘i ai ha fānau pe ma’u pē ha fānau tokosí’i
fakataha ia mo e ngaahi ‘ulungāanga siokita kehe
kotoa pē. ‘Oku fakahā le’olahi ‘e kinautolu ‘oku nau
poupou’i e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ngāue
fakatupu ‘auhá ni ‘a ‘enau ta’efiemālie ‘o kapau ‘e tau-
kapo’i ‘e ha taha ‘a e fa’ufa’u faka’ei’eiki taha ko ‘eni ‘o
e fāmīlí kuo foaki ‘e he ‘Otuá.

Ko e ‘api ‘o Siosefa F. Sāmīta ‘i he 200 Noaté, Sōleki Siti

Na’e ue’i ‘e he ‘Eiki ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta
fekau’aki mo e fie ma’u ko ia ke fakamālohia e ngaahi
‘api ‘o e Kāingalotú koe’uhí ke nau lava ‘o fakafepaki’i
lelei e ngaahi mālohi te nau feinga ke faka’auha e ‘apí,
kimu’a ‘aupito pē ia pea toki hoko e ngaahi me’a faka-
tu’utāmaki ko ‘ení. Na’e tuku atu ‘e he Kau Palesitenisí
‘Uluakí ha fanongonongo faka’ofisiale ‘i he 1915 ‘o na’i-
na’i ai ki he Kāingalotú ke kamata ha polokalama ‘e ala
hoko ko ha makatu’unga ‘o ha ‘api mālohi mo fiefia. Ko
e konga ‘eni ‘o e fanongonongó ni:

“[‘Oku mau fale’i mo na’ina’i atu ke kamata ha
“Efiafi ‘i ‘Api’ he Siasí kotoa, ‘a ia ‘e tāmaki fakataha mai
ai ‘e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa’eé ‘enau fānau ta-
ngata mo fehiné ‘i ‘api pea ako’i kiate kinautolu e folo-
fola ‘a e ‘Eiki. ‘E lava ke nau ‘ilo kakato ange ai ‘a e
ngaahi me’a ‘oku totonu ke ma’u mo e ngaahi fie ma’u
‘a honau fāmīlí; ‘i he taimi tatau pē ‘oku nau toe ma-
heni ange ai mo ‘enau fānau mo e ngaahi tefito’i mo’oni
‘o e Ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí. ‘Oku totonu ke fai ‘i
he “Efiafi ‘i ‘Api” ko ‘ení ‘a e lotu, hiva’i ‘o ha ngaahi
himi, ngaahi hiva, mūsika ‘oku faka’aonga’i ai ha ngaahi
me’alea, lau folofola, ngaahi kaveinga fakafāmili mo ha
fakahinohino pau kau ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e
Ongoongolelei, pea mo e ngaahi palopalema faka’ēfika
‘o e mo’uí, pehē ki he ngaahi fatongia mo e ngaahi
ngafa ‘o e fānau ki he mātu’á, ko e ‘apí, ko e Siasí, sosai-
etí mo e Pule’angá. ‘E lava ke fai ha fanga ki’i maau,
hiva, talanoa mo e fanga ki’i va’inga ‘e fe’unga mo e fā-
nau iiki angé. ‘E lava ke ma’u ha ki’i sapa ma’ama’a ‘a ia
‘e lava ke teuteu’i pē ‘i ‘apí.

“ ‘Oku totonu ke mou faka’ehi’ehi ‘aupito mei
hano ‘ai ke fu’u mamalu mo ‘ikai ke faingofua ‘a e feohí,
pea ‘oku totonu ke kau kotoa e fāmīlí ki he ngaahi me’a
‘oku fai.

“E 'omai 'e he ngaahi fakataha'anga ko 'eni 'a e ngaahi faingamālie ke 'i ai 'a e fefalala'aki 'i he vaha'a 'o e mātu'á mo e fānaú, 'o e tuonga'ané mo e tuofefiné, pea mo ha faingamālie foki ke fai ai ha ngaahi lea fakatokanga, akonaki mo e fale'i 'a e mātu'á ki he fānau tangata mo fefiné. 'Te nau 'omai ha faingamālie ke faka'apa'apa'i ai 'e he fānau tangata mo fefiné 'a e tamaí mo e fa'eé, mo fakahaa'i 'enau hounga'ia 'i he ngaahi tāpuaki 'o 'apí koe'uhí ke lava 'o fakahoko mo'oni e tala'ofa 'a e 'Eikí kiate kinautolú 'o fakalōloa mo 'ai ke fiefia 'enau mo'uí. ...

Ko Siosefa F. Sāmita, fakafuofua ki he taimi na'e ui ai ko e 'aposetolo

“Kapau 'e tala-ngofua 'a e Kāingalotú ki he fale'i ko 'eni, 'oku mau palōmesi atu 'e ma'u ai ha ngaahi tāpuaki lahi. 'E tupulaki 'a e 'ofá 'i 'api mo e tala-ngofua ki he mātu'á. 'E fakatupulaki 'a e tuí 'i he loto 'o e to'u tupu 'o 'Isilelí, pea te mau ma'u 'a e mālohi ke fakafepaki'i 'a e ngaahi ivi tākiekina 'o e tēvoló mo e ngaahi 'ahi'ahi 'e hoko mai kiate kinautolú”]

(“Home Evening,” *Improvement Era*, June 1915, 733–34).

NA'Á NE TUKU HANO TAIMI MO FEINGA KE TOKANGAI 'ENE FĀNAÚ

Na'e pehē 'e Pisope Sālesi W. Nipilí, 'a ia ne hoko he taimi ko iá ko e Pisope Pule 'o e Siasi: “Ne u 'a'ahi atu ki hono 'apí he taimi na'e puke ai ha taha 'o 'ene ki'i fānaú. Kuó u mamata ki he'ene foki ki 'apí mei he'ene ngāué kuó ne fu'u ongosia, 'o hangē ko ia 'oku anga 'aki ma'u peé, ka ne kei tu'u pē 'o lue holo mo fua e ki'i tokotahá ni 'i ha laulau houa, 'o ne amoamohi mo fakahā ki ai e 'ofá, pea fakalotolahi'i ia 'i he founga kotoa pē 'i he loto 'ofa mo e ongo'i mo'oni 'a ia 'e 'ikai fa'a hā ia mei ha fa'e 'e toko taha mei ha toko afe” (“Reminiscences of President Joseph F. Smith,” *Improvement Era*, Jan. 1919, 197).

NA'Á NE VAHEVAHE 'ENE FAKAMO'ONÍ MO 'ENE FĀNAÚ PEA AKONAKI'I KINAUTOLU

Na'e manatu 'a Siosefa Filitingi Sāmita, ko e taha 'o e ngaahi foha 'o Palesiteni Siosefa F. Sāmitá, ki he mālohi 'o e ngaahi akonaki 'a 'ene tamaí, 'o ne pehē: “I he ngaahi taimi peheé [‘a e taimi na'á ne 'i 'api aí] na'e fai

Siosefa F. Sāmita mo hono foha ko Siosefa Filitingi Sāmitá

ma'u pē 'emau ngaahi fakataha fakafāmilí peá ne nofo hifo 'o ako'i ki he'ene fānaú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí. Na'e fiefia 'a e tokotaha kotoa pē 'i he'ene 'i aí pea hounga kiate kinautolu 'a e ngaahi lea fale'i mo e fakahinohino faka'ofa'ofa na'á ne fakahoko 'i he ngaahi taimi ko 'eni lolotonga 'o e loto

puputu'ú. Na'e 'ikai teitei ngalo 'iate kinautolu 'a e akonaki na'e fai angé, pea na'a nau kei manatu'i pē ia pea 'e pehē pē 'o a'u ki he ta'engata. ... Ko e tangata anga'ofa taha 'eku tamaí kuó u 'ilo'i. ... 'Oku kau 'i he ngaahi manatu 'ofa taha 'oku ou kei manatu'i 'a e ngaahi houa ko ia ne u nofo ai 'i hono tafa'aki 'o talanoa ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí mo ma'u 'a e ngaahi fakahinohino ko ia pē na'e lava ke ne foaki maí. Ko hono mo'oni ko e founga 'eni na'e fakatoka ai 'a e makatu'unga ki he 'ilo na'á ku ma'u” (‘oku hā 'i he Joseph Fielding Smith Jr. mo John J. Stewart, *The Life of Joseph Fielding Smith* [1972], 40).

'OKU AKO'I 'E HE MĀTU'A FUA FATONGIÁ 'A E NGAHI TU'UNGA 'O E ONGOONGOLELEÍ KI HE'ENAU FĀNAÚ

Na'e fale'i 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita e Kāingalotú:

“Ke tuku, he ko e tokolahi 'iate kinautolu 'oku tupu mei he'etau 'ofa he fānaú 'oku tau fakaleole'i ta'efakapotopoto kinautolu 'o ta'efakakaukau mo fakakaukau mamaha, 'o 'ikai ke tau to'a ke vakai'i 'enau ngaahi founga ta'eunuá, 'i he fai me'a halá pea mo e lahi ange 'a 'enau 'ofa vale ki

Siosefa F. Sāmita, fakafuofua ki he 1893

he ngaahi me'a 'o e māmaní 'i he'enua 'ofa ki he ngaahi me'a 'o e ma'oni'oni, ko e manavasii tokua na'a loto mamahi ai e fānaú. 'Oku ou fie lea 'aki 'eni: 'Oku 'i ai ha kakai kuo faka'au ke nau falala ta'efakangatangata ki he'enua fānaú 'o 'ikai ke nau tui 'e malava ke taki hala'i kinautolu pe te nau fai ha me'a 'oku hala. ... Ko hono olá ko 'enau tuku pē ke nau tau'atāina ke ō ki he ngaahi fakafiefia kotoa pē he pongipongi, ho'ataá, mo e po'ulí, 'o nau fa'a ō mo e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i pea mahino

kiate kinautolú. ‘Oku ‘i ai e ni‘ihi ‘o ‘etau fānaú ‘oku nau fu‘u ta‘ehalaia ‘o ‘ikai pē ke nau hu‘uhu‘u kinautolu ‘oku kovi ha me‘a, pea ‘i he‘ene peheé, ‘oku ‘ikai ke nau tokanga pea ‘oku ma‘u ai kinautolu ‘o nau fai kovi. ...

“... ‘Oku ou fie fakaongo atu ha fakatokanga ki he Kāingalotú. Kuo hokosia e taimi ke nau tokanga‘i ai ‘a ‘enau fānaú. ‘Oku faka‘aonga‘i ‘e ha kakai anga kākā ‘a e founga kotoa pē ‘oku malava ‘e he mahino pea mo e poto ‘oku nau ma‘u ki he taumu‘a pē ko ia ke fakatafoki ‘etau fānaú mei he‘enau tui ki he ongoongoleléi mo e ‘ofa ki he mo‘oní. ... ‘E toki lava pē ke taki atu ‘etau fānaú ke nau mavahe mei he‘enau mātu‘á pea mei he‘enau tui ki he Ongongoleléi ‘i he ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a e mo‘oní ‘iate kinautolu peé, pea mo e ‘ikai ke nau mamata ki ha fa‘ifa‘itaki‘anga totonu ‘i honau ‘aó ke fakatō ia ki honau ‘atamaí. ...

“ ‘Oku ou tui ‘oku ‘ilo‘i lelei ‘i he feitu‘u hono kotoa, ‘oku ou lea ‘aki pē ‘a e me‘a ‘oku ou fakakaukau ki ai mo ongo‘í, ko ia, fakamolemole‘i ange au ‘i ha‘aku lea atu kiate kimoutolu, ... ‘e lelei ange kiate au ke u ‘ave ha taha ‘o ‘eku fānaú ki fa‘itoka ‘i ha‘aku mamata atu ‘okú ne tafoki mei he ongoongoleléi ko ‘ení. ‘E lelei ange kiate au kau ka muimui ‘i honau sinó ki he fa‘i-toká, pea mamata ki hano tanu kinautolu ‘oku nau ta‘ehalaia, ‘i ha‘aku mamata ‘oku faka‘auha kinautolu ‘e he ngaahi founga ‘a e māmani” (‘i he Conference Report, Oct. 1909, 4–5).

NA‘Á NE ‘OFA ‘I HONO FĀMILÍ ‘AKI ‘A E ‘OFA HAHOA MO MĀ‘ONÍ‘ONÍ

Ko Siosefa F. mo Sulina Sāmīta ‘i he ta‘u nīmangofulu ‘o ‘ena nofo malí, fakafuofua ki he 1916

ange ki he‘enau lelei. ... ‘I māmani, ‘a ia ‘oku fa‘a lau ai pē ‘a e malí ko ha alepau, ‘a ia ‘e lava pē ke maumau‘i ‘e he ki‘i fakalanga ‘ita si‘isi‘i tahá; ‘a ia ‘oku maumau‘i ma‘u ai pē ‘a e ngaahi fāmīlī ‘e he ta‘euouangatahá, pea

‘oku hanga ai ‘e he ngaahi fakamāu‘anga veté ‘o kai-ha‘asi mei he fānaú ‘a e totonu toputapu taha ‘o e ‘ofa ‘a e mātu‘á, ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahi ‘oku nau ongo‘i ko e fāmīlī ko ia hangē ko e fāmīlī ‘o Palesiteni Sāmīta ko e fāmīlī ia ‘o e moveuveu mo e fua‘a, feke‘ike‘i pea mo e tāufehi‘a. Na‘e ‘ikai pea ‘oku ‘ikai ha fāmīlī ‘e toe uouangataha ange ‘i ha fāmīlī ‘oku tamai mo fa‘ē taha. ‘Oku ofo ‘a e māmani ta‘etu‘i ‘i he fe‘ofo‘ofani ‘a e ngaahi uaifi. ‘I he taimi ‘o e mahamahakí, ‘oku nau fetokoni‘aki mo fetauhi‘aki. ‘I he taimi na‘e mate ai ha taha ‘o e fānaú ‘i ha taha ‘o e ngaahi ‘apí, na‘a nau tangi kotoa mo tengihia fakataha ia ‘i he mamahi mo‘oní. ... Na‘e poto ‘aupito pea ‘osi laiseni faifā‘ele ha ongo uaifi, pea na‘e lahi e ngaahi pēpē ne na faifā‘ele aí. Na‘á na fetokoni‘aki pea tokoni‘i mo e ngaahi uaifi kehé, pea ‘i he taimi na‘e fā‘ele‘i mai ai e ngaahi pēpē, na‘a nau fiefia tatau pē mo e fa‘é.

“ ‘Na‘e lau pē e he fānaú ko e tuonga‘ane mo e tuofefine mo‘oní kinautolu, ‘o ‘ikai ko e tokoua ‘aki pē ‘o hangē ko e lau ‘a e māmani. Na‘a nau fetaukapo‘i‘aki mo fepoupouaki ‘o tatau ai pē pe ko e va‘a fē ‘o e fāmīlī na‘a nau kau ki aí. ... Na‘e ‘ofa ‘a Siosefa F. Sāmīta ‘i hono ngaahi uaifi mo e fānaú ‘aki ha ‘ofa mā‘oní‘oní ‘oku hāhāmolfia ke hā holo, pea te‘eki ai ke lakasi. Hangē ko Siope ‘o e kuonga mu‘á, na‘á ne lotua kinautolu ‘i he pō mo e ‘aho ‘o kole ki he ‘Eiki ke tauhi kinautolu ‘i he hala ‘o e mā‘oní‘oní ke nau haohaoa pea ‘oua na‘a nau ‘uli’ ” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 46–47).

NA‘Á NE MAVAHÉ MEI HONO FĀMILÍ

Ko e taha ‘o e ngaahi ‘ahi‘ahi lahi taha ‘o e mo‘ui ‘a Siosefa F. Sāmīta ko ‘ene mavahe ‘i he ngaahi ta‘u lahi mei hono fāmīlī; ka ko e tu‘utu‘uni ia ‘a Palesiteni Sione Teila koe‘uhi ke ‘oua na‘a puke ia ‘o fakahū pōpula lolotonga e me‘a na‘e ui ko e “Kaluseti ‘a e Māmongá,” ‘a ia na‘e fakatanga‘i ai e Siasí koe‘uhi ko e mali tokolahí. Ko e konga lahi ‘o e taimi ko iá na‘á ne ‘i Hauai‘i ai ‘o tataki e ngāue ‘i aí. Na‘á ne ‘i he feitu‘u mama‘o ‘aupito, ‘ikai ha me‘a ‘e lava ke ne fai, ta‘efiemālie, pea faingata‘a‘ia ‘i he‘ene puké, peá ne fanongo he tala kau ki hono toutou ‘ohofi ‘o e Kāingalotú, ‘a hono fakamālohi‘i hono fāmīlī ke nau mavahe mei honau ‘apí, mo e mālōlō ha taha ‘o ‘ene fānaú. Ka ‘i he‘ene kei vilitakí mo e ta‘evei-veiuá, na‘á ne tohi ‘o pehē, “‘Oku fie ma‘u ‘a e ngaahi ‘ahi‘ahí ki hono fakahaohaoa‘i ‘o e fa‘ahinga e tangatá, ‘o hangē ko hono fie ma‘u ‘o e afí ke fakamavahe‘i ‘a e ‘uli ‘o e fakamaau ‘a e tangatá mei he koula haohaoa ‘o e poto fakalangí” (‘oku hā ‘i he Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 280). Neongo ia, ne faifai ‘o hokosia ‘a e ‘aho ‘o e fakatau‘atāina, pea na‘e ‘i ai ‘a e fiefia he ‘apí ‘i he foki mai ‘a e tamai.

Ko e Kau Palesiteni 'Uluakí 'i he taimi hono fakatapui 'o e Temipale Sôlekí, fakafuofua ki he 1893; Siasoi Q. Kénoni, Uilifooti Utalafi, mo Siosefa F. Sámíta

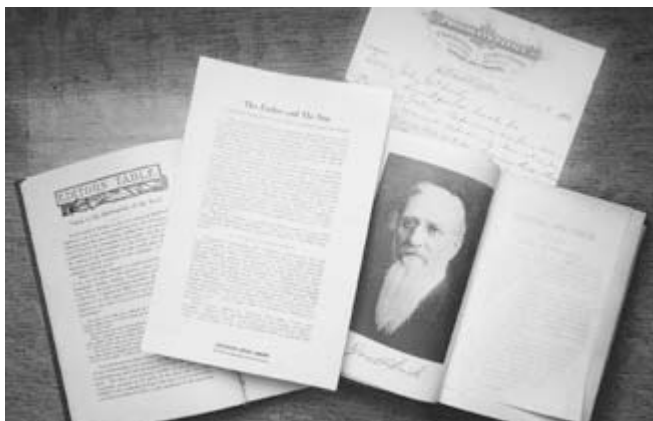
NA'Á NE 'ILO'I 'A E MAMAHI MO E LOTO MAMAHI 'I HE MOLE 'A HA FĀNAÚ

Ne tu'o hongofulu 'a hono tengihia 'e Siosefa F. Sámíta mo hono ngaahi uai'fi 'a e mālōlō ha taha 'o 'enua fānaú—'a e fānau na'á ne lotua 'i he 'ofa mo fakamātoato mo tokoni 'i hono 'ohake kinautolú. "I he mālōlō ha toe taha 'o 'ene ki'i fānau na'e mahu'inga kiate iá—ko Lute—'i he 'aho 17 'o Mā'asi 1898, na'á ne fakamatala ki he'ene tokanga'i 'a e ki'i tokotahá ni 'i he 'ofa lolotonga 'ene puké peá ne lotua fakamātoato ia ke ne mo'ui. 'Kae 'oiaue, ne 'ikai 'aonga 'emau ngaahi lotú!"

"Ne faifai peá u fua ia 'o ma lue holo pē 'o 'ikai ke u lava pe 'i ai haku mālōhi ke tokoni'i hoku ki'i 'ofefine 'ofa'anga 'oku mei maté, 'o u siofi 'a e mavahe atu 'a 'ene ki'i mānává 'o 'ikai ke toe foki mai ia, pea mo hono poto nāunau'ia, hono ki'i laumālie anga'i 'āngeló kuo foki atu ia ki he 'Otua 'a ia na'e ha'u mei aí. Ko e taimi 2 HO'ATAÁ NAI IA/ngaahi miniti ki he 8 EFIAFI. Ne to'o fakataha atu mo ia 'emau 'amanaki leléi kotoa mo 'emau 'ofa mo e fiefia 'i he māmaní. 'Oiaue! 'Eku 'ofa he ki'i ta'ahine ko iá! Ne lahi 'a e poto na'á ne ma'ú 'i hono ta'u motu'á; poto, 'ofa, makehe mo fiefia! Ka kuó ne 'alu ia ke kau fakataha mo e ngaahi laumālie faka'ofa'ofa mo nāunau'ia 'o hono ngaahi tuonga'ane mo e ngaahi tokoua kuo mu'omu'á! 'A Sala 'Ela, M. Sosefina, 'Alefeleti, Hiiipa, Lota, 'Alipate, Lōpeti mo Sione. 'Oiaue hoku laumālié! 'Oku ou sio ki he mafao mai 'a e nima 'o 'eku fa'e 'ofeina ke fa'ofua ki he laumālie nāunau'ia 'eku ki'i ta'ahiné kuo 'osi huhu'í! 'E hoku 'Otua! 'Oku ou fakafeta'i ki he 'Afioná koe'uhi ko e me'a-hā-mai nāunau'ia ni! Pea 'oku fakataha foki ki he nofo'anga 'o

'eku Tamai 'a 'eku fānau faka'ofa'ofa kotoa; 'o 'ikai ke tamasi'i 'o 'ikai lava ha me'a, ka 'i he mālōhi mo e nāunau mo e faka'e'i'eiki 'o ha ngaahi laumālie kuo fakamā'oni-'oni'í! 'Oku fonu 'i he poto, 'i he fiefia mo e 'alo'ofa, pea mo e mo'oni. Ko 'eku ki'i ta'ahine 'ofeina 'i hono 'api mānā fakataha mo hono ngaahi tuonga'ane mo e fanga tokoua ne nau mu'a atu 'iate iá. Hono 'ikai ke ne monū'ia, hono 'ikai ke ne fiefia! Hono 'ikai fakamamahi kiate ki-mautolu!" (Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 463).

NA'Á NE LOTO TO'A MO TA'EMANAVAHĒ 'I HONO TAUKAPO'I 'O E MO'ONÍ

Ngaahi pulusinga 'o e Joseph F. Smith: Gospel Doctrine and The Father and the Son

Ko ha tokotaha malanga mo ha tokotaha tohi ta'emanavahē mo pōto'i lea 'a Siosefa F. Sámíta. 'I hono me'angāue 'aki ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni, na'á ne lava ke fakatupu ha fakatē lo'imata, fakahoko ha fiefia, pea ngalo 'i he tangatá mo e fefinē 'a e ongosia 'o ha fononga lōloa. Ne 'i ai e taimi 'e taha na'e mālie'ia ai ha tangata fai-ongoonga taukei 'i he'ene talanoá 'o ngalo ai ia ke ne hiki e fakamatalá. Na'e faka'aonga'i 'e Siosefa F. Sámíta e ngaahi me'afuokí ni ki hono malu'i 'o e pule'angá—ki hono talatalaaki'i hono ngaahi filí, malu'i hono ngaahi mo'oni—'o a'u ki hono 'iloa ia ko e "Aposetolo Fuhú."

Na'e tohi 'eni 'e Sione A. Uitisou 'a ia ne hoko ki-mui ai ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko hono fakalāngilangi'i 'o Palesiteni Sámíta:

"Ne nau ui ia ko e 'Aposetolo Fuhú, he na'á ne fakafoki atu 'a e ngaahi me'a ta'emo'oni na'e kau ki he Māmōngá, pea na'e hoko 'ene tokanga ta'emalōloó ko ha mālōhi fakailifia ki he ni'ihī ne nau palani 'a e ngaahi me'a kovi ke fai ki he kakai lelei mo nofo melinó.

"Na'á ne hoko ma'u pē ko ha 'aposetolo fuhu—ma'á e ngaahi me'a 'o e mo'oni" ('oku hā 'i he Smith, *Gospel Doctrine*, 511). (Vakai, *Church History in the Fulness of Times*, 431–34, ki ha ngaahi fakamatala lahi ange 'o kau ki hono fakatanga'i 'o e Kāingalotú lolotonga e ngaahi ta'u na'e fakafepaki'i ai 'a e mali tokolahí.)

NA'E UI IA KE NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Palesiteni Siosefa F. Sāmīta

Hili pē 'a e pekia 'a Palesiteni Lolenisou Sinou 'i he 1901, na'e hilifaki mai ki he uma 'o Siosefa F. Sāmīta 'a e fatongia 'o e Palesiteni 'o e Siasí. Ne fuoloa pē hono ongo'i 'e ha kau taki tokolahia ia 'e hoko 'a Siosefa F. ko e palesiteni 'o e Siasí.

“Ne 'osi fakatou kite pē 'a Palesiteni Uilifooti Utalafi mo Lolenisou Sinou 'e hoko 'a Siosefa F. Sāmīta 'i ha

taimi ko e palesiteni 'o e Siasí. 'I he meimei mole e mo'ui 'a Palesiteni Sinou he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha'ane melemo he ta'u 'e tolungofulu mā fitu kimu'a ai 'i he 'Otu Motu Hauai'i, na'á ne pehē na'e fakahā ki'ate ia 'e he 'Eikí “e hoko e talavou ko 'eni ko Siosefa F. Sāmīta ... 'i ha 'aho ko e Palōfita 'a e 'Otuá 'i he māmaní.’ Na'e fakamatala 'e Palesiteni Utalafi he taimi 'e taha ki ha fānau ha ní'hi 'o e ngaahi me'a na'e hoko 'i he mo'ui 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmīta. 'Na'á ne tafoki hake 'o kole kia 'Eletā Siosefa F. Sāmīta ke ne tu'u hake ki 'olunga. Na'e fai 'eni 'e 'Eletā Sāmīta. Na'e pehē leva 'e Uilifooti Utalafi, “Fānau, mou sio ki'ate ia he 'okú ne mata tatau ange mo e Palōfita ko Siosefa 'i ha toe tangata 'oku mo'ui. Te ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku ou fie ma'u ke mou manatu'i hono kotoa 'a e me'a ne u talaatu ki'ate kimoutolu he pongipongi ní.” Hili e pekia 'a Palesiteni Utalafi, ne fakahā ange 'e Palesiteni Sinou

kia Siosefa F. Sāmīta na'e fanafana ange ki ai 'a e laumālie 'o e 'Otuá te ne hoko, 'a Siosefa, ko e palesiteni 'o e Siasí 'o fetongi 'a Lolenisou” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 124).

'I he 1906, na'e 'a'ahi ai 'a Palesiteni Sāmīta mo Sālesi W. Nipili'i 'o e Kau Pisopeliki Pulé ki he ngaahi misiona 'o e Siasí 'i 'Iulopé. Ko e fuofua taimi ia ke 'a'ahi ai ha Palesiteni 'o e Siasí ki 'Iulopé. Na'e toe foki 'a Palesiteni Sāmīta ki 'Iulopé 'i he 1910 ke fakahoko ha 'a'ahi tatau pē. 'Oku hā atu 'i he tuliki fakato'ohema ki lalo 'o e taá

Na'e pehē 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite: “Na'e melemo 'a Lolenisou Sinou 'i he taulanga 'o Honolulu 'i he 'Otu Motu Hauai'i, pea na'e 'osi ha ngaahi houa pea toki lava ke fakaa'ke ia 'o ne toe mo'ui. Na'e fakahā ki'ate ia 'e he 'Eikí he taimi ko 'ení 'e 'i ai e 'aho 'e hoko ai 'a e talavou ko ia ko Siosefa F. Sāmīta, 'a ē na'e fakafisi ke hopo mei he vaka na'á ne 'ave kinaua mei Seni Felenisisikou ki Hauai'i ki ha ki'i vaka si'isi'i, ko e Palōfita 'a e 'Otuá. Na'á ne tali ange kia Lolenisou Sinou 'a ia na'e pule 'i he kau 'alú: “Kapau te ke talamai ki'ate au 'i he mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'okú ke ma'ú, ke u heka ki he vaka ko 'enā 'o feinga ki 'uta, te u fai ia, ka he 'ikai te u fai ia kae 'oua pē kuó ke fekau'i au 'i he mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki, he 'oku 'ikai malu 'a e feinga ke 'alu ki 'uta 'i ha ki'i vaka si'isi'i lolotonga 'oku tō e taufá ni.’ Na'á nau kata 'i he lea 'a e talavou ko Siosefa F. Sāmīta, ka na'á ne talaange, “E mafuli e vaká.’ Ne heka e toengá he vaká, pea na'e mafuli; pea na'e 'ikai mei mo'ui 'a Lolenisou Sinou ka

Ko Palesiteni Sāmīta 'i Hauai'i, faka'oufua ki he 1909

ne ta'e'oua e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí 'o ne toe ake aí he na'e 'osi melemo ia. Na'e fakahā kiate ia 'i he taimi mo e feitu'u pē ko iá, 'e hoko 'a e tamasi'i na'e loto to'a 'i he'ene tuí, 'o loto mālohi pē ke kata'i ia mo manukia he 'ikai lotolahi ke heka ki he ki'i vaká, pea nofo pē 'i he vaka lahi, ko e Palōfita 'a e 'Otuá. Na'e tu'o lahi hono talamai 'eni 'e Lolenisou Sinou kiate aú, 'i ha ngaahi ta'u lahi ia pea toki kau 'a Siosefa F. Sāmita ki he kau palesitenisí 'o e Siasí" ('i he Conference Report, June 1919, 10–11).

Ko Palesiteni Sāmita 'i he 'Otu Motu Piliitāniá, 1906

Na'e pehē 'e 'Eletā Melevini J. Pālati, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea ne feohi vāofi mo Palesiteni Sāmita: "Oku ou fiefia lahi 'i he'eku ngaahi manatu kia Palesiteni Sāmita kimu'á—koe'uhí he ne u sa'ia 'iate ia, ko ha tā sīpinga ia kiate au, ne u feinga 'i he'eku mo'uí 'i he'ema mahení ke u hangē pē ko iá. Ne u 'ilo 'i he'eku kei sī' 'e 'i ai e 'aho 'e pule'i ai 'e Palesiteni Sāmita 'a e Siasí ni, he na'e fakahā ia 'e he 'Eikí kiate au; pea ne u mamata 'i he ngaahi me'a lahi fekau'aki mo ia 'e fakahoko 'e Palesiteni Sāmitá; pea 'i he taimi na'á ne tu'u ai 'i he 'ao 'o e Kāingalotú 'i 'Okatopa kuo 'osí, ... ne u 'ilo'i kuo fakahoko 'a e me'a kotoa pē na'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke fai 'e Palesiteni Sāmitá. Kuo fakahoko, kuo 'osí, kuo kakato e me'a ne u mamata ki ai he'eku kei sī'" ('i he Conference Report, June 1919, 68).

'I he hoko 'a Siosefa F. Sāmita ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne kei hokohoko atu ai pē hono fakamama-fa'i 'o e vahehongofulú 'a ia na'e kamata 'e Palesiteni Lolenisou Sinoú pea faifai pē 'o ne sio kuo 'atā e Siasí mei he mo'uá. Na'á ne tuku atu ha ngaahi fakamatala fakatokāteline pea na'á ne hoko ko ha me'angāue ma'ongo'onga 'i hono fakangata 'o e tāufehi'á, lau lanú, mo e fakatangá.

NA'E 'OHOFI FAKATĀUTAHA IA 'I HE'ENE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Hili e holo hono fakafepaki'i lahi 'o e mali tokolahí, na'e tokolahi ha kakai tangata na'e tohi kole pea fakamolemole'i kinautolu. Ko e taha 'o e kau tangata ko iá 'a Siosefa F. Sāmita. 'I he a'u ki he taimi na'á ne hoko

ai ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 1901, kuo 'ikai ha toe manatu ia ki he ngaahi fakatanga 'o e konga ki mui 'o e senituli hongofulu mā hivá. Ka ne te'eki ai 'osi 'a e ngaahi ahí'ahi ia te ne fetaulaki mo iá. Na'e fokotu'u 'i 'utā ha paati fakapolitikale na'a nau fakafepaki'i e Māmongá. Na'e 'ohofi 'e he kulupu ko 'eni 'a e palōfita mo e Siasí 'aki e ngaahi lea na'a nau faí. Na'e fakatefito hono fai e 'ohofi ko 'eni 'e he *Salt Lake Tribune*.

Na'e lau'ikovi'i mo manukia e " 'Aposetolo Fuhú" 'i he ngaahi nusipepá, mo fai e ngaahi talanoa loi 'i he tāufehi'a kau ki ai, ka na'e 'ikai pē ke ne fai ha tohi 'e taha ke taukapo'i ia. "Lolotonga e ngaahi ta'u ko 'eni [1905 ki he 1911] na'e meimei ke tā faka'aho pē 'e he nusipepa ko 'eni ha fakatātā 'o fakakata 'aki 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'i ha laumālie kovi mo laukovi'i 'i he tāufehi'a. Ne mafola e ngaahi nusipepá ni 'i he 'Iunaiteti Siteití kotoa, pea 'i he'ene hā he nusipepá he 'aho ki he 'aho mo e māhina ki he māhiná, 'oku fakanatula pē 'a e fakakaukau ia 'a e kakai 'o e pule'angá pea laka atu 'i he ngaahi ngatanga'anga 'o e 'Iunaiteti Siteití, ko e tokotaha 'ulungā-anga mā'ulalo mo fehi'anekina taha 'i he māmaní kotoa 'a e Palesiteni 'o e Siasí, 'a Siosefa F. Sāmita. Na'e fakamamahi'i mo fakatanga'i e kau faifekau' 'i he māmaní pea na'e tukuhifo mo fakasi'isi'ia kinautolu 'i he feitu'u kotoa 'o māmani. Kae lolotonga e hoko kotoa 'eni, na'e kei hokohoko atu pē 'a e tupu 'a e Siasí" (Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 350).

Ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí, 1901–10: Sione R. Uinitā, Siosefa F. Sāmita, mo Sione H. Sāmita

"Na'e kātekina 'e Siosefa F. Sāmita 'a e fakatangá, 'a e tālalākulaku mo leakovi'i ia 'e he kakai angakovi, 'a e ngaahi tukuaki'i loi na'e fai 'e he kakai fakafehi'anekina mo fakalielia taha 'o e fāmili 'o e tangatá, pea ne kātekina kotoa ia 'o 'ikai ha toe tali atu. ... Na'á ne taukave'i kapau na'e lava 'e Siosefa Sāmita 'o kātekina 'a hono ngaohi-kovi'i mo e lau'ikovi'i; kapau na'e lava 'e he 'Alo 'o e 'Otuá ke kātekina ia 'o 'ikai ke ne lea 'aki pe fai kovi kiate kinautolu na'e fai kovi kiate Iá, ta te ne lava foki 'e ia ko e tamaio'eiki loto fakatōkilalo 'a e 'Eikí, 'o kātekina fakalongolongo ia, he na'e 'ikai ke ne manavahē ki he nima 'o e kakanó ka ki he 'Eikí, pea kuo pau ke hokosia e taimi 'e ikuna ai 'a e mo'oní pea 'e puli atu 'a kinautolu na'a nau

fai ‘a e ngaahi loí mo e ngaahi tukuaki‘i loí ‘o ngalo ai pē” (Smith, comp., *Life of Joseph F. Smith*, 439).

Na‘á ne vilitaki pē kuo pau ke fakamolemole‘i ‘a e tokotaha hono kotoa. ‘E iku pē ‘o mālohi ‘a e mo‘oní. Pea ko e mo‘oní na‘e hoko ia. ‘I he‘ene pekiá, na‘e hiki ‘e kinautolu tokolahi na‘e hoko ko hono ngaahi filí, ‘i hono fakamāma‘i kinautolu ‘e he haohaoa mo e angatonu ‘o ‘ene mo‘uí, ha ngaahi lea ‘o fakahā ai ‘a e loto mamahi mo e fakahikihiki.

NA‘Á NE FAKAMO‘ONÍ ‘I HE ‘AO ‘O E FALEALEÁ

‘I Uasingatoni, D.C., ‘i he‘ene feinga ke fakaloto‘i ke hoko ‘a ‘lutā ko e siteiti ‘i he ngaahi ta‘u ‘o e 1890

Na‘e puhí ‘e ha kī havili mokomoko ‘a e kote ‘o Palesiteni Siosefa F. Sāmitá ‘i he‘ene kaka hake he sitepu ki he loki ‘o e senato ‘i he Fale Kolomu‘a ‘o ‘Iunaiteti Siteití ‘i Mā‘asi 1904. Ko e fatongia mamafa na‘á ne fuá. Na‘e fakataha ‘i ha loki fakataha‘anga fakakōmiti lahi ha kau tangata na‘a nau ma‘u ‘a e mafai mo e ivi lahi—ko e kau sēnato ‘o e ‘Iunaiteti Siteití. Na‘a nau fakahā ko e tau-mu‘a ‘o e fakatahá ke vakai‘i pe ‘e fakangofua ‘a Liti Simuti, ko e senatoa mo ha ‘Aposetolo ‘o e Siasí ke ne kei ma‘u hono sea ko e mēmipa ‘o e Sēnató. Ka na‘e kehe ‘aupito mei ai ‘a ‘enau taumu‘a totonú.

Na‘e fakafili lahi ‘aupito ki he Siasí ha ní‘ihi ‘o e kau senatoa na‘e kau ki he kōmiti na‘a nau fai ‘a e fakatotoló. Ko ha senatoa pē ‘e toko taha mei he toko hongofulu mā fā na‘e kau ki he komití ni na‘e hā mei ai ha fa‘ahinga ongo‘i pe tokanga. Na‘e fie ma‘u ‘e he tokolahi taha ‘o hono toé ke faka‘aonga‘i ‘a e ivi na‘a nau ma‘u ke fakamaa‘i pe fakaongoongokovi‘i e Siasí, hono palesitení, mo hono kāingalotú.

Na‘e ui ‘a Palesiteni Sāmita ke ne hoko ko e fuofua fakamo‘oní ‘o fai ha‘ane fakamo‘oní. ‘I he‘ene kaka hake he fu‘u sitepu lōlōá, na‘e ‘osi mahino kakato pē ki ai ‘a e me‘a mo‘oní ‘oku hokó pea mo hono mahu‘ingá. Na‘e

‘ikai ko e fakamāu‘i ‘eni ia ‘o Liti Simuti, ka ko e Siasí. ‘E peesi ‘uluaki he ongoongo ‘i he ngaahi nusipepa he fonuá ‘a e ngaahi lipooti ‘o e hopó. ‘E tokolahi ‘a e fa‘ahinga heni te nau fie paaki ha fa‘ahinga me‘a pē te ne fakangalikovi‘i e Siasí. Neongo ia, ne kei ma‘u pē ‘e Palesiteni Sāmita ha loto falala.

Me‘a kehekehe mo‘oní e palōfita mā‘olunga ko ‘ení mei he tamasi‘i na‘e ngāue fakafafekau ki he ‘Otu Motu Hauai‘i ‘i he ngaahi ta‘u kuo hilí, ‘a ia na‘á ne ongo‘i ‘e ia “ne fu‘u mā‘ulalo ‘aupito e tu‘unga masivesiva, ta‘epoto mo ta‘e‘ilo ne u ‘i aí ... ‘o ‘ikai ke u fa‘a lava ke sio hangatonu ki he mata ‘o ha tangata pālangi” (*Gospel Doctrine*, 542).

Ko Palesiteni Sāmita ‘i he Vao ‘Akau Tapú, 1905

Ne ‘aho ‘e tolu ‘a e fakamo‘oní ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘i he ‘ao ‘o e kōmiti ‘a e Sēnató ko hono taukapo‘i ‘o Liti Simuti. Na‘e ongo lahi ki ha ní‘ihi ‘o e kau mēmipa ‘o e kōmití ‘a ‘ene fakamātoató, lea mo‘oní, pea mo ‘ene lea totonú. Ne kamata ke mole atu ‘a e ma‘uhalá mo e ‘ulungāanga loto fakamāú. Neongo ne ‘i ai ha ní‘ihi ‘o e kau fakafepaki ki he Māmongá na‘a nau fakamo‘oní ‘o talatalaaki‘i e Siasí, ka na‘e fakahā ‘e ha tokolahi ‘o kinautolu ne ui ke fakamo‘oní ‘a e talanoa mo‘oní kau ki he Siasí. Na‘e

lekooti ai e ngaahi fakamo'oni ko 'eni 'e he nusipepá, pea ko e fuofua taimi 'eni ke lau ai pea mahino ki ha kakai tokolahi 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi akonaki 'a e Siasi. Na'e kamata ke liliu e ngaahi tō- 'onga fakakaukau 'i he feitu'u kotoa pē, pea nau tali e Siasi. 'E laka hake he peesi ia 'e uangeaú 'a e fakamo'oni 'a Palesiteni Sāmita 'e fie ma'u ke tauhi 'i he lekooti fakapule'angá.

Na'e fakamatala 'a Pisope Sālesi W. Nipili ha'ana talanoa mo Palesiteni Sāmita 'o kau ki he'ene hā 'i he fakataha Falealeá:

“'Oku ou manatu ki ha pō 'e taha ne ma foki vaka mai ai mei 'Iulope 'i he 1906. Ko ha pō māhina 'aho'aho 'eni, pea ne ma tu'u pē 'o falala he kaokaó mo vakai ki he tofu 'a e tahí mo e māfana 'a e 'ea 'o e fa'ahita'u māfaná he pō ko iá. Ne ma kei manatu'i lelei pē 'a e fakatotolo'i 'o Simutí, 'a ia ne toki hokó ni pē 'o ne fakatupu ha fu'u fakakikihi lahi 'i he fonuá, pea na'á ma talanoa kau ki ai. Na'á ku talaange 'e ta'efakapotopoto ia ke toe fili 'a Liti Simuti ki he Sēnató 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'e mahino pē kiate au 'a 'eku ta'elotó, pea kuó u tanaki kotoa 'a e ngaahi mo'oní, ngaahi fakakikihi, mo e ngaahi faka'uhinga lelei ne u lava ke ma'ú; pea ne u fakakaukau kuó u 'ilo kotoa e ngaahi me'a 'o kau ki aí, pea kuó u 'osi fakahoko lelei ange kiate ia 'i he founga 'uhingamālie mo mahinongofua 'a ia ne u malavá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha pepa fe'unga ia ke fai kakato atu ai heni 'a 'eku fakakikihi, ka 'oku ou pehē ko e lelei taha ia ne u lava ke fakahokó. Ne lava pē ke u sio na'e kamata ke ne fanongo mai mo e kī'i ta'efiemālie, ka ne tuku pē ke fai 'eku fakamatalá, ka he 'ikai teitei ngalo 'iate au 'a e ongo hono le'ó he'ene tali maí. Na'á ne tuki'i e 'ā pamu 'i homa vaha'á, pea ne pehē mai 'i ha le'ó mālohi mo fakapapau'i mai e me'a na'á ne lea 'akí:

Ko e Kau Palesiteni 'Uluakí, 1910: 'Anitoni H. Lani, Siosefa F. Sāmita, mo Sione H. Sāmita

“'Kapau kuo fakahā mai kiate au 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ha me'a 'oku mahino mo mahinongofua mo pau, ko 'eni ia, 'a ia 'oku totonu ke kei nofo pē 'a Liti Simuti 'i he Sēnató 'o e 'Iunaiteti Siteití. 'E lahi ange 'a e lelei 'e lava ke ne fakahoko aí 'i ha lelei 'e lava ke ne fakahoko 'i ha toe feitu'u kehe.’

“Na'e 'ikai ai pē ke u toe fakakikihi mo ia, kae kamata mei he houa ko iá mo 'eku tali 'ene fakakaukau fekau'aki mo e me'a ko 'eni, peá u 'ai ke u fakakaukau tatau pē mo ia. Kuo 'osi atu 'eni ha ta'u 'e hongofulu mā ua mei ai, pea 'i he foki 'eku fakakaukau ki aí, ne u fakakaukau atu ki hono faka'ofu mo hono faka'ofu'ofa 'o hono fakatonuhia'i ia 'i he ue'i fakalaumālie 'a e 'Otua Māfimafi, ka kuo ta'e 'aonga kotoa 'a 'eku ngaahi fakakikihi, ngaahi mo'oní, mo e ngaahi fakamo'oní” (*Improvement Era*, Jan. 1919, 195).

Na'e ngāue 'a Liti Simuti 'i he Sēnato 'o e 'Iunaiteti Siteití 'i ha ta'u 'e tolungofulu.

NA'Á NE 'ILO'I HA FAKATU'UTĀMAKI 'E TOLU 'OKU FEHANGAHANGAI MO E SIASÍ

Na'e fai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ha fakatokanga:

“'Oku 'i ai ha ngaahi faingata'a 'e tolu, ka 'oku 'ikai si'i hifo ai, 'oku tu'u fakamanamana ki he loto'i Siasi, pea 'oku fie ma'u ke fakatokanga'i 'e he kau ma'u mafái 'a e totonu ko ia ke 'oua na'a tuku hono fakatokanga'i ki he kakai 'a e ngaahi me'a ni. Ko e ngaahi me'a 'eni 'oku ou sio ki aí, ko e fakahekeheke 'a e kau tangata 'iloa he māmaní, ngaahi fakakaukau fakaako 'oku 'ikai mo'oní, mo e anga'uli fakasekisuale ...

“... Mahalo 'oku mahu'inga ange 'a e kaveinga hono tolu ne u lau ki aí—'a e ma'a fakatāutahá, 'i ha taha 'o e ongo me'a ko ē 'e uá. 'Oku tau tui ki he tu'unga mo'ui angama'a 'e taha ma'á e hou'eiki tangatá mo fafiné. Kapau 'oku 'ikai tokanga'i 'a e mo'ui ma'á, 'e 'ohofi kitautolu 'e he ngaahi faingata'a kehé 'o hangē ko e 'oho mai 'a e ngaahi vai 'i hano fakaava hake 'o e ngaahi tāpuni 'oku nau ta'ofi iá” (“Three Threatening Dangers, *Improvement Era*, Mar. 1914, 476–77).

NA'Á NE FAKAMAMAFĀ'I 'A HONO FIE MA'U 'O E ANGAMA'Á

Na'e fakahā 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'i ha fakamatala na'á ne hiki pea 'i he kole 'a e Kautaha Nusipepa 'a Seni Felenisisikou, 'i Kalefōniá:

“'Oku 'ikai mo ha kanisā fakalielia ange 'okú ne fakakovi'i 'a e sino mo e laumālie 'o e nofo 'a sosaieti he 'ahó ni ka ko e fakamamahi fakamanavahē 'a e angahala

Siosefa F. Sāmita

fakasekisuálé. ‘Okú ne hanga ‘o faka‘auha e tupu‘anga ‘o e mo‘uí, peá ne tuku ‘a hono ngaahi nunu‘a koví ki he valevale te‘eki fá‘ele‘i maí ko ha tukufakaholo ‘o e maté. ‘Oku toitoi holo ‘i he kí‘i kolo sí‘isí‘i mo e kolo lahí, ‘i he fu‘u fale lahí pea ‘i he kí‘i fale feifei‘avalé ‘o hangē ko ha lamasí ‘e ha manu fekai ha me‘a ke ne ma‘u ‘o kaí; pea ‘oku totolo holo ‘i he fonuá ‘o talangata‘a ki he ngaahi fono ‘a e ‘Otuá mo e ngaahi lao ‘a e tangatá.

Kelekele ‘oku tu‘u ai e Temipale La‘ie Hauai‘i. Ne tu‘o fá e ‘a‘ahi ‘a Palesiteni Sāmīta ki he ‘Otu Motu Hauai‘i lolotonga ‘ene takí. Lolotonga ‘ene ‘a‘ahi ‘i he 1915, na‘á ne fili mo fakatapui e kelekeke ke langa ai e temipalé La‘ie, ‘i Hauai‘i. ‘Oku hā he fakatāta‘a ha falelotu na‘e kamata ‘i he 1882. Na‘e fakatapui e temipalé ‘i he 1919, ko e ta‘u ia ‘e taha hili e pekia ‘a Palesiteni Sāmīta.

“Ko e feohi ‘a e tangatá mo e fefiné ‘oku fakalaó na‘e [tu‘utu‘uni] ia ‘e he ‘Otuá, ‘o ‘ikai koe‘uhi pē ki hono fakatolonga ‘ata‘atā pē ‘o e hakó, ka ki hono fakatupu-lekina ‘o e ngaahi natula mo e ngaahi ‘ata faka‘e‘i‘eiki ‘i he natula ‘o e tangatá, ‘a ia ko e feohi ‘ofa pē ‘i he vā ‘o e tangatá mo e fefiné te ne lava ke fakapapau‘i ‘e hokó. ...

“ ‘Oku fakalao pē ‘a e feohi fakaesinó [fakasekisuálé] ‘i he malí, pea kapau ‘e fakahoko ia ‘i he taumu‘a totonu, ‘oku lelei pē ia mo mā‘oní‘oni. *Ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai fai ha malí, ‘oku boko leva ‘a e ngaahi fe-lotoi ‘i he tō‘onga ko iá ko ha angabala fakamā, mo fulikivanu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ...*

“ ‘Oku hangē pē ‘a e faihia fakasekisuálé ko e ngaahi mahaki fakaesino lahi, ‘o ne ‘omi fakataha mo ia ha ngaahi kovi lahi. Hangē ko hono uesia ‘e he ngaahi nunu‘a ‘o e konaá ‘a e sinó ‘o ‘ikai kei ngāue lelei ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fa‘u ‘aki ‘a e sinó, pea maumu‘i e ngāue ‘a e ngaahi ‘ōkani ‘oku mahu‘ingá, pea tupu ai ‘a e hoko ki he sinó ha fa‘ahinga mahaki pē ‘e fetaulaki mo ia, pea ‘i he taimi tatau pē ‘okú ne holoki ‘a e ngaahi mālohi ko ia ke matu‘uaki e ngaahi mahaki fakatu‘utāmaki, ‘oku pehē pē hono hanga ‘e he ta‘eangama‘á

‘o fakatupu ‘a e ngaahi mahaki fakalaumālie ‘i he laumālie, peá ne ‘ai ke ‘ikai te ne toe malava ke teke‘i ia pe fakaakeake mei ai. Na‘e ‘ikai fakafanongo ‘a e to‘u tangata fe‘auaki ‘o e kuonga ‘o Kalaisí ki he le‘o ‘o e mo‘oní, pea koe‘uhi ko e tu‘unga mahamahaki ‘o honau ‘atamaí mo e lotó, na‘a nau fekumi ai ki ha ngaahi fakailonga pea lelei ange kiate kinautolu ‘a e ngaahi talanoa ta‘e‘aongá ‘i he pōpoaki ‘o e fakamo‘uí” (“Unchastity the Dominant Evil of the Age,” *Improvement Era*, June 1917, 739, 742–43).

NA‘Á NE MO‘UI VĀOFI MO E TAKAUA ‘O E LAUMĀLIE ‘O E ‘EIKÍ

Na‘e tohi ‘e Písope Sālesi W. Nipilí ‘o pehē:

“ ‘I he‘ema foki lēlué he fakahahake ‘o e Vaitafe Kuliní mei ha‘ama fononga ki he feitu‘u fakahahaké he ngaahi ta‘u kuohilí, ne u sio atu ‘okú ne ‘alu ki he ngata‘anga ‘o e kongá ‘o e lēlué he halanga lēlué, peá ne foki mai he taimi pē ko iá ‘o kí‘i tu‘u sí‘i hifo, peá ne nofo hifo leva he sea ‘i mu‘a ‘iate aú. Fe‘unga pē ‘ene nofo hifo hono seá mo e hoko ha me‘a ki he lēlué. Ne motu e halanga lēlué pea mafuli ai e kongá lahi ‘o e lēlué ki he tafa‘akí. Na‘á ma fu‘u ilifia ‘i he‘ema ‘i he loki fai‘anga mohe he lēlué, ka na‘e kei ‘i he halanga lēlué ‘a e kongá ‘o e lēlué ne ma ‘i aí.

Palesiteni Sāmīta, fakafuofua ki he 1917

“Ne pehē mai e Palesitení kiate au he taimi pē ko iá na‘á ne ‘alu ki he kaka‘anga ki he lēlué mo ‘ene fanongo ki ha le‘o na‘e pehē ange, ‘Hū ki loto ‘o nofo ki lalo.’

“Na‘á ne hū ange, peá u fakatokanga‘i ‘ene kí‘i tu‘u sí‘i ‘o fakakaukau, ka na‘á ne tangutu ki lalo.

“Na‘e hoko atu ‘ene fakamatala ‘o pehē na‘á ne hū ki he loto lēlué peá ne tu‘u he ‘alu‘anga

he vaha‘aseá ‘o fakakaukau, ‘Sí‘i, mahalo ko e anga pē ia ‘eku fakakaukau;’ ‘i he‘ene toe fanongo ki he pehē ‘e he le‘ó, ‘Nofo ki lalo,’ na‘á ne tangutu leva ‘i hono nofo‘angá, pea hoko e me‘a ne u ‘osi fakamatala ki aí.

“Pau pē na‘á ne mei fu‘u lavea lahi kapau na‘á ne kei tu‘u pē he hū‘anga ki he kongá ko ia ‘o e lēlué, he na‘e koko‘i fakataha e ‘ū kongá ‘o e lēlué. Na‘á ne pehē, ‘Kuo tu‘o lahi ‘aupito ‘eku fanongo ki he le‘o ko iá he‘eku mo‘uí, pea na‘e lelei ma‘u pē kiate au ‘eku talangofua ki aí’ ...

“Na‘á ne mo‘ui vāofi mo e takaua ‘o e Laumālie ‘o e ‘Eikí, pea na‘e hoko ‘ene mo‘uí ko ha fa‘ifa‘itaki‘anga lelei pea na‘á ne mo‘ui ma‘a ‘o faingofua ai pē hono

fakahā 'e he 'Eikí ia ki he'ene tamaio'eikí. Ko e mo'oni, na'e lava ke ne pehē 'E ['Eiki] ke ke folofola mai, he 'oku ongo'i 'e ho'o tamaio'eikí.' 'Oku 'ikai lava ke ongo'i 'e he tamaio'eiki kotoa pē 'a e taimi 'okú Ne folofola aí. Ka na'e lava ke ongo'i 'e he loto 'o Palesiteni Sāmita 'a e ngaahi ongo faka-Silesitiale—na'e lava ke ne ongo'i, pea na'á ne ongo'i" (*Improvement Era*, Jan. 1919, 197–98).

NA'Á NE MAMATA 'I HA ME'A-HĀ-MAI KI HONO HUHUI 'O E KAKAI PEKIÁ

Lolotonga e ngaahi māhina faka'osi 'o 'ene mo'uí, na'e manifi 'aupito 'a e veilí pea na'á ne fetu'utaki ma'u pē mo e Laumālié. 'I he 'aho 4 'o 'Okatopa 1918, 'i he malanga 'uluaki 'i he'ene konifelenisi faka'osí, 'i ha māhina 'e taha peá ne pekiá, na'á ne pehē: " 'E 'ikai, pea he 'ikai te u feinga ke lea 'aki 'a e ngaahi me'a lahi ko ia 'oku 'i he'eku fakakaukáu he pongipongi ní, pea te u fakatoloi ki ha taimi 'i he kaha'ú, 'i ha finangalo ki ai 'a e 'Eikí, 'a 'eku feinga ke fakahā atu 'a e ni'ihí 'o e ngaahi me'a 'oku 'i hoku 'atamai, pea 'i hoku lotó. Kuo 'ikai ke u mo'ui toko taha pē 'i he ngaahi māhina ko 'eni 'e nimá. Ne u mo'ui 'i he laumālie 'o e lotu, 'o e hū, 'o e tui mo e loto vilitaki; pea kuó u fetu'utaki hokohoko mai mo e Laumālie 'o e 'Eikí" ('i he Conference Report, Oct. 1918, 2).

'I he 'aho kimu'a aí, 'aho 3 'o 'Okotapa 1918, na'e ava hake 'a e langí peá ne mamata 'i ha me'a-hā-mai ki hono huhui 'o e kakai pekiá, 'o ne mamata ai ki he malanga 'a e 'Eikí 'i he maama 'o e ngaahi laumālié. 'Oku hoko he taimí ni 'a e fakahā ma'ongo'ongá ni ko e vahe 138 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá.

NA'Á NE IKUNA'I HONO NGAAHI 'AHI'AHÍ MO E NGAAHI FAINGATA'Á

Palesiteni Siosefa F. Sāmita

ngaahi me'a ko ia 'o e Laumālié na'e fie ma'u 'e he 'Eikí ke fakahā ki He'ene fānaú.

Na'e ngata e mo'ui 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá 'i he 'aho 19 'o Nōvema 1918. Na'e 'ikai faingofua 'ene mo'uí, ka na'e 'ikai ikuna'i ia 'e he ngaahi 'ahi'ahi na'á ne fehangahangai mo iá koe'uhí ko hono 'ulungāangá, hono lotó, mo 'ene tuí. Na'e tokoni e ngaahi faingata'a ko iá ki hono fakalelei'i 'ene mo'uí kae lava ke ne mamata pea fakahā 'a e

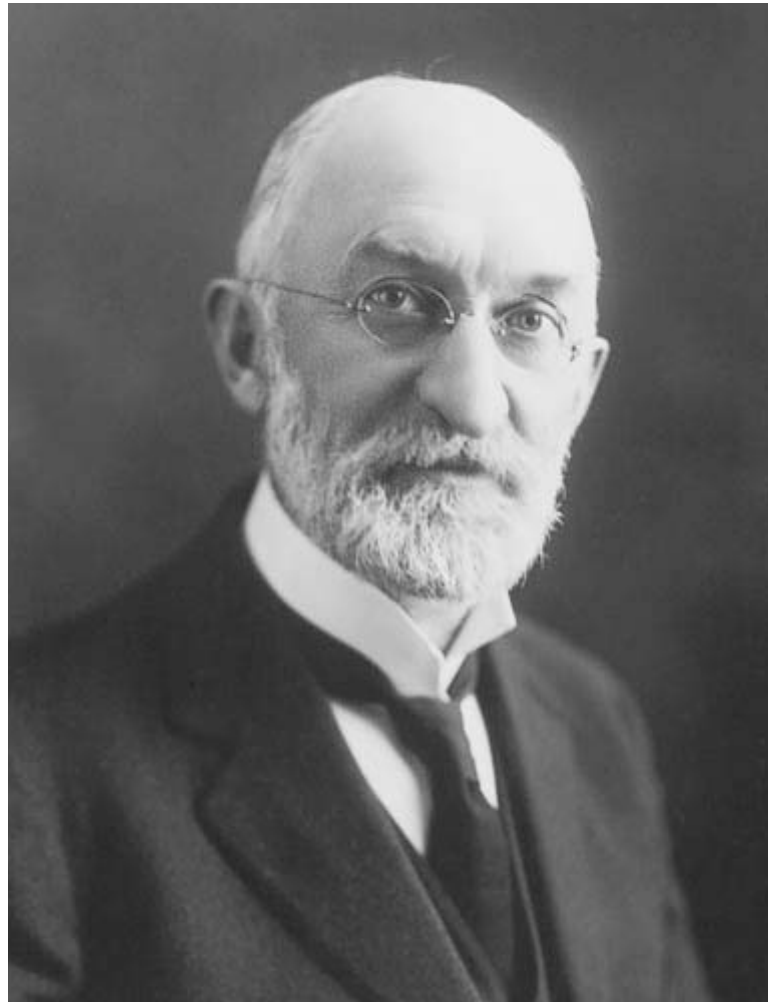
Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua: " 'Oku ou fakamo'oni kiate ki-moutolu ko e taha 'a Siosefa F. Sāmita 'o e kau 'apose-tolo mo'oni 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Kuó u fanongo 'i he ngaahi lea ongo mālohi 'o e fakamo'oni mo e fakatokanga kuó ne fai 'i he ngaahi ha'ofanga 'e toko laui-afe, pea kuó u nofo hifo 'o talanoa mo ia toko taha pē 'i he ngaahi taimi hāhāmolofia na'e ma'ú; pea 'i ha ngaahi taimi hāhāmolofia ange ai, mo hoku kaungā tokoua mo e kaungā ngāué, ne te'eki ai pē ke kakato. Kuó u fanongo 'i he'ene malanga he taimi na'á ne talanoa ai mo ha taha, pea kuo te'eki ai ke u mamata 'i ha taimi ne maama hono fofongá pe ngaue kotoa hono sinó 'i ha fu'u mālohi 'o hangē ko e taimi na'á ne fakamo'oni'i ai 'a Kalaisí. Hangē kiate au na'á ne 'ilo'i 'a Sīsū Kalaisi 'o tatau mo hono 'ilo'i 'e ha tangata hano kaume'á" ('i he Conference Report, June 1919, 59).

Na'e ngāue pea tataki 'e Siosefa F. Sāmita e Siasí 'i ha founa na'e ma'ongo'onga. Na'á ne fakafisi ke tu-kuange 'a e filí ke ne faka'auha hono laumālié pe fakasi'i'i 'ene 'ofá. Na'á ne ma'u 'a e mālohi 'i he'ene kātaki 'i he loto fakatōkialó; na'e manifinifi ange 'a e veilí, pea na'e fakangofua ia ke ne mamata ki he Fakamo'uí, ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālie, mo e ngaahi me'a 'a e 'Otuá. Na'á ne fakamo'oni'i 'a Kalaisi 'o a'u ki he 'osi 'a 'ene mo'uí, he ko 'ene tamaio'eiki ia.

VAHE 7

Hiipa J. Kalānite

PALESITENI HONO FITU 'O E SIAŚÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A HIIPA J. KALĀNITĒ

Ta'u

motu'á Ngaahi me'a na'e hokó

Na'e fā'ele'i 'i he 'aho 22 'o Nōvema 1856 'i Sōleki Siti, kia Setetaia mo Lesieli Lisiuei Iaivini Kalānite; na'e mālōlō 'ene tamaí 'i hono 'aho hivá pē.

- 15 Na'e fakanofu ko e Fitungofulu (1871); na'á ne kamata ngāue ko e kalake 'i ha pangikē (1871).
- 20 Na'á ne mali mo Lusi Situlingihami (1 'o Nōvema 1877); na'á ne mālōlō he 1893.
- 23 Na'e hoko ko e palesiteni fakasiteiki 'o e Siteiki Tuelí (30 'o 'Okatopa 1880).
- 25 Na'e fakanofu ko e 'Aposetolo (16 'o 'Okatopa 1882).
- 26–27 Na'e ngāue fakafaifekau ki he Kau 'Initia 'o 'Ameliká (1883–84).
- 33 Na'e tuku atu 'a e Fakamatala Fakamafai'i 'o fakangata 'a e mali tokolahí (Fanongonongo Fakamafai'i 1) (1890).
- 40 Na'á ne hoko ko e kanititeiti ki he fili kōvana 'o e siteiti 'o 'Tutaá (1896); na'á ne toki loto pē ia kimui ke 'oua 'e kau.
- 41 Na'á ne hoko ko e mēmipa 'o e Kau Supeliteni Lahi 'o e YMMIA (Kautaha Fakalalakaka 'a e Mutuale ma'á e Kau Talavouí; 1897).
- 45 Na'á ne fakaava pea tokanga'i e Misiona Siapaní (1901–3).
- 47–49 Na'á ne tokanga'i e ongo misiona Pilitāniá mo 'Iulopé (1904–6).
- 58–62 Na'e lolotonga fai e 'Uluaki Tau Lahi 'a Māmaní (1914–18).
- 60 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (23 'o Nōvema 1916).
- 62 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (23 'o Nōvema 1918).
- 63 Na'á ne fakatapui e Temipale La'ie Hauai'i (27 'o Nōvema 1919).
- 67 Na'á ne fakatapui e Temipale Kātisitoni 'Alapeta (26 'o 'Aokosi 1923); na'á ne lea 'i he 'uluaki fakamafola fakaletiō 'o e konifelenisi lahi (1923).
- 70 Na'e fakatau 'e he Siasí 'a e Mo'unga Komolá mo e Faama 'a Uitemaá (1926).
- 71 Na'á ne fakatapui e Temipale Mesa 'Alesoná (23 'o 'Okatopa 1927).
- 79 Na'e fokotu'u e palani uelofea 'a e Siasí (1936).
- 80 Na'á ne 'a'ahi ki he ngaahi misiona 'i 'Iulope (Sune–Sepitema 1937).1937).
- 83 Na'e 'ave e kau faifekau mei 'Iulope 'i he kamata 'a e Tau Lahi Hono II 'a Māmaní (1939).
- 85 Na'á ne ui e 'uluaki Kau Tokoni ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (6 'o 'Epeleli 1941).
- 88 Na'á ne pekia 'i Sōleki Siti, 'i 'Iutā (14 'o Mē 1945); na'e 'osi e Tau Lahi Hono II 'a Māmaní (2 'o Sepitema 1945).

Na'e fā'e'le'i 'a Hiipa Seti Kalānīte 'i he 'aho 22 'o Nōvema 1856, lolotonga ia e taimi na'e sī'i-sī'i taha ai hono manakoa 'o e Kāingalotū 'e he kakai 'Ameliká 'i ha toe taimi. Mahalo ko e 'uhinga lahi pē na'e liliu ai e fa'ahinga ongo ko 'enī lolotonga e mo'ui 'a Palesiteni Kalānīte ko e tupu mei he'ene ngaahi feinga fakatāutaha ko ia ke fakalele'i e anga 'o e fakakaukau mai 'a e kakai ki he Siasí.

Na'e mālōlō 'a Setetaia M. Kalānīte, ko e tamai 'a Hiipa J. Kalānīte, 'i ha hili pē ha 'aho 'e hiva mei hono fā'e'le'i 'o Hipá.

Faitā 'a Savage mo Ollinger

'I he 'aho hiva pē 'o Hipá, na'e mālōlō ai 'ene tamai, 'a Setetaia M. Kalānīte. Koe'uhí ko e ngāvaivai 'a e kī'i pēpē ko Hipá, pea na'e masiva 'ene fa'e'e, na'e pehē pē 'e he tokolahi ia he 'ikai ke fuoloa 'ene mo'ui. Neongo ia, na'e 'i ai ha ngaahi palani kehe ia 'a e 'Eikí.

NA'Á NE TUPU HAKE 'I HE TELE'A SŌLEKÍ

Na'e 'osi e Tau Fakalotofonua 'a e 'Junaiteti Siteití 'i he taimi na'e ta'u hiva ai 'a Hiipa J. Kalānīte. Kuo langa 'e Palesiteni 'Ēpalahame Linikoni 'a e Kolotau Takilesí pea 'oatu ha kau tau ki 'Iutā ke nau nofo ma'u ai. Mahalo pē na'e sio 'a Hiipa ki he fakalaka atu 'a e kau sōtia 'a e pule'anga fetulolō 'i hono 'apí, 'a ia na'e ofi 'aupito pē ki he feitu'u faka-tonga na'e tu'u ai e tempale Sōlekí.

Ko e 'api 'o e fāmilī Kalānīte 'i he Hala Meiní 'i Sōlekí Siti

Ko ha me'a na'e mei maheni ange 'a Hiipa he sio aí ko e fanga hoosi faka'ofō'ofa mo e ngaahi saliote 'a Pilikihami 'Iongi, Siaosi Q. Kēnoni, Taniela H. Uele, mo e kau tangata lavame'a kehe 'o e Siasí pea 'i ai mo 'enau pisinisi 'i he kolo tupu vave fo'ou. Pau pē na'a ne sio he lele fakatokelau 'a e ngaahi saliote uta koloá ki 'Okitení pea ki he tongá ki Polovó, 'a ia na'e toho 'e ha fanga hoosi, miuli, pe fanga pulu. Ne 'i ai foki mo ha

ngaahi fononga nounou pē ki Tempale Sikuea ke vakai'i e fakalalakaka 'o e langa e Tāpanekalé mo e tempalé. Na'e tu'u e Fale Faiva fo'ou 'o Sōlekí 'i ha hala ofi pē ki hono 'apí.

Ko e konga lahi 'o e taimi 'o Hipá na'e fakamoleki ia 'i he va'inga he halá mo e loto'ata'ataá. Na'a ne poto lelei he mapú, 'o fa'a tupu lahi 'ene mapú 'o fe'unga ke ne totongi 'aki hono ngaahi kaungāme'a ke nau fai 'ene ngaahi ngāue kae ma'u hano taimi lahi ange ke ako teka he peisipoló. Pea na'e pau foki ke 'alu ki he akó.

Ko e talavou ko Hiipa J. Kalānīte, 'i he 1860 nai. Ko e 'ulungāanga ia 'o e 'aho ko iā ke fakatui e kofu 'i he fānau ta-ngatā ke fai honau taá.

Ko hono ongo kau- ngāme'a lelei tahá ko Felamosi L. mo Lisiate W. 'Iongi, ko e foha mo e mokopuna 'o Palesiteni Pilikihami 'Iongi. Ko 'ene tā pē 'a e fafangu ki he lotú kuo nau lele kotoa ki he Fale Laioné 'o kau fakataha 'i he lotu 'a e fā-milī 'Iongi. Taimi 'e ni'ihī na'e fa'a fakasiosio ai 'a Hiipa pe na'e fetalanoa-'aki mata ki he mata 'a Pilikihami 'Iongi mo e

Tamai Hēvaní he na'e ongo 'ene ngaahi lotú 'o hangē pē 'okú na fehangahangái. Makehe mei he lotú, na'e fa'a 'alu 'a Hiipa he taimi 'e ni'ihī ki he 'apiako 'o Pilikihami 'Iongi. Na'e fai ai e ngaahi pōtalanoa taimi lōloa mo Pilikihami 'Iongi, 'Iliisa R. Sinou, mo e kāinga 'o 'Iliisa ko 'Ilesitasi Sinoú, 'a ia ne lau 'e Hiipa ko ha 'Aposetolo tā sipinga lelei. Na'a nau fakamatala kia Hiipa kau ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo 'ene tamai, 'a Setetaia M. Kalānīte, ko e taha 'o e ngaahi kaume'a falalā'anga taha 'o e Palōfitá. 'I he taimi na'e kamata fononga holo ai 'a Hiipa 'i he ngaahi me'a fakapisinisi, na'e talitali lelei ia he na'e fu'u faka'apa'apa'i 'aupito e hingoa 'o 'ene tamai. Ko ha ngaahi ivi taki-ekina mālohi 'eni 'i he mo'ui 'a e tamasi'i mohu talēniti ko 'enī.

NEONGO 'ENE TALĒNITII'Á, KA NA'Á NE ONGO'I TA'EFE'UNGA PĒ

Ko ha tokotaha 'a Hiipa J. Kalānīte na'a ne malava ha ngaahi me'a lahi, ka na'e hā mei he'ene ngaahi lea ki he kakai ha lotu fakatōkilalo mo'oni, pe ko 'ene ongo'i ta'efe'unga. Na'a ne ongo'i na'e toki lava pē ke ne a'usia e ngaahi taumu'a na'a ne fokotu'u ma'aná 'i he'ene lotu vilitakí mo 'ene feinga ma'u peé.

Na'a ne mo'ui 'i ha kuonga na'e fa'a fakahaa'i ai 'e he kau takí 'a 'enau houngā'ia 'i he akó, talēniti faka'ātí, lava-me'a he ngāue fakapalofesinalé, mo e ngaahi lavame'a kehe 'o fakafalala pē ki he me'a 'oku fa'a faka'uhinga'i ko

e ngaahi talēniti pe ngaahi me'āfoakí. Ko e ngaahi tafa- 'aki 'eni na'á ne fāinga lahi taha aí. Na'á ne talēniti 'aki e ngaahi me'a fakapisinisi mo e lavame'a fakasōsialé. Na'e 'ikai fa'a fakatokanga'i e ngaahi talēniti ni, neongo ne nau mei mahu'inga ange. Ne tokoni hono ngaahi mālohingá ke ne lava'i kotoa e ngaahi me'a na'á ne faka-faingata'a'ia'i 'ene lavame'a.

NA'Á NE NGĀUE KE A'USIA E LELEI TAHÁ 'I HE'ENE HOKO KO E TOKOTAHA 'ATELITÁ

'Oku fakatāta'a'i mai 'e he talanoa ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite kau ki he'ene tupu haké 'a 'ene loto vilitaki ke lava'i e ngaahi me'a na'a nau faka-faingata'a'ia'i íá:

Na'e fakapapau'i 'e Hiipa J. Kalānite te ne fakatupulaki e ngaahi poto na'á ne ma'ú.

"Na'e fu'u tokanga 'aupito 'eku fa'eé 'i hono 'ohake aú he na'á ku 'ulu tefua pē. Ko e mo'oni, ne u tupu hake au hangē ha fu'u 'akau 'oku tupu 'i falé 'o tokanga'i fakalelei e māfana mo e 'ea hauhaú, pea 'oku 'tupu loloa mo pahapahau' kae 'ikai fefeka. Ne u ako tafi, fō mo holo-holo ipu, kae si'i 'eku tolotolo maká pea si'i 'eku kau 'i he ngaahi sipoti ko ia 'oku manako mo sai'ia ai e fānau tangatá, pea tupulaki ai honau sinó. Ko ia ne u kau ki ha kalapu pasiketipolo, 'a ia ne va'inga ai e fānau tangata hoku to'ú pea ki'i lalahi angé 'i he timi 'uluakí 'a ia na'e kau ki ai ha fānau tangata 'e toko hiva; na'e va'inga 'a kinautolu na'e iiki angé 'i he timi hono uá, pea mo kinautolu na'e iiki ange aí 'i he timi hono tolú, pea na'á ku va'inga au mo kinautolu.

"Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga ki hení ko e 'ikai ke u lava 'o tolo 'a e fo'i pulú mei he kolo 'e taha ki he kolo 'e tahá. Ko e 'uhinga 'e tahá he na'e 'ikai ke 'i ai haku ivi ke lele pe tā lelei. Ko 'eku to'o hake pē ha fo'i pulu, 'e kaikaila e fānau tangatá:

"Fakaleití, tolongi mai ia ki heni!"

"Na'e ma'u e fiefia 'a e kau talavou ne mau feohí 'i hono fakamatalili'i aú peá u fuakava ai te u va'inga 'i he

timi peisipolo toko hiva lelei tahá 'a ia te ne ikuna e fe-'auhi 'a e Vahefonua 'Iutaá ki he haú.

Hiipa J. Kalānite mo 'ene fa'eé, ko Lesieli Lisiuei 'Aivini Kalānite

"Na'e tali 'e he'eku fa'eé he taimi ko 'eni ha kau nofo totongi ke mau ma'u mo'ui mei ai, pea na'á ku fakangingila honau suú kae 'oua kuó u ma'u ha tola 'e taha 'o u fakatau mai 'aki ha fo'i pulu peisipolo. Ne fakamoleki ha ngaahi houa lahi 'i he ako tolo pulu 'i he feleoko 'o Pisope 'Etuini D. Ūlí, 'o tupu ai 'ene tala mai ko e tamasi'i

fakapikopiko taha au 'i he Uooti Hongofulu Mā Tolú. Na'e fa'a langa hoku umá 'o 'ikai ke u mei fa'a lava ke mohe he po'ulí. Ka ne hokohoko atu pē 'eku ako tolo pulú pea a'u pē 'o u kau 'i he timi tautau toko hiva hono ua 'o 'emau kalapú. Na'e faifai pē peá u kau 'i ha kalapu na'e toe lelei ange ia, peá u iku kau 'i he toko hiva na'a nau ikuna'i 'a e fe'auhi 'a Kalefōnia, Kololato, mo Uaiōmingi ki he haú. 'I hono lava'i lelei pē 'a e palō-mesi ne u fai pē kiate aú, na'á ku mālōlō leva mei he mala'e peisipoló" (*Gospel Standards*, comp. G. Homer Durham [1969], 342–43).

Kau hau he peisipolo fakavahé. Ko e timi peisipolo Sitōkeni Kulokulá 'i 'Aokosi 'o e 1877. Na'a nau ikuna'i 'a e ngaahi timi 'i 'lutā, Kalefōnia, Kololato, mo Uaiōmingi 'o nau hau ai. Ko Hiipa J. Kalānite 'oku 'i loto-mālie he 'otu uá.

NA'E POUPOU'I 'ENE LOTO VILITAKÍ 'E HA FA'Ē ANGA FAKAPOTOPOTO

'I ha lea na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei, ko e tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí, 'i he me'afaka'eiki 'o Palesiteni Hiipa J. Kalānité, na'á ne pehē:

"'I he'ene kei tupu haké ne tupulaki 'i hono loto kei talavou ha laumālie tau'atāina mo vilitaki 'o ne makehe ai pē ia kimui ai 'i hono kaungā ngāué. ... Na'e fa'ufā'u 'i he ngaahi 'ātakai masivesiva mo fakalaumālie 'i he 'api ne

tupu hake aí ‘a e ngaahi tō’onga ‘ulungāanga ko ia na’e hoko ‘o ne makehe ai ‘i he’ene matu’otu’a angé.

“Na’e lea ‘aki ma’u pē ‘e Palesiteni Kalānīte ‘a e faka’apa’apa mo e loto hounga’ia mo’oni ‘i he tukufaka-holo faka’e’i’eki na’á ne ma’u mei he’ene ongomātu’á fakatou’osi. ...

“Na’e toe lahi ange hono fakahounga’i ‘e Palesiteni Kalānīte ‘a e mālohi ‘o e ‘ofa ‘a ha fa’ē ke liliu ‘ene mo’ui he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane tamai ke na feohi. Ko ‘ene fa’ē na’á ne liliu ‘ene lotosi’i ke hoko ko e lototo’á; ‘ene faka-si’isi’ia pē iá ki he loto falalá; loto ‘ohó ki he’ene mapule’i pē iá; ‘a e ‘ikai ke poto ‘i hono kamata ‘o ha me’á ki he loto kītaki” (“President Heber J. Grant,” *Improvement Era*, June 1945, 334).

Tāa na’e fai ‘e Don O. Thorpe; ‘i he angalelei ‘a e Daughters of the Ulan Pioneers Museum

Ko e puha me’a tuitui ‘a Lesieli Kalānīte. Na’á ne tuitui totongi ke ma’u ha me’akai mo ha vala ma’ana mo e ki’i tamasi’i ko Hipá.

NA’E ONGO MO’ONI KIATE IA E NGAahi FEILAU Lau ‘A HONO FĀMILÍ

Tāa ‘i he angalelei ‘a Bertram T. mo Jenna C. Willis

Ko ha ‘api fo’ou ma’a ‘ene fa’ē. ‘I he kamata’angá ko e loki pē ‘e fā mo ha fu’u kōpate lahi, ‘a ia ne hoko ko e loki ‘o Hipá he taimi na’e kamata ke nau tali ai ha kau nofo totongi.

Na’e pehē ‘e Palesiteni Hiipa J. Kalānīte: “Kuo te’eki ai ke u fanongo pe te u ‘amanaki ke fanongo ki he himi ‘oku ou manako taha aí, ‘o a’u ki he ‘aho te u mate aí: ‘Hau Kāinga, ‘oua manavahē, ke tau fiefia,’ ta’e te u fakakaukau ki he mālōlō mo hono tanu hoku ki’i tuofefine valevalé, mo hono vaku hake ‘e he fanga ulofi hono sinó

‘i he ngaahi potu tokalelei; ta’e te u fakakaukau ki he mā-lōlō ‘a e ‘uluaki uaifi ‘o ‘eku tamaí, mo hono fakahā’ele mai hono sinó mei ‘Eko Kenioni ki heni ke tanú; ta’e te u fakakaukau ki ha ni’ihi kehe ‘oku ou ‘ilo’i, ‘a ia ne mole ‘enau mo’ui; ta’e te u fakakaukau ki he fononga faka’ofo-‘ofa na’e fai ‘e Pilikihami ‘Iongi mo ‘ene kau Paioniá, ‘a ki-nautolu na’e muimui ‘iate iá, pea ‘oku hounga’ia hoku lotó ‘o ope atu ia ‘i he mālohi kuo foaki mai ‘e he ‘Otuá ke u fakahaa’i ‘aki iá, na’e kau ‘eku tamaí mo ‘eku fa’ē ‘iate kinautolu na’e tauhi mo’oni ki he ‘Otuá, peá na faka-hoko e ngaahi feilaulau ko iá koe’uhi ko e tui na’e ‘i hona lotó, koe’uhi ko ‘ena ‘ilo’i ko ia ‘oku mo’ui ‘a e ‘Otuá, ko Sīsū ‘a e Kalaisi, pea ko ‘Ene Palōfita ‘a Siosefa Sāmita” (‘i he Conference Report, Oct. 1922, 13).

NA’E ‘IKAI TEITEI NGALO ‘IATE IA ‘A HONO TOPUTAPU ‘O E FATONGIA FAKAFĀMILÍ

Na’e tohi ‘e Palesiteni Hiipa J. Kalānīte ha me’a na’á ne a’usia ‘o ako’i ai ia ‘i hono mahu’inga ‘o e mo’ui faka-falala pē kiate kitá mo hono tauhi ‘o e fāmilí:

“Felāve’i mo ‘eku fa’ē faka’ofo’ofá, ‘oku ou manatu ki he ‘aho na’a mau tuku ai he falikí ha kane ‘e ono nai pe lahi hake ai ke fakatali ‘aki e ‘uhá he’ene tutulu hifo he ‘ató. Na’e ‘uha lahi ‘aupito, pea na’e hū mai ‘a Pisope ‘Etuini D. Uuli ki fale mo pehē mai:

“ ‘E Uitou Kalānīte, ‘oku ‘ikai totonu ke hoko e me’á ni. Te u to’o ha pa’anga mei he foaki ‘auká ‘o faka-fo’ou e ‘ato ‘o e falé ni.’

“Na’e pehē ange ‘e he fine’eikí, ‘ ‘I kai, he ‘ikai te ke fai ia. He ‘ikai teitei ‘ato ‘aki hoku falé ha pa’anga tokoni. ‘Oku fai pē ‘eku tuitui.’ (Kuo ta’u lahi ‘ene tauhi kimaua ‘aki ‘ene tuitui nima pē; na’á ne faka’aonga’i kimui ha misini tuitui Wheeler and Wilcox. ...)

“Na’e pehē ange ‘e he fine’eikí, “Ko ‘ene ‘osi pē ‘eku tuitui ko ‘eni ‘oku lolotonga faí, te u fakatau mai leva ha ‘ū papa ‘ato fale ‘o monomono ‘aki e ‘ū avá, pea ‘e tauhi au ‘e he fale ko ‘ení kae ‘oua kuo hoko hoku fohá ‘o fu’u tangata peá ne langa ha fale fo’ou ma’aku.’

“Na’e ‘alu e pīsopé mo ‘ene pehē na’á ne faka’ofa’ia ‘ia Uitou Kalānīte, he kapau te ne tatali ke langa ‘e he tamasi’i ha fale, he ‘ikai pē ke ‘i ai hano fale ‘o’ona, he ko e tamasi’i fakapikopiko taha ia ‘i he Uooti Hongofulu Mā Tolú. Na’e hoko atu ‘ene leá ‘o talamai na’á ku fakamoleki hoku taimí he tolo pulu he funga ‘aá ki hono

Ko Hiipa J. Kalānīte he’ene kei talavou

feleoko piliki 'umeá 'i he houa ki he houa, 'aho ki he 'aho, mo e uike ki he uiké.

“Fakafeta'i ki he 'Eiki koe'uhí ko ha fa'ē na'e hoko ko ha taki ma'ongo'onga pea mo ha taha Siasi; 'a ia na'á ne 'ilo'i ko ha me'a fakaofa mo faka'ofa'ofa ia ke fakalotolahi'i ha tamasi'i ke ne fai ha fa'ahinga me'a makehe mei he tatau hu'akau pulu pē 'i ha fāmá, 'o kapau na'á ne fakataumu'a ki he tafa'aki faka'atelitá” (*Gospel Standards*, 343–44).

NA'E FAKATUKUPAA'I IA KE LAU E TOHI 'A MOLOMONÁ

Na'e tohi 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'o kau ki he me'a na'á ne a'usia 'i he'ene fuofua lau e Tohi 'a Molomoná:

“'Oku ou manatu'i lelei pē 'a e taimi na'e pehē mai ai 'e he'eku fa'ē tangata ko 'Anitoni 'Aiviní ... kiate au pea ki hono foha ko 'Anitoni C. 'Aiviní:

“'Hiipa, 'Anitoni, kuó mo lau e Tohi 'a Molomona'?

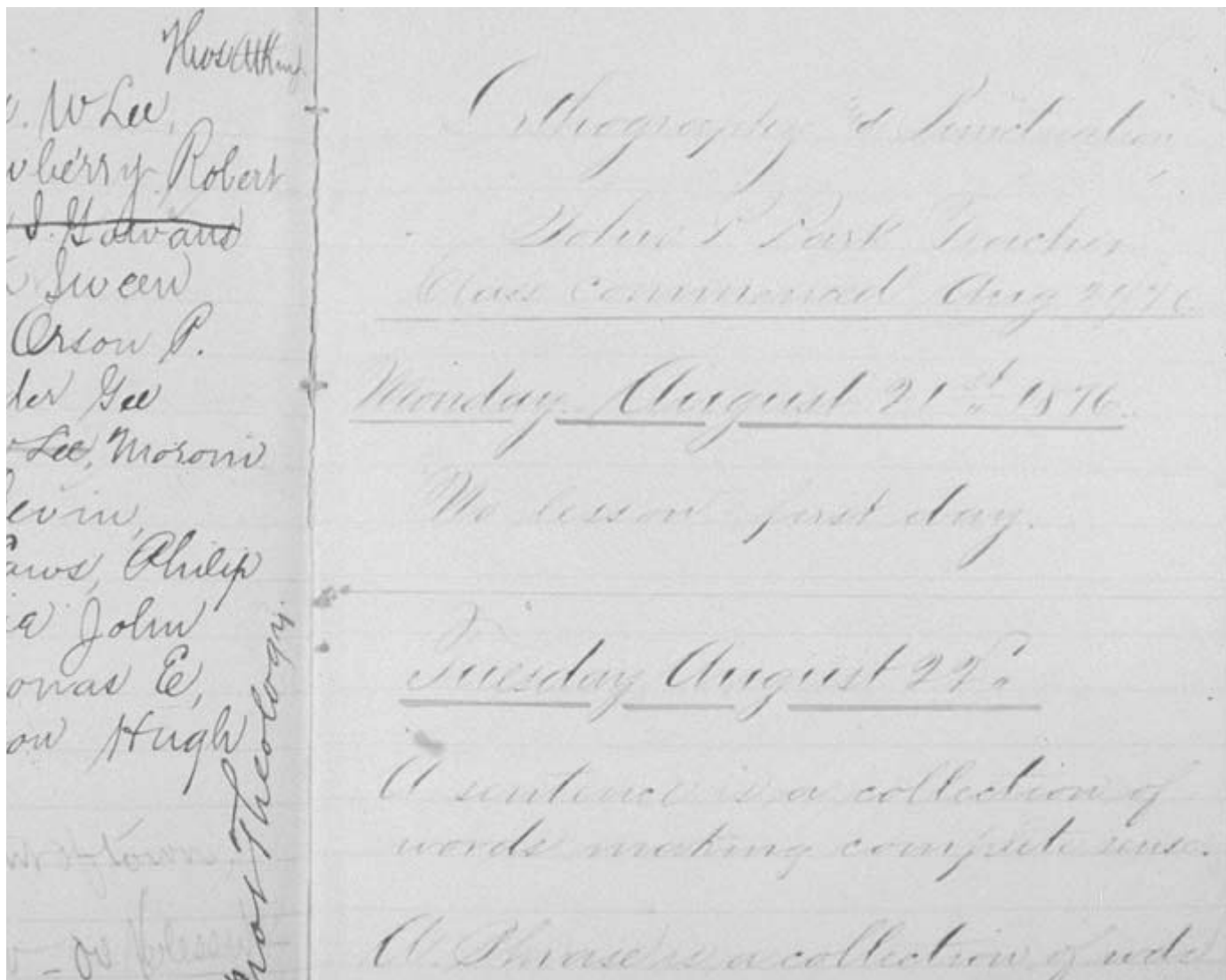

Na'e fakatapui 'e Hiipa J. Kalānite ('i mu'á), Lui A. Kalasaki, mo 'Alamā D. Teila 'a Siapani ke fakahoko ai e ngāue fakafai-fekau 'i he 'aho 1 'o Sepitema 1901.

“Na'á ma tali ange, 'Ikai.’

“Na'á ne pehē mai, 'Oku ou loto ke mo lau ia. 'Oku ou fie ma'u ke mo fakapapau mai he 'ikai te mo fakalaka 'i ha fo'i lea, pea te u 'oatu ki he tokotaha te ne fuofua lau iá ha kofunima kili'i tia tola 'e hongofulu pea fulufulu'i manu e tafa'aki ki muí.’

“Ka ma'u 'e ha tamasi'i ta'u hongofulu mā fā ha hoa'i kofunima pehē, na'á ne fakakaukau ko e 'lelei tahá' ia. 'Oku ou manatu'i hono faka'ai'ai au 'e he'eku

Sipinga 'o e mata'itohi 'a Hiipa J. Kalānité

fa'éé ke u lau fakahokohoko e Tohi 'a Molomoná, ka kuo te'eki ai ke u fai ia. Ne u fakapapau'i ke u lau ha peesi 'e uofulu mā nima 'o e tohí 'i he 'aho pea 'aonga kiate au 'a e ngaahi me'a 'i aí. Na'á ku tui na'e mo'oni e me'a he tohí he na'e talamai ia 'e he'eku fa'éé mo ha nīhi tokolahi kehe; pea koe'uhi ko e fakamo'oni 'a e faiako 'a e kalasi ko ia ne u kau ki ai mo Lisiate W. 'Iongí, ne u fakakaukau kuo pau ke u lau fakavave 'aupito e tohí kau ma'u e kofunimá, ka he 'ikai ke u ma'u ha lelei mei he me'a te u laú; ko ia ne u pehē ai ke tu'kuange kia 'Anitoni ke ne ma'u e kofunimá.

"Ne u fetaulaki mo 'Anitoni C., 'a ia ne u tokoua 'akí he pongipongi hono hokó, peá ne 'eke mai, 'Ko e peesi 'e fiha kuó ke laú?"

"Ne u talaange: 'Kuó u lau e peesi 'e uofulu mā nima.'

"Na'á ne pehē mai: 'Kuo laka hake 'eku laú he peesi 'e teau nimangofulú. Ne u 'ā pē 'o a'u ki he 'osi 'a e tu'uapoó.'

"Ne u pehē: ' 'Osi ia kofunima.'

"Ne hokohoko atu pē 'eku lau e peesi 'e uofulu mā nima he 'ahó pea 'i ai pē taimi ne u manako 'aupito he me'a ne u laú 'o u lau 'e au ha peesi 'e nimangofulu pe fitungofulu mā nima, pea ne u 'ohovale he fuofua 'osi 'eku laú peá u ma'u e kofunimá. Na'e kamata lelei 'ene laú 'o 'ikai ke toe hoha'a ia ke hoko atu mo e 'osi 'eku lau 'e au e tohí" (*Gospel Standards*, 350–51).

NA'E FAKALAKALAKA 'ENE TOHINIMÁ MEI HE "TĀHEU 'A E MOÁ" KI HE LELEI TAHA 'I 'IUTÁ

"Na'e fai e mapu 'a Hiipa he 'aho 'e taha mo ha fānau tangata kehe mo e lue hake e tangata tauhi tohi 'a e Kautaha Pangikē Wells Fargo he kauhala 'e tahá. Na'e pehē ange 'e ha taha 'o e fānau tangatá, "Oku ma'u 'e he tangata ko 'ená 'a e \$150.00 'i he māhina.' Na'e fika'i leva 'e Hiipa 'oku ma'u 'e he tangata 'a e \$6.00 he 'aho 'ikai lau ai e Sāpaté, pea 'i he'ene fakangingila e hoa'i suú ki he sēniti 'e nimá, 'e fie ma'u ia ke ne fakangingila ha hoa'i sū 'e 120 ke ma'u 'a e \$6.00. Na'á ne fakapapau'i he taimi pē ko iá te ne hoko ha 'aho ko ha tangata tauhi tohi 'i he pangikē 'a e Kautaha Wells Fargo. Ne hiki peni pē e ngaahi lekooti mo e 'akauni kotoa 'a e pangikeé he 'aho ko iá, pea ko e taha 'o e ngaahi fie ma'u ki ha tokotaha tauhi tohi lelei ko 'ene malava ko ia ke tohi lelei. Ko e 'uluaki founga pē ke ma'u ai e ngāue ko 'ení mo fakahoko e me'a na'á ne fakapapau ke ne fái ko 'ene ako ke lelei 'ene mata'itohí; ko ia na'á ne kamata ngāue leva ke hoko ko ha taha mata'itohi lelei.

" 'I he kamata'angá na'e kovi 'aupito 'ene mata'itohi pea fepehē'aki 'e hano ongo kaungāme'a 'i he'ena sio ki aí, "Hangē 'ene mata'itohi ko ha tāheu 'a ha moá.' Ne pehē ange e toko tahá, ' 'I kai, hangē ia na'e tapa e 'uhilá

'o tau 'i ha hina vaitohí.' Ne tō heni e matakakai 'a Hīpá peá ne hapo'i hono tesí mo ne pehē, "E 'i ai e 'aho te u ako'i kimoua 'i he tohinimá.' ...

"Na'á ne ma'u 'ene ngāue ko ha tokotaha tauhi tohi mo e kalake faitu'utu'uni 'i ha 'ōfisi malu'i mo'ui 'i hono ta'u hongofulu mā nimá. Pea ko 'ene leá 'eni: 'Na'e lelei 'aupito 'eku mata'itohi mo mahino, pea ko e me'a pē ia na'e fie ma'u ke u ma'u ai e lakanga ko iá. Ka ne te'eki ai pē ke u fiemālie kakato kae kei hokohoko atu pē 'eku faka'ānauá peá u kei akoako tohi pē 'i he taimi na'e 'ikai ke u fu'u femo'uekina aí. ... Ne u ako 'o lelei 'aupito 'eku tohí, 'o fu'u lelei 'aupito 'o fa'a lahi ange 'a e pa'anga ne u ma'u 'i he'eku tohi e 'ū kaati, ngaahi fakaafe, mo tā mape 'i he 'osi e taimi ngāue he 'ōfisi 'i he'eku vahe angamahení. 'I hoku ta'u hongofulu mā hivá, ne u tauhi tohi ai mo hoko ko e kalake fai tu'utu'uni ma'a Henelí Uatisiueefi, ko e fakafofonga 'o e Kautaha Wells Fargo. Na'e 'ikai ke u ngāue taimi kakato, pea na'e 'ikai ke u ngāue ki he kautahá kae ngāue fakatāutaha pē ki he fakafongá. Ne u fai e me'a tatau pē ne u fai 'i he pangikē 'a Misa Uaití, 'o u faile ha ngaahi tohi fakapangikē lahi, mo e alá me'a pehē, mo tauhi ha ngaahi tohi ma'á e Kautaha Sandy Smelting, 'a ia na'e fai fakatāutaha pē ia 'e Misa Uatisiueefi. Na'e fiefia 'a Misa Uatisiueefi he'eku ngāue peá ne fakangāue'i leva au ke u tānaki mai e pa'anga 'a e Kautaha Wells Fargo pea totongi kiate au 'a e \$20.00 'i he māhina ki he ngāue ko 'ení 'o tānaki atu ia ki he'eku \$75.00 mei he pisinisi malu'i. Ko ia ne u ngāue ai ki he Kautaha Wells Fargo pea na'e hoko 'o mo'oni 'a e taha 'o 'eku ngaahi faka'ānauá' " (Bryant S. Hinckley, *Heber J. Grant: Highlights in the Life of a Great Leader* [1951], 39–42).

" 'I he taimi na'e kei ta'u hongofulu tupu ai 'a Hiipa pea ngāue ko e kalake fai tu'utu'uni 'i he 'ōfisi 'o e Kautaha H. R. Mann and Co., na'e 'oange kiate ia 'o liunga tolu 'i hono vāhengá ke 'alu ki Seni Felenisisikou 'o hoko ko ha tangata tohi (sikalaiepe). Na'á ne hoko ki mui ko ha faiako tohinima mo tauhi tohi 'i he 'Univēsiti 'o Teseletí ('Univēsiti 'o 'Iutá). ...

" 'I ha taha 'o e ngaahi faka'alí'alí fakavahé 'a ia na'e 'ikai ke ne kau ki ai, na'á ne fakatokanga'i hono faka'alí'alí 'o e tohinima 'a ha kau tangata palofesinale 'e toko fā. Na'á ne talaange ki he tangata na'á ne tokanga'i e tafá'aki faka'ātí na'e lelei ange 'ene tohí 'a'ana he ngaahi tohinima na'e faka'alí'alí kimu'a pē ia pea 'i hono ta'u hongofulu mā fitú. Na'e kata e tangatá mo ne pehē ange he 'ikai ha taha ia 'e lea pehē tuku kehe pē ha fakafofonga malu'i loto lahi ke lea pehē. Na'á ne 'oange ki he tangatá ha pa'anga 'e tolu 'a ia ko e totongi ia ke kau he fe'auhi ki he tipilomá peá ne 'omai 'ene tohinima na'e fai kimu'a 'i hono ta'u hongofulu mā fitú 'o ne tautau hake ia mo ne pehē ange, 'Kau fakamaau, kapau 'oku mou 'ilo'i e mata'itohi lelei 'i ha'omou sio ki ai, te u ma'u 'e au e tipilomá.' Na'á ne ma'u e tipiloma ki he mata'itohi lelei

taha 'i he vahefonuá. Na'á ne fakalotolahii 'a e 'aati 'o e mata'itohi lelei 'i he to'u tupu 'o Saioné peá ne foaki ha ngaahi pale ki he ngaahi mata'itohi lelei tahá" (Hinckley, *Heber J. Grant*, 40–41).

NA'Á NE FAKAPAPAU'I KE POTO HE HIVÁ

"Ne u ako ke u hiva."

Tā vaivai 'a Robert T. Barrett. 'O UA NAA HIKI HANO TATAU

Na'e fakapapau'i 'e Hiipa J. Kalānite te ne ako ke hiva, 'o hangē pē ko 'ene ako ke peisipolo mo tohinimá, neongo e pehē 'e he ni'ihiki kehé he 'ikai lavá. Na'á ne lava 'eni hili ia ha'ane ako 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'á ne tohi 'o pehē:

"Na'e feinga 'eku fa'eé ke ako'i au ke u poto he hiva he'eku kei si'i ka na'e 'ikai lava 'eni koe'uhí ko 'eku le'o halá.

"Hili ha'aku kau atu ki he kalasi ako hiva na'e ako'i 'e Palōfesa Sālesi J. Tōmasi, na'á ne fiu he feinga ke ako'i au 'i hoku ta'u hongofulú ke u hiva'i fakaholoholo e to'o pe tonu pē ā ha fo'i nota na'e 'ikai ke ne toe ako'i au. Talamai 'e ia he 'ikai 'aupito pē te u teitei lava au 'o ako ke u hiva 'i he māmani ko 'ení. Mahalo na'á ne fakakaukau ia te u lava 'o ako e 'aati fakalangí ni 'i ha māmani 'e taha. Talu mei he'eku feinga ko 'ení mo 'eku toutou feinga ma'u pē ke u hiva he taimi ne u heka hoosi ai 'i ha ngaahi maile lahi 'o mama'o mei ha taha 'e lava 'o fanongo ange kiate au, ka ne 'ikai 'aupito pē ke u lava 'o hiva'i ke ongo tonu ha veesi 'e taha 'o e ngaahi himi ne maheni ai homau fāmili, pea taimi lahi na'e hala 'atā pē ke u lava 'o hiva'i ha laine 'e taha.

"'I hoku ta'u uofulu mā nimá nai, na'e talamai 'e Palōfesa Simi te u lava 'o hiva, ka ne toe pehē mai 'e ia, 'Te u fie ma'u ke u mama'o 'aki ha maile 'e fāngofulu, 'ikai toe si'i hifo ai, lolotonga ho'o fai iá.' ...

"'I ha'aku fononga ki 'Alesona kimui ni mai, ne u fehu'i ange kia 'Eletā Latikā Kolosoni mo 'Eletā J. Koloteni Kimipolo pe 'e lelei pē kiate kinua kapau te u hiva'i ha himi 'e teau he 'aho ko iá. Ne na pehē 'e kinua ko e fakakata 'o na talamai te na fiefia ai. Ne mau fononga he maile 'e onongofulu nai mei Holopuluki ki Seni Sione. Hili ha'aku hiva'i ha himi 'e fāngofulu, na'á na talamai

kapau te u hiva'i e himi 'e onongofulu hono toé, na'á na 'ilo'i te na tāvaivaia 'aupito kinua. Na'e 'ikai ke u tokanga au ki he'ena laú, ka u fai ki he'emaui aleá 'o hiva'i kotoa e himi 'e teau. Ko e ako hiva lahi taha ia kuó u fai 'a e fo'i hiva 'e teau hongofulu mā nima he 'aho 'e taha, pea fāngeau 'i he 'aho 'e fā.

"Ko e 'ahó ni [1900] kuo mole atu 'eku vale he mūsiká, pea 'i he'eku tangutu hifo 'o tā he pianó 'a e ngaahi nota tefito 'o ha fo'i hiva, te u lava 'o ako ha fo'i hiva 'i he vahe hongofulu 'e taha 'o e taimi na'e fie ma'u 'i he taimi ne u fuofua feinga ai ke u ako iá" (*Gospel Standards*, 351–52, 354).

NA'Á NE MALI MO LUSI SITULINGIHAMI

Hiipa mo Lusi Kalānite mo hona fāmili 'i he fakamanatu e ta'u 'e hongofulu 'ena malí, 1887

"'I he taimi na'e lele lelei ai e pisinisi ma'u- 'anga mo'ui 'a Hipá, na'e kamata ke tuku taha 'ene tokangá 'i he ngaahi tau- mu'a mama'o mei mu'a 'o 'ene ngāue ma'u'anga mo- 'uí pea pehē ki he ngaahi tau- mu'a fakatāutaha kehe kuo lau ta'u 'ene hanga 'o fakakaukau'i. 'Oku 'omi kiate kitautolu 'e he'ene manatu ki he ngaahi me'a na'e hoko fuoloá 'a e 'ilo ki he founga mo e lahi 'o e tau- mu'a na'á ne foku- tu'ú: 'Ne u palōmesi kiate

au pē he'eku kei talavou te u mali 'oku te'eki ai hoko hoku ta'u uofulu mā tahá 'o kapau te u lava 'o fakaloto'i ha ta'ahine lelei ke ma mali, koe'uhí ke u kamata hoko ko ha tangata kakato 'i he taimi te u a'u ai ki hoku ta'u fakalaó. ... 'I he taimi tatau pē ne u fai ai e palōmesi ko 'ení, ne u fika'i e anga 'o 'eku mo'ui 'o a'u ki ha'aku ta'u tolungofulu tupu, peá u fakapapau'i e ngaahi me'a ko ia te u feinga ke fakakakató' " (Francis M. Gibbons, *Heber J. Grant: Man of Steel, Prophet of God* [1979], 27–28).

Na'e 'osi fakapapau'i 'e Hiipa te ne lava'i kotoa e ngaahi tau- mu'a ko ia na'á ne fokotu'u ma'aná. Na'á ne fakapapau'i na'e vaivai e ngaahi poto fakasōsiale na'á ne ma'ú peá ne ngāue ke fakalelei'i ia. Na'e faingata'a ki ai 'a e hulohulá, kae faifai pē 'o hoko ia ko e taha 'o e ngaahi me'a na'á ne manako taha ai. Ne a'u ki he'ene tokoni ki hono fokotu'utu'u ha ngaahi hulohula pea faka'aonga'i e ngaahi faingamālie ko 'ení ke kumi ai hano uaifi. 'I he taimi na'á ne teiti ai, na'á ne sai'ia 'ia 'Emeli Uele, ko e 'ofefine 'o ha taki 'iloa 'i he Siasí ko Taniela H. Uele. Na'e lahi e ngaahi me'a tatau na'á na sai'ia ai pea hangē pē te na malí. Ka na'á na 'ilo'i na'e

‘ikai ke na tui tatau ki hono fakahoko ‘o e mali tokolahí. Na’e ha’u ‘a Hiipa ia mei ha fāmili na’a nau fai ‘eni pea na’á ne ‘ohovale ‘i he ni’ihi ‘o e ngaahi lea faka’aluma na’e fai ‘e ‘Emeli kau ki aí. Na’á ne lotu ‘o fehu’i ki he ‘Eiki pē ‘e kei hoko atu pē ‘ene feinga kia ‘Emelí pea na’á ne fu’u ‘ohovale ‘i he mālohi ‘o e tali ‘ikai na’á ne ma’ú.

Na’e uiui’i ‘a Hiipa J. Kalānite ke ne hoko ko ha palesiteni fakasiteiki ‘i hono ta’u uofulu mā tolú pea mo ha ‘Aposetolo ‘i hono ta’u uofulu mā nimá.

Na’á ne tangi mamahi he na’á ne fu’u saí’ia lahi ‘iate ia. Kae hili iá na’e hiki leva ‘ene tokangá kia Lusi

Situlingihami (Vakai, Gibbons, *Heber J. Grant*, 29–31.)

“Na’e ‘ikai fu’u māfana fēfē hono tali ‘e Lusi ‘a e ngaahi ‘uluaki feinga ‘a Hipá. Na’á ne kamata ‘aki ‘ene lue ‘o ‘ave ‘a Lusi ki hono ‘apí hili e ngaahi fakataha he efiāfi Sāpaté, ko ha founga ‘eva ia na’e lahi hono faka-‘aonga’i he ‘aho ko iá. Ka na’e anga ‘aki hono fakaafe’i ‘e he finemuí e tamasi’i na’á na oó ke na hū ki fale ‘o talanoa ‘i he loki talanoa fakafāmili mo ma’u ha ki’i fakamokomoko, kae siofi pē ‘e he ongomātu’a ‘a e ta’ahiné e me’a kotoa ko ‘eni na’e hokó. Neongo ia, ne ‘osi atu e Sāpate mo e Sāpate mo e ‘ikai ke ma’u ‘e Hiipa ‘a ‘ene faka’amu ke fakaafe’i ia ki he loki talanoa ‘o e fāmili Situlingihamí, ka ko ‘ena a’u atu pē ki he matapā e ‘ā ‘o e ‘apí, kuo fai mokomoko ange e lea fakamāvae ia. Ko ha toe fakamo’oni ‘eni ‘e taha ‘o e loto kitaki ‘a Hipá ‘a e ‘ikai ke ta’ofi ia ‘e he tō’onga fakalotosi’i ko ‘ení.

“Ne mafuli e ‘eva ko ‘eni na’e hangē ‘e ‘ikai ha’ane laka ki mu’á ‘i he efiāfi Sāpate ‘e taha na’e lue atu ai ‘a Lotiní C. Peisa ‘o fakalaka he ‘ā ‘o e ‘api ‘o Situlingihamí lolotonga ia e lea fakamāvae ‘a Lusi kia Hipá. ‘I he lue fakataha atu ‘a e ongo kaungāme’á ni ki he tuliki halá, na’e ‘ikai afe faka-tonga ‘a Hiipa ia ki honau ‘apí ka ne pehē ange kia Lotiní, ‘Te u ‘alu ki he tuliki ‘o Uelé ‘o talanoa mo e ni’ihi ‘o e tamaiki fefine aí.’

“Na’e ‘ohovale ‘a Lotiní he na’á ne pehē na’e ta’efaitotonu ‘a Hiipa kia Lusi, peá ne valoki’i ia he’ene tu-kuange ha ta’ahine ‘e taha kae ‘alu ‘o kumi ha ta’ahine kehé. Neongo ia, na’e ngali fiemālie e loto ‘o Lotiní ‘i hono fakamatala’i ange ‘e Hiipa e tō’onga ‘a Lusi na’e fai ange ki aí.

“Hei’ilo pe na’e fakahū ‘e Lotiní ha me’a ki he fakakaukau ‘a Lusi pe ko ha’ane hoko pē, ka ‘i he Sāpate pē hono hokó na’e ma’u ai ‘e Hiipa ha fakaafe ke hū ange ki he loki talanoa ‘o e fāmili Situlingihamí, pea na’á ne meimei hoko ai pē ia ko ha kongā tu’uma’u ‘o e falé ‘o a’u ki he taimi na’e mali ai mo Lusi ‘i ha ngaahi māhina

si’i mei ai. Na’e toki ‘ilo ki mui ta na’e ‘ikai tupu hono ta’efakaafe’i e Lusi ki falé mei he ‘ikai ke ne saí’ia ‘i he tangata lelei ko ‘eni na’á ne mali mo ia kimuí, ka mei he’ene fakakaukau ko e ki’i fetongi fakataimi pē ia mo’o ‘Emeli Uele.

Ko Hiipa J. Kalānite mo hono fāmili, 1892

“Hili pē hono faka-lelei’i e ta’efemahino’aki ko ‘ení pea ‘ilo’i ‘e Lusi na’e fakakaukau mali ‘a Hipá, na’e hokohoko atu ‘ena faikaume’á ‘o a’u ki hono tumutumú. Na’á na mali ‘i he Temipale Seni Siasí he ‘aho 1 ‘o Nōvema 1877, ko ha uike ia ‘e tolu kimu’a pea hoko e ta’u uofulu mā taha ‘o Hipá” (Gibbons, *Heber J. Grant*, 32–33).

Kimui ai ‘i he 1884, na’e loto fiemālie kakato ‘a Lusi ke mali ‘a Hiipa mo Hūlita ‘Akositā Uunitā pea mo ‘Emeli Uele.

NA’Á NE FAKALAHÍ ATU ‘AKI ‘A E TUI KI HE ‘OTUÁ KI HE’ENE LOTO VILITAKÍ ‘O NE LAVA’I HONO NGAHI VAIVAI

Ko ‘Eletā Hiipa J. Kalānite mo e kau Taki Mā’olunga kehe mo e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i ha me’afaka’eiki ‘i he Falelotu Kalanitevila ‘Uluakí, ‘i Sepiterna ‘o e 1892.

Na’e fakamatala ‘a Palesiteni Hiipa J. Kalānite ki he ngaahi me’a ko ‘eni na’á ne a’usia ‘i he’ene mo’ui:

“Na’e ui au ko e palesiteni ‘o e Siteiki Tuele ‘o Saioné ‘i hoku ta’u uofulu mā faá. Ne u fakahā ‘i ha’aku lea na’e fe’unga mo ha miniti ‘e fitu mo e kongā he ‘ikai ke u kole ki ha tangata ‘i Tuele ke totongi vahehongo-fulu totonu ange ia ‘iate au; he ‘ikai ke u kole ki ha tangata ke ne foaki ‘o lahi ange mei he’ene koloá ‘o fakatatau ki he me’a na’á ne ma’u ‘o lahi ange ia he me’a te u foakí; he ‘ikai ke u kole ki ha tangata ke ne

Faitā ‘i he angalelei ‘a e Daughters of the Utah Pioneers, ‘i Tuele, ‘i Iulá

mo'ui 'aki e Lea 'o e Potó 'o lelei ange ia he'eku mo'ui 'aki 'e aú, pea te u foaki 'a e lelei taha 'oku ou ma'ú ke 'aonga ki he kakai 'i he siteiki ko ia 'o Saioné.

“Ne u fanongo atu he fakapo'ulí he pō ko iá ki ha lea manuki 'a ha tangata: “Me'apango ia kapau na'e fekau'i mai 'e he Kau Taki Mā'olungá ha tangata ke tokanga'i kitautolu, ... 'a e 'ikai ke nau lava 'o fekau'i mai ha taha fakakaukau lelei ke ne lea pē ā 'i ha miniti 'e hongofulu; pea nau hanga 'o fekau'i mai ha tamasi'i ke ne tokanga'i kitautolu.”

“'Oku ou manatu'i 'eku fakakaukau peheni he'eku fanongo ki he leá ni: 'Ko e tamasi'i toko taha pē 'oku 'i ai 'ene totonu ke lāungá.' ... Neongo ia, na'e 'ikai ke u lava 'o lea lōloa ange he'eku fuofua leá 'i he Sāpate 'e tolu pe fā hono hokó. Ko 'ene 'osi pē ha miniti ia 'e nima, ono, ono mo e kongá, kuo 'ikai ke toe 'i ai ha'aku ngaahi fakakaukau 'a'aku ia.

“'I he'emaui kai ho'atā hili 'eku 'uluaki lea nounou na'e miniti 'e fitu mo e kongá hono lōloá, na'e pehē mai 'e Palesiteni Sāmita: 'Hiipa, na'á ke pehē 'okú ke tui ki he ongoongolelei 'aki ho lotó kotoa, pea 'okú ke tau-mu'a ke mo'ui 'aki ia, ka na'e 'ikai ke ke fakamo'oni 'okú ke 'ilo'i 'oku mo'oni. 'Oku 'ikai koā ke ke 'ilo'i fakapapau 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei ko 'eni?'

“Ne u tali ange: “Oku 'ikai.’

Ne pehē mai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita, “'Ko e hā, 'a koe! ko e palesiteni 'o ha siteiki?'

“Ko e me'a ia na'á ku talaatú.’

“'Palesiteni [Sione] Teila, 'oku ou loto ke tu-kuange e me'a ne tau fakahoko he pongipongi ní. 'Oku 'ikai te u tui 'oku totonu ke tokanga'i ha siteiki 'e ha tangata 'oku 'ikai ha'ane 'ilo haohoa mo pau ki he faka-“Otua 'o e ngāué ni.’

“Ne u pehē ange: 'He 'ikai ke u lāunga au.’

“Na'e anga 'aki 'e Misa Teila, ko 'ene oli'ia lahi pē 'i ha fa'ahinga me'a, 'oku ngalulululu pē hono sinó mo kata. Na'á ne pehē, 'Siosefa, Siosefa, Siosefa, 'okú ne 'ilo lelei ia 'o tatau pē mo ho'o 'ilo'i. Ko e me'a pē 'oku 'ikai ke ne 'ilo'i 'okú ne 'ilo'i ia. 'E ki'i taimi nou-nou pea te ne 'ilo'i. Na'á ne falala ki mui. 'Oua te ke hoha'a ki ai.’

Hiipa J. Kalānite

“Ne u 'alu ki he ki'i kolo ko Veanoní 'i he Vahefonua Tuelé, peá u 'ave mo ha toko ua kehe ke na fai e malangá, pea na'á ku tu'u hake ke fai pē ha ki'i lea nounou pea ne u lea au 'i ha miniti 'e fāngofulu mā nima, 'o faingofua 'aupito 'eni 'i hono ue'i au 'e he 'Eiki. Ne tō hoku lo'imatá he pō ko iá 'i he loto fakafeta'i ki

he 'Eiki 'i he fakamo'oni tu'uloa, haohoa, mo pau ne u ma'ú 'i he'eku mo'ui ki hono faka-“Otua 'o e ngāué ni.

“Hili 'eku lea 'i Vēnoní, ne u 'i Kalanitevila he Sāpate hokó. Ne u fakahā ki he 'Eiki 'eku fie lea 'i ha miniti 'e fāngofulu mā nima. Ne u tu'u hake ke lea pea ne 'osi pē 'eku ngaahi fakakaukau he miniti 'e nimá, pea na'á ku tauta'a.

“Hili e fakatahá ne u hū ki tu'a 'o lue fakalaka atu 'i he fale taupotu taha 'i he tafa'aki fakahihifo 'o Kalanitevilá, pea 'oku ou fakapapau'i ko e meimei maile ia 'e tolu, peá u nofo hifo 'i ha ve'e fokotu'unga musie mōmoa 'o toe tangi. Ka ko e lo'imata 'eni ia 'o e ongo'i fakamā. Ne u fakapapau ki he 'Otuá heni he 'ikai 'aupito ha toe taimi 'i he'eku mo'ui te u tu'u hake ai 'i ha ha'ofanga peá u ongo'i ko e me'a pē na'e fie ma'ú ke u tu'u hake 'o lea; ka te u tu'u hake he taimi kotoa pē mo ha loto 'oku holi ke lea 'aki ha fa'ahinga me'a 'e 'aonga ki he kakai 'oku ou lea ki aí, kae ikai 'i he loto hikisia 'o hangē ko e 'aho ne u tu'u hake ai 'i Kalanitevilá. Pea talu mei he 'aho ko iá 'o a'u mai ki he 'ahó ni—ko ha ta'u ia 'e nimangofulu tupu—mo e 'ikai ke u ta'ema'u ha holi 'i hoku lotó he taimi 'oku ou lea aí ke u lea 'aki pe lau ha me'a 'e 'aonga fuoloa kiate kinautolu na'e fanongo ki hoku le'ó” (*Gospel Standards*, 191–93).

NA'Á NE LOTO KE FAI HA FEILAU LAU

Na'e uiui'i 'a 'Eletā Kalānite 'i he 1901 ke ne hoko ko e palesiteni fakamisiona 'i Siapani.

Na'e feinga 'a Hiipa J. Kalānite ke muimui ma'ui pē 'i he fale 'i 'a e kau tamaio'eiki 'a e 'Eiki: “Kuo te'eki ai ha 'aho talu mei he'eku hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Tuele 'o Saioné, 'i he te'eki ai hoko hoku ta'u uofulu mā faá, na'e 'ikai ke u fie 'ilo ai ki he me'a na'e fie ma'ui 'e he palesiteni 'o e Siasí, mo e me'a na'e fie ma'ui 'e he kau taki 'o e Siasí ke u faí, pe te u ta'efie fai ha me'a pē na'a nau fie ma'ui ke u fai, 'o tatau ai pē pe ko e hā e ngaahi me'a ne u sai'ia pe 'ikai sai'ia fakatāutaha aí. Ne lahi 'aupito 'eku feilaulau 'i ha ngaahi faingamālie fakapa'anga ne 'amanaki ke u ma'ui, 'a ia ko e taha ko ha ki'i ngāue na'e 'omai 'e haku kaume'a mamae [Kēnolo A. G. Hoasi], ko e tola 'e fā mano he ta'u 'i he taimi na'e totongi ai au 'e

he Siasí ‘i he’eku ngāue ki he ngaahi ‘ota ‘a e ‘ōfisi vahehongofulú” (*Gospel Standards*, 200–201).

NA’E MA’U ‘ENE LOTO FALALÁ MEI HE’ENE TUI KI HE ‘OTUÁ

Na’e tui ‘a Hiipa J. Kalānite ‘e tāpuaki’i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i ha ngaahi founga lahi ‘i he’etau fai hotau fatongia:

“Oku ou manatu ki he taimi ‘e taha ‘i he’eku kei talavou’ na’e ‘i hoku kató ai ha \$50.00 ‘a ia ne u fakataumu’a ke fakahū he pangikee. ‘I he’eku ‘alu ki he fakataha ‘aukaí he pongipongi Tu’apulelulú—na’e fa’a fai e fakataha ‘aukaí ia he ngaahi ‘aho Tu’apulelulú kae ‘ikai ko e Sāpaté— na’e kole ai e pīsope ke fai ha foaki, pea na’á ku ‘alu atu ‘o foaki ki ai ‘a e \$50.00. Na’á ne to’o ha nima mei ai ‘o fa’o ‘i he toloá peá ne fakafoki mai ‘a e \$45.00 kiate au mo pehē ko hoku ‘inasi kakató ia.

“Ne u pehē ange, “E Pīsope Uuli, ko e hā ho’o totonu ke ke kaiha’asia meiate au ‘a e faingamālie ke ha’isia mai ai e ‘Eikí? ‘Ikai ne ke malanga heni he ‘ahó ni ‘oku hanga ‘e he ‘Eikí ‘o tāpuaki’i kitautolu ‘o liunga fā? Ko e uitou ‘eku fa’eé, pea ‘okú ne fie ma’u ha \$200.00.’

“Na’á ne pehē, ‘E tamasi’i, ‘okú ke tui kapau te u ‘ave ‘a e \$45.00 ko ‘ení ‘e vave ange ai ha’o ma’u ‘a e \$200.00?’

“Ne u pehē ange: “Io.’

“Na’á ne ‘ave mo ia.

Ko ‘Eletā Kalānite (loto-mālie) ‘i Siapani, 1902

“Ne ha’u kiate au ha fakakaukau lolotonga ‘eku luelue mei he fakataha ‘aukaí ki he feitu’u ne u ngāue aí. Ne u ‘ave ha mākoní ki ha tangata ‘o ‘eke ange ki ai pe ko e hā hono lahi ‘o e pōnite (bonds) te ne lava ‘o fakatau ‘i hano mahu’inga ‘i he houa ‘e fāngofulu māvalu ka hokó pea fakangofua’i au ke u toho ‘a ‘ene talafí ‘i he Pangikē Wells Fargo Na’e ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au e tangatá ni. Kuo te’eki ai ke u talanoa tu’o taha mo ia ‘i he’eku mo’uí, ka ne tu’o taha pe tu’o ua nai ‘eku sio ki ai he halá ‘i Sōleki.

“Na’á ne mākoní ‘o fakahā mai ‘okú ne fie ma’u ‘a e lahi taha ‘e lava ke u ma’u angé. Na’e fe’unga ‘eku tupu he fehū’aki pa’anga ko iá mo e \$218.50.

“‘I he ‘aho hono hokó ne u ‘alu ki he pīsope peá u pehē ange: ‘Pīsope, na’e ma’u ‘eku \$218.50 hili ‘eku totongi e foaki \$50.00 he ‘ahó, ko ia ‘oku totonu ai ke u totongi atu ha vahehongofulu ko e \$21.85. Kuo pau ke

u fakakakato mai e faikehekehe ‘o e \$21.85 mo e \$18.50. Na’e ‘ikai foaki mai ‘e he ‘Eikí ha vahehongofulú ‘i he’eku tupu liunga faá.’

“‘E talamai ‘e ha taha ia ko e me’a pē ia na’e mei hoko. ‘Oku ‘ikai te u tui au na’e mei hoko. ‘Oku ‘ikai te u tui ne u mei ma’u ‘a e fakakaukau ko iá. ‘Oku ‘ikai te u tui ne u mei ‘ave ‘a e mākoní.

“... ‘Oku ou tui lahi ‘oku fakaava ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi matapā ‘o langí ‘i he taimi ‘oku tau fakahoko ai hotau fatongia fakapa’angá peá ne lilingi hifo kiate kitautolu ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie, ‘a ia ‘oku nau ma’ongo’onga lahi ange ‘i he ngaahi me’a fakatu’asinó. Ka ‘oku ou tui ‘okú ne foaki mai foki ha ngaahi tāpuaki fakatu’asino ma’atautolu” (‘oku hā ‘i he nature” (quoted in Hinckley, *Heber J. Grant*, 98–100).

NA’Á NE FUESIA E MAMAHI ‘O E PEKIA ‘A KINAUTOLU NA’E ‘OFA AÍ

Ko ha tamai mo e husepāniti ‘ofeina mo tokanga ‘a Hiipa J. Kalānite. Na’á ne tauhi hono ngaahi uai’i mo hono ngaahi ‘ofefiné ‘o hangē ha ngaahi kuini mo ha ngaahi pilinisesí. Na’e fakafiefia ma’u pē kiate kinautolu ‘a ‘ene angafaka’apa’apá, anga’ofa mo ‘ene faitatau ki he tokotaha kotoá. Ka ne hoko ‘a e puke mo e pekia ‘i hono fāmilí ko e nī’ihi ‘o e ngaahi faingata’a lahi taha kiate iá. Na’e mālōlō ‘a e ongo foha pē na’á ne ma’u—na’e mālōlō e taha ‘i he’ene kei valevalé pea tahá ‘i he’ene kei tamasi’i pē. Na’e ‘ikai hano tatau ‘ene loto mamahí he na’á ne fu’u fie ma’u hano foha. Ne mālōlō foki mo ha toko ua ‘o hono ngaahi uai’i—ko e taha hili hono tuku atu ‘o e Fakamatala Fakamafai’i pea ko hono uá hili pē ha ngaahi ta’u si’i mei ai. Neongo e lahi ‘ene loto mamahí, ka na’e ‘omi ‘e he ngaahi me’a ni ha ngaahi ‘usia fakalaumālie ‘o fakapapau’i ange ai kiate ia ‘a e ‘ofa mo e finangalo ‘o e ‘Otuá fekau’aki mo e mālōlō ‘a kinautolu na’á ne ‘ofa aí.’

NA’E ‘ILOA IA ‘I HE’ENE FAITOTONÚ

Ko Hiipa J. Kalānite ‘i ha Kātoanga Fakavaha’apule’anga ‘a e Sikautí

Na'e 'ikai ke tali 'e Hiipa J. Kalānite 'a hono fie ma'u ki he Ako'anga ma'a e Kau 'Ofisa Tautahi kae fakalele 'ene ngaahi pisinisi. Na'a ne longomo'ui hono fakalele kinautolu 'o tatau pe 'i he taimi na'e lelei ai mo kovi, 'i he'ene ngaahi lavame'a mo e tolalo. Na'a ne ngāue 'aki e fa'ahinga loto lahi ko ia pea na'e fakamo'oni ia pea na'e 'ikai ta'ofi 'e hono tu'unga kei talavou 'ene laka ki mu'a. Na'e 'ilo'i 'e he kau tangata fakapa'anga lalahi 'o Wall Street 'i Sikakou mo e ngaahi kolo 'i he fakahihifo he 'ikai teitei 'i ai ha taimi 'e ta'efakahoko totonu ai 'e Hiipa J. Kalānite hono ngaahi fatongia fakapa'anga.

'I he a'u ki he taimi na'e hoko ai 'a Hiipa ko e Palesiteni 'o e Siasi, na'e tokolahi hono ngaahi kaume'a 'i he māmani, pea na'e lahi pehē fau 'enau sa'ia 'i he me'a na'a ne malava mo 'ene angatonu 'o nau pehē 'e kinautolu he 'ikai pe ha fa'ahinga me'a ia te ne fai 'e ta'efaitotonu pe kovi. Na'a ne tohi ha me'a 'e taha na'a ne a'usia: "I hono fakanofu au ko ha 'apostolo he'eku kei talavou, ne u ma'u ha tohi mei ha taha na'e 'ikai kau ki he Siasi. ... Na'e 'iloa ia 'i māmani 'i he ngaahi me'a fakapisinisi, pea ko e pule ia 'o ha fu'u kautaha lahi. ... Na'a ne pehē: 'Kuo te'eki ai pe ha taimi ia te u falala ai ki he kau taki 'o e kakai Māmongā, ko hono mo'oni ne u fakakaukau ko ha kau tangata 'atamai lelei, loto vėke-veke, mo fa'ufa'u kākā kinautolu, 'oku nau tu'umalie mei he ngaahi vahehongofulu 'oku nau tānaki mei ha kakai ta'epoto, tui noa'ia, mo fu'u mamahi lotu. Ka ko 'eni 'oku ke hoko ko e taha 'o e kau tangata 'e toko hongofulu mā nima 'oku taki 'i he Siasi Māmongā, 'oku ou kole fakamolemole atu ai ki he kau tangata 'e toko hongofulu mā fā kehē. 'Oku ou 'ilo'i kapau na'e 'i ai ha fa'ahinga kākā 'i hono pule'i 'o e Siasi Māmongā, kuo fuoloa ho'o fakahā'" (*Gospel Standards*, 70).

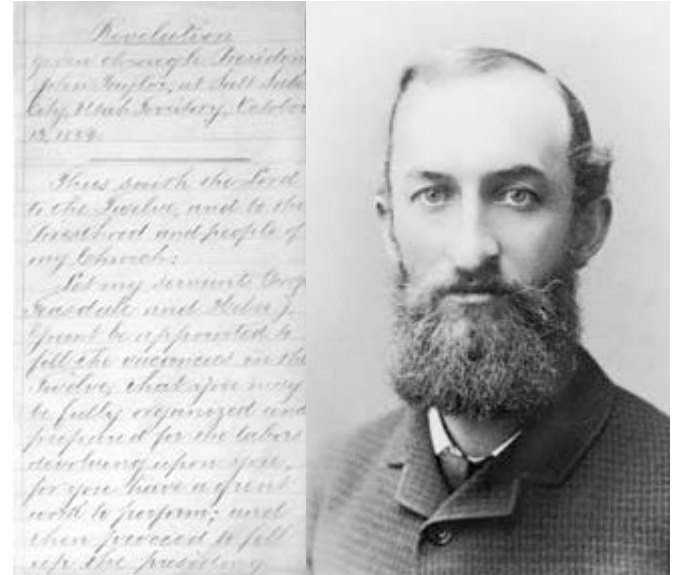
Na'a ne faka'aonga'i 'a e faingamalie kotoa pe ke ngāue 'aki 'ene fakakaume'a ki hono tu'uaki 'o e Siasi. Na'e fu'u fie ma'u lahi ia ke ne fai ha ngaahi lea pea na'e faka'apa'apa'i ia 'e he ngaahi kulupu mo e ni'ihī fakafo'i-tuitui na'e 'ikai ke nau kau ki he Siasi. Ko e tefito tatau ma'u pe na'a ne lea 'aki—'a e talanoa kau ki hono Siasi mo e kakai mo e ngaahi tefito'i mo'oni na'a nau mo'ui 'aki. Na'e fakalāngilangi'i lahi ia.

NA'E UI IA KI HE KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO HONGOFULU MĀ UÁ

Na'e ui 'e Palesiteni Sione Teila 'a Hiipa J. Kalānite ki he Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he māhina 'e taha kimu'a pea hoko e ta'u uofulu mā ono 'o 'Eletā Kalānitē. Na'e lahi hono ngaahi fatongia 'i he Siasi kimu'a pea fai e uiui'i ko 'eni, kau ai 'ene hoko ko e sėkelitali lahi 'o e Mutuale Tangatá 'i hono ta'u uofulu mā tolú mo e palesiteni 'o e Siteiki

Tuelé. 'E lava pe ke pehē na'e hoko 'a Hiipa J. Kalānite ko ha fehokotaki'anga mahu'inga 'i he hala-fakakavakava ne kolosi ai e Siasi mei he māmani motu'a 'o e fakaanga mo e feta'emahino'aki ki ha māmani fo'ou 'o e faka'apa-'apa'ia mo e manakoá pea mo e fakakaungāme'a.

Na'e 'ilo'i fakatāutaha 'e Hiipa J. Kalānite 'a e tokotaha kotoa ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasi meia Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'o a'u kia Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī. Na'e kau 'i he Kau Taki Mā'olungā na'a ne uiui'i 'a Palesiteni Hāloti B. Lī, Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, mo Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni.

Ko e tatau na'e tohi nima pe 'o e fakahā na'e ma'u 'e Palesiteni Sione Teila 'o uiui'i 'a Hiipa J. Kalānite ki he tu'unga fakae'apostolo pea mo ha tā 'o 'Eletā Kalānitē 'i he ngaahi 'uluaki ta'u 'o 'ene hoko ko e 'Apostolo

Na'e ongo'i ta'efe'unga 'e Hiipa he taimi na'e ui ai ki he tu'unga fakae'apostolo pe ne fekumi ki he 'Eiki ke ne fakapapu'i ange pe na'e taau. Lolotonga 'enau heka hoosi mo ha ni'ihī, na'a ne ma'u ai ha faingamalie ke toko taha pe mo fakakaukau ki hono uiui'i. Na'a ne fakamatala'i kimui ai e me'a na'e hokó:

"'I he'eku 'alu takai hake he hōsi ke u fetau-laki mo kinautolu ... , hangē na'a ku sio, pea hangē na'a ku fanongo, 'o hangē kiate au ko e taha 'eni 'o e ngaahi me'a mo'oni taha 'i he'eku mo-'ui. Hangē na'a ku fanongo ki he ngaahi lea na'e lea 'aki. Na'a ku tokanga lahi ki he fealē-lea'aki 'i he'eku fanongo ki ai. Na'e 'ikai ke loto taha 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki ha ongo tangata

Hiipa J. Kalānite

ke na fetongi ha ava 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fe'unga mo e ta'u 'e ua 'a e tu'unga 'e taha na'e avá, mo e ua ko e ta'u 'e taha, pea na'e 'osi e ngaahi konifelenisí 'oku te'eki ai pē ke fetongi e ngaahi lakanga ko 'ení. Na'e 'i he fakataha alēleá ni e Fakamo'uí, na'e 'i ai 'eku tamaí, pea 'i ai mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'a nau alea'i 'a e fehu'i ko ia 'oku pehē na'e 'i ai ha fehālaaki 'i he 'ikai ke fetongi 'a e ngaahi tu'unga ko ia na'e avá pea mahalo 'e toe 'osi mo ha māhina kehe 'e ono pea toki kakato e Kōlomú. 'I he'enau alea'i pe ko hai na'a nau loto ke nau ma'u e ngaahi lakangá ni, na'a nau fakapapau'i ko e founa pē ke fakalelei'i 'aki 'a e fehālaaki 'i he 'ikai fili ha nīhi ki he ngaahi lakanga ni ko e ma'u ha fakahā. Na'e fakahā kiate au na'e 'ohake 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo 'eku tamaí hoku hingoá pea na'á na kole ke ui au ki he tu'unga ko iá. Ne u tangutu ai pea u tangi 'i he'eku fiefiá. Ne u 'ilo'i kuo 'ikai ke u fai ha me'a ke u ma'u ai 'a e lakanga mā'olunga ko iá, tuku kehe pē 'a 'eku mo'ui ma'a mo angalelei. Ne u 'ilo'i na'e fie ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa mo 'eku tamaí ke u ma'u 'a e lakanga ko iá he na'e feilaulau'i 'e he'eku tamaí 'ene mo'uí 'i he me'a na'e 'iloa ko e fakaakeake fo'ou 'o e kakai 'i he ngaahi 'aho kimu'á, pea na'á ne hoko ko ha ma'ata, pea na'e tupu mei he'enau ngaahi ngāue faivelengá 'a hono uiui'i aú, kae 'ikai koe'uhi ko ha me'a ne u fai pe ko ha'aku lava'i ha me'a ma'ongo'onga. Ne u toe 'ilo'i foki ko hono kotoa pē ia 'o e me'a na'e lava ke fai ma'aku 'e he ongo tangatá ni, 'a e Palōfita mo 'eku tamaí. Talu mei he 'aho ko iá mo e fakafalala 'ata'atā pē kiate au toko taha pe te u lavame'a 'i he'eku mo'uí pe 'ikai'" (Gospel Standards, 195–96).

NA'Á NE TOKANGA'I E ONGO MISIONA 'I SIAPANI MO 'INGILANÍ

Ko Hiipa J. Kalānīte mo hono fāmilí 'i he taimi na'e palesiteni ai he Misiona 'Iulopé he 1905

'I he akonaki 'a Hiipa J. Kalānīte ki he to'u tupu 'o e Siasí fekau'aki mo e ngaahi taimi na'e tāpuaki'i ai ia 'e he 'Eikí 'i he'ene lotu ke ne ngāue 'i ha ngaahi tu'unga paú, na'á ne pehē:

"'I he'eku 'i Siapaní pea u ongo'i na'e 'ikai ke u malava ha me'á, na'á ku 'alu ki he vao 'akaú pea u tū'ulutui 'o fakahā ki he 'Eikí ko e fē pē taimi kuo 'ikai ke Ne kei fie ma'u ai aú, 'o 'ikai ke u malava ha me'á, te u fiefia 'aupito mo fakafeta'i 'o kapau te Ne ui au ke u foki ki 'api pea fekau'i atu au ki 'Iulope ke u tokanga'i e ngaahi misiona 'i 'Iulopé. Hili pē ha ngaahi 'aho si'i mei ai, ne u ma'u ha mākoní: 'Foki mai ki 'api he 'uluaki vaká pē.' Pea na'á ku foki ki 'api.

"Na'e talamai 'e Misa Siosefa F. Sāmita kiate au: 'E Hiipa, 'oku ou 'ilo'i kuo 'ikai ke ke lava'i ha me'a 'i Siapani. Ne mau fekau'i atu koe ke ke 'i ai 'i ha ta'u 'e tolu, pea 'oku ou fie ma'u ke ke ngāue'i 'a e ta'u 'e tahá 'i 'Ingilani 'o kapau te ke loto ki ai.'

"Ne u pehē ange, 'Oku ou loto lelei ki ai.'

"Ne u 'alu atu kimui ai ke lea fakamāvae kiate ia pea u pehē ange: 'Ta toki fe'iloaki 'i he 'osi si'i pē ha ta'u 'e taha nai.'

"Na'a ne pehē mai, 'Ikai, kuó u 'osi fakakaukau ke u 'alu 'i ha ta'u 'e taha mo e kongá.'

"Ne u talaange, 'Sai, liunga ua ia pea 'oua na'á ke lea mai 'aki ha me'a kau ki ai.' Pea na'á ne fai ia.

"Oku ou fie ma'u kimoutolu to'u tupú ke mou 'ilo'i ne u toe ofi ange ki he 'Eikí 'i he kotoa 'o 'eku ngaahi ngāue, pea u lava'i ha me'a lahi ange mo lahi ange 'eku fiefiá lolotonga 'eku 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau' 'i ha toe taimi kimu'a pe kimui ai. 'Oku 'i ai 'a e tangatá koe'uhi ke ne ma'u 'a e fiefiá, pea na'e laka ange 'a e fiefia ne u ma'u 'i he mala'e ngāue fakafaifekau' 'i ha toe me'a ne u a'usia 'i ha feitu'u kehe. To'u kei talavou, fakatō ki homou lotó ke teuteu'i kimoutolu ke mou 'alu atu ki māmani 'o mou lava ke tū'ulutui hifo ai pea 'unu'unu ofi ange ki he 'Eikí 'i ha toe ngāue kehe" (Gospel Standards, 245–46).

NA'E FAKA'APA'APA'I IA 'E HE KAU TAKI FAKAPISINISÍ

"'I he kei talavou 'a Hiipa J. Kalānīte, na'á ne lototo'a ke 'i ai 'ene kaunga lahi ki he hisitōlia faka'ekonōmika 'o hono kaká. Ko ha paionia ia 'i he fa'a ngāue, 'o fika ua hake pē kia Pilikihami 'Iongi. 'Oku fie ma'u ki he paionia 'i he fa'a ngāue 'a e ngaahi 'ulungāanga fefeka tatau pē ko ia 'oku fie ma'u ki he paionia 'o ha ngaahi fonua fo'ou: 'a e tuí, vīsoné, fa'a fakakaukau, fa'a kātakí, mo e loto mālohí, pea poupuu atu ki ai 'a e loto vilitaki 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia e me'a ko e ta'elavá. Na'e ma'u kotoa 'e Hiipa J. Kalānīte e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení.

“Ko e lau 'eni 'a Hiipa M. Uele, ko hano maheni he'ena tupu haké, 'o kau kiate ia: 'Mahalo ne lahi ange 'ene hoko ko e me'a-ngāue ki hono fokotu'u mo hono fakalalakaka 'o e ngaahi fale ngāue lavame'a fakavaha'a 'otu mo'ungá 'i ha to e taha 'i hono taimí. Na'e 'omai 'e he'ene tu'unga falala'angá, 'ene angatonu ta'efehu'ia, mo e tōtō atu 'ene tu'uakí 'a e pa'anga ke tokoni'aki e Siasí, 'a e tukui koló, mo e ngaahi kautaha fakatāutahá. Na'e lava 'e Hiipa J. Kalānite 'o tānaki ha kīi pa'anga si'i pe ha lauimili-ona 'i he taimi 'o e faingata'a pea 'i he taimi 'o e mahú lolotonga iá na'e 'ikai lava 'e he kau tangata kehé ia ke ma'u mai ha pa'anga. Ko e 'uhinga lahi pē na'e lava ai 'ení ko 'ene malu'i pe 'e iá mo hono ivi fakaloto'í. Kuo te'eki ai 'aupito ke ne faka'ikai'i pe ta'etotongi ha pa'anga 'e taha ki ha ngafa na'á ne fatongia 'aki fakahangatonu pe fakafou 'i ha taha, fakalao pe fakakonisēnisi, pea ko hono olá 'a e lava ke ne hū atu he 'ahó ni, 'o hangē ko ia he ngaahi ta'u lahi talu mei he'ene kei talavou, ki he ngaahi 'ōfisi 'o e kau pule mo e kau talēkita 'o e kau kautaha pa'anga 'i 'Ameliká pea talitali lelei ia 'e ha kau tangata 'oku nau laukau 'aki ke 'ilo'i ia ko hanau kaume'a mo ha taki 'o e ngaahi pisinisi fakapa'angá'” (Hinckley, *Heber J. Grant*, 51–52).

Fiefia he va'inga na'e manako ai he kuohili

'I ha folau ki Hauai'i, fakafuofua ki he 1935. 'Oku 'i he 'otu mu'a 'a Hiipa J. Kalānite, fika ua mei to'ohemá.

NA'Á NE 'ILO E FAKAMAMAHI 'O E FAKAMO'UÁ

Na'e pehē 'e he 'ofefine 'o Hiipa J. Kalānite ko Lusí: “Lolotonga e ngaahi taimi faingata'a fakapa'anga hili e faingata'a 'o e 1893, 'a e taimi na'e faingata'a ange ai hono

feinga'i ke ma'u 'a e sēniti 'e nimá 'i hono foaki atu 'o ha \$5.00, na'e kei tokoni pē 'eku tangata'eikí kiate kinautolu na'e faingata'a'ia. Na'á ne 'ilo'i e ngaahi tūkunga faingata'a ne 'i ai e kau uitoú; kuó ne 'osi 'ilo'i 'a e fefa'uhi mo e mo'ui masivá; na'á ne 'ilo'i 'a e fakamamahi mo e fakapōpula 'o e mo'uá. 'I he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'a kotoa 'o 'ene mo'uí, na'á ne tui mo'oni ki he 'Otuá mo 'ene ngaahi tala'ofá 'a ia na'á ne pou pou'i iá. 'Oku ou 'ilo'i na'e ongo ki he loto 'o kimautolu ne mau lalahi fe'unga ke sio ki he'ene faingata'a'ia lahi he ngaahi ta'u ko 'ení, 'o mau ongo'i ai na'e hangē e mo'uá ko ha fu'u talākoni 'okú ne folo 'i hono fu'u ngutu palakuú 'a e toto mo'ui 'o kinautolu na'á ne ma'ú. Ne'ine'i ke ne kalanga ma'u pē ki he kakai 'i he feitu'u hono kotoa ke 'oua te nau fakamo'ua. 'Oku 'ilo'i 'e he tokotaha kuó ne a'usia e me'a tatau kuó ne a'usia 'a e fu'u mamahi 'o e lāngilangi 'i he'ete 'i he ngutu 'o e faka'auhá, pea mo hoto ongoongó he taimi 'o e faingata'a'ia” (quoted in Hinckley, *Heber J. Grant*, 206).

NA'Á NE FAITOTONU 'O TOTONGI KOTOA HONO NGAahi MO'UÁ

Ofi ki he ngata'anga fakatokelau 'o e Kuleni Kenioni (Grand Canyon)

Na'e akonaki 'aki 'eni 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite fekau'aki mo 'etau tauhi totonu ki he 'Eikí pea ki he nī'ihī kehé felāve'i mo hotau ngaahi mo'uá:

“Na'e kole mai hoku ngaahi kaume'a ke u kalo ki he 'uhinga 'oku hulu hoku mo'uá 'o 'ikai lava ke totongi (bankruptcy), 'o nau talamai he 'ikai ke u mo'ui fuolao fe'unga ke totongi hoku ngaahi mo'uá.

“Kapau 'oku 'i ai ha tangata mo'ui 'oku 'i ai ha'ane totonu ke ne pehē, “Oua 'e fakamo'ua, ko hono hingoá ko Hiipa J. Kalānite. Fakafeta'i ki he 'Eikí ne u lava 'o totongi kotoa ia, peá u totongi kotoa ia 'o 'ikai ke u kole ha tisikauni tola 'e taha mei ha taha.

“Oku 'ikai ke u tui na'á ku mei lava 'o totongi ia kapau na'e 'ikai ke u mātu'aki faitotonu ki he 'Eikí. 'I he taimi pē ne u ma'u ai ha pa'anga, ko e 'uluaki mo'ua pē na'á ku totongi ko e mo'ua ki he 'Eikí. Pea 'oku ou tui ta'eveiveiua, kapau na'e fai 'a e kakai 'o e Siasí ki he fale'i 'a e palōfita 'a e 'Eikí, pea nau totongi vahehongofulu totonu, pehē ne 'ikai ke nau 'i he tu'unga 'oku nau 'i ai he 'aho ní” (*Gospel Standards*, 59).

‘A’ahi ki Hōlani, 12 ‘o ‘Aokosi 1937

KO E TOKĀTELINE MO E NGAAHI FUAKAVA 121 KO E TAHA IA ‘O E NGAAHI TŌ‘ONGA PAU ‘I HE‘ENE MO‘UÍ

Na’e akonaki ‘a ‘Eletā Hiipa J. Kalānīte ‘i he‘ene kei hoko ko e mēmīpa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē: “‘I he‘eku lea ki he Kāingalotú, ‘oku ‘ikai mo ha fakahā ‘i hono kotoa ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá kuó u toutou lau mei ai ka ko ia ‘oku ‘i he Vahe 121 ... : ‘A ia ‘oku pehē “Oku ‘ikai lava, pe ‘oku ‘ikai totonu, ke ngāue ‘aki ha mālohi pe ivi ‘i he mafai ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí, kae ngata pē ‘i he feifeinga‘i ‘i he fa‘a kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū pea mo e ‘ofa ta‘emālualoi.’ ‘Oku ‘ikai ha fakatu‘utāmaki ia ‘o ha fa‘ahinga Lakanga Fakataula‘eiki peheni—angavaivai, angamalū, mo ‘ofa ta‘emālualoi. Ka ‘i he taimi ‘oku tau ngāue ‘aki ai ‘a e mālohi ‘o e Lakanga Fakataula‘eikí ... ke ‘Fakafiemālie‘i ‘etau loto hikisiá pe ko ‘etau kakapa ta‘e‘aongá pe ngāue ‘aki ha fakakouna, pe pule‘i, pe fakamālohi‘i ‘a e loto ‘o e fānau ‘a e tangatá, ‘i ha kihī‘i momo‘i founa ta‘emā‘oni‘oni, vakai, ‘oku mahu‘i atu leva ‘a e ngaahi langí, ‘oku mamahi mo e Laumālie ‘o e ‘Eikí; pea ‘o ka to‘o atu ia, ko e ‘Ēmeni ia kihe lakanga fakataula‘eikí pe ko e mafai ‘o e tangata ko iá.’ Ko e ngaahi folofola ‘eni ‘a e ‘Otuá” (‘i he Conference Report, Apr. 1902, 80).

NA‘E FAINGOFUA MO ‘AONGA ‘ĒNE FAKA‘UHINGAI ‘O E LAVAME‘Á

Na’e ako ‘aki ‘e ‘Eletā Kalānīte ‘a e lavame‘a mo‘oní: “Oku ‘ikai ke pehē ko e lavame‘a mo‘oní ‘a e tokotaha ko ia ‘okú ne lavame‘a pē ‘i hono ma‘u ha koloá, pea ‘i he‘ene fai iá ‘okú ne tāmāte‘i ‘a e ngaahi ongo‘i ‘ofa fakanatula ‘o e lotó, ‘o to‘o atu ai e ‘ofa ‘a hono kāinga: ka ko ia ‘okú ne mo‘ui ke ‘ofa taha ai ‘a kinautolu ‘oku nau ‘ilo‘i lelei taha iá; pea ‘ofa ai e ‘Otuá, ‘a ia ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i He‘ene ‘afio‘i ‘ene ngaahi ngāue, ka ko e ngaahi ongo taupotu foki ‘o hono lotó; ko e tokotaha pehé ni pē—neongo ‘e mate pē ‘okú ne masiva—‘e lava ke lea ‘aki mo‘oni kau ki ai

‘o pehē, “oku totonu ke fakakalauni ‘aki ia ‘a e pale ‘o e lavame‘á” (‘i he Conference Report, Oct. 1911, 24).

Fe‘iloaki mo e tangata ‘oku ‘i ai ‘ene kautaha fa‘u me‘alele ko Henelī Fōtī

KO E TAHA ‘O E NGAAHI FAKAPULIPULI ‘O E LAVAME‘Á ‘A E NGĀUE TOKONÍ

Na’e fili a Palesiteni Kalānīte ke lea lolotonga e ‘uluaki fakamafola he letiō KZN ‘i Sōleki Siti ‘i he ‘aho 6 ‘o Mē 1922.

Na’e tohi ‘e Palesiteni Hiipa J. Kalānīte ‘o pehē: “Oku ou tui ki he fakakaukau ko ia ko e founa ke ma‘u ai ‘a e melinó mo e fiefia ‘i he mo‘uí ko hono fai ‘o ha tokoni. ‘Oku ou tui ko e tokoní ‘a e kī mo‘oni ki he fiefiá, he ko e taimi ‘oku tau fai ai ha ngaahi ngāue hangē ko e ngāue fakafaipekaú, ‘e lava ke fakafoki ‘etau vakaí ki he kuohilí ki he‘etau ngaahi lavame‘a ‘i he mala‘e ngāue fakafaipekaú. ‘I he taimi ‘oku tau fakahoko ai ha ngāue ‘ofa, ‘okú ne ‘omi ha ongo‘i fiemālie mo fakafiefia ki hotau lotó, ka ‘e ngalo e ngaahi me‘a fakafiefia noa‘ia peé. He ‘ikai lava ke tau manatu ki he kuohilí ‘o ongo‘i ha fiemālie ‘i ha‘ataua fakamoleki pē ha efiafi ke tau kakata le‘olahi ai pea ‘i ha taimi lōloa” (*Gospel Standards*, 187).

NA'E 'I AI 'ENE FAKAMO'ONI KI HE PALŌFITA KO SIOSEFA SĀMITĀ

Na'e pehē 'e Palesiteni Kalānite: “Kuó u fe'iloaki mo ha kau tangata 'e toko laungeau ne nau pehē mai: “Na'e lava pē ke u tali 'e au ho'o tui fakalotú ka ko Siosefa Sāmita.' 'Oku 'ikai ha totonu 'a ha tangata 'oku 'ikai tui ko e palōfita 'a Siosefa Sāmita 'a e 'Otua mo'oni mo mo'uí ke ne 'i he Siasi ko 'ení. Ko e maka tu'ungá 'a e fakahā ko ia kia Siosefa Sāmitá. Kapau na'e 'ikai talanoa 'a Siosefa Sāmita mo e 'Otuá pea mo Sīsū Kalaisi, ta ko e fa'unga ko ia 'o e Māmongá ko e loi mo e kākā. 'Oku 'ikai hano mahu'inga 'o'ona 'i he māmaní. Ka na'e hā'ele mai e 'Otuá, na'e fakafe'iloaki 'e he 'Otuá 'a Hono 'Aló; na'e ue'i 'e he 'Otuá 'a e tangata ko iá ke ne fokotu'u e Siasi 'o Sīsū Kalaisi, 'oku 'ikai lava 'e he fakafepaki kotoa 'a e māmaní ke matu'uaki 'a e mo'óni. 'Oku tupulaki ia; 'oku lolotonga tupu, pea 'e tupu 'o lahi ange” (*Gospel Standards*, 15).

NA'E FOKOTU'U E PALANI UELOFEÁ 'I HE NGAahi TEFITO'I MO'ONI NA'E FAKAHĀ MAI

Na'e makatu'unga e palani uelofea 'a e Siasí 'i ha ngaahi fono ta'e-ala-liliu, fakaeangama'a mo fakae'ekonōmika na'e foaki mai 'e he 'Otuá. Na'e fakamatala 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'o pehē: “Ko 'emau taumu'a 'uluaki ke fokotu'u ha founa 'e malava ke to'o atu ai 'a e malā'ia 'o e nofo noá, fakangata 'a e ma'u 'o ha me'akai pe pa'anga ta'engāue'i, pea toe fokotu'u 'i he lolotonga 'o hotau kakaí 'a e tau-'atāina, fa'a ngāue, fakapotopotó mo e faka'apa'apa'i pē kitá. Ko e taumu'a 'a e Siasí ke tokoni'i e kakaí ke nau tokoni'i pē kinautolu. 'E toe fokotu'u e ngāue ke hoko ko e tefito'i mo'oni ke ne pule'i e mo'ui 'a e kau mēmipa hotau Siasí” (i he Conference Report, Oct. 1936, 3).

Palesiteni Hiipa J. Kalānite

NA'E 'OMAI E PALANI UELOFEA 'A E SIASÍ 'I HE UE'I 'A E LAUMĀLIÉ

Na'e fai 'e 'Eletā Hāloti B. Lī 'i hono toki uiui'i pē ia ko e mēmipa fo'ou 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ha fakamo'oni kau ki he palani uelofea: “ 'I he ngaahi ta'u nāunau'ia mo faivelenga 'e nima kuo hilí, ne u ngāue ai mo ha kau tangata 'i hano uiui'i kima'utolu 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí, ki hono fokotu'u mo fakalele 'o e me'a ne mau ui ko e Palani Uelofea 'a e Siasí. 'Oku ou ongo'i pē 'oku totonu ke u

fai atu 'eku fakamo'óni kau ki he ngāue ko iá ke u faka-'osi 'aki. Na'e ui au ki he 'ōfisi 'o e Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i he 'aho 20 'o 'Epeleli 1935. Ko e ta'u ia 'e taha kimu'a pea fakahā faka'ofisiale 'a e Palani Uelofea 'i he Tāpanekale ko 'ení. Hili ha'amau fakataha ai 'i ha vaeua 'aho, 'a ia na'e 'i ai 'a Palesiteni Kalānite mo Palesiteni Makei, na'e 'i he feitu'u faka-Hahaké 'a Palesiteni Kalake he taimi ko iá—na'a nau 'osi fetu'utaki pē mo ia, pea na'e 'i ai 'enau femahino'aki—ne u ofo he'eku toki 'ilo'i na'e 'osi 'i ai pē 'enau palani 'anautolu 'i ha ngaahi ta'u lahi, ko e ola 'o ha'anau fakakaukau'i mo palani pea ko e ola 'o ha ue'i mei he 'Otua Māfima'fi, 'a ia ko e palani fakapotopoto ia 'oku lolotonga fakahokó pea na'e fakatatali mo teuteu'i ki ha taimi te nau pehē 'e fe'unga ai e tui 'a e Kāingalotú 'o nau loto fiemālie ke mumui 'i he fale'i 'a e kau tangata 'oku nau tokanga'i e Siasí ni” (i he Conference Report, Apr. 1941, 120–21).

Ko Palesiteni Hiipa J. Kalānite mo hono ua'ifi, 1942

NA'Á NE AKO'I 'A E UELOFEÁ MO E LEA 'O E POTÓ

Na'e fakakau 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a e Lea 'o e Potó ko ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e uelofea. Ko hono mo'óni, na'á ne fa'a toutou lea 'aki ko ha tefito'i mo'oni fakauelofea ia 'o hangē pē ko 'ene fa'a toutou lea 'aki 'a e totongi vahahongofulu mo e faka'ehi'ehi mei he mo'uá. 'E lava pē ke lau 'a e Lea 'o e Potó ko ha tefito'i mo'oni fakauelofea he 'oku makatu'unga ia 'i hono tokanga'i pē kitá pea mo hono fakahaofi 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni 'o e 'aho ní ke faka'aonga'i he 'apongipongi.

“Na'e akonaki 'a Palesiteni Kalānite 'o pehē: “Oku ou loto ke 'ilo'i 'e hotau kakaí kapau he 'ikai ke tau teitei faka'aonga'i ha me'i tī pe tapaka pe kava mālohi, te tau hoko ko e taha 'o e kakai mo'ui lelei taha 'i he māmaní. Ko e hā hono 'uhingá? Koe'uhí he toe lahi ange 'a e longomo'ui hotau sinó, lahi ange e longomo'ui hotau 'atamaí; te tau tupulaki fakalaumālie; 'e toe lahi ange 'etau fetu'utaki fakahangatonu mo e 'Otua, ko 'etau Tamai Hēvani”

Ko Hiipa J. Kalānīte mo hono uafī mo e ngaahi 'ofefine 'e toko hiva

Na'á ne lave foki ki he pa'anga lahi 'oku maumau'i 'i hono faito'o 'o e ngaahi mahaki na'e fakatupu 'e he ngaahi me'a fakatu'utāmaki, 'a e mole 'o e ngāue ma'u'anga mo'u'i, mole 'o e ngaahi me'a 'oku ma'u mei he ngāue ko e tupu mei he konaá mo e ifi tapaká mo e ngaahi taimi mālōlō 'o inu kofī, pea mo e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku hoko 'i he ngaahi halá ko e tupu mei he kau faka'uli konaá pea 'i he ngāue'angá tupu mei he kau ngāue 'oku nau konaá.

'OKU TOKONI 'A HONO TOTONGI 'O E VAHEHONGOFULÚ MO E NGAahi FOAKÍ KI HONO IKUNAI 'O E SIOKITÁ

Ko e Kau Palesiteni 'Uluaki: 'Anitoni W. Aivini, Hiipa J. Kalānīte, mo Sālesi W. Nipili

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānīte 'o pehē: "Na'e faingata'a ki ha kakai 'e ni'hi ke totongi 'enau vahehongofulú. Ko e faingata'a ange ki ha tokotaha fakafo'ituitui ke ne fai e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí 'i hono totongi 'o 'ene vahehongofulú, ko e lahi ange ia 'o e lelei te ne ma'u 'i he iku 'one totongi iá. 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí 'i ha tokotaha 'oku foaki lahi. He 'ikai lava 'e ha tangata 'oku mo'u'i 'i he māmaní ke ne totongi ha ngaahi foaki ma'á e kakai masivá, ke totongi ki hano langa 'o e ngaahi falelotú mo e ngaahi tempalé, ngaahi 'apiakó, mo e ngaahi 'uni-vēsítí, ke ne fakamole pē 'iate ia pea 'oatu 'ene fānau tangata mo fefiné ke malanga 'aki e ongoongolelei, ta'e te ne to'o mei hono lotó 'a e siokitá, 'o tatau ai pē pe ko e hā hono lahi 'ene siokitá 'i he taimi na'e kamata aí. Ko e

taha ia 'o e ngaahi me'a lelei taha 'i he māmaní ma'á e tangatá—ke nau a'usia 'a e tu'unga ko ia 'oku to'o ai mei hono 'ulungāangá 'a e siokitá. 'I he taimi kuo ta'aki fu'u ai ia mei hono lotó, 'oku nau fiefia mo vēkeveke mo loto fie-mālie pea nau fekumi ki he faingamālie ke nau fai lelei 'aki 'a e ngaahi me'a kuo tuku 'e he 'Eikí ki hono nimá, kae 'ikai ko e feinga ke ma'u mai 'o toe lahi ange" (*Gospel Standards*, 62).

KO E FONO 'O E 'AUKAI 'A E MAKATU'UNGA FAKALAUMĀLIE 'O E PALANI UELOFEÁ

Na'e akonaki 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānīte 'o kau ki he ngaahi tāpuaki 'o e 'aukai:

"Te u palōmesi atu kiante kimoutolu 'i he 'ahó ni, kapau 'e tauhi totonu 'e he Kāingalotú pea 'aki hono konisēnisí 'a e 'aukai fakamāhiná pea foaki ki he nima 'o 'enau kau pīsopé 'a e lahi 'o e pa'anga ne nau mei faka-aonga'i ki he me'akai 'i ha houakai hokohoko 'e ua 'a ia na'e 'ikai ke nau kai aí 'o kamata mei he 'ahó ni 'o fai atu; pea tānaki atu ki ai 'enau totongi vahehongofulu totonu, te ne veteki 'a e palopalema kotoa 'oku fekau'aki mo hono tauhi 'o e Kāingalotú. Te tau ma'u 'a e pa'anga ko ia 'oku fie ma'u ke tauhi 'aki 'a e kakai kotoa 'oku 'ikai ha'anau ngāue mo kinautolu kotoa 'oku masivá.

"'E tāpuaki'i fakalaumālie 'a e tangata mo'u'i kotoa pē 'i he Kāingalotú 'oku 'aukai tu'o taha he māhina 'i ha houakai 'e ua pea 'e tupulaki 'ene tui ki he ongoongolelei 'o e 'Eikí ko Sīsū Kalaisí—'e tāpuekina fakalaumālie ia 'i ha founa fakaofa—pea 'e 'i ai 'a e pa'anga fe'unga 'i he nima 'o e kau pīsopé ke tauhi 'aki kotoa e kakai masivá" (*Gospel Standards*, 123).

KO E VAHEHONGOFULÚ E FONO 'A E 'EIKÍ KI HE LAVAME'A FAKAPA'ANGÁ

'I hono fakatapui 'o e Tempale 'Alapeta Kānatá, 'Aokosi 1923; ko e fuofua tempale ke langa mavahe mei he 'Iunaiteti Siteiti. Na'e toe fakatapui foki 'e Palesiteni Kalānīte 'a e Tempale La'ie Hauai'i mo e Tempale Mesa 'Alesona.

Palesiteni Hiipa J. Kalānite

Na'e fa'a akonaki 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'o kau ki hono mahu'inga 'o e totongi vahehongofulu totonú. Na'á ne fakamo'oni 'i he 1898, he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua, 'o pehē: "E pehē mai 'e ha tangata, "Oku ou mo'ua ki hoku kaungā'apí pea kuo pau ke u totongi ia pea toki lava ke u totongi 'eku vahehongofulú.' 'Oku ou 'ilo'i 'oku lahi hoku mo'ua ki hoku kaungā'apí, pea te nau feinga ke u totongi ange. Ka 'oku ou mo'ua 'aki ki he 'Otuá ha vahehongofulu totonu; kuó Ne foaki kiate au ha fakamo'oni kia Sisū mo e 'amanaki lelei ki he mo'ui ta'engatá, pea 'oku ou fakataumu'a ke 'uluaki totongi kiate Ia pea toki hoko ki hoku kaungā'apí. Ko hotau fatongia ke tomu'a totongi e mo'ua ki he 'Eikí, pea 'oku ou taumu'a ke fakahoko ia 'i he tokoni mai 'a 'eku Tamai Hēvaní. Pea 'oku ou fie lea atu

kiate kimoutolu, kapau te mou faitotonu ki he 'Eikí, 'o totongi ho'omou vahehongofulú pea tauhi 'Ene ngaahi fekau, 'e 'ikai ngata pē 'i He'ene tāpuaki'i kimoutolu 'aki e maama mo e ue'i 'a Hono Laumālie Mā'oní'óní, ka 'e tāpuaki 'aki kimoutolu 'a e tola mo e sēniti; 'e malava ke ke totongi ho ngaahi mo'ua, pea 'e lahi 'a e ngaahi tāpuaki fakatu'asino 'e lilingi hifo 'e he 'Eikí kiate kimoutolú" (i he Conference Report, Apr. 1898, 16).

'I he 1925, na'á ne pehē: "Ko e fono 'o e tu'umālie fakapa'anga ki he Kāingalotú, 'i he fuakava mo e 'Otuá, ke te totongi vahehongofulu kakato, pea 'ikai ke kaiha'a mei he 'Eikí 'i he ngaahi vahehongofulú mo e foakí. 'E tu'umālie 'a kinautolu 'oku nau tauhi 'a e fono 'o e vahehongofulú; pea 'i he'eku pehē tu'umālié, 'oku 'ikai ke u fakakaukau au ki he pa'angá pē, neongo ko e kakai tu'umālie fakapa'anga tahá 'a e Kāingalotu ko ia 'oku lelei taha 'enau totongi vahehongofulú; ka ko e me'a 'oku ou lau ko e tu'umālie mo'óní, 'a e me'a 'oku mahu'inga lahi 'i he me'a kotoa pē ki he tangata mo e fefine mo'uí, 'a e tupulaki 'i he 'ilo'i 'o e 'Otuá, pea 'i ha fakamo'óní, pea 'i he mālohi ke mo'ui 'aki e ongoongoleléi pea ue'i e loto hotau ngaahi fāmílí ke fai 'a e me'a tatau. Ko e fa'ahinga tu'umālie mo'oni tahá ia" (i he Conference Report, Apr. 1925, 10).

KO HA TEFITO'I MO'ONI FAKAUVELOFEA 'A E FAKA'EHIEHI MEI HE MO'UÁ

Na'e fai 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a e fale'i ko 'ení fekau'aki mo e mo'ua: "Kapau na'e ma'u 'e ha taha 'a e me'a na'á ne ma'ú 'o 'ikai fie ma'u ke ne totongi tupu ki ai, pea fakatau mai 'a e me'a pē ko ia na'e 'i ai ha'ane pa'anga ke fakatau mai 'akí, 'e 'i ha tūkunga fakafiemālie pē e konga lahi ia 'o e kakaí. ... 'Oku ou pehē ko e konga lahi 'o e faingata'a'ia ko 'eni 'oku hokó ko e tupu ia mei he mo'ua. Kuo tau mōkisi hotau kaha'ú 'o 'ikai ke tau fakakaukau'i e ngaahi me'a ko ia 'e ala hokó—'a e puké, ngaahi tafa fakafaito'o, mo e hā fua." (*Gospel Standards*, 112).

NE 'ILOA IA 'E HONO KAUNGĀ NGĀUE OFI TAHÁ KO HA TANGATA ANGA'OFA

Ko Palesiteni Hiipa J. Kalānite mo 'Eletā Tēvita O. Makei

'I ha lea na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he me'afaka'eiki 'o Palesiteni Hiipa J. Kalānité, na'á ne pehē ai: "Na'e sa'ia 'a Palesiteni Kalānite 'i he fakatupu pa'angá, ka na'á ne manako ke faka'aonga'i ia ke 'aonga ki he nī'ihī kehé. Ne laka hake he tu'o tahá 'a 'ene hanga 'o malu'i fakalongolongo mo fefeka ma'u pē e hingoa lelei 'o kinautolu ne nau kaungā ngāué, kapau na'e fie ma'u, totongi e mōkisi 'o e ngaahi 'api 'o e kau uitoú, totongi e fakamole 'a e kau faifekau, fakangāue'i 'a kinautolu na'e 'ikai ha'anau ngāué, fakahoko e tokoni 'i ha taimi pē na'e fie ma'u ai. Kuo 'ikai mo ha 'atamai 'e vilitaki ange ke fai tāpuekina e nih'i kehé, 'ikai mo ha loto 'e anga'ofa ange, 'ikai ha nima 'ofa ange ka ko e loto mo e nima 'o Palesiteni Kalānité. Ko ia, 'i he'ene fe'alu'aki 'o fai lelei' na'á ne 'tokoni ke fakatupulaki 'a e 'ofá 'i he kakaí, pea hiki hake 'a e tu'unga 'o e 'ulungā-anga lelei 'i he fa'ahinga 'o e tangatá'" (*Improvement Era*, June 1945, 361).

Na'e tohi 'e Siosefa 'Enitasoni, ko e sēkelitali 'a Palesiteni Kalānīte 'o pehē: "He 'ikai teitei 'ilo 'e ha taha pe ko e mōkisi 'e fiha 'i he 'api 'o e kau uitoú na'á ne totongi 'aki 'ene pa'anga pē 'a'aná. Na'e 'ai pē peá ne 'eke mai pe ko e hā e palanisi 'ene pa'anga he pangikeé. Na'e 'ikai tokanga ia ki he lahi 'o e pa'angá tuku kehe pē 'a e lelei 'e lava ke ne faka'aonga'i ia ki ai" (*Prophets I Have Known* [1973], 30).

NA'Á NE FAI HA NGAHI FOAKI 'O E TOKONI MO E 'OFA

'I he Vao'akau Tapú 'i he 'aho 22 'o Sepitema 1923

Na'e lahi e ngaahi ngāue faka-Siasi 'a Hiipa J. Kalānīte, kau ai 'ene ngāue fuoloa ki he MIA, 'a ia na'á ne ma'u ai ha ngaahi tu'unga fakatakimu'a lahi pea tokoni 'i hono fokotu'u 'o e *Improvement Era*, 'o ne hoko ko hono 'etita mo e tokotaha ke ne fakalele ia mei hono kamata'angá pē. Na'á ne fa'a tuku taimi ke 'alu ai ki he temipalé 'i he taimi na'e ofi ai ki ha temipale. Na'á ne fa'a alea'i ha kau mēmipa 'o hono fāmilí ke ō mo ia. Na'á ne fakatapui ha temipale fo'ou 'e tolu 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí. "Na'e taukave'i mo poupou'i 'e Palesiteni Kalānīte 'a e ngāue ma'á e kakai pekiá. Neongo na'e 'ikai ke ne fa'a malanga'i 'a e kaveinga ko iá, ka 'oku hā mei he ngaahi lekōtí na'e lahi ange 'a e ngāue kuó ne fai ma'a hono kāinga kuo pekiá 'i ha toe tangata kehe. Na'á ne anga 'aki pē 'eni; ko 'ene founga ngāue pē ia" (*Heber J. Grant*, 125).

Makehe mei he me'a kotoa ko 'ení, na'e lauiafe ha ngahi tohi Na'á ne 'oatu ki he kāingalotú mo kinautolu na'e 'ikai ke Siasí, fakataha mo ha ngaahi pōpoaki fakatātaha na'á ne fai 'aki 'ene mata'itohi nima ta'efakataua, na'e fakamoleki mo e ngaahi houa lahi 'i hono fakafoki mai 'o kinautolu na'e hē atú, pea totongi mo e mōkisi 'a e kau uitoú mo e ngaahi ngāue 'ofa kehe pē.

NA'Á NE PEKIA 'I SŌLEKI SITI

Ko e mā'olunga 'o Palesiteni Hiipa J. Kalānīte ko e fute 'e 6 'inisi 'e 1 1/2. Ko e fuofua palesiteni ia 'o e Siasí na'e fā-'ele'i 'i he feitu'u faka-Hihifó.

"Na'e pekia 'a Palesiteni 'i he nonga mo e fiemālie he ho'atā efiāfi 'o e 'aho 14 'o Mē 1945, 'i hono 'api nofo'angá pē 'i Sōleki Siti. Na'á ne mahamahaki 'i he ta'u 'e nima kuohilí, ka na'e kei vilitaki atu 'i he loto to'a mo e loto fakapapau 'i hono fakahoko 'a hono fatongia, 'o 'ikai tuka. Na'á ne 'i hono 'ōfisí 'i he 'aho kotoa pē, 'o a'u pē ki ha taimi nounou peá ne pekiá, 'o fai 'a hono ngaahi fatongia ki he lahi taha na'e fakangofua 'e he'ene toketaá. Ko e ngāue lahi na'á ne fai 'i he'ene mo-'uí. Na'e hā ngali ngāvai-

vai 'i he ngaahi ta'u kimu'a, 'ikai tali ha'ane malu'i mo'ui, ka koe'uhi ko hono tu'unga fakaesinó, na'á ne ngaungaue ma'u pē, kau 'i he ngaahi sipoti 'atelitá, 'o 'i ai e taimi 'e taha na'e kau ai 'i he timi peisipolo hau 'a 'Tutaá. Ne tō atu 'ene longomo'uí, pea 'ikai pē tuku e ngaahi me'a na'á ne faí. Na'e 'ikai pē teitei 'i ai ha taimi ke ne tuku ai e lelei kae fai ha kovi. Ne 'ikai 'aupito 'ilo'i 'e he kakai 'a e ni'ihí 'o hono ngaahi 'ulungāanga na'e mālohí. Ko e tokotaha na'e natula angavaivai, kungā ongo'i, pea 'ofa lahi 'i hono ngaahi kaume'a; na'á ne anga'ofa ki he kakai na'e loto mamahí; tokoni tu'o lahi 'aupito ki he kau faingata'a'ia, pea na'e 'ikai pē hā 'i ha lekooti fakaemāmani 'a e 'ilo ki he ngaahi me'a ko 'ení. Na'e tokolahi hono ngaahi kaume'a na'e 'ikai ke Siasí, pea na'e 'ofeina lahi ia 'e he kāingalotu 'o e Siasí" (*Joseph Fielding Smith, Essentials in Church History*, 26th ed. [1950], 530–31).

Na'e ngata e Tau Lahi Hono II 'a Māmani 'i 'Iulopé 'i he taimi na'e tuku hifo ai hono sino mā-'olunga mo pakapakaú ki hono mālōlō'angá. Na'e faka-'apa'apa'i mo fakahikihiki'i ia 'e he tokotaha Siasí mo ia na'e 'ikai ke Siasí. Na'e ha'u ha toko lauiafe ke mamata he'ene 'e'epá. Na'e lea 'a Palesiteni J. Lūpeni Kalake, ko e taha 'o hono ongo tokoní kau ki ai 'i hono me'a-faka'eiki: "Na'á ne mo'ui 'i ha founga na'e 'ikai ke 'i ai ha kovi ke ne feinga ke fūfuu'i. Na'e 'ikai ha me'a ke ne fakamaa'i, 'ikai ha me'a ke fūfuu'i, 'ikai ha me'a ke ne mā ai 'i he'ene mo'ui" ('oku hā 'i he *Heber J. Grant*, 262).

“KO HA MO'UNGA'I TANGATA IA”

Palesiteni Hiipa J. Kalānite

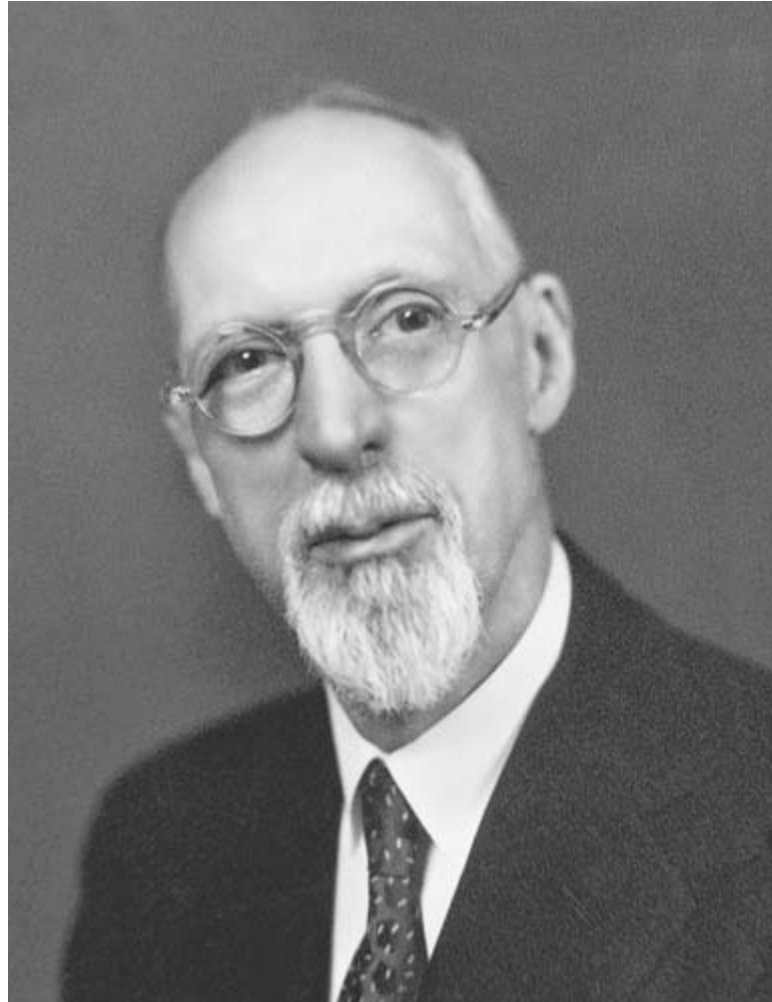
I he fehangahangai
'a Palesiteni Kōtoni B.
Hingikelī mo hono
ngaahi fatongia fo'ou 'i
he'ene hoko ko e
Palesiteni 'o e Siasí, na'á
ne tohi 'i he'ene tohinoá
ki he 'aho 14 'o Mā'asi
1995, 'o pehē: “E ta'u 'e
onongofulu 'i Siulai mei
he taimi ne u fuofua ha'u
ai ki he loki ko 'ení 'i he
toki 'osi pē ia 'eku ngāue
fakafaifekaú ke fe'iloaki
mo e Kau Palesitenisī

'Uluakí 'i ha kole mei he'eku palesiteni fakamisioná, ko
'Eletā Siosefa F. Mēlili 'o e Fakataha Alēlea 'o e Toko
Hongofulu Mā Uá. 'Oku faingata'a hono 'ilo'i e me'a ne
hoko talu mei he taimi ko iá. I he'eku fakakaukau atú
'oku ou lolotonga tangutu he taimí ni 'i heni 'i he fei-
tu'u na'e me'a ai 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānite he taimi
ko iá. Ko ha mo'unga'i tangata ia ne u 'ofa ai” (’oku hā 'i
he Sheri L. Dew, *Go Forward with Faith: The
Biography of Gordon B. Hinckley* [1996], 511).

VAHE 8

Siaosi 'Alipate Sāmita

PALESITENI HONO VALU 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A SIAOSI 'ALIPATE SĀMITĀ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i 'i he 'aho 4 'o 'Epeleli 1870 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā kia Sione Heneli mo Sela Fā Sāmita.

- 13 Na'á ne kamata ngāue 'i ha fale ngaohi'anga tupenu 'o e ZCMI (1883); na'á ne ma'u hono tāpuaki fakapēteliaké, 'a ia na'e fakahaa'i ai hono uiui'i ko ha 'Aposetoló (Sānuai 1884).
- 21 Na'á ne ngāue fakafaifekau he feitu'u fakatonga 'o 'Iutaá ma'á e YMMIA (Mutuale 'a e Kau Talavou; 1891).
- 22 Na'á ne mali mo Lusi 'Emeli Utalafi (25 Mē 1892).
- 22–24 Na'á ne ngāue fakafaifekau 'i he feitu'u fakatonga 'o e 'Iunaiteti Siteití (Sune 1892–Sune 1894).
- 28 Na'e fili ia 'e Palesiteni Viliami Makenilí ke ne tokanga'i 'a e 'Ōfisi Kelekele 'o e U.S. 'o hoko ko ha 'Ōfisa Tauhitohi Makehe ma'a 'Iutā (1897–1902).
- 33 Na'e fakanofa ia ko ha 'Aposetolo (8 'Okatopa 1903).
- 34 Na'á ne hiki 'ene tui fakatāutahá (1904).
- 39–42 Na'á ne mo'ua 'i ha ngaahi palopalema faingata'a fekau'aki mo e mo'ui lelei (1909–12).
- 49–51 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Misiona 'Iulopé (Sune 1919–Siulai 1921).
- 52 Na'e fili ia ko e tokoni palesiteni 'o e Sosaieti Fakapule'anga 'o e Ngaahi Foha 'o e Tau Fakafonua 'o 'Ameliká (1922).
- 61 Na'á ne hoko ko ha mēmipa 'o e Poate Pule Fakafonua 'o e Tamaiki Tangata Sikauti 'o 'Ameliká (1931).
- 73 Na'e vahe'i ia ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (1 Siulai 1943).
- 75 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (21 Mē 1945); na'á ne fakatapui e Temipale 'Aitahō Folo 'Aitahoó (23 Sepitema 1945); na'á ne fe'iloaki mo e Palesiteni 'o 'Ameliká ko Heuli S. Tulūmeni (3 Nōvema 1945).
- 77 Na'e fakamanatu e Ta'u Teau 'o e Kau Paionia 'o 'Iutaá (1947).
- 81 Na'á ne mālōlō 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā (4 'Epeleli 1951).

Ko e ni'ihī 'eni e kaka ne fakama'unga ki ai e tokanga 'a e māmanī 'i he 1870— ko 'Ulisesi S. Kalānite, Sālesi Tāuini, 'Ālekisenitā Kuleihemi Pelo. Ka 'i ha feitu'u mama'o 'i 'Iutā, na'e fā'ele'i ai ha ki'i valevale ne 'osi polo'i pē mei he maama fakalaumālie pea foaki ki ai ha hingoa fakamāmani koe'uhī he 'e 'i ai e 'aho 'e 'ofa'i mo faka'apa'apa'i ia 'e ha kakai 'e lauiafe. Na'e hoko ia 'i Sōleki Siti 'i he 'aho 4 'o 'Epeleli, pea ko e hingoa 'o e ki'i tamasi'i ko Siaosi 'Alipate Sāmita. Na'e 'ikai pē ke fu'u 'ilo'i 'ene tupu haké 'o hangē pē ko e kau palōfita kehé. Ko ha tamasi'i paionia ia, na'e tupu hake he taimi fakafiefia ne tukutaha ai e tokangá ki hono langa 'o e Temipale Sōleki. 'I he'ene kei tupu haké na'e fakamoleki hono taimi ki hono tauhi e fanga pulú, heka hoosí mo e akó. Na'á ne hoko foki ko ha tokotaha mūsika.

Ko e kei ta'u fā 'a Siaosi 'Alipate Sāmitā

Na'e ongo makehe ki he 'atamai mo e tō'onga mo'ui 'a e ki'i tamasi'i ta'u hongofulu mā tolu ko Siaosi 'Alipate Sāmitā 'a hono tāpuaki fakapēteliake mei he pēteliake ko Sēpeti Kolotilini. Na'e fakahā ange kiate ia: "Na'e ui mo fili koe 'e he 'Eiki kimu'a pea toki 'ai e tu'unga 'o e māmanī ke ke ha'u 'o tokoni ki hono langa e Saione 'o e 'Otuá 'i he māmanī 'i he kuonga fakakosipelí ni. ... Pea te ke hoko ko ha palōfita ma'ongo'onga 'i he lotolotonga e ngaahi foha 'o Saioné. Pea 'e tokoni'i koe 'e he kau 'āngelo 'a e 'Eiki. ... Pea kuo fokotu'u koe ko ha tangata mālohi 'i he 'ao 'o e 'Eiki, he te ke hoko ko ha 'Aposetolo ma'ongo'onga 'i he Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmanī, he 'oku 'ikai ha taha he fāmili ho'o tamaí te ne ma'u ha mālohi lahi ange ki he 'Otuá 'o hangē ko koé, koe'uhī he 'ikai ha taha ia 'e laka 'iate koe" (ma'u e fakamatalá 'i he George Albert Smith, *The Teachings of George Albert Smith*, ed. Robert mo Susan McIntosh [1996], xix).

NA'E 'I AI HA NGAHI ME'A NA'Á NE A'USIA FAKATĀUTAHA KEI SI'I MO HA KAU TAKI MA'ONGO'ONGA

Na'e 'ohake 'a Siaosi 'Alipate Sāmita 'i he uho-uhonga 'o ha kau tamaio'eiki ma'ongo'onga 'a e 'Otuá. Na'e fakahingoa ia ki he'ene kui tangatá ko Siaosi A. Sāmita, 'a ia na'e hoko ko ha 'Aposetolo mo ha mēmipa 'o e Kau Palesiteni 'Uluakí. Na'e toe hoko foki 'ene tangata'eiki ko Sione Heneli Sāmitā ko ha 'Aposetolo pea mo ha tokoni kia Palesiteni Siosefa F. Sāmita.

'I he taimi na'e kei ta'u nima ai e tamasi'i ko Siaosi 'Alipate, na'e fekau 'e he'ene fa'e'e ke 'alu 'o 'ave ha tohi kia Palesiteni Pilikihami 'Iongi. 'I he'ene fakaava e fu'u matapā lahi 'o e 'aá 'o hū atu ki he 'api 'o Pilikihami 'Iongi, na'e ta'ofi ia 'e he tangata le'ó 'o 'eke ange pe ko e hā e me'a na'á ne fie ma'ú. Na'e tali ange 'e he ki'i tamasi'i na'á ne fie sio kia Palesiteni 'Iongi. Na'e kata e tangata le'ó mo tala-ange na'e 'ikai tui ia 'oku 'i ai ha taimi 'o Pilikihami 'Iongi ke sio ki ha ki'i tamasi'i si'isi'i. 'I he taimi ko iá, na'e hū mai kitu'a 'a Palesiteni 'Iongi 'o 'eke mai pe ko e hā e me'a 'oku hokó. Na'e fakamatala'i atu 'e he tangata le'ó pea tali mai 'e Palesiteni 'Iongi, "Tuku ke ne ha'u." Na'e fakamatala'i 'e Siaosi 'Alipate Sāmita 'ene manatu ki he me'a ni 'o pehē:

Ko e fānau 'a Sione Heneli mo Sela Fā Sāmitā. Ko Siaosi 'Alipate 'oku tu'u i mu'a 'i to'ohemā.

"Na'e taki atu au 'e Palesiteni 'Iongi ki hono 'ōfisi, peá ne tangutu 'i hono tesí 'o hiki hake au ki hono tui pea ala mai kiate au. Pea 'i he founga angalelei taha te ke fa'a fakakaukau atu ki aí, na'á ne pehē mai, 'Ko e hā e me'a 'okú ke fie ma'u meia Palesiteni 'Iongi?"

"Ki'i fakakaukau angé ki aí! Ko ha Palesiteni ia 'o ha fu'u Siasi lahi mo e Kōvana 'o ha Vahefonua, pea ne-ongo e lahi hono ngaahi fatongiá, ka na'á ne talitali au 'i he ngeia mo e anga'ofa 'o hangē pē ko ha kōvana au mei he siteiti hoko maí" (to'o mei he Arthur R. Bassett, "George Albert Smith: On Reaching Out to Others," *New Era*, Jan. 1972, 51).

Na'e tokoni e me'a ko 'eni na'á ne a'usiá ke ne ako ai " 'oku 'i ai ma'u pē ha taimi 'o e kakai tangata ma'ongo'ongá ma'a kinautolu 'oku 'i ai 'enau fie ma'ú. ...

"Fakakaukau atu ki he ongo na'e ma'u 'e he ki'i tamasi'i ko Siaosi 'Alipate Sāmitā, ko ha palōfita 'a e 'Eiki ki he kaha'ú, 'o kau kia Palesiteni 'Iongi 'i he taimi na'á ne mavahe ai mei hono 'ōfisi. Na'e 'ikai pē ke toe ngalo 'i he'ene fu'u lahí 'a e lēsoni ko iá ke tokanga'i ma'u pē 'a e kakai 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga'ia ai e ni'ihī kehé" (Bassett, *New Era*, Jan. 1972, 51–52).

Na'e lea 'a 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmita 'i ha ngaahi ta'u kimui 'i he'ene hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ki he mahu'inga 'o e ngaahi lēsoni na'á ne ako mei he kau

taki ma'ongo'onga ko iá, "Talu mei he'eku kei si'i, mo e te'eki pē ke ako'i mai ha me'a ta'e totonu kiate au, pe ko ha me'a 'e uesia ai ha taha 'o e fānau 'o 'eku Tamai Hēvaní; ka na'e ako'i au 'i he'eku kei si'i ke u fa'a ngāue, fa'a kātaki, faitotonu, angatonu mo e ngaahi anga ma'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he kakai tangata mo fafine 'a ia 'oku hōifua e 'Otuá ke Ne tāpuekina mo fakalāngilangi'i. 'Oku ou fakamālō he 'ahó ni ki he'eku Tamai Hēvaní 'i He'ene 'omi e ngaahi akonaki ni kiate aú 'o fakafou mai 'i He'ene kau tamaio'eiki faivelengá" (i he Conference Report, Oct. 1906, 46–47).

NA'Á NE AKO MEI HE SĪPINGA MO E NGAAHI AKONAKI 'A 'ENE TAMAI

Na'e tō mamafa kia Siaosi 'Alipate Sāmita 'a e sīpinga na'e tā 'e he'ene tamai. Na'e vahevahe 'e 'Eti 'Elioti ko e 'ofefine 'o Siaosi 'Alipate Sāmitá 'a e me'á ni: "Na'e 'i ai ha 'aho 'e taha na'e lue atu ai e Tangata'eikí 'i ha hala 'i Sōleki Siti mo 'ene tamai ko Sione Henelí Sāmitá. Na'e ha'u ha tangata koná 'o kole sēniti kia Sione Henelí ke kumi 'aki ha'ane me'akai. Na'e 'ikai ke toe tatali 'a Sione Henelí ka ne 'oange e sēniti. Hili e me'á ni na'e 'eke ange 'e Siaosi 'Alipate ki he'ene tamai pe ko e hā na'á ne 'oange ai e pa'angá ki he tangata konaá he na'e mahino pē te ne kumi 'aki ia ha kava mālohi. Na'e tali ange 'e he'ene tamai te ne 'oange ha sēniti ki ha kau tangata 'e toko hongofulu 'okú ne fakakaukau te nau ngāue 'aki ia ki ha kava mālohí, kapau 'oku ngalingali 'e 'i ai ha taha 'o kinautolu te ne faka'aonga'i totonu ia" (initaviu fakatātutaha fai 'e he CES Curriculum Services, 30 Sune 1972).

Ko Sione Henelí Sāmita, ko e tangata-eiki 'a Siaosi 'Alipate Sāmitá

Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, University of Utah

Ko Sela Fā Sāmita, ko e fine'eiki 'a Siaosi 'Alipate Sāmitá

Na'e toe vahevahe 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita ha sīpinga 'e taha 'o e 'ofa 'ene tangata'eikí ki he ni'ihí kehé: "I he'eku fakakaukau ki he'eku faka'apa'apa mo e 'ofa ki he fāmili 'eku Tamai, 'a e fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, 'oku ou manatu'i ai ha me'a na'e le'a 'aki 'e he'eku tamai fakaemāmaní, pea 'oku ou tui ne u ma'u e kongá ko iá meiate ia. Na'á ne pehē,

'Oku ou ma'u e ongo ke ala hifo 'o tokoni'i ha taha pē he fānau 'a e 'Otuá 'oku fu'u faingata'a'ia 'o fokotu'u ia ki hono va'é ke ne toe kamata fo'ou.' Te u pehē ko e taha kotoa pē he fānau 'eku Tamai 'oku ou sio ki ai he'eku mo'u'i 'oku ou 'ilo'i ko hoku tokoua ia he 'oku 'ofa e 'Otuá ki he taha kotoa 'Ene fānau, ka 'oku 'ikai ke Ne hōifua ki he'etau angakovi mo e anga kākāá" ("President Smith's Leadership Address," *Church News*, 16 Feb. 1946, 6).

NA'Á NE MA'U E TUI KE FAKAMO'UI IA

"Na'á ne puke 'i he mofi taifoti 'i he'ene kei si'i. Na'e talaange 'e he toketaá ki he'ene fa'e'e 'oku totonu ke tokoto ma'u 'i ha uike 'e tolu, pea 'oua 'e kai ha me'a-kai fefeka kae 'oange ha kofi ke ne inu. Na'e manatu 'a Siaosi 'Alipate ki ai 'i ha ngaahi ta'u kimui:

"I he'ene 'alú, ne u talaange ki he'eku fa'e'e na'e 'ikai ke u fie ma'u 'e au ha kofi. Na'e ako'i au 'e he Lea 'o e Potó 'a ia na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Siosefa Sāmitá, ke 'oua te tau inu kofi.

"Na'e fā'e'e 'e he'eku fa'e'e ha fānau 'e toko tolu ki he māmaní pea na'e mālōlō e toko ua. Na'á ne fu'u hoha'a 'aupito kiate au."

"Na'á ku kole ange ki ai ke 'omi 'a Misa Hōkisi, ko e taha 'emau kau faiako faka'apí. Ko ha tangata masiva mo anga fakatōkilalo mo tui mālohi ki he ivi 'o e 'Eikí, pea na'á ne ngāue he ngaohi'anga ukameá. Na'á ne faingāue mo tāpuaki'i au ke u mo'u'i.

"I he ha'u 'a e toke-taá he pongipongi hono hokó, ne u va'inga atu au 'i tu'a mo e fānau kehé. Na'á ne 'ohovale. Na'á ne sivi au 'o 'ilo'i kuo 'osi hoku mofi pea kuó u sai.

"Ne u fakamālō ki he 'Eikí 'i he'eku saí. Ne u 'ilo'i fakapapau na'á ne fakamo'ui au" (*Ngaahi Akonaki 'a Siaosi 'Alipate Sāmita*, 217).

NA'Á NE TU'UMA'U MO FAIVELENGA LOLOTONGA E NGAAHI TAIMI 'O E FAINGATA'Á

'Oku hā mei he talanoa ko 'eni 'i he kei si'i 'a 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmitá, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, 'a e ongo'i malu 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku falala ki he 'Eikí, 'o tatau ai pē pe ko e hā ha fa'ahinga faingata'a

Ko Siaosi 'Alipate Sāmita mo hono ngaahi tokoua 'e toko tolu: Toni Kālosi (tu'u), Siaosi 'Alipate, Uinisiolu Fā mo 'Eselá Seisi (tangutu, mei to'ohema ki to'omata'u)

Faitaa'i 'e Charles R. Savage, Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, University of Utah

Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, University of Utah

Siaosi 'Alipate Sāmita (to'omata'ú), ta'u 16 mo e kaungāme'a ko Sione Hauati 'okú na fiefia he va'ingá.

te nau fehangahangai mo iá: “Na'a mau ... nofo 'i ha fale papa fungavaka ua pea ko 'ene mālohi pē 'a e havilí na'e ngaue 'o hangē ka holó. Taimi 'e ni'ihí ne u fu'u manavahē ke mohe. Na'e tu'u mavahe pē 'a e ki'i loki na'e 'i ai hoku mohengá, pea 'i he ngaahi pō lahi, ne u hopo hifo mei hoku mohengá 'o tū'ulutui mo kole ki he'eku Tamai Hēvaní ke malu'i mu'a e falé, faka-

haofia ia ke 'oua na'a movete pea u foki ki hoku mohengá 'i he 'ilo pau 'e malu'i au mei he koví 'o hangē pē ne u piki ki he to'ukupu 'o 'eku Tamai'’ (“To the Relief Society,” *Relief Society Magazine*, Dec. 1932, 707–8).

Na'e lahi e ngaahi ta'u 'o e teuteú, ngāué, tokoní, mo e talangofuá. Ko e ngaahi ta'u ia na'a ne fai ai ha ngāue fakafaifekau taimi nounou ki he feitu'u fakatonga 'o 'Iutaá, ngāue he falekoloa lalahi 'o 'Iutaá, pea mali mo e tokotaha na'e 'ofa ai 'i he'ene tupu haké, ko Lusi Utafai. Ko e ngaahi ta'u foki ia 'o hono fakalelei'i e mo'uí 'i he faingata'á—mofi taifoti he'ene kei tamasi'i, hoko ha lavea lahi ki hono fofongá lolotonga 'ene ngāue ko ha taha e kau savea he halanga lēlué 'i he toafa fakahihifó, pea mo ha me'a 'e ua ne meimei mate ai lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau 'i he feitu'u fakatonga 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'a ne mo'ua 'i ha fokoutua faingata'a he ta'u 'e nima. Na'a ne manavasi'i ki he'ene mo'uí, ka na'a ne ongo'i pē 'oku te'eki ai ke kakato hono misiona 'i he māmaní. Na'e hanga 'e he faingata'á 'o 'omi e mālohí mo e manava'ofá.

'I he hoko 'a Siaosi 'Alipate Sāmita ko ha faifekau kei talavou, na'a ne malanga mo hono hoa ko J. Koloteni Kimipoló 'i 'Alapama. “Na'e tupu ha fakafepaki lahi ki he'ena malanga he feitu'u ko iá pea 'i he pō ko 'eni na'e a'u ia ki ha tu'unga ne kovi 'aupito. Na'e 'ataka'i 'e ha kakai tokolahi e ki'i falé he tu'upoó kuo nau 'ita 'aupito pea tuki mai honau takí he matapaá, 'o kapekape mo lea kovi ke hū mai kitu'a e ongo faifekau pe 'te nau fana'i kinaua.' 'I he 'ikai ke na talangofuá na'e kamata leva ke nau fana mai ki he ngaahi

Tā faifekau 'o Siaosi 'Alipate Sāmitá

tuliki 'o e falé. Na'e tohi 'e 'Eletā Sāmita e me'a na'e hokó, 'Ne puna e 'ū kongokonga papá 'i he feitu'u kotoa pē 'i homa funga 'ulú. Ne ki'i fakalongolongo taimi si'i pea toe ha'u hokohoko ha 'ū fana pea puna holo e 'ū kongokonga papá.' Na'a ne tokanga ki he anga 'ene fakafeangá ki he me'a na'a ne pehē ko e 'me'a fakamanavahē taha ia kuo hoko,' 'i he'ene mo'uí. Na'e tohi 'e he faifekau kimui, 'Na'e nonga pē hoku lotó he'eku tokoto aí, pea na'a ku 'ilo'i fakapapau kapau te u malanga'aki pē 'a e folofola 'a e 'Otuá pea tauhi 'Ene ngaahi akonaki 'e malu'i au 'e he 'Eikí, pea na'a Ne fakahoko ia.' 'I he hū kitu'a 'a e ongo faifekau he pongipongi hono hokó, na'a na 'ilo'i ha fokotu'unga 'akau mōmoa 'o hangē ko ia na'e fa'a faka'aonga'i 'e he kau fakatangá ke haha'aki e kau faifekau 'i he feitu'u Sauté’” (Francis M. Gibbons, *George Albert Smith: Kind and Caring Christian, Prophet of God* [1990], 26–27).

Konifelenisi 'a e kau faifekau, Satanuka 'i Tenesi 'i he 1893

Na'e fefa'uhi 'a Siaosi 'Alipate Sāmita na'e hoko he taimi ko iá ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, mo ha palopalema lahi ki he'ene tu'unga mo'ui lelei 'i he vaha'a ta'u 'o e 1909 mo e 1912. Na'a ne fakamatala'i kimui ki hano kaungāme'a 'o kau ki he taimi ko 'eni 'ene faingata'a'ia: “ 'I he'eku fu'u faingata'a'ia [1909–12] pea 'ikai ke u 'ilo'i pe na'e kakato 'eku ngāué pe 'ikai, na'a ku fakahā ki he 'Eikí kapau kuo kakato 'eku ngāué pea 'okú Ne mateuteu ke ui au ki 'api, pea 'oku ou mateuteu ke foki, pea kapau 'oku kei toe lahi e ngāue ke u

Siaosi 'Alipate Sāmita mo Heneli Fosita

fái, te u loto ke u mo'ui. Na'a ku tuku 'eku mo'ui ki Hono to'ukupú ke fai pē 'o fakatau mo Hono finangaló, pea hili pē ha taimi nounou mei ai ne kamata leva ke u sai” (fakamatala 'a Glen R. Stubbs, “A Biography of George Albert Smith, 1870 to 1951” [Ph.D. diss., Brigham Young University, 1974], 317).

NA'Á NE MALI MO LUSI UTALAFI

Lusi 'Emeli Utalafi, ta'u 10

Ko Lusi 'Emeli Utalafi ko ha mokopuna fefine ia 'o Palesiteni Uilifooti Utalafi. Ko ha fefine tui lahi mo poto. Na'e talu 'ena maheni mo Siasoi 'Alipate Sāmita 'i he'ena kei ikí, pea na'á ne 'ofa mo faka'apa'apa'i ia. Ka na'e toe vahevahe foki 'ene 'ofa 'ia Siasoi 'Alipaté mo ha tokotaha kehe na'e toe 'eva ange ki ai.

Na'e ki'i motuhia 'ena kaume'á 'i he 1891, 'i hono ma'u mai e uiui'i 'o Siasoi mei he Kau Palesiteni 'Uluaki 'o e Siasi ke ne 'alu 'o fakamālohia e kakai kei talavou, pea uiui'i ke hoko ko e mēmipa e Kautaha Mutuale ki Hono Fakalaka-laka 'o e Kau Talavou mo e Kau Finemuí, 'i he ngaahi siteiki 'i Suape, Milati, Piva, mo Palouani 'i he feitu'u fakatonga 'o 'Iutaá. Na'á ne hiki 'i he'ene tohinoá hili ha uike 'e taha 'ene ngāue: "Ko e tohi ko ia ne u tatali ki ai na'e 'ikai pē ke ma'u ia." Na'e toki ma'u 'e Siasoi e tohi 'a Lusi Utalafi he 'aho hono hokó, 'o fakahā mai ai te ne mali ia mo ha taha kehe. Na'e tali 'e Siasoi e tohi 'o fakamatala'i 'ene ongo kia Lusi pea 'oatu mo e fale'i ko 'ení: "Ke ke fa'a lotu pea lotu fakatōkilalo; 'oua na'á ke ma'uhala ki ho fatongia ki he ni'ihi kehé. Ko ho 'uluaki fatongia kiate koe. 'Oku ou ongo'i te ke fiefia pea ko 'eku lotu ia ke ke fiefia" (to'o mei he Gibbons, *George Albert Smith*, 19).

Lusi Utalafi, ta'u 19

Na'e ta'ofi leva e palani mali 'a Lusi mo e tangata 'e taha na'e toe 'eva ange ki ai, ka na'á ne kei veiveiua pē 'i he ongo tangatá. Hili ha ngaahi māhina 'o e faingata'a'ia, na'e faifai pea 'ikai leva ke toe kaume'a mo e tangata 'e tahá kae mali ia mo Siasoi 'Alipate Sāmita 'i he Temipale Manitai 'Iutaá 'i he 'aho 25 'o Mē 1892. "Hili 'ene fakakaukau'i lelei ange e me'a ne hokó

Ko Lusi Utalafi mo hono teunga faivá

peá ne 'ilo'i na'e tokanga pē ki he tangata 'e tahá ko 'ene talavou ka 'oku 'ikai lelei hono 'ulungāngá, na'e toutou ofofo 'a Lusi Utalafi Sāmita 'o pehē na'á ne 'meimei fai ha fu'u fehālaaki lahi'" (Gibbons, *George Albert Smith*, 21).

NA'E UI IA KI HE TU'UNGA FAKAE'APOSETOLO

Na'e fakanofa 'a Siasoi 'Alipate Sāmita ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he 'aho 8 'o 'Okatopa 1903. Na'á ne ta'u tolungofulu mā tolu pē. Neongo 'ene ngāvaivai fakaesinó, ka na'á ne kei folau holo pē, malanga, ngāue mo lotu. Na'á ne tuku 'ene tokangá ki he kau faihia kei ta'u ikí, 'a e kau li'ekiná mo 'ikai hanau 'apí, 'a e kuí, "ngaahi kulupu kuo mavahe" mei he Siasí—mo e kautaha 'oku nau tokanga'i e Sikauti 'a e Fānau Tangatá.

NA'E 'I AI HA'ANE TUI FAKATĀUTAHA

Na'e teuteu 'e Siasoi 'Alipate Sāmita 'i hono ta'u tolungofulu mā faá ha lisi ki ha ngaahi tau-mu'a taimi lōlōa ki he'ene mo'uí. Ko ha taimi mahu-'inga hono ui ia ko ha 'Aposetoló ke ne fakahoko ai e me'a na'á ne loto ke fai he toenga 'o 'ene mo'uí: "Te u fakakaume'a ki he tuenoá mo fiefia 'i hono tokoni'i e ngaahi fie ma'u 'a e masivá. Te u 'a'ahi ki he mahakí mo e faingata'a'ia 'o fakalotoa kinautolu ke nau tui 'e fakamo'ui kinautolu. Te u ako'i 'a e mo'oní ke mahino pea faitāpuekina ai 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. Te u fekumi kiate ia kuó ne fai ha fehālākí 'o feinga ke fakafoki mai ia ki ha mo-'ui anga-mā'oni'oni mo fiefia. He 'ikai ke u feinga ke fakamālohi'i 'a e kakai ke nau mo'ui 'aki hoku ngaahi 'ulungāanga mahu'ingá ka te u 'ofeina kinautolu ke nau fai e me'a 'oku totonú. Te u nofo mo e kakai pea tokoni ke nau fakalelei'i 'enau ngaahi palopalemá ke nau fiefia 'i he mo'ui he māmaní. Te u faka'ehi'ehi mei he ongo-ongoa 'i he ngaahi tu'unga mā'olungá pea he 'ikai ke u poupou'i e fakahekeheke 'a e ngaahi kaungāme'a ta'e faka'atu'i. He 'ikai ke u fakalavea'i ha loto 'o ha taha 'i he 'ilo'ilo pau, 'o a'u ai pē ki ha taha kuo faihala mai kiate au, ka te u feinga ke failelei mo fakakaungāme'a kiate ia. Te u ikuna'i hoku vaivai ke siokita mo meheká peá u fiefia 'i he ngaahi lavame'a 'a e fānau kotoa 'eku Tamai

Siasoi 'Alipate Sāmita

Hēvaní. He 'ikai ke u hoko ko ha fili ki ha taha. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ko ha fatongia pē ka ko ha tāpuaki mo ha faingamālie ke fakamafola atu e mo'oni ko 'enī ko hono 'ilo'i na'e foaki mai 'e he Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ki he māmaní 'a e palani ko ia te tau tupulaki kakato aí mo fiefia mo'oni 'i heni pea mo e mo'ui ka hokó" (fakamatala 'a Bryant S. Hinckley, "Greatness in Men: Superintendent George Albert Smith," *Improvement Era*, Mar. 1932, 295).

Na'e feinga 'a Siaosi 'Alipate Sāmita ke ne mo'ui 'o fakatatau ki he me'a kotoa pē 'i he'ene tui fakatāutahá. Na'e fie ma'u ke ne fai ha fu'u feilaulau lahi. Na'e mo'oni pea pau 'ene 'ofá. Na'á ne fakahaa'i ki he lauiafe 'o e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní 'i he'ene ngaahi folau mo e ngāue 'a e lahi 'ene kātakí, falalá mo e tokanga fakatāutahá. Na'á ne hoko ko ha tokotaha ongo'ingofua pea hā meiate ia e 'ofa 'a e 'Eikí. 'Oku lava ke tau tala mei he mo'ui 'a Siaosi 'Alipate Sāmitá ko e 'ofá 'oku 'ikai ko ha fo'i ongo 'oku hoko noa pē. Ko ha me'a ia 'oku ngāue'i—ma'u pē, tokanga, mo vēkeveke ke ngāue 'o tau ai pē ko e hā e me'a 'e hokó.

KO E HĀ KUÓ KE FAI 'AKI HOKU HINGOÁ?

Ko e kui tangata 'a Siaosi 'Alipate Sāmitá ko Siaosi A. Sāmita

Hili hono uiu'i 'o Siaosi 'Alipate Sāmita ki he tu'unga fakae'apose-toló, na'e ongo mo'oni kiate ia ha lēsoni mahu-'inga 'i ha'ane misi ki he'ene kui tangata ko Siaosi A. Sāmitá, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea tokoni kia Palesiteni Pilikihami 'Iongi pea na'e mālōlō 'oku kei ta'u nima pē 'a Siaosi 'Alipaté.

Na'e puke lahi 'aupito 'a Siaosi 'Alipate peá ne manatu ki he me'a ni kimui:

"Ne 'ikai ke u toe 'ilo 'e au ha me'a peá u pehē kuó u mate. Ne u sio 'oku ou tu'u 'o sítu'a ki ha anovai lahi mo faka'ofa'ofa peá u hanga ki ha 'ulu'akau. Na'e 'ikai ke 'iloa ha taha, pea 'ikai ha vaka he anó pe ha toe me'a ke 'ilo'i ai pe ne u a'u fēfē ki aí. Ne u 'ilo'i, pe hangē ne u 'ilo'i kuo 'osi 'eku ngāue 'i māmaní pea kuó u foki ki 'api. Ne u kamata fakasio holo, ke sio pe 'oku 'i ai ha taha. Na'e mahino 'oku 'ikai nofo ai ha taha ia, ka ko e ngaahi fu'u 'ulu'akau faka'ofa'ofa pē 'i mu'a 'iate aú pea mo e anovai faka'ofa'ofa 'i mui 'iate aú.

Siaosi 'Alipate Sāmita, fakafuofua ki he 1912–14

"Ne kamata ke u vakavakai holo, pea 'ikai fuoloa kuó u ma'u ha ki'i hala 'oku fou atu he loto 'ulu'akau 'a ia ne hangē ne s'i hono ngāue 'aki pea meimei pulia he musie. Ne u lue atu he ki'i halá ni, hili ha'aku lue 'i ha taimi lahi pea fononga 'o mama'o 'i he loto vaotātaá, ne u vakai atu ki ha tangata 'okú ne lue mai kiate au. Ne u fakatokanga'i ko ha tangata lahi

peá u fakavavevave atu ke a'u ki ai he na'á ku 'ilo'i ko 'eku kui tangatá ia. Ne mamafa ange ia 'i he pauni 'e tolungeau 'i he'ene kei mo'ui, ko ia mahalo 'oku mou 'ilo ko ha tangata lahi ia. 'Oku ou manatu'i 'a 'eku fiefia ke sio 'okú ne ha'ú. Ne fakahingoa au kiate ia pea na'á ku laukau 'aki ia ma'u pē.

"I he taimi ne ofi mai ai 'a e Kuitangatá kiate aú, na'á ne tu'u leva. Na'e 'uhinga 'ene tu'u ke u tu'u mo au. Pea—ko e me'a 'eni 'oku ou fie ma'u ke 'oua na'a teitei ngalo 'i he fānau tangata mo fefine kotoa—na'á ne sio fakamama'u mai kiate au peá ne pehē mai:

" 'Oku ou fie 'ilo pe ko e hā kuó ke fai 'aki 'a hoku hingoá.'

"Ne fakalau mai e me'a kotoa pē ne u fai 'o hangē ha 'ata 'i ha laá—'a e me'a kotoa pē. Ne vave 'a e foki mai 'a 'eku manatu 'o a'u ki he taimi ne u tu'u ai he feitu'u ko iá. Ne u manatu'i 'a e me'a kotoa 'i he'eku mo'ui. Ne u malimali peá u sio atu ki he'eku kuitangatá mo pehē ange:

"Kuo te'eki ke u fai 'aki ha me'a ho hingoá ke ke mā ai.'

"Na'á ne laka mai 'o fā'ofua 'iate au, pea 'i he'ene fai 'enī, ne kamata ke u toe ofo 'o 'ilo'i e feitu'u ne u 'i aí. Na'e pīponu hoku piló 'o hangē na'e hua'i ai ha kane vaí—'o viviku 'i he lo'imata 'o e fakafeta'i 'a ia na'e lava ke u tali 'aki 'ene fehu'i 'o 'ikai ke u mā" ("Your Good Name," *Improvement Era*, Mar. 1947, 139).

NA'Á NE VAHEVAHE TA'E ILIFIA E ONGOONGOLELEÍ

Na'e hoko 'a Siaosi 'Alipate Sāmita ko ha faifekau. Na'á ne meili'i ha tohi mo e fanga ki'i tohi tufa 'e tahaafe uangeau ki he kakai ta'e Siasi 'a ia na'á ne feiloaki mo kinautolu he'ene ngaahi folau 'i he vaha'a taimi ko e ta'u 'e hongofulu. Na'e fakatau mai mo e ngaahi feitu'u fakahisitōlia hangē ko e Mo'unga ko Komolá pea mo e Vao 'Akau Toputapú ke tokoni lahi ange ki hono fakamafola e pōpoaki 'o e fakamo'uí. Na'á ne ngāue mo e tefito'i ta'umu'a

ke fakahaai atu e Siasí ki he māmaní, 'i he'ene hoko ko e tokotaha ne 'omi ki ai e ngaahi pa'anga fakapule'anga mei he 'ōfisi kekelele 'o e siteiti 'o 'Iutā, palesiteni he fakataha- 'anga fakafonua, sea he poate 'a e kau talēkita 'o e ngaahi kautaha lahi, pea longomo'ui 'i hono poupou'i e fakalaka- laka fakasōsiale 'o e 'ātí mo e saienisí.

Siaosi 'Alipate Sāmita

Na'á ne lea 'o kau ki he ngāue fakafaipekaú 'o pehē: “Ko e fiefia mo e nēkeneka kotoa pē kuo fe'unga mo hono hingoá ko e ola ia hono tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo muimui ki he'ene fale'í mo e na'inaí. Ko ia, 'i he'etau laka atu ki mu'á, 'oua na'a tau fu'u loto-si'i ka tau takitaha tākiekina hotau kaungā'apí mo e ngaahi kaungāme'á ki he leleí. 'Oku 'ikai fie ma'u ke

tau faka'ita'i e kakaí, ka tau 'ai ke nau ongo'i mo mahino kiate kinautolu 'oku tau tokanga ange, 'o 'ikai ko hono 'ai ke nau hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, ka ko hono 'omai kinautolu ki he Siasí ke nau fiefia 'i he ngaahi tāpuaki ta- tau ko ia 'oku tau fiefia aí.” (i he Conference Report, Apr. 1948, 162).

TE TAU 'ALU KI HE TAPA KOTOA 'O E MĀMANÍ

Na'e tala 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita ki he kau ma'u lakanga fakataula'eikí: “Kuo pau ke tau malanga'i e ongoongoleleí ki he ngaahi fonua 'o Saute 'Ameliká 'a ia kuo si'isi'i pē 'etau a'u ki aí. Kuo pau ke tau malanga'i e ongoongoleleí ki he konga kotoa pē 'o 'Afilika kuo te'eki ke tau a'u ki aí. Kuo pau ke tau malanga'i e ongoongoleleí ki 'Ēsia. 'E lava pē ke u pehē te tau 'alu ki he tapa kotoa pē 'o e māmaní kuo te'eki fakangofua ke tau 'alu ki aí. 'Oku ou vakai atu ki Lūsia ko e taha ia e feitu'u lelei taha ki hono ako'i e ongoongoleleí 'o Sīsū Kalaisí. Pea kapau 'oku 'ikai hala 'eku ma'ú, he 'ikai ke fu'u fuoloa kuo loto e kakai 'oku nofo aí ke 'ilo ha me'a 'o kau ki he ngāue ni 'a ia kuó ne liliu ha mo'ui 'a ha kakai tokolahi. ... Ngaahi tokoua ko hotau fatongia mahu'inga tahá, ke vahevahe atu ki he fānau 'a 'etau Tamá 'a e ngaahi mo'oni tefito ko iá, mo 'ene laó mo e tu'utu'uni kotoa 'okú ne teuteu'i kitautolu ki he mo'ui ta'engatá, 'a ē 'oku 'iloa ko e ongoongoleleí 'o Sīsū Kalaisí. He 'ikai lava ke tau ma'u e ngaahi tāpuaki kotoa 'oku totonu ke tau ma'ú, kae 'oua kuo tau fai e me'a ko 'ení 'aki hotau mālohí kotoa” (i he Conference Report, Oct. 1945, 119).

'E AKO'I 'AKI E ONGOONGOLELEÍ E TEKINOLOSIA KUO FAKALELEÍ'Í

Na'e lea 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita 'i he 1946 'e hanga 'e he ngaahi fakalalakala he tekinalosia 'o fakavave'i hono langa hake e pule- 'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní: “ 'E hokohoko atu e fakaleleí 'a e fakama- fola leá pea he 'ikai ke fu'u fuoloa mei heni kuo lava 'e he kau tamaio'eiki 'a e 'Eikí mei he tu'unga malangá ni mo e ngaahi

feitu'u kehekehe 'o faka'a'u atu e pōpoakí ki he ngaahi kulupu kehekehe 'oku fu'u mama'ó 'a ia na'e 'ikai fa'a lava ke a'u ki aí. 'I he founa ko iá mo e ngaahi founa kehe, 'e ongoná 'i he tapa kotoa 'o e māmaní 'a e ongo- ongooleleí 'o Sīsū Kalaisi ko hotau 'Eikí, 'a ia ko e mālohi pē ia 'e taha ki he fakamo'uí 'i hono teuteu'i e pule'anga fakasilesitalé, pea 'e 'i ai e tokolahi 'o kimoutolu 'i heni 'e mo'ui ke sio tonu he me'a ko iá” (i he Conference Report, Oct. 1946, 6).

'E TALI 'E HE KAKAI 'E LAUI MILIONA 'A E MO'ONÍ

Na'e pehē 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita: “Kuo ui au 'e he'eku Tamai Hēvaní ... ke u 'alu ki he ngaahi feitu'u lahi 'o māmaní, pea 'oku laka hake he maile 'e miliona kuó u fononga ai talu hono ui au ki he ngāue fakafaipekaú. Kuó u fononga 'i he ngaahi fonua lahi mo honau 'eá, pea 'i he feitu'u kotoa pē ne u 'alu ki aí na'á ku 'ilo ai ha kakai lelei, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá mo'uí 'oku nau tatali mai ki he ongo- ongooleleí 'o Sīsū Kalaisí, pea ko e lauiafe, lauikilu mo e lauimiliona 'o kinautolu te nau tali 'a e mo'oni kapau te nau 'ilo'i 'a e me'a 'oku tau 'iló” (Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siaosi 'Alipate Sāmita, 135).

'E LAVA KE MA'U E MELINÓ 'I HA MĀMANI KUO FAKA'AUHA 'E HE TAÚ

Na'e ako'i 'e 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmita 'i he lolo- tonga e moveuveu 'a e māmaní 'i he Tau Lahi 'a Māmaní Hono I 'o pehē: “Neongo 'e fonu mamahi e māmaní, pea fakatahataha e 'ao fakapo'ulí he langí, pea fetapaki 'a e 'uhilá, pea ngalulu e māmaní mei loto mālie ki he tapa kotoa pē, ka 'o kapau 'oku tau 'ilo'i 'oku mo'ui e 'Otuá, pea tau mo'ui angatonu, te tau fiefia pē pea 'i ai ha nonga he 'ikai lava 'o fakamatala'i koe'uhí he 'oku tau 'ilo

'oku hōifua e 'Eikí ki he 'etau mo'uí" (i he Conference Report, Oct. 1915, 28).

Na'e hoko 'a 'Eletā Sāmita ko ha me'angāue 'i hono toe fokotu'u e ngāue fakafaifekau 'i he konitinēniti 'o 'Iulopé, hili e Tau Lahi 'a Māmaní Hono I. 'I he'ene hoko ko e palesiteni 'o e Misiona 'Iulopé, na'á ne iku-na'i e tāufehi'á mo e fakafepakí 'aki 'ene 'a'ahi ki he kau taki 'o e pule'angá mo e kau 'ētita 'o e ngaahi nusipepá. Na'á ne taukapo'i 'a hono ui 'o e kau palōfita mo'uí mo kikitē'i 'e faingata'a'ia lahi 'a kinautolu 'oku nau fakafisinga'i e akonaki 'a e kau palōfitá.

NA'Á NE AKO'I E HOKO HA LILIU LOLO-TONGA E 'TAU LAHI 'A MĀMANI HONO II

Na'e toe kāpui e māmaní 'e he taú 'i he 1942. Na'e lea 'a 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmita ki he liliu 'e lava ke 'omi 'e he ngaahi tefito'i mo'oni mo'uí 'o e ongoongolele'i:

“'Oku tau fakataha mai ki heni he pooni 'i he melino mo e lōngonoa. 'Oku lolotonga tau e māmaní. Kuo to'o e melinó mei he feitu'u kotoa pē he māmaní, pea kuo ma'u 'e he tēvoló e mālohi ki hono pule'angá. Kuo folofola mai e 'Otuá kapau te tau faka'apa'apa'i Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú—kapau te tau tauhi 'Ene fonó te Ne tau ma'atautolu mo faka'auha e angakoví, pea 'e hokosia e taimi te Ne hā'ele hifo ai 'i he langí—'o 'ikai mei he langí—ka te Ne hā'ele mai Ia mo e langí—pea 'e hoko 'a e māmaní ko ia 'oku tau nofo aí, ko ha māmaní fakasilesitiale.

“Fēfē kapau na'e 'ilo'i kotoa 'e he māmaní pea nau tui ki ai? 'Ko ha toki fu'u liliu mo'oni ia 'i he tūkunga 'oku 'i ai e fānau 'a e tangatá! 'E fetongi leva e mamahi mo e faingata'a he 'aho ní ki he fiefia! Pea ko hota fatongia ia 'i he'eta ma'u e fakamatalá ni, ke 'oatu ia ki he ni'ihi kehé” (i he Conference Report, Oct. 1942, 49).

Na'e fulikivanu mo fakatupu loto-fo'i e nunu'a 'o e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II. Na'e laka hake he fonua 'e nimangofulu na'e kau he taú, pea fakafuofua ki he kakai 'e nimangofulu mā nima miliona ne mole 'enau mo'uí. Na'e laka hake he pa'anga 'e tilioná 'a e fakamole ki he taú. Na'e lauimiliona e kakai 'i 'Iulope mo 'Ēsia ne 'ikai ma'u ha me'akai, nofo'anga, mo ha vala fe'unga. Na'e kāpui e ngaahi pule'angá mo e ngaahi 'apí 'e he loto-mamahí, tāufehi'á mo e siva 'a e 'amanakí. Na'e uesia 'e he taú e mo'uí 'a e meimei taha kotoa he māmaní.

Ko Palesiteni Sāmita ko e "Tangata 'o e Ta'ú," i he makasini ko e Time, 21 nb} Siulai 1947.

Na'e hoha'a 'a Palesiteni Sāmita ki he ha'aha'a 'o e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II 'i he māmaní. 'Oku hā he tā ko 'ení 'a hono ta'aki 'e he Kāingalotu 'i Hōlaní 'a e patetá ke 'ave ki he kāingalotu 'i Siamané.

NA'E UI IA KE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Na'e mahino lelei e tu'unga ne a'u ki ai e tāmáté mo e faka'auha 'o e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II, ka na'e mahino kia Siaosi 'Alipate Sāmita 'i he 'aho 21 'o Mē 1945 kuo 'osi hono taimi teuteú he kuo hiki ki he tu'unga na'e tomu'a fakanofó ia ki a'í 'a ia ko 'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí. Na'e 'ikai ke toe ufi hono fakahā 'e Palesiteni Sāmita hono misiona fakatāutahá 'i he'ene hoko ko ha palōfita, tangata kikitē mo e tangata ma'u fakahaá. Neongo iá, na'e fakahā 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita, ko e Pēteliake 'o e Siasí pea ko ha foha 'o Hailame Meki Sāmita mo e mokopuna tangata 'o Palesiteni Siosefa F. Sāmita, 'a e fakamatala fakakikitē ko 'ení:

Ko B. H. Löpeti, Siaosi 'Alipate Sāmita mo 'Anitelū Senisoni

“'Oku fa'a lea 'aki pē foki kuo fokotu'u hake 'e he 'Eikí ha tangata pau ke fakahoko ha misiona pau. Kuo tau fanongo kotoa kitautolu 'i hení ki hono fakamatala'i e mahu'inga makehe e talēniti 'o e kau palesiteni takitaha

'o e Siasí lolotonga honau takitaha misioná. 'Oku ou faka'amu ange na'e lava ke mamata tonu e kāingalotu kotoa 'o e Siasí ki he fakataha alēlea na'e toe fokotu'u-tu'u fo'ou ai e kau Palesitenisií. Kapau na'e 'i ai ha taimi na'e fakapapau mo'oni ai 'e hā e Laumālie 'o e 'Eikí, na'e hoko ia he me'a ko iá. Na'e fiefia 'a e taha kotoa na'e 'i aí. Na'e 'ilo'i ta'e toe veiveiua 'e he taha kotoa na'e 'i aí, 'a e tonu mo'oni e me'a na'e faí.

“'Oku 'ikai 'a'aku ke talaatu 'a e misiona pau 'oku hanga mei mu'a kia Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmitá. Neongo iá, ka 'oku ou 'ilo 'eni, 'i he taimi ko 'eni 'i he hisitōlia 'o e māmaní, kuo te'eki ai ha fie ma'u lahi [o] e 'ofá 'i he lolototonga 'o e tangatá 'o hangē ko hono fie ma'u 'i he 'aho ní. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku ou 'ilo 'eni, kuo te'eki ai ha tangata kuó u maheni mo ia 'oku 'ofa lahi ange 'i he fāmili 'o e tangatá, fakakātoa mo fakafa'i-tuitui, 'o hangē ko Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmitá. 'Oku fu'u mahu'inga makehe kiate au e hoko fakataha mai 'a e ongo me'a ni, ko e fie ma'u 'o e 'ofá, mo 'ene 'i he kau palesitenisií he taimi nī” (i he Conference Report, Oct. 1945, 31–32).

Ko e Kau Palesitenisií 'Uluakí: J. Lūpeni Kalake, Siasosi 'Alipate Sāmita mo Tēvita O. Makei

NA'Á NE 'AVE HA FAKAFOFONGA 'O E MELINÓ

Hili hono fakafoki e kau faifekau ki honau 'apí ki-mu'a 'i he Tau Lahi 'a Māmani Hono II na'e 'ikai ke toe sio ha Kāingalotu tokolahi ki ha fakafofonga 'o e Siasí 'i ha ngaahi ta'u lahi, kae tautautefito ki he ngaahi pule'anga 'o 'Iulopé. Na'e hoha'a 'a Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita ki he Kāingalotu ko iá. Na'e 'ikai ke lava 'o a'u tonu 'a Palesiteni Sāmita kiate kinautolu 'i he 'osi 'a e taú, ka na'á ne fekau 'a 'Eletā 'Eselā Tafu Penisoni ke vakai'i pe ko e hā ha founga 'e lava ai e Siasí 'o tokoni'i kinautolú mo e lahi e tokoni te nau fie ma'ú. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Penisoni e me'a na'á ne mamata ki aí:

“He 'ikai ke u toe fakamatala'i atu he 'ahó ni e fakalififu 'o e taú, he 'oku 'ikai ko e tau fakaesinó 'a e kovi

tahá ka ko e ha'aha'a ko ia 'o e taú 'e muimui maí: hangē ko hono li'aki e ngaahi fakangatanga ki he 'ulungāanga ma'á mo fakalotú, ko e fakautuutu 'o e fai angahalá, mahakí; ko e lahi e mate kei valevale 'a e fānaú; mo e faingata'a kotoa pē 'oku tupu mei he hongé, mahakí, mo e anga 'ulí. Na'a mau mamata ki he ngaahi me'a ni 'i he feitu'u kotoa pē. Na'a mau sio ki hono lōmekina 'o e ngaahi pule'angá, 'o nau fu'u tō lalo faka'ekonōmika mo'oni. Na'a mau 'ilo'i he'emaui tū'uta atú 'a e faingata'a ke fai ha telefoni mei Lonitoni ki he'etau ngaahi misiona lahi 'i he konitinēnití. Na'e 'ikai ke mau lava 'o telefoni ki Hōlani, tukukehe ange e ngaahi fonua hangē ko Pōlani mo Sekisolovākia, mo e ngaahi pule'anga kehé. Na'e pule'i fakakautau 'a e meimei fefononga'aki kotoa pē. ...

“'Oku ou tui he 'ikai ke toe ngalo 'iate au 'a e ngaahi fuofua fakataha mo e Kāingalotú. Kāinga, na'a nau fu'u faingata'a'ia mo'oni. Na'a mau fifili pe 'e anga fēfē ha'anau talitali kimautilú, pea ko e hā e me'a te nau faí. Te nau loto mamahi nai? 'E 'i ai nai ha tāufehi'a? Te nau fakafepaki nai ki he Siasí? 'Oku ou manatu lelei ki he'emaui fuofua fakataha 'i Kalasiluá. Na'a mau 'alu ki Siamane, 'i he hili 'emaui 'a'ahi ki Pelisiume, Hōlani mo e ngaahi fonua 'o Sikenitinēviá. Ne mau a'u ki he feitu'u ne fai ki ai e fakatahá, 'a ia ko ha fale kuo maumau'i hano kongá 'e he pomú pea tu'u ki loto 'i he feitu'u na'e fakatapatapu'i. Na'e 'osi fakataha hake e Kāingalotú 'i ha houa 'e ua 'o tali kimautilu mo e 'amanaki lelei te mau 'alu ange koe'uhí he na'a nau fanongo ngalingali te mau 'i ai ki he konifelenisií. Ko e toki fuofua taimi ia he'eku mo'uí ke u sio ai ki ha fu'u kakai tokolahi 'oku nau tangi he'emaui lue hake ki he tu'unga malangá, 'i he'enaui 'ilo'i ko e 'osi 'eni ha ta'u lahi 'e ono pe fitu, ko 'ene toki a'u mai 'eni 'o hangē ko 'enaui laú ha kau fakafofonga mei Saione kiate kinautolu. Na'a nau fie ma'u pē ke ki'i lōloa 'a e fakatahá pea 'i he'ene tukú, na'a nau kole mai ke mau 'alu ki he matapaá 'o lulululu mo e taha kotoa 'e hū atu mei he fale kuo maumau'i 'e he pomú. Ne mau fakatokanga'i hanau ni'ihi tokolahi, ko e 'osi pē 'enaui uluaki takai mai he lainé ne nau toe foki kimui 'o ha'u tu'o ua mo tu'o tolu, ko'euhí ko 'enaui fu'u fiefia ke lulululu mo kimautilú. 'I he'eku vakai atu ki he Kāingalotu tokolahi ko 'eni 'oku ongosia, tea mo tutue honau fofongá, mahae-hae honau valá, pea 'i ai mo honau ni'ihi ne 'ikai hanau sū, ka na'e lava ke u sio 'oku fotu mei honau fofongá 'a e maama 'o e tuí 'i hono fai 'enaui fakamo'oni ki hono faka-'Otua 'o e ngāue 'i he ngaahi 'aho kimui ní, mo fakahaa'i 'enaui hounga'ia 'i he ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí” (i he Conference Report, Apr. 1947, 153–54).

Na'e hiki hake e tokolahi 'o e kau faifekau taimi kakatō 'a ē ne tō lalo 'i he taimi taú mei he toko 386 'i he 1945 ki he toko 5,800 tupu 'i he 1951.

NA'Á NE FE'ILOAKI MO E PALESITENI 'O E 'IUNAITETI SITEITÍ

Ko Palesitani Siaosi 'Alipate Sāmita mo e Palesitani 'o e 'Iunaiteti Siteití ko Palesitani Heuli S. Tulūmeni

Na'e fu'u 'ilonga mo'oni 'i he ngaahi ta'u 'o e 1940 'a e tāufehi'á, siva e 'amanakí mo e loto-mamahí. Na'e fakafefeka'i e loto 'o e kakai tokolahi 'e he Tau Lahi 'a Māmani Hono II. Na'e tutui atu e 'ofa 'a Palesitani Siaosi 'Alipate Sāmitá ki he ni'ihí kehé 'i he uhouhonga 'o e ngaahi faingata'á. Ko ha tangata ia kuo fakatukupaa'i 'ene mo'uí ki he 'Eikí mei he ngaahi lotu kuo fuoloa e po'ulí mo e ngaahi ta'u 'o e ngāue tokoni ma'á e ni'ihí kehé. Ka kuó ne hoko he taimí ni ko e palōfita 'a e 'Otuá. Na'á ne fakafonu e kā 'e hivangofulu he lēlué 'i he me'akai mo e vala ke 'ave ma'á e Kāingalotu faingata'a'ia 'o 'Iulopé. Na'e fai ha 'aukai makehe pea tānaki mo ha pa'anga 'o 'ikai ngata pē 'i hono tokoni'i 'aki e kāingalotu 'o e Siasí ka na'e toe kau ai mo e ni'ihí kehé. Na'e toe fakaava ha ngaahi misiona pea fokotu'u mo ha ngaahi misiona fo'ou. Na'e fakamatala'i 'e Palesitani Sāmita 'i ha'ane 'a'ahi ki he palesitani 'o e 'Iunaiteti Siteití he taimi ko 'ení 'o pehē:

“Ne u 'alu 'o fakafofonga'i e Siasí 'i he 'osi 'a e taú, ke talanoa mo e palesitani 'o e 'Iunaiteti Siteití. Na'á ne talitali lelei au 'i he'ema fe'iloakí—he ne u 'osi fe'iloaki mo ia kimu'a—peá u pehē ange: “E Tangata'eiki Palesitani 'oku ou ha'ú pē ke fakapapau'i meiate koe pe ko e hā ho'o fakakaukaú kapau kuo mateuteu e Kāingalotú ke fakafolau ha me'akai mo e vala mo e nāunau mohenga ki 'Iulope.”

“Na'á ne mamali mo sio mai kiate au 'o pehē mai: ‘Ko e hā 'okú ke fie 'ave ai ia ki aí? 'Okú 'ikai ke fu'u lelei 'enau tu'unga fakapa'angá.’

“Na'á ku talaange: ‘Okú 'ikai ke mau fie ma'u 'enau pa'angá.’ Na'á ne sio fakamama'u mai kiate au pea 'eke mai: ‘A ia ko ho'o 'uhingá ke 'ave pē ia ma'anautolu?’

“Ne u pehē ange leva: “Io, te mau foaki ia ma'anautolu. He ko homau ngaahi tokoua mo e tuofāfine kinautolu 'oku nau faingata'a'ia. Kuo tāpuekina kimautolu 'e he 'Otuá 'aki ha me'a lahi, pea te mau fiefia ke 'ave ia kapau te mau ngāue fakataha mo e pule'angá.’

“Na'á ne pehē mai leva: ‘Okú ke fai e me'a 'oku totonú,’ peá ne toe pehē mai, ‘te mau fiefia ke tokoni'i kimoutolu 'i ha fa'ahinga founa pē te mau lavá.’

“Ne tu'o lahi ha'aku fakakaukau ki he me'a ko iá. Hili ha'ama tangutu ai 'i ha ki'i taimi nounou, na'á ne toe pehē mai: ‘Ko e hā hono lōloa ha'amou teuteu'i 'eni ke māú?’

“Na'á ku talaange: ‘Kuo 'osi maau ia.’

“Okú ke manatu'i na'e faka'auha 'e he pule'angá 'a e me'akai pea 'ikai toe tō e kēleni he lolotonga e taú, ka na'á ku talaange kiate ia:

“Tangata'eiki Palesitani, lolotonga hono fale'i 'e he 'ōfisi pule 'i Uāsingatoní ke faka'auha e me'akai, ne mau langa ha ngaahi fale 'o fakafonu'aki e kēleni, pea fakatokolahi 'emau tākanga monumanú mo e fanga pulú, pea ko e me'a pē 'oku mau fie ma'u he taimi ní ko e ngaahi me'alele mo e vaka ke 'ave ai ha me'akai fe'unga, vala mo e nāunau mohenga ki he kakai 'oku faingata'a'ia 'i 'Iulopé. 'Okú 'i ai 'emau kautaha 'i he Siasí [‘a e Fine'ofá] kuo nau 'osi ngaohi ha 'ū kafu vavae 'oku laka hake 'i he ua afé.’

“... Ko hono olá na'e tokolahi ha kakai ne nau ma'u ha vala māfana mo e mohenga mo e me'akai 'o 'ikai ha toe tatali. Pea ko e vave ange pē ko ia hono ma'u e 'ū me'alelé mo e vaká, na'a mau lava ke 'ave 'a e me'a na'e fie ma'u ki 'Iulope” (i he Conference Report, Oct. 1947, 5–6).

Palesitani Siaosi 'Alipate Sāmita

‘OKU FAKAFIEMĀLIE’ E HE ‘OFÁ E ONGOSIÁ

Na’e ‘iloa ‘a Palesiteni Siasoi ‘Alipate Sāmita ko ha tangata na’e ‘ofa mo’oni mo tokanga ki he taha kotoa pē, tautautefio ki he taimi na’a nau fie ma’u lahi taha ai ‘a e tokoní. Na’e vahevahe mai ‘e ‘Eletā Sione A. Uitisou ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Epeleli 1951, hili ha kī’i taimi nounou mei he mālōlō ‘a Palesiteni Sāmitá, ‘a e me’á ni:

“Kuo ‘i ai ha ngaahi me’a lahi ‘oku ou manatu ki ai, lolotongā e ngaahi me’a ne hoko ‘i he ngaahi ‘aho si’i ko ‘ení. Ne u tangutu ‘i hoku ‘ōfisí kuó u hela’ia hili ha ‘aho ngāue lahi ‘i ha ho’atā efiāfi māfana mo vela ‘i ‘Aokosi pe Sepitema. Ne ‘i ai ha fetōkehekehe fakāngāue ‘i he loto’i ‘Univēsiti ‘o ‘Tutaá kae toe kovi ‘akí ko hono hanga ‘e he ngaahi fili ‘o e ‘univēsiti’ ‘o ‘ai ke hoko ia ko ha me’a fakamā fakavaha‘apule‘anga. Na’e ui mai ke u tokoni ki he ni’ihi kehe ne nau feinga ke toe fakafoki e akó mo ‘ene ngāue ki he tūkunga totonú. Ko e tu’o tolu ‘aki ia hono fekau’i au ke ngāue ma’a hoku siteití ‘i he tu’unga pehē. Na’á ku fu’u hela’ia. Na’e fai ange ha tukituki he taimi ko iá ‘i he matapaá, pea hū ange ‘a Siasoi ‘Alipate Sāmita. Na’á ne pehē mai, ‘Ko e ‘ai eni ke u foki ki ‘api hili ‘eku ngāue he ‘aho ní. Ne u fakakaukau mai kiate koe mo e ngaahi palopalema ko ia ‘oku fie ma’u ke ke fakalelei’i. Na’á ku ha’ú ke fakafiemālie’i mo tāpuaki’i koe.’

Na’e fe’iloaki ‘a Palesiteni Sāmita mo Hēleni Kela ‘i he Hōtele ‘lutā ‘i he 1941. Na’e fakatupu ‘e he la’aá ha lavea ki he fofonga ‘o Siasoi ‘Alipate Sāmitá ‘i he’ene kei ta’u hongofulu mā valú lolotongā ‘ene hoko ko ha tokotaha savea he halanga lēlué. Na’e uesia ai ‘ene sió ‘i he toenga ‘o ‘ene mo’uí.

‘ikai ke u toe ongo’i hela’ia” (‘i he Conference Report, Apr. 1951, 99).

“Ko e anga ia ‘o Siasoi ‘Alipate Sāmitá. [Ko ia pē ‘a e tokotaha ‘i hoku ngaahi kaungāme’a tokolahi ‘i he siteití mo mama’o atu aí, tukukehe ha ni’ihi tokosi’i ‘i hoku ngaahi kaungāme’a fafalé, na’á ne tuku ha taimi ke foaki mai kiate au ‘a e ‘ofa mo e tokoni ki he ngāue na’á ku teuteu atu ke faí]. Na’e hounga ia kiate au; pea he ‘ikai pē ke toe ngalo ia ‘iate au. Na’á ma talanoa ‘i ha kī’i taimi nounou; pea ma māvae, pea ‘alu ia ki hono ‘apí. Na’e fiefia hoku lotó. Na’e

‘OKU FEKUMI E ‘OFÁ KI HA FA‘AHINGA FAINGAMĀLIE PĒ KE FAI AI HA TOKONI

Ko ha tokotaha poupou mālohi ‘a Siasoi ‘Alipate Sāmitá ki he Sikauti ‘a e Fānau Tangata ‘o ‘Ameliká.

“Na’e ‘i ai ha taimi ‘e taha na’e foki mai ai ‘a [Siasoi ‘Alipate Sāmita] mei ha fakataha. Na’á ne ha’u fakataha mo e ‘ofefine ‘o Palesiteni Hiipa J. Kalānité. Na’á ne fakamatala ki he sio atu ‘a [Siasoi ‘Alipate Sāmita] ki he tafa’aki ‘e tahá ‘oku ‘i ai ha fa’ē kei talavou mo ‘ene fānau ‘oku ‘ātakai’i ‘aki e ‘ū katoletá. Na’á ne ongo’i ke ‘alu ‘o talanoa ki ai pea ‘eke pe ko e hā ha tokoni te ne faí.

“ ‘Na’e tuaiekemo e lue atu ‘a Palesiteni Sāmita ‘o talanoa ki he fa’ē kei talavou. Na’á ne foki mai ki homa nofo’angá ‘o pehē mai, “ ‘Io, ‘oku tonu pē me’a ne u mahaloí. Na’á ku sio ki he’ene tikité ‘o ‘ilo, ko ha fononga lōloa ‘oku fai ‘e he fa’ē kei talavou. ‘Oku ‘ikai mahino kiate au pe ko e hā na’e ‘ikai ke ‘ai ai ‘e he tangata na’á ne fakatau ange e tikité ha hala ‘oku toe lelei ange ki he’ene fonongá. He kuo pau ke kī’i fuoloa ‘ene tali ‘i ‘Okiteni mo Sikākou. Ko ‘ene tikité ‘eni pea te u hopo ‘i ‘Okiteni ‘o sio pe te u lava ke liliu ‘ene halanga lēlué ke ‘oua ‘e tali fuoloa ‘i ‘Okiteni mo Sikākou.” ’

“Na’e hopo ‘a Palesiteni Sāmita he taimi pē na’e tau ai e lēlué ‘o liliu e halanga lēlué ‘a e fa’ē kei talavou ke lava ‘o toe fiemālie ange ‘ene fonongá. Ko e anga ia e fa’ahinga tokanga na’e fai ‘e he tangatá ni ma’á e ni’ihi kehé” (Bassett, *New Era*, Jan. 1972, 52).

‘OKU KUMI TAIMI PĒ ‘A ‘OFÁ MA’Á E NI’IHI KEHÉ

“ ‘Na’e fakavave atu ... ‘a [Palesiteni Siasoi ‘Alipate Sāmita] ‘i ha fononga ki he Hihifo Lotolotó, ke ma’u e lēlué mo hono ta’ofi ia ‘e ha fa’ē mo ‘ene fānau iiki ‘e toko fā koe’uhí ke lava ‘ene fānau ‘o ma’u ha fai-ngamālie ke lulululu mo ia. Na’e ‘i ai ha taha na’á ne faitaa’i e me’a na’e hokó, pea ‘ave ha tatau kia Palesiteni Sāmita mo e fakamatala ko ‘ení:

‘I hono fakatapui ‘o e maka fakamanatu “Ko e Feitu’ú ‘Eni”

“Oku ou 'oatu e la'i taá ni koe'uhí he ko ha fakatātā ia 'o e tangata 'oku mau tui ko koe ia. Ko e 'uhinga 'oku mau mata'ikoloa 'aki iá koe'uhí, neongo ho'o femo'uekiná, pea mo ho'o fakavavevave mai 'i ho'o kaá ke ma'u ho'o lēlué, na'á ke kei tuku taimi pē ke lulululu kotoa mo e ki'i fānau he fānau ko 'eni'” (D. Arthur Haycock, “A Day with the President,” *Improvement Era*, Apr. 1950, 288).

'OKU FAKATATAU PE 'A E FIEFIÁ KI HE LAHI 'O E 'OFÁ MO E NGĀUE TOKONÍ

Na'e ma'u 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita 'a e ongo fakalānglāngi mā-'olunga taha 'o e kau taki sikautí mei he Sikauti 'a e Fānau Tangata 'o 'Ameliká.

mai 'e he folofola 'a 'etau Tamai Hēvaní 'oku 'ikai ke mo'oni e 'ofa 'a e tokotaha 'okú ne pehē 'oku 'ofa ki he 'Otuá ka 'oku 'ikai ke 'ofa 'i hono tokouá” (*Relief Society Magazine*, Dec. 1932, 709).

NA'Á NE MA'U HA VĪSONE MO E ANGA'OFÁ KI HE KAKAI TOTONU 'O 'AMELIKÁ

Ko Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita mo e kau 'Initia Navahō, 23 'Okatopa 1948

Na'e ako 'aki 'e 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmita, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá 'o pehē: “Oua na'a ngalo neongo e lahi 'o e pa'anga te mou foakí, mo e lahi ho'omou holi ki he ngaahi me'a 'o e māmaní ke mou fiefia aí, 'e makatu'unga ho'omou fiefiá mei ho'omou 'ofa faka-Kalaisí, angaleléi mo e 'ofa 'iate kinautolu 'oku mou feohi 'i he māmaní. Kuo fakamahino

Na'e lea 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, ki he tokanga 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita ki he hako 'o Lihái 'a ia ko e kakai totonu 'o 'Ameliká:

“'I he kamata ke tupulaki 'ene 'ofa lahi ki hono kāingá 'o a'u ki ha manava'ofa lahi, na'á ne mamata 'i ha vīsona ki ha kakai pau ne 'alu hifo mei he feitu'u 'iloa ko Selusalema ki Selikō 'o tō ki he nima 'o e kau kaiha'á. Na'á ne mamata kiate kinautolu kuo to'o honau kofú pea lahi mo honau ngaahi kafó. Na'á ne mamata ki he'enu li'ekiná mo 'enu masivá. Na'á ne mamata ki ha kau taula'eiki ne fou mai ai 'o nau sio ki he'enu faingata'a'ia pea nau afe kinautolu ki he kauhala 'e tahá. Na'á ne mamata ki ha kau Līvai fakaeonopōnī ne nau omi 'o mamata ki he me'a tatau pea nau afe kinautolu ki he kauhala 'e tahá. Na'e fakapapau'i 'e Palesiteni Sāmita kuo taimi ke fai ha me'a 'oku 'aongá ma'á e kakai 'Initia ko 'eni kuo nau mo'ua he faingata'á. Na'á ne 'ilo'i kuo taimi ke ha'ihai honau ngaahi kafó, pea lilingi ki ai mo e loló.

“Na'á ne 'alu kia Palesiteni Hiipa J. Kalānite, (na'e kei 'i he Fakataha Alēlea 'a e Toko Hongofulu Mā Uá 'a Palesiteni Sāmita he taimi ko iá), 'o kole ha ngofua ke ne fai ha ngāue ma'á e kakai 'Initia pea na'e tali. Na'e fokotu'u ha kōmiti pea kamata māmālie pē e ngāue 'o hangē pē ko e ngaahi polokalama lahi kuo fakahokó” (“Elder Kimball Tells of President Smith's Concern for His Lamanite Brethren,” *Church News*, 11 Apr. 1951, 11).

NA'E A'U 'ENE 'OFÁ KI HE KAKAI NE MAVAHÉ MEI HE SIASÍ

Na'e fu'u tokanga lahi 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita ki he kakai kuo nau mavahe mei he Siasí, pea na'á ne kumi kinautolu 'o fakahaa'i ange 'enu fehālākí. 'Oku fakafongai atu 'e he me'á ni ha taha 'o e me'a na'e hokó. Na'e 'i ai ha kakai tokolahi ne mavahe mei he Siasí 'o fokotu'u hanau siasi. Na'a nau ta'e fiemālie ki he ni'ihī 'o e kau takí pea nau fakakaukau ke nau fai tu'tutu'uni pē kinautolu ki he me'a ne hokó. Na'e fai 'e Palesiteni Sāmita ha 'ahi fakahisitōlia ki he kulupu ko 'eni 'i he 1946. Na'á ne fe'iloaki 'o lulululu mo kinautolu, pea lea kiate kinautolu pea lotu mo tangi koe'uhí ko kinautolu. Na'a nau ongo'i 'ene 'ahi angé. Na'á ne sio mo ngāue hangē ha palōfitá. Na'a nau 'ilo ko ha palōfita ia. Na'e ongo ki he kakai 'e toko tahaafe uangeaú 'a e a'u ange kiate kinautolu 'a e malama 'o e 'ofa 'a Kalaisí mei he pani 'a e 'Eikí pea ne nau toe foki leva ki he malu 'o e Siasí 'a ia na'a nau mavahe mei aí.

Ko Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmīta mo e fefine 'eti faiva ko 'Ana Palaiti, 'i he 1949

NA'Á NE FAKATOKANGA KI HE NGAAHI FAKAMAAU 'O E 'AHO KIMUI NÍ

Koe'uhí ko e 'ofa lahi 'a Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmīta ki he fa'ahinga 'o e tangatá, na'e 'ikai ke ne fakalongolongo ta'e tala e ngaahi fakamaau te ne lōmekina e māmaní kapau he 'ikai ke fakatomala hono kakaí. Na'á ne lea 'i he mālohi mo e mafai 'o hangē pē ko 'Ilaisiá. Na'e 'i ai ha me'a 'e taha na'á ne fakatokanga mai ai: “Kapau he 'ikai ke fai ha fakatomala fakavavevave, 'e vavé ni ha tō mai 'a e ngaahi faingata'á ki he fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá” (‘i he Conference Report, Apr. 1950, 169).

Na'á ne loto-to'a hangē ko 'Apinetá, 'a ia na'á ne kikitē'i e nunu'a 'o e fa'ahinga angakovi peheé 'i he taimi na'e fehangahangai ai mo e fakaangá mo e lau'ikovi'i. Na'e lea 'a Palesiteni Sāmīta 'o kau kiate kinautolu na'a nau tuku hifo e Palōfita ko Siosefa Sāmítá 'o pehé, “‘E 'ikai toe manatua 'a [kinautolu] pea 'e foki honau sinó ki he kekelelé, pea kapau kuo te'eki ai ke foki ki ai, he 'ikai teitei mole 'a e ha'aha'a 'o honau ongoongo koví, lolotonga iá 'e kei pipiki ai pē ki he hingoa 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmítá 'a e nāunau mo e faka'apa'apa mo e faka'e'i'eiki mo e loto-to'a mo e mateaki na'e hā meiate iá 'o ta'engata” (‘i he Conference Report, Apr. 1946, 181–82).

'OKU PUKE FAKALAUMĀLIE 'A E MĀMANÍ

Na'e fakatokanga mai 'a Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmīta

“‘Oku puke 'a e māmaní. 'Oku 'ikai ko e fuofua taimi 'eni ke puke aí. Ka kuo tu'olahi 'ene fou mai he ngaahi me'a pehē kehekehe. Na'e 'i ai ha ngaahi taimi ne faka'auha ai e ngaahi pule'angá koe'uhí ko e fai angahala 'a e kakai na'e nofo aí. Kuo folofola mai e 'Eikí 'i he kuonga kotoa pē ki hono kau takí mo e kau faiako kuo tataki fakalaumālié, ka 'i he taimi 'oku fakafisi ai e māmaní ke tokanga ki ai hili hono ako'i totonú, 'okú ne fakahaa'i ki he'etau Tamai Hēvaní 'oku Ha'ana 'a e māmaní —'a ia ko

hotau tauhí—“Oku 'ikai ke mau fie ma'u koe. Te mau fai-teliha pē ki he me'a te mau fai.’

“Ka ko e me'a pangó, he 'oku 'ikai ke fakatokanga'i 'e he kakai 'oku fakakaukau peheé 'oku nau holoki ai e lahi 'o e ngaahi me'a te nau a'usia 'i he mo'uí, kae teuteu atu ki he ngaahi me'a fakamamahi 'e hoko mai kiate kinautolu” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1949, 167).

Ko Palesiteni Siasoi 'Alipate Sāmīta mo hono ongo tokoní, Tēvita O. Makei mo J. Lūpeni Kalake

KUO TOKOLAHI HA NI'IHI KUO NAU MAVAHE MEI HE TUI MO'ONI KI HE 'OTUÁ

Na'e lea 'a Palesiteni Sāmīta ki he holo 'a e tui ki he 'Otuá pea mo e misiona fakalangi 'o Sīsū Kalaisí:

“Ko e me'a ngali kehe ia 'a e faingata'a ki ha kakai tokolahi ke tui 'oku 'i ai ha 'Otuá. 'Oku tokolahi ha ni'ihi 'oku fakafepaki kia Kalaisi, ka 'oku lava ke nau tui ki ha fa'ahinga me'a pē te ke lava 'o fakakaukau ki ai pea taukave'i 'e me'a 'oku nau tui ki aí, ka 'oku ou fie tala atu he 'ahó ni kiate kimoutolu, 'oku fakafepaki e kongá lahi taha 'o e kakai 'i he māmani 'oku tau nofo aí kia Kalaisi, kae 'ikai ko e kau muimui 'o Kalaisí. Ko e ni'ihi tokosi'i pē he kau tui faka-Kalisitiané, 'oku nau tui mo'oni ki he misiona fakalangi 'o Sīsū Kalaisí.

“Ko ia, ko e hā leva hono olá? Kuo tafoki e kakai mei he 'Eikí pea he 'ikai ke Ne lava 'o tāpuaki'i kinautolu 'i he taimi 'oku nau fakafisinga'i ai e tāpuaki” (‘i he Conference Report, Apr. 1948, 179).

Na'e kau 'a Siasoi 'Alipate Sāmīta he Kau Taki Mā'olunga na'e vahe ke fakatau mai mo fakatolonga e ngaahi feitu'u fakahisitōlia mo mahu'inga 'o e Siasi. 'Oku 'asi 'i he tā ko 'eni 'a Lusi Utalafí Sāmīta 'oku tu'u 'i 'olunga he Mo'unga ko Komolá mo Pilini T. Sekitoni, 'a ia ko e tokotaha ia na'á ne mei ma'u kotoa e fo'i mā'olungá. Na'e faifai pea toki ma'u kotoa 'e he Siasi e kongá fonua takatakai he Mo'unga ko Komolá, kau ai mo e fo'i mā'olungá 'i he 1928.

Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, University of Utah

KUO MANAKOA ANGE 'A E LOÍ 'I HE MO'ONÍ

Na'e pehē 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita: "Na'e fakamatala ha taha 'o kau ki he kakai 'o e māmaní 'o pehē, te nau tui ange kinautolu ki he loí 'o nau mala'ia ai 'i ha'anau tali e mo'oni. Ko e taha ia ha fakamatala fakatu'utāmaki, ka 'oku ou tui 'e lava 'o fakamo'oni'i ko ha mo'oni ia. 'Oku 'ikai ha me'a 'i he māmaní 'e fakama-mahi pe fakatu'utāmaki ange ki he fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ka ko e tāufehi'á, filifilimānakó, hu'u'uhú, mo e fa'ahinga tō'onga mo'ui 'oku fai 'e ha kakai 'e ni'ihí ki honau kāingá, ko e ta'e 'ofá" (i he Conference Report, Oct. 1949, 5).

'OKU 'IKAI KO HA TŪKUNGA KE SIVA AI E 'AMANAKÍ

Na'e fakatokanga mai 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita ki he ngaahi nunu'a 'o e ta'e mā'oni'oni 'a e māmaní, ka na'á ne 'omi mo e 'amanaki lelei ki ha founga 'e lava ke hao ai: "Oku ou manavasi'i 'e hoko mai e kuonga, te tau fepaki ai mo e ngaahi faingata'a lahi 'e laka ange ia he ngaahi faingata'a 'o e tau lahi na'e hokó [Tau Lahi Hono II 'a Māmaní], 'o kapau he 'ikai ke tau 'ilo ha founga ke fakahaofi ai hono faka'auha e fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'i ha ngaahi fakatamaki tupu mei he ta'e tokangá, pe ko 'etau ui ki he kakai 'o e māmaní ke fakatomala mei he'enu angahalá pea tafoki mei honau ngaahi hala koví. Ka te tau lava pē 'o hao mei ai 'o ka tau loto ki ai; ka kuo pau ke tau takitaha fai 'ene kongá, pea 'e lava leva ke ta'ofi" (i he Conference Report, Oct. 1946, 149).

KUO PAU KE FAI 'I HE FOUNGA 'A E 'EIKÍ KAE HAO AI MEI HE FAINGATA'Á

Hili e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II 'i he 1945 pea foki e kau taú ki honau ngaahi fonuá, na'e fakakaukau mo fakataha pea fealea'aki e kau taki 'o e ngaahi pule'angá ke fa'u ha ngaahi talite, lao mo ha aleapau. Na'e 'i ai e 'amanaki lahi ki ha melino 'e tolongá. Ka na'a nau kumi ki he melinó 'i he founga 'a e māmaní—ke fakalelei'i e ngaahi palopalema 'o e taú 'aki e ngaahi me'a faka-politikí. Na'e lea mahino mo fakapapau mai ha le'o 'e taha 'i he lolotonga e kei puputu'u fakavaha'apule'anga he langalanga fo'ou, alea fakalaó mo e ngaahi palōmesi fakaetangatá. Ko e le'o ia 'o e 'Eikí ne fakafou mai 'i He'ene palōfitá. Na'e lea 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmita 'o pehē: "Te tau lava 'o fa'u e laó 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmaní ka he 'ikai ke ne lava 'e ia 'o 'ai e tangatá ke mo'ui angatonu. 'Oku fie ma'u ke fakatomala e kakai 'oku 'i he fakapo'ulí mei he'enu ngaahi angahalá, fakatonutonu 'enu mo'ui pea mo'ui

angatonu 'aupito kae lava ke nau fiefia 'i he laumālie 'o 'etau Tamai Hēvaní" (i he Conference Report, Sept.–Oct. 1949, 6).

KO E LAUMĀLIÉ PĒ 'E LAVA AI 'E HE TANGATÁ 'O FOKOTU'U HA MELINO 'E TOLONGÁ

Na'e fakatokanga fuoloa mai 'a 'Eletā Siaosi 'Alipate Sāmita, 'i he'ene hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá kimu'a pea toki hoko e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II 'o pehē: "Oku fu'u lahi 'a e puputu'ú 'i he māmaní pea he 'ikai pē ha toe founga ia ke ne to'o atu e me'a ni ka ko e mālohi pē 'o 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku holo e poto 'o e māmaní, pea kuo fakahoko e folofolá, 'oku fekumi kotoa e kau tangata poto 'o e 'aho ní, ki hono fa'u ha ngaahi lao ke ma'u ai ha tu'unga lelei ange mo ha mo'ui 'oku fakafie-fia angé ki he fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Te nau lava pē 'o feinga he founga ko iá ka he 'ikai ke tolonga ia, 'o kapau he 'ikai tui e tangatá ki he 'Otuá, mo mahino kiante kinautolu e taumu'a 'o e mo'ui. Kuo pau ke tomu'a fakatomala e kakai 'o e māmaní mei he'enu ngaahi angahalá pea toki 'oatu 'e he 'Eikí kiante kinautolu 'a e melino mo e fiefia 'oku nau fie ma'ú. He 'ikai ke toe 'i ai ha palani ia 'e lelei ange ai" (i he Conference Report, Apr. 1934, 27).

Ko Palesiteni Sāmita mo e Sikauti 'a e Fānau Tangatá, 14 Fēpueli 1950

Na'e lea 'a Palesiteni Sāmita 'i ha ngaahi ta'u kimui 'i he 'osi 'a e Tau Lahi 'a Māmaní Hono II 'o pehē: "Kuo hanga 'e he tau fakalilifu ko 'eni 'o e māmaní 'o fakafonu'aki e kakai e fetāufehi'a'akí, pea 'oku 'ilonga lelei hono nunu'á 'i he taha kotoa pē. He kuo 'ikai ke kei lava 'e he fānau ia 'a e tangatá 'o ma'u ha fiamālie 'i hono alea'i 'o e melinó. Ko e hā hono 'uhingá? He 'oku 'ikai ke nau ma'u e Laumālie 'o e 'Otuá; pea he 'ikai pē ke nau teitei loto-taha kinautolu kapau he 'ikai ke nau ma'u ia. 'Oku tau 'ilo'i ia, ka 'oku 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he māmaní" (i he Conference Report, Apr. 1948, 180).

NA'E TATAKI FAKALANGI 'E HE 'OTUÁ 'A E KONISITŪTONE 'O E 'IUNAITETI SITEITÍ

Na'e pehē 'e Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita: "Oku mou 'ilo'i, peá u 'ilo'i, 'oku 'i he Ngaahi Fekau 'e Hongofulú 'a e finangalo 'o 'etau Tamai Hēvaní, pea 'oku ou hounga'ia he ngaahi lao fakapule'angá kae pehē foki ki he ngaahi fono kuo 'omi 'e he 'Otuá ma'atautolu. 'Oku ou ongo'i ha'isia ke talangofua ki he ngaahi akonaki 'o e Ngaahi Fekau 'e Hongofulú. 'Oku ou ma'u mo e ongo'i tatau ke ha'isia mo poupou'i e Konisitūtone 'o e 'Iunaiteti Siteití 'a ia na'e ma'u mei he tupu'anga tatau na'e ma'u mei ai e Ngaahi Fekau 'e Hongofulú. Kapau he 'ikai lava ke 'ilo'i 'e he kakai 'o e fu'u pule'angá ni e ngaahi me'á ni pea nau fakatomala, pea 'e lava pē ke mole 'a e tau'atāina 'oku nau fiefia ai he taimi ní, pea mo e ngaahi tāpuaki lahi 'oku tau ma'ú" (i he Conference Report, Apr. 1949, 169).

Ko Palesiteni Sāmita mo e tohi manatu e Sikauti 'a e Fānau Tangatá

KUO PAU KE TAU MO'UI TAAU MO E NGAahi TĀPUAKI 'OKU TAU LOTUÁ

Na'e pehē 'e Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita: "Kae fēfē 'a 'Amelika? Na'á ku toki kau ki ha fakataha na'e tu'u ai ki 'olunga e kulupu Sikauti Tamaiki Tangatá 'o hiva'i 'a e, 'God Bless America ('Otuá Tāpuaki'i 'a 'Amelika),' pea na'e faka'ofu'ofa 'aupito 'enau hiva, pea 'i he lolotonga 'enau hiva ne u fehu'i hifo pē kiate au, "E anga fēfē Ha'ane tāpuékina 'a 'Amelika ka 'oku te'eki ke fakatomala 'a 'Amelika ia?" Na'e tala'ofa mai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e tāpuaki ma'ong'onga kotoa pē 'oku tau faka'amu ki aí, ka 'e makatu'unga pē mei he'etau faka'apa'apa'i lá mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú. 'Oku 'ikai fe'unga pē 'a e lotú. He 'ikai ngata pē 'i he'etau lotú ka kuo pau ke tau mo'ui fe'unga mo taau mo e tāpuaki" (i he Conference Report, Oct. 1948, 184).

"NOFO 'I HE TAFÁ'AKI LAINE 'A E 'EIKÍ"

Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, University of Utah

Ko Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita 'i he vala pailaté mo hono uai'i ko Lusí, 'oku tu'u 'i mu'a he vakapuná

Na'e fa'a vahevahe 'e Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita 'a e ngaahi ivi tākiekina ki ha fa'ahinga 'e ua. Kapau te tau fili 'a e tahá, 'oku 'i ai 'a e malu mo'oní; pea kapau te tau fili 'a e me'a 'e tahá, 'oku 'ikai ma'u ai ha malu ia. 'Oku hanga 'e he'ene leá 'o 'omai ha kī mahinongofua ki hono ma'u 'o e melinó 'i ha māmani moveuveu:

"'Oku 'i ai ha ongo ivi tākiekina 'i he māmani. Ko e tahá 'oku tākiekina ia 'e he'etau Tamai Hēvaní pea ko e tahá 'oku tākiekina ia 'e Sētane. Te tau lava 'o fili pe ko e fē 'a e tofi'a 'oku tau fie nofo aí, ko e tofi'a 'o 'etau Tamai Hēvaní pe ko ia 'o Sētane.

"Kuo tu'o lahi 'eku toutou talaatu e me'a na'e lea 'aki 'e he'eku kuitangatá. Na'á ne lea atu foki mo ia mei he tu'unga malangá ni, pea ko ia na'á ne fakahingoa aú. 'I he'ene fale'i hono fāmilí na'á ne pehē, 'Oku mahino 'aupito pē 'a e laine vahevahé ia. 'Oku 'i he tafa'aki 'e taha 'o e lainé 'a e tofi'a 'o e 'Eikí. Pea 'i he tafa'aki leva 'e taha 'o e lainé 'a e tofi'a 'o e tēvoló.' Pea na'á ne pehē, 'Kapau te ke nofo ma'u he tafa'aki laine 'a e 'Eikí, te ke malu 'aupito pē koe ia, koe'uhí he 'ikai lava e fili ia 'o e mā'oni'oni kotoa pē ke kolosi he laine ko iá.'

"'Oku 'uhinga ia ki he hā? 'Oku 'uhinga ia kiate au 'e malu mo'oni 'a kinautolu 'oku mo'ui angatonú, mo tauhi kotoa e ngaahi fekau 'a 'etau Tamai Hēvaní, ka he 'ikai ke malu 'a kinautolu 'oku nau va'inga 'aki 'ene akonaki mo e na'ina'i" (i he Conference Report, Sept.–Oct. 1949, 5–6).

'E TAU E 'EIKÍ MA'ATAUTOLU

Na'e ako'i 'e 'Eletā Siasosi 'Alipate Sāmita ko ha mē-mipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá 'i he lolotonga e Tau Lahi 'a Māmani Hono II, 'a e malu'i fakalangí: "Neongo 'e fakatahataha 'a e ngaahi 'aó, neongo 'e tā e ngaahi nafá ki he tau, neongo e ngaahi tūkunga 'e hoko 'i he māmani, ka 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi

'Aho Kimui Ní, ko e fē pē ha feitu'u 'oku tau faka'apa-apa'i mo tauhi ai e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'e malu'i ki-tautolu mei he ngaahi mālohi 'o e tēvoló, pea 'e tuku 'a e kakai tangata mo e kakai fefiné ke mo'ui he funga 'o e māmaní kae 'oua ke faka'osi 'a 'enau mo'uí 'i he lāngilangi mo e nāunau kapau te nau tauhi e ngaahi fekau 'a 'etau Tamai Hēvaní" (i he Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siaosi 'Alipate Sāmita, 2011, 281-82).

“'OKU OU 'ILO 'OKU MO'UI HOKU HUHUI”

Na'e fute 'e ono e mā'olunga 'o Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmitá. Na'a ne ivi lahi pea manako he ngaahi sipoti lahi. Na'e 'iloa ia 'i he'ene anga'ofá mo 'ene malava ke tokoni ki he kakai ke nau ongo'i fiemālié.

Palesiteni Sāmitá:

“Na'a ne talamai kiate au na'e ha'oha'o takai e fāmilí 'o Palesiteni Sāmitá he ve'e mohengá 'i he 'aho faka'osi 'o 'ene mo'uí. Na'e faingata'a 'ene mānavá pea na'a nau fu'u hoha'a ki ai. Na'e mavahe 'a e toketaá, kae tuku e fāmilí ke nau 'unu ofi mai ki ai. Na'e 'unu atu e foha lahi tahá 'o ne pehē ange, 'Tangata'eiki, 'oku 'i ai ha me'a 'okú ke fie lea 'aki ki he fāmilí—ha fa'ahinga me'a makehe?”

“Na'e hoko atu 'ene fakamatala'i e palōfita ma'ongo'ongá ni, 'a 'ene malimali pē mo pehē ange, 'Io, 'a 'eni pē: 'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui hoku Huhu'i; 'oku ou 'ilo 'oku mo'ui hoku Huhu'i” (*The Powers and*

Na'e fakamoleki e ngaahi 'aho 'o Siaosi 'Alipate Sāmitá 'i he ngāue ta'e tuku ke 'omi e kakai na'a ne ngāue ki ai ke toe ofi ange ki he 'Eikí. 'I he 1951 na'e fu'u vave 'ene mahamahakí mo e mole hono ivi. Kuo kakato hono misiona he mo'uí. Na'e talanoa 'a Pisope Lōpeti L. Simisoni, ko ha tokoni he taimi ko iá 'i he Kau Pisopeliki Pulé mo e 'ofefine 'o Palesiteni Sāmita ko 'Eti 'Eliotí 'o kau ki he 'aho faka'osi e mo'ui 'a

Responsibilities of the Priesthood, Brigham Young University Speeches of the Year [31 Mar.1964], 7–8).

Na'e ongo'i 'e he kakai tokolahi e 'ofa 'a Palesiteni Sāmitá, pea 'oku hā ia mei he fakalāngilangi na'e fai 'e ha ongo tangata na'a na hoko he taimi ko iá ko ha mē-mipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea na'a na kaungā ngāue mo Palesiteni Sāmita.

Na'e pehē 'e 'Eletā 'Eselā Tafu Penisoni: “Ke fai tā-puekina 'e he 'Otuá 'a e manatu melie kia Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmitá. 'Oku 'ikai ma'u ha lea fe'unga ke fakamatala'i 'aki 'eku hounga'ia he feohi vāofi na'a ma fakahoko 'i he ngaahi ta'u si'i kuohilí. 'Oku ou fakamālō he nofo hoku fāmilí he uooti tatau na'a ne 'i ai 'o ma'u ai e tākiekina anga'ofa 'o hono laumālie faka'ofa'ofá. He 'ikai ke teitei hōloa 'eku hounga'ia koe'uhí ko 'ene fa'a 'a'ahi ange ki hoku 'apí lolotonga 'eku ngāue ko ha faifekau 'i he ngaahi fonua 'o 'Iulope ne kau he taú he faka'osinga 'o e Tau Lahi 'a Māmani Hono II. 'Oku tautefito 'eku fakamāloó ko 'ene 'a'ahi mai 'i ha pō 'e taha ne mei mate ai ha taha 'o 'ema fānaú. Na'e 'ikai tomua talaange, ka na'e tuku 'e Palesiteni Sāmita hono taimí kae ha'u ki homa 'apí 'o hilifaki hono ongo nimá 'i he 'ulu homa 'ofefiné, 'a ia ne laulau houa hono fuofua 'e he'ene fa'eé, peá ne tala'ofa ange te ne sai. Ko Palesiteni Sāmita 'eni, na'e 'i ai ma'u pē hono taimi ke tokoni, tautefito kiate kinautolu na'e puké, mo kinautolu ne vivili taha 'enau fie ma'u iá” (i he Conference Report, Apr. 1951, 46).

Na'e pehē 'e 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo: “'Oku mahino kiate au mei he tō'onga mo e fakakaukau kotoa pē 'a hotau Palesitení, na'a ne 'ofa ki he 'Eikí 'aki hono lotó mo e laumālié kotoa, pea toe 'ofa foki ki hono kā-ingá. 'Oku 'i ai nai ha taha fakamatelie ne mei lava ke toe lahi ange 'ene 'ofa 'iate kinautolú?” (*Church News*, 11 Apr. 1951, 11).

Na'e fakahoko 'e Siaosi 'Alipate Sāmita 'a e ongo fekau lalahí, ke 'ofa ki he 'Otuá mo e tangatá. Na'e mei hoko e māmaní ko ha feitu'u lelei ange kapau na'e mui-mui e kakai ki he'ene sipinga mo'ui tu'ukimu'á pea fanongo ki he'ene akonaki 'ofá. Fakakaukau atu ki ha ngaahi tāpuaki na'e mei lava ke ma'u 'e he ngaahi pule'anga 'o e māmaní.

Tēvita O. Makei

PALESITENI HONO HIVA 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A TĒVITA O. MAKEÍ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia he 'aho 8 Sepitema 1873 'i Hanisivila, 'i he Vahefonua Kaunitii 'i 'Iutā kia Tēvita mo Sēneti 'Eveline 'Evani Makei.

- 3 Na'e mālōlō 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongi he 'aho (29 'Aokosi 1877).
- 23 Na'á ne hoko ko e palesiteni mo e kapiteni 'o 'enua kalasi 'i he 'Univēsiti 'o 'Iutā (Sune 1897).
- 23–25 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki Sikotilani (1897–99).
- 27 Na'á ne mali mo 'Ema Lei Liki (2 Sānuai 1901).
- 32 Na'e fakanofa ia ko ha 'Aposetolo 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita (9 'Epeleli 1906).
- 44 Na'e pulusi 'ene fuofua tohi ko e Ancient Apostles, 'i he (1917).
- 45 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Lautohi Faka-Sāpaté 'i he (1918–34).
- 46–48 Na'á ne hoko ko e Komisiona ki he Polokalama Ako 'a e Siasí 'i he (1919–21).
- 47 Na'á ne mamata 'i ha visone ki ha kolo fakasilesitiale lolotonga 'ene 'a'ahi takai he māmaní 'i he (10 Mē 1921).
- 49–51 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Misiona 'Iulopé 'i he (1922–24).
- 61 Na'á ne hoko ko ha tokoni kia Palesiteni Hiipa J. Kalānite (6 'Okatopa 1934; pea na'á ne hoko kimui ko e tokoni kia Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita; 21 Mē 1945).
- 77 Na'e fakanofa ia ko e Palesiteni 'o e Siasí (9 'Epeleli 1951).
- 78 Na'á ne 'a'ahi ki he fonua 'e hiva 'i 'Iulope he (1952).
- 82 Na'á ne fakatapui 'a e Temipale Peeni Suisalaní 'i he (11 Sepitema 1955); mo e Temipale Losi 'Eniselisi Kalefōniá 'i he (11 Mā'asi 1956).
- 84 Na'á ne fakatapui e Temipale Hamilitoni Nu'u Silá pea mo e Kolisi 'a e Siasí 'i Nu'u Silá 'i he (20 'Epeleli 1958); mo e Temipale Lonitoni 'Ingilaní he (7 Sepitema 1958).
- 85 Na'á ne fakatapui e Kolisi 'a e Siasí 'i Hauai'í 'i (Tisema 1958); na'á ne fakahoko mai 'ene lea 'iloá "Ko e Mēmipa Kotoa pē ko ha Faifekau" ('Epeleli 1959).
- 88 Na'á ne fakahā hono fakanofa 'o e kau mēmipa 'o e 'Uluaki Fakataha Alēlea 'o e Kau Fitungofulú ko ha kau taula'eiki lahi; na'e kamata e kōmiti fakafekau'aki 'a e Siasí 'i he (1961).
- 90 Na'e fakafe'iloaki mai e polokalama faiako faka'apí 'i (Sānuai 1964).
- 91 Na'á ne fakatapui e Temipale 'Okalani Kalefōniá 'i he (17 Nōvema 1964).
- 94 Na'á ne uiui'i e kau fuofua fakafofonga fakavahelahi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he (1967).
- 96 Na'á ne mālōlō 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā 'i he (18 Sānuai 1970).

Ko e fāmili Makeí 'i he ta'u 1878 nai. 'Oku huki 'a Tēvita O. 'i he'ene tangata'eikí

Ko Pilikihami 'Iongi 'a e Palesiteni 'o e Siasí 'i he taimi na'e fā'ele'i mai ai 'a Tēvita 'Oumani Makei 'i he 'aho 8 'o Sepitema 1873. Na'á ne ako e 'ulungāanga 'o e ngāue mālohí mei he'ene tangata'eikí, 'a ia ko ha tangata ngoue. Na'e fakatōmamafa ki hono lotó e tui ki he ongoongolelé 'i he ngaahi akonaki, sippinga mo e fa'a kātaki na'á ne mātā tonu ai 'i hono fāmili.

Na'e tupu mai e fāmili Makeí mei he ngaahi feitu'u mā'olunga he fakatokelau 'o Sikotilaní. Na'e 'i ai ha 'ulungāanga faka'e'i'eiki 'o e hako ko 'ení. Na'e 'asi ha tui mateaki ki he ongoongolelé mei he kui mo e ongomā-tu'a 'a Tēvita 'i he'enua ului mai ki he Siasí.

NA'Á NE MA'U HA NGAahi FATONGIA MAHU'INGA 'I HE'ENE KEI SI'Í

Ko e talavou ko Tēvita O. Makeí, mei-meí 'i hono ta'u nimá

ki he uaifí, pea 'i hono 'oatu 'e Tēvita 'a e tohi 'o hono uiui'i ke 'alu 'o ngāue fakafai'efekau, na'á ne pehē ange: 'Ko hono mo'oni 'oku fu'u faingata'a ia ke u 'alu.' Na'e lau 'e Sēneti 'a e tohi pea sio atu ki hono husepāniti, mo lea fakapapau ange: 'Kuo pau ke ke tali 'e koe 'a e uí; 'oua te ke tokanga koe kiate au. Te ma lava pē mo Tēvita O. 'o fai e me'a kotoa!' ...

" 'I he kei ta'u valu 'a [Tēvita O. Makeí] na'e ma'u ha uiui'i 'o 'ene tangata'eikí ke 'alu 'o ngāue fakafai'efekau. Na'e 'ikai ko ha fili faingofua ke tali ha ui ke mavahe mei 'api 'i ha ta'u 'e ua pe tolu. Na'e teu ke fa'ēle'i mai ha pēpē pea fai mo e palani ke fakalahi mo fakanāu-nau'i e falé. Na'e fu'u lahi ke tuku e fatongia ki hono tokanga'i 'o e fāmá

"... Na'e vave hono tukutaha e ivi 'o e ki'i tamasi'i ko Tēvita ki he fanga ki'i ngāue mo hono tokanga'i 'o e fāmá, 'i he taimi na'e mavahe ai 'ene tangata'eikí. Na'e tokoni e ngaahi tūkunga ke ne matu'otu'a vave ange 'i hono ta'u motu'á" (Llewelyn R. McKay, *Home Memories of President David O. McKay* [1956], 5–6).

Na'e ma'u hono tāpuaki fakapēteliaké 'i ha taimi si'i kimu'a pea hoko hono ta'u hongofulu mā faá. Na'e fakahā kiate ia 'e hono tāpuaki fakapēteliaké: "Oku ou pehē kiate koe 'okú ke kei si'i pea te ke fie ma'u ha fakahinohino, ka ke ako mei ho'o ongomātu'a 'a e founa 'o e mo'uí mo e fakamo'uí, pea ke mateuteu 'i ho'o kei si'i ki ha fatongia mahu'inga, he 'oku 'afio'i koe 'e he 'Eikí. ... 'Oku 'i ai ha ngāue 'a e 'Eikí te ke fai, pea te ke sio ai 'i ha kongā lahi 'o e māmaní, pea tokoni 'i hono tānaki 'o 'Isileli kuo fakamoveteveté pea toe ngāue foki 'i He'ene ngāue. Ko ho uiui'i ia he mo'uí ni ke tangutu mo e kau takí 'i he fakataha alē-leá pea tokanga'i e kakaí mo tapou ki he Kāingalotú ke nau mo'ui angatonu" (to'o mei he Jeanette McKay Morrell, *Highlights in the Life of President David O. McKay* [1966], 26).

NA'Á NE AKO 'O FEKAU'AKI MO E FAKAHAÁ HE'ENE KEI SI'Í

Na'e vahevahe 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a e talanoa ko 'eni mei he'ene kei si'i:

"Na'e faingofua 'aupito pē kiate au talu mei he'eku kei si'i ke u tui ki hono mo'oni 'o e mata-me'a-hā-mai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Mahalo pē 'e ngali fu'u ongo faingofua kiate koe 'a e me'a te u lea 'akí, ka kiate aú ko ha me'a ia 'oku fu'u mahu'inga ki hoku lotó.

" 'I he'eku tupu hake kei si'i 'i homau 'apí, na'á ku fa'a ilifia he taimi po'ulí. Na'e tupu ia mei ha'aku misi 'oku ou kei manatu'i lelei, ki ha ongo 'Initia ne omi ki homau 'apí pea u lele ke hao ki fale, ka na'e hanga 'e ha taha 'o kinaua 'o fana'i 'aki au ha fo'i ngahau 'o tau 'i hoku tu'á. Neongo ko ha misi pē ka na'á ku ongo'i e fo'i fana ko iá, pea na'á ku fu'u ilifia 'aupito, he 'i he misi ko iá na'á na hū ange ki 'api ... 'o fakamatalilí'i mo fakamanavahē'i 'eku fine'eikí.

"Na'e 'ikai pē ke 'osi 'eku ilifía. Na'e fakalahi atu ki ai mo e ilifia 'eku fine'eikí, koe'uhí he ko e taimi ko ia na'e 'alu ai e tangata'eikí 'o tokanga'i e fanga pulú 'i ha feitu'u mama'ó pe 'i ha fa'ahinga ngāue, he 'ikai pē ke 'alu e fine'eikí ia 'o mohe ta'e te ne fakasio e lalo mohengá, koe'uhí he na'á ku 'ilo'i mo'oni 'e lava 'o hū mai ki fale e kau kaiha'a pe kakai tangatá 'o feinga ke pā'u-si'i e fa'eé mo e ki'i longa'i fānaú.

“Na’á ku fu’u ilifia ‘aupito ‘o tatau ai pē pe ko e hā e tūkungá. Ne ‘i ai ha pō ‘e taha ne ‘ikai ke u lava ‘o mohe, pea hangē ne u fanongo ki ha longoa’a he falé. ... na’á ku fu’u ongo’i ta’efiemālie ‘aupito, peá u fakakaukau ke lotu ‘o hangē ko hono ako’i au ‘e he’eku mātu’á.

“Na’á ku fakakaukau te u toki lava pē ‘o lotu ‘i ha’aku mavahe mei he mohengá ‘o tū’ulutui, pea ko ha ‘ahi’ahi faingata’a ‘eni ke fai. Ka na’e faifai pē peá u tu’u mei he mohengá ‘o tū’ulutui ‘o lotu ki he ‘Otuá ke malu’i e fine’eikí mo e fāmilí. Pea na’e ongo lelei mai ha le’o ‘o hangē pē ko ho’o fanongo mai kiate aú, ‘o pehē, ‘ ‘Oua ‘e manavahē. He ‘ikai ke hoko ha me’a kiate koe.’ ‘Oku ‘ikai ke u lava ‘o tala, pe ko e le’ó mei fē, pe ko hai na’e leá. Toki fakakaukau’i pē ‘e koe. Ka kiate aú ko ha tali fakahangatonu ia pea ‘omi ai mo ha fakapapau’i he ‘ikai ke teitei hoko mai ha me’a kiate au he po’ulí.

“‘Oku ou pehē na’e faingofua pē kiate au ke mahino mo tui ki hono mo’oni ‘o e mata-me’a-hā-mai ‘a e Palōfita ko Siosefá. Na’e faingofua pē kiate au he’eku tupu haké ke tui ki he’ene mata-me’a-hā-mai, ‘a e hā mai ‘a e ‘Otua ko e Tamai pea mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí ‘i he lotu ‘a e ki’i tamasi’í. Na’e ‘ikai ke u toe fakakaukau ki ha me’a. ‘Io ‘oku mo’oni ia. Na’e faingofua pē kiate au ke u tui na’e ‘a’ahi ‘a Molonai kiate ia ‘i he lokí. Na’á ku tui mo’oni talu mei he’eku kei si’í ki he ngaahi sino fakalangí, pea ‘i he fāi atu ‘a e ta’ú na’e fakamālohia e ngaahi ongo ko iá ‘e he ‘uhingá pea mo e ue’i fakalaumālie fakahangatonu mei he ‘Otuá ki hoku lotó” (‘i he Conference Report, Oct. 1951, 182–83).

Ko e timi ‘akapulu ‘a e ‘Univēsiti ‘o ‘lutaá ‘i he 1894. Ko Tēvita O. Makei ‘oku fika ua mei to’ohema ‘i he otu mú.

Ko e fekumi ki ha fakamo’oni

Tē valivali ‘a Robert A. McKay. ‘Oua NAA HIKI HANO TATAUTĀ valivali
‘a Robert A. McKay. ‘Oua NAA HIKI HANO TATAU

Na’á ne toki pehē kimui:

“Ne u toe hounga’ia lahi ange ‘i he’eku ongo mātu’á ‘i he faka’au ke u motu’a angé, ki he founga na’á na mo’ui ‘aki e ongoongolelei ‘i he ‘api motu’a ko ia ‘i he tuku’utá. ... Na’e fakatou mo’ui ‘aki ‘e he tangata’eikí mo e fine’eikí ‘a e ongoongolelei.

“... Na’e talu pē ‘eku tupu kei si’i hake he ‘api ko iá mo ‘eku ma’u ha fakamo’oni ki hono mo’oni ‘oku ‘i ai ha ‘Otua, pea ‘i he’ena ngaahi akonakí mo e sipingá ne u ma’u mo e ‘ilo he taimi ko iá ki hono mo’oni ‘o e maama fakalaumālie; pea ‘oku ou fakamo’oni ‘oku mo’oni ia. ...

“ ‘Oku faingofua ... pē ke u ‘ilo’i ‘e lava ha taha ‘o ma’u ha ngaahi ue’i mo ha pōpoaki fakahangatonu mei he Laumālie Mā’oni’oni kapau ‘okú ne mo’ui taau. ‘Oku manifi ‘a e veilí ‘i he vaha’a ‘o kinautolu ‘oku nau ma’u e Lakanga Fakataula’eikí pea mo kinautolu ‘i he tafā’aki ‘e taha ‘o e veilí. Na’e kamata ‘a e fakamo’oni ... ‘i he’eku tupu haké ‘i ‘api koe’uhí ko e tā sipinga ‘a ha tangata’eiki na’á ne faka’apa’apa’i e Lakanga Fakataula’eikí—pea mo e poupu ‘a hono uaifi, na’á ne mo’ui ‘aki ia ‘i ‘apí” (‘i he Conference Report, Oct. 1960, 85–86).

NA’Á NE NGĀUE FAKAFAIFEKAU MA’Á E ‘EIKÍ

Na’e ma’u ‘e Tēvita O. Makei hono uiui’i ke ngāue fakafaifekau ki Sikotilani pea na’e vahe’i ia ‘i he ‘aho 1 ‘o ‘Aokosi 1897.

Na’e hū ‘a Tēvita O. Makei ‘i hono ta’u uofulu mā tahá ki he ‘Univēsiti ‘o ‘lutaá ‘o ne kau ai he tipeití, tā piano ‘i ha kulupu hiva, va’inga he timi soká, pea fe’iloaki ai mo ‘Ema Lei Liki, ‘a ia na’á na toki mali kimuí. Na’e ‘osi ‘ene akó ‘i he 1897 pea ko ia na’e palesiteni mo kapiteni ‘i he’ene kalasí pea ma’u mo ha’ane ngāue fakafaiaiko. Na’e toe ma’u foki mo hono uiui’i ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau.

Mahalo pē na’e ma’u mai e uiui’i ‘a e ‘Eikí ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau ‘i ha taimi na’e ‘i ai mo ha’ane ngaahi palani kehe ki he’ene mo’ui, ka na’á ne lí’aki e me’a kotoa na’e mahu’inga kiate iá pea ‘alu ki hono fonua tupu’angá ‘a Sikotilani. Na’e fakatokanga’i hono natula fakatakimú’á pea na’e ui ia ke hoko ko ha palesiteni fakavahefonua.

“FAI IA KI HE LELEI TAHÁ”

Na'e 'i ai ha me'a ne a'usia 'e Tēvita O. Makei lolotonga 'ene ngāue 'i Sitēlingi 'i Sikotilani na'e mahu'inga ia he toenga 'o 'ene mo'uí. Kuo 'osi ha ngaahi uike si'i mo e 'ikai ke ola lelei 'ene ngāue mo hono hoá 'i he koló. Na'á na fakamoleki ha kongá 'o e 'ahó ke lue takai holo he Fale Fakatu'i 'o Sitēlingi ka na'e ongo'i ta'elata 'a 'Eletā Makei. Na'á ne fakamatala'i kimui 'o pehē:

“ I he'ema foki ki he koló, ne u sio ki ha fale ne te'eki ke 'osi hono langá na'e ki'i mama'o atu pē mei he ki'i halá. Na'e 'i he matapā 'i mu'á ha 'ālesi maka, 'a ia ko ha me'a ngali kehe ia 'i ha 'api nofo'anga, pea ko e me'a na'e toe ngali kehe angé ko e lava ko ia ke u sio atu mei hoku tu'u'anga he ki'i halá, ki ha mata'itohi na'e tongitongi 'i he 'ālesó.

“Na'á ku pehē ange ki hoku hoa ngāue: 'Ngali kehe ia! Te u 'alu 'o vakai pe ko e hā 'a e fakalea 'o e tohi kuo tongi. 'I he'eku toe ki'i taha ofi atú, na'e ongo mai kiate au 'a e pōpoaki ni, 'o 'ikai ko ha fakalea pē 'i ha maka, kae hangē na'e ha'u ia mei he Tokotaha ko ia 'oku tau ngāue ki aí. 'Ko e hā pē Ho Fatongia, Fai ia ki he Lelei Tahá.’

“Na'á ku tafoki 'o lue fiefia atu, pea 'i he'eku a'u ki hoku hoá na'á ku toe lau ange ki ai 'a e pōpoaki.

“Ko ha pōpoaki ia kiate au he pongipongi ko iá ke fai hoku lelei tahá 'i hoku fatongia ko e faifekau he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko hono toe fakalea pē ia 'e taha 'o e folofola 'oku pehē ... 'E 'ikai ke hū ki he pule'anga 'o e langi 'akinautolu kotoa pē 'oku pehē mai kiate au, 'Eiki, 'Eiki, ka ko ia 'okú ne fai 'a e finangalo 'o 'eku Tamai 'oku 'i he langi.’ (Mātiu 7:21.)” (*Cherished Experiences from the Writings of David O. McKay*, comp. Clare Middlemiss [1955], 174–75). Na'á ne fakapapau te ne ngāue lelei ko ha faifekau kuo fakatukupaa'i.

'I he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 1955, na'á ne toe 'a'ahi ki he faitu'u tatau peá ne vahevahe e talanoá kiate kinautolu na'e 'i aí. Na'e ma'u kimui 'e he Siasí 'a e fu'u maká pea 'oku tuku ia he taimi ni 'i he faka'ali'ali 'a Tēvita O. Makei 'i he Musiume 'o e Hisitōliá mo e 'Ātí 'oku hoko mai ki he Temipale Sikueá.

Ko e lea na'e hoko ko e moto 'a Tēvita O. Makei 'i he'ene mo'uí. 'Oku tauhi e fu'u maka totonú he taimi ni 'i he Museum of Church History and Art, 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā.

NA'E FAKATOKANGA'I 'ENE NGAAHI TAUKEI FAKATAKIMU'Á

'I ha fakataha 'i he 'aho 29 'o Mē 1899 na'e pule'i 'e Sēmisi L. Mekimālini 'o e Kau Palesiteni 'o e Misiona 'Tulopé, na'e a'usia ai 'e 'Eletā Tēvita O. Makei mo e kau faifekau kehé 'a e ongo mālohi 'o e Laumālié. Na'e ki-kite 'a Palesiteni Mekimālini 'i he fakataha ko iá kau ki ha kau faifekau tokolahi, peá ne pehē leva ki he talavou ko 'Eletā Makei, “Tuku mu'a ke u tala atu kiate koe Tēvita, 'oku feinga 'a Sētane ke ma'u koe, koe'uhi ke ne lava ke sivilivi'i koe 'o hangē ha uité, ka 'oku 'afio'i koe 'e he 'Otuá, pea kapau te ke tauhi ma'u e tuí, te ke nofo 'i he ngaahi fakataha alēlea fakataki 'a e Siasí” (to'o mei he Morrell, *Highlights in the Life*, 37–38).

NA'E MA'U HONO HOA TA'ENGATÁ

Ko Tēvita O. mo hono tuofefine ko Sēnetí 'i he 1897 'i he'ene 'osi mei he 'Univēsiti 'o 'Iutaá ko e kapiteni 'i he'ene kalasi

Na'e kamata faiako 'a Tēvita O. Makei 'i he 'Apiako Siteiki Uepá, he 'osi 'ene ngāue fakafai-fekau mei Sikotilani 'i 'Aokosi 1899. Na'á ne mali mo 'Ema Lei 'i he Temipale Sōlekí 'i he 'aho 2 'o Sānuali 1901. Na'e hoko 'ena malí ko ha si-pinga ki he Siasí fakakā-toa he na'e laka hake he ta'u 'e onongofulu mā hivá. Na'e 'ilo'i 'e he kā-ingalotu 'o e Siasí 'ena fe'ofa'akí mo e fetokanga-'akí. Na'e ma'u 'e he fānau Makei ha fānau 'e toko fitu.

Na'e fa'a faitohi 'a Tēvita kia 'Ema Lei kimu'a peá na malí. Ko e si-pinga 'eni 'o ha tohi na'e fai 'i he 'aho 18 'o Tīsema 1900. Na'á ne tohi 'o pehē:

“ *Alā Si'oku 'Ofa'anga,*
Te u fiefia, pea te u faitotonu,
'I he taimi te u mali ai mo koé, 'Ofa'anga.

Hili 'ene ngāue fakafaifekaú, na'á ne tali ha ngāue 'i he 'Apiako Siteiki Uepá 'o kamata faiaiko ai 'i Sepitema 1899. Na'e fokotu'u ia ko e puleako 'o e 'apiakó hili ha ta'u 'e ua mo e konga. 'Oku 'asi he taá 'a Tēvita O. Makei mo e kau mēmipa 'o e fānau akó 'i he 1905.

“Kuo tukuloto'i e ngaahi leá ni 'i hoku 'atama'i hili hono toe lau mai ia kiate au he 'aho ní. Ko hono mo'óni ko ha fo'i hiva ia ki he 'ofá 'oku ngāue 'aki pē ha ngaahi lea faingofua, ka 'okú ne fālute e ngaahi ongo 'o hoku lotó he pōní, pea 'oku 'i ai ha 'uhinga loloto ange 'i he me'a ne fakataumu'a ki ai e punaké. Kapau te u faitotonu kiate koe kimu'a peá ta malí, pea 'e faingofua ange leva ke u faitotonu 'i he hili 'a e malí. ...

“'Oku hangē kuo 'osi ha uiké mei he'eku sio kiate koé, pea hangē ko e 'aho 'e ua mei he'eku sio fakamui-mui kiate koe 'i he akó. Ka hokohoko atu e fa'ahinga ongo ko 'ení, 'e ngalingali ko e uike ia 'e valu peá u toki toe sio kiate koé! 'Oku tatau mo ha uike 'a e 'aho kotoa pē 'oku ou mavahe ai meiate koé, pea hangē pē 'a e 'aho kotoa ia ko ha houá 'i he'eku nofo mo koé! Ko e hā mo ha toe me'a te ne lava ke ne fakatuai'i e Taimí ka ko e 'Ofá pē 'i he fuofua fesiofakí, pea 'ai ke 'alu ta'e fakatokanga'i pē he tafa'aki 'e tahá?

“'Io, ko e 'ofá ia—'a e 'ofa mo'óni, pea 'oku ou fakamālō he'eku 'ilo'i 'a e 'ofa haohaoá, pea ko e tokotaha 'oku ou 'ofa aí, ko e ta'ahine faitotonu mo faka'ofa'ofa tahá ia.

“'Ofa'anga, te ke ma'u nai ha nonga mei he fa'ahinga 'ofa pehení? Kapau 'oku 'i ai, peá ke feinga ke fakahaa'i mai ia pea 'oatu 'a e fiefia haohaoá ki ho 'ofa'anga ko Teiti” (to'o mei he David Lawrence McKay, *My Father*, David O. McKay [1989], 8).

Ko Tēvita O. mo 'Ema Lei Makei mo hona foha ko Tēvita Lolenisi

NA'E UIUI IA KE NE HOKO KO HA 'APOSETOLO

Na'e ui 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'a Tēvita O. Makei 'i he 1906, lolotonga 'ene ngāue 'i he kau palesiteni 'o e Lautohi Faka-Sāpate 'a e Siteiki Uepá ke ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e ta'u tolungofulu mā ua pē 'a Tēvita 'i he taimi ko iá. Na'á ne ngāue 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o laka hake he vaeua senituli. Na'e faka'aonga'i he taimi pē ko iá hono ngaahi talēniti fakafaiakó. Na'á ne hoko ko ha tokoni 'i he poate lahi 'a e Siasí ki he Lautohi Faka-Sāpaté pea hoko ko e Komisiona 'a e Siasí ki he Akó 'i he 1919. Na'á ne pehē ko e faiaikó 'a e ngāue 'oku mahu'inga taha 'i he ngaahi ngāue kotoa pē.

Ko ha 'Aposetolo 'i hono ta'u tolu-ngofulu mā uá, 'i 'Epeleli 1906

Ngaahi ta'u kimu'a he'ene hoko ko ha 'Aposetoló

Na'e ako 'aki 'e 'Eletā Tēvita O. Makei 'i he'ene fuofua lea ko ha 'Aposetoló 'o pehē: “Ko e tangata ko ia 'okú ne 'ilo'i lelei 'a hono fatongia kae 'ikai ke ne fakahoko iá, 'oku 'ikai ke faitotonu ia kiate ia; 'oku 'ikai ke ne faitotonu ki hono kāingá; pea 'oku 'ikai ke ne mo'ui 'aki 'e ia 'a e maama na'e foaki ange 'e he 'Otuá mo hono konisēnisi. Ko 'ene 'uhinga kiate aú, ko e

me'a ia ke ke mateaki'i, he ko ho fatongia ia. 'Oku 'ikai ke u faitotonu kiate au, 'i he taimi 'oku ou talangata'a ai ki ha me'a 'oku talamai 'e hoku konisēnisi 'oku totonu ke u fai ai ha me'a 'i ha founga pau. 'Io! 'Oku ou 'ilo'i 'oku tau femaleleaki 'i he'etau ngaahi vaivaí, mo e ngaahi ivi tākiekina mei tu'á; ka ko hotau fatongia ke tau 'a'eva 'i he hala hangatonu mo fāsii 'i hono fakahoko e fatongia kotoa pē. Pea manatu'i 'eni: 'Oku tau fakavaiva'i kitautolu, 'i he taimi kotoa pē 'oku tau

ma'u ai ha faingamālié kae 'ikai ke mo'ui 'aki e mo'oni ko ia 'oku tau ma'ú, pea 'i he taimi kotoa pē 'oku 'ikai ke tau fakahaa'i ai ha fakakaukau leleí, mo e taimi kotoa pē 'oku 'ikai ke tau fai ai ha ngāue leleí, 'oku tau hanga leva 'o 'ai ke toe faingata'a ange hano fakahaa'i e fakakaukau ko iá pe ko hono fai 'o e ngāue ko iá 'i he kaha'ú. 'I he taimi kotoa pē 'oku tau fai ai ha ngāue leleí, taimi kotoa pē 'oku tau fakahaa'i ai ha ongo faka-'ei'eikí 'oku tau hanga leva 'o fakafaingofua'i ange hono fai 'o e ngāue ko iá pe ko hono fakahaa'i 'o e ongo ko iá 'i ha toe taimi kehe" ('i he Conference Report, Oct. 1906, 113).

NA'E HOKO KI AI HA FAKATU'UTĀMAKI KOVI

Na'e lavea 'a 'Eletā Tēvita O. Makei 'i he 1916, 'i ha fakatu'utāmaki lahi 'i ha me'alele. Na'e lavelavea lalahi hono fofongá pea na'e ongo'i 'e ha ni'ihī tokolahi 'e ngali kehe hono fofongá he toenga 'ene mo'uí. Na'e tāpuekina ia 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, ke fakamo'ui kakato ia, pea na'e hoko ia.

NA'Á NE 'A'AHĪ TAKAI 'I MĀMANÍ 'I HE 1920–21

Na'e mavahe atu 'a 'Eletā Tēvita 'O. Makei 'i Tīsema 1920, 'i he'ene fuofua 'a'ahi takai 'i māmaní. Kimu'a peá ne folau, na'á ne ma'u mo Hiū J. Kēnoni, ko e 'ētita 'o e *The Improvement Era*. ha tāpuaki na'e mahu'inga ki he 'a'ahi ko 'ení. "Na'e hilifaki e nima 'o Palesiteni Hiipa J. Kalānité, 'Enitoni H. Lani, mo Sālesi W. Penilousi, mo e kau 'Aposetolo tokolahi ki he 'ulu 'o Palesiteni Makei 'o tāpuaki'i mo vahe'i ia 'ko ha faifekau ke folau takai he māmaní' mo palōmesi ange te ne 'tomu'a 'ilo'i e ngaahi fakatu'utāmaki 'oku hā maí mo 'ikai ke hā maí, pea te ne ma'u e poto mo e tatakī fakalaumālie mei he 'Otua ke hao mei he ngaahi tauhele kotoa 'a e fili 'o e Siasí te ne fihia aí'; pea 'oku totonu foki ke ne ' 'alu atu 'i he melino, nonga mo e fiefia pea 'e foki lelei mai ki hono ngaahi 'ofa'angá pea mo e kāingalotu 'o e Siasí,' pea na'á ne a'usia 'a e malu'i mo e tauhi 'a 'etau Tamai Hēvaní 'i he'ene ngaahi ngāue kotoa 'i he māmaní" (Clare Middlemiss, comp., in McKay, *Cherished Experiences*, 37).

Ko 'ene 'a'ahi takai 'i māmaní mo Hiū J. Kēnoni

Na'e 'a'ahi 'a 'Eletā Makei ki 'Ēsia Hahake, peá ne ngāue 'aki hono mafai fakae'aposepolo ke tāpuaki'i 'a Siaina ki hono malanga'i 'o e ongoongoleleí. Lolotonga 'ene 'i he Ngaahi 'Otu Motu Pasifiki, na'e mahino lelei 'ene leá ki he Kāingalotu 'o Tahiti 'i he'enua lea fakafonuá. 'I he'ene tomu'a 'ilo 'e hoko ha fakatu'utāmaki 'i Hauai'i, na'e ngalulu pē 'a e siteisi na'á ne tu'u aí 'o holo ki lalo hili pē 'ene mavahe mei aí. Na'á ne kikite'i 'i he'ene 'i he Fonua Toputapu mo motu'a 'o 'Isilelí 'o pehē, ne-ongo 'e 'ufi'ufi e fonuá 'e he toto mei he taú, ka 'e kei hoko pē hono tākaki mai 'o e kau Siú. Na'e hanga 'e he 'a'ahi ko 'ení 'o 'oange ki he 'Aposetolo kei talavou ha vīsone 'o e māmaní, pea toe mahino lahi ange kiате ia 'a e mafola fakamāmaní lahi e pōpoaki 'o e ongoongoleleí.

NA'Á NE MA'U HA MISI NE TATAKI FAKALAUMĀLIE

Na'e 'i ai ha misī faka'ofa 'a 'Eletā Tēvita O. Makei, lolotonga 'ene 'a'ahi takai 'i māmaní. Na'á ne tohi 'o pehē: "Ne u ... mā'u mohe, pea mamata 'i ha vīsone ki ha me'a na'e fu'u faka'ofa'ofa mo'oni. Ne u mamata ki ha kolo faka'ofa'ofa mo hinaekiaki 'i he mama'ó. Neongo 'ene mama'ó, ka na'á ku sio ki ha 'ulu'akau 'oku ifo hono fuá, 'akau iiki 'oku lau'i'akau fakalanulanu faka'ofa'ofa, pea matala faka'ofa'ofa e matala'itakaú 'i he feitu'u kotoa pē. Na'e hangē 'oku 'ata mai mei he langi ma'a 'i 'olungá 'a e ngaahi lanu faka'ofa'ofa ko 'ení. Ne u mamata ki ha fu'u kakai tokolahi 'oku nau ha'u ki he koló. Na'e tui 'e he taha kotoa ha pulupulu tōtōlofa hinehina, mo ha tupenu hinehina 'i honau 'ulú. Ka na'e tohoaki'i 'eku tokangá 'i he taimi pē ko iá ki honau Takí, pea neongo ne u lava pē ke sio ki ha 'ata 'o Hono fōtungá mo Hono sinó, ka na'á ku fakatokanga'i he taimi pē ko iá ko hoku Fakamo'ui ia! Na'e nāunau'ia mo ngingila e lanu 'o Hono fofongá ke mamata ki ai! Na'e faka'ofa 'a e fiemālie ne hā meiate Iá—na'e faka-'Otua ia!

“Na’e mahino kiate au ko Hono koló ‘eni. Ko e Kolo Ta’engatá ia; pea ko e kakai ‘oku muimui ‘iate Iá te nau nofo ai ‘i he melino mo e fiefia ta’engata.

“Ka ko hai kinautolu?

“Pea hangē na’e ‘afio’i pē ‘e he Fakamo’uí ‘eku fakakaukaú, na’á Ne tali mai ‘aki Ha’ane tuhu ki ha fo’i kongá siakale ‘oku ‘i ‘olunga ‘iate kinautolu, ‘oku tohi mata’itohi lanu koula e ngaahi lea ko ‘eni:

“*Ko Kinautolu ‘eni Kuo Nau Ikuna’i ‘a e Māmaní—‘A ia Kuo Fanau’i Fo’ou Mo’oni!’*

“Ne u ‘ā hake, kuo ma’a lelei e ‘ahó” (*Cherished Experiences*, 102).

Ko Hiu J. Kēnoni mo ‘Eletā Makei ‘i he ‘imisi faka-‘Isipité pea mo e pilamita ‘o Seopé, ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Okatopa 1921

NA’Á NE A’USIA E ME’AFOAKI ‘O E FAKATONU LEÁ

Na’e vahevahe kimui ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei ‘a e me’a ko ‘eni na’á ne a’usíá ‘i ha’ane ma’u e me’afoaki ‘o e Laumālié lolotonga ‘ene ‘a’ahi takai he māmaní:

“Ko e taha e me’a mahu’inga taha ‘i he’eku ‘a’ahi takai ‘i māmani ki he ngaahi misiona ‘o e Siasí ko e me’afoaki ko ia ‘o e fakatonulea mei he lea Faka-Pilitāniá ki he Kāingalotu ‘o Nu’u Silá, ‘i ha fakataha he’enua konifelenisi na’e fai ‘i he ‘aho 23 ‘o ‘Epeleli 1921 ‘i he Kolo Puke Tapú, ‘i he Vahefonua Uaikató ‘i Hanilí ‘i Nu’u Silá.

“Na’e fai e fakatahá ‘i ha fu’u tēniti lahi, na’e fakataha mai ki ai ha kakai tangata mo fafine anga malū ‘e laungeau ne ‘ikai ke nau fa’a tatali ke sio mo fanongo ki ha ‘Aposetolo ‘o e Siasí, he ko e fuofua tokotaha ‘eni ke ‘a’ahi ki he fonua ko iá.

“‘I he’eku vakai atu ki he fu’u kakai tokolahí mo fakakaukau ki he me’a lahi ‘oku faka’ānaua ki ai e loto ‘o kinautolu kotoa ‘oku fakataha maí, ne u ‘ilo’i ‘a ‘eku ta’e fe’unga ke fakafiemālie’i ‘a e ngaahi fie ma’u vivili ‘o honau

lotó, pea ne u holi mo’oni ke ma’u e me’afoaki ‘o e leá ke u lava ‘o lea kiate kinautolu ‘i he’enua lea fakafonuá.

“Na’e ‘ikai ke u fu’u fakakaukau lahi ki he me’afoaki ‘o e leá ka ‘i he momeniti ko iá, pea ‘i he fakataha ko iá, na’á ku faka’amua ‘aki hoku lotó kotoa, ke u fe’unga mo taaú ke ma’u e mālohi fakalangi ko iá.

Ko e fāmili Makei lolotonga e ngāue ‘a ‘Eletā Makei ‘i he misiona ‘Iulopé ‘i he 1922–24

“‘I he ngaahi misiona kehé ne ‘i ai pē ha tokotaha fakatonulea, pea neongo e lava lelei ‘e he fakatonuleá ke fai ‘ene ngāué, ka ne u ongo’i fakaveiveiua, pea ko hono mo’oni, ne u fakatoupikoi ke fakahoko kakato ‘eku pōpoaki.

“Ka ‘oku ou fehanganhangai ‘eni mo ha kakai tokolahí ‘oku ‘i ai ha’anau fie ma’u makehe, pea ne u toki fakatokanga’i hake ‘a hono mafatukituki ‘o e uiui’i faka’aposetoló. Na’á ku lotu ‘aki e kotoa ‘o hoku lotó ke ma’u ha tokoni fakalangi.

“‘I he’eku tu’u hake ke fai ‘eku leá, ne u talaange ki he tokotaha fakatonuleá ko Misa Sitiuatí Meha, he ‘ikai fie ma’u ke ne toe liliu fakafo’i sētesi ‘eku leá, peá u pehē ange leva ki he kakai he fakataha’angá:

“‘‘Oku ou faka’amua mo’oni ne u ma’u e mālohi ke lea kiate kimoutolu ‘i ho’omou lea fakafonuá, ‘o talaatu e me’a ‘oku ‘i hoku lotó; ka koe’uhí he ‘oku ‘ikai ke u ma’u e me’afoaki ko iá, ‘oku ou lotua, pea kole ke mou lotu ke mou ma’u e laumālie ‘o e liliu leá mo e ‘ilo’iló, ke mahino kiate kimoutolu ‘a e laumālie ‘o ‘eku leá, pea ‘e toki fakakiiki atu ‘e Misa Meha ‘eku leá mo e fakakaukaú ‘i he taimi te ne liliu’i atu aí.’

“Na’e miniti ‘e fāngofulu ‘eku malangá, pea kuo te’eki ai ke u lea ‘i ha fakataha’anga ne fu’u tokanga mo ‘apasia pehē ai e kakaí. Na’e mahino lelei pē ki he’eku kau fanongó ‘eku leá—he na’e lava ke u ‘ilo ia ‘i he’enua tangí. Ko honau ni’ihi pea mahalo ko e meimei kotoa ‘o kinautolú na’e ‘ikai ke nau poto he lea faka-Pilitāniá ka na’a nau ma’u ‘a e me’afoaki ‘o e liliu leá” (*Cherished Experiences*, 73–74).

NA'E UI IA KI HE KAU PALESITENISÍ 'ULUAKÍ

Na'e ui 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a 'Eletā Tēvita O. Makei ke hoko ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i he 1934. Na'e toe hoko foki 'a Palesiteni Makei kimui ko ha tokoni kia Palesiteni Siasosi 'Alipate Sāmita.

NA'Á NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Tēvita O. Makei

Na'e hikinima'i 'a Palesiteni Makei ko e Palesiteni ia hono hiva 'o e Siasí lolotonga e konifelenisi lahi 'i he 'aho 9 'o 'Epeleli 1951. 'I he 'aho ko iá, na'á ne pehē:

“Ne u toki fakatokanga'i hake pē 'i ha uike 'e taha mei he 'ahó ni te u fua e fatongia 'o e lakanga fakatakimu'a ko 'eni. ...

“Tuku ke u talaatu kiate kimoutolu, ne fu'u ongo mo'oni kiate au 'a e

mahino 'oku mo'oni pē 'a e me'a ko iá. Neongo 'eku ta'e fe'ungá, ka 'oku ou lotua ke u lava 'o fakahā atu kiate kimoutolu he 'ahó ni 'a e mafatukituki 'o e fatongia ni.

“Na'e folofola 'a e 'Eikí ko e kau taula'eiki lahi pule 'e toko tolú 'a ia kuo fili 'e he Siasí, tu'utu'uni mo fakanofa ki he lakanga 'o e kau palesitenisi, kuo pau ke 'poupou'i hake 'e he falala, tui, mo e lotu 'a e Siasí' [T&F 107:22]. He 'ikai lava ke pule ha taha 'i he Siasí ni, ta'e tomu'a feongoongoi mo e 'ulu ki he Siasí, 'a ia ko hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui, ko Sisū Kalaisí. Ko Ia hotau takí. Ko Hono Siasí 'eni. He 'ikai ke tau lava ha me'a ta'e kau ai 'Ene tatakí fakalangí mo e ue'i fakalaumālie ma'u peé. Te tau lava'i 'a e me'a kotoa pē 'i He'ene tatakí mo e ue'i fakalaumālié.

“Fakalahi atu ki he fakapapau'i mei he 'Eikí 'a ia ko ha fu'u ivi mālohi ki he poupou, 'oku hoko mai ai e falalá, tui, lotu mo e poupou kakato 'a e Siasí.

“'Oku ou fakapapau'i kiate kimoutolu te u fai hoku lelei tahá ke mo'ui 'o fe'unga mo e takaua 'o e Laumālie Mā'oní'oni, pea lotua 'i homou lotolotonga ke u lava mo'oni mo hoku ongo tokoní 'o 'ma'u e laumālie fakalangí' ” (i he Conference Report, Apr. 1951, 157).

Na'á ne 'a'ahi ki he ngaahi misiona 'i he māmaní, hili pē ha taimi nounou mei hono ui ia ko ha palōfitá. Na'á ne fononga 'i ha maile 'e lauimiliona tupu, pea

folau takai he māmaní 'o hangē ko ha Paula ia 'o e onopōní. Na'e tupulaki e ngāue fakafaifekau he na'á ne poupou'i e mēmipa kotoa pē ke hoko ko ha faifekau. Na'e langa ha ngaahi falelotu 'e lauiafe lolotonga 'ene 'i he kau palesitenisi. Koe'uhí he na'e hoko 'a Tēvita O. Makei ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i ha ta'u 'e hongofulu mā hiva, na'e tokolahi e kāingalotu 'o e Siasí ne 'ikai ke nau 'ilo mo ha toe palōfita kehe.

Na'e 'ilo'i 'e Palesiteni Makei ne finangalo e 'Eikí ke tupulaki fakalaumālie Hono Kāingalotú. Na'á ne fa'a lea 'o kau ki hono fie ma'u ke fakatupulaki hotau natula faka-'Otuá. Na'á ne toe fa'a lea foki 'o kau ki he fāmili pea mo e 'apí. Na'á ne fakatō mamafa ki he 'atamai 'o e Kāingalotú 'a e lea ko 'eni koe'uhí ke 'oua na'a teitei ngalo 'iate kinautolu, “'Oku 'ikai ha ngāue lavame'a te ne lava ke fetongi huhu'i ha fehālaaki 'i he 'apí' (to'o mei he James Edward McCulloch, 'i he Conference Report, Apr. 1935, 116). Na'á ne toutou fakahā ko e me'a mahu'inga 'oku hoko hake ki he mo'uí ko e tāpuaki ta'e fa'alaua ko ia 'o e tau'atāina ke filí pea kuo pau ke malu'i e Konisitūtone ia 'o e 'Iunaiteti Siteití.

Tēvita O. Makei

NA'E FAKALĀNGILANGI'I IA 'I HONO FAI'AHÓ

'I he ta'u fitungofulu mā valu 'o Palesiteni Tēvita O. Makei, 'a ia ko hono fuofua 'aho fā'ele'i ia 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'á ne ma'u ha tohi ko e tala-monū mei hono kaungā ngāue 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia na'á ne ngāue ai he ta'u 'e fāngofulu mā nima. Na'a nau fakahā mai 'i he tohi:

“Na'e hoko ho'o mo'ui femo'uekiná ko ha fakalotolahi ki he kakai kei talavou mo matu'otu'a 'o e Siasí. Kuo hoko ho'o fua fatongia lelei mo loto fakatōkilalo he ngāue 'a e 'Eikí ke fakahoko mo'oni ai e fekau 'a e Fakamo'uí he Malanga 'i he Mo'ungá 'a ia na'á ne tatakí ai e punaké ke ne pehē:

'Ai ho'o mo'uí ke hoko ko ha sīpinga ke mamata ki ai e ni'ibi kebé,

Ke ke hoko ko ha fai fakabinobino ki be'enau mo'uí

“Kuo hanga ‘e ho’o mateaki‘i e mo’oni ‘o fakatō ‘a e tuí mo e falalá ki he ngaahi loto ‘o kinautolu kotoa pē ne muimui ‘iate koé. Na’e tokoni ho’o anga’ofá mo e pou pou he ngaahi taimi ‘o e faingata’á ke toe ma’u ai ‘e he kau lotomamahí ha ‘amanaki lelei. Ne hangē ho’o lototo’a ke fai pē e ngāue neongo e ngaahi faingata’á ko ha nima fie tokoni ki ha nīhi tokolahi ne ‘ikai ke nau mei kātaki ‘o a’u ki he ngata’angá kapau na’e ‘ikai ho’o tākiekiná.

“ ‘Oku mau tukupā ‘emau ‘ofá mo e mateakí ma’au he ‘ahó ni ‘i ho ‘aho fā’eleí, mo ‘emau loto mo’oni ke muimui ki ho’o anga fakatakimu’a fakalangí, pea mo ‘emau hounga’ia he faingamālie ke ngāue fakataha mo koe ma’á e ‘Eikí” (to’o mei he McKay, *Home Memories*, 251).

NA’Á NE VĪSONE KI HA NGAHI TEMIPALE ‘I HE MĀMANÍ

Ko e fuofua temipale ‘i ‘Iulopé ‘a e Temipale Peeni Suisalaní. Na’e fakatapui ia ‘e Palesiteni Makei ‘i he ‘aho 11 ‘o Sepitema 1955.

Na’e lahi ange e ngaahi temipale ne langa ‘i he taimi ne pule ai ‘a Tēvita O. Makei ‘i ha toe taimi kimu’a. Mahalo na’e ‘ikai ke mahu’inga e lahi ia ‘o e ngaahi temipale ne langá ‘i he feitu’u ne langa aí; ka na’e kamata ke langa ha ngaahi temipale ‘i he māmaní.

Na’e hiki ‘e Liulini R. Makei, ko e taha e ngaahi foha ‘o Palesiteni Makei ‘a e me’a ko ‘eni na’e hoko he taimi na’e palesiteni ai ‘ene tangata’eikí ‘i he Misiona ‘Iulopé ‘i he 1920: “Na’e ma’u ‘e he Tangata’eikí ha vīsonē ‘o ha temipale ‘e fokotu’u ma’á e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i ‘Iulopé. ‘Oku ou manatu’i ‘eku ‘eke ki ai pe ‘oku totonu ke kei hokohoko atu hono pou pou ‘i he kau faifeaká e kāingalotú ke tuku honau ngaahi ‘apí ka nau hiki ki Saione. Na’á ne pehē mai, ‘ ‘ikai, ‘oku mahu’inga ke langa e ngaahi koló, pea ‘oku totonu ke nofo e kāingalotú ai ‘o ngāue’i e taumu’a ko íá. ‘E ‘i ai ha ‘aho ‘e langa ai ha ngaahi temipale ma’anautolu pea lava ke ‘alu ki ai e taha kotoa, koe’uhí ke fai e ngāue fakatemipale ‘oku fie ma’ú kae ‘ikai ke hiki e ngaahi fāmilí mei honau ngaahi fonua tupu’angá’ ” (*Home Memories*, 33).

Na’e vahevahe ‘e Palesiteni Makei ‘i ha me’a ‘e taha, ‘ene vīsonē ki he founga ‘oku totonu ke langa ‘aki ha temipalé. “Na’e fakafongā ‘i he Temipale Suisalaní ko e fuofua temipale ia ne langa ‘i ‘Iulopé, ‘a e tukupā ‘a Palesiteni Makei ke tokanga’i e ngaahi fie ma’u fakalau-mālie ‘a e Kāingalotú ‘i hono fakatupulaki ‘o e siasí. ...

“Makehe mei aí, na’e ‘osi mamata tonu pē ‘a Palesiteni Makei ‘i ha vīsonē, ki he fanga ki’i lailaine faingofua mo ma’a ‘o e temipalé ‘oku mei fai tatau mo e ‘uluaki temipale ‘o e Siasí ‘i Ketilaní. Na’á ne fakamatala’i lelei ia kia ‘Etuete O. ‘Enitasoni, ko ha tokotaha tā mape ‘a e Siasí, ‘a ia na’á ne lava lelei ‘o tā ia ‘o tatau tofu pē. Neongo ia, ‘i he hokohoko atu hono tā ‘o e mapé, na’e toe fai hano fakalelei’i pea ‘i he taimi ne toe sio ai ‘a Palesiteni Makei ki aí, na’á ne pehē ange, ‘Misa ‘Enitasoni, ‘oku ‘ikai ko e temipale ‘ena ia na’á ta sio aí.’ Ka ‘i he ‘osi hono tā ‘o e mapé, ne ‘ikai ha toe veiveiua, na’e tatau ia mo e mape totonu ne fakamatala’i ange ‘e Palesiteni Makei” (“The Swiss Temple,” *Ensign*, June 1978, 80).

KO HA NGĀUE FAKAMĀMANI LAHI ‘A HONO MALANGA’I ‘O E ONGOONGOLELEÍ

Ko e ‘a’ahi ki Nu’u Sila ‘i Sānuali 1955

‘Oku hā mei he ngaahi lea ko ‘eni ‘a Palesiteni Tēvita O. Makei ‘a ‘ene tukupā ke fakamafola e pōpoaki ‘o e ongoongoleleí ki māmani kotoa:

“ ‘Oku ou pehē atu kiate kimoutolu, ‘ ‘Oku ‘ikai ke tau ma’a ‘i ongoongoleleí ‘o Kalaisí.’ ‘Oku ou sio ki ha kongā ‘o e Siasí ‘o Kalaisí ‘okú ne ma’u e fatongia ke malanga’i e ongoongoleleí ni ki he māmaní hono kotoa, he ‘oku tau hoko ko ha kongā ‘o ha kautaha fakamāmani lahi. ‘Oku ‘ikai ke fakangatangata pē ‘a e ongoongoleleí ko ‘eni ki ‘Iutā, pe ko ‘Aitahō, pe Uaiomingi, pe Kalefōnia, pe ko e ‘Iunaiteti Siteití, pe ko ‘Iulope pē, ka ko e mālohi ia ‘o e ‘Otuá ke fakamo’ui ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku tuí, pea

kuo pau ke tau fai e konga hotau fatongiá ko hono fakahā ia ki māmani kotoa” (*Stepping Stones to an Abundant Life*, comp. Llewelyn R. McKay [1971], 120–21).

“E lava ke fokotu’u e misiona ‘o e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ki ha konga lalahi ‘e ua: (1) ko hono fakahā ki he māmani ‘a hono toe fakafoki mai ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi—pea fakahā ki he fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá na’e hā ‘a e ‘Otua ko e Tamai’i pea mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisi ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he kuonga ko ‘ení; (2) ko e taumu’a lahi ‘e taha ‘o e Siasi ko hono fakamatala’i ‘a e mo’oni ke toe mahino lelei ange ‘i he tukui koló, ‘i hono fakalea ‘e tahá, ke ‘ai ‘etau tui fakalotú ke mahu’inga mālie ki he mo’ui fakafō’ituitui ‘a e tangatá ki hono fakalalakaka ‘o e ngaahi tū-kunga ‘i he mo’ui fakasōsialé” (*Man May Know for Himself: Teachings of President David O. McKay*, comp. Clare Middlemiss [1967], 162).

‘OKU TOTONU KE HOKO E KĀINGALOTÚ KO HA KAU PAIONIA ‘I HA MĀMANI FAKAONOPOONI

Palesiteni Tēvita O. Makei

Na’e hoko ‘a Palesiteni Tēvita O. Makei, ko ha tokoni ‘i he taimi ko iá ‘i he Kau Palesitenisi ‘Uluakí, ko e sea ia ‘o e Komisoni ‘a ‘Tutá ki he Senitulí ‘i he 1947. Na’e fe’unga pē ke ne kau ‘i hono tataki e fakalāngilangi ‘o e kau paionia he kuohilí; he ko ‘ene mo’uí ne kau pē ‘i hono kamata’i ‘o ‘Tutaá. Na’á ne pehē ‘i ha taimi ‘e taha: “Ko e founga lelei taha ke fakalāngilangi’i ai e kau paionia ko e fa’ifa’itaki mo fakapaionia ‘i he’etau mo’uí ‘a e ngaahi tu’unga mo’ui mo e ‘ulungāanga faka’ei’eiki na’á ne fakamālohia mo langaki

‘enau mo’uí. ‘Oku kei ‘aonga pē he ‘ahó ni e ngaahi tu’unga mo’ui mo e tefito’i mo’oni ta’engata ko ‘eni na’a nau ohi mo mo’ui ‘akí, ‘o a’u ki he tūkunga fakamamahi tahá, ‘o hangē pē ko ‘enau ‘aonga ‘i he taimi na’e fakamamafa’i ai ‘e he kau taki ‘o e paionia” (‘i he Conference Report, Apr. 1947, 118).

NA’E FAKA’APA’APA’I IA ‘I HE MĀMANI

‘I he folau takai holo ‘a Palesiteni Tēvita O. Makei he māmani, na’e ongo’i hono ivi tākiekiná ‘i he ngaahi feitu’u lahi ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he Siasi. Na’e ui ia ‘e ha Sekelitali ‘e

taha ‘o e Pule’anga ‘Tunaiteti Siteití ko e ‘amipasitōa anga fakakaume’a lelei taha ia kuo ma’u ‘e he ‘Tunaiteti Siteití. Na’e faka’apa’apa’i ia ‘e he ngaahi tu’i. Na’e talitali lelei ia ‘e he kau Palesiteni. Na’e foaki ‘e ha ngaahi pule’anga kiate ia ‘enau ngaahi pale fakalāngilangi mā’olunga tahá.

Ko Palesiteni mo Sisitā Makei

Ne a’u ki he ni’ihi na’e ‘ikai ko ha Kāingalotu ‘o e Siasi ne nau kei sio pē kia Palesiteni Makei ko ha palōfita. Na’e ‘iloa ia ko e “Palōfita Māmongá” pea “na’e kau e hingoa ‘o Palesiteni Makei ‘i he kau taki fakasiasi tu’ukimu’a taha ‘e toko nimá ‘i Tisema 1968, ‘o fakatatau ki he loto ‘o e kakaí mei he savea na’e tukuange mai ‘e he Dr. George Gallup’s Institute of Public Opinion” (Kautaha ‘a Toketā Siaso Kalupa ki he Fakakaukau ‘a e Kakaí) (Joseph Fielding Smith, *Essentials in Church History*, 23rd ed. [1969], 556). Na’e tatau ai pē pe na’e ‘alu ‘a Palesiteni Makei ki ha katoanga ‘a Kuini ‘Elisapesi II ‘o ‘Ingilaní pe ko e feohi pē mo e kakai lāuvale ‘o e fonuá, na’e kei makehe pē hono tu’unga fakatu’asinó mo fakalaumālié.

Na’e vahevahe ‘e ‘Asi L. Metiseni ko e palesiteni ‘o e Bonneville International Corporation, ‘a ‘ene a’usia ko ‘ení:

“Ne u manatu’i ha foki mai ‘a Palesiteni Makei mei ‘Iulope ‘oku ou ‘i Niu ‘Ioke. Na’e alea’i ke fai ha faitā, ka na’e ‘ikai ke lava mai ‘a e tokotaha faitā totonú, pea ‘i he ‘ikai ke toe felave ha me’á, ne fili ai ‘e he kautaha nusi-pepa ko e United Press ‘enau taha faitā fekau’aki mo e ngaahi faihiá—ko ha tangata kuo pāte’i ‘i he kalasi ngāue faingata’a taha ‘i Niu ‘Ioké. Na’á ne ‘alu ki he mala’e vakapuná, nofo ai ‘i ha houa ‘e ua, peá ne toki foki mai mei he [ki’i] loki faito’o’anga-taá mo ha falukunga tā kehekehe. Na’e tonú ke ne ‘ai pē ha la’i tā ‘e ua. Na’e ‘ikai toe tatali hono tafulu’i ia ‘e hono pulé, ‘Ko e hā e fa’ahinga fakakaukau ko ia ke ke fakamole taimi mo maumau’i noa pehe’i ‘a e ‘ū nāunau fakafaitaá?”

“Ne ‘ikai toe taimi hono tali‘i vave mai ‘e he tangata faitā ‘o ne tala ange, ‘e loto fiefia pē ia ke ne totongi ‘a e ngaahi tā makehé, pea to‘o mo ‘ene vahé ki he lōloa ‘o e taimi makehe na‘e nofo aí. Na‘e mahino pē na‘e ongo mo‘oni kiate ia ‘o ne taukapo‘i e me‘á na‘á ne faí. Na‘e ‘osi ha ngaahi houa si‘i mei ai kuo ui ia ‘e he tokoni palesiteni ki hono ‘ōfisí, ko ‘ene fie ‘ilo pe ko e hā e me‘a na‘e hokó. Na‘e talaange ‘e he tokotaha faitā ko ‘eni ‘o e ngaahi me‘a fekau‘aki mo e faihiá, “I he taimi na‘á ku kei si‘i aí, na‘e fa‘a lau mai kiate au ‘e he‘eku fine‘eiki ‘a e Fuakava Motu‘á, pea ne u fifili ai ‘i he‘eku mo‘uí kotoa pe ‘oku fōtunga fēfē nai ha palōfita ‘a e ‘Otuá. ‘I he ‘aho ní, ne u ‘ilo‘i ai ha palōfita” (to‘o mei he “Memories of a Prophet,” *Improvement Era*, Feb. 1970, 72).

Ko Palesiteni mo Sisitā Makei mo ‘Eletā Lisiate L. ‘Ēveni mo Sipenisā W. Kimipolo

NA‘Á NE TOKONI KE FAKALAKALAKA E KŌMITI FAKAFEKAU‘AKI ‘O E LAKANGA FAKATAULA‘EIKÍ

Na‘e mahu‘inga mo tokanga ma‘u pē e kau palōfita ‘a e ‘Otuá ki hono fakafekau‘aki e ngaahi me‘a mahu‘inga he lakanga fakataula‘eiki ‘a e Siasí. Na‘e ui ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘i he 1908 ‘a ‘Eletā Tēvita O. Makei, na‘e hoko he taimi ko iá ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ke kau ki he kōmiti fakafekau‘aki. ‘I he‘ene hoko kimui ko e Palesiteni ‘o e Siasí, na‘á ne pou pou‘i mo toe fakalahi atu e fatongia ki he fakafekau‘aki. Na‘e lea ‘a ‘Eletā Hāloti B. Lī na‘e hoko he taimi ko iá ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ‘Okatopa 1961, ki he fie ma‘u ke hanga ‘e he Siasí ‘o fakahoko e fakafekau‘aki mo ne fakamatala‘i e palani ‘a Palesiteni Makei ki ha fakataha fakafekau‘aki ‘e fakahoko fakakātoa ‘e he Siasí. Na‘á ne lea ‘o pehē:

Ko e ta‘u fitungofulu mā valu ‘o Palesiteni Makei ‘i he 1951

“‘Oku mahino lelei mei he ngaahi ta‘u kuo hilí ‘a hono fie ma‘u ke toutou vakai‘i e ngaahi polokalamá, ‘ekitivitií, mo e nāunau fakalēsoní ke fakapapau‘i ‘oku fakahoko totonu e ngaahi fokotu‘utu‘u ki he houalotu takitaha, pea ‘oku nau takitaha ngāue ki hono tu‘unga totonú, ‘o ‘ikai ke fai ‘e he houalotu ia ‘e taha ‘a e ‘ekitivitií na‘e fakataumu‘a ki ha houalotu kehe, koe‘uhí ke fakasi‘isi‘i e faitataú mo e feto‘oaki. ...

“Te u pehē ko ha ngāue ‘eni na‘e tuku ai e tokanga ‘a Palesiteni Makei pea ‘i he‘ene hoko ko ‘eni ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘okú ne fakahinohino‘i mai ke tau fakahoko ia, pea tau tu‘u fakataha ‘o ‘ai ke toe lelei ange, mo toe mahu‘inga ange e ngāue ‘o e lakanga fakataula‘eiki, ngaahi houalotu mo e ngaahi ‘iuniti kehē kae lava ke tau fakahaofi hotau taimí, iví mo ‘etau ngāue ki he tefito‘i taumu‘a na‘e fokotu‘u ai e Siasí” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1961, 78, 81).

Ko e Kau Palesitenisi ‘Uluaki ‘i hono fakatapui ‘o e Temipale Losi ‘Eniselisi Kalefōniá ‘i he 1956

Lolotonga e taimi na‘e pule ai ‘a Palesiteni Makei, na‘e ‘i ai ha ngaahi fakalalakaka mahu‘inga ki he polokalama fakafekau‘aki. Na‘e tohi kimui ‘e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ‘o pehē:

“Na‘e kamata ‘i he konga kimu‘a ‘o e 1960 ha polokalama lahi ‘a e Siasí ki he fakafekau‘aki ‘i he fakahinohino ‘a Palesiteni Makei ke tokoni ki he kau ma‘u lakanga fakataula‘eiki ke fakahoko lelei ange honau ngaahi ngafá mo e fatongia. Na‘e fokotu‘u e kōmiti ngāue ‘e fā ‘o fakakau ki ai e faiako faka‘api, ngāue

fakafaipekaú, tohi hohokó mo e ngāue fakauelofeá. Na'e ui mai ha kau taki lakanga fakataula'eiki 'oku fe'unga mo tāú ki he ngaahi fatongia mahu'inga 'i he kōmiti lahí ke nau tokoni 'i hono teuteu'i e ngaahi nāunaú mo fakahinohino'i e kau taki 'i he siteikí mo e uōtí. Na'e foaki ha ngaahi fatongia pau fakatakimu'a ki he ngaahi kōlomú mo e kulupú, 'i he fakahinohino 'a e polokalama fakafekau'aki 'o e lakanga fakataula'eiki. Na'e vahe e kau taula'eiki lahí ki he ngāue fakatohihohokó; kau fitungofulú ki he ngāue fakafaipekaú; kau mātu'á ki he ngāue fakauelofeá; pea ko e polokalama faiako faka'apí ki he ngaahi kōlomú kotoa. Na'e toe fakalahi e polokalama kimu'a na'e 'iloa ko e faiako faka'apí fakauōtí ki ha polokalama fo'ou 'o e faiako faka'apí, pea foaki ha fatongia lahi ange ki he kau faiako faka'apí ke nau hoko ko ha kau fale'i fakalau-mālie ki ha kulupu pe fāmili.

“Na'e toe fakafe'iloaki mai mo ha polokalama kuo fokotu'utu'u lelei ki he efiafi fakafāmili 'i 'apí ko ha kongia ia 'o e polokalama fakafekau'aki. Na'e 'osi pulusi ha ngaahi tohi lēsoni fakafāmili mā'á e fāmili Siasi kotoa pē, pea 'oatu ai mo ha ngaahi fakahinohino ki hano fakahoko ha efiafi fakafāmili lelei. Na'e fakafekau'aki e ngaahi lēsoni kotoa 'i he ngaahi houalotú ke fakapapa-u'i 'oku taha pē e ngaahi houalotu 'a e Siasi 'i hono ako'i e polokalama 'o e ongoongoleléi.

“Na'e hoko ha fakaakeake mo ha tupulaki fakalau-mālie lahi 'i he Siasi, 'i hono fakafekau'aki e ngāue 'o e lakanga fakataula'eiki pea mo e fakamamafa fo'ou 'i he efiafi fakafāmili 'i 'apí mo e faiako faka'apí 'o hoko ai ha kuonga mahu'inga 'i he Siasi 'i hono fakamālohia e 'apí mo tokoni ki he ngaahi tamá mo e fa'eé ke fakahoko totonu honau fatongia ko e kau taki fakalau-mālie ki he'e-nau fānaú” (*Essentials in Church History*, 26th ed., 543).

NA'Á NE TĀ HA SĪPINGA 'I HONO 'APÍ

Ko Palesiteni Makei mo hono uai'i ko 'Emá 'i he pianó, 'i he 'aho 2 'o Sānuai 1951

Na'e lea mālohi 'a Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he nofo malí mo e fāmili pea mo e fatongia fakae'i'eiki 'o e hou'eiki fafiné. Na'e laka hake he ta'u 'e onongofulu mā hiva 'ene nofo malí pea hoko ia ko ha sīpinga ki he Siasi. Na'e fakaha'i 'e he fakamo'oni 'a hono foha ko Lōpeti R. Makei 'a e tonu mo'oni pē hono ma'u 'e ha tangata peheni ha uiu'i fakapalōfitá:

“ 'I he'ene hoko ko 'eku tangata'eiki, 'oku ou 'ofa mo mateaki'i ia, 'o

tatau tofu pē mo hoku ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. 'I he'ene hoko ko ha Palesiteni 'o e Siasi, pea mo ha palōfita 'o 'etau Tamai Hēvaní, 'oku ou talangofua mo pou pou kakato ki ai 'i he'eku hoko ko ha mēmipa 'o e lakanga fakataula'eiki.

“ 'I he'eku hoko ko ha fakamo'oni fakatāutahá, tuku ke u talaatu 'eni, koe'uhí 'i he ngaahi ta'u kotoa 'o 'ema feohi vāofi 'i 'apí, fāmá, pisinisí, 'i he Siasi, ne te'eki ai pē ke u sio 'i ha'ane ngāue pe ha lea, a'u ki hano ako'i ha hoosi hehengí, ke veiveiua ai hoku 'atama'i na'e totonu ke hoko 'o a'u ki he'ene hoko ko ha fakafofonga mo e palōfita 'a 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'oatu 'eku fakamo'oni fakatāutaha ko iá” (‘i he Conference Report, Apr. 1967, 84).

KO E 'APÍ 'A E UHO 'O E ONGOONGOLELEÍ

'I 'apí mo e fāmili

Na'e fa'a ako'i 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a e mahu'inga 'o ha fāmili mālohi 'i he palani 'o e ongoongoleléi:

“Ko e taha 'o 'etau ngaahi koloa mahu'inga tahá 'a hotau fāmili. 'I he'etau mo'ui ko 'ení, 'oku fu'u mahu'inga e feohi 'i 'apí, 'o mahu'inga ange ia 'i he ngaahi me'a faka-sōsiale kehé. 'Oku 'uluaki ongo'i 'e he fānaú 'a e 'ofá 'i he fāmili he ko e feitu'u ia 'oku ako ai 'e he fānaú 'a e 'ofá. Ko 'apí 'a e feitu'u tefito 'oku tau ako ai e ngaahi 'ulungā-anga lelei 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Ko e ngaahi fatongia, fiefiá, mamahí, malimalí, lo'imatá, 'amanaki lelei mo e me'a 'oku tokanga ki ai 'i 'apí, te ne fo'u e ngaahi me'a tefito 'oku fie ma'u 'e he mo'ui 'a e tangatá. ...

“[To'o mei he lea 'a Sēmisi 'Etuatē Mekaloká:] 'I he taimi 'oku fakamu'omu'a ai 'e ha taha e pisinisí pe fiefiá 'i hono 'apí, 'okú ne kamata he taimi pē ko iá ke hifo mei ha tu'unga fakaeloto mā'olunga ange ki ha tu'unga ma'ulalo ange. 'I he taimi 'oku matamatalelei ange ai ki

ha tangata e kalapú 'i hono 'apí, 'oku totonu ke ne fakahā 'i he lotomamahi lahi kuo 'ikai ke ne lava 'o fuesia totonu e faingamālie mahu'inga taha 'o 'ene mo'uí pea kuo 'ikai ke ne lava'i e sivi faka'osi 'o e tu'unga totonu 'o ha tangatá. 'Oku 'ikai ha ngāue lavame'a te ne lava ke fetongi huhu'i ha fehālaaki 'i he 'apí. 'Oku mahu'inga lahi ange ki he 'Otuá mo e kaha'u 'o e tangatá 'a e 'api masiva taha 'oku ma'u ai e 'ofa mo e uouangataha 'a e fāmili 'i ha toe fa'ahinga koloa kehe. 'E lava 'e he 'Otuá ke hokohoko atu hono fai ha ngaahi me'a mana 'i he 'api ko iá.

“Ko e loto ma'a 'i he 'api 'oku ma'a 'oku ofi ma'u pē ia ki he langí. [End of quote.]

“'E lava pē ke tau aofangatuku mo faka'uhinga'i mei he fakahinohino 'a e folofola 'o e kuonga mu'a mo onopōnī, ko e fo'i mo'oni ko ia 'a Kalaisi 'o kau ki he nofo-malí, ko ha 'api 'oku 'ikai ke movete” (i he Conference Report, Apr. 1964, 5).

NA'Á NE 'OMI HA TU'UNGA 'E HONGOFULU 'E LAVA KE MA'U AI HA 'API FIEFIA

Na'e fai 'e Palesiteni Makei e fale'i ko 'ení ki hono ma'u 'o ha 'api fiefia:

1. “Manatu'i ma'u pē 'okú ke kamata fakatoka ha fakava'e 'o ha 'api fiefia kimu'a pea toki fai e malí. 'Oku totonu ke ke ako 'i ho'o kei fai kaume'a ke falala'anga mo angatonu ki ho husepāniti pe uaifi 'i he kaha'ú. Tauhi koe ke ke ma'a mo haohaoa. Fakamahu'inga'i e ngaahi 'ulungāanga mā'olunga taha 'o e angama'a mo e ma'a. 'Oua na'a teitei kākā'i koe.
2. “Fili ho hoá 'aki ha'o vakavakai'i fakalelei mo e tatakí fakalaumālie, pea pehē foki ki ha'o faka'ofofa'ia ai. 'Oku fu'u mahu'inga mo fie ma'u 'e he fāmili 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'a e 'atamai mo e 'ulungāanga leleí.
3. “Vakai'i e mahu'inga mo e ngaahi 'ulungāanga 'oku totonu ke fai 'i he nofo-malí. Na'e tu'utu'uni 'e he 'Otuá 'a e malí. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku 'ai'ai noa'ia pe ngata pē he fuofua taimi 'oku hoko ai e faingata'a.
4. “Manatu'i ko e taumu'a faka'eieiki taha 'o e nofo-malí ko e mālohi ko ia 'o e fakatupú. Ko 'api 'a e feitu'u fakanatula ke ohi hake ai e fānaú. 'Oku fakatupulaki e fiefia 'i 'apí 'i he 'i ai ha fānaú.
5. “'Tuku e laumālie 'o e 'apasiá ke nofo ma'u 'i he 'apí. Ngaohi ho 'apí ke 'i ha tu'unga lelei he kapau 'e hā'e le fakafokifā ki ai e Fakamo'uí 'e lava ke Ne

fie 'afio ai pea he 'ikai ke Ne ongo'i ta'e fiemālie. Fai ha lotu 'i 'api.

6. “'Oua na'a teitei tuku e husepāniti pe uaifi ke na fekalanga'aki.

Na'a ne fu'u poto 'aupito he heka hōsī. Ko ia 'eni mo hono fāmili 'oku nau heka salioe 'i he 1954.

7. “Ako e mahu'inga 'o hono mapule'i kitá. 'Oku te'eki ai foki ke tau fakatomala 'i he ngaahi lea 'oku te'eki ke pu'aki mai. Ko e me'a 'okú ne fakatupu lahi taha e loto mamahi 'i 'apí ko e 'ikai lava 'o mapule'i kitá. 'Oku totonu ke ako'i e fānaú ki he mapule'i kitá, faka'apa'apa'i kitá mo e faka'apa'apa ki he nīhi kehé.

'I hono 'apí 'i Hanivila 'i 'lutá, fakafuofua ki he 1947

8. “Tokoni'i e kau mēmipa 'o e fāmili ke lata 'i 'api 'aki hono toutou fai 'o e feohí. 'Oku hanga 'e he feohí 'o fakatupulaki e 'ofá. Fai e me'a kotoa te ne fakamālohia e 'ofá 'i he kotoa 'o 'itāniti.
9. “'Ai ke ma'u 'e he fānaú e ngaahi tohi mo e mūsika leleí.

10. “'Oku pou pou e tā sīpingá mo e akonakí ki he mālohi he Siasí.

'Oku mahu'inga 'eni ki hono fakatupulaki ha 'ulungāanga leleí. 'Oku totonu ke tatakí lelei e 'ekitiviti 'a e Siasí, 'o 'ikai tuku ke pule'i 'e he mātu'a” (to'o mei he McKay, *Home Memories*, 213).

KUO PAU KE LANGA 'E HE KĀINGALOTŪ HA NGAĀHI SITEIKI 'O SAIONE 'I HE FEITU'U 'OKU NAU NOFO AÍ

Na'e 'ofa 'a Palesitēni Makei 'i he'ene fānaú, pea na'a nau 'ofa foki 'iate ia.

Na'e mavahe atu 'a Palesitēni Tēvita O. Makei 'i Mē 'o e 1952, 'i ha 'a'ahi māhina 'e ua 'i 'Iulope. "Na'e fakahā 'e Palesitēni Makei ki he kakaí ko e taumu'a 'ene folaú ke vakai'i ha faingamālie ki hano langa ha ngaahi falelotu 'i 'Iulope—'o faka-lotoa ai e kāingalotu 'o e Siasí ke nau nofo 'i honau fonua tupu'angá 'o 'oua 'e hiki ki he 'Iunaiteti Siteiti" (Morrell, *Highlights in the Life*, 121). Na'á ne fili

ha ngaahi feitu'u 'i he folau ko iá ke langa ai ha ngaahi tempale 'i 'Ingilani mo Suisalani, ko e fuofua tempale ia ke langa 'i 'Iulopé.

NA'Á NE MANAKO 'I HE NGAĀHI TOHI 'ILOÁ

Na'e ako lelei 'a Palesitēni Tēvita O. Makei pea saí'ia 'aupito he kau fa'u tohi mo e kau punake 'iloa 'i he lea faka-Pilitāniá. Na'á ne fa'a faka'aonga'i e lea 'a Seikisipia, Kālaile mo Lōpeti Peeni 'i he'ene ako'i e ongoongolelé. Na'e 'ilonga 'aupito hono talēniti fakafaiakó 'o 'ikai ngata pē 'ene fetu'utaki mo e Siasí ka ki he māmaní kotoa.

NA'Á NE MA'U E ME'AFOAKI 'O E FAI FAKAMO'UÍ

Na'e fakamatala'i 'e ha tangata ha me'a topu-tapu ne a'usia 'e hano kaungāme'a mo Palesitēni Tēvita O. Makei 'i he taha 'o e ngaahi tempalé, 'i ha'ane tohi 'i he 1954 kia 'Eletā Ma'ake E. Pitasoni ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apose-tolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá. Na'á ne tohi 'o pehē:

"Ko hoku uaifi ko ha tokoni 'i he Fine'ofa 'i homau uōtí, pea ko e tokoni 'e tahá ko Sisitā Nina Penilote. 'I he taimi na'e

Ko Palesitēni Tēvita O. Makei 'i 'Aokosi 1957

lulululu ai 'a Palesitēni Makei mo Sisitā Peniloté, na'á ne (Sisitā Penilote) 'eke ange ki ai pe 'okú ne manatu'i 'ene fine'eiki ko Sisitā Kuleihemi mei he Tele'a 'Okitení. Na'á ne tali mai: "Io, 'oku ou manatu'i lelei ia," pea ala mai hono nima to'ohemá mo e to'omata'ú 'o kuku'i atu hono nimá. Ne u fakatokanga'i e kula e fofonga 'o Sisitā Peniloté he taimi ne fai ai e lulululú. Na'á ne pehē na'á ne ongo'i lomēkina mo fakatōkilalo he na'e puke lōua 'e he ongo nima 'o Palesitēni Makei hono nima to'omata'ú, peá ne ongo'i hangē 'oku tapa ha 'uhilá, peá ne fifili pe 'oku fanongo mai nai mo e nīhi kehé ki he ongo na'e ha'u fakataha mo iá he na'á ne ongo'i na'e fu'u le'o lahi. Na'á ne pehē na'e tā vaivaia. Na'e toe ngali kehe foki, ko hono puke 'e Palesitēni Makei hono nima to'omata'ú 'aki hono nima to'ohemá, kae lulululu mo e nīhi kehé 'aki hono nima to'omata'ú. Na'e pehē 'e Sisitā Penilote na'á ne ongo'i fakatōkilalo mo'oni, mo fiefia koe'uhí he na'e hoko ha me'a fakaofo kiate ia, kuo 'osi 'aupito e langa mamate hono nimá. ...

"Na'e talamai kiate au, na'e feinga 'a Sisitā Penilote ke 'alu mo ha nīhi kehe, 'i he taimi na'e 'alu ai 'a Palesitēni Makei, ka na'e 'ikai lava 'o 'alu toko taha he na'á ne fu'u ongo'i vaivaia pea na'e pau ke tokoni'i ia. Na'a nau luelue māmalie pē, pea 'i he'enu hifo ki laló na'á ne tangi 'o tō ki lalo. Na'e 'ave ia ki ha mohenga he loki teuteú pea hili ha taimi nounou ne toe foki mai hono mālohí, peá ne tu'u hake, 'o sītu'a kiate kinautolu na'e 'i aí, 'o ala hono ongo nimá ki hono umá mo pehē mai, 'Kuo lauita'u 'a e 'ikai ke u lava 'o fai e me'á ni' " (to'o mei he McKay, *Cherished Experiences*, 156–57).

NA'Á NE FAKA'Ā E FOFONGA 'O HA TANGATA KUI

Palesitēni Tēvita O. Makei

Na'e fakamatala'i 'e Misa Meleveni T. Mikolosoni 'a e founa ne toe 'ā aí hili hano tāpuakí'i ia 'e Palesitēni Tēvita O. Makei. Na'e uesia lahi e fofonga 'o Misa Mikolosoni 'i ha mahaki pea kui ai hono mata 'e tahá pea meimei pehē pē mo e mata 'e tahá. Na'e faka'au pē ke toe kovi ange hono matá pea talaange 'e he toketaá 'e fie ma'u ke to'o hono mata to'omata'ú. Na'e fakamatala'i 'e Misa Mikolosoni 'o pehē:

"Hili ha houa 'e ua mei he'emaui mavahe mei he 'ōfisi 'o e toketaá, na'e a'u mai 'a Palesitēni Makei ki homau 'apí 'o talamai na'á ne fanongo 'oku ou puke pea

‘okú ne fifili pe te u loto ke ne tāpuaki’i au. Na’e ‘ikai lava ke faka’ikai’i ‘e ha taha ‘a e ongo’i nonga na’á ne ha’u mo iá. Na’e mavahe ‘a e mamahí meiate au ‘i he’ene tāpuaki’i aú. ‘I he mavahe ‘a Palesiteni Makei mei he lokí, na’e lea mai hoku uaifí ‘i he tui ‘o pehē, ‘Te ke sai koe ia.’ ...

“Ne u foki he pongipongi hono hokó ki he ‘ōfisi ‘o e toketaá. Hili ‘ene sivi hoku matá, na’á ne pehē mai, ‘Ne ‘i ai ha mana ne hoko. He ‘ikai ke to’o e fō’i matá ia. Te ke lava pē ke toe ma’u ha peseti ‘e hongofulu mā nima ki he uofulu ho’o sió.’ ‘I he ‘aho hono hokó na’á ne talamai ‘e toe ma’u ha peseti ‘e fitungofulu mā nima ‘eku sió, pea ‘i he ‘aho hono tolú, na’á ne talamai mahaló ‘e toe foki kakato mai ‘eku sió. ...

“Hili ha ta’u ‘e ua pe tolu kimui, na’e sio ha toketā mataotao he matá ki hoku matá peá ne pehē mai, “Oku lahi pē ha fanga ki’i me’a ‘oku ‘asi ‘i ho matá, ka ‘oku te’eki ai ke u sio ‘i ha taha ‘e toe lelei ange ‘ene vakáí ‘iate koe” (to’o mei he McKay, *Cherished Experiences*, 163–64).

NA’Á NE MA’U E ME’AFOAKI ‘O E ‘ILO’ILO

‘Eletā ‘Eselā Tafu Penisoni e fakalāngilangi mā’olunga taha ‘a e sikautí ko ha pulu siliva

Na’e fakamatala’i ‘e Písope Lōpeti L. Simisoni, ko ha tokoni he taimi ko iá ‘i he Kau Písope Pulé, ‘a ‘ene fuofua fe’iloaki mo Palesiteni Makei ‘i he 1958 ‘i hono fakatapui ‘o e Temipale Hemilitoni Nu’u Silá:

“Na’á ku lue atu he loto temipalé mo e fakafetaulaki mai haku kaungāme’a ‘o fakaafe’i ke u hū ange ki ha loki. Na’á ku ‘ohovale ‘i he’eku ‘ilo’i ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha

taha kehe ‘i he lokí ka ko Palesiteni pē mo Sisitā Makei. Na’e pehē ange ‘e hoku kaungāme’á, ‘Palesiteni Makei, ko e taha ‘eni ‘o ‘emau kau faifekau mālōlō mei Nu’u Silá, ko Misa Simisoni.’ Na’e mafao mai e nima to’o-mata’u ‘o e Palesitení, pea hili hono nima to’ohemá ‘i hoku umá, ‘o sio fakahangatonu ki hoku matá, kae toe mahulu ange aí, ko ‘ene ‘ilo’i lelei hoku lotó. Hili ha ngaahi sekoni, na’á ne lulululu mo au, pea kuku’i hoku umá mo ne pehē mai, ‘Misa Simisoni, ‘oku ou fiefia ke ‘ilo’i koe.’ Na’e ‘ikai ke ne pehē mai “Oku ou fiefia ke fe’iloaki mo koe,’ ka ko e ‘fiefia ke ‘ilo’i koe.’ ‘I he ngaahi ‘aho mo e ngaahi uike hoko maí, na’e toutou foki pē ‘eku manatú ki he fo’i fakafe’iloaki ko ‘ení. Hili ha māhina ‘e tolu mei ai, lolotonga ha’aku tangutu ‘i hoku ‘ōfisi ‘i Losi ‘Eniselisí, na’e tatangi ‘eku telefoní pea pehē mai ‘e he le’o mei he tafa’aki ‘e tahá, ‘Ko au Tēvita

O. Makei ‘oku leá.’ Na’á ne talamai na’e ue’i ia ‘e he’ema ‘initaviú ke ui au ke u foki mo hoku fāmilí ki Nu’u Sila ke u tataki e kakai ‘oku ou ‘ofa lahi aí” (*Improvement Era*, Feb. 1970, 72).

NA’Á NE MA’U E MĀLOHI ‘O E ‘OTUÁ

‘I ha’ane mavahe mei ha kulupu ‘o ha Kāingalotu ‘i he Pasifiki Sauté, na’á ne foaki ha tāpuaki kiate kinautolu pea na’e hoko ha me’a fakaofu. Na’e fakamatala’i ‘e ha tangata ‘e taha ‘o pehē: “Ko e fakamo’oni ‘eni ‘a ha ni’ihi ne nau fa’a tangaki fakataimi honau matá ki ‘olunga ‘i he taimi na’e ongo mai ai e ngaahi lea fakalangi ne lea ‘akí ‘e ‘Eletā Makei ‘i ha mālohi lahi pea ngingila e huelo ‘i hono fofongá ‘o hangē ha maama lanu hinehiná, ‘o mahino mo’oni na’e fu’u vāofi ‘a e langí mo e māmaní ‘i he feitu’u na’á ne foaki ai e tāpuakí mo e fakahā fakaofó ni. Na’e tā vave e mafu ‘o e tokotaha fanongo takitaha ‘i he’enu ‘ilo’i fakapapau e mo’oni” (to’o mei he McKay, *Cherished Experiences*, 67).

Na’e pehē ‘e Sisitā Makei, ‘i ha’ane fakalāngilangi’i hono husepānití:

“ ‘Oku tāpuekina e Palesitení ‘aki ha’ane tomua ma’u ha vīsone. Na’e lahi ha ngaahi pongipongi na’á ne talamai kiate au ha ngaahi me’a pau ‘e hoko he ‘aho ko iá pea na’e hoko ma’u pē ‘a e ongo ko iá ‘o mo’oni. Na’e tokoni hono tomua ma’u ko ‘eni ha vīsoné ke tataki ia he’ene mo’uí kotoa” (to’o mei he McKay, *Home Memories*, 270).

‘OKU MA’U ‘E HE TAHA KOTOA HA IVI TĀKIEKINA

Ko Palesiteni Makei mo e Palesiteni ‘o e ‘Lunaiteti Siteití ko Tuaiti D. ‘Eisenihoua

Na’e ako ‘aki ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei kau ki he mahuinga ‘o e mo’ui anga faka-Kalaisí:

“Ko e tokotaha lelei ko ha ola ‘o hono toutou fakaaonga’i e fakakaukau ‘oku totonú, mo hono ohi mo fakamahu’inga’i he taimi lahi e ngaahi fakakaukau ‘oku

anga faka-'Otuá. Ko 'ene fakafõtungá ko e ofi taha ia ki he laumālie 'o Kalaisí 'o tukutaha 'ene ngaahi fakakau-kaú 'i he 'Otuá; pea lava ke ne pehē 'i hono lotó, 'Kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou,' ko e fa-'ahinga fakafõtunga ia 'oku ofi taha ki he sipinga 'a Kalaisí" ('i he Conference Report, Oct. 1953, 10).

"Ko e taha kotoa pē 'oku mo'ui he māmaní 'okú ne ngāue 'aki ha fa'ahinga ivi tākiekina, 'o tatau ai pē ki he lelei pe ki he koví. 'Oku 'ikai ko e me'a pē 'okú ne lea 'akí, pe ko e me'a 'ata'atā pē 'okú ne faí. Ka ko hono 'ulungāanga totonú. 'Oku hā mei he tangata mo e taha kotoa pē, 'a hono anga totonú. 'Oku ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'a e ivi pe ongo ko 'ení. Na'e mahino 'eni ki he Fakamo'uí. Ko e taimi kotoa pē na'á Ne feohi ai mo ha taha, na'á Ne ongo'i 'a e fa'ahinga fakafõtunga ko iá—'o tatau ai pē pe ko e fefine Samēliá mo 'ene mo'ui 'i he kuo hilí; pe ko e fefine na'e 'amanaki ke tolomaka'i pe ko e kau tangata na'a nau teu tolomaka'i iá; pe ko e tangata pule ko Nikotimasí; pe ko ha taha 'o e kau kiliá. Na'á Ne 'afio'i 'a e fa'ahinga ongo pe fakafõtunga 'a e tokotaha fakafo'ituituí. Pea a'u ki ha tu'unga 'oku mou pehē foki mo kimoutolu 'i ha me'a 'e ni'hi, pea pehē mo au foki. 'Oku tākiekina e kakai 'oku tau feohí mei hotau tu'unga mo'oní mo hotau angá" ('i he Conference Report, Apr. 1963, 129).

Ko Palesiteni mo Sisitā Makei mo e tangata fa'u faiva ko Sēsili B. Timila mo e tangata 'eti faiva ko Saletoni Hesitoni na'á ne fakatātaa 'i 'a Mōsesé lolotonga hono filimi 'i e fo'i faiva Ko e Fekau 'e Hongofulú. Na'e foaki 'e he 'Univēsiti Piliikihami 'longi ha mata'itohi toketā fakalāngilangi 'o Timila 'i Mē 1957.

NA'Á NE AKO 'O KAU KI HONO FAKATUPULAKI E ANGA FAKALAUMĀLIÉ

Na'e ako 'aki 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a e me'a ko 'ení 'o kau ki hono fakatupulaki 'o e anga fakalaumālie:

Ko e tu'unga fakalaumālie 'a e me'a mā'olunga taha 'e lava ke a'usia 'e he lotó, 'a e anga faka-'Otuá 'oku 'i he tangatá; 'a e me'afuaki fungani ko ē 'okú ne ngaohi ia ke ne hoko ko e tu'i ki hono kotoa 'o e ngaahi me'a kuo fakatupú. Ko hono a'usia ia 'o e mapule'i kitá pea mo e fetu'utaki mo e 'Otuá. Koe anga fakalaumālie 'a hono

ma'u ha mālohi 'oku lahi angé, pea ongo'i 'oku tupulaki e me'a te ke malavá —'o feongoongoi mo e 'Otuá mo e Ta'e-Hā-Maí. Ko e anga fakalaumālie pē 'okú ne foaki ki ha taha 'a e lelei taha 'o e mo'ui.

"'Oku lelei taha 'a e hā 'a e tu'unga fakalaumālie mei he ngāue, 'o 'ikai ko e fo'i faka'ānaua pē. "Oku 'ikai faka- ofo 'a e ngaahi faka'ānaua fakavalevalé, ngaahi fakakaukau pe tui he 'ikai malava ke fakahokó, holi ke sio ki ha me'a 'oku 'ikai malavá, 'o tatau mo hono fua e fatongia."

Ko Palesiteni Makei mo e Palesiteni 'o e 'lunaiteti Siteiti ko Sione F. Keneti

"Ko e ongo'i faka'e-i- 'eiki kotoa pē, ko e founga ta'e siokita kotoa pē 'oku fakahaa'i ai 'a e 'ofá; ko hono taukave'i 'o e totonu kotoa pē 'i he lototo'a ne- ongo 'a e fakamamahí, ko hono fakamo'ulaloa'i kotoa pē 'o kita ki ha me'a 'oku mā'olunga ange 'iate kitá; ko hono māteaki'i ma'u pē ha me'a 'oku lelei; ko e lī'oa ta'esiokita ki he tefito'i mo'oni kotoa pē;

ko e loto-tō kotoa pē ki he fa'ahinga 'o e tangatá; ko 'ete mapule'i ma'u pē kitá; ko e loto to'a kotoa pē 'oku lelei 'i he mo'ui, 'oku 'ikai ko hono fai fakangalingali pē pe koe- 'uhí ko ha tu'utu'uní— ka 'oku fakahoko mo mo'ui 'aki 'e he taha kotoa pē 'a e lelei koe'uhí ko hono fie ma'u 'o e lelei ko iá, ko e anga fakalaumālie ia.

"'Oku fakaemāmani lahi 'a e fa'ahinga ongo ko 'eni 'o kau ki ha mo'ui 'oku tu'unga mā'olunga angé. 'Oku hoha'a 'a e taha kotoa pē ke fekumi mo fakatupulaki 'a e melino mo e tau'atāina fakalaumālie.

"'E mole ho laumālie kapau he 'ikai te ke fakatupulaki e anga fakalaumālie 'oku 'i lotó. 'Oku ou tapou atu ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu ko 'ení 'i hono fakatupulaki 'a e anga fakalaumālie:

"1. Ko e fatongia 'o e tangatá ke ne pule'i hono natalá—'o 'ikai pōpula ki ai. 'Oku mahu'inga hono mapule'i kitá mo hono pule'i 'o e 'ātakai.

"2. 'Oku makatu'unga 'a e anga fakalaumālie pea mo e mo'ui mahu tafeá 'i hono fakahounga'i e 'Otuá, pea mo fakalāngilangi'i e Tolu'i 'Otuá.

"3. Kuo pau ke 'ilo'i na'e foaki mai 'e he 'Otuá Hono mafái ki he tangatá ke ne ngāue 'aki ia 'i he huafa 'o e 'Otuá.

"4. Kuo pau ke 'ilo'i ko e 'Otuá 'a e Tamai 'o e fa-'ahinga kotoa 'o e tangatá, pea 'okú Ne mahu'inga'ia 'i he taha kotoa pē.

"5. Ko e mo'ui ko ha misiona, pea ko e fatongia 'o e tangata kotoa pē ke 'ai e māmaní ke toe lelei ange koe'uhí ko 'ene 'i ai" (*True to the Faith: From the Sermons and Discourses of David O. McKay*, comp. Llewelyn R. McKay [1966], 244–45).

NA‘Á NE AKO ‘O KAU KI HE NGAÁHI ‘ULUNGĀANGA ‘O SAIONÉ

Na‘e ako ‘aki ‘e Palesiteni O. Makei ‘o pehē:

“Ko e Saione ‘oku tau langá ‘e fakatatau hono sī-pingá mo e ngaahi tu‘unga mo‘ui ‘a hono kakai. Ke liliu e tangatá mo e māmani kuo pau ke tau liliu‘i ‘enau fakakaukaú, he ko e me‘a ‘oku tui mo‘oni ki ai ha tangata ko e me‘a pē ia ‘okú ne fakakaukau mo‘oni ki ai; pea ko e me‘a ‘okú ne fakakaukau ki ai ko e me‘a pē ia ‘okú ne mo‘ui ‘aki. ‘Oku ‘ikai mā‘olunga ange e tangatá ‘i he‘enau ngaahi tu‘unga mo‘ui; ka ‘oku ‘ikai ke nau fa‘a a‘usia ‘enau ngaahi tu‘unga mo‘ui, pea ‘oku ‘ikai pē te nau teitei lava ‘o fakalaka ai. ...

“... Na‘e ui ‘e he ‘Eiki ko Saioné koe‘uhí ‘... ko e loto-ma‘á ...’ (T. & F. 97:21); pea ‘i he‘etau toki a‘u pē ki he tu‘unga ko iá, ko e toki taimi ia te tau ma‘u ai ha Saione pehe‘e ‘e ‘... tupulekina, pea ‘e nofo ai ‘a e nāunau ‘o e ‘Eiki.’ (Ibid., 64:41.)

“‘E fokotu‘u e fakava‘e ‘o Saioné ‘i he loto ‘o e tangatá; ngaahi kekelekele lahi, keli‘anga maka koloa, vaotā, ngāue‘anga, fale faka‘ofa‘ofa, me‘angāue fakaeonopooni, ko ha ngaahi founa ia ‘e malava ke langaki ai e loto ‘o e tangatá ke ma‘u e fiefiá.

Faiá ‘i George Bettridge. ‘I he angalelei ‘a e Saionis Photography. OUA NA‘A HIKI I‘ANO TATAU

Ko Palesiteni mo Sisitá Makei—“Fiefia fakataha he ngaahi ta‘u lahi ‘o ‘ena nofo malí”

“‘I he teuaki ke tau fokotu‘u he ‘ahó ni ‘etau palani ki Saioné tau fili ‘a e me‘a te tau ui ko e ‘fakava‘e ‘oku poupou‘i ‘e he ‘ulungāanga ‘e fá ‘o e kakai ‘o Saioné.’

“‘Uluaki: Ko ha tui ta‘e toe veiveiua pea tali mo e fo‘i mo‘oni ko e ‘univeesi ko ‘ení ‘oku pule‘i ‘e ha tokotaha ‘atama‘ia mo poto, ‘o hangē ko e lea ‘a

(Pailato)Palató, ‘... ‘oku ‘ikai pule‘i e ‘univēsí ‘e ha tokotaha vale mo ta‘e pau.’

“Ko e ‘ulungāanga hono *uá* ko e taumu‘a taupotu ‘i he palani lahi ‘a e ‘Otuá ko hono fakahaohaoa‘i ‘o e tokotaha fakafo‘ituituí.

“Ko Hono finangaló ke hangē tofu pē ‘a e hou‘eiki tangatá mo fafiné ko Iá.

“Ko e ‘ulungāanga hono *tolú* ko hono ‘ilo‘i ko e ‘uluaki mo mahu‘inga taha ‘i he fakalalakaka ‘a e tangatá ko e tau‘atāina—*tau‘atāina ke fili*. ‘E lava ke fili ‘e he tangatá ‘a e lelei mā‘olunga tahá, pe fili ki he lelei mā‘ulalo tahá ‘o tōnounou ai mei he tu‘unga na‘e totonu ke ne a‘usia.

“Ko e ‘ulungāanga hono *faá* ko ha ongo‘i ‘oku ‘i ai ha fatongia ki he ni‘ihi kehe fakafo‘ituituí pea mo e kakai ‘i he koló” (Gospel Ideals, 335).

NA‘Á NE FALALA KI HE TO‘U TUPU ‘O SAIONÉ

Na‘e fiefia ‘a Palesiteni Tēvita O. Makei ‘i he mo‘ui angatonu ‘a e to‘u tupu ‘o e Siasí. Na‘á ne lea ‘i he konifelenisi lahi ‘o ‘Epeleli 1961 ‘o pehē:

“Kapau ‘e ‘eke mai he pongipongi ni, ‘Ko e hā e tafa‘aki ne lelei taha e fakalalakaka ai ‘a e Siasí ‘i he ta‘u kuo hili?‘ He ‘ikai ke u tali: ‘*Ko e ngaahi me‘a fakapa‘angá.*’ ...

“He ‘ikai te u pehē: ‘*Ko e labi e ngaahi falelotu fo‘ou ne langá.*’ ...

“... He ‘ikai ke u tali: ‘*Ko e tupu tokolahi ‘o e mē-mipasipi.*’ ...

“Ka te u pehē *ko e fakalalakaka fakafiefia taba ‘i he Siasí be ta‘u kuo hili ko e fakautuutu e tokolahi ‘o e kau talavou ‘oku kau ki be ‘ekitititi ‘a e Siasí.* ...

“‘Ofa ke tatakí ‘e he ‘Otuá ‘a hotau To‘u Tupú, ‘i ha feitu‘u pē ‘oku mou ‘i ai. ‘E tatakí koe ‘e Hono Laumālié, kapau te ke tauhi koe ke ke ma‘a mo ta‘e-ha-mele pea fa‘a lotu

Ko e ‘uma ki ai ‘i hono fai‘ahó, ‘i he ‘aho 21 ‘o Sune 1963

mo faivelenga ‘i ho‘o ofi ki he Tamai ‘i Hēvaní, ‘o fakamā‘oni‘oni‘i koe ‘i ho‘o kei talavou, pea hoko ko ha mālohi ‘o e lelei ‘i māmani. ‘Oku mateuteu ho‘o Tamai Hēvaní ke tokoni‘i koe ‘i he taimi faingata‘á pea foaki kiate koe ‘a e fiemālié mo e mālohí kapau te ke ‘unu‘unu kiate la ‘i he loto ma‘a, fakatōkilalo mo e tui” (‘i he Conference Report, Apr. 1961, 5, 8).

NA'E FAKALĀNGILANGI'I IA 'E PALESITENI SIOSEFA FILITINGI SĀMITA

Ko e Kau Palesiteni 'Uluaki: Hiū B. Palaani, Tēvita O. Makei, mo N. 'Eletoni Tena

Neongo na'e fakangatangata e me'a fakatu'asino ne kau ki ai 'a Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he ngaahi ta'u ki-mu'i, koe'uhi ko 'ene mahamahakí, ka na'e kei hokohoko atu pē 'ene tupulaki fakalaumālie. Na'á ne fa'a lea 'aki e fakafiefia 'o e mo'uí. Hili e mālōlō 'a Palesiteni Makei 'i he 'aho 18 'o Sānuali 1970, na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita:

“'Oku ou fakalāngilangi'i mo faka'apa'apa ki he hingoá mo hono manatua 'o Palesiteni Tēvita O. Makei.

“Ne u tangutu 'i hono tafá'akí he ta'u 'e 60 'i he ngaahi fakataha alēlea pule 'a e Siasi. Ne u 'ilo'i lelei ia, pea ne u 'ofeina ia ko ha tangata mo faka'apa'apa'i ia ko ha palōfita.

“Ko ha tamaio'eiki faitotonu ia 'a e 'Eikí—ko ha taha na'e mo'ui angatonu ki hono Tupu'angá; 'ofa 'i hono kāingá; fiefia 'i he mo'uí mo e faingamālie 'i hono fatongia ke ngāue tokoní; ko ha taha na'e ngāue 'aki 'a e mata 'oku hanga taha pē ki hono fakalāngilangi'i 'o e 'Otuá.

“Na'á ne hoko ko e sipinga lelei taha 'o e tu'unga mo'ui mei he Fuakava Motuá: '... ko e hā 'oku 'amanaki 'e [he 'Eikí] 'iate koé, ka koe'uhi ke ke faitotonu mo ke loto ki he 'ofá, mo ke 'a'eva mo ho 'Otuá 'i he angavai-vai?' (Maika 6:8.)

“Pea hangē ko 'ene hā ko ia 'i he tohi 'a e 'ētítá 'i he *Deseret News*: 'Kapau 'oku 'i ai ha tangata 'i he hisitōlia 'o onopōní ka kuó ne mavahe pea kuo lelei ange e māmaní koe'uhí ko 'ene 'i aí, ko e tangata ko iá ko Tēvita 'Oumani Makei.

“Na'e hiki hake 'e he kakai tangatá honau 'ulú 'i ha feitu'u pē na'á ne 'i aí 'i he 'amanaki mo e loto to'a lahi ange. Na'e toe lahi ange 'a e feangalelei'akí, fekā-takí'akí, mo e fe'ofa'akí 'i he fa'ahinga 'o e tangatá, 'i ha feitu'u pē ne onгона ai hono le'ó. Na'e toe vāofi ange e taumu'a mo e fengāue'aki 'a e tangatá mo e 'Otuá, 'i ha fa'ahinga feitu'u pē ne ongo'i ai 'a hono ivi tākiekiná.'

“Na'e uiui'i 'e he'eku tangata'eiki ko Palesiteni Siosefa F. Sāmitá 'i he fakahinohino 'a e Laumālie 'a Palesiteni Makei ki he lakanga fakae'apose-tolo mā'oni'oni 'i 'Epeleli 1906, pea na'á ne hoko ko e taha 'o e kau taki ma'ongo'onga mo tataki fakalaumālie lahi taha 'o e kuonga fakakosipeli ko 'eni. ...

“'Oku ou ongo'i mo'oni 'ene molé. 'Oku hangē pē 'oku 'ikai fai ha tui kuó ne mavahe meiate

kitautolú. Ka 'oku tau 'ilo kuó ne fononga atu ki ha fakataha fakafiefia mo 'ene tangata'eiki mo e fine'eiki pea 'oku hoko atu he taimí ni 'ene ngāue 'i he palataisi 'o e 'Otuá pea kamata 'ene feohi fo'ou mo hono ngaahi kaungāme'a lelei ne mu'omu'a 'iate ia ki he maama ka ha'ú. ...

“'Oku ou fakakaukau ki ha lea 'e ua na'e fai 'e he palōfita ko Lihái 'okú ne fakatāta'a'i e mo'ui 'a Palesiteni Makei. Na'á ne hangē ha fu'u vaitafé, “o tafe ma'u ai pē ki he matavai 'o e mā'oni'oni kotoa pē,' pea na'á ne hangē ha fu'u tele'á, ‘o tu'u ma'u mo tu'u 'ali'aliaki ta'e-lava ke ue'i 'i he tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Eikí!’ (1 Nifai 2:9–10.)

Palesiteni Tēvita O. Makei

ki ai e ngaahi lea 'o e tāpuaki fakafolofola ko 'eni, ko Palesiteni Makei ia:

“'Ha'u, 'a kimoutolu kuo monū'ia 'i he'eku Tamaí, 'o ma'u 'a e pule'anga kuo teu mo'o moutolu talu mei he kamata'anga 'o māmaní' (Mātiu 25:34), he kuo mou fai lelei 'i he me'a kotoa pē na'e foaki atu ke mou tauhi' (“One Who Loved His Fellowmen,” *Improvement Era*, Feb. 1970, 87–88).

Nofo fakataha he ta'u 'e onongofulu mā hiva

Faitā 'a Ralph J. Clark mo J. Malian Heslop; 'i he angalele 'a e Deseret News

VAHE 10

Siosefa Filitingi Sāmita

PALESITENI HONO HONGOFULU 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A SIOSEFA FILITINGI SĀMITĀ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 19 'o Siulai 1876 'i Sōleki Siti 'i 'Tutā, kia Siosefa F. mo Suliana Lemisoni Sāmita.

8 Na'e papitaiso ia 'e he'ene tangata'eikí (19 'o Siulai 1884).

19 Na'e ma'u hono tāpuaki fakapēteliaké, pea na'e fakahaa'i ai te ne pule'i 'a e kakaí (Sānuali 1896).

21 Na'á ne mali mo Lui 'Emelí Setilifi (26 'Epeleli 1898; na'á ne (Lui) pekia he 'aho 30 Mā'asi 1908).

22–24 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki 'Ingilani (1899–1901).

24 Na'á ne kamata ngāue 'i he 'Ōfisi Hisitōlia 'o e Siasí (1901).

29 Na'á ne hoko ko e Tokoni Fai Hisitōlia 'a e Siasí ('Epeleli 1906).

32 Na'á ne mali mo 'Ifeli Siosina Leinolo (2 Nōvema 1908; na'á ne ('Ifeli) pekia he 'aho 26 'Aokosi 1937).

33 Na'e fakanofa ia ko ha 'Aposetolo 'e he'ene tangata'eikí ko Palesiteni Siosefa F. Sāmita (7 'Epeleli 1910).

44 Na'á ne hoko ko e Fai Hisitōlia 'a e Siasí (1921).

45 Na'e pulusi 'ene fuofua tohi ko e, Essentials in Church History, 'i he (1922).

57 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Genealogical Society (1934).

61 Na'á ne mali mo Sesi 'Ela 'Īveni (12 'Epeleli 1938; na'á ne (Sesi) pekia he 'aho 3 'Aokosi 1971).

63 Na'á ne tataki hono fetukutuku e kau faifekau' mei 'Iulopé (1939).

68–72 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Temipale Sōlekí (1945–49).

74 Na'e hikinima'i ia ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (9 'Epeleli 1951).

79 Na'á ne fakatapui ha fonua 'e fā ki hono malanga'i 'o e ongoongoleléi (1955).

89 Na'á ne hoko ko ha tokoni kia Palesiteni Tēvita O. Makei (29 'Okatopa 1965).

93 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (23 Sānuali 1970).

95 Na'á ne pule'i 'a e 'uluaki konifelenisi faka'ēlia 'i Menisesitā 'i 'Ingilani (27–29 'Aokosi 1971); na'á ne fakatapui e Temipale 'Okiteni 'Iutaá (18 Sānuali 1972); na'á ne fakatapui e Temipale Polovo 'Iutaá (9 Fēpueli 1972); na'á ne pekia 'i Sōleki Siti 'i 'Tutā (2 Siulai 1972).

Ko e talavou ko Siosefa Filitingi Sāmīta

Na'e faka'amu lahi 'a Sulina Lemisoni Sāmīta ke 'i ai hano foha, 'o hangē pē ko 'Aná ko e fa'ē 'a e palōfita ko Samuelá 'i he Fuakava Motu'á. Na'á ne faka'ānaua mo lotua ke ma'u hano foha, hili 'ene fa'ele'i ha ngaahi 'ofefine faka'ofa'ofa 'e toko tolu. Na'á ne palōmesi ki he 'Eikí kapau te Ne tāpuekina ia 'aki ha foha te ne fai e me'a kotoa 'e malavá ke tupu hake 'a e tamasi'i

'o ngāue ma'á e 'Otuá mo hoko ko ha laukau'anga 'o 'ene tangata'eiki ko Siosefa F. Sāmīta, na'e hoko he taimi ko iá ko ha tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí. Na'e tāpuekina 'e he 'Eikí 'a e fāmili Sāmīta 'aki ha foha 'i he 'aho 19 'o Siulai 1876, pea fakahingoa pē ki he'ene tangata'eiki. "Ko e ki'i tamasi'i 'eni na'e polo'i ke molomolomuiva'e 'o ofi taha ki he'ene tangata'eiki—faifekau, fai hisitōlia, 'apose-tolo, tā mata'itohi, mataotao he me'a fakalotú, tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí, pea tātuku 'aki 'ene hoko ko ha Palōfita 'a e 'Eikí. Na'e hoko e le'o 'o e tamaí ko e le'o ia 'o e fohá; pea na'e laka hake he ta'u 'e teáú hono fakataha'i hona ngaahi ta'u 'i he lakanga fakae'apose-toló" (Joseph F. McConkie, *True and Faithful: The Life Story of Joseph Fielding Smith* [1971], 9, 11).

Na'e inu 'a Siosefa Filitingi Sāmīta mei he ipu kona 'o e fakatangá 'i he'ene kei talavou 'i hono hua 'e he kau 'ōfisa fakapule'angá 'a e ngaahi 'api mali tokolahi 'i 'Iutaá, ko hono kumi 'ene tangata'eiki mo e kau taki kehe 'o e Siasí. Na'á ne manatu ki he'enua takai holo 'i honau 'apí 'o fakafehu'ia mo fakailifia'i e hou'eiki fafiné mo e fānaú, 'o uesia ai 'enua mo'uí, pea tupu ai ha ongo'i loto-mamahi mo e manavahē. Na'e pau ke toutou hola e tangata'eiki 'a Siosefa Filitingi Sāmīta 'o toitoi 'i he vaha'a hono ta'u valú ki he hongofulu mā nimá, koe'uhí ko e ngaahi tūkunga fakamamahi ne hokó. Na'e fa'a momou 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta ke tala ki he kakái na'e 'ikai ke nau 'ilo'i 'a e tūkunga kotoa na'á ne fouá, 'i he'enua fa'a pehē kimui, na'á ne mohu tāpuekina 'i he'ene tupu haké, 'oku totonu ke ne hoko ko e tangata ma'ongo'onga. Na'e lahi ange e taimi ne mavahe ai e tangata'eiki 'a Siosefa Filitingi mei 'apí 'i he ngaahi ta'u mahu'inga 'o 'ene tupu haké, koe'uhí ko e ngaahi palopalema mo e pule'anga 'o e 'Tunaiteti Siteití.

Ko e fāmili 'o Siosefa F. Sāmīta, ko e tangata'eiki 'a Siosefa Filitingi Sāmīta

Ko e taha e ola 'o e ngaahi ta'u faingata'a mo ongo'i li'ekina ko iá, ko hono fakatupulaki 'o e mahinó mo e loto-to'á 'i he talavou ko Siosefa Filitingi 'o tokoni ke ne hoko ai ko e taha 'o e kau taukapo lelei taha 'o e Siasí he 'aho kimui ní. 'Oku fakamatala'i e mo'ui 'a e tamaio'eiki ma'ongo'onga ko 'eni 'a e 'Otuá mo'uí, 'aki e 'ahi'ahi'i, sivi'i mo 'ilo'i 'oku tu'u ma'u mo angatonu.

NA'Á NE AKO 'I HE'ENE KEI TALAVOU KE FAI E ME'A NA'E FINANGALO E 'EIKÍ KE NE FAÍ

Ko Siosefa F. Sāmīta mo hono fāmili. Ko Siosefa Filitingi 'oku 'i loto-mālie 'i he 'otu mui.

Na'e fakakaukau 'a Siosefa Filitingi Sāmīta 'i he'ene kei tamasi'i ko hono fatongiá ke muimui ofi ki he 'Eikí 'i he'ene 'a'eva 'i he mo'uí. Na'e ue'i ia ke ne lau tu'o ua e Tohi 'a Molomoná 'i he a'u ki hono ta'u hongofulú, 'i he'ene holi ke 'ilo e finangalo 'o e 'Eikí koe'uhí ke ne mo'ui 'aki iá. 'I he taimi 'oku 'ikai sio ai ki ai hono kungā va'inga peisipoló, te nau kumi 'o ma'u ia ki he foku-tu'unga musie mōmoá 'okú ne lau e tohi ko iá. Na'á ne toe lau mo ako ma'uloto 'a e *Children's Catechism* (*Nāunau Ma'á e Fānaú*) (ko ha pepa kimu'a 'a e Siasí

ne fakamatala'i ai e ngaahi tokäteline 'o e ongoongo-lelei) mo e ngaahi tohi 'a e Palaimeli. Na'e fakanatula mo 'ikai toe fakapu'ia e fakautuutu 'ene holi lahi ke ako ki ha ngaahi me'a fo'ou 'i he kotoa 'ene mo'ui, 'o ne hoko ai ko e tokotaha 'o e kau ako mataotao taha 'o e Siasi ki he ongoongolelei.

Na'á ne fakamatala'i kimui 'o pehē: “I he'eku manatu fuoloa tahá, ko e fuofua taimi ne u lava ai 'o laukongá, ne u fiefia mo fiemálie lahi ange 'i hono ako 'o e folofolá, mo laukonga ki he 'Eiki ko Sísū Kalaisí, mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, pea mo e ngāue na'e 'osi lava'i ki hono fakamo'ui 'o e tangatá, 'i ha toe me'a kehe 'i he māmaní kotoa” (i he Conference Report, Apr. 1930, 91).

NA'Á NE MEIMEI MATE

“Na'e fakamoleki 'e Siosefa ha taimi lahi 'i he'ene kei tupu haké ke tauhi e fanga pulú 'o ofi ki he Vaitafe Siotani [i 'Iutā] pea ngāue mo hono ngaahi tokouá 'i he faama 'a e fāmilí 'i Teilasivila. Na'e 'i ai ha taimi 'e taha na'e fai ai 'ena fakaheka musie mōmoa ki he salioté ke 'ave ki he fale tauhi'anga me'akai 'a e fanga monumanú mo hono tehina ko Siasí, pea hoko ai ha me'a ne meimeime mole ai e mo'ui 'a Siosefá. Na'á na ki'i tu'u he halá 'o ofi ki he fakatafe'anga vaí ke ha'i e 'ū ha'inga musie pea mo inu e fanga hoosi toho salioté. Na'e fekau 'e Siosefa 'a Siasosi ke tu'u 'i mu'a he fanga hōsī 'o pukepuke 'a e pití kae kaka ia 'o heka, koe'uhí he na'e ta'emanonga 'a e fanga hōsī. Ka na'e 'alu 'a Siasosi ia kimui 'o kaka hake he maea 'oku ha'i 'aki e musie mōmoá. I he'ene kaká, ne puna fakafokifā e fanga hōsī 'o tō 'a Siosefa 'i he vaha'a 'o e fanga hōsī mo e salioté.

Ko e ongomātu'a 'a Siosefa Filitingi Sāmitá, ko Siosefa F. mo Sulina Lemisoni Sāmita 'i hono fakamanatu e ta'u 'e nimangofulu 'o 'ena malí 'i he 1916

fakatamaki 'oku hoko ki hono fohá” (McConkie, *True and Faithful*, 18).

NA'Á NE TOKONI KI HE'ENE FINE'EIKÍ

“Na'e ta'u hongofulu 'a Siosefa 'i he taimi ne foki mai ai 'ene fine'eikí mei he 'Otu Motu Hauai'i, pea kamata kei si'i 'ene tokoni ki he ngāue fakapalōfesinale 'ene fine'eikí ko ha mā'uli kuo 'osi laiseni. Ko e ngāue 'a Siosefá ko hono tokanga'i e fanga hōsī mo angi e salioté. 'E teuteu'i 'e Siosefa 'a e salioté mo e hoosi faivelenga ko ia ko “Olo Meki' ('Old Meg') 'i ha fa'ahinga taimi pē he 'ahó pe po'ulí, 'oku fie ma'u ai e tokoni 'ene fine'eikí 'o 'ave ia ki ha 'api 'oku lolotonga langā ai ha fa'eé. Te ne tali ai lolotonga e fai fā'ele 'ene fine'eikí, pe kapau 'oku pehē 'e he'ene fine'eikí 'e fu'u fuoloa, te ne fekau ke foki ki honau 'apí pea tala pē mo e taimi ke toe foki mai aí. ...

“Na'e lelei pē ki ha ki'i tamsi'i kei ta'u hongofulu hangē ko Siosefá 'ene ngāue 'i he taimi 'ahó mo e fa'ahita'u māfaná. Ka na'e 'ikai fakafiemālie ia he taimi po'ulí 'i he fa'ahita'u momokó. ... Ne 'i ai e taimi 'e ni'hi na'á na fononga ai 'i he 'uhá, 'uha maka pe sinou, pe havili momoko 'aupito 'i ha salioté na'e 'ikai ke malu. I he'ena a'u ki he 'api 'o e fa'e 'oku teu ke fā'elé, na'á ne fa'a tali ai 'i ha fu'u taimi lōloa.

“Ne 'i ai e taimi 'e ni'hi ne u mate he mokosiá. Ne u ofo 'i he tokolahi e ngaahi pēpē ne fā'ele'i mai he tū'apoó, tautautefito ki he ngaahi pō momoko 'o e fa'ahita'u momokó. Ne u faka'amu mo'oni na'e lava 'e he ngaahi fa'eé 'o palani'i lelei ange 'a e taimi fā'elé' ” (Joseph Fielding Smith Jr. and John J. Stewart, *The Life of Joseph Fielding Smith* [1972], 52–53).

“NE FĀ'ELE'I AU MO HA FAKAMO'ONI”

Tā vaivai 'a Paul Mann

Ko ha me'a'ofa mei he'ene tangata'eikí

Na'e pehē 'e Siosefa Filitingi Sāmita: “Na'e fā'ele'i mai aú kuo 'osi 'i ai 'eku fakamo'oni ki he ongoongolelei. ... 'Oku 'ikai ke u manatu'i ha taimi ne 'ikai ke u falala kakato ai ki he misiona 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea mo e ngaahi akonaki mo e fakahinohino 'eku ongomātu'á” (to'o mei he Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 56).

“Na'e tupu hake pē 'a Siosefá 'oku anga fakalongo-longo mo fa'a ako ange ia 'i hono ngaahi tokouá. Na'á ne anga 'aki hono fakavave'i 'ene fanga ki'i ngāue ke 'osi kae 'alu ki he laipeli 'o 'ene tangata'eikí 'o ako ai” (McConkie, *True and Faithful*, 18).

‘I ha tohi ki hano foha ‘i he mala’e ngāue fakafai-fekau, na’á ne tohi ‘o pehē: “‘Oku ou manatu’i ko e me’a ‘e taha ne u fai he taimi ne u poto ai he laukongá mo e tohi ko hono ako ‘o e ongoongolelé. Ne u lau mo ako ma’uloto e fehu’i mo e tali ‘a e fānaú mo e ngaahi tohi ‘a e palaimelí ‘i he ongoongolelé. Ne u lau kimui e Hisitōlia ‘o e Siasí na’e hiki ‘i he *Millennial Star*. Ne u toe lau foki mo e Tohi Tapú, Tohi ‘a Molomoná, [ko e] Mata’itofe Mahu’ingá, pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, mo e ngaahi tohi kehe ne u ma’ú. ... Ne u ako kei síi pē ‘oku mo’ui e ‘Otuá; na’á Ne ‘omi ha fakamo’oni kiate au ‘i he’eku kei síi, pea ne u feinga ma’u pē ke u talangofua ‘o fá’a ola lelei” (*Answers to Gospel Questions*, comp. Joseph Fielding Smith Jr., 5 vols. [1957–66], 4:vi).

KO HA TOKOTAHA ‘Ā PONGIPONGIA

Ko ha tokotaha ‘ā pongipongia ‘a Siosefa Filitingi Sāmīta, koe’uhí ko ha sīpinga ‘a ha tamai lelei, pea na’á ne fai ia ‘i he kotoa ‘ene mo’uí pea ko ‘ene founga ia ki hano fai ha ngāue ke lavá. Pea a’u ē ki hono ta’u hiva-ngofulu mā nimá “na’á ne tā ha sīpinga ‘o e hokohoko atu pē e ngāué ‘i he ta’u ‘oku tonu ke mālōlō ai e ni’ihi kehé mei he ngāué. ... Na’á ne ‘ā kimu’a he 6 he pongipongi kotoa pē, ‘o kamata ha ngāue lahi he ‘aho ko iá. Ko ha tō’onga mo’ui ia na’á ne anga ‘aki, pea toe fakatō ia ki he loto ‘ene fānaú. Na’á ne fakatokanga kiate kinautolu ‘o pehē, ‘Oku mate e kakaí he mohé, ‘o hangē pē ko e holi ke fai ha me’a.’

“‘Ne hangē ha me’a koví ‘a e kei mohe ‘i he ‘osi e 6,’ ko e manatu ia ‘a ha foha. ‘Ko hono mo’oní, ne tu’o taha pē ha’aku feinga ke fai pehē. Na’e fakapapau’i he’eku Tangata’eikí he ‘ikai ke toe hoko ia’ ” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 3).

KO HA TOKOTAHA NA’E NGĀUE MĀLOHI

‘I mu’a he falekoloa ‘o e ZCMI. Na’e ngāue ‘a Siosefa Filitingi Sāmīta ‘i hono ta’u hongofulu mā valú ko ha tamasi’i fe’ave’aki pa’anga ‘i he va’a ki hono fakatau fakalūkufua ‘o e fua’i’akau ‘i he kongā ki lalo ‘o e falekoloa ‘o e ZCMI ‘i Sōleki Siti.

“Kuo fuoloa e po’ulí ‘i ha fa’ahita’u māfana ‘i Sōleki Siti, ‘i he ta’u 1894. Kuo toki ‘osi atu ha toe ‘aho ngāue lahi ‘o e tamasi’i ta’u 18 ko Siosefa Filitingi Sāmīta, ko ha tamasi’i ‘okú ne fe’ave’aki holo e pa’angá ‘i ha falekoloa me’akai ‘i lalo ‘i he Kautaha Fetokoni’aki mo Fefakatau’aki ‘o Saioné (Zion’s Cooperative Mercantile Institution), ‘i he Hala Lahí mo e Temipale Sauté. Na’á ne faofao hono umá, pea mihi’i ‘ene mānavá, mo feinga ke tu’u hangatonu hake. Na’e ‘ikai ke faingofua. Na’e fu’u lōloa e taimi ngāué, pea toe lahi e ngāué ka na’e ‘ikai ke sai e vahé. “Ne u ngāue he ‘ahó kakato hangē ha hōsí pea fu’u hela mo’oni ‘i he a’u ki he po’ulí ‘i hono ha’amo holo e ‘ū tangai mahoa’a mo e suka mo e pēkaní. ‘Oku pauni pē ‘e 150 hoku mamafá, ka na’e ‘ikai ke u ongo’i ‘e au hono hili e tangai pauni ‘e 200 ki hoku umá. Ne fu’u fakavalevale e me’a ne u faí, koe’uhí he ko e talu mei ai mo e ‘ikai ke palanisi hoku ongo umá. Na’e lahi ange hono fá’a “fua holo” ‘e he uma to’o-mata’ú e ‘ū me’a mamafá ‘i he uma to’ohemá.’

“Na’e ‘ikai faingofua hono ma’u ha ngāué pea na’e fie ma’u ‘e hono fāmīlī ‘a e tokoni fakapa’anga kotoa pē na’e lava ke ma’u meiate ia mo hono ngaahi tokoua ne motu’a fe’unga ke ngāué. Ko ia na’e ongo’i pē ‘e Siosefa ‘okú ne monū’ia ke ma’u e ngāue ko ‘ení neongo e fu’u lahi ‘a e ngāué mo e kovi e vahé. ‘E lava ke kau lelei kiate ia e ngāue lahi faka’aho ko ‘ení ‘i he kongā kimui ‘ene mo’uí, ‘o kapau he ‘ikai ke ne ‘uluaki mate ai.

“Na’á ne fá’a anga ‘aki ha’ane fakatau mai ha tangai lole fefeka ‘o ‘ave ki he Fine’eikí mo hono ngaahi tehiná mo e tuofāfiné. Na’e ma’u ‘ene fiefiá he’ene mamata ki he’enua fiefia he me’a ko ‘ení” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 65–66).

NA’Á NE MALI KIMU’A PEA TOKI NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

Ko Lui E. Setilifi (1876–1908), ko e ‘ulu-aki uaifí ‘o Siosefa Filitingi. Na’á na mali ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Epeleli 1898.

Na’e fakaafe’i mai ‘e he fāmīlī ‘o Siosefa Filitingi Sāmīta ‘i he’ene ta’u hongofulu mā valú ‘a Lui Setilifi ‘a ia na’á na ta’u tatau pē, ke nofo ‘i honau ‘apí lolotonga ‘ene ako ‘i he ‘Univēsiti ‘o ‘Iutaá. Na’e kaungāme’a e tangata’eiki ‘a Luí mo Palesiteni Siosefa F. Sāmīta talu ‘ena tupu hake ‘i Nāvuu. Na’e vave pē ‘a e kaungāme’a vāofi ‘a Siosefa mo Lui, ‘o na sa’ia ‘i he akó mo hano mateaki’i ‘o e ongoongolelé. Na’e ‘ikai ke

fuoloa kuó na fe'ofa'aki. Na'á na fai kaume'a 'i he ta'u 'e tolu mo e konga, lolotonga e ako 'a Lui he kolisí kae ngāue 'a Siosefa Filitingi 'i he ZCMI. Na'á ne pehē kimui, “ I he lava lelei ko ia 'ene akó, ... ne 'ikai ke u fakangofua ia ke foki ki honau 'apí, kau fakaloto'i ia ke liliu e feitu'u 'e nofo aí, pea 'i he 'aho 26 'o 'Epeleli 1898, na'á ma 'alu ai ki he Temipale Sōlekí 'o fakahoko ai 'e he'eku tangata'eiki ko Palesiteni Siosefa F. Sāmitá 'ema malí ki taimi mo 'itāniti” (to'o mei he Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 75).

Ko e kau faifekau 'i 'Ingilani 'i he 'aho 28 'o Mē 1901. Ko Siosefa Filitingi Sāmitá 'oku fika ua mei to'ohemá.

Hili ha ta'u 'ena malí, na'e mavahe 'a Siosefa Filitingi mei hono malí ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau ta'u 'e ua 'i Pilitānia Lahi. Na'e 'alu fakataha mo hono ta'okete na'á na tamai taha ko Lisiaté, he na'e uiui'i pē ke ngāue 'i he misiona tatau. Na'e 'ikai ke faingofua kia Siosefa ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau. Na'á ne hiki 'i he'ene tohinoá: “ 'Aho Tokonaki 13 'o Mē 1899: Ne u 'alu ki kolo 'o fakatau ha 'ū me'a ke u 'alu mo ia ki 'Ingilani. Ne fa'o 'eku puhá he ho'ataá pea mauu leva ke u 'alu. Ne u lea fakamāvae ki he kāingá he hoko 'a e onó peá u mavahe ki he tau'anga lēlué mo ha ongo ne te'eki ke u ma'u ki-mu'a, koe'uhí he na'e talu 'eku tupú ne te'eki ai pē ke u mavahe au mei 'apí 'o laka hake 'i ha māhina 'e taha, pea 'i he'eku fakakaukau atu ki he 'alu he ta'u 'e ua pe lahi haké ne u ongo'i faikehe 'aupito” (to'o mei he Smith and Stewart, *The Life of Joseph Fielding Smith*, 83).

Na'e faingata'a 'aupito e malangá 'i Pilitānia Lahi he taimi ko iá. Na'e fu'u lahi e fakafepakí pea tokosi'i ha kakai ne nau fie tali e pōpoakí. Na'á ne ngāue mālohi lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau, peá ne tufa 'i he māhina takitaha ha tohi tufa 'e 10,000 tupu mo 'a'ahi ki ha ngaahi 'apí 'e 4,000. Ka na'e 'ikai pē ke sio ki ha ola 'o 'ene ngāué ke ma'u ha papitaiso. “Na'e 'ikai pē ke fakaului mo papitaiso 'e 'Eletā Sāmita ia ha fo'i tokotaha he'ene ngāue fakafaifekau he ta'u 'e uá. Na'á ne hilifakinima pē ki ha mēmipa 'e taha, 'a ia ko e ola fakakātoa ia 'o 'ene ngāue fakafaifekau” (Francis M. Gibbons, *Joseph Fielding Smith: Gospel Scholar, Prophet of God* [1992], 75).

NA'E 'AMANAKI ATU 'ENE TANGATA'EIKI KI HE LELEI TAHÁ

“Na'e 'asi mei he ngaahi tohi kia 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmitá ... 'a e tokanga na'e ma'u 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ki he me'a na'á ne ako'i ki hono foha faive-lenga mo talangofuá. Na'á ne tohi 'i he 'aho 2 'o Fēpueli 1900 'o pehē:

“ 'Ko e 'apiako lelei taha ne u ako aí 'a e 'apiako ko ia 'o e a'usia tonú. 'Oku 'i ai ha ngaahi me'a

ia 'e ni'hi ne faingata'a ke u ako. Ko e taha 'o e me'a ko iá ko e tonu hono sipela 'o e lea faka-Pilitāniá pea 'oku ou sió 'okú ke tatau mo au 'i he me'a ko iá. Kapau te u talaatu he taimí ni ha ngaahi fo'i lea 'oku meimei ke hala ma'u pē ho'o sipelá, 'oku 'i ai e tui te ke toe tokanga ange ke tonu hono sipelá 'i he kaha'ú.’

“Na'e hiki atu 'e he tangata'eikí e ngaahi fo'i lea hangē ko e *untill* ko e *until*, *proscribe* ko e *prescribe*, *greece* ko e *grease*, *shure* ko e *sure*, *shugar* ko e *sugar*, 'o hokohoko pehē atu ai pē. ...

“Na'e fale'i ia 'e he'ene tangata'eikí 'i he 'aho 8 'o Mā'asi 1900 'o pehē:

“ ‘Oku 'ikai toe fie ma'u ke u talaatu 'a e fie ma'u ke ke lotu nounou, malanga fakamātoato mo nounou, pea fakanounou'i e tohí, 'o nounou mo hangatonu ki he me'a 'oku 'uhinga ki aí 'i he lahi taha te ke lavá. 'Oku faingata'a-ia e kakai tokolahi he 'oku fu'u lahi 'enau fa'a leá mo e tohí. 'Oku fie ma'u ke tau fa'a fakakaukau mo fakalaulauloto, pea to'o pē 'a e me'a 'oku mahuingá. 'Oku ou fiefia ke fakatokanga'i e tu'unga fakalakalaka 'okú ke 'i aí. ...

“ 'Oku 'aonga kiate kitautolu kotoa 'a e ni'hi e fale'i 'i he tohi 'a Siosefa F. 'i he 'aho 20 'o Fēpueli 1901:

Ko 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita ko ha faifekau 'i 'Ingilani; 'i he 'aho 21 'o Fēpueli 1900

Ko Siosefa Filitingi Sāmita mo 'ene tangata'eiki ko Palesiteni Siosefa F. Sāmitá 'i he 'aho 2 'o Mē 1914

“ 'Tuku ma'u pē ha taimi ke ma'u ai ho'o me'atokoní mo hiki ho'o tohinoá. Ne u 'osi a'usia e ngaahi me'a ko 'ení. 'Oku 'ikai hano 'aonga 'o e tohinoá kapau he 'ikai ke hiki faka'aho ia. He 'ikai ke tau lava 'o hiki totonu e tohinoá mei he'etau manatú. Hokohoko atu hono hiki ho'o tohinoá'” (Leonard J. Arrington, “Joseph Fielding Smith: The training of a Prophet,” *Historical*

Department Archives, The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 1972, 7–8; toki tāmaki atu e mata'itohi fakahihifi).

NA'Á NE AKO LAHI MEI HE'ENE TANGATA'EIKÍ

“Na'e hoko 'a Siosefa F. Sāmīta ko ha faiako tu'uki-mu'a 'i he lahi e ngaahi houa na'á ne fakamoleki ke tali ai e ngaahi fehu'i hono fohá peá ne sio 'oku ako'i totonu 'i he mo'oni 'oku ma'u mei he ngaahi tefito'i mo'oni. Na'e pehē 'e Siosefa Filitingi kimui, 'Ko e ngaahi me'a 'oku ou manatu'i lelei tahá, 'a e ngaahi houa ne u fakamoleki he nofo 'i hono tafa'akí 'o alea'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi mo ma'u e fakahinohino 'a ia ko ia pē te ne lava ke 'omí. Na'e fakava'e 'i he founá ni 'eku 'ilo na'e fakatoka 'i he mo'oni 'o u lava ke pehē 'oku ou 'ilo 'oku mo'ui hoku Huhu'i, pea ko Siosefa Sāmítá ko ha palōfita, na'e hoko ko ha palōfita, pea 'e hoko ma'u pē ko ha palōfita 'a e 'Otua mo'uí.”

“Pea 'e toe 'i ai nai ha feitu'u lelei ange ke 'ohake ai ha palōfita ka ko ha 'api 'o ha palōfita? Na'e 'ohake 'ene fine'eiki ko Sulina Lemisoni Sāmítá 'i he 'api 'o Siasí A. Sāmítá, ko ha kāinga mo ha kaungāngāue vāofi 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmítá” (McConkie, *True and Faithful*, 12).

NA'Á NE TAUKAPO'I 'A E TUÍ

Na'e kamata ngāue 'a Siosefa Filitingi Sāmīta 'i he 'Ōfisi Hisitōlia 'o e Siasí 'i he 'aho 1 'o 'Okatopa 1901.

Na'e ngāue 'a Siosefa Filitingi Sāmīta 'i he 'Ōfisi Hisitōlia 'a e Siasí, hili 'ene ngāue fakafaifekaú. Na'e fokotu'u ia 'i he ngāue ko 'ení ke ne hoko ko ha Tokoni Fai Hisitōlia 'i he Siasí 'i he 1906. Na'á ne tokoni kia Palesiteni 'Enitoni H. Lani, ko ha tokoni he taimi ko iá 'i he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Fai Hisitōlia 'a e Siasí, pea mo e ngaahi fatongia kehekehe 'o e ngāue ko iá. Ko e taha 'ene ngaahi ngāue ko hono tāmaki ha fakamatala ke taukapo'i 'aki 'a Liiti Simuti, ko ha Tangata Falealea mo ha 'Aposetolo mei 'Iutá na'e fakafe'atungia'i hono sea 'i he Falealeá 'i Uāsingatoni, D.C.

Tā veliveli 'a Paul Mann

Na'e hoko 'a Siosefa Filitingi Sāmīta ko ha tangata fa'u tohi lahi.

Na'e fu'u lelei e mo'oni'i me'a ne tuku atu 'e he talavou ko Siosefa Filitingi pea 'ikai ke toe fai mai ha fakakikihi ia he me'a ko iá.

KO HA TANGATA POTO 'O E NGAAHI 'AHO KIMUI NÍ

Na'e tohi 'e hono foha 'i he fonó ko Pulusi R. Makongikí 'i he talamu'akí 'o e tohi na'e fakatahataha'i ai e ngaahi malanga mo e ngaahi me'a ne tohi 'e Siosefa Filitingi Sāmítá 'o pehē: “Ko Siosefa Filitingi Sāmīta 'a e tokotaha ako tu'ukimu'a 'o e ongoongoleléi pea ko e faiako fakatokāteline ma'ongo'onga taha ia 'o e to'u tangata ko 'ení. Na'e tokosi'i ha kakai tangata 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení ne tatau mo ia 'i he 'ilo ki he ongoongoleléi pe lakasi ia 'i he 'ilo fakalaumālié. Na'á ne ma'u e tui pea mo e 'ilo 'ene tangata'eiki ko Palesiteni Siosefa F. Sāmítá, pea mo 'ene kuitangata, ko e Pēteliake ko Hailame Sāmítá” (Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 1:v).

NA'Á NE MA'U HANO UAIFI FO'OU MO HA FA'Ē KI HE'ENE FĀNAÚ

Ko Siosefa Filitingi Sāmīta, 1905 nai

Na'e puke lahi e uaifi 'ofeina 'o Siosefa Filitingi Sāmīta ko Luí 'i he'ene feitama hono tolú. Na'á ne faingata'a'ia 'i ha māhina 'e ua kimu'a peá ne pekia 'i he 'aho 30 'o Mā'asi 1908. “Na'á ne mali mo Siosefa 'i ha ta'u pē 'e hongofulu, ko e ta'u 'e ua ai na'á na mavahevahe ai 'i he 'alu 'a Siosefa 'o ngāue fakafaifekaú. Na'e hoko 'a Lui ko ha fa'ē ki ha 'ofefine 'e toko ua, ko Sosefina ne ta'u nima he taimi ko iá, mo Sulina ne ta'u ua. Ko ha fefine ia 'na'e makehe 'aupito hono 'ulungāngā mo loto-to'a,' pea na'e ongo mo'oni 'ene pekia.

“Na’e tāpuni ‘e he tamai loto mamahi e ‘api na’á ne langa ma’a hono malí pea hiki mo hono ki’i fāmílí ki he Fale Punungahoné na’e nofo ai ‘ene fine’eikí mo hono ongo tuofāfine ko Sulina mo ‘Emeliú ke foaki ha ‘ofa fakafa’ē mo tokanga’i ‘ene ongo ki’i tamaiki fe-finé. Na’e fu’u ongo ‘aupito ki he ki’i ta’ahine ta’ua ko Suliná e mole ‘ene fine’eikí, pea na’e hoko ‘ene toutou tangi ki he’ene fa’eé ke toe langa’i mamahi ki he tamai”

(McConkie, *True and Faithful*, 32).

Na’e malí ‘a Siosefa Filitingi Sāmita mo ‘Īteli Siosina Leinolo ‘i he ‘aho 2 ‘o Nōvema 1908.

Na’e faingata’a mo fakata’elata e ngaahi māhina hili e mālōlō ‘a Luí. Na’e kei hoko atu pē e mamahi mo e tangi ‘a e ongo ki’i tamaiki fe-finé ki he’ena fa’eé. Na’e fakamoleki ‘e he’ena tangata’eikí ha ngaahi houa he pō takitaha ke fakafiemālie’i kinaua. Na’e fai ‘e he ongo kufefiné mo e ngaahi mehikitangá ‘a e me’a kotoa ne nau lavá ke tokoni kia Siosefa Filitingi ‘i hono tokanga’i e fānaú, ka na’á na fie ma’u ha fa’ē. Na’e kamata ke lotua mo fekumi ‘a Siosefa F. Sāmita ki ha uai’i ‘e hoko ko ha fa’ē ‘e ‘ofa ‘i hono ongo ‘ofefiné, hili ia ha fakatou kole mo pou’ou ki ai ‘ene tangata’eikí mo ‘ene tamai ‘i he fonó. Na’á ne ‘ilo’i e fa’ahinga fefine peheé ‘ia ‘Īteli Siosina Leinolo, ko ha ‘ofefine ‘o ‘Amelia Seini Leinolo mo Siasia Leinolo, ko ha mēmipa fuoloa ‘i he ‘Uluaki Fakataha Alēlea ‘o e Kau Fitungofulú. Na’e fai ‘ena malí ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ‘i he ‘aho 2 ‘o Nōvema 1908, ‘i he Temipale Sōlekí.

NA’E UI IA KO HA ‘APOSETOLO

Ko ha ‘Aposestolo na’e uiui’i fo’ou ‘i hono ta’u 33, ‘i he ‘aho 26 ‘o ‘Epeleli 1910

“Na’e fakataha e Kau Palesitenisi ‘o e Siasi mo e Fakataha Alēlea ‘o e Kau ‘Aposestolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ha houa ‘e taha pe lahi ange ‘i ‘Epeleli 1910 ‘i he Temipale Sōlekí, ke alea’i ha kau tangata kehekehe ke fetongi ha tu’unga na’e ‘atā ‘i he fakataha alēlea hili e pekia ‘a Palesiteni Sione R. Uinitā ‘i he ‘aho 27 ‘o Mā’así, hili ia e hiki

‘a e ‘Aposestolo ko Sione Henelī Sāmitá ki he kau palesitenisi. Ka ko e hingoa kotoa pē ne fokotu’u atu, na’e ‘i ai pē ha tokotaha ia na’e ‘ikai loto ki ai. Na’e hangē ne ta’emalava ke nau loto tahá. Na’e faifai pea ‘alu toko taha pē ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita ki ha loki ‘o tū-‘ulutui ‘o lotu ke ma’u ha fakahinohino. ‘I he’ene foki atu na’á ne ki’i momou ke kole ki he kau tangata ‘e toko 13 pe te nau loto ke fakakaukau’i hono foha ko Siosefa Filitingi Sāmita ko e Sī’i ki he fatongia. Na’á ne pehē na’á ne ki’i fakatou’pikoi ke fokotu’u, koe’uhí he ‘oku ‘osi mēmipa hono foha ko Hailamé ‘i he fakataha alēlea pea ko hono foha ko Tēvitá ‘oku hoko ia ko ha tokoni ‘i he Kau Pisopeliki Pulé. Na’á ne manavasi’i, na’á loto mamahi e kāingalotu ‘o e Siasi ‘i hano toe fokotu’u hano foha ‘e taha ko ha taki mā’olunga. Neongo iá na’á ne ongo’i mālohi ke fokotu’u atu e hingoa ‘o Siosefa ke nau fakakaukau ki ai. Na’e tali he taimi pē ko iá ‘e he kau tangata kehé ‘a e fokotu’u pea nau hikinima’i leva ‘a Palesiteni Sāmita” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 174).

NA’E ‘ILO’I ‘E HE NI’IHI KEHÉ ‘E UI IA KO HA ‘APOSETOLO

Ko ‘Eletā Siosefa Filitingi Sāmita, ‘i he ‘aho 19 ‘o Siulai 1914, ‘i hono ta’u 38

“Na’e ma’u mai ha mākoní mei he ‘Aposestolo mo e tangata Falealea ko Liiti Simutí mei Uāsingatoni, D.C., ‘Ofa ke tāpuekina koe ‘e he ‘Otuá ‘i ho lakanga faka-e’apostoló. Ke ke angatonu mo mateaki’i ho takí. Pea na’e hiki ‘e Siosefa [Filitingi Sāmita], ‘Ko e me’a ‘eni te u feinga ma’u pē ke faí. Kuó u toe ma’u foki mo ha ngaahi tohi, mākoní lahi mo e alā me’a pē-

heé., mei he ngaahi kaungāme’a ‘oku fiefia ‘i hoku tāpuaki ma’ongo’ongá, pea ‘oku ou tui ko ha ongo ‘oku fakamāmani lahi neongo ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau fiemālie ki ai. Ko ‘Eletā Peni E. Lisi, ko e Palesiteni ‘o e Misiona ‘o e Siteiti Hahaké ... na’e hoko ma’u pē ko haku kaungāme’a, na’á ne kikite’i he ta’u ‘e taha kuo hilí ‘e uiui’i au ki ha fatongia mahu’inga ní, pea ko e fuofua tokotaha ia ke ne tuku mai ‘ene tāpuakí mo e tala-monuú, tuí mo e lotu hokohoko ma’aku. Fakatauange ke tāpuekina ia ‘e he ‘Eikí. ...

“Na’e fakahinohino’i au ‘e Palesiteni Falanisi M. Laimani ‘i hoku ngaahi fatogia ‘i hoku uiui’i mo talamai na’e uiui’i au ‘i he fakahā mei he ‘Eikí. Na’á ne pehē na’á ne fa’a siofi au ‘i ha ngaahi ta’u lahi pea lolotonga

ha'ane folau ki Veamoni [i he taimi na'e fakatapui ai e Maka Fakamanatu 'o Siosefa Sāmīta i Tisema 1905], fakatou tatau pē he 'alú mo e fokí, pea i he lolotonga 'ene i ai na'á ne fakatokanga'i au peá ne ongo'i he taimi ko iá 'e i ai ha 'aho te u hoko ai ko ha 'aposetolo, pea na'e i ai mo ha nīhi tokolahi kehe na'a nau fai mo e kite tatau, ka na'e 'ikai ke u fu'u tokanga ki he ngaahi kikité kotoa mo 'ikai pē ke u fakakaukau 'e hoko ia.'

"Hili ha ta'u 'e tolu kimui ai, i hano tāpuaki fakapē-teliake fika ua, mei he Pēteliake ko Siosefa D. Sāmīta i Sikipio i he Vahefonua Kaunití, na'e fakahā ai kia Siosefa Filitingi, '... na'e uiui'i mo fakanofu koe ko ha 'aposetolo 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí kimu'a peá ke toki ha'u i he kakanó, ke fakafongā'i 'Ene ngāu'e i he māmaní'" (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 178–79, 181).

Ko hono fakatapui 'o e maka fakamanatu 'o Siosefa Sāmīta i he 'aho 23 'o Tisema 1905. Ko Siosefa Filitingi Sāmīta 'oku tu'u i to'omata'u mama'o atu i he 'otu muí. 'Oku 'asi fokí i he taá 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta ('otu uá, fika tolu mei to'omata'ú) mo 'Eletā Siaoisi 'Alipate Sāmīta (i loto-mālie he 'otu mu'á).

"Hili ha ngaahi ta'u, na'e fakapapau'i 'e Hiipa J. Kalānite, na'e hoko he taimi ko iá ko e palesiteni 'o e Siasí pea na'e i he fakataha alēlea i he temipalé he 'aho ko ia ne fili ai 'a Siosefa i he 1910, ki ha kulupu na'e tonu pē 'a e tu'utu'uni ne faí: Na'e fai ia i ha fakataha fakafāmilī 'a e fāmīli Sāmīta. Na'e tuhu 'a Palesiteni Kalānite kia Siosefa Filitingi 'o pehē, 'Na'e ui 'a e tangata ko ē i ha fakahā fakahangatonu mei he 'Otuá. Ko ha fakamo'oni au ki he mo'oni ko iá'" (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 177).

Na'á ne to'o mamafa hono fakanofu ia ki he la-kanga fakae'aposetoló ko ha tamaio'eiki fai mateaki 'a e 'Eikí. "Na'e fakanofu ia ki he fatongia makehe ko hono malanga'i 'o e fakatomalá ki he kakaí, pea tali e fatongiá mo faivelenga he ngāu'e ni i he kotoa 'ene mo'uí. Na'e pehē 'e he tokolahi 'okú ne fu'u fakamātoato, koe'uhí ko e 'ikai ke ne toe ufi i hono malu'i e ngaahi fono mo e tefito'i mo'oni 'a e 'Eikí. Na'e 'ikai ke [ne] toe faka'atu'i e fai angahalá, ka na'e vave 'ene fakamolemole'i mo ala atu 'o tokoni'i ha taha angahala kuo fakatomalá. Ko hono mo'oni, na'e 'ikai ha tangata ia 'e tokanga mo 'ofa lahi ange i he mēmīpa takitaha 'o e siasí hangē ko iá" (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, vi).

NA'E FAKAMATALA'I IA 'E HONO UAIFÍ

Ko ha fakataha fakafāmilī

Na'e fai 'e 'Īfeli Siosina Leinolo Sāmīta i he 1932, 'a e fakamatala ko 'eni kau ki hono husepāniti ko Siosefa Filitingi Sāmīta:

"'Oku mou kole mai ke u fakamatala'i atu e tangata 'oku ou 'ilo'i. 'Oku ou fa'a fakakaukau ko e taimi ko ia te ne pekia a'i 'e pehē 'e he kakaí, 'Ko ha tangata lelei 'au-pito, fakamātoato, pea mo'ui 'o fakatatau ki he tokāteline 'oku tui ki a'i, mo e alā me'a pehe'e.' Te nau fakamatala'i ia 'o hangē ko e 'ilo 'oku nau ma'u ki a'i; ka 'oku kehe 'a e tangata ia 'oku 'ilo ki ai e kakaí mei he tangata 'oku ou 'iló. Ko e tangata ia 'oku ou 'iló ko ha taha angalelei, husepāniti 'ofa mo e tamai ko 'ene faka'amu lahi taha i he mo'uí ke 'ai hono fāmīli ke fiefia, 'o matu'aki fakangaloki ia i he'ene feinga ke fai 'eni. Ko e tangata ia 'okú ne feinga ke fakamohemohe ha ki'i tamasi'i pē ta'ahine 'oku hoha'a, 'okú ne fai ha talanoa he ve'e mohengá ma'á e fānaú, 'oku 'ikai ke fu'u ongosia pe fu'u femo'uekina ke 'ā fuoloa he po'ulí pe 'ā pongipongia hake ke tokoni'i e fānau matu'otu'a angé ke fakalelei'i e ngaahi palopalema fakaako 'oku nau hoha'a ki a'i. Ko e tangata 'oku ou 'iló 'okú ne nofo 'o tokanga'i fakalelei 'a e tokotaha faingata'a-ia pea feau 'ene ngaahi fie ma'u i he taimi puké. 'Oku nau tangi ki he'enua tamaí, he ko 'ene i ai 'oku hangē ia ha lolo 'oku lingi ki he tahi hou. Ko hono ongo nimá 'okú ne ha'iha'i honau ngaahi kafó, ko hono umá 'okú ne foaki atu 'a e loto-to'á ki he tokotaha mamahí, ko hono le'ó 'okú ne akonekina fakalelei kinautolu i he'enua fehā-lāki, kae 'oua kuo nau fiefia 'o fai e me'a te ne fiefia a'i.

Ko Siosefa Filitingi Sāmīta mo hono ngaahi fohá

“Ko e tangata 'oku ou 'iló ko e angalelei tahá ia, pea kapau te ne ongo'i kuó ne fai ta'e taau ki ha taha 'oku 'ikai ke fu'u mama'o kiате ia ke ne 'alu 'o fai e lea 'ofa pe ngaahi ngāue lelei, ke faito'o e kafó. 'Okú ne talitali lelei e kakai kei talavou' ki hono 'apí pea 'oku 'ikai ha me'a 'e toe fiefia ange ai ka ko hono talanoa'i mo kinautolu 'a e ngaahi me'a 'oku hokó—sipotí pe fa'ahinga me'a pē 'oku nau manako taha aí. 'Okú ne fiefia 'i ha fo'i talanoa lelei pea fakatokanga'i vave 'a e huá, ke kata pea mo kata'i ia, mo loto ke kau ma'u pē ki ha 'ekitiviti 'oku fakafiefia.

“Ko e tangata 'oku ou 'iló 'oku 'ikai ke siokita, 'ikai lāunga, tokanga, mohu fakakaukau, anga'ofa, pea fai e me'a kotoa pē 'okú ne malavá ke ma'u ai e fiefia taupotu taha 'a hono ngaahi 'ofa'angá. Ko e tangata ia 'oku ou 'iló” (to'o mei he Bryant S. Hinckley, “Joseph Fielding Smith,” *Improvement Era*, June 1932, 459).

Na'e laka hake he ta'u 'e 28 e hoko 'a 'Ifeli ko e hoa 'o Siosefa Filitingi. Na'a ne pekia 'i he 'aho 26 'o 'Aokosi 1937. Kuo hanga 'e he maté 'o toe vaetu'ua ia mei ha uai'fi 'e taha. Na'a ne fā'e'le'i ha fānau 'e toko hiva pea hoko ko ha fa'e ki ha fānau 'e toko hongofulu mā taha. Na'a ne toe hoko ko ha mēmipa he Poate Lahi 'o e Fine'ofá 'i ha ta'u 'e hongofulu mā nima.

NA'E TOKONI 'A SESI 'IVENI KE TOE FAKALAHI MAI KI HE'ENE FIEFIA HE MO'UÍ

Na'e mali 'a Siosefa Filitingi Sāmīta mo Sesi 'iveni 'i he 'aho 12 'o 'Epeleli 1938.

fionó ko Viliami C. Petuliki ke 'alu 'o fai e kole ko 'eni kia Misi 'iveni. ... Na'a ne tali lelei ia peá ne ha'u 'o hiva he me'afaka'eiki. Hili iá na'e 'oatu 'e Siosefa Filitingi ha tohi fakamālo kiате ia” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 252).

Na'e toe tali mai 'e Sesi 'iveni e tohi pea kamata ke fakatupulaki ai hona vā fakakaungāme'a. Ne vave pē 'a 'ena kaume'á pea 'i he 'aho 12 'o 'Epeleli 1938, 'i hono ta'u onongofulu mā tahá, na'e mali ai 'a 'Eletá Siosefa Filitingi Sāmīta mo Sesi 'Ela 'iveni 'i he Temipale Sōlekí.

“Na'e fai 'e Siosefa Filitingi ha tohi fakaoli kia Lisiate L. 'iveni ko e tokotaha fai fakamatala, 'i he 'a'ahi 'a e Kuaea Tāpanekalé ki Kalefōnia 'i he 1941, 'o fokotu'u ange ke ne tokanga'i mo malu'i 'a Sesi he 'a'ahi ko ia: “Oku ou fakamafai'i, fokotu'u, filii, fakahā, fakahingoa, fekau'i, tukuatu, fakanofu mo toe fakahaa'i, fakamatala'i, fale'i mo fakahinohino'i koe, ke fakafiefia'i: ...” na'e pehē e kamata 'a e tohi, pea mo ha ngaahi palakalafi fakaoli kehekehe he konga kimui 'o e tohi, 'Ke fakapapau'i ko e tokotaha ko ia ko Misisi Sesi 'iveni Sāmīta, 'oku faka'atā ke fononga hao, fiemālie, fiefia, 'o 'ikai ke ngaohi kovii kae toe fakafoki mai ia ki hono 'api fiefia mo ha husepāniti mo e fāmili 'ofa 'i he Siteiti faka'ofa'ofa mo nonga 'o 'Tutaá pea ki hono kāinga tokolahi mo loto vēkeveké. ...”

Ko Palesiteni mo Sisi Sāmīta 'i he 1971 'i hono katoanga'i fakata'u e fakamanatu 'o e kau paionia he'enua hū mai ki he Tele'a Sōlekí 'i he 1847

“Ko e konga 'eni e tali 'a Lisiate L., 'Kuo hanga 'e ho'o tohi mafatukituki 'o e 'aho 15 'o 'Aokosi 'o 'ai ke mingimingi hoku la'é pea tuku tāfataha ki ai e tokangá. 'Oku 'ikai ha'aku toe fehu'ia 'e tu'u ia 'i he hisitōliá 'o hangē ko e Ngaahi Lao ki he Totonu 'a e Tangatá pea mo e Magna Charta. 'Oku fu'u mahu'inga e me'a ni, koe'uhí 'e fie ma'u ke matu'aki tokanga ki ai 'eku kau loeá, he 'oku 'ikai 'omi ai e faingamālie ia kuo 'osi ongo'i pē ia 'e au ke fa'i mo ha ngaahi fatongia kuo 'osi hoko ia ko hoku fiefia'anga mo 'osi fakataumu'a ke fa'i. Neongo iá, ko ha fakakaukau lelei ia, 'o hangē ko e fakamo'oni 'a e kau tangatá, kuo pau ke fakangofua 'e ha husepāniti ha uai'fi kimu'a peá ne toki folau 'i ha maile 'e uafe.' ...”

“Na'e fakatou fiefia 'a Siosefa Filitingi mo Sesi 'i ha tā 'oku faka'esia ukamea 'oku tautau 'i he peito 'o hona falé, 'oku 'asi ai e fakamatala ko 'eni, “ 'Oku 'ikai pule 'a e ngaahi fakakaukau 'oku fakahaa'i 'e he husepāniti hení.” Na'e 'i ai e taimi 'e taha na'a ne [uai'fi] tokoni ai kiате ia [husepāniti] 'i hono 'ōfisi, lolotonga e mālōlo 'eve'eva 'ene sekelitalí, pea 'i he'ene tangutu 'i he taipé

na'á ne tātaai atu hono [uaifí] umá 'o pehē ange, 'Manatu'i 'e 'ofa'anga, Mama, *ko au ia 'oku pule* 'i he'eta 'i heni he 'ōfisi!' ” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 260–61).

NA'Á NE [HUSEPĀNITI] FIEFIA 'I HE HUA 'OKU LELEÍ

Na'e maheni e kāingalotu 'o e Siasí 'i he feitu'u kotoa pē mo e tangata 'ilo fakalotu 'iloa ko 'ení, pea nau tali lelei 'ene fakamatala mahino, mo ma'ala'ala 'aupito 'i he folofolá. Ka na'e meimei 'ilo'i kotoa fakaemāmani lahi 'a e natula 'o Siosefa Filitingi Sāmítá he'ene poto he huá. Na'e 'ikai ke uesia pe faka'ita'i ha taha 'e he'ene huá. Na'e hoko fakanatula ia mei ha ngaahi me'a ne a'usia mo'oni 'i he mo'uí. Ko e taha e a'usia na'e sa'ia 'a Siosefa Filitingi ke vahevahe kau ki he'ene kei sí'i ko ha hoosi fefine ko Suni. Na'á ne pehē:

“Ko e taha e monumanu poto taha kuó u mamata aí ko Suni. Ne hangē pē ia ha tangatá 'i he me'a na'á ne malavá. Ne 'ikai ke u lava 'o loka'i ia he ki'i fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú koe'uhí he na'á ne toutou to'o pē 'e ia e me'a na'e ha'i 'aki e matapaá. Ne u fa'a ha'i leva he vaeua'anga 'o e matapaá 'o ha'i ki he fu'u pou, ka na'á ne fakaava 'aki pē 'e ia hono ihú mo hono nifó. Pea hū leva ia kitu'a.

“Na'e 'i ai ha tepi vai ke fakafonu ai e ngaahi topu ki he inu 'emau fanga monumanú. Na'e fakaava 'e Suni e tepi va'i 'aki hono nifó 'o tukuange pē 'a e va'i ke lele. Na'e fa'a toutou kumi au 'e he tangata'eikí koe'uhí ko e 'ikai ke u lava 'o tauhi ma'u e hoosi ko íá 'i he fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú. Na'e 'ikai pē ke teitei hola ia; na'á ne tukuange pē 'a e va'i pea lue takai holo pē 'i mui he lotu 'ata'ataá pe musié pe 'i he ngoué. Te u fanongo atu he tu'apoó ki he lele 'a e va'i, peá u tu'u hake 'o tamate'i e va'i pea toe loka'i 'a Suni.

“Na'e talamai 'e he'eku tangata'eikí kuo poto ange e hōsí 'iate au. Na'e 'i ai e 'aho 'e taha na'á ne fakakaukau ke loka'i ia ke 'oua na'a toe lava 'o hū kitu'a. Na'á ne to'o mai e me'a ha'i na'e fa'a tāupe 'i 'olunga he fu'u pou 'o tāvani ia he fu'u pou pea ha'i ma'u ia ki ha fu'u 'akau 'i lalo, mo ne pehē atu, 'Ki'i fine-mui, tau sio angé pe te ke toe lava 'o hū ki tu'a!’

Ko e fiefia he va'inga peisipoló

Ne u mavahe mo 'eku tangata'eikí mei he fale tauhi'anga e fanga monumanú 'o kamata lue ki homau falé; pea kimu'a ke ma a'u ki aí, kuo lele hake 'a Suni ia 'i

homa tafa'akí, pea ne u ki'i fiefia ai. Ne 'ikai ke u toe tatali ka u talaange ki he Tangata'eikí ta 'oku 'ikai ko au pē 'oku ki'i poto ange ai 'a Suní” (to'o mei he Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 53–54).

NA'Á NE [SIOSEFA FILITINGI] FIEFIA 'I HA TŌ'ONGA MO'UI LONGOMO'UI

Na'e hoha'a e fāmili 'o Siosefa Filitingi 'i he 'alu hono ta'u motu'a mo e 'ikai pē ke holo e fua fatongia 'a honau tuonga'ane mo e tamai 'ofeiná. Na'e hiki 'e ha tokotaha tohi piokālafí 'e taha 'o pehē: “Neongo e ta'u motu'a 'a Siosefa Filitingi Sāmítá ko e taha ia 'o e kau tangata ngāue mālohi taha kuó u 'iloí. Ne tu'o taha ha'aku 'eke ki ai, 'Oku anga fēfē ho'o lava ke fai ha fu'u ngāue lahi pehē? Na'á ne pehē mai, 'Oku ma'u ia 'i he ki'i tangai pepa.' Ne u 'eke atu, 'I he tangai pepa fē? Na'á ne tuhu ki ha ki'i tangai pepa 'oku fa'o ai e me'atokoni ki he ho'ataá. 'Oku ou fa'o 'eku me'atokoni he tangai pepa lanu melomeló.' Na'á ne 'alu ki hono 'ōfisi 'i ha ngaahi ta'u lahi mo ha ki'i tangai pepa 'oku fa'o ai 'ene kai ho'ataá, koe'uhí ke lava 'o kei ngāue pē he taimi ho'ataá. 'Okú ne toe 'omi ai kiate au ha houa makehe 'e 300 he ta'u takitaha.' Na'e telefoni ki ai hano tuofefine he 'aho 'e taha 'i he 'ōfisi 'o tafulu'i ia ko e 'ikai ke ne ki'i mālōlō he hili 'a e ma'u me'atokoni ho'ataá. Na'á ne fakalau ange ha toko ono hono ngaahi kaungāngāue ne nau fa'a fai pehē. Na'á ne tali mai, 'Io, ka 'oku nau 'i fē he 'ahó ni? 'Osi pekia kotoa!’ ” (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 3–4).

NA'Á NE KAU MĀLOHI 'I HE SIPOTÍ HILI HONO TA'U ONONGOFULU MĀ NIMÁ

Na'e fiefia 'a Palesitēni Sāmīta he va'inga tolopulu mo hono tokoua ko Tēvítá.

Neongo na'e poto 'aupito 'a Siosefa Filitingi Sāmīta he kakaú, sai he tenisí mo e pasiketipoló, pea fiefia he mamata ki he va'inga 'akapulu faka-Amelika hono ngaahi fohá ka ko e sipoti na'e manako taha aí ko e tolo pulú. Na'e lipooti 'e hono foha ko Leinoló na'á ne faha'i mo hono tokoua ko Liuisí 'o va'inga tolo pulu mo 'ena

tangata'eikí, pea 'ai hono nima 'e taha kimui kae va'inga nima taha pē 'o kei "mālohi" pē ia 'iate kinaua.

Na'e vahevahe mai 'e Hēpeti B. Moa, ko ha kōvana mālōlō 'o 'Iutā na'á ne si'isi'i 'aki 'e ia ha ta'u 'e uofulu 'ia Siosefa Filitingi ha me'a na'á ne a'usia 'o kau ki ha'ane va'inga tolopuu mo ia: "Ne u fakakaukau ke va'inga fakalelei pē mo e tangata'eiki matu'otu'á pea 'ai pē hoku kaí ke si'isi'i. Mou faka'uta ange ki he'eku ongo'i mā 'i he'ene tā laiki aú! Ne u fakakaukau ko ha tokotaha va'inga tolopuu lelei au, ka na'e 'ikai ke u ma'u hano vaeua 'e taha" (to'o mei he Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 15).

NA'Á NE FIEFIA HE PUNA VAKAPUNÁ

Na'e tohi 'e ha tokotaha tohi piokālafí 'e taha 'ene a'usia 'i he'ene 'ilo ki he sai'ia 'a Siosefa Filitingi he puna he ngaahi vakapuna setí " 'i he ta'u 'oku tokolahi ha kau tangata 'oku fakamoleki honau taimi ke mālōlō mo 'i ai ha taha kehe ke ne tokanga'i kinautolu":

Na'á ne sai'ia 'i he puna vakapuná. Ko Palesiteni Sāmīta 'oku tangutu 'i he vakapuna seti 'a e Ka'ate Fakafonuá, 'i he 1954

" 'Oku ou manatu'i 'eku 'ohovalé 'i ha 'aho 'e taha ne u a'u atu ai ki hono 'ōfisí 'i Sōleki Siti.

Na'e pehē mai 'e he'ene sekelitali ko Lupi 'Ekipe'tí, ' 'Unu mai ki he matapā sio'atá pea 'e lava ke ke sio hake ki ai.' Ne u lue atu ki he matapā sio'atá mo e fie 'iló. Ko e me'a pē ne u sio ki aí ko ha vakapuna seti 'oku puna mā'olunga he langi lanu puluú 'i he Anovai Sōlekí. Na'e mahino mei he kohu hinehiná 'a e mā'olunga 'ene puná, vilovilo fuopotopoto, tū'ulu hifo ki lalo, vilo mo mafulifuli takai. ...

Ne u 'eke ange mo 'eku ta'e tuí, " 'Ko ho'o 'uhingá 'okú ne 'i he vakapuná?"

" ' 'Io, ko ia ia. 'Oku sai'ia 'aupito he puna vakapuná. 'Okú ne pehē ko e mālōlō lelei ia kiate ia. Na'e telefoni mai hano kaungāme'a mei he Ka'ate Fakafonuá 'o talamai, 'Fēfē ha kí'i mālōlō lelei?' peá na 'alu atu leva 'o puna he vakapuná. Ko 'ena a'u pē ki 'olungá ko ia leva ia 'oku faka'ulí. Na'á ne puna atu pea toe foki mai mei he Grand Canyon he uike kuo 'osí 'i ha maile 'e 400 he houa!

"Ne 'ikai ke u lava 'o fa'a tatali ka u lele atu ki he mala'e vakapuná ke sio 'i ha'ane fakatōtō hifo. 'I he fakatōtō hifo 'a e kí'i vakapuna sea uá ki he mala'é, na'e hifo mai mei he sea muí ha tangata matu'otu'a ta'u 80 'oku suti mo helemeti pea malimali ta'e tuku pē. Na'á ne lea

fiefia, 'He toki me'a tōtōatu mo'oni ia. Ko e ofi taha ia ki hēvani kuó u a'u ki ai he taimi ní.'

"Na'e foaki kiate ia 'e he Ka'ate Fakafonuá 'i hono ta'u 92 hano lakanga fakalāngilangi ko ha seniale pilikatia. 'Ka na'e 'ikai pē ke nau loto ke u puna toko taha.' 'I he konga kimuí na'á ne fakangatangata pē 'ene puná ki he ngaahi vakapuna seti fakakomēsialé. ... Na'á ne pehē 'i hono ta'u 95, ' 'Oku 'ikai ke tatau 'a e ngaahi vakapuna lalahí ia mo e kí'i vakapuna sea uá, ka 'i hoku ta'u motu'á ko ha me'a fakafiefia ia ke lele 'o vave ange 'i he ongo.' " (Smith and Stewart, *Life of Joseph Fielding Smith*, 1-2).

NA'E FAKA'APA'APA'I IA 'E HE FĀNAÚ

Na'e ongo'i ngofua pea mahino kia Siosefa Filitingi Sāmīta 'a e mamahí mo e faingata'a'ia he feitu'u kotoa pē pea na'e 'ikai ke ne sai'ia ai 'o ne fai e me'a kotoa te ne lavá ke fakalelei'i ia 'aki hono fakavala'i e telefuá, fafanga e fiekaia, pea 'a'ahi kiate kinautolu 'oku faingata'a'ia. Ko ha taha ia na'á ne fakamālohia mo poupou'i hono fāmīli pea mo e Siasí, pea na'e 'ofeina ia 'e he māmaní. Na'á ne 'ofa he fānau íkí pea na'a nau faka'apa'apa'i ia.

Na'e 'ofa e palōfitá 'i he fānaú. Ko Palesiteni Sāmīta mo hono mokopuna fefine ua ko Sona Makongiki 'i he taimi Kilisimasi

Le'itaa 'i he angalelei 'a Siosefa Filitingi Makongiki

"Na'e 'i ai ha kakai tokolahi ne fakatahataha hake ki he matapā 'o e Tāpanekalé ko e fie mamata kia Palesiteni Sāmīta hili e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 1970, 'a ia ne hikinima'i ai iá.

"Na'e huhu'i mai pē ha kí'i ta'ahine he fu'u kakaí 'o a'u ki he Palesitení. Na'e vave pē 'ene a'u atu 'o fā'ofua aí. Na'e faitaa'i ia 'e ha tokotaha faitā nusipepa, pea toe puli atu pē 'a e kí'i ta'ahiné ki he fu'u kakaí.

"Na'e 'ikai 'ilo 'e he Church News pe ko hai e kí'i ta'ahine he la'i taá. Na'e vave pē hono 'ilo e tokotaha 'i he taá [i] ha tohi kia Palesiteni Sāmīta 'a e kuifefine 'a e kí'i ta'ahiné, ko Misisi Mailo Hopi 'o Pelesitoni 'i 'Aitahoó.

"Na'e ma'u e Vēnusi Hopi [ta'u fā] 'o Tolinisi 'i Kalefōniá 'i hono 'aho fā'ele'i [ta'u fā] ha telefoni fakatu'upakē meia Palesiteni mo Sisitā Sāmīta, 'a ia na'á na 'a'ahi ange ki Kalefōnia he uike ko iá. Na'á na hiva'i mai kiate ia 'i he telefoni 'a e 'Happy Birthday.' Na'e fiefia 'a Vēnusi 'i he hivá, pea na'e ongo ki he'ene ongomātu'á 'o na tangi 'i he'ena fakakaukau ki he lava 'a e Palesiteni 'o e Siasí 'o telefoni angé.

“Na’e fakamatala’i ‘e he ongomātu’á na’e ‘alu ‘a Vēnusi mo ha ongo mehikitanga ki he konifelenisí, ka na’e pulia ia. Na’á na ilifia na’a kuo pulia ia he fu’u kakaí. Na’á na ‘eke ange ‘i he’ene foki maí, ‘Na’e anga fēfē ho’o pulí?’

Na’á ne tali ange, “ ‘Na’e ‘ikai ke u mole au ia.’

Na’á na ‘eke ange, “ ‘Ko hai na’á ne ‘ilo’i koé?’

Na’á ne tali mai, “ ‘Na’á ku ‘i he fatafata au ia ‘o e Palōfitá.’ ” (“Joy of Life, Activity and People,” *Church News*, 8 July 1972, 7).

Na’e ‘ilo’i ‘e he fānau he feitu’u kotoa e anga’ofa mo e ‘ofa lahi na’e ma’u ‘e Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmīta. Na’a nau ongo’i tau’atāina ke fakahā totonu mo e loto tau’atāina ‘enau ‘ofa ‘iate iá. Na’e ‘i ai ma’u pē hono taimi ma’á e fānau he feitu’u kotoa pē na’á ne ‘alu ki aí. Na’a nau ongo’i mo’oni ‘ene fā’ofua kiate kinautolú ‘o fiefia ai mo nonga ‘i he malu ‘o ‘ene ‘ofá.

NA’E HIKINIMA’I HA PALESITENI FO’OU

Ko e Kau Palesitenisí ‘Uluakí: Hāloti B. Lī, Siosefa Filitingi Sāmīta, mo N. Eletoni Tena, ‘i he 1970 nai

Na’e hikinima’i ‘i he loto ‘apasia ‘e ha kāingalotu ‘o e Siasí ‘e toko ua mo e kongā miliona tupu ‘i he konifelenisí lahi ‘o ‘Epeleli 1970 ha Palesitēni fo’ou ‘o e Siasí, ko e fuofua taimi ia ‘i ha meimei ta’u ‘e hongofulu mā hiva. Na’e ta’u hivangofulu mā tolu ‘a Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmīta pea ko e tangata motu’a taha ia ke hoko ko ha Palesitēni ‘o e Siasí.

Ne ‘i ai e ni’ihi ne nau fakakaukau ‘e fili ‘e he ‘Eikí ha tangata kei talavou ange. Na’a nau fakakaukau pe ‘e anga fēfē ha kātekina ‘e Palesitēni Sāmīta ‘a e ngaahi ngāue lahi ki hono tokanga’i ha Siasí fakamāmani lahi. Neongo ia, na’e ‘ikai toe ‘i ai ha tāla’a ‘i he ‘atamai ‘o e Kāingalotú ki he me’á ni ‘i he longomo’ui e ngāue ‘a Palesitēni Sāmīta. Na’e fili mai ha ongo tokoni “kei talavou” ke fe’unga mo e ngāue mālohi ‘a e palōfitá—ko Hāloti B. Lī, ta’u fitungofulu mā ua, mo N. Eletoni Tena, ta’u fitungofulu mā tolu.

KUO PAU KE TAU TEUTEU KI HE HĀ’ELE MAI ‘A E ‘EIKÍ

Na’e ako ‘aki ‘e Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmīta ‘a e mahu’inga ke teuteu ki he Hā’ele ‘Anga Ua Mai ‘a Sīsū Kalaisí:

“Na’e ‘ikai ke fu’u fuoloa hano ‘eke mai kiate au, pe te u lava ‘o tala e taimi ‘e hā’ele mai ai e ‘Eikí. Na’á ku tali

ange, ‘Io; peá u pehē ange; ‘I he taimí ni. ‘Oku ou ‘ilo e taimi ‘e hā’ele mai aí. Te Ne hā’ele mai ‘apongipongi. ‘Oku tau ma’u ‘Ene folofola kau ki aí. Tuku ke u lau atu ia:

“ ‘Vakai, ‘oku ui ‘a e lolotongá ko e ‘ahó ni kae ‘oua ke hā’ele mai ‘a e Foha ‘o e Tangatá, pea ko e mo’oni ko ha ‘aho ia ‘o e feilaulau, pea ko ha ‘aho ki hono fakavahe-hongofulu’i hoko kakaí; he ko ia ia ‘oku vahe-hongofulu’i ‘e ‘ikai tutu ia ke vela ‘i he’ene hā’ele maí.’ (Ko ha malanga fe’unga ‘aupito ‘eni mo e vahehongofulú.) ‘He ‘o ka hili ange ‘a e ‘ahó ni ‘e hoko mai ‘a e tutu ke

Ko ha tangata ako mataotao ‘i he ‘aho kimui ní

velá—ko e lau ‘eni ‘o hangē ko e folofola ‘a e ‘Eikí—he ko e mo’oni ‘oku ou pehē, ko e ‘apongipongi ‘e hoko ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku polepolé mo kinautolu ‘oku fai angahalá ‘o tatau mo e vevé; pea te u tutu ‘a kinautolu ke ‘osi, he ko e ‘Eiki au ‘o e Ngaahi Kau Taú; pea ‘e ‘ikai te u fakahaofi ha taha ‘oku toe ‘i Papilone.’ [T&F 64:23–24.]

“Ko ia ‘oku hā’ele mai e ‘Eikí, te u pehē, ‘apongipongi. Tau teuteu ki ai. Na’e fá’a tohi ‘a ‘Eletá ‘Oasoni F. Uitenei ‘o fakafehoanaki e ngaahi kuonga fakakosipelí ki he ngaahi ‘aho ‘o e uiké. ‘Oku tau fakafiofi atu ‘eni ki he ngata’anga ‘o e kuonga fakakosipeli hono onó. Ko e ‘amanaki ‘eni ke ‘osi e ‘aho hono onó. ‘I he taimi ‘oku fakakaukau ai e ‘Eikí ke toe hā’ele mai aí ko e kamata’anga ia ‘o ha kuonga fo’ou, he te ne hā’ele mai ‘i he pongipongi Sāpaté, pe ‘aho hono fitu ‘o e tu’u fakataimi ko ia ‘a e māmaní, ke fakahoko e pule he ta’u ‘e taha afé pea tu’u ki hono tu’unga totonu ko e Tu’i ‘o e ngaahi tu’i mo e ‘Eiki ‘o e ngaahi ‘eikí, ke pule mo angí ‘i he māmaní, he ko e totonu ia ‘okú ne ma’ú. [(Vakai, T&F 77:12.)]” (*Doctrines of Salvation*, 3:1).

“ ‘Oku ou ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ni’ihi tokolahi, ‘o kau ai ha Kāingalotu ‘o e Siasí, ‘oku nau lea ‘aki e me’a tofu pē na’e folofola ‘aki mai ‘e he ‘Eikí te nau pehē, ‘ ‘Oku fakatoloi ‘e Kalaisi ‘a ‘ene hā’ele maí.’ [T&F 45:26; 2 Pita 3:3–14.] Na’e pehē ‘e ha tangata ‘e taha: ‘He ‘ikai lava ke hā’ele mai ‘a Sīsū Kalaisi ia ‘i loto ‘i he ta’u ‘e tolungeau pe fāngeau.’ Ka ‘oku ou pehē atu kiate ki-moutolu, Tokanga.

“ ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo’i pe te Ne hā’ele mai ‘afē. ‘Oku ‘ikai ‘ilo ki ai ha tangata. Pea na’a mo e kau ‘āngelo ‘i he langí ‘oku ‘ikai ha’anau ‘ilo ‘o kau ki he mo’oni ma’ongo-‘ongá ni. [Vakai, Mātiu 24:36–37.] Ka ko e me’a ‘eni ‘oku ou ‘iló, ko e ngaahi faka’ilonga ko ia na’e fakahā

maí kuo 'i heni ia. 'Oku fonu e māmaní 'i he fakatamaki fakāenatulá, mo e faingata'á. 'Oku vaivai e loto 'o e kakaí. 'Oku tau mamata ki he ngaahi faka'ilongá 'o hangē ko 'etau mamata ki he kamata ke failau 'a e 'akau ko e fiki; pea 'ilo'i 'oku ofi 'a e taimí, 'oku ou ofo ai pea te mou ofo ai, kae tuku ke tokanga 'a e kakai kotoa pē 'i he funga 'o e māmaní ki he ngaahi folofola 'a Kalaisi, ki He'ene kau 'apostoló ke nau le'o, he 'oku 'ikai ke tau 'ilo e 'ahó mo e houá. Kae tuku ke u talaatu 'eni, 'e hoko mai ia 'o hangē ko ha kaiha'a 'i ha pō, 'i ha taimi 'oku te'eki mateuteu ai ha tokolahi 'o kitautolu ki ai" (*Doctrines of Salvation*, 3:52–53).

'E HĀ'ELE MAI 'A KALAI SI 'I HA KUONGA FAIANGAHALA LAHI

Siosefa Filitingi Sāmita

Na'e ako 'aki 'e Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmita he 'ikai ke toe fakatoloi e Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e 'Eikí koe'uhí ko 'etau ta'e angatonú:

" 'E hā'ele mai 'a e 'Eikí 'i he taimi 'e kakato ai 'etau fai angahalá. 'Oku 'ikai ke u fa'a fiemālie 'i he pehē 'e ha nī'ihī 'o 'etau kaumātu'á 'e toki hā'ele mai e 'Eikí 'i he taimi kuo tau angatonu fe'unga kotoa ai ke talitali Iá. He

'ikai tali e 'Eikí ia ke tau angatonu. Ko e taimi pē te Ne maau aí, ko 'Ene hā'elē mai ia—'i he taimi 'e fonu ai e ipu 'o e fai angahalá—pea kapau he 'ikai ke tau angatonu he taimi ko iá, pea ko e toki me'a fakamamahi ia kiate kitautolu, he 'e lau fakataha kitautolu mo e kau anga ta'e fakā'otuá, pea tau tatau mo e veve ke taffi' atu mei he funga 'o e māmaní, he 'oku folofola 'e he 'Eikí he 'ikai lava ke tu'u 'a e fai angahalá.

" 'Oua na'a fakakaukau 'e fakatoloi 'e he 'Eikí 'Ene hā'ele maí, he te Ne hā'ele mai 'i he taimi kuo kotofá, 'o 'ikai ko e taimi kuó u fanongo 'oku malanga'i 'e ha nī'ihī 'e toki hā'ele mai he taimi 'oku angatonu fe'unga ai e māmaní ke talitali Iá. Ne u fanongo hono malanga 'aki 'eni 'e ha kakai tangata 'e nī'ihī 'oku nau ma'u ha ngaahi fatongia mo e tu'unga falala'anga 'i he Siasí, ko ha kakai tangata 'oku totonu ke maheni mo e folofola 'a e 'Eikí, ka 'oku 'ikai ke mahino kiate kinautolu 'a e folofolá. 'E hā'ele mai 'a Kalaisi 'i he kuonga 'o e fai angahalá, 'i he taimi 'e kakato ai e fai angahalá 'i he māmaní mo teuteu ki hono fakama'á, pea te Ne hā'ele mai ko e tokotaha fakama'a mo fakahaohaoa, pea 'e hangē kotoa e kau fai angahalá ko ha vevé 'o tutu ke 'osi" (*Doctrines of Salvation*, 3:3).

KUO PAU KE TAU HIKI HAKE 'A E LE'O 'O E FAKATOKANGÁ

Na'e ako 'aki 'e Palesitēni Sāmita: " 'Oku 'ikai 'i ai ha melino. 'Oku vaivai e loto 'o e kakaí. 'Oku hoko e manu-manú ko e me'a mahu'inga taha ia he loto 'o e kakaí. 'Oku hā 'a e kovi 'i he tapa kotoa pē, pea 'oku fakatahataha e kakaí ki he'enau ngaahi 'uhinga siokitá. Ne u fiefia ke fanongo ki he le'o fakatokanga 'o 'etau Palesitēni 'ofeina ko [Hiipa J. Kalānite] mo hono ongo tokoní 'o kau ki he me'á ni, ... pea pehē ki he kau taki kehe kuo nau lea he me'a tatau; he 'oku ou tui 'oku totonu ke hoko 'eni ko ha taimi 'o e fakatokangá, 'o 'ikai ki he Kāingalotu pē 'o e Siasí, ka ki he māmaní kotoa. Ko hotau fatongia ia ki he māmaní ke hiki hake e le'o 'o e fakatokangá, kae tautautefito ki he kāingalotu 'o e Siasí" (*Doctrines of Salvation*, 3:49).

Ko Siosefa Filitingi Sāmita mo hono foha 'i he fonó ko 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposteló 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'OKU 'IKAI TOKANGA 'A E MĀMANÍ KI HE NGAAGHI FAKATOKANGÁ

"Na'e ako 'aki 'e Palesitēni Siosefa Filitingi Sāmita kau ki he founga 'e lava ke toe lelei ange ai e ngaahi tūkunga 'o e māmaní kapau 'e fanongo e kakaí ki he ngaahi fakatokanga 'a e 'Eikí:

" 'Oku finangalo e 'Eikí ke fiefia e tangatá; he ko 'Ene taumu'á ia. Ka 'oku 'ikai ke loto e tangatá ia ke nau fiefia he 'oku nau 'ai pē ke nau loto-mamahi, koe'uhí he 'oku nau fakakaukau 'oku sai ange 'enau founga 'i he founga 'a e 'Eikí, pea koe'uhí ko e siokitá, mānumanú, mo e kovi 'oku toka 'i honau lotó; he ko 'etau palopalema ia he 'aho ní. 'Oku faingata'a'ia e kau taki hotau pule'angá pea nau feinga ke fai ha me'a ke toe lelei ange ai e ngaahi tūkunga. Tuku ke u talaatu 'i ha ngaahi lea sī'i 'a e founga 'e lava ai iá, he 'ikai lava ia 'i ha founga fakalao—pea he 'ikai lava ia 'i hano foaki atu ha pa'anga ki he kakaí.

"He 'ikai lava 'e he fakafiemālie fakataimí 'o 'ai ke lelei ange 'a e tūkunga, koe'uhí he te tau kei faingata'a'ia

mo feke'ike'i mo fefa'uhi pē mo e faihiá, mahamahakí, mahaki faka'auhá, 'a e hongé, ngaahi 'ahiohió, mo e ngaahi afā 'one'oné, mo e mofuiké mo e me'a kotoa pē 'e hoko mai ki he funga 'o e māmaní, 'o hangē ko e ngaahi kikite 'a e kau palōfítá—koe'uhí he 'oku 'ikai ke tokanga e kakaí ki he le'o 'o e fakatokangá.

“I he taimi ko ia 'e to'o atu ai mei hotau lotó e 'ofa he pa'angá mo e koulá, mānumanú mo e siokitá, pea ako ke 'ofa 'aki hotau lotó kotoa ki he 'Eiki ko hotau 'Otuá, pea ki hotau kaungá'apí 'o hangē pē ko kitautolú, pea tau tū'ulutui 'o ako ke lotu mo fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, te tau tu'umālie leva, ma'u e melinó mo e nongá. Ka he 'ikai pē ke fakatomala e kakaí neongo pe ko e hā e lahi 'o e fakatokanga na'e fai, pe ko e lahi 'enau 'ilo ki he ngaahi me'á ni; he 'ikai pē ke nau fakatomala kinautolu he kuo tuku honau lotó ki he fai koví, pea 'oku fakatatali mai e faka'auhá ma'anau-tolu” (*Doctrines of Salvation*, 3:35–36).

'E TOKI LAVA PĒ KE HAO E KĀINGALOTÚ 'I HE 'TALANGOFUÁ

Na'e ako'i 'e Palesiteni Sāmīta ko e talangofuá pē te ne lava ke fakahaofi kitautolu mei he ngaahi me'a fakamamahi 'o e ngaahi 'aho faka'osí:

“Tau fakavaivai'i kitautolu mo manatu'i e 'Eikí mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú 'i he 'aho ko 'eni 'o e tu'umālie, pea 'ilo'i ko e ngaahi fakatamaki ko ia 'oku hanganaki mai kiate kitautolú 'oku lahi ange ia 'i he ngaahi fakatamaki ko 'eni 'i he ngaahi 'aho 'o e 'ahi'ahí mo e fakamamahi. 'Oua na'a teitei fakakaukau kuo 'osi e ngaahi 'aho 'o e 'ahi'ahí. 'Oku te'eki ai. Kapau te tau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Eikí, te tau tu'umālie, pea 'e tāpuekina kitautolu; pea ko e ngaahi mahaki faka'auhá, mo e fakatu'utāmaki na'e palōmesi 'e hokó 'e tō mai ia ki he kakai 'o e māmaní, ka te tau hao mei ai, he te nau fakalaka pē 'iate kitautolu.

“Kae manatu'i 'oku folofola mai e 'Eikí kapau he 'ikai ke tau tauhi 'Ene folofolá, pea tau 'a'eva 'i he ngaahi hala 'o e māmaní, he 'ikai ke tau hao mei he ngaahi me'á ni, ka 'e 'ahia kitautolu 'e he tāfeá mo e afí, 'e he heletaá mo e mahaki faka'auhá mo e faka'auhá. Te tau toki lava pē 'o hao mei he ngaahi me'á ni 'i he faivelenga” (*Doctrines of Salvation*, 3:34).

Siosefa Filitingi Sāmīta

'OKU TOTONU KE MO'UI 'AKI 'E HE TAHA KOTOA PĒ 'A E ONGOONGOLELEÍ

Na'e poupou'i 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta 'a e taha kotoa pē ke mo'ui 'aki 'a e ongoongoleleí:

“'Oku mau pehē atu ki he kakai angatonu 'i he ngaahi pule'anga kotoa pē: 'Oku 'ofeina kimoutolu 'e he 'Eikí. 'Okú Ne finangalo ke mou ma'u e tāpuaki kakato 'o e ongoongoleleí. 'Okú Ne fakaafe atu he taimi ni ke mou tui ki he Tohi 'a Molomoná, pea mou tali 'a Siosefa Sāmīta ko ha palōfita, pea mou ha'u ki hono pule'anga 'i he māmaní 'o hoko ko e kau 'ea hoko 'o e mo'ui ta'e-ngatá 'i hono pule'anga fakalangí.

“'Oku mau pehē atu kiate kinautolu kuo nau 'osi tali e ongoongoleleí: Tauhi e ngaahi fekaú. 'A'eva 'i he māmá. Kātaki ke a'u ki he ngata'angá. Faitotonu ki he fuakava mo e ngafa kotoa pē, pea 'e tāpuekina kimoutolu 'e he 'Eikí 'o laka ange 'i he me'a ne mou faka'amuá. Pea hangē ko ia ne le'a 'aki 'e ha taha 'i ha taimi fuoloa atu: 'Ke tau fanongo ki he faka'osi 'o e ngaahi me'á ni kotoa pē: Ke ke manavahē ki he 'Otuá, pea ke fai ki he'ene ngaahi fekaú: he 'oku kátoa 'i he me'á ni 'a e ngāue totonu 'a e tangatá.’ (Tangata Malanga 12:13.)

“'Oku mau pehē atu ki he ngaahi fāmili kotoa pē 'o 'Isilelí: Ko e fāmili 'a e kautaha mahu'inga taha 'i taimi pea 'i 'itāniti. Ko 'etau taumu'a 'i he mo'ui ke fa'u ma'atautolu ha ngaahi 'iuniti fāmili 'oku ta'engatá. He 'ikai ha me'a 'e hoko 'i ho fāmili 'e toe mahu'inga ange 'i he sila he tempalé mo tauhi e ngaahi fuakava na'e fai 'oku fekau'aki mo e tu'utu'uni ko ia 'o e mali fakasilesitalé.

Ko ha fā'ofua 'a ha palōfita

“'Oku mau pehē atu ki he ngaahi mātu'a 'o e Siasí: Mou fe'ofa'aki 'aki homou lotó kotoa. Tauhi e fono 'o e angama'á pea mo'ui 'aki e ongoongoleleí. 'Ohake ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oni; ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi mo'oni fakahaofi 'o e ongoongoleleí; pea ngaohi homou 'apí ko ha hēvani 'i māmani, ko ha feitu'u 'e nofo ai e Laumālie 'o e 'Eikí pea fili ai e mēmipa kotoa ho fāmili ke mo'ui mā'oni'oni.

“Ko e finangalo 'o e 'Eikí ke fakamālohia mo fakatolonga 'a e 'iuniti 'o e fāmili. 'Oku mau kole atu ki he ngaahi tamaí ke tu'u 'i honau feitu'u totonú ko e 'ulu 'o e 'apí. 'Oku mau kole ki he ngaahi fa'eé ke poupou mo tu'u tafa'aki 'i honau ngaahi husepāniti pea hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga ki he'enau fānaú.

“Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmīta: 'Oku fakatoka 'e he tu'unga fakaefa'eé 'a e fakava'e 'o e fiefiá 'i he 'apí, pea mo e tu'umālie 'i he pule'angá. Kuo 'osi tuku mai 'e he 'Otuá ha fatongia toputapu 'aupito ki he

kakai tangatá mo e hou'eiki fafiné ke faka'apa'apa'i e tu'unga fakaefa'eé, pea he 'ikai teitei lava ke ke tu'kuange honau fatongia ko iá ta'e fakatupu houhau ki he langí.' (*Gospel Doctrine* [Deseret Book, 1939], p. 288.). Pea na'á ne toe pehē, 'Oku mahulu hake 'a e hoko ko ha tamai pe fa'ē lavame'á 'i ha taki fakakautau pe taki fakapolitikale lavame'a.' (Ibid., p. 285.)

“Oku mau pehē atu ki he to'u tupu 'o Saioné: Fakatauange ke tāpuekina mo tauhi kimoutolu 'e he 'Eikí, pea 'e fakahoko mo'oni ia 'i ho'omou ako 'Ene ngaahi fonó mo mo'ui ke fenāpasi mo ia. Faitotonu ki he falala kotoa pē. Faka'apa'apa ki ho'o tamai mo ho'o fa'eé. Mou nofo fakataha 'i he 'ofa mo e uouangataha. 'Ai ma'u pē ke taau homou valá. Ikuna'i 'a e māmani, pea 'oua na'a fakahee'i kimoutolu 'e he ngaahi sippinga mo e tō'onga 'a kinautolu 'oku nau tokanga pē ki he ngaahi me'a 'o e māmani.

“Mali 'i he temipalé, pea mo'ui fiefia mo angatonu. Manatu'i e ngaahi lea 'a 'Alamaá: 'Kuo te'eki ai hoko 'a e fai angahalá ko e fiefia.' ('Alamā 41:10.) Manatu'i foki 'oku 'i homou 'aofinimá 'etau 'amanaki ki he kaha'ú pea mo e iku'anga 'o e Siasí mo e tupu'anga 'o e mā'oni'oni.

“Oku mau pehē atu kiate kinautolu 'oku ui ki ha ngaahi tu'unga falala'anga mo ha fatongia 'i he Siasí: Malanga 'aki e ongoongolelé 'i he lea mahino mo faingofua 'o hangē ko ia 'oku 'asi 'i he ngaahi folofola 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí. Fakamo'oni ki he mo'oni 'o e ngāué pea mo e ngaahi tokāteline na'e fakahā fo'ou mai 'i hotau kuongá.

“Manatu'i na'e folofola e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí 'o pehē, 'Ka 'oku ou 'iate kimoutolu 'o hangē ko ia 'oku tahuí' (Luke 22:27), pea fili ke tauhi 'aki ha mata 'oku sio tāfataha pē ki hono fakalāngilangí 'o e 'Otuá. 'Aahi ki he kau tamai maté pea mo e kau uitoú 'i he'enua mamahí, pea tauhi ai koe ke ke ta'e-ha-mele mei he ngaahi angahala 'o e māmani' (i he Conference Report, Apr. 1972, 13–14).

Ko Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita mo hono tokoni ko Palesiteni N. 'Eletoni Tena 'i he katoanga'i hono fakatoka e maka tuliki 'o e Temipale 'Okiteni 'lutā 'i Sepitema 1970

NA'E KAMATA HA KUONGA FO'OU 'O E NGAHI KONIFELENISI FAKA-'ĒLIÁ

Na'e fe'iloaki 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita mo e kāingalotú 'i he 'aho 27–29 'o 'Aokosi 1971, 'i Menisesitā 'i 'Ingilani 'i he fuofua konifelenisi faka'ēlia 'a e Siasí. Na'e fu'u fiefia e kāingalotu 'o e Siasí pea nau omi mei he ngaahi feitu'u lahi 'o 'Iulope ke fanongo ki he palōfita 'a e 'Otuá. Ko e tokolahi 'o e Kāingalotu 'o e Siasí, ko e toki fuofua taimi 'eni ke nau 'i ha lotolotonga ai 'o ha fakafofonga 'a e 'Eikí. Na'e talaange 'e Palesiteni Sāmita kiate kinautolu:

“Ko ha me'a faka'ofa'ofa mo'oni kiate au, pea pehē pē ki hoku Ngaahi Tokouá, ko e tupu 'a e Siasí 'o a'u ki ha tu'unga 'oku ngali fakapotopoto mo 'aonga ke fakahoko ai ha ngaahi konifelenisi lahi 'i ha ngaahi pule'anga kehekehe. ...

“Ko ha kāingalotu kinautolu 'o ha siasi fakaemāmani lahi, ko ha siasi 'oku ma'u ai e palani 'o e fakamo'uí, ko ha siasi na'e fokotu'u tonu pē 'e he 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni ke 'oatu 'Ene pōpoaki 'o e fakamo'uí ki He'ene fānu kotoa 'i he māmani.

“Kuo 'osi atu e ngaahi 'aho ne pehē ai 'e he kakai ko ha kakai ngali kehe kinautolu 'i he tumutumu 'o e 'Otu Mo'unga Maka 'o 'Ameliká. 'Oku mo'oni pē 'oku tu'u e ngaahi 'ōfisi pule 'o e Siasí 'i Sōleki Siti, pea fokotu'u ai mo e fale 'o e 'Eikí ke ha'u ki ai e kakai mei he ngaahi pule'anga lahi ke ako e fono 'a e 'Eikí, pea mui-mui ki He'ene ngaahi fekaú.

“Ka kuo tau hoko 'eni ko ha siasi mo ha kakai kuo matu'otu'a. Kuo tau a'usia ha tu'unga mo ha mālohi 'oku lava ai ke tau fakahoko e fekau na'e 'omi ma'atautolu 'e he 'Eikí 'o fakafou mai 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'oku totonu ke tau 'ave 'a e ongoongo fakafiefia 'o hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelé ki he pule'anga mo e kakai kotoa pē.

“He 'ikai ke ngata pē 'i he'etau malanga'i e ongoongolelé 'i he pule'anga kotoa pē kimu'a pea hā'ele mai e Foha 'o e Tangatá, ka te tau 'omi ha kau papi ului mo fokotu'u ha ngaahi fakataha'anga 'o e kau mā'oni'oni 'iate kinautolu. ...

“Ko ia ai te u pehē, 'oku tau hoko pea te tau hoko ko ha siasi fakaemāmani lahi. Ko hotau iku'angá ia. Ko e kongá ia e polokalama 'a e 'Eikí. “Oku fakamovete'i atu e kakai fuakava 'a e 'Eikí 'i he funga kotoa 'o e māmani,' pea ko hotau fatongiá ke 'alu atu ki he pule'anga kotoa pē 'o tānaki mai e ni'ihí ko 'eni kuo fili ki he Siasí, pea foaki kiate kinautolu ha 'ilo ki honau Huhu'í, koe'uhí ke nau hoko ko ha kau 'ea hoko 'o e fakamo'uí 'i Hono pule'angá” (i he Conference Report, Manchester England Area Conference 1971, 5–6; pe *Ensign*, Sept. 1971, 2–3).

“Na'e lahi e ngaahi lo'imata ne tō, pea 'ikai ha le'o 'e ongoná 'i he me'a hake 'a Palesiteni Siosefa

Hāloti B. Lī

PALESITENI HONO HONGOFULU MĀ TAHA 'O E SIASÍ

© Merrett Smith

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A HĀLOTI B. LÍÍ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 28 'o Mā'asi 1899 'i Kilifitoni 'i 'Aitahō, kia Samuela Melioni mo Lu'isa 'Emeli Pingihemi Li.

13–17 Na'á ne ako 'i he 'Apiako 'o e Siteiki 'Onaitá (1912–16).

17–21 Na'á ne faiako 'i ha ta'u 'e fā (1916–20).

21–23 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he feitu'u fakahihifo 'o e 'Iunaiteti Siteití (1920–22).

24–29 Na'á ne hoko ko ha puleako 'i he 'Apiako he Vahefonua Fakaako Kalanaité 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā (1923–28).

24 Na'á ne mali mo Feni L. Tena (14 Nōvema 1923; na'á ne pekia 'i he 'aho 24 Sepitema 1962).

31 Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Paioniá (26 'Okatopa 1930); na'á ne tokoni ke fa'u 'i hono siteikí ha ngaahi ngāue ke tokoni'i pē kitá.

33 Na'e fokotu'u ia ko ha mēmipa 'o e Komisoni 'a Sōleki Sití (Salt Lake City Commission) (Tisema 1932).

36 Na'e ui ia ke ne fokotu'u 'a e Polokalama Uelofea Malu'i 'a e Siasí (Church Security Welfare Program) (1935).

37 Na'á ne hoko ko e talēkita pule 'o e Polokalama Uelofea Malu'i 'a e Siasí (Church Security Welfare Program) (15 'Epeleli 1936).

42 Na'e fakanofu ia ko ha 'Aposetolo (10 'Epeleli 1941).

55 Na'á ne 'a'ahi ki 'Ēsia Hahake (fa'ahita'u fakatōlau 'i he 1954).

60 Na'á ne 'a'ahi ki he ngaahi misiona 'o Senituloló mo Saute 'Ameliká (1959).

62 Na'á ne hoko ko e sea 'o e Polokalama Fakafekau'aki 'a e Siasí (4 'Okatopa 1961).

64 Na'á ne mali mo Filieta Soana Seniseni (17 Sune 1963).

70 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo ha tokoni kia Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ('aho 23 Sānuali 1970).

73 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (7 Siulai 1972); na'á ne fokotu'u 'a e Kolo 'o Selusalemá (20 Sepitema 1972); na'á ne pule'i 'a e konifelenisi faka'ēlia hono ua 'a e Siasí 'i Mekisikou Sití (26–28 'Aokosi 1972).

74 Na'á ne pekia 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā (26 Tisema 1973).

Na'e tatali loto vĕkeveke e kau faiongoongó 'i he 'aho 7 'o Siulai 1972 ki he'enau fuofua fakataha mo Hāloti B. Lī, ko e Palesiteni fo'ou 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'onī'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī na'e toki fakanofó. Na'á ne talaange kiate kinautolu, " 'Oku makatu'unga e malu 'a e siasí mei hono tauhi 'e he kāingalotú e ngaahi fekaú. 'Oku 'ikai ha toe me'a 'e mahu'inga ange ai ke u talaatu. 'I he'enau tauhi e ngaahi fekaú, te nau ma'u e ngaahi tāpuakí" (to'o mei he Stephen W. Gibson, "Presidency Meets the Press," *Church News*, 15 July 1972, 3).

NA'E 'I AI HANO TUKUFAKAHOLO FAKA'EI'EIKI

Ko e kei ta'u nima 'a Hāloti B. Lī

Na'e tau pea kafo e kuitangata hono fā 'a Hāloti B. Lī ko Viliami Lī 'i he tau mo e kau Pilitāniá 'i he Tau Fakafepakí (Revolutionary War). Na'e kau 'ene kuitangata hono ua ko Falanisi Lī ki he Siasi 'i he 1832 pea fepaki mo e ngaahi faingata'a lahi na'e katekina 'e he fuofua Kāingalotú. Na'e tu'o hongofulu mā taha e feitama 'ene kuifefine ko Makeleta Lī, mo e mate kotoa pē 'a e fānaú kae toki hao pē e fika hongofulu mā uá, 'a ia ko Samuela Lī. Na'á ne pekia pē hili ha 'aho 'e valu mei hono fā'ele'i.

NA'E FANAU'IA KI HA ONGOMĀTU'A LELEI

Na'e fā'ele'i 'a Hāloti Pingihami Lī 'i Kilifitoni 'i 'Aitahō 'i he 'aho 28 'o Mā'asi 1899 kia Samuela mo Lu'isa Pingihami Lī. Ko Hāloti ko e fika ua ia mei ha fānau 'e toko ono. Ko ha tangata anga fakalongolongo, anga 'ofa, angalelei mo fa'a fakakaukau 'a Samuela Lī, ko e tangata'eiki 'a Hāloti. Ko ha husepāniti mo ha tamai fai mateaki pea ko ha tamaio'eiki faivelenga 'a e 'Eiki. Na'e tāpuaki'i 'a Hāloti 'e he'ene tangata'eiki 'i he taimi na'e ui ai ia ke ngāue fakafaipekau 'i Tenivā 'i Kololató. Na'e toe tāpuaki'i ia he'ene tangata'eiki 'i he taimi na'e ui ai ia ko ha 'Aposetoló. Na'e hoko 'ene fine'eiki ko Lu'isá ko ha mālohinga 'i ha tapa pē he 'api 'o e fāмили Lī. Na'á ne ongo'ingofua e Laumālié pea ako'i hono fohá ke talangofua ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālié.

NA'Á NE TUPU HAKE 'I KILIFITONI 'I 'AITAHŌ

Na'e a'usia 'e Hāloti B. Lī 'i he'ene tupu haké 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui 'i he feitu'u tuku 'utá. Na'e si'isi'i ha ngaahi palau mo ha mīsini 'i he'ene kei talavou' ke tō, lulu e tenga'i 'akaú, pe utu e ngoué. Na'e mahu'inga 'aupito e me'a na'á ne akó mo e tāpuaki 'o e 'ātakai 'i he nofo 'i 'utá ki hono ngaahi uiui'i 'i he kaha'ú 'i he pule'anga 'o e 'Eiki.

Na'á ne fakamatala'i 'i he konga kimui 'ene mo'ui 'a e anga e mo'ui ko iá: "Ne u fakakaukau ki he anga hono 'ohake 'o e tamaiki tangata mo e fānau fefine 'i he ngaahi 'aho 'o 'eku tupu hake 'i ha kolo 'i 'utá. Ne kamata 'emau 'fanga ki'i ngāue' hili pē ha taimi nounou mei he'ene ma'efu hake 'a e 'ahó koe'uhí ke mau lava 'o 'kamata' e ngāue 'o e 'ahó 'i he hopo hake 'a e la'aá. 'I he 'osi 'a e

Lu'isa 'Emeli Pingihemi Lī

ngāue 'o e 'ahó, 'oku toe leva 'emau 'fanga ki'i ngāue,' 'i he efiafi 'a ia 'oku meimei ke toki fa'a faka'osi 'aki ia ha maama tautau. Neongo na'e 'ikai ha vahe mo ha tu'u-tu'uni ki ha houa ngāue pau pe lao ki he ngāue kei iiki 'a e fānaú, na'e 'ikai ke tu'u 'emau tupulakí pe fakalalaká mei he ngaahi ngāue lahi ne mau faí. Na'e 'ikai faka'atā ki he ngaahi fie ma'u ke mohé ke toutou fai ha ngaahi 'ekitiviti 'oku ta'e 'aongá. Na'e si'isi'i pē 'a e pa'anga na'e ma'u mei he'emau ngaahi ngāue pea na'e toki fa'a ma'u tu'o taha pē ia 'i he ta'ú 'i he taimi ututa'ú. Na'e 'ikai ke loko 'i ai ha pa'anga 'a e kakai he kuonga ko iá 'i he fa'ahita'u māfaná ka na'a mau ma'u pē e hu'a-kau, pata mo e siisi mei he'emau fanga pulú; pea 'i ai ma'u pē ha uite fe'unga 'i homau feleokó ke 'ave ki he feitu'u ngaohi'anga mahoa'á ke ma'u ai ha mahoa'a mo e siuliolo (cereals). Na'e 'i ai 'emau fanga moa mo e ngoue mo e fua'i 'akau he fa'ahita'ú kotoa" (*Decisions for Successful Living* [1973], 12–13).

"HĀLOTI, 'OUA TE KE 'ALU KI AI"

Na'e manatu'i 'e Hāloti B. Lī ha me'a mahu'inga ne hoko 'i he'ene kei si'i: "Ne u fuofua ongo'i 'a e feohi vā-ofi mo e tataki fakalangí 'i he'eku kei tamasi'i. Ne u 'i ha faama 'o tali ke 'osi e ngāue faka'aho 'eku tangata'eiki 'i he'eku kei tamasi'i, 'o va'inga holo mo ngaohi ha fanga ki'i me'a ke mole ki ai e taimi, pea ne u sio atu he funga 'aá ki ha ngaahi fale maumau he kaungā'apí 'oku holo e

‘I he angalelei a Russell D. Holt. ‘OUA NAA HIKI HANO TATAU

Na’e fanongo ‘a Hālōti B. Lī ‘i ha fakatokanga fakalangi ke fakamama ‘o mei ha fanga ki’i fale na’e holo.

ko ‘eku tangata’eikí, ka na’e ‘ikai foki ke ne lava ia ‘o sio mai kiate au. Na’e ‘ikai pē ke u sio ki ha taha. Ne u ‘ilo’i ‘oku fakatokanga mai ha taha ki ha fakatu’utāmaki ‘oku ‘ikai lava ke fai ha sio ki ai ‘e hoko mai kiate au—mahalo pē ko ha pununga ‘o ha fanga ngata huhu kona pe ko e holo ‘a e papa popó ‘o ta’omi au, ka na’e ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā. Na’á ku tali ta’e toe fehu’ia he taimi pē ko iá ‘a e fo’i mo’oni ‘oku ‘i ai ha ngaahi founa ‘oku ‘ikai ‘ilo’i ‘e he tangatá ‘a ia te tau lava ke fanongo ai ki ha ngaahi le’o mei ha māmani ‘oku ‘ikai ‘iloa, ‘a ia te tau lava ke ma’u ai ha ngaahi vīsona ‘o ‘itāniti’ (‘i he Conference Report, Manchester England Area Conference 1971, 141; pe *Ensign*, Nov. 1971, 17).

NA’E FAKAHAOFI IA ‘E HE’ENE FINE’EIKÍ MEI HA ONGO FAKATU’UTĀMAKI LALAHI

Ko Hālōti ‘oku (tangutú) mo hono tokoua lahi ko Peulí

koná ‘i hono sinó. Na’e puke’i ‘e Lu’isa ‘a Hālōti ke ‘oua na’a lele, kae ‘akahi e tāpuni ‘o e fu’u kapa lahi ‘oku fonu he piiti na’e fakatolongá, ‘o toutou hua’i ha ‘ū ipu vinika lanu kulokula ki hono ‘ulú mo e sinó ke ne to’o

fanga ki’i fale tuku’anga me’angāué pea popo mo e papá. Ne u fakakaukau ko ha fu’u kāsolo (castle) ‘oku totonu ke u takai holo ai, peá u lue atu ki he ‘aá ‘o kamata ke kaka; mo ‘eku fanongo lelei ki ha le’o ‘o hangē pē ko ho’omou fanongo mai kiate aú: ‘Hālōti, ‘oua te ke ‘alu ki hena.’ Ne u fakasio ki he tafa’aki kotoa pē ke sio pe ko e leá mei fē. Ne u fifili pe

ai e mālohi ‘o e huhu’a koná. Na’e lava ke ta’ofi ha me’a ne meimei mole ai ha mo’ui koe’uhí ko ‘ene ngāue ‘o fakatatau ki ha tataki fakalaumālié.

“Na’e lavea ha fo’i kālava ‘o Hālōti ‘i ha nge’esi hina, lolotonga ‘ene ngāue he ngoué ‘i he’ene kei sí’i. Na’e lava ‘e Lu’isa ke ta’ofi e totó, ka na’e kona e laveá. Na’á ne ‘omi ha sitōkeni lanu ‘ulí’ulí ma’a, ‘o tutu ia ke efuefu, pea fakaava hake e fo’i laveá ‘o mili kotoa ki ai e efuefú. Na’e vave ‘aupito ‘ene mo’uí hili e fo’i ngāue ko ‘eni’ (Jaynann Morgan Payne, “Louisa Bingham Lee: Sacrifice and Spirit,” *Ensign*, Feb. 1974, 82–83).

NA’E HOKO E TŌ LALO FAKAPA’ANGÁ KO HA FAINGAMĀLIE KI HE AKO MO E TUPULAKI

Na’e fakamatala’i ‘e Palesitēni Hālōti B. Lī ‘a e anga hono tokoni’i ia ‘e he ngaahi faingata’a na’á ne foua ‘i he’ene kei tala-voú ke ne ma’u ai ha mahino lahi ki he ngaahi fie ma’u ‘a e nī’ihi kehé: “‘Io, mahalo pē na’a mau ofi ki he tu’unga ‘o e masivá ‘i he taimi ko ia ne u kei sí’i aí. ‘Oku ou tui kapau na’a mau tu’umālie he taimi ko iá, ne ‘ikai ke mau mei lava ‘o ako mo ‘ilo e ngaahi me’a mahu’inga lahi. Na’e ‘ikai ke mau fiekaia. Na’e ‘i ai pē ‘emau me’akai, pea na’e poto e Fine’eikí ‘i hono tuitui e vala ‘o ‘ene fānau tangatá. Na’e te’eki ai pē ke u tui ‘e au ha ‘suti ne fakatau mai mei he falekoloá’ kae ‘oua ke u toki hū ki he ako mā’olungá, ka na’á ku fakakaukau ma’u pē ‘oku ou vala lelei. Ne u foki mai ki ‘api he ‘osi ‘eku ngāue fakafaifeaká, peá u hū ki he ‘Univēsití ‘o ‘Tutaá ke ma’u ha tohi fakamo’oni fakafaiako, pea na’e tu’o lahi ‘eku luelue pē ki he akó. Ne ‘ikai ke ‘i ai ha’aku pa’anga ke heka me’alele koe’uhí he ne u fie ma’u e pa’angá ke fakatau ‘aki ha ‘ū tohi’ (‘*Ye Are the Light of the World: Selected Sermons and Writings of President Harold B. Lee* [1974], 344–45).

Ko Hālōti B. Lī ko ha tamasi’i ako ‘i he ako mā’olungá

NA’E ONGO MO’ONI KIATE IA ‘A E ‘OFA ‘ENE FA’ÉÉ

Hili pē ha ki’i taimi nounou mei hono ui ia ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, na’e fai ‘e ‘Eletā Hālōti B. Lī ha lea ‘o fakalāngilangi’i ‘ene fine’eikí:

Ko Hāloti B. Li ('otu mu'á, fika ua mei to'omata'ú) mo ha ngaahi kaungāme'a 'i mu'a he 'Apiako 'o e Siteiki 'Onaitá, 'i Pelesitoni 'i 'Aitahō 'i he 1916

“Ne tāpuekina ‘aki au ha tangata‘eiki lelei pea mo ha fa‘ē faka‘ofo‘ofa mo anga faka‘ei‘eiki, ko ha taha ne ‘ikai ke fa‘a hā kitu‘a ‘ene ‘ofá, ka na‘e fakahaa‘i ‘ene ‘ofá ‘i ha ngaahi founga mahino, pea ne vave ‘eku ‘ilo‘i ‘i he‘eku kei si‘i ko e ‘ofa mo‘oni ia ‘a ha fa‘ē.

“ ‘I he‘eku kei ‘i he ako mā‘olungá ne u ‘alu ai ‘i ha fe‘auhi ‘a e timi tipeití. Na‘a mau ikuna‘i ‘a e tipeití. Ne u foki mai ‘o telefoni ki he‘eku fine‘eiki ka na‘á ne pehē mai ‘e ia: ‘Foha, ‘oua te ke toe hela koe hono tala mái. ‘Oku ou ‘ilo pē ia ‘e au. Te u toki talaatu ia kiate koe ‘i ho‘o foki mai ki ‘api he faka‘osinga ‘o e uiké.’ ‘I he‘eku foki mai ki ‘api na‘á ne ‘ave au ‘o ne talamai: ‘ ‘I he‘eku ‘ilo‘i ko ia kuo taimi ke kamata ‘a e fe‘auhi tipeití ne u lue leva ki he ‘ulu uilou he ve‘e vaí, pea ko au toko taha pē na‘e ‘i aí, ‘o u manatu‘i koe peá u lotu ki he ‘Otuá ke ke ikuna.’ Ne u ‘ilo‘i ko e fa‘ahinga ‘ofa ia ‘oku fie ma‘u ‘e he foha mo e ‘ofefine kotoa pē ‘oku fekumi ke lavame‘a ‘i he māmaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1941, 120).

KO HA TAMASI‘I AKO NA‘E MOHU TALĒNITI MO NGĀUE MĀLOHI

Na‘á ne fiefia he va‘inga pasiketipoló. Ko Hāloti B. Li ‘oku tu‘u fika ua ‘i he tafa‘aki to‘omata‘ú.

Na‘e ‘osi e foomu ua ‘a Hāloti B. Li ‘i Kilifitoni ‘i ‘Aitahō ‘i hono ta‘u hongofulu mā tolú, mei he ‘apiako ma‘á e fānauako ta‘u 6 ki he 14. Na‘e pou pou‘i ‘e he‘ene ongomātu‘á ke hoko atu e ako hona fohá pea ‘ave ia ki he ‘Apiako ‘o e Siteiki ‘Onaitá. Na‘e fokotu‘u e ‘apiakó ‘i he 1888 ‘i Felengikilini ‘i ‘Aitahō pea toki hiki ia ki Pelesitoni ‘i he 1898. Na‘e fakahoko ai e ngaahi lēsoni hangē ko e saienisi, fika, paiolosí, mo e ako ki he mo‘ui lelei fakasinó. Na‘e ‘i ai mo e ngaahi lēsoni makehe ‘i he tufungá, mūsiká, mo e ngāue fakafaifekaú. Na‘e tokanga makehe ‘a Hāloti ‘i hono ‘uluaki ta‘u ‘e uá ki he mūsiká. Na‘á ne ifi he hoani ‘ōlotó mo e hoani Falaniseé pea ‘i he konga kimuí na‘á ne hoko atu ki he hoani soló. Na‘e kamata ke kau lahi ange ki he sipotí, ‘o manako ‘aupito ‘i he pasiketipoló ‘i he faka‘au ke lelei ange ‘ene akó. Na‘e kau ‘i he‘ene ngaahi ‘ekitiviti he ta‘u faka‘osi ‘o ‘ene akó, hono ‘ave e lipooti ki he nusipepa ‘a e akó mo e tipeití. Na‘á ne ‘osi mei he akó ‘i he fa‘ahita‘u māfana ‘o e 1916.

NA‘E MA‘U ‘ENE TOHI FAKAMO‘ONI FAKAFAIAKÓ

Na‘e fakamatala‘i ‘e Hāloti B. Li e me‘a na‘á ne fai ke fe‘unga ke ma‘u ai ha tohi fakamo‘oni fakafaiaakó:

Kau hau e fe‘auhi tipeití. Ko Hāloti B. Li ‘i he to‘omata‘ú.

“Na‘á ku hū ki he Kolisi Ako Fakafaiaako ‘o e Siteiti ‘Alapioni ‘i ‘Alapioni ‘i ‘Aitahō ‘i he fa‘ahita‘u māfana ‘o e 1916 ‘i hoku ta‘u hongofulu mā fitú, ‘o ako ai ke hoko ko ha faiako. Ko ha ‘apiako lelei ‘eni pea na‘e ‘i ai e kau faiako lelei taha ki he‘eku mo‘uí. Na‘e fie ma‘u ‘e he lao ‘o ‘Aitahoó ha sivi mamafa ‘i he lēsoni ‘e hongofulu mā nima ka te toki lava, pea ne u ako lahi mo‘oni he

fa‘ahita‘u māfana femo‘uekina ko iá, ‘o holo hoku mamafá ‘aki ha pauni ‘e uofulu, ka [ne u] lava‘i ‘eku tau-mu‘á, ko e lava ‘i he sivi na‘e fie ma‘ú ‘aki e maaka ‘avalisi ko e peseti ‘e 89.

“Ko ha ki‘i kolo ‘a ‘Alapioni na‘e ‘i he sippinga motu‘á pea maile ‘e uofulu pe tolungofulu mei he tau‘anga lēlue ofi taha ‘i Peli ‘i ‘Aitahō. Ko hono mo‘oní, ne ‘ikai pē ke ‘i ai ha toe me‘a kehe ia ai ka ko e ‘apiakó pē, pea na‘e lelei ‘aupito ia. Na‘e ‘ikai ha fa‘ahinga fakafiefia ia tukukehe pē ‘a e ‘apiakó, pea mahino pē mei he ngaahi hala papa motu‘a he ve‘ehalá ‘a e ‘ikai ha fakalakalaka ‘a e kakai ne nofo aí. ‘Oku ou tui na‘e te‘eki ai ke u ma‘u ha fu‘u ‘ilo lahi pehē ‘o hangē ko ia ko e fa‘ahita‘u māfana ‘o e 1916

mo e 1917 'i hono ma'u 'eku tohi fakamo'oni ako kalasi ua mo e tolu, koe'uhí he na'e 'ikai ha toe me'a ke ne to'o e tokangá mei he akó" (to'o mei he L. Brent Goates, *Harold B. Lee: Prophet and Seer* [1985], 48).

NA'Á NE FAIAKO 'I HA TA'U 'E FĀ KIMU'A PEÁ NE NGĀUE FAKAFAIFEKAU

Na'e mateuteu 'a Hālōti B. Lī ke kamata faiako, hili 'ene 'i he Kolisi Ako Fakafaiako 'o e Siteiti 'Alapioní he 'uluaki fa'ahita'u māfaná. Ko 'ene fuofua ngāue fakafaiako na'e fai ia 'i ha faleako loki taha 'i Uesitoni 'i 'Aitahō, mo ha fānauako 'e toko uofulu mā nima 'i he to'u kehekehe mei he ta'u 6 ki he ta'u 14. Na'e vilohi ha fo'i pa'anga ke sio pe 'e pa'anga 'e onongofulu pe onongofulu mā nima 'ene vahé 'i he māhina. Na'e fo'i 'a Hālōti 'i he vilo pa'anga ko 'ení. Na'á ne fakamoleki ha taimi lahi ke teuteu'i ha silapa te ne feau e fie ma'u 'a ha fānau ako to'u kehekehe. Na'e 'ikai ke ne toe afe, ka na'á ne 'ai ke tatau e taha kotoa, 'o ne ma'u ai e faka'apa'apa 'ene fānau akó.

Na'e hoko 'a Hālōti 'i hono ta'u hongofulu mā valú, ko e puleako ia 'o ha 'apiako 'i 'Okesifooti 'i 'Aitahō. Na'á ne fokotu'u 'a e Kalapu Sipoti 'a 'Okesifōtí pea kamata'i ha kuaea ma'á e kakai fefiné, 'o tānaki atu ki he silapa angamahení. Na'e toe ui ia ke ne hoko ko e palesiteni he kōlomu 'o e kaumātu'á. Na'á ne tohi kimui 'o kau ki hono taimi he 'apiakó:

"Na'á ku hoko ko e puleako 'o e ki'i ako ko 'ení 'i ha fa'ahita'u momoko 'e tolu pea na'á ku 'i ai he tō 'a e mahaki faka'auha 'o e 1918, pea na'e sivi'i 'e he kolonitini homau 'apiakó 'i ha ngaahi māhina lahi. Ne mau toki fakaava pē 'a e 'apiakó pea ma'u 'e he mahakí e fāmili kotoa kae hao pē 'a e fāmili 'e ua, pea na'e fie ma'u leva e ngaahi kolo ofi maí ke nau tokoni 'i hono 'omi ha me'akai mo tokanga'i kinautolu kae 'oua leva ke nau sai. ...

"Na'á ku 'ave 'eku vahe mei he faiakó ki he'eku tangata'eiki he ko ia na'á ne totongi 'eku akó, pea ne u toe nofo pē foki 'i 'api, pea toki totongi 'eku fakamole kehé 'aki ha'aku kau 'i ha 'okesitulā tā hulohula" (to'o mei he Goates, *Harold B. Lee*, 53).

Ko e fuofua ngāue fakafaiako 'a Hālōti B. Lī na'e fai ia 'i he 'Apiako Fetu'u Silivá 'i Uesitoni 'i 'Aitahō mei he 1916–18. Na'á ne toe hoko pē ko ha puleako 'i ai.

NA'Á NE MA'U HA UIUI' KE NGĀUE FAKAFAIFEKAU

Ko 'Eletā Hālōti B. Lī ko ha faifekau 'i he Misiona he Ngaahi Siteiti Fakahihifó, 1920–22

Na'e ma'u 'e Hālōti B. Lī ha tohi meia Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'i Sepitema 1920, 'i hono ta'u uofulu mā tahá 'o uiui' i ia ki he Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Fakahihifó, na'e tu'u hono 'ōfisí 'i Tenivá 'i Kolo-lato. Na'e mahino ki he fāmili Lii he 'ikai ke nau toe ma'u ha tokoni faka-pa'anga meia Hālōti 'i he'ene 'alu 'o ngāue fakafaipekaú. Na'e toe mahino foki te nau tokoni'i honau fohá mo

e tokouá 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaipekaú.

Na'e uiui' 'a 'Eletā Lī ke ne pule'i e Konifelenisi 'a Tenivaá, hili ha māhina 'e hiva 'ene ngāue. Na'e tala-ange ki ai 'e he'ene palesiteni fakamisioná ko Sione M. Naite, " 'Oku ou 'oatu ha faingamālie ke ke fakaha'a'i ai e me'a 'okú ke malavá" (to'o mei he Goates, *Harold B. Lee*, 62). Na'e faka'apa'apa'i ia 'e he'ene palesiteni fakamisioná, kaungā ngāue fakafaipekaú, pea mo e kāingalotu 'o e Siasí.

Ko e taha e me'a mahu'inga 'o 'ene ngāue fakafaipekaú ko hono fakaafe'i ia 'e Palesiteni Naite ke 'a'ahi takai he misioná. Na'e 'i ai ha me'a 'e taha ne hoko, na'e 'ikai lava 'a Palesiteni Naite 'o 'alu ki he ongo 'ulu-aki 'aho 'o e fakataha mo e Kāingalotu 'i Selitani 'i Uaiōmingí. Na'e ki'i ongo'i loto-mamahi e kau taki 'i Selitani he mahino te nau fakamoleki ha 'aho 'e ua mo ha taki lakanga fakataula'eiki kei talavou mo 'ikai ke taukei; neongo ia, hili hono fakahinohino'i kinautolu 'e 'Eletā Lii, pea toki a'u mai 'a Palesiteni Naite hili ha 'aho 'e ua mei a'i, na'a nau loto ke toe fanongo lahi ange ki he faifekau kei talavou.

Na'e tukuange 'a 'Eletā Lī mei he'ene ngāue fakafaipekaú 'i Tisema 1922. Na'á ne hiki 'i he'ene tohinoá: " 'I he taimi na'e tala ai 'e he palesiteni [fakamisioná] 'e tukuange aú, na'á ne pehē 'e mole atu ai pē mo e lea faka-Pilitāniá 'a ia ko e anga ia 'ene fakakaukau kiate au mo 'eku ngāue mālohi 'i he ngāue fakafaipekaú talu 'eku tū'uta hake ki 'Tenivaá" (to'o mei he Goates, *Harold B. Lee*, 72).

NA'Á NE MALI MO FENI TENA

Faitāā 'i he angalelei 'a L. Brent mo Helen Coates

Na'e maheni 'a Hāloti B. Lī mo Feni Lusinitā Tena ko ha faifekau fefine mei 'lutā, he lolotonga 'ene ngāue fakafai-fekau. Na'e toe fakafo'ou 'ena kaungā-me'ā 'i Sōleki Siti he hili 'ena ngāue fakafai-fekau, peā na mali he Temipale Sōleki 'i he 'aho 14 'o Nōvema 1923.

Tena Lī. Hili ha ta'u 'e fāngofulu mei he'ena fuofua fe'ilo-aki, na'á ne hoko ko e uaifi 'o Hāloti B. Lī.

NA'E TEUTEU'I IA 'E HE 'EIKI KE TOKONI KI HE KAU FAINGATA'AIÁ

Na'e hoko ha tō lalo fakapa'anga lahi 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'i 'Okatopa 1929. 'I he taimi ne ta'u tolungofulu mā taha ai 'a Hāloti B. Lī 'i he 1930, ne fu'u lahi e ta'e ma'u ngāue pea 'ikai toe lava 'o ngāue 'aki e kaati fakamo'ua pa'angá. Ne laka hake he vaeua 'o e kāingalotu 'o e Siteiki Paioniá, 'a ia ko e siteiki ia 'o Hāloti ne 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue. Na'e ui ia 'i 'Okatopa ko ha palesiteni fakasiteiki. Na'á ne hoha'a ki he tu'unga 'oku 'i ai hono kāingalotú. Na'á ne tangi mo lotua, pea faifai na'á ne ma'u ha tataki fakalaumālie. Na'e fokotu'u ha ngaahi polokalama ke tokanga'i 'aki 'a kinautolu na'e faingata'a'ia.

Faitāā 'i he angalelei 'a Bethany Lempierte

Na'e hoko 'a Hāloti B. Lī ko ha paionia 'i he ngaahi ngāue fakaelofea. Na'e fokotu'u e fale tuku'anga koloa 'a e pisopé 'i he 1932 'i he Siteiki Paioniá. Na'e fuhili ha ki'i fale tuku'anga koloa likoliko 'i he Hala Pieaponi 33 'i Sōleki Siti ko ha feitu'u faka'ofa'ofa mo fakafiefia.

Na'e lea 'a Palesiteni Melioni G. Lomeni, ko ha mē-mipa 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki 'i he taimi ko ia 'o kau ki he ngaahi ta'u ko ia kimu'a:

"Ne u 'ilo hili ha taimi si'i 'ema fe'iloaki na'á ne nofo 'i ha ki'i 'api masiva 'i he Hala 'Initianá. Ko e kongá 'o e 'apí ne fakanāunau 'aki ia 'a e nāunau na'á ne ngaohi. Ko e toenga 'o e ngaahi nāunau kehé na'e ngaohi ia 'e hono uaifi. Ka na'e maamangia e ki'i 'api masiva ko ia mei he 'ofa na'á ne ma'u ki hono 'ofa'angá mo 'ene ongo ki'i tamaiki fefine fofonga fiefia, ko Mōlini mo Hēleni.

"Na'e lolotonga tofanga homau pule'angá 'i he tō lalo lahi fakapa'anga 'o e 1930. Ko ia na'e palesiteni 'i he Siteiki Paioniá. Ne tokosi'i pē ha kakai 'i he Siasi ne faingata'a'ia lahi ange he'enau fie ma'u mo loto si'i ange 'o laka ange he kāingalotu hono siteiki. Neongo 'ene fa'a hoha'a ki he palopalema 'oku hokó ke ma'u ha me'a ke ne mo'ui ai mo e ni'ihine ne 'ofa a'i, ka na'á ne fefa'uhi lahi mo ha palopalema lahi ange 'a ia ko hono tokanga'i e fie ma'u 'a e kāingalotu kotoa 'i hono siteiki.

"Na'e tokolahi ha kakai 'i he taimi ko ia, ne sio ke ma'u ha tokoni mei he pule'anga fakasiteiti mo fakalotofonuá, hili 'a e 'ikai toe ma'u ha me'a. Na'e 'ikai ke kau 'a Hāloti B. Lī ia ai. Na'á ne tui ki he folofola 'a e 'Eiki 'oku totonu ke kai 'e he tangatá 'a e ma'a 'i he kava hono matá mo falala mo'oni 'e malava ('a e me'a kotoa) 'e ha taha 'oku tui 'a e me'a kotoa, 'o ne laka loto-lahi, ta'e ilifia mo fakapotopoto kimu'a pea loto-to'a 'o hangē ko Pilikihami 'Iongi 'o kamata'i ha founa 'e lava ai 'e hono kaka'i, 'i he'enau ngāue mo e tokoni honau kāingá, 'o ma'u e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui.

"Na'e fakahinohino'i ia mei langi, 'i hono fai ha ngaahi ngāue langa, 'i hono toe ngaohi fo'ou ha ngaahi me'a ne 'osi ngaohi, mo ha ngaahi ngāue fakaakeake kehe, 'o ne fakahaa'i ki hono kāingá 'ene 'ofa 'oku tātaai-taha ke 'i ai hano tatau 'i ha to'u tangata.

"Na'e 'ilo'i 'e kinautolu na'e ofi ki ai 'i he ngaahi 'aho faingata'a ko ia na'á ne tangi 'i he faingata'a'ia 'a e kaka'i, kae mahulu hake a'i, na'á ne fai ha me'a ma'anautolu.

Na'e kamata fokotu'utu'u 'e Hāloti B. Lī 'a e polokalama Malu'i 'a e Siasi, na'e 'iloa kimui ko e polokalama Uelofea 'a e Siasi. 'Okú ne 'asi heni 'oku ne fakamatala'i ha ngāue lahi ke fai ki he kau 'Eletá ko Siaso 'Alipate Sāmīta, Melioni G. Lomeni, mo 'Eselá Tafu Penisoni.

“Na’á ne ‘ofa mo tauhi ki hono kāingá ‘aki hono lotó kotoa. Na’á ne ‘ofa he masivá, he na’á ne hangē pē ko kinautolú. Na’á ne pehē, ‘Kuó u ‘ofeina kimoutolu. Kuó u maheni lelei mo kimoutolu. Fakamālō ki he ‘Eikí, he ne u fekuki pē mo e palopalema tatau ‘oku mou tofanga aí, koe’uhí he ‘oku ou ‘ilo’i tatau mo kimoutolu ‘a e lue lalo ko e ‘ikai ha pa’anga ke heka me’alelé. ‘Oku ou ‘ilo ‘a e ‘ikai ke ‘i ai ha me’atokoní kae fakatau ‘aki ha ‘ū tohi ‘oku fie ma’u ‘e he kalasi ‘i he ‘Univēsítí. ‘Oku ou fakamālō ki he ‘Otuá koe’uhí ko e ngaahi a’usia ko iá. Kuó u ‘ofeina kimoutolu koe’uhí ko ho’omou mateakí mo e tuí. Fakatauange ‘e tāpuekina kimoutolu ‘e he ‘Otuá ke ‘oua na’a mou ta’e lava ha me’a.’ (Lea ‘i he Konifelenisi Lahí, ‘Epeleli 6, 1941.)” (“In the Shadow of the Almighty” [lea ‘i ha me’afaka’eiki], *Ensign*, Feb. 1974, 96).

NA’Á NE FEKUMI FAKAMĀTOATO KE ‘ILO’I E NGAahi FIE MA’U ‘A E KĀINGALOTÚ

Na’e vahevahe ‘e Palesiteni Hāloti B. Li ‘a e me’a ko ‘eni na’e hoko ‘i he taimi na’á ne palesiteni fakasiteiki aí:

“Na’e ma’u ‘e he’eku ongo ki’i tamaiki fefiné ha ngaahi tamapua mo ha ngaahi me’a lelei kehe pē ‘i he pongipongi Kilisimasi, ko e ‘uluaki Kilisimasi ia hili ‘eku hoko ko ha palesiteni fakasiteiki, peá na teuteu he taimi pē ko iá ‘o na ō ki he ‘api hona kaungā-

Hāloti B. Li

me’á ke faka’alí’alí ange e me’a na’e ‘oange ‘e Sanitā Kolosi ma’anauá. Na’á na foki mai ‘i ha ki’i taimi si’i ‘okú na tangi. Na’á ma ‘eke atu, ‘Ko e hā e me’a ‘oku hokó? Na’e ‘ikai ke ma’u ha me’a’ofa Kilisimasi ia ‘a Tana Mei. Na’e ‘ikai ke ha’u ‘a Sanitā Kolosi ia.’ Na’á ma toki fakatokanga’i tōmui hake na’e ‘ikai ha ngāue ia ‘a e tangata-‘eikí, pea na’e ‘ikai ha pa’anga ia ki he Kilisimasi. Ko ia ne ma ‘omi ai e ki’i fānau ‘a e fānau ko iá ‘o vahevahe mo kinautolu ‘emau me’a’ofa Kilisimasi, ka na’e fu’u tōmui ia. Na’a mau fu’u loto-mamahi ‘i he’emau tangutu hifo ‘o ma’u e me’atokoni efiāfi ‘o e Kilisimasi.

“Na’á ku fakapapau leva ko e Kilisimasi hokó, kuo pau ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he fānau kotoa ‘i homau siteikí ‘a e me’a’ofa mo e me’atokoni tatau te mau ma’ú ‘i he taimi Kilisimasi.

“Na’e fai ‘e he kau pīsope ‘i homau siteikí ha savea ‘o e mēmipāsipi ‘o e siteikí ‘i he fakahinohino ‘a e kau palesitenisi fakasiteikí, pea na’a mau ‘ohovale ke ‘ilo’i ‘oku mo’ui fakafalala kakato pe fakakonga homau kāingalotu

‘e toko 4,800—na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue pau ‘a e ngaahi ‘ulu’i fāmilí. Na’e ‘ikai ke fokotu’u ‘e he pule’angá ia ha ngaahi ngāue ke ma’u ai ha ngāue ‘i he taimi ko iá. Ko kinautolu pē te mau fai e tokoní. Na’e toe talamai ke ‘oua na’a mau ‘amanaki ‘e ma’u ha tokoni lahi mei he pa’anga fakalūkufua ‘a e Siasí.

“Na’a mau ‘ilo ko e meimei fānau ‘e toko taha afe ‘oku te’eki ta’u hongofulú, kapau he ‘ikai tokoni ha taha kiate kinautolu, he ‘ikai ke ‘i ai ha’anau me’a’ofa Kilisimasi, pea na’a mau kamata leva ke fai ha teuteu ki ai. Na’a mau ma’u ha fungavaka ua ‘o ha falekoloa motu’a ‘i he Hala Piaponí. Na’a mau tānaki e ngaahi me’a va’ingá, kau ai e me’a va’inga maumaú, pea tokoni mai kiate kinautolu e mātu’a ‘i ha māhina ‘e taha pe ua kimu’a he Kilisimasi. Na’e tokolahi ha ni’ihi ne ha’u pongipongi pe nofo ‘o a’u ki he efiāfi ke teuteu’i ha me’a makehe ma’a ‘enau fānau. Ko e laumālie foaki ia ‘o e Kilisimasi—‘e sio mo ongo’i ia ‘e ha taha pē na’e hū ki he fale na’e fai ai e ngāue. Ko ‘emau taumu’a ke fakapapau’i ‘oku ma’u kotoa ‘e he fānau ha me’a’ofa Kilisimasi. Te mau fakapapau’i ‘e fai ha ma’u me’atokoni ‘i he ‘api kotoa ‘e 4,800 ‘i he efiāfi Kilisimasi, ‘a ia he ‘ikai ke lava ia kapau na’e ‘ikai ke fai ha tokoni.

Ko ‘Eletā Hāloti B. Li ‘i he 1942 nai

“Ne u hoko he taimi ko iá ko ha taha ‘o e kau fakafofonga ‘o e pule’angá ‘i he koló. Na’e tō mai ha afā sinou lahi ‘i he pō kimu’a he Efiāfi Kilisimasi, pea ne mau ‘alu atu mo e kau ngāue he poó kotoa ke fakama’a e halá, mo u ‘ilo’i lelei ‘e tukuaki’i au kapau ‘e pongia ha taha ‘o ‘eku kau tangatá ‘i he ngāue. Ne u foki ki ‘api ke fetongi hoku valá ka u toki ‘alu ki he ‘ōfisí.

“‘I he’eku foki ki koló ne u sio ki ha ki’i tamasi’i ‘oku fai ‘ene tali me’alele he ve’e halá. Na’á ne tu’u he fu’u momokó ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano kote, ‘ikai ha kofunima, pe ko ha sū māfana. Ne u tu’u atu ‘o ‘eke pe ko ‘ene ‘alú ki fē.

Na’á ne talamai, “‘Ko ‘eku ‘alu ki kolo ‘o sio ‘i ha faiva ta’e totongi.’

“Na’á ku talaange ko ‘eku ‘alu ki kolo pea ‘e lava ke ne heka mai.

Na’á ku pehē ange, “‘Foha, ‘okú ke mateuteu ki he Kilisimasi?’

Na’á ne tali mai, “‘‘Oiauē tangata, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau me’a Kilisimasi ‘i homau ‘apí. Na’e mālōlō e Tangata’eikí he māhina ‘e tolu kuo hilí pea ko au pē mo ‘eku Fine’eikí mo hoku tehiná mo e tuofefiné.’

“Ko ha fānau ‘e toko tolu, ‘oku te’eki ta’u hongofulu mā ua ha taha!

“Ne u tuku hake e ‘ea māfana ‘i he‘eku kaá peá u pehē ange, ‘Ko ia ai, foha talamai ho hingoá mo e tu‘asilá. Kuo pau ke ‘alu atu ha taha ki homou ‘apí—pea he ‘ikai ke mou ngalo. Pea te mou ma‘u leva ha taimi fakafiefia; he ko e Efiafi ‘eni kimu‘a he Kilisimasí!”

“Na‘á ku kole ‘i he pō ko iá ki he pīsope takitaha ke ‘alu mo e kau tangata ‘oku nau tufa e ‘ū me‘a‘ofá ‘o fakapapau‘i ‘oku tokanga‘i e fāmili takitaha, pea fai mai ha lipooti kiate au. Ne fakafokifā mo fakamamahi ‘eku manatu‘i hake ha me‘a he lolotonga ‘eku tatali ki he lipooti ‘a e pīsope faka‘osí. ‘I he‘eku fakavavevave ke fakapapau‘i ‘oku fakahoko kotoa ‘eku ngāué mo e ngaahi fatongia ‘i he Siasí, ne ngalo ‘iate au ‘a e ki‘i tamasi‘i mo e palōmesi ne u fai kiate iá.

“Ne u ‘eke ki he pīsope ne lipooti fakamuimui maí, ‘Pisope, ‘oku kei toe nai ha me‘a ‘e fe‘unga ki ha toe fāmili ‘e taha?”

Na‘á ne tali mai, “ ‘Io, ‘oku kei toe.’

“Ne u talaange ki ai ‘a e ki‘i tamasi‘i pea ‘oange mo e tu‘asilá ki ai. Na‘á ne telefoni mai kimui ‘o talamai na‘e ma‘u ‘e he fāmili ko iá ha ngaahi kato ne ‘osi fakafonu. Kuo ‘osi e Efiafi kimu‘a he Kilisimasí, pea ne u toki ‘alu leva ‘o mohe.

“Ne u pehē ‘i hoku lotó he‘eku ‘ā hake he pongipongi Kilisimasí, ‘Fakatauange ke tokoni‘i au ‘e he ‘Otuá ‘i he‘eku hoko ko ha takí, ke ‘oua na‘á ku tuku ke ‘osi ha ta‘u ‘oku ou ta‘e ‘ilo‘i lelei ai hoku kakaí. Te u ‘ilo ki he‘enau ngaahi fie ma‘ú. Te u ‘ilo‘i ‘a kinautolu ‘oku nau fie ma‘u lahi taha hoku tu‘unga fakatakimu‘á’ ” (*Ye Are the Light of the World*, 345–47).

Na‘e tokoni ki he uiui‘i ‘o Hāloti B. Lī ‘i he kaha‘ú e ngaahi me‘a na‘á ne a‘usia ‘i he‘ene kei sí‘i mo hono tokanga‘i e kakai ‘i hono siteikí.

NA‘E UI IA ‘E HE KAU PALESITENISĪ ‘ULUAKÍ KE NE FA‘U HA POLOKALAMA UELOFEA MA‘Á E SIASÍ

Ko ‘Eletā Hāloti B. Lī ‘i Hauai‘i ‘i he 1945

Na‘e faka‘ilonga‘i ‘aki e ngaahi ta‘u kamata ‘o e 1930 ‘a e ngaahi kupu‘i lea hangē ko e “ngaahi peito ‘oku ma‘u ai e me‘akai ta‘e totongi” mo e “tu‘u laine ‘a e kakaí ke ma‘u ha mā ta‘e totongi.” Na‘e a‘u e Fu‘u Tōlalo Faka-‘Ekonōmiká ki he ‘Unaiteti Siteití pea ta‘e ma‘u ngāue ai ha peseti ‘e

25 ‘o e kau ngāue angamaheni. Na‘e ‘i ha tu‘unga tatau pe toe kovi ange e ngaahi fonua kehé. Na‘e ‘ikai ke hao e kāingalotu ‘o e Siasí mei he ngaahi ha‘aha‘a ‘o e kuonga ko ‘ení, he na‘e

tokolahi e ni‘ihi na‘e ‘i he tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘enau ngaahi palopalema fakapa‘angá. Hangē ko ‘ení, na‘e laka hake he peseti ‘e 50 ‘o e kakai tangata ‘i he Siteiki Paionia ‘o Sōleki Sití na‘e ‘ikai ma‘u ha ngāue. Ka na‘e ue‘i fakalaumālie ‘e he ‘Eiki ‘Ene kau palōfitá ke teuteu‘i e Siasí ki ha ngaahi taimi faingata‘a pehē, pea na‘e ui ‘a e palesiteni ‘o e siteiki ko iá, ‘a Hāloti B. Lī ke ne fua ha fatongia mahu‘inga ‘i hono fai ‘o e teuteu ko iá. Na‘e fakamo‘oni ‘a ‘Eletā Hāloti B. Lī ‘i he 1941, ko ha mē-mipa fo‘ou ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá na‘e toki uiui‘i, ki he tokoni ‘a e to‘u-kupu ‘o e ‘Eiki ‘i hono fokotu‘u ‘o e polokalama uelofeá:

“Na‘á ku ngāue ta‘e tuku mo fiefia ‘i he ta‘u ‘e nima kuo hilí mo ha kau tangata, ‘i ha uiui‘i mei he Kau Palesitenisī ‘Uluakí, ke fa‘u pea fakahoko ‘a e me‘a ne mau ui ko e Palani ‘a e Siasí ki he Uelofeá. Ne u ongo‘i ‘oku totonu ke u fai ha fakamo‘oni ‘o kau ki he ngāue ko iá. ... Na‘e ui au ki he ‘ōfisi ‘o e Kau Palesitenisī ‘Uluakí ‘i he ‘aho 20 ‘o ‘Epeleli 1935. Ko ha ta‘u ia kimu‘a pea toki fakahaa‘i faka‘ofisiale ‘i he Tapanekale ko ‘ení ‘a e Palani Uelofeá. Na‘e hili ha vaeua ‘aho ‘o e fakataha ‘a Palesiteni Kalānite mo Palesiteni Makei, peá na fetu‘utaki mo Palesiteni Kalake na‘e ‘i he feitu‘u fakahahake ‘o e ‘Unaiteti Siteití—koe‘uhí ke loto taha e kau Palesitenisī—pea na‘á ku ofo ‘i he‘eku ‘ilo ko e ngaahi ta‘u lahi kimu‘a ‘iate kinautolú, ko ‘enau fokotu‘utu‘u mo e palani ko e ola ia ‘o ha tataki fakalaumālie mei he ‘Otuá Māfimafí, he ko e tefito‘i mo‘oni ia ‘oku fakatefito mei ai e palani ko ‘eni ‘oku fakahokó pea nau tatali mo teuteu‘i ‘i ha vaha‘ataimi ‘o nau vaka‘i ai e tu‘unga e tui ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí ‘oku nau loto ke muimui ki he fale‘i ‘a e kau tangata ‘oku nau takí mo pule ‘i he Siasí ni.

“Na‘e fakamatala‘i hoku tu‘unga fakatōkilalo ‘i he polokalama ko ‘ení ‘i he taimi ko iá. Ne u mavahe he ho‘ataá, ‘oku ou ma‘u e ongo‘i tatau mo ia he taimi ní. Ne u faka‘uli atu he‘eku kaá ki he tumutumu ‘o e City Creek Canyon. Ne u hifo ki tu‘a, hili ‘eku faka‘uli atu ki he mama‘o taha te u lavá, peá u lue atu ki ha ‘ulu‘akau. Ne u lotu ai ki he‘eku Tamai Hēvaní. ‘I he‘eku tangutu ‘o fakakaukau ki he me‘á ni, mo fifili ki ha kautaha lelei ‘aupito ke ne fakahoko e ngāué ni, ne u ma‘u ha fakamo‘oni ‘i he ho‘atā faka‘ofo‘ofa ‘o e fa‘ahita‘u failau ko iá, kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Otuá ‘a e kautaha lelei taha ‘e lava ke ‘omai ki he fa‘ahinga ‘o e tangatá, ko e me‘a pē ‘oku toé ko hono ‘ai ke ngāue e kautaha ko iá, pea ‘e malu ai e fie ma‘u fakatu‘asino ‘a e Kāingalotu ‘o e Siasí. ...

“ ‘I ‘Aokosi ‘o e ta‘u pē ko iá. ... na‘e mafuli lahi e pisinisí, pea fehu‘ia ‘e ha ni‘ihi e fa‘ahinga ‘ekitivití ko ‘ení, pea ko e hā na‘e ‘ikai ke fai ai ia ‘e he Siasí kimu‘á? Na‘á ku ma‘u ‘i he pongipongi ko iá, ha ongo mālohi ne fu‘u mahino ‘o hangē pē ‘oku lea tonu mai ha tahá, pea ko e ongo na‘á ku ma‘ú, kuó u nofo mo ia ‘i he ngaahi ta‘u lahi ko ‘ení: ‘Oku ‘ikai ha taha fakafōituitui ‘i he Siasí ‘okú ne ‘ilo ki he taumu‘a totonu na‘e fokotu‘u ki

ai e polokalamá, neongo 'a e te'eki ke mateuteu fe'unga ki ai 'a e Siasí, ka 'e fakahā mai e 'uhingá, he ko e taimi 'e hoko mai aí te ne pole'i lahi e ma'u'anga tokoni kotoa 'a e Siasí ki hano feau. Na'á ku tetetete 'i he ongo ne u ma'ú. Talu mei he 'aho ko iá mo e ongo mālohi kiate au 'a e 'ilo ko ia ko e finangalo 'eni 'o e 'Otuá, ko 'Ene palaní 'eni, na'e hanga 'e he ongo ko iá 'o fakaivia au he 'aho mo e pō, 'o si'isi'i ke u ma'u ha mālolō. Ko e me'a pē 'oku fie ma'u he 'aho ní ke 'ilo'i 'e he Kāingalotu 'o e Siasí 'i he feitu'u kotoa pē ko e kau tangata ko 'eni 'oku tangutu mei mu'á, ko e tupu'anga ia 'o e mo'oní, 'e fakahā mai kiate kinautolu 'e he 'Otuá Hono finangaló, 'o fakahaofi ai Hono Kāingalotú 'i he 'aho 'o e koví.

“... 'Oku ou 'ilo ko e ngāue ko ia 'oku tau pao-toloaki mo fakahokó 'oku 'i ai e ngaahi me'a lahi ange te ne malava. Te nau a'u ki ha tu'unga 'e ako ai e Kāingalotu 'o e Siasí ke nau fai e me'a na'e fekau'i atú, pea toki hoko ha me'a; pea 'oku te'eki ke hoko ha ngaahi me'a ma'ongo'onga lahi pea 'e toki lava pē ke hoko 'i he taimi te tau ako ke fanongo ai ki he kau tangatá ni 'a ia 'oku nau tataki ko ha kau palōfita, kau tangata kikite mo ha kau tangata ma'u fakahā” (i he Conference Report, Apr. 1941, 120–22).

NA'E UIUI'I IA KO HA 'APOSETOLO

Ko 'Eletā Hāloti B. Lī mo hono uaifi ko Fení, mo hona ongo 'ofefine ko Mōlini mo Hēlení 'i he taimi ne ui ai ia ki he lakanga fakae'aposetoló 'i he 1941

Na'e uiui'i 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a Hāloti B. Lī ko ha 'Aposetolo 'a e 'Eikí. Na'e fakanofu ia 'i he 'aho 10 'o 'Epeleli 1941. Na'á ne vahevahe 'i ha ngaahi ta'u ki-mui 'ene ongo 'o kau ki he uiui'i:

“He 'ikai pē ke toe ngalo 'eku ongo'i li'ekiná 'i he pō Tokonaki hili hono talamai 'e he Palesiteni 'o e Siasí 'e fakanofu au he 'aho hono hokó ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko ha pō ia na'e 'ikai lava ke fai ha mohe; na'e ha'u ki he'eku fakakaukau 'a e fanga ki'i me'a iiki 'o 'eku mo'uí, 'a e laulaunoá, mo e pau'u he kei talavou. Ne u mei lava

pē ke talaatu 'a kinautolu ne u loto-mamahi aí mo kinautolu ne loto-mamahi mai kiate aú. Kimu'a pea tali au he 'aho hono hokó, ne u 'ilo kuo pau ke u tu'u 'i he 'ao 'o e 'Eikí 'o fakamo'oni kiate ia te u 'ofa mo fakamole-mole'i 'a e taha kotoa pē 'i he māmaní mo kole kiate ia ke fakamolemole'i au kae lava ke u taau mo e fatongia.

“Ne u pehē, 'o hangē ko 'eku fakakaukau ko e lea ia te tau fai kotoa 'i hano ui kinautolu ki ha fatongia pehē, pe fa'ahinga fatongia pē, 'Palesiteni Kalānite, 'okú ke pehē 'oku ou fe'unga mo e uiui'i ko 'eni?' Pea na'e vave hangē ha 'uhilá 'ene tali máí, 'Hoku foha, kapau ne 'ikai ke u 'ilo 'okú ke taau, he 'ikai ke u teitei ui koe ki he fatongia ni.’

Ko 'Eletā Hāloti B. Lī mo hono uaifi ko Fení

“Na'e 'afio'i 'e he 'Eikí hoku lotó mo 'afio'i na'e 'ikai ke u haohaoa pea 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ke tau fakalele'i kotoa. 'Okú Ne to'o pē kinautolu 'i hotau tu'unga ta'e hao-haoá mo e 'amanaki ke tau kamata he tu'unga 'oku tau 'i aí pea tau mo'uí talangofua kakato ki he ngaahi tefito'i mo'oni mo e tokāteline 'o Sisū Kalaisí.

“Ne u 'alu ki he tempalé he 'aho hono hokó pea taki au ki he loki 'i 'olungá 'a ia 'oku fakataha fakauike ai e kau palesitenisi'i mo e Fakataha Alēlea 'a e Toko Hongofulu Mā Uá. Ne u fakakaukau atu ki he kau tangata ma'ongo'onga kotoa ne nau tangutu he ngaahi sea ko iá pea ko au 'eni ko ha tangata kei talavou, 'o si'isi'i 'aki ange ha ta'u 'e 20 'i he taha si'isi'i hoko hake 'i he toko hongofulu mā uá, pea kuo kole mai 'eni ke u tangutu 'i ha taha 'o e ngaahi sea ko iá. Na'e ngali fakamanavahē mo fakaofo.

Ko e kueteti 'a ha kau 'Aposetolo, pea tā piano 'a 'Eletā Hāloti B. Lī. To'ohema ki to'omata'u: 'Eletā Ma'ake E. Pitasoni, Mātiu Kauli, Sipenisā W. Kimipolo, mo 'Eselā Tafu Penisoni

“Na’e pehē mai ‘e ha taha ‘o e kau tangata na’e ngāue ‘i he letioó ‘oku ‘i ai ha’ane polokalama he pō Sāpaté, ‘Okú ke hoko ko ha fakamo’oni makehe ki he misiona ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, hili ko ‘eni hono fakanofo koé. ‘Oku mau loto ke ke fai e lea ‘o e Toetu’ú ‘i he pō Sāpate hokó.’ Na’e fie ma’u ke u fai ha fakamo’oni ki he misiona ‘o e ‘Eiki fekau’aki mo ‘Ene toetu’ú, ‘Ene mo’uí mo ‘Ene ngāué, ko ia ne u ‘alu ki ha loki ‘i he ‘Ōfisi Lahi ‘o e Siasí koe’uhí ke u toko taha pē ai, pea ne u lau e ongoongoleléi, tautautefito ki he ngaahi me’a ne hoko ‘i he ngaahi ‘aho mo e uike mo e māhina faka’osi ‘o e mo’ui ‘a Sisúú, pea ‘i he’eku lau ‘eni ne u fakatokanga’i ‘oku ou a’usia ha me’a fo’ou.

“Na’e ‘ikai ke toe hoko ia ko ha fo’i talanoa pē; ka na’e hangē ne u sio tonu pē he lolotonga ‘eku laú ki he me’a na’e hokó, pea ‘i he taimi ne fai ai ‘eku leá pea faka’osi ‘aki ha fakamo’oni, ne u pehē, ‘Ko e si’i taha au ‘i hoku ngaahi tokouá kotoa pea ‘oku ou loto ke fakamo’oni kiate kimoutolu ‘oku ou ‘ilo ha me’a ne te’eki ke u ‘ilo kimu’a ‘i he uiui’i ko ‘ení, ko Sisúú ‘a e Fakamo’ui ‘o e māmaní. ‘Okú Ne mo’ui pea na’á Ne pekia ma’atautolu.’ Na’e anga fēfē ‘eku ‘iló? Koe’uhí he ‘oku hoko mai ha fa’ahinga fakamo’oni, ha fa’ahinga fakamo’oni makehe, ‘i hono ‘ilo’i fakapapau’i ange ko ha lea ia ‘o e kikité pea kuo pau ke ma’u ia ‘e ha taha ‘okú ne hoko ko ha fakamo’oni makehe” (“Speaking for Himself: President Lee’s Stories,” *Ensign*, Feb. 1974, 18).

Na’á ne ‘a’ahi ki he ngaahi misioná mo e ngaahi feitu’u fakakautau kotoa ‘i māmaní, hili ha taimi nounou mei hono uiui’i peá ne fai ha malanga fakaletio ná’e ui ko e “To’u Tupú pea mo e Siasí,” pea ngāue faivelenga ko ha ‘etivaisa ki he houalotu ‘a e Palaimelí mo e Fine’ofa. Na’á ne fokotu’u ha misiona ‘e ua ‘i Saute ‘Amelika mo e ‘uluaki siteiki ‘i ‘Ingilaní.

NA’Á NE ‘OFA ‘I HE KAKAI KOTOA PĒ

Ko ‘Eletā Hāloti B. Lī ‘i Kōlea ‘i he 1954

Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Hāloti B. Lī ‘a e pō kimu’a pea hikinima’i ia ko ha ‘Aposetoló: “Okú ou ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi mālohi ‘e lava ke vāofi ai mo ha taha ‘oku fakafonu hono lotó ‘aki ‘a e ... ‘ofá. ... Ne u manatu’i ha pō ‘i

hoku mohengá he ngaahi ta’u kuo hilí, ne u ‘ilo’i kuo pau ke u ‘ofa mo fakamolemole’i ‘a e taha kotoa ‘i he māmaní kimu’a peá u toki taau mo e lakanga mā’olunga ne uiui’i au ki aí, pea ‘i he taimi ko iá ne u ma’u ha nonga mo ha fakahinohino, mo ha fiemālie, pea mo ha tataki fakalaumālie, ‘o fakahā mai ai e ngaahi me’a ‘e hokó pea ne u ma’u mo e ngaahi ongo ne u ‘ilo’i ‘oku ha’u ia mei ha ma’u’anga tokoni fakalangi” (‘i he Conference Report, Oct. 1946, 146).

NA’E FOKOTU’U E NGAahi TEFITO’I MO’ONI HONO FAKAFEKAU’AKI E LAKANGA FAKATAULA’EIKÍ

Na’e ‘ave ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí ‘i he malumu ‘o e takimu’a ‘a Palesiteni Tēvita O. Makeí ‘i he 1960 ‘a e tohi ko ‘eni ki he Kōmiti Lahi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí (General Priesthood Committee), ‘a ia na’e tataki ‘e ‘Eletā Hāloti B. Lī:

“Ko kimautolu ko e Kau Palesitenisi ‘Uluakí kuo mau ongo’i ‘i he ngaahi ta’u kuo hilí ‘a e fie ma’u ke fengāue’aki fakataha e Kōmiti Lahi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí pea mo e kau taki ‘i he ngaahi Kōmiti kehe ‘o e Kau Taki Mā’olungá ki he ngaahi lēsoni fakaako ‘oku fakahinohino’i ‘aki e Lakanga Fakataula’eikí ‘o e Siasí.

“Kuo mau toe ongo’i foki ‘a e fie ma’u fakavavevave ke fakafekau’aki e ngaahi lēsoni ‘a e Ngaahi Houalotu ‘o e Siasí. ...

“Okú mau tui ‘oku totonu ke fakakaukau’i e ngaahi kaveinga ko iá ‘e he Kōmiti kuo fokotu’ú ke fai ai e akó. ‘Okú mau ‘ilo’i fakapapau kapau ‘e fakakaukau’i e nāunau fakalēsoni ‘a e Siasí kotoa mei ha tu’unga lelei ‘o fakataumu’a kotoa ki he lelei fakatāutaha mo e ngaahi houalotu kotoa ko ‘ení, ‘e lava ke fakatahataha’i mo fakangatangata ai e ngaahi kaveingá mo e ngaahi me’a mahu’inga ‘oku fakamahino’i mai ‘e he lēsoni ‘a e Houalotu kehekehe pea ‘e langaki ai ‘a e uouangatahá ‘i he ngaahi Houalotú ki hono fakahoko e ngaahi taumu’a na’e makatu’unga ai hono fokotu’ú mo e ngāué.

“Ko ia ‘oku mau fakamālō atu ai kiate kimoutolu Kau Taki ‘o e Kōmiti Lahi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí ki he kamata’anga ‘o ha ako lahi mo e lotu ‘i hono fakakaukau’i kakato ‘o e kaveingá ni, ‘o ngāue fakataha mo tokoni ki ai e Ngaahi Houalotú koe’uhi ke lava ‘e he Siasí ‘o ma’u ‘a e lelei lahi tahá mei he mateaki ‘o e tuí,

Ko ‘Eletā Lī mo e ki’i tamasi’i ta’u fā ko Sikoti Heifení, tā ‘o e ki’i tamasi’i ‘i he March of Dimes ‘i he 1974

potó, taukeí, mo e 'ilo mei he'etau Ngaahi Houalotú mo e Kōmiti Lakanga Fakataula'eikí kehekehe" (to'o mei he Harold B. Lee, 'i he Conference Report, Sept.–Oct. 1967, 98–99).

Na'e 'iloa kimui e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ne fakahaá ko e ngaahi tefito'i mo'oni ki hono fakafekau'aki 'o e lakanga fakataula'eikí. 'I he taimi na'e tuku mai ai kinautolu ki he Siasí, tautautefito ki he kau taki lakanga fakataula'eikí, na'e mahino lelei 'oku 'ikai ko ha polokalama fakangāue pē na'e fa'u ke fakalalakaka'i 'aki e fetu'utakí mo ma'u ha nāunau fakalēsoni 'oku lelei angé; ka ko ha taumu'a ia 'a e 'Eikí ke fokotu'u ha polokalama ke ne malu'i e ngaahi fa'ufau fakatu'utāmaki 'a e filí na'e fakataumu'a ke fakafepaki'i mo veuki 'aki e fāmili pea mo e pule'anga 'o e 'Otuá.

Na'e fokotu'u 'a 'Eletā Hālōti B. Lī 'i he 1961 ko e sea 'o e Kōmiti Fakafekau'aki 'a e Siasí. Na'á ne ako mei he me'a na'á ne a'usia 'i he kuohilí 'a e mafatukituki 'o ha fa'ahinga ngāue pehē. Na'á ne fealea'aki mo e kau taki kehé 'i he tui mo e loto-to'a 'o fa'u ha palani ne toe fakafō'ou ai e ngāue fakauelofeá, ngāue fakafaipekaú, tohi hohokó, akó, faiako faka'apí, mo e efiafi fakafāmili 'i 'apí. Na'e fakatahataha'i e mālohinga kotoa 'o e Siasí ke tāpuekina mo poupou'i e 'apí.

'OKU FAKATAUMU'A E LAKANGA FAKATAULA'EIKÍ KE TATAKI

Na'e fakamo'oni 'a 'Eletā Hālōti B. Lī ki hono tataki 'e he 'Eikí 'a hono fakatupulaki 'o e polokalama fakafekau'aki 'a e Siasí:

“Ne 'i ai e taimi 'e nīhi na'e fie ma'u 'e he natula fakaofo 'o 'eku ngāué ha loto-to'a ne lahi ange 'i he me'a ne u malavá. 'Oku ou ha'u he pooni mo ha laumālie anga vaivai, mo ha fakamo'oni pau 'oku fakahā

mo ngāue 'a e 'Eikí 'i he ngaahi founga kuó Ne 'osi fokotu'u. 'Oua na'a teitei tuku ke talaatu 'e ha taha kiate kimoutolu, ko e kāingalotu 'o e Siasí, 'oku 'ikai 'omi 'e he 'Eikí ha fakahā mo ha tataki mo fa'u ha palani he 'ahó ni 'oku fie ma'u ke tukutaha ai e mālohi fakakātoa 'o e Siasí ni ke feau 'aki e pole mei he ngaahi ivi fakatu'utāmaki 'oku nau ngāue ke fakafepaki'i mo holoki mo veuki e Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otuá.

“'Oku ou fai atu 'eku fakamo'oni molumalú 'oku ou 'ilo 'oku tataki 'e he 'Otuá 'a e ngāué 'i he 'ahó ni pea fakahā mai 'Ene fakakaukaú mo Hono finangaló. 'Oku

Ko 'Eletā Hālōti B. Lī mo Kōtoni B. Hingikeli 'i he Parthenon, 'i 'Atenisi 'i Kalisi 'i he 1972

ulo mai 'a e māmá, pea kapau te tau lava ke 'ai e lakanga fakataula'eikí he taimí ni ke longomo'ui pea tuku atu e ivi mo e mālohi kakato 'o e lakanga fakataula'eikí, te tau sio ki he ngaahi fakalalakaka fakafo tahá mo e ngaahi me'a lelei taha 'e hoko ki he ngaahi mālohi kuo fokotu'u 'e he 'Eikí 'o tau 'ilo ki ai 'i he kuonga fakakosipelí ni" ('i he Conference Report, Oct. 1962, 83).

“KO HONO TAUMU'A 'O E NGĀUE FAKAFEKAU'AKÍ KE FAKAMĀLOHIA E 'APÍ”

Na'e ako'i 'e 'Eletā Hālōti B. Lī 'o kau ki he “ngaahi me'a mahu'inga 'e fā ... ki hono fakatupulaki ha fakafekau'aki 'oku lelei. 'Uluakí, kuo pau ke tau sio ko e ngāue kotoa ki he fakafekau'aki ke fakamālohia e 'apí pea tokoni'i e ngaahi palopalema 'o e 'apí, pea fai ha tokoni makehe ki ai mo fakafiemālie'i 'o ka fie ma'u.

“Uá, kuo pau ke faka'aonga'i kakato e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'a ia 'oku 'i he fatongia fakalūku-fua 'o e ngaahi kōlomu 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku fakamahino'i lelei mai 'i he ngaahi fakahaá.

“Tolú, kuo pau ke tau vakai'i e ngaahi taumu'a na'e 'uhinga ai hono fokotu'ú mo e taumu'a 'o e houalotu takitaha.

“Ko hono faá, ko e taumu'a mahu'inga mo fakamui-taha 'o e me'a kotoa 'oku fai ko hono langa hake 'o ha 'ilo ki he ongoongolelei, ko ha mālohi ke fakahaá 'a e 'iló, ko hano poupou'i 'o e tuí, tupulakí, mo e fakamo'oni mālohi ange ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'i he kāingalotu 'o e Siasí” ('i he Conference Report, Oct. 1964, 80–81).

'OKU POUPOU'I 'E HE NGAAHI POLOKALAMA 'A E SIASÍ 'A E 'APÍ

Na'e toe fakamamafa'i 'e 'Eletā Hālōti B. Lī 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1967, 'a e fie ma'u ke poupou'i 'e he ngaahi polokalama kehekehe 'a e Siasí e 'apí: “Kuo toutou talamai 'a e lea ko ia ko 'apí 'oku tefito ai 'a e mo'ui angatonú. 'Oku 'i ai e fakamamafa fo'ou mo fu'u fie ma'u e 'founga,' 'oku lava ai 'e he polokalama takitaha 'a e Siasí 'o poupou'i e 'apí pea kuo pau ke 'oua na'a ngalo 'a e “uhinga" 'oku tau fai ai 'eni. 'Oku ngāue 'a e ngaahi polokalama 'o e lakanga fakataula'eikí ke poupou'i 'a e 'apí; 'oku 'omi 'e he ngaahi polokalama 'a e houalotú ha tokoni mahu'inga. 'Oku lava ke tokoni 'a e ako fakatakimu'a fakavahelahi fakapotopotó 'o tokoni'i kinautolu ke ma'u 'a e taumu'a taupotu 'a e 'Otuá, 'ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá.' (Mōsese 1:39.) 'Oku talamai kiate kitautolu fakatou'osi 'e he ngaahi fakahā mei he 'Otuá mo e ako 'a e tangatá 'a e mahu'inga 'o e 'apí 'i he'ene fakafō-tunga e me'a kotoa 'oku a'usia 'e he mo'ui 'a e fakafō-tuituí. Kuo pau pē ne mou ongo'i 'a hono toutou lea

'aki atu 'i he konifelenisí ni 'a e fie ma'u fakavavevave ke fakatō mamafa 'a e mahu'inga 'o e ako'i ke lelei angé mo e lahi ange e fatongia 'o e mātu'á 'i 'apí. Ko e lahi taha e me'a te tau fai fakahoualotú, ko e pou pou pē 'i he'etau feinga ke langaki hake 'a e fakafo'ituituí, pea kuo pau ke 'oua na'a tau ma'uhala 'o pehē 'oku mahu'inga ange e polokalama 'a e Siasí 'i he kakaí" ('i he Conference Report, Oct. 1967, 107).

NA'E FAKALELEI'IA 'I HONO NGAAHI FAINGATA'AIÁ

'Oku 'ikai ke hao e kau palōfita 'a e 'Otuá mei he 'ahī'ahī mo e faingata'a 'o e mo'uí. 'Oku teuteu'i kinautolu mei he hoko 'a e mamahí mo e faingata'á. Na'e toki ma'u 'e he mo'uí 'a Hāloti B. Lii e tupulaki 'o e 'ulungā-angá mo e fakalelei mei he toki ala mai pē 'a e to'ukupu 'o e 'Eikí. 'Okú ne a'usia ai e ngaahi me'a 'oku lelei kiate ia mo e pule'anga 'o e 'Eikí. Ko e ní'ihī e ngaahi me'a na'á ne a'usia ko e mālōlō ha ní'ihī ne 'ofa aí, mamahi fakatu'asino fakatāutaha, mo e ngaahi fatongia faka-Siasí ne fu'u lahi 'o hangē ka 'ikai lava 'o fuá.

Na'á ne mali mo Filietia Soana Seniseni 'i he 'aho 17 'o Sune 1963

Na'e pekia hono uai'fi 'ofeina ko Fení 'i he 1962 hili ia 'ena nofo-mali 'i ha ta'u 'e tolungofulu mā hiva. Na'e vahevahe 'e 'Eletā Lī 'i ha ngaahi māhina lahi kimui e me'a na'á ne akó: "Hili ha'aku foki mai mo hoku hoa 'ofaa'angá mei he Fonua Toputapú 'i he 1958, ne u lea ai ki he fānauakó 'i he kaveinga ko e, ' 'Oku Ou 'A'eva he 'Ahó ni 'i he Feitu'u ne 'A'eva ai 'a Sisuú.' Ne u faka-matala'i e ngaahi hala lalahi mo e hala makini ne mau fononga ai 'i he Fonua Toputapú 'a ia na'e fononga ai e 'Eikí. Na'e fakahā mai 'e he ngaahi me'a ne u a'usia 'i he māhina 'e nima kuo hilí 'a e tō nounou 'eku sio 'i he taimi ko ē ki ha hala na'e fononga ai 'a Sisuú. Kuo lava 'eni ke u ako 'oku toki kamata mo'oni ke tau sio ki he hala na'e fononga ai 'a Sisuú 'i he loto-mamahí mo 'a'eva toko taha 'i he tele'a 'o e malumalu 'o e maté. Ko e me'a pē ia te tau toki lava ai 'o tala 'oku tau kāinga mo Ia na'á Ne foaki 'Ene mo'uí kae lava ke mo'uí e tangatá" (*Building Your House of Tomorrow*, Brigham Young University Speeches of the Year [13 Feb. 1963], 11).

Na'e faingata'a'ia 'a 'Eletā Lī hili ha ta'u 'e tolu ki-mui 'i he 1965, 'i he mālōlō hono 'ofefine ko Mōlini. Na'á ne 'i Hauai'i 'i ha ngaahi konifelenisi faka-Siasí, 'o ne ma'u ha tala ki he'ene puke lahi pea taimi nounou mei ai ne mālōlō. 'I he'ene lea ki he mamahi 'o e lotó 'i he ngaahi me'a pehení, na'á ne pehē:

"Na'e lahi e ngaahi taimi ne u fa'a fifili fakatāutaha ki he tangi mamahi 'a e 'Eikí 'i he Ngoue ko Ketisemaní. 'Pea 'alu si'i atu ia, 'o tō fakafo'ohifo, 'o pehē 'ene lotú, 'A 'eku Tamai, kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e ipú ni 'iate au: kae 'oua na'a fa'iteliha pē au, ka ko koe pē.' (Mātiu 26:39.)

"Na'e kamata ke toki mahino ha kongā si'i kiate au 'o e me'a na'e ongo'i 'e he 'Eikí, 'i he faka'au ke u motu'a angé. Mahalo pē 'e 'i ai ha 'aho te ke tangi ai mei he takele 'o ho lotó 'i ha loki fakata'elata 'i ha hōtele 'oku maile 'e 2,500 hono mama'ó, 'o hangē ko e me'a ne u a'usia: "E 'Otuá 'ofa, 'oua mu'a na'a tuku ke ne mālōlō! 'Oku ou fie ma'u ia; 'oku fie ma'u ia 'e hono fāmilií."

Palesiteni Hāloti B. Li

"Na'e 'ikai ke tali e lotu 'a e 'Eikí pea pehē foki mo 'eku lotú. Mahalo 'e toki lava pē ke faka-matala'i e 'uhinga 'o e mamahi fakatāutaha ko iá 'i he me'a na'e folofola 'aki 'e he 'Eikí 'o fakafou mai he 'Aposetolo ko Paulá:

" 'Neongo ko e 'Aló ia, ka na'e akonekina ia ke talangofua 'e he ngaahi me'a na'á ne kātakí;

" 'Pea kuo fakahao-hao ia, peá ne hoko ko e tupu'anga 'o e mo'uí ta'engatá kiate kinautolu

kotoa pē 'oku talangofua kiate iá;' (Hepelū 5:8-9.)

"Pea 'oku hoko ia 'i hotau kuongá. Kapau 'e 'aonga pea tuku ke tau ako ke talangofua ki he 'Otuá mo Hono finangaló, mei he ngaahi me'a 'oku tau faingata'a'ia ai" ('i he Conference Report, Oct. 1965, 130-31).

NA'E FAKAHAOFI 'ENE MO'UÍ 'I HA TATAKI FAKALAUMĀLIE

Neongo 'oku 'ikai ke fa'a tali 'etau lotú 'o hangē ko 'etau faka'amú, ka 'oku 'afio'i lelei 'e he 'Eikí kinautolu mo 'etau ngaahi faingata'a'ia makehé. Te Ne tataki mo malu'i kinautolu kae 'oua kuo kakato hotau ngaahi 'aho 'i māmaní, 'i he'etau feinga ke fai Hono finangaló mo talangofua ki He'ene ngaahi fekaú. Na'e vahevahe 'e 'Eletā Hāloti B. Li ha sipinga 'o e tataki mo e malu'i na'e ma'u 'i he'ene mo'uí:

“Tuku mu’a ke u fakahoha’asi taimi nounou ki-moutolu ke fakahaa’i atu ‘eku hounga’ia ‘i ha me’a na’e hoko kiate au ‘i ha taimi atu kimu’a, ‘i he ngaahi ta’u kuo hilí [Mā’asi 1967]. Ne u faingata’a’ia ‘i ha pala ngā-kau na’e faka’au ke toe kovi ange. Ne mau ‘a’ahi ki ha misiona; mo hoku uaifi ko Soaná, pea ne u ongo’i he pongipongi hono hokó ‘oku totonu ke mau foki vave ki ‘apí, neongo na’a mau palani ke nofo ‘i ha ngaahi fakataha’anga kehe.

“Na’a ma tangutu he kongá kimu’a ‘o e vakapuná ‘i he’ene kolosi atu he fonuá. Na’e ‘i ai ha ni’ihi e káinga-lotu hotau Siasí ne ‘i he kongá hoko máí. ‘I he’emau fakao fiofi atu ki ha feitu’u pau he lolotonga e puná, ne hili mai ‘e ha taha hono nimá ki hoku ‘ulú. Ne u sio hake; ka na’e ‘ikai ke u sio ki ha taha. Na’e toe hoko pē e me’a tatau kimu’a peá ma a’u ki ‘apí, mo e ‘ikai pē ke u sio ki ha taha. Mahalo he ‘ikai pē ke u lava ke ‘ilo’i pe ko hai, mo e foungá pe anga hono fakahokó, tukukehe pē ‘eku ‘ilo’i na’a ku ma’u ha tāpuaki ne u toki ‘ilo ‘i ha ngaahi houa kimui ne u fu’u fie ma’u lahi.

“Na’e telefoni fakavavevave hoku uaifi ki he toke-taá he’ema a’u atu pē ki ‘apí. Na’e meimei hoko e 11 po-‘ulí he taimi ko ‘ení. Na’e talamai ‘e he toketaá ke u ‘alu ange ki he telefoni, mo ‘eke mai pe ‘oku ou fēfē; peá u talaange, ‘Oku ou fu’u ongosia. ‘Oku ou tui te u sai pē.’ Ka na’e taimi nounou pē mei ai ne fānoa e totó ‘i loto, ‘a ia kapau na’e hoko ia lolotonga ‘emau ‘i he vaka-puná, he ‘ikai ke u lea atu he ‘ahó ni ‘o kau ki ai.

“Oku ou ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi mālohi fakalangi ‘oku ala mai ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke faingamālie ai ha toe tokoni kehé” (‘i he Conference Report, Apr. 1973, 179).

‘OKU MALU’I E TOPUTAPU HOTAU NGAAHI ‘APÍ ‘I HE MUIMUI KI HE PALŌFITÁ

Ko Palesiteni Hālōti B. Lī mo ‘Eletā
‘Eselā Tafu Penisoni

Na’e lea ‘a Palesiteni Hālōti B. Lī na’e tokoni ‘i he taimi ko iá ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí, ‘i he konifelenisi lahi ‘o e 1970, ‘o fakafehoanaki e hao mei ha fakatamaki ne mei hoko ‘i ha vakapuna ‘alu vavaá ki hono tatakí ke malu ‘i ha māmani faingata’a:

“‘I he ngaahi māhina kuo hilí, ne lauimiliona ha kau mamata mo ha kau fanongo ‘i he māmaní kotoa ne nau fakaongo-ongo manavasi’i mo fie ‘ilo ki he puna ‘a e ‘Āpolo 13 ne

mei matu’utāmaki. Ne hangē ne lotu kotoa e māmaní ki ha ola mahu’inga pē ‘e taha: ke foki lelei hifo ki māmani e kau tangata loto to’a ‘e toko tolú.

“Na’e fakatahataha’i mai ‘e he ‘ōfisi pule ‘i Hiusitoní ‘a e kau saienisi mataotao kotoa he me’a fakatekinikalé ne nau palani mo fokotu’utu’u ‘i he ngaahi ta’u lahi e mingimingi’i me’a kotoa ki he puna ‘a e vaka vavaá, ‘i he taimi na’e fakahā fakavavevave ‘i he lotomo’ua ‘e ha taha ‘o kinautolu ‘a e fakamatala faka’ohovale, ‘Na’e hoko ha fakatamaki!’

“Na’e fakafalala e hao ‘a e toko tolú ‘i he me’a matu-‘aki mahu’inga ‘e ua: ko e falala mo’oni ki he ngaahi tau-kei mo e poto ‘o e kau ‘enisinia ‘i he ‘ōfisi pule ‘i he senitā ‘i Hiusitoní, pea mo e talangofua kakato ‘a e kau tangata ‘i he ‘Akueiliasí ki he fakahinohino kotoa pē ‘a e kau ‘enisiniá, koe’uhi ko e mahino na’a na’u ma’u fekau-‘aki mo e palopalema ‘a e kau puna vavaá, na’a nau ‘i he tu’unga lelei ange ke ‘ilo e me’a mahu’inga ke fakalelei-‘aki e palopalemá. Kuo pau ke tonu ‘aupito e ngaahi tu’utu’uni ‘a e kau ‘enisiniá pe ko e mole ‘a e ‘Akueiliasí ‘i ha maile ‘e lauiafe mei māmani.

Ko hono hikinima’i ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluaki fo’ou: Melioni G. Lomeni,
Hālōti B. Lī, mo N. ‘Eletoni Tena

“Oku faitatau ‘a e me’a fakamamahi ko ‘eni na’e hokó mo e ngaahi taimi faingata’a ko ‘eni ‘oku tau mo’ui aí. ... ‘Oku tokolahi ha ni’ihi ‘oku ilifia he’enau mamata mo fanongo ‘i he ngaahi me’a ta’e ‘amanekina ‘oku hoko ‘i māmaní—ngaahi palopalema fakapolitikalé, ngaahi tau mo e feke’ike’i he feitu’u kotoa, hoha’a ‘a e mātu’á, feinga ke matu’uaki e ngaahi palopalema fakasōsiale ‘oku tu’u fakamanamana ke ne veuki e toputapu ‘o e ‘apí, ko e hoha’a ‘a e fānaú mo e to’u tupú ‘i he’enau fehangahangai mo e ngaahi faingata’a ki he’enau tuí mo e ‘ulungāanga ma’á.

“Kapau pē *te ke* loto ke fanongo mo talangofua, ‘o hangē ko e kau tangata ‘alu vavā ‘i he ‘Akueiliasí, ‘e tatakí koe mo ho falé kotoa ke hao mo malu lelei ‘i he founga pē ‘a e ‘Eikí” (‘i he Conference Report, Oct. 1970, 113).

Palesiteni Hāloti B. Lī

palōfítá, ‘o ka ne ka ma’u ia, pea ‘a’eva ‘i he mā’oni’oni kakato ‘i hoku ‘aó; ... ‘o hangē ko e lea ia mei hoku ngutu ‘o’okú, ‘i he kātaki mo e tui kotoa pē.’ (T&F 21:4–5.) ‘E ‘i ai e ngaahi me’a ‘e fie ma’u ki ai ‘a e kātaki mo e tui. Mahalo pē he ‘ikai te ke sa’ia ‘i he me’a ‘oku ‘oatu mei he kau ma’u mafai ‘o e Siasí. Mahalo ‘e fepaki ia mo ho’o tui fakapolitikalé. Mahalo ‘e fepaki ia mo ho’o tui fakasōsialé. Mahalo ‘e fepaki ia mo e me’a ‘e ni’ihi ‘i ho’o mo’ui fakasōsialé. Ka ‘o kapau te ke fanongo ki he ngaahi me’a ni, ‘aki e kātaki mo e tui, ‘o hangē ko e ha’u tonu pē ia mei he ngutu ‘o e ‘Eikí, pea ko e tala’ofá leva ‘e ‘ikai ikuna kimoutolu ‘e he ngaahi matapā ‘o helí; ‘io, pea ‘e fakamovetevetea atu ‘e he ‘Eikí ko e ‘Otuá ‘a e ngaahi mālohi ‘o e fakapo’ulí ki mu’a ‘iate kimoutolu, pea pule ke ngalululu ‘a e ngaahi langí koe’uhí ko ho’omou lelei, pea mo e lāngilangi ‘o hono huafá.’ (T&F 21:6.)” (‘i he Conference Report, Oct. 1970,

NA’Á NE HOKO KO E PALESITENI ‘O E SIASÍ

Na’e uiu’i ‘e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ‘a ‘Eletā Hāloti B. Lī ke hoko ko ha tokoni ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluakí ‘i he 1970; pea hili ha ta’u ‘e ua mei ai, ‘i he ‘aho 7 ‘o Siulai 1972, na’e fakanofa ai ‘a Palesiteni Lī ko e Palesiteni ‘o e Siasí. Na’e ‘osi ongo’i ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí hono ivi tākiekina ko ha ‘Aposetoló ‘i he ta’u ‘e tolungofulu tupu, pea te nau ongo’i he taimí ni ‘a ‘ene tākiekina paú ‘i he’ene hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasí. Na’á ne pehē ko e lakanga fakataula’eikí ‘a e mālohi lahi taha ‘i he māmaní, pea ko e fāmilí ‘oku mahu’inga taha ‘i he kotoa ‘etau ngaahi ngāué, mo e ngaahi fili ‘i loto ‘i he Siasí, pea ‘e malu e Kāingalotú ‘i he’enu talangofua kakato ki he palōfita ‘a e ‘Otuá. Na’á ne ma’u ha anga faka-Kalaisi ‘oku fakataha’i ai e ‘ofá mo ‘ikai toe ufi kiate kinautolu na’e maumafonó. Na’á ne ala atu ‘i he ‘ofa ‘o tokoni’i kinautolu ‘i he hala ‘o e fakatomalá. Na’á

ne tokanga ki he kau uitoú, faingata’a’ia fakasinó, mo e kau ta’e malí.

Na’e lea ‘a ‘Eletā Kōtoni B. Hingikelí, ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, ‘o kau kia Palesiteni Lī: “Na’á ne mate-aki’i e ‘Otuá mo Hono ‘Aló, ‘a e ‘Eiki toetu’ú. Ko e ‘ulungā-anga haohaoa ‘eni ‘o ‘ene mo’ui. Na’á ne fa’a lea ‘o pehē, ‘Oua na’a mou teitei fakakaukau ko au e ‘ulu ‘o e Siasí ni. Ko Sisū Kalaisi ‘a e ‘ulu ‘o e Siasí ni. Ko ha tangata pē au, ko ‘Ene tamaio’eiki.’ Na’á ne ako’i ‘o kau kiate Ia, ko e ‘Eikí, ‘i ha founga fakaofa ‘o hangē ha faiakó. Na’á ne fakamo’oni’i mo’oni mo ta’e toe veiveiua ‘a e ‘Eikí. Na’e tala-ange kiate ia ‘e ha taki ‘o ha pisinisi ‘i ha ‘aho ‘e taha, ‘Oku ou tui ki he ‘Eikí, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fakamo’oni ki he ‘Eiki ‘oku mo’ui.’ Na’e tali ange ‘e Palesiteni Lī, “Te ke fakafalala pē ki he’eku fakamo’oni lolotonga ho’o ako mo lotu ke mālohi fe’unga ho’o fakamo’oni ‘o a’u ki ha tu’unga he ‘ikai ke ke toe fakafalala ai ki ha taha’ ” (“Harold Bingham Lee: Humility, Benevolence, Loyalty,” *Ensign*, Feb. 1974, 90).

NA’Á NE ‘OFA ‘AKI HONO LOTÓ MO E ‘ATAMAÍ KI HE KĀINGALOTÚ KOTOA PĒ

Faitā ‘a J. Theodore Brantley

Ko Palesiteni Lī ‘i he Garden Tomb, ‘i Selusalema ‘i Sepitema 1972

Na’e pehē ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī: “Tuku ke u talaatu ha ki’i me’a toputapu ne u a’usia hili hono ui au ko e palesiteni ‘o e Siasí. Ne u tū-‘ulutui mo hoku uai’i ‘o lotu pongipongia ‘i he loto-fakatōkilalo he pongipongi hili hono ui-‘ui’i a’u, pea fakafokifā ‘a e hangē ne a’u atu hoku ‘atamaí mo e lotó ki he kakai ‘e tolu miliona tupu ‘i he māmaní kotoa. Ne u

ma’u ha ‘ofa ki he taha kotoa ‘o kinautolu ‘o tatau ai pē pe ‘oku nau nofo ‘i fē pe ko e hā e lanu honau kilí, tu’u-mālie pe masiva, mā’ulalo pe mā’olunga, ako pe ‘ikai ke ako. Ne fakafokifā ‘eku ongo’i ‘oku ‘a’aku ‘a kinautolu kotoa, ‘o nau hangē kotoa pē ko haku ngaahi tokoua mo e tuofāfine” (‘i he Conference Report, Mexico and Central America Area Conference, Aug. 1972, 151).

KUÓ NE FAKAMO’ONI’I IA ‘I HE ‘AO ‘O E ‘OTUÁ PEA MO HONO KAKAÍ

‘I he fuofua lea ‘a Hāloti B. Lī ko e Palesiteni ‘o e Siasí ‘i he konifelenisi lahi na’á ne vakai ki he’ene mo’ui kimu’a mo fakakaukau ki he ngaahi me’a na’á ne a’usia mo foua na’e fa’a faingata’a he taimi ‘e ni’ihi ke mahinó:

“Ne u fakatokanga’i ha palakalafi mei ha malanga na’e fai ‘i he konifelenisi lahi ‘o e 1853 ‘e Eletā ‘Oasoni Haiti, ko ha mēmipa ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá ‘i he ‘aho hili hono fakanofu aú, hili ko ia e mālōlō ‘a hotau palōfita ‘ofeina ko Palesiteni Sāmitá. Na’á ne fakatupu ai ha fekumi lahi ‘i hoku lotó.

Ko Palesiteni Li, mo ha tokotaha fakatonulea, ‘i ha’ane lea ‘i he Holo ‘Olimipiki ‘i Miuniki ‘i Siamané

“Ko e kaveinga ‘ene leá ‘Ko e Tangata te ne Tataki e Kakai ‘a e ‘Otuá,’ pea ‘oku ou lau fakahangatonu atu ha konganounou ‘o ‘ene malangá: ‘... na’á ne pehē, ko e me’a foki ‘oku fa’u hoko, ko e taimi ko ia kuo fakanofu mo fokotu’u ai ha taha ke ne tataki e kakai, na’á ne ‘osi fou mai ia he ngaahi faingata’á mo e ‘ahi’ahi, pea ne fakamo’oni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá mo Hono kakai, ‘okú ne taau mo e fatongia ‘okú ne fuá.

... ka ko e taimi ko ia na’e ‘ikai ke ‘ahi’ahi ai ha tahá, ‘o ‘ikai ke ne fakamo’oni ia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá mo Hono kakai, mo e fakataha alēlea ‘o e Fungani Mā’olungá ‘okú ne tāu, he ‘ikai ke ne hū mai ia ‘o tataki e Siasí mo e kakai ‘o e ‘Otuá. ‘Oku te’eki ke hoko ha me’a pehē ia, kae talu mei he kamata’angá ko e taha ‘oku mahino ki ai e Laumalié mo e fale’i ‘a e ‘Otuá Mafimafi, mo ‘ilo’i lelei e Siasí, pea toe ‘ilo’i foki mo ia ‘e he Siasí, ko e tokotaha ia te ne tataki e Siasí.’ (*Journal of Discourses*, vol. 1, p. 123.)

“Kuó u ‘ilo’i ‘i he’eku vakai ki he mo’ui ‘a kinautolu na’e ‘i mu’a ‘iate aú, na’a nau takitaha pē ‘a e misiona makehe ‘i hono taimi mo e kuonga.

“Ne u fekumi faka’auliliki, mo fakakaukau kiate au mo e me’a ne u a’usia mei he lea ‘a ‘Oasoni Haití. Ne u manatu ki he ngaahi lea ‘a e Palōfita ko Siosefá ‘o kau ki hono ‘ulungāngá, ‘a ia ‘oku faitatau ia mo au. Na’á ne pehē:

“ ‘Oku ou hangē ha fu’u maka petepete ‘oku teka hifo mei ha mo’unga mā’olungá; pea ‘i he’eku fehokotaki mo ha me’a ‘e tahá te ne toli atu ai e ngaahi tuliki ‘o lava ke u hamolemole ai, ‘o hangē ko ha’ane tau ‘i he’ene vilo mālohi maí mo e tui fakalotu ‘oku loí, fakalou’akaú, ngāue fakaloea kākā, ngāue fakatoketā kakaá, kau ‘ētita loí, kau fakamaau mo e kau sula ‘oku fa’ufa’u fakapulipuli ke fai ha me’a ta’e fakalaó, pea mo e kau ma’u mafai pule ‘oku ‘ikai ke tauhi e ngaahi palōmesi na’a nau faí, pea poupou’i ‘e he kakai koví, kau taukae ki he ‘Otuá, kakai tangata mo fafine fakalielia mo kākā—ngaahi ‘ahi’ahi faingata’a ‘okú ne toli e ngaahi tuliki ‘o e fu’u maka petepeté

mei he taimi ki he taimi. Te u hoko ai ‘o hamolemole mo ha me’angāue lelei ‘i he kautau ‘a e ‘Eiki. ...’ (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, p. 304.)

“ ‘I he’eku fakakaukau ki he ngaahi me’a ni ‘oku kamata ke ne ‘omi ha ‘uhinga lahi ange ki he ngaahi me’a ne a’usia he’eku mo’ui, ko ha ngaahi me’a na’e hoko pea faingata’a ke mahino kiate au. Ne ‘i ai e ngaahi taimi ne u hangē ko ha fo’i maka petepete na’e teka hifo mei ha mo’unga mā’olungá, ‘o faingata’a’ia mo ako lahi mei he ngaahi me’a ne a’usia, ‘o u ikuna’i pea hoko ko ha me’angāue lelei ‘i he kautau ‘a e ‘Eiki.

“Mahalo pē na’e ‘aonga ke u ako e talangofuá mei he ngaahi me’a ne u faingata’a’ia aí—ke u a’usia ai ha ngaahi me’a ‘e kau lelei kiate au, ke sio pe te u lava ‘o ikuna’i e ngaahi sivi kehekehe ‘o e mo’ui fakamatelié” (‘i he Conference Report, Oct. 1972, 19–20; pe *Ensign*, Jan. 1973, 24–25).

KUO PAU KE TEUTEU E KĀINGALOTU ‘O E SIASÍ KE NAU FEPAKI MO E KOVÍ

Ko Palesiteni Hālōti B. Li mo Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, ko e Palesiteni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá he taimi ko iá, ‘i ha konifelenisi faka’ēlia ‘i Miuniki ‘i Siamane ‘i ‘Aokosi 1973. Na’e laka hake he kāingalotu ‘o e Siasí ‘e toko 14,000 ne kau mai ki he fakatahá mei he ngaahi fonua ‘e valu ‘i ‘lulope.

Na’e ako’i ‘e Palesiteni Hālōti B. Li:

“Kuo pau ke mateuteu e kāingalotu ‘o e Siasí ni ‘i māmani kotoa ki he fepaki ta’e tuku ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi mālohi ‘o e angatonú mo e ngaahi mālohi ‘o e koví. ...

“Kapau te tau mui-mui ki he tataki ‘a e lakanga fakataula’eiki, ‘e fakahoko ‘e he ‘Eiki ‘ene tala’ofa ‘oku hā ‘i he tala-teu ‘o ‘ene fakahaá, ‘i he taimi ‘e ma’u ai ‘e Sētane ha mālohi ki hono pule’anga ‘o’oná. Ko ‘ene tala’ofá ‘eni: ‘... ‘e ma’u foki ‘e he ‘Eiki ‘a e mālohi ki hono kakai mā’oni’oni, pea te ne pule ‘i honau

lotolotongá, pea te ne ‘alu hifo ‘i he tautea ki he ... māmani.’ (T&F 1:36.)

“ ‘Oku ou kole fakamātoato ai ki hotau kakai ke nau fā’utaha ‘i he fuka totonu ‘a e ‘Eiki, ke ako’i mālohi e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí koe’uhí ke ‘oua na’a teitei lava ‘e ha taha ului mo’oni ke kau ki he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi founga ‘oku fehanga’angai mo e palani ‘o e fakamo’ui ‘a e ‘Eiki” (‘i he Conference Report, Oct. 1972, 63–64; pe *Ensign*, Jan. 1973, 62–63).

‘OKU MA’U E MALÚ MEI HONO TAUHI E NGA’AHI FEKAU ‘A E ‘OTUÁ

Na’e pehē ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī: “‘Oku ou tui ta’e toe veiveiua ko e tefito’i ‘uhinga lahi taha ki hono mālohinga ‘o e Siasí ni ko e pou pou peseti ‘e 100 ‘a ki-nautolu ‘oku nau tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ki he kau taki ‘o e Siasí ni. Kapau na’e ‘ikai e pou pou fakataha ko iá ‘oku mahino lelei pē he ‘ikai lava ke laka kimu’a e Siasí ni ‘o matu’uaki e ngaahi faingata’a ‘o e kuongá. Ko e fatongia ‘o kitautolu kotoa ko e kāingalotu ‘o e Siasí ke tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, he ko e me’a pē ia ‘e nofo malu ai e māmaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1973, 10; pe *Ensign*, July 1973, 6).

KO E SIASÍ KO HA MALU’ANGA MO HA HŪFANGA’ANGA

Na’e pehē ‘e Hāloti B. Lī ‘i he taimi na’á ne hoko ai ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku ‘ikai ke tau fa’a lava ‘o sio ki he ngaue ‘a e to’ukupu ‘o e ‘Eikí ‘o fai ha ngaahi me’á, ka ‘oku mahino kiate au ko hono fakatahataha’i ko ia e ngaahi mālohi ‘o e ‘Eikí ‘i he fakahinohino ‘a e palōfitá, ‘o hangē pē ko hono fai ki ha kautaú, kuo pau ke fakatahataha’i e ngaahi mālohi ‘oku tau fakafepaki’i ‘aki e tēvoló kae lava ke nau ma’u e malu’i lelei tahá ke malava ‘o fepaki mo e fu’u mālohi lahi ‘o e filí.

“‘Oku tau hoko ko ha polokalama ke malu’i. Na’e fokotu’u e Siasí ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he māmaní he ‘ahó ni ‘... ko ha malu’anga, pea ko ha unga’anga mei he afaá, pea mei he houhaú ‘o ka lilingi kakato atu ia ki he māmaní hono kotoa.’ (T&F 115:6.)” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1961, 81).

Palesiteni Hāloti B. Lī

Na’á ne lau ‘i ha me’a ‘e taha ‘a e kikite ‘a Palesiteni Hiipa C. Kimipolo ‘oku kei ‘aonga ia ki hotau kuongá:

“Ko e lea ‘eni ‘a Palesiteni Hiipa C. Kimipolo, hili ha taimi nounou e tū’uta mai ‘a e Kāingalotú ki he ngaahi mo’ungá ni—pea kamata ke pōlepole e Kāingalotu ‘e nī’ihi, ‘i he’enua ikuna’i fakataimi honau ngaahi filí—‘o ne pehē: ‘... ‘oku tau fakakaukau kuo tau malu heni ‘i he ngaahi tele’a ‘o e mo’unga toputapú ni, ‘a ia te tau lava ke tāpuni ai e ngaahi hū’anga ki he tele’á mei he kau fakafepaki mo e kau fakatangá, kau angakoví mo e kau kākāá, ‘a ia ne nau fa’a fakamamahii mo kaiha’a meiate kitautolú, kae tuku ke u talaatu kiate kimoutolu ‘e hoku kāinga, ‘e ‘i ai e taimi te tau feohi kotoa ‘i he ngaahi tele’a nonga ko ‘ení ‘o a’u ki ha tu’unga ‘e faingata’a ke tala ai e kehekehe ‘o ha taha Siasí mei he fili ki he kakai ‘o e ‘Otuá. Ko ia ‘e kāinga, ‘i he’ene a’u ki he taimi ko iá, matu’aki tokanga ki he mālohi lahi ‘o e mavahevahé, he ‘e hoko ha fu’u taimi ‘ahi-‘ahi lahi, pea ‘e tokolahi e nī’ihi ‘e hinga aí; he ‘oku ou pehē atu kiate kimoutolu ‘e hoko mai ha *sivi*, ha SIVI, ha SIVI, pea ko hai ‘e lava ‘o tu’ú? ...

“‘Tuku ke u talaatu kiate kimoutolu, ‘e tokolahi ‘o kimoutolu te mou sio ki ho’omou malava ‘o matu’uaki ai e faingata’á, ‘ahi’ahí mo e fakatangá, mo e faingamālie lahi ke fakahaa’i ‘okú ke faitotonu ki he ‘Otuá mo ‘Ene ngāué. ‘E lahi e ngaahi ‘ahi’ahi faingata’a ‘e fou ai e Siasí ni kimu’a pea toki ikuna lāngilangi’ia e ngāue ‘a e ‘Otuá. ‘E fie ma’u ke ke ‘ilo ki he mo’oni ‘o e ngāué ni, kae toki lava ‘o matu’uaki e ngaahi faingata’a ‘e hoko maí. ‘E fu’u lahi ‘a e tu’unga ‘o e faingata’á pea ‘e tō ‘a e tangata pe fefine ‘oku ‘ikai ke ne ma’u e ‘ilo fakatāutaha pe fakamo’oni ko ‘ení. Kapau ‘oku te’eki ai ke ma’u ha’o fakamo’oni, mo’ui angatonu pea ui ki he ‘Eikí ‘o ‘oua na’a tuku kae ‘oua ke ke ma’u ia. Kapau he ‘ikai te ke fai ia he ‘ikai te ke lava ‘o tu’u.

“‘Manatu ki he ngaahi leá ni, he ‘e tokolahi ‘iate kimoutolu ‘e mo’ui ‘o sio ki hono fakahoko kinautolú. ‘E a’u ki ha taimi he ‘ikai lava ‘e ha tangata pe fefine ke mo’ui ‘i ha maama ‘a ha taha kehe. Kuo pau ke takitaha tākiekina pē ‘i he’ene maama pē ‘a’ana. Kapau he ‘ikai te ke ma’u ia, ‘e anga fēfē ha’o lava ‘o tu’u’ (*Life of Heber C. Kimball*, pp. 446, 449–450.)” (‘i he Conference Report, Oct. 1965, 128).

Na’á ne fai ‘a e fale’i ko ‘ení ‘i he taimi ko ia na’á ne hoko ai ko e Palesiteni ‘o e Siasí: “Ko e faingata’a lahi taha ‘oku tau ma’u he ‘aho ní ko hono ako’i e kāingalotu ‘o e Siasí ni ke tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. Na’e te’eki ai ha taimi ia kuo fakafepaki’i pehē ai e tokāteline ‘o e angatonú mo e ‘ulungāanga ma’á mo e angama’á. Kuo fakakovi’i ‘e he mālohi ‘o e tēvoló ‘a e ngaahi tu’unga mo’ui ‘o e ‘ulungāanga ma’á. ‘Oku ‘ikai ha me’a ‘e toe mahu’inga ange ke tau fai ka ko hono ako’i mālohi, ‘i he tataki ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí, ‘a e me’a te tau malavá ke fakakolekole hotau kakai ‘i he māmaní ke mo’ui ‘o ofi [ki he] ‘Eikí ‘i he taimi ‘ahi’ahi lahi ko ‘ení”

(to'o mei he J. M. Heslop, "President Harold B. Lee: Directs Church; Led by the Spirit," *Church News*, 15 July 1972, 4).

'OKU FAKATU'UTĀMAKI E NGAahi IVI TĀKIEKINA FAKA'AUHA 'O E MĀMANÍ KI HE FĀMILÍ

Na'e kole 'e 'Eletā Hālōti B. Lī ki he ngaahi fāmīlī 'i he taimi na'á ne hoko ai ko ha mēmīpa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ke fakahoko fakauike 'a e efiāfi fakafāmīlī 'i 'apí: "Na'e fai ha fakamamafa lahi ange 'i ha polo-

Ko e lea 'a Palesitēni Lī 'i he Tāpanekale Sōleki

kalama na'e ui ko e efiāfi fakafāmīlī 'i 'apí, ki hono ako'i e fānaú 'i 'apí 'e he mātu'á. Na'e 'ikai ko ha me'a fo'ou 'eni. Na'e 'osi fai pē ha fakamamafa 'i he me'a tatau 'i he ta'u 'e nimangofulu kuo hilí; pea 'i he'etau toe sio kimui 'i he hisitōliá, 'oku tau 'ilo 'i he tohi fakamuimui na'e fai 'e Palesitēni Pilikihami 'Iongi ki he Siasí mo hono ongo tokoní, na'e fai ai ha kole ki he ngaahi mātu'á ke 'omi fakataha 'enau fānaú pea toutou ako'i kiate kinautolu e ongoongolelé 'i honau 'apí. Ko ia ai ko e efiāfi fakafāmīlī 'i 'apí na'e 'osi kole mai pē ke fakahoko talu hono fokotu'u 'o e Siasí 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení' (i he Conference Report, Sept.–Oct. 1967, 101).

Na'e lea kimui 'a Palesitēni Lī kau ki he fakautuutu hono 'ohofi 'e he filí 'a e fāmīlī:

"Ko e ngaahi taimi faingata'a 'eni. 'Oku 'i ai ha ngaahi ivi tākiekina 'i he māmaní te nau 'ohofi e 'apí, 'a e feohi toputapu 'i he vā 'o e husepānití mo e uaifí, 'o e mātu'á mo 'enau fānaú. 'Oku toe fehangahangai hotau kāingalotu ta'e mali tokolahi 'o e Siasí mo e ngaahi ivi tākiekina faka'auha tatau.

"'Oku tau monū'ia 'i he uhouhonga 'o e ngaahi me'á ni, ke ma'u e ngaahi akonaki 'a hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, ko e 'ulu 'o e Siasí. 'Oku tokoni mai kiate kinautolu 'Ene ngaahi folofolá, mo e ngaahi lea 'Ene kau palōfitá, ke fakamālohia hotau ngaahi 'apí ke 'omi ai ha melino mo ha fiefia lahi ange kiate kinautolu.

"'Oku 'ikai ha toe kakai 'i he funga 'o e māmaní, 'oku ou 'ilo'i, 'oku nau ma'u e ngaahi fakakaukau faka'ofofa ki he nofo-malí pea mo e toputapu 'o e 'apí 'o

hangē ko e Kāingalotu 'o e Siasí. Na'e folofola mai e 'Eiki 'i ha fakahā 'i hotau kuongá 'o pehē: 'Kuo tu'u-tu'uni 'e he 'Otuá 'a e nofo-malí ki he tangatá. Ko ia 'oku ngofua ke ne ma'u ha uaifi 'e toko taha, pea ke na hoko 'a kinaua ko e kakano pē taha, pea ke fai 'eni kotoa pē koe'uhí ke fakahoko 'e he māmaní 'a e taumu'a 'o hono fakatupú; (T&F 49: 15–16).

"Neongo iá, 'oku 'i ai ha ngaahi fakamo'oni pau ko e ngaahi fakatu'utāmaki tatau ko ia na'e 'i he ngaahi fonua muli 'o e māmaní, kuo 'i heni ia 'iate kinautolu ko e Kāingalotú 'o feinga ke ne faka'auha 'a e kautaha ko 'eni na'e foaki mai 'e he 'Otuá, ko e 'apí' (*Strengthening the Home* [pamphlet, 1973], 1–2).

KO E TAUMU'A 'A E SIASÍ KE TOKONI'I E KĀINGALOTÚ KE MATU'UAKI E NGAahi PALOPELEMA 'O E KUONGÁ

Na'e ako'i 'e Palesitēni Hālōti B. Lī: "'Oku 'i ai ha taumu'a ma'ongo'onga 'e taha 'i he ngaahi houalotu kotoa 'a e Siasí. ... Ko e taumu'a ko iá ke tokonaki mo fakatupulaki e fakamo'ui fakalaumālié, fakatu'asino mo fakasōsialé pe ko e lelei 'a e taha kotoa pē 'oku hoko ko ha mēmīpa 'i he ngaahi kulupu lakanga fakataula'eikí pe houalotu ko 'ení, pea kapau 'oku ue'i e ngaahi kulupu takitaha 'e he mālohi mo e angatonu 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku kau ki he kulupu 'o e lakanga fakataula'eikí pe houalotú, 'te nau ma'u kotoa e mālohi 'oku fie ma'u ke matu'uaki ai e palopalema kotoa 'i he māmani fakaeonopooni mo feliliuakí.' (Brigham Young.)" (*Decisions for Successful Living*, 211).

KO E MANA MA'ONGO'ONGA TAHÁ 'A HONO FAKAMO'UI 'O E NGAahi LOTO MAHAMAHAKÍ

Na'e pehē 'e Palesitēni Hālōti B. Lī: "Ko e ui mahu'inga kuo fai mai 'i he malanga 'a e kau takí ke tau tokoní 'a kinautolu 'oku fie ma'u ha tokoní, 'o 'ikai ko e tokoni fakaetu'asino pē, kae kau ai mo e tokoni fakalaumālié. Ko e mana fakaofa taha 'oku ou mamata ki ai he 'aho ní 'oku 'ikai ko hono fakamo'ui pē 'o e ngaahi sino 'oku mahamahakí, ka ko e mana fakaofa taha 'oku ou sio ki aí 'a hono fakamo'ui 'o e ngaahi loto 'oku mahamahakí, 'a kinautolu 'oku mahamahaki fakaeloto mo fakalaumālié 'o loto-mamahi pea siva e 'amanakí, pea ofi ke maumau honau lotó. 'Oku tau ala atu 'o tokoni ki he fa'ahinga peheé, he 'oku nau mahu'inga 'i he 'ao 'o e 'Eiki, pea tau loto ke ongo'i 'e he taha kotoa 'oku manatua kinautolu' (i he Conference Report, Apr. 1973, 178).

KO E PEKIA 'A HA PALŌFITA

Na'e pekia 'a Palesiteni Hāloti B. Lī 'i he 'aho 26 'o Tisema 1973. Ne-ongo na'e māhina pē 'e hongofulu mā valū 'ene ngāue fakapule ko e Palesiteni 'o e Siasí, na'e kei ongo pē 'ene ngaahi akonakí mo e tākiekiná 'i he ngaahi fakataha alēlea pule 'a e Siasí 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'e ongo'i 'e ha ní'ihī na'e te'eki taimi ke ne pekia, ka 'oku 'ikai ke teitei taimi hala e pekia ia 'a ha tangata 'a e 'Otuá. Na'e pehē 'e hono fetongí,

Palesiteni Hāloti B. Lī

© Merritt Smith. 'OIA NA'A HIKI HANO TATAU

ko Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i hono me'a faka'eikí, "Kuo tō ha mo'unga'i tangata pea ko ha mole lahi ia ki māmani" ("A Giant of a Man," *Ensign*, Feb. 1974, 86).

Na'e pehē 'e he tuofefine 'o Palesiteni Lī ko Veta Lī Loisi, "Na'á ne ngaohi ha fa'ahinga taha pē ne ha'u ki hono 'apí ko ha pilinisi pe ko ha pilinisesi. Na'á ne ngaohi kinautolu ke hangē ha tu'í. Ko ha tokotaha tauhi kakai lelei mo'oni ia. 'Oku fa'a tātaaitaha pē ke te sio 'okú ne tu'u lolotonga 'oku 'i ha ha'ofanga kakai, koe'uhí he te ne tū'ulutui 'o talanoa ki ha kī'i tamasi'i pe ta'ahine pe punou hifo 'o fakafiemālie'i ha taha toulekeleka. Na'e mahu'inga 'a e taha kotoa pē kiate [ia]. Na'á ne 'ofa 'i he kakai—kakai kotoa pē" (mei ha 'initaviu 'o e kau mēmipa 'o e fāmili Lī na'e fai 'e he kau ngāue 'a e CES College Curriculum, 'i he 'aho 6 'o Siulai 1978).

Sipenisā W. Kimipolo

PALESITENI HONO HONGOFULU MĀ UA 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A SIPENISĀ W. KIMIPOLÓ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 28 'o Mā'asi 1895 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā kia 'Anitelū mo 'Ōlive Uli Kimipolo.

9 Na'e fakahā 'e ha pēteliake te ne ngāue 'i he kau Leimaná.

11 Na'e pekia 'ene fine'eikí 'i he (1906).

19 Na'á ne 'osi mei he 'Apiako Silá mo e fakalāngilangi mā'olunga tahá (1914).

19–21 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he feitu'u lotoloto 'o e 'Iunaiteti Siteití (1914–16).

22 Na'á ne mali mo Kamila 'Aealingi (16 Nōvema 1917).

43–48 Na'e hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Mauni Kuleihemí (1938–43).

48 Na'e fakanofa ia ko ha 'Aposetolo 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite (7 'Okatopa 1943).

51 Na'e hoko ko e sea 'i he Kōmiti 'a e Siasí ki he Kau 'Initiá (Church Indian Committee) (1946).

62 Na'e kanisā hono kiá; pea to'o ai ha kongā 'i loto 'i hono kiá (1957).

69–72 Na'á ne tokanga'i e ngāue fakafaifekau 'i Saute 'Amelika (1964–67).

74 Na'e pulusi 'ene tohi Ko e Mana 'o e Fakamolemolé (1969); na'á ne hoko ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (23 Sānuali 1970).

77 Na'e vahe'i ia ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (7 Siulai 1972).

78 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (30 Tīsema 1973).

79 Na'á ne lea ki he kau fakafofonga fakavahelahi 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o kamata'i ai hono fakalahi 'o e ngāue fakafaifekau (4 'Epeleli 1974); na'á ne fakatapui e Temipale Uāsingatoni D.C. (19 Nōvema 1974).

80 Na'á ne fakatapui e Fale ki he 'Ōfisi 'o e Siasí (24 Siulai 1975); na'e fa'u ha ngaahi siteiki 'e hongofulu mā nima mei he siteiki 'e nima 'i Mekisikou Siti, 'i Mekisikou (9 Nōvema 1975); na'e fakahā hono langa e ngaahi temipale 'i Palāsila, Siapani, Mekisikou, mo e siteiti Uāsingatoni (1975).

81 Na'e tānaki mai ha ongo fakahā ki he Mata'itofe Mahu'ingá (ma'u he taimí ni 'i he T&F 137–38; 3 'Epeleli 1976); na'e hoko e kau Tokoni ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ko e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú (1976).

83 Na'e fanongonongo 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'a e fakahā 'e lava ke ma'u 'e he tangata angatonu kotoa pē 'a e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni (8 Sune 1978).

84, 86 Na'e paaki ha ngaahi tatau fo'ou 'o e folofolá, 'o nau fakafekau'aki ai mo e ngaahi folofola kehé (1979, 1981).

84 Na'á ne fakatapui e Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haití 'i Selusalema (24 'Okatopa 1979).

89 Na'e 'uluaki uiui'i e Kau Palesitenisí Faka-Ēliá 'i he (1984).

90 Na'e paaki ha tatau fo'ou 'o e tohi himí, pea tānaki atu mo ha ngaahi himi ki Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelé; na'á ne pekia 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā (5 Nōvema 1985).

Ko e ta'u taha 'a Sipenisā (to'omata'ú) mo hono tuofefine ko Luté

Na'e fā'ele'i 'a Sipenisā Uoli Kimipolo 'i he 'aho 28 'o Mā'asi 1895 'i Sōleki Siti 'i 'Iutā kia 'Anitelū mo 'Ōlive Uli Kimipolo. Na'e tali 'a 'Iutā ke hoko ko ha siteiki 'i Sānuali he ta'u hono hokó. Na'e ta'u nima e fuoloa 'o e Manifesto, pea na'e fakalalakaka 'aupito e tu'unga faka'ekonōmiká, pea hū atu e Kāingalotú ki ha kuonga 'oku nonga.

NA'Á NE TUPU HAKE 'I FETISĀ 'I 'ALESONA

Na'e hiki e fāmili 'o Sipenisā W. Kimipoló ki Fetisā 'i 'Alesoná 'i hono ta'u tolú. Ko 'ene ngāue ko e tau kau, ta'ata'aki e ngoué, mo vali e 'ū falé. Na'á ne fakafemo'uekina'i hono taimí. Na'á ne feinga ke fai hono lelei tahá 'i he akó, lotú pea mo e va'ingá. Na'á ne fakamama'o 'aupito mei ha fa'ahinga me'a 'e kona ki he sinó. Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e kōlomu 'a e kau tikoní pea hokohoko atu he ngaahi tu'unga fakatakimu'á, 'o fua fai-velenga mo mateaki'i e fatongia takitaha.

KO E TUKUFAKAHOLO 'O SIPENISĀ W. KIMIPOLÓ

Ko e tangata'eiki 'a Sipenisā W. Kimipoló ko 'Anitelū Kimipolo

Ko e fine'eiki 'a Sipenisā W. Kimipoló ko 'Ōlive Uli Kimipolo

“Na'e fakamālō 'a [Sipenisā W. Kimipolo] na'á ne tupu hake 'i ha mātu'a lelei 'o hangē pē ko Nifai he fuoloá. Na'e tu'ukimu'a 'ene ongo kuitangatá he nofo'i ha ngaahi feitu'u lahi pea 'ikai ha na tatau 'i hona to'u tangatá. Na'e hoko 'a Hiipa C. Kimipolo ko ha 'apostetolo 'a e 'Eikí, kaungāme'a mo ha ākonga 'a e Palōfita ko

Siosefá, tokoni kia Palesiteni 'Tongi, mo ha faifekau ma'ongo'onga ma'a Hono Siasí; na'e hoko 'a 'Etuini D. Uli ko ha taki 'ulungāanga tu'ukimu'a 'i Sōleki, pule ki he pisinisi 'a Palesiteni 'Tongi, mo ha pīsope ma'ongo'onga 'o e Uooti Hongofulu Mā Tolú 'i ha ta'u 'e fāngofulu. Na'e toe pehē foki mo 'ene tangata'eiki ko 'Anitelū Kimipoló, ko ha tangata matu'aki tu'ukimu'a mo'oni. Na'á ne ivi lahi mo lotu vėveveke ke ngāue, ko ha taha na'á ne mateaki'i e ongoongolelei kuo toe fakafoki mái, na'á ne pule'i e misiona 'i he Vahefenua 'o e kau 'Initiá he ta'u 'e hongofulu pea foki he fanga ki'i taimi mālōlō ki Sōleki ke ngāue'i ha pa'anga ma'a hono fāmili. Na'á ne hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Seni Siosefa 'o Saioné 'i ha ta'u 'e uofulu mā ono mo e kongā mei he 1898 ki he 'aho ne pekia aí, ko ha hingoa na'e fokotu'u ange 'e Palesiteni Sione Teila ki he siteiki ko hono fakalāngilangi'i e Palōfita ko Siosefá. Na'á ne fai ha ngāue lahi 'i he'ene hoko ko ha tangata langa mo ha taki 'o fakalalakaka lahi ai e feitu'u fakahahake 'o 'Alesoná 'o hoko ai ko ha fu'u feitu'u ngoue lahi, pea 'i he ngaahi ta'u na'á ne pule aí na'e tupulaki e siteiki mei he ngaahi uooti si'isi'i pē 'i he Vaitafe Silá ki ha ngaahi uooti 'e hongofulu mā fitu mo e ngaahi kolo 'o e Siasí, 'o lele mei Maiami 'i 'Alesoná ki 'Eli Pasi 'i Tekisisí” (Jesse A. Udall, “Spencer W. Kimball, the Apostle from Arizona,” *Improvement Era*, Oct. 1943, 590).

NA'E TEUTEU'I IA 'E HE NGAAHI ME'A NA'Á NE A'USIA HE'ENE KEI SI'I KI HE NGĀUE

Ko 'Anitelū mo 'Ōlive Kimipolo mo 'ena fānaú, 'i he 1897. 'Oku huki 'a Sipenisā 'i he'ene tangata'eiki.

Na'e lahi ha ngaahi me'a ne mei mole ai e mo'ui 'a Sipenisā W. Kimipoló—meimei melemo, hoko e ngaahi fakatu'utāmaki, ngaahi puke lalahi 'aupito, mo ha ngaahi tafa. Na'e pehē 'e hono 'ofefine ko 'Ōlive Peti Kimipolo Mekí:

“Na’e lahi ha ngaahi me’a fakamamahi, maha-mahaki mo e ngaahi faingata’a ne fefa’uhi mo e Tangata’eikí. Na’e hanga ‘e he ngaahi me’a ni ‘o ai ke ne hoko ko ha taha toe mālohi ange, peá ne anga’ofa lahi ai ki he ni’ihi kehé. ... Na’e pekia ‘ene fine’eikí ‘okú ne kei ta’u hongofulu mā taha, pea hili ha taimi nounou mei ai, ne toe pekia mo hono ki’i tuofefiné. Ko e me’a ‘eni na’á ne tohi ‘o kau ki he taimi ko ‘eni:

Ko e ta’u hongofulu mā taha ‘a Sipenisā W. Kimipoló (loto mālie) mo hono ngaahi tokouá, 1906

“Na’e foki mai ki he’eku manatú ha la’i tā motu’a ‘o e mamahí, ilifiá, manavaheé, mo e siva ‘a e ‘amanakí. Na’a mau nofo e fānau ‘e toko valu mei he kotoa ‘e toko hongofulu mā taha ‘eku fine’eikí ‘i he loki mohe ‘o e ongomātu’á. Na’e ‘osi pekia ‘emau fine’eikí, pea ‘oku mama’o ‘emau tangata’eikí, pea tangutu pē hoku ta’okete ko Kōtoní ‘i he seá ‘o pukepuke homau ki’i tuofefine si’isi’i tahá ‘oku tau’aki ke maté, pea mau tangutu takatakai pē ‘i he seá, mo ‘emau manavaheé pea mau lotu pē mo tangi. Na’e fu’u mama’o e toketaá ia. Na’e ‘ikai lava ke vave ha a’u mai ‘ene hōsī mo e salioté, ka ko e hā ha toe me’a na’á ne mei lava kapau na’á ne a’u mai? Na’e ngalingali ko e puke ‘a Lesielí ‘i he mamahi hono kiá mo e tae lōloá, ‘o fiu fakatau ‘ene mānavá. Ne mau sio ilifia pē he feinga mālohi ‘a e ki’i sinó ke ma’u ha ‘eá mo e fie mo’uí, pea fakafokifā kuo hoholo hifo pē ‘o fakalongolongo. Kuo ‘osi e faingata’a’iá. Kuó ne pekia’ ” (*How a Daughter Sees Her Father, the Prophet* [lea ‘i ha fakataha’anga lotu ‘i he ‘inisititiuti fakalotu ‘i Sōlekí, 9 ‘Epeleli 1976], 3–4).

Na’e faka’aonga’i ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka ‘a e lea totonu pē ‘a Sipenisā W. Kimipoló ke fakamatala’i ‘aki ia, ‘i he’ene tohi kau ki he mo’ui ‘a e tangata makehe ko ‘eni:

“Na’e pehē ‘e Palesiteni Kimipolo ‘i ha taimi ‘e taha, ‘Oku ‘ikai ha fa’ē ‘e sio hifo he loto ‘ofa ki he’ene ki’i valevale faka’ofa’ofa mo ta’e fakakaukau ko ‘ene tamá ko ha palesiteni ‘o e Siasí pe taki ‘o hono pule’angá! ‘I he’ene fuofua iá, ‘okú ne sio ki ai ko ha tangata falealea, ko ha taki, ko ha palōfita. ‘Oku ‘i ai ha misi ‘e ni’ihi ‘oku hoko ‘o mo’oni! Na’e ‘omi kiate kitautolu ‘e ha fa’ē ‘e taha ha Seikisipia, ko e fa’ē ‘e taha ha Maikolo’eniselō, ko ha fa’ē ‘e taha ko ha ‘Ēpalahame Lingikoni, pea ‘omi ‘e ha fa’ē ‘e taha ha Siosefa Sāmita.

“ ‘Oku fā’ele’i mai ha ki’i valevale, ‘i he taimi ‘oku puputu’u mo tatūsia ai e kau fakatotolo folofolá, loi mo kākāa’i ‘e he kakaí honau fāmilí, pea nau “lele fano pē ke kumi e folofola ‘a [e ‘Eiki], ka ‘e ‘ikai te nau ‘ilo ia’—‘i he taimi ‘oku fie ma’u ai ke fakamovete’i e ngaahi ‘ao ‘o e

fehālākí pea veuki e fakapo’uli fakalaumālié mo fakaava mai e ngaahi langí.’ (Conference address, April 4, 1960.)

Ko Sipenisā W. Kimipolo mo Kelealenisi Neila

“Pea na’e tuku mai ‘a Sipenisā Uli Kimipolo. Na’e fokotu’utu’u ‘e he ‘Eikí ‘a e kamata’anga fakatōkilalo ko iá. Na’e ‘ikai ko hano teuteu’i pē [‘e he ‘Eikí] ha tangata pisinisi, pe ko ha taki fakapule’anga, pe ko ha tangata lea, pe ha tangata fa’u maau, pe punake, pe ko ha faiako—neongo na’á ne a’usia kotoa e ngaahi tu’unga ko ‘eni. Na’á Ne teuteu’i ha tamai, ha pēteliake ma’a hono

fāmilí, ha ‘aposestolo mo ha palōfita, pea mo ha palesiteni ma’a Hono Siasí” (“President Spencer W. Kimball: No Ordinary Man,” *Ensign*, Mar. 1974, 3).

NA’E HAOHAOA ‘ENE MA’U KALASI ‘I HE LAUTOHI FAKA-SĀPATÉ MO E PALAIMELÍ

“Talu pē mei he’ene kei si’i mo ‘ene ngāue mālohi—na’e ‘ikai fiemālie ‘i ha me’a na’e ‘ikai ke fai ‘aki e lelei tahá. Na’e ta’u lahi e haohaoa hono lekōtí he ma’u e kalasi Lautohi Faka-Sāpaté mo e Palaimelí. Na’e ‘i ai ha ‘aho Mōnite ‘e taha na’á ne molomoloki ai e musie mōmoá mo hono ngaahi ta’oketé mo e tā mai ‘a e fafangu mei he falelotú ki he Palaimelí.

Na’á ne lea le’o si’i atu, “Te u ‘alu au ki he Palaimelí.’

Na’a nau talaange, “He ‘ikai ke ke lava ‘o ‘alu he ‘ahó ni; ‘oku mau fie ma’u koe ‘i heni.’

Na’e tali atu ‘e he ki’i tamasí, “Kapau na’e ‘i heni e Tangata’eikí, te ne tuku au ke u ‘alu.’

Na’a nau pehē ange, “ ‘Oku ‘ikai foki ke ‘i heni e Tangata’eikí ia, ko ia ai he ‘ikai te ke ‘alu.’

Ko e mo’ui ‘i he fāmá; kau tautehina Kimipoló, Kōtoni, Sipenisā mo Teli ‘i ‘olunga ‘i ha saliothe musie mōmoa ofi ki honau ‘apí ‘i Fetisá ‘i ‘Alesoná

“Na’e laku tavale mai e fokotu’unga musie mōmoá, ‘o ‘ufi’ufi ‘aki ‘a Sipenisā, ‘o fakafihia’i ‘aki ia; ka na’e heheke fakalongolongo hifo ‘i mui he salioté, na’e toki fakatokanga’i hake pē ‘ene puliá kuo mei a’u ia ki he falelotú, pea kei haohaoa ai pē hono lekōtí ne te’eki ke maumau’i. ...

“... Na’e te’eki ai pē ke faka’ulí’i ‘e Sipenisā hono sinó ‘o hangē pē ko Tanielá. Kapau te ke ‘eke faka-hangatonu ki ai pe na’á ne tauhi ma’u pē e Lea ‘o e Potó, te ne tali fakatōkilalo atu ne te’eki pē ke ne ‘ahi-‘ahi’i ‘e ia e tíi, kofí, kava mālohí pe tapaká” (Udall, *Improvement Era*, Oct. 1943, 591).

NA’E ‘ILO ‘E HE’ENE TANGATA’EIKÍ KI HE KAHA’U MA’ONGO’ONGA ‘O E TALAVOU KO SIPENISÁ

“Na’e sai’ia e ki’i tamasi’i ta’u hongofulu ko Sipenisā Uli Kimipoló ke tokoni ki he’ene tangata’eikí ‘i he fanga ki’i ngāué. Na’á ne tangutu ‘i ha sea ‘o hiva fiefia pē mo tatau e hu’akaú mei ha taha ‘o e fanga pulú. Na’e ‘ikai ke ne fakatokanga’i ‘e ia e tu’u ‘ene tangata’eikí he taimi ko iá he matapā ‘o e feleokó ‘o talanoa mo e kaungā’apí ne toki ha’u mo ha uta hina ma’á e fanga puaká.

‘Oku pēhē ‘e Palesiteni Kimipolo [tangata’eiki ‘a Sipenisā ko ha palesiteni fakasiteiki], “ ‘Ko ha tamasi’i makehe ‘a Sipenisā. ‘Okú ne feinga ma’u pē ke ‘oua te u tō lalo, ‘i ha me’a pē te u kole ange ke ne fai. Kuó u fakatapui ia ke ne hoko ko e taha ‘o e kau tangata lea ‘a e ‘Eikí—kapau ko e finangalo ia ‘o e ‘Eikí. ‘E ‘i ai e ‘aho te mou sio ki ai ko ha taki ma’ongo’onga. Kuó u fakatapui ia ki he ngāue ‘a e ‘Otuá, pea te ne hoko ko ha tangata ma’ongo’onga ‘i he Siasí.’

Tā vai’vai’i ‘a Paul Mann. ‘IKAI NGOFULU KE HIKI HANO TATAU

Ko Sipenisā W. Kimipolo (‘i lotomālie he ‘otu mu’á) ‘i he *Globe Dairy* ‘i he 1914

“Na’e kei taukapo’i pē ‘e Sipenisā he lolotonga ‘ene tau kau e tui mo e falala ‘ene tangata’eikí, he na’e ‘i ai

ha taumu’a ‘o ‘ene leá. Na’e hiki e lea ‘o e himi na’á ne lolotonga hiva’í, ‘i ha la’i pepa ne tuku he falikí he ve’e kane hu’akaú. Na’á ne ako hiva he ‘aho kotoa koe’uhí ke ne lava ‘o ma’uloto e ngaahi lea ‘o e himí. Na’á ne fai mo e me’a tatau ki he ngaahi veesi folofolá, ‘o ako ma’uloto kinautolu ke ngāue ‘aki he kaha’ú” (“Early Prophecies Made about Mission of Elder Kimball,” *Church News*, 18 Nov. 1961, 16).

NA’Á NE FOKOTU’U HA TAUMU’A ‘I HE’ENE KEI SÍ KE LAU E TOHI TAPÚ

Na’e lea ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘i he konifelenisi lahi ‘o e 1974, ki he’ene ongo’i fiemālie hili hono a’usia e taumu’a na’á ne fokotu’u ‘i he’ene kei talavou:

Laukonga ‘i ha maama lolo malalá

“Tuku ke u talaatu ha taha ‘o e ngaahi tau-mu’a ne u fai ‘i he’eku kei tamasi’i. ‘I he taimi ne u fanongo ai ‘i hono talamai ‘e ha taki ‘o e Siasí mei Sōleki Siti ‘i ha konifelenisi ‘oku totonu ke mau lau e folofolá, ne u fakatokanga’i na’e te’eki ai ke u lau e Tohi Tapú, pea ‘i he hili pē ‘a e malangá he pō ko iá ne u luelue atu ki ho-mau ‘apí na’e ofi mai pē ‘o

kaka hake ki hoku ki’i loki ‘i ‘olungá ‘o tutu e ki’i maama tu’u na’e ‘i ha funga tēpilé, ‘o u kamata lau e ngaahi ‘ulu-aki vahe ‘o Sēnesí. Hili ha ta’u ‘e taha mei ai ne u tāpuni e Tohi Tapú, kuo ‘osi he’eku lau e vahe kotoa pē ‘o e fu’u tohi lahi mo nāunau’ia ko iá.

“Ne u ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi tohi ‘e 66 ‘i he Tohi Tapu ne u lau, pea ne u meimei loto fo’i ‘i he’eku ‘ilo ‘oku ‘i ai ha vahe ‘e 1,189, pea ‘oku ‘i ai ha peesi ‘e 1,519. Na’e ngali faingata’a, ka ne u ‘ilo’i kapau na’e lava ‘e ha ni’ihi kehe ‘o fai ia pea te u lava foki mo ia.

“Ne u ‘ilo ‘oku ‘i ai ha ngaahi konga pau na’e faingata’a ke mahino ia ki ha tamasi’i ta’u hongofulu mā fā. Na’e ‘i ai ha ngaahi peesi ‘e ni’ihi na’e ‘ikai ke fu’u fakamānako ia kiate au, ka ‘i he ‘osi ‘eku lau e tohi ‘e 66 mo e vahe ‘e 1,189 mo e peesi ‘e 1,519, ne u ma’u ha fu’u fiemālie lahi he na’á ku fokotu’u ha taumu’a pea ne u lava’i ia.

“ ‘Oku ‘ikai ke u fai atu e talanoá ko ha pōlepole; ko hano ‘oatu pē ke hoko ko ha sipinga he kapau ne u lava ke fai ia ‘aki ha ki’i maama tu’u, te ke lava ke fai ia ‘i he maama ‘uhilá. Ne u fiefia ma’u pē he’eku lau ‘a e Tohi Tapú ‘o ‘osí” (‘i he Conference Report, Apr. 1974, 126–27; pe *Ensign*, May 1974, 88).

KO HA MATAOTAO 'I HE AKÓ MO HA TOKOTAHA SIPOTI

Ko e 'osi mei he foomu uá. Ko Sipenisā W. Kimipolo 'oku 'i he 'otu uá, fika ua mei to'omata'ú.

“Na'e tupu hake 'o matu'otu'a e talavou ko Sipenisā 'i Fetisā. Hili 'ene 'osi mei he lautohi pule'angá na'á ne hū leva ki he 'Apiako Silá, ko e 'apiako na'e fokotu'u 'e he Siasí 'i hono kamata ke nofo'i mai e tele'á. Na'e liliu kimui hono hingoá ko e Kolisi Lotoloto 'o Silá. Na'á ne 'osi mei ai 'i he 1914 mo e maaka mā'olunga tahá pea kapiteni 'i he'ene kalasí. Makehe mei he'ene lavame'a fakaakó, na'á ne hoko ko ha tokotaha 'iloa he timi pasiketipoló, pea lahi e ngaahi va'inga ne nau ikuna'i ko e hū 'ene ngaahi fakahuú mei ha tapa pē 'o e mala'é” (Udall, *Improvement Era*, Oct. 1943, 591).

Na'e manatu 'a Sipenisā W. Kimipolo ki ha taha 'o e ngaahi me'a na'á ne a'usia he kamata 'ene va'inga pasiketipoló, 'i ha ngaahi ta'u kimui, 'i he'ene tokoto ta'e mamohē 'i ha mohenga 'i he falemahakí:

“'Oku ou 'i he mala'e va'inga pasiketipoló. 'Oku mau va'inga 'i homau ngaahi talausesē lōloá mo e sote mo e sū lapa ma'ama'a ne mau fakatau pē. Ne mau mālohi 'i he 'Apiako Mā'olunga Kolopé 'i homau mala'e kekelelé, pea mau mālohi 'i Safooti mo e ngaahi ako'anga mā'olunga kehé. Ka 'i he pōnī, te mau va'inga ai mo e timi mei he 'Univēsitī 'o 'Alesoná.

“Ko ha fu'u me'a lahi 'eni. Na'e tokolahi ha kakai ne omi he pooni ne te'eki ai ke nau omi kimu'a. 'Oku pehē 'e ha kau tangata 'e ni'ihī 'o e koló ko ha va'inga faingofua pē 'a e pasiketipoló, ka neongo iá na'e tokolahi 'aupito 'enau omi he pōnī. Ko homau mala'é 'oku 'ikai tatau mo e ngaahi mala'e angamahení. Ka 'oku mau anga pē kimautilu ki ai, ka 'oku 'ikai anga ki ai e fa'ahi te mau fepakí. Na'e faingamālie 'eku ngaahi fakahuú he pooni, na'e 'ikai ke toe hala ha fo'i pulu ia, pea 'i he 'osi 'a e va'ingá ne mau ikuna'i e timi 'a e kolisí. Ko au 'a e tokotaha va'inga lekeleka mo ta'u si'i taha 'i he timí. Ne u ma'u e kai lahi tahá 'i he ngāue kotoa 'a e timí ke malu'i au mo paasi mai e pulú kiate au. 'Oku ou heka he uma 'o e tamaiki tangata lalahi 'o e 'Apiakó. 'Oku nau hiki au 'i honau umá 'o laka takai he holó ka 'oku ou

ongo'i hoha'a mo mā” (*One Silent Sleepless Night* [1975], 57).

Ko e timi pasiketipolo 'a e 'Apiako Silá 'i he 1912–13. Ko Sipenisā W. Kimipolo 'oku 'i he to'omata'u mama'o atú.

NA'Á NE AKO KE FAKAHOKO TOTONU E 'Ū ME'Á

Na'e fakamatala'i lahi ange 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i ha ngaahi ta'u kimui, 'a hono ngaahi fatongia 'i he'ene kei tupu haké:

“Ko e fale ē 'oku tuku ai e nofo'a 'o e fanga hōsī. 'Oku tokanga'i lelei 'e he Tangata'eiki e ngaahi nofo'a 'o e fanga hōsī. Kuo pau ke tautau ma'u pē kinautilu 'i he taimi 'oku 'ikai ke faka'onga'i ai. Kuo pau ke ma'a

Ko e talavou ko Sipenisā W. Kimipoló

mo molemole e ngaahi kolá, pea fe'unga tonu e 'ū pití, pea 'oku lahi lelei e kongā tupenu 'oku 'ufi'ufi 'aki e mata 'o e hōsī. Kuo pau ke toutou fufulu e nofo'ā 'aki 'a e koa ko e Ivory pea fakalolo, pea ne u ako mo e lēsoni mahu'inga 'e taha: kuo pau ke 'oua na'a fakamōmoa, fakafefeka mo 'ai ke manusinusi e ngaahi nāunau 'oku ngaohi mei he letá.

“Ko e fale ē ki he salioté. Kuo pau ke tuku fale'i ma'u pē 'a e saliole lahi mo e ki'i saliole si'isii mei he afa'a mo e la'aa, pea kuo pau ke ngaohi ke ma'a. Ne u ako ke fufulu mo fakangako e ngaahi salioté. 'Oku fa'o ha kapa ngako ki he 'akiselá mo e kongā tupenu ke 'ai ai e ngakó 'i ha ki'i kato he tafa'aki to'omata'u 'o e falé. Ne u hiki e tafa'aki 'e taha 'o e salioté 'o lango'i ia, to'o e fo'i va'é, 'o tokanga ki hono fakangako e fo'i 'akiselá, fe-tongi e natí, pea toe sikalu'i ke ma'u. Kuo pau ke fai mo e me'a tatau ki he fanga ki'i saliole ki he fāmá 'i he lahi

taha 'e malavá. Kuo pau pē ke toe vali foki kinautolu. Ne u ako kei si'isi'i 'a e founa hono fakatau mai mo hu'i e valí 'o vali e sinó mo e ngaahi fo'i va'é mo e toenga e salioté. Kuo pau ke tonu 'aupito e fanga ki'i laine manifi ko ia he fakatapá. Kuo pau ke vali hinehina kotoa e 'aá pea vali lanu mata e ngaahi kongá ko ia 'oku fakakaka ai e 'akaú. Na'e fie ma'u foki ke vali mo e fale lahi, pea ne u kaka he tu'unga mā'olungá pea vali mo e tuliki 'o e 'ató pea fai mo hono fakatapá. Na'e fai 'e he Tangata'eikí hono kongá lahi he kamata' pea faifai pea ne tuku mai ke u fai e ngāué 'o a'u ki he tu'unga ne hoko ia ko 'eku ngāue tu'uma'u. Kuo pau ke vali tau-fetongi kotoa 'a e— feleokó mo e fale 'oku tauhi ai e fua 'o e ngoué mo e ki'i fale ki he nofo'a e fanga hōsī. Na'e toe vali foki mo e 'ai'anga kai 'o e manú" (*One Silent Sleepless Night*, 20).

KO HA FAIFEKAU MATEAKI MO MO'UI LĪ'OA

"Na'e ma'u e Sipenisā 'ene tohi mei he Puha B 'i Sōleki Sití, ... lolotonga 'ene tatau hu'akau 'i Mē 1914, 'o uui'i ia ke ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Suisalani Siamané. Na'e fakamo'oni 'i he tohi 'a Siosefa F. Sāmita, ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, pea fakahā mai te ne mavahe 'i 'Okatopa. Ko ha me'a fakafiefia mo faka'ofofa ke ngāue 'i 'Iulope. 'E lava ke ma'u 'e Sipenisā ha faingamālie lelei ke ako ki he lea fakafonua 'a Siamané 'a ia ko ha fonua na'á ne ako ki ai 'i he 'Apiakó.

Na'e ui ia ko ha faifekau ki he Misiona Senitulolo Siteití 'i he 1915.

"Ka na'e mafuli vave e tūkunga 'o 'Iulopé 'i Siulai. Na'e fakapoongi 'e ha tokotaha ako mei Sēpiá 'a e Tiuke Pule mo e 'ea ki he taloni 'o 'Aositulia-Hungalí ko Felenisisi Fetineni. Na'e talatau 'a 'Aositulia-Hungali 'i he 'aho 28 'o Siulai ki Sēpiá. Na'e vave e mafola 'a e taú ki Siamane, Lūsia, Falanisē, Pelisiume mo Pilitānia.

"Na'e fetongi e feitu'u ke ngāue fakafaifekau ki ai 'a Sipenisā ki he Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Lotolotó 'a ia na'e tu'u honau 'ulu'i 'ōfisi 'i Tau'atāina 'i Misuli, koe'uhí ko e tau 'i 'Iulopé.

Na'á ne ongo'i loto-mamahi. Ka na'á ne loto lelei pē ki he liliú; he ko e feitu'u 'eni ne ngāue fakafaifekau ai 'ene tangata'eikí mo 'ene

fa'ē fika uá mo hono tokoua ko Kōtoní. Na'e fakakaukau mo ki'i manavasi'i 'a Sipenisā ko ha faifekau fo'ou ne toki fakanofó, ki he ngaahi liliu 'oku fakatatali mai ki he'ene mo'uí, na'á ne fie 'ilo ki ai mo toe fiefia pē foki, 'i he taimi ne kolosi atu ai 'a e lēlué 'i he toafa 'o 'Alesona mo Kalefōniá ki Nevata mo 'Iutaá.

"Na'e fakatau 'e Sipenisā 'ene hoosi taukei lanu 'uli-uli kei si'i ki he \$175 pea 'e fe'unga e pa'anga ko iá ke ne tauhi ia 'i ha māhina 'e ono, koe'uhí he ko e kau faifekau pē pe ko honau fāmilí te nau totongi 'enau fakamole 'i he ngāue fakafaifekau. Na'á ne tākaki atu ki ai mo hono vāhenga mei he fale tatau hu'akaú. Ko e toenga leva e pa'angá ne fakakakato mai 'e he'ene tangata'eikí. Ko e ngaahi pa'anga ko 'eni na'e 'ikai fakataumu'a ia ki ha mo'ui fakavalevale" (Edward L. Kimball and Andrew E. Kimball Jr., *Spencer W. Kimball* [1977], 72–73).

Na'e fehanganagai 'a 'Eletā Kimipolo mo e mamahí mo e loto fo'i lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau. Na'á ne ma'u ha tohi mei he'ene tangata'eikí 'i Mē 1915 'o fakahā mai kuo pekia hono tuofefine ta'u uofulu mā taha ko Luté. Na'e tokolahi ha kakai ne 'ikai ke nau tali 'ene pōpoakí pea na'e fu'u lahi e ngaahi fatongia na'á ne fuá. Ka na'e hokohoko atu pē 'ene ngāue faivelengá.

Hili ha māhina e hongofulu mā fā 'o 'ene 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau, na'e fakanofa ia ko ha palesiteni fakakonifelenisi 'i he 'ēlia Seni Luí. Ko ha ngāue 'eni ne fu'u lahi kiate ia. Na'á ne ta'u si'i ange ia he meimei kotoa e kau faifekau 'e toko tolungofulu mā nima na'á ne tokanga'í. Na'e hanga 'e he'ene ngāue mālohí mo e falala ki he 'Eikí 'o 'ai ke ne lavame'a.

Na'e hoko e 'a'ahi uuii mo e ngaahi malanga he halá ko e kongá ia 'o e ngāue fakafaifekau, pea na'e pota 'aupito 'a 'Eletā Kimipolo he founa uuii he ngaahi 'apí. "Na'á ne talanoa'i ki he kau faifekau 'i ha ngaahi ta'u kimui 'o kau ki he anga hono ngāue 'aki ha founa fakapoto ke fetu'utaki mo e kau fiefanongó. Lolotonga ha'ane 'a'ahi uuii 'i Seni Lui na'á ne fakatokanga'i atu ha piano he ki'i ava hake 'a e matapaá, pea ne 'teu e fefiné ia ke ne tāpuni'i e matapaá mo e pehē atu 'a Sipenisā, 'Piano faka'ofofa 'a'áú.'

Na'e ki'i tu'u si'i e fefiné mo pehē ange, " 'Na'á ma toki fakatau ni mai pē.'

Ko 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo (to'o-hema) mo hono hoa ko 'Eletā L. M. Hökesi 'i Sune 1915; ko e kau faifekau 'i Misuli

“Ko e piano 'a e kautaha Kimipoló, 'ikai ko ia? Ko hoku hingoá foki ia. Te u lava ke tā ai ha fo'i hiva te ke fie fanongo ki ai.’

“Na'e 'ohovale e fefiné 'o ne pehē ange, 'Sai 'au-pito, hū mai.’

“Na'e tangutu 'a Sipenisā 'o tā mo hiva'i e, 'E Tamai 'i Hēvaní Ē.’

“Fakatatau mo e 'ilo 'a Sipenisāá, na'e 'ikai pē ke kau e fefiné ia ki he Siasí, ka na'e 'ikai koe'uhí he na'e 'ikai te ne fai ha feinga” (Kimball and Kimball, *Spencer W. Kimball*, 79–80).

Na'e sa'i'a 'a 'Eletā Kimipolo 'i he ngaahi malanga he halá. “Ko e feitu'u lelei ki he'ena malangá 'a e tuliki 'o e Hala Fika Uanoá mo e Hala Felengikilini. Na'e 'ikai pē ke teitei fehu'ia 'e 'Eletā Kimipolo ia 'a e mahu'inga 'o e fa'ahinga fakataha'anga pehení. Na'á ne ma'u ai ha ongo fakafiefia mo'oni 'oku 'ikai tatau ia mo ha toe founa malanga. Na'a nau toe ma'u ai mo ha ngaahi taimi fakangalongata'a, 'i he 'osi ha fakataha pehē, 'oku 'ikai pē ha taha ia ai tukukehe pē 'a e kau faifekaú, pea na'e lea e 'eletā na'á ne tataki e fakatahá 'i he loto mālu-ia 'o pehē, 'Kapau te mou tokanga kotoa mai, te tau tuku leva,' pe ko e tuku pē e lea 'a 'Eletā Kimipoló 'oku te'eki ke vaeua 'i he taimi ko iá ko hono hoa pē 'e toko tolú e kakai na'á ne sio ki a'i” (Francis M. Gibbons, *Spencer W. Kimball: Resolute Disciple, Prophet of God* [1995], 51).

NA'Á NE MA'U HA HOA TOKONI FAKA'OFO'OFA

Ko Kamila 'Aealingi

Na'e foki 'a Sipenisā W. Kimipolo ki 'api mei he'ene ngāue fakafaipekaú 'i Sānuali 1917. Na'á ne lipooti ene ngāue fakafaipekaú 'i ha konifelenisi fakasiteiki 'i 'Aokosi pē 'o e ta'u ko iá. Na'e 'i he konifelenisi fakasiteiki ko iá 'a Kamila 'Aealingi, ko ha finemui na'e fakafe'iloaki taimi nounou pē kia Sipenisā kimu'a pea 'alu 'o ngāue fakafaipekaú. Na'á na fe'iloaki 'i ha tau-

'anga pasi hili ha 'aho 'e fā mei ai. Na'e toe fakafe'iloaki 'e Sipenisā ia pea kamata 'ena fuofua pōtalanoá 'i he'ena tangutu fakataha he pasí. Na'á ne 'eke ange he lolo-tonga 'ena talanoá pe 'e lava 'o 'eva atu kia Kamila 'i honau 'apí. Na'á ne tali lelei 'a e fakaafé.

“Na'e 'ikai foki te ne 'amanaki 'e 'alu ange ta'e tomu'a fakahaa'i ange. Hili ha taimi nounou mei he'ena heka pasí na'á ne a'u ange 'i ha efiafi 'e taha ki hono 'apí

'oku kei tui mai 'e Kamila ha fu'u kofu lōloa, fakamingi-mingi e 'ulú, ko e teuteu ke ne 'alu 'o hulohula mo hono kaume'a mo ha ngaahi kaungāme'a kehe. Na'e 'ikai 'ilo 'e Kamila pe ko e hā e me'a ke faí. Na'á ne tangutu mo Misa Kimipolo 'i he falefakatoroló 'o pōtalanoa, mo fakakaukau 'e vave pē ha 'osi 'ene 'a'ahi angé kae foki, ka na'e mahino he 'ikai te ne foki vave.

Na'e pehē 'e Kamila kimui, “Na'e 'i ai ha'aku palopalema.' Neongo na'á ne loto ke tali lelei 'a Sipenisā, ka na'e 'osi 'i ai hano kaume'a, ka na'e 'ikai ke ne tala kia Sipenisā. Na'á ne tala kia Sipenisā 'oku 'i ai ha ni'ihi 'e omi ke nau ō ki ha hulohula. Te ke fie 'alu ki ai? Na'e fiefia 'a Sipenisā he faingamālie faka'ofofa 'okú ne ma'ú, 'o talaange 'io, pea kole 'e Kamila kia 'Alavini mo e ni'ihi kehe na'e omi he kaá pe 'e lava ke ha'u mo ha kaungāme'a 'e taha. Na'á na heka ki he kaá pea fakae'a 'e 'ita 'a 'Alavini 'i he fu'u oma e lele 'a e kaá. Na'e pehē 'e Kamila, na'á ne faka'uli, 'o hangē 'oku tuli ia 'e ha tēvoló.' Ko e taimi ko ia ne a'u ai e kaá ki he fale hulohula 'i Leitoni, ko e 'osi ai pē ia e kaume'a 'a 'Alavini mo Kamilá. Na'e 'ikai pē ke ne toe hulohula mo ia 'i ha ta'u 'e hongofulu mā nima. Na'e pehē 'e Kamila, 'Ne u fai ha fo'i kākā na'e 'ikai ke sai,'” (Kimball and Kimball, *Spencer W. Kimball*, 84; vakai foki, Gibbons, *Spencer W. Kimball*, 63–64).

Na'e tupulaki 'ena faikaume'a, pea 'i he 'aho 16 'o Nōvemá 1917 ne mali ai 'a Sipenisā mo Kamila. Ko ha lea fakalāngilangi 'eni na'e fai ma'a Kamila kimui:

“'Oku fakafalala e lavame'a 'a ha tangata mei hono uaifi! Na'e ma'u 'e 'Eletā Kimipolo ha hoa ngāue faka'ofofa mo'oni na'e tu'uma'u, kātaki, lahi

Ko Sipenisā mo Kamila Kimipolo 'i Fēpueli 1918

'ene mahinó mo e fakalotolahi. Na'e tokoni 'ene ako mo faiako 'i he lēsoni tauhi'api (home economics) ke ne fafanga mo fakavala'i e fāmilí, neongo na'e fa'a si'isi'i pē e pa'angá. Ko Kamilá ko e 'ofefine ia 'o 'Etuatē Kalisitiane 'Aealingi mo Kalolaine Lomení. Na'a nau hiki mai mei Mekisikou ki 'Alesona 'i he 1912 koe'uhí ko e liukava 'i Mekisikou. Na'á ne fe'iloaki mo Sipenisā 'i he 1917 lolo-tonga 'ene faiako 'i he 'Apiako Silá 'i Fetisā, pea na'e 'ikai ke fu'u fuoloa 'ena fai kaume'a peá na mali. 'Oku taku 'o pehē, 'ko e ngaahi matala'i'akau ko ia na'e 'ave 'o tō 'i ha feitu'u kehé ko e faka'ofofa tahá ia' pea na'e pehē pē 'a Kamila; ko e ki'i ta'ahine kano'i mata lanu pulū, 'ulu keló mo hingoa faka-Sipeiní, na'e hiki mei Mekisikou, na'e tupulaki ia ko ha fefine na'e poto, ako'i lelei, mo tu'ukimu'a 'i hono mala'é” (Udall, *Improvement Era*, Oct. 1943, 591).

NA'E TEUTEU'I IA 'E HE NGA'HI FAINGAMĀLIE FAKATAKIMU'Á KI HONO LAKANGA FAKAE'APOSETOLO

Ko Sipiēnīsā W. Kimipolo 'i he 1933

Na'e uiu'i 'a Sipiēnīsā W. Kimipolo ko ha kalake fakasiteiki 'o e Siteiki Seni Siosefa 'i Safooti 'i 'Alesoná 'i hono ta'u uofulu mā tolú, hili ha ta'u 'e taha mei he 'osi 'ene ngāue fakafaipekaú. Na'e toe hikinima'i ia ko ha tokoni 'i he kau palesiteni fakasiteiki hili ha ta'u 'e ono mei ai 'i he 1924. Na'e 'i ai ha ngaahi taimi na'á ne fua lōua e ongo fatongia. Na'e ui ia ko e palesiteni fakasiteiki 'o e Siteiki fo'ou 'o Mauni Kuleihemí, 'i he taimi

na'e vaeua ai e siteiki 'i he 1938. Na'e fakanofa ia 'i he 'aho 7 'o 'Okatopa 1943 ko ha 'Aposetolo pea hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, hili ha ta'u 'e nima mo e kongaki-mui ai pea ko e laka hake ia he kuata senituli 'ene 'i he tu'unga fakatakimu'a he siteiki.

“Na'e ma'u 'e [Eletā] Kimipolo ha ngaahi 'ulungāanga lelei lahi na'á ne fe'unga ai ki he tu'unga fakatakimu'a he Siasí pea faingata'a ke tuhu'i atu ha 'ulungāanga pau ne makatu'unga mei ai 'ene lavame'á. Ko hono ongo 'ulungāanga tu'ukimu'á ko e, 'uluakí, ko 'ene 'ofa he kakaí, ko ha 'ofa na'e fetongi 'aki e 'ofa; na'e ongo ki he kakaí 'ene ngaahi akonakí; na'e falala e ni'ihí kehé ki ai 'i he'enua fengāue'aki mo iá; na'e falala kotoa e tokotaha faama ne tu'umālié pe tokotaha ngāue totongi koví, 'a e uaifi tauhi 'apí pe tamasi'i mo e ta'hine kei talavou ki he'ene angatonú; pea ko hono uá, ko e tukutaha 'ene tokangá ki he ngaahi ngāue ke faí. ... Na'e mo'ui e 'aposetolo fo'ou 'i ha founa ne hangē 'okú ne 'i he 'ao 'o e 'Otuá he taimi kotoa pē, pea neongo 'ene femo'uekiná ka na'e te'eki pē ke 'i ai ha taimi ia 'e ngalo ai hono tupu'angá” (Udall, *Improvement Era*, Oct. 1943, 639).

Lue mo ha sū sinou 'i 'Alesona; kaka he Mo'unga Kuleihemí 'i he 1938

Ko Sipiēnīsā W. Kimipolo, ko e kōvana fakavahefonua 'o e Lōtali Fakavaha'apule'angá 'i he 1936

Na'e ngāue fakapangikē, malu'i mo'ui, mo fakatau kekele lelei foki 'a Sipiēnīsā W. Kimipolo he ta'u 'e uofulu mā nima. Na'á ne tokoni ke fokotu'u 'a e Kautaha Fakamafolalea Silá mo e Kautaha Fakatafe'anga Vai he Tele'a Silá pea ngāue he ngaahi tu'unga fakatakimu'a mahu'inga 'i he ngaahi ngāue'angá ni. Na'á ne hoko ko ha kōvana fakavahefonua 'o e Lōtali Fakavaha'apule-

'angá, palesiteni 'i he Kalapu Lōtali Safooti 'i 'Alesoná, ko ha mēmipa 'o e Poate Talāsiti 'o e Kolisi Sila Lotolotó, mēmipa 'o e Poate Vāhenga Mālōlō 'o e Kau Faiako 'Alesoná, tokoni palesiteni 'i he Fakataha Alēlea 'a e Sikauti Tangata Luseveló, sea he USO fakalotofonua (United Services Organization), sea he kautaha ki he Pa'anga Fakatahataha he Taú 'i he Vāhenga Kaunitií, pea hoko ko e tokotaha ke ne tataki e ngaahi ngāue lahi faka-Siasí mo fakapule'anga. Na'e fu'u lahi hono fie ma'u iá koe'uhi ko 'ene poto he tā pianó mo e hivá. Na'e ta'u lahi 'ene hoko ko ha mēmipa 'o e kau kuateti 'iloa na'e ui ko e Conquistadores.

Ko Sipiēnīsā Kimipolo 'i he'ene hoko ko ha palesiteni fakasiteiki 'i he 1942 ('i lotomālie he 'otu mu'á)

NA'Á NE LOTO FAKATŌKILALO 'I HONO UIU'I

Na'e lea 'a 'Eletā Sipiēnīsā W. Kimipolo ki he kāingalotú 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 1943, ko e 'aho ia na'e hikinima'i ai ia ko ha 'Aposetoló, 'o manatu ki hono fokotu'u ia kimu'a ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku ou tui na’e fu’u angalelei e kau takí kiате au ‘i hono fakahā hoku fatongia koe’uhí ke u lava ‘o fai e ngaahi liliu ‘oku fie ma’u ki he’eku ngaahi me’a fakapisi-nisi, ka ‘oku ou tui na’e ue’i lahi fakalaumālie ange kinautolu ke tuku mai ha taimi lōloa ‘o e fakama’a ‘oku ou fie ma’ú, he ne u fa’a fakakaukau mo lotu mo ‘aukai mo lotu lahi ‘i he ngaahi ‘aho mo e uike lahi. Na’e lahi ha ngaahi fakakaukau fakafepaki ne feta’omi mai ki hoku ‘atamaí—ko ha ngaahi le’o ‘oku pehē mai: ‘He ‘ikai te ke lava ‘o fai e ngāue. ‘Oku ‘ikai te ke taau. ‘Oku ‘ikai te ke malava ke fai ia’—pea faifai ne a’u mai e fakakaukau fakalotolahi: ‘Kuo pau ke ke fai e ngāue na’e vahe atú—kuo pau ke ke ‘ai ke malava, taau mo fe’unga.’ Pea na’e hokohoko atu e fe’auhí.

Ko ha tā fakafāmili

“‘Oku ou manatu’i ‘eku lau e fefa’uhi ‘a Sēkope he poó kotoa, ‘o a’u ki he mafoa ‘a e atá,’ ke ma’u ha tāpuaki; pea ‘oku ou loto pē ke talaatu ne u a’usia ha me’a pehē ‘i ha pō ‘e valungofulu mā nima, ‘o fefa’uhi ke ma’u ha tāpuaki. Na’e tu’o valungofulu mā nima e mafoa hake ‘a e atá ‘oku ou tū’ulutui ‘o lotu ki he ‘Eikí ke tokoni mo fakamālohia pea ‘ai ke u fe’unga mo e fatongia mafatukituki ko ‘eni kuo foaki mai ma’akú’ (‘i he Conference Report, Oct. 1943, 15–16).

NA’Á NE ‘OFA LAHI KI HE FĀNAU ‘A LĪHAÍ

Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo ‘o pehē:

“‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e fē ‘a e taimi na’e kamata ai ‘eku ‘ofa ‘i he fānau ‘a Līhai. Mahalo pē ne ma’u ia ‘i hono fā’ele’i mai aú, koe’uhí ‘i he ngaahi ta’u kimu’a mo e hili hono fā’ele’i aú, ko e ngaahi ta’u ia ne fakamoleki ‘e he’eku tangata’eikí ‘o ngāue fakafaifekau ‘i he kau ‘Initiá ‘i he vahefonua ‘o e kau ‘Initiá. Ko ia na’e palesiteni fakamisioná. Mahalo pē na’e ma’u e ‘ofa ko iá ‘i he ngaahi fuofua ta’u ‘eku tupu haké, ‘i he taimi na’e fa’a hiva’i ai ‘e he’eku tangata’eikí kiате kimautilu e fānau e

ngaahi hiva faka-‘Initia pea faka’ali’ali kiате kimautilu e ngaahi suvenia mei he fakatātā ‘o hono ngaahi kaungā-me’a ‘Initiá. Mahalo pē na’e ma’u mei hoku tāpuaki fakapēteliaké ‘a ia na’e ‘omi kiате au ‘e he Pēteliaké ko Samuela Kalālisí, ‘i hoku ta’u hiva. ‘Oku pehē ‘e he laine ‘e taha ‘o e tāpuaki:

Special Collections Dept., J. Willard Marriott Library, Universiti ‘o ‘ulā

“Tokanga’i e fānau ‘a Līhai.” ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo, Palesiteni Siasoi ‘Alipate Sāmita, ‘Eletā ‘Anitoni W. ‘Aivini (tu’u), pea ko e fe’iloaki ‘a ‘Eletā Mātiu Kauli mo ha kulupu ‘o e kakai ‘Amelika Totonú hili pē hono ui e kau ‘Aposetolo ‘e toko tolú ke ngāue ‘i he Church Indian Affairs Committee (Kōmiti ‘a e Siasi ki he Ngaahi Me’a ‘a e Kau ‘Initiá).

“‘Te ke malanga ‘aki e ongoongolelei ki he kakai tokolahi, kae tautautefito ki he kau Leimaná, he ‘e tāpuekina koe ‘e he ‘Eikí ‘aki e me’afuaki ‘o e lea mo e mālohi ke fakahaa’i Ia ‘i he kakai ko iá, ‘a e ongoongolelei ‘i he’ene mahinongofua tahá. Te ke fokotu’utu’u lelei kinautolu pea mateuteu ke hoko ko ha malu’anga “‘o takatakai’i e kakai ni.” ...

“... ‘Oku ‘i ai ha meimei vaeua miliona ‘o e fānau ‘a Līhai ‘i he ngaahi ‘otumotu ‘o e tahí, pea ko e meimei toko onongofulu miliona ‘o kinautolu ‘i Noate mo Saute ‘Amelika, pea ko e meimei vahe tolu ‘e taha ‘o kinautolu ko e toto’i ‘Initia totonu, pea meimei fio he vahe tolu ‘e ua, ka ‘oku nau ma’u e toto ‘o Sēkopé ‘i honau sinó.

“Na’e pehē ‘e ha taha:

“‘Kapau te u malava ke tohi ‘i ha founa ‘e lava ke tangi ai e kakai te u lava ke fa’u ha tohi ‘o fakahingoa “‘Ko e kau ‘Initiá,” pea te u lava ke ‘ai e māmaní ke tangi.’

Ko ‘Eletā Kimipolo mo ‘Eiki Teni Siasoi

“‘Oku ou ‘amanaki te u lava ‘o tokoni ke ‘ai e māmaní kotoa ke tangi ma‘á e fānau ‘a Lihái. ‘E lava nai ha taha ke mapukepuke hono lo‘imatá ‘i he‘ene fakakaukau atu ki he tō ‘a e fu‘u kakai ni ‘o ‘ohifo mei he tu‘unga mā‘olunga mo lavame‘á ki he faka‘ofá mo e ‘ikai poto he laukongá mo e tohí: mei he ngaahi tu‘i mo e kau ‘emipola, ki he pōpulá mo ngāue ki ha nī‘ihi kehe; mei he kakai ne nau ma‘u e kelekele lahi ‘o ha fu‘u konitinēniti, ki he kakai masiva mo pōpula ‘i he malumalu ‘o e pule‘angá—mei he ngaahi foha ‘o e ‘Otuá ne nau ‘ilo‘i e ‘Otuá, ki he kakai kaivao mo hehengi, mo tui fakatēvolo, pea mei he kau langa ‘o e ngaahi tempalé ki ha kakai kuo nofo ‘i he fanga ki‘i fale kelekele. ...

“Na‘á ku faka‘amu ne ke ‘alu mo au ki he ngaahi nofo‘anga ‘o e kau ‘Initiá kae tautautefito ki he Fonua ‘o e kau Navahó ‘o sio ai he masivá, fie ma‘ú, mo e līe-kiná, mo ‘ilo‘i ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘eni ‘o e ‘Otuá; ko honau tu‘unga fakamamahí ‘oku ‘ikai ko e ola pē ‘o ‘enau ngaahi tau mo e fai angahala mo e ta‘e tui ‘Otuá ‘i he ngaahi senituli lahi, ka ‘oku tau kaunga pē ki ai, na‘a tau ikuna‘i kinautolu, ‘o tuku kinautolu ‘i he ngaahi nofo‘anga ‘oku si‘isi‘i ai e ngaahi ma‘u‘anga tokoní mo e nāunaú, ke nau fiekaia mo mate mei he ‘ikai ha me‘atokoní mo e ngaahi tūkunga ‘oku ta‘etau mo e mo‘uí, lolotonga ia ‘oku tau fiefia mo tu‘umālie he ngaahi koloa ne tau to‘o meiate kinautolú. ‘E hoku kakai, fakakaukau ki he ngaahi me‘á ni pea tangi ma‘á e kau ‘Initiá, pea ‘aki ho lo‘imatá, lotua; mo ngāue [ma‘anautolu]. ‘E toki fou mai pē ‘iate kitautolu, ko e ‘ngaahi tamai mo e ngaahi fa‘ē tauhi,’ ‘a ‘enau lava ‘o ma‘u e fiefiá ‘i hano fakahoko e ngaahi palōmesi lahi na‘e fai kiate kinautolú. Kapau te tau fai hotau fatongia kiate kinautolú, ‘e tu‘u hake e kau ‘Initiá mo e ngaahi foha kehe ‘o Lihái ‘i he ivi mo e mālohi lahi. ‘E manatu‘i ‘e he ‘Eiki ‘Ene fuakava mo kinautolú; ‘e fokotu‘u Hono Siasí ‘iate kinautolu; ‘e lava ke nau ma‘u e Tohi Tapú mo e ngaahi folofola kehé; te nau hū ki he ngaahi tempale topu-tapú ke ma‘u honau ‘enitaumení mo fai e ngāue fakafongá; te nau ma‘u ai ha ‘ilo ki he‘enau ngaahi kuí mo ha ‘ilo haohaoa ki honau Huhu‘i ko Sisū Kalaisí; te nau tu‘umālie ‘i he fonuá pea ‘i he‘etau tokoní te nau langa hake ha kolo mā‘oní‘oni, ‘io ‘a Selusalema Fo‘ou, ki honau ‘Otuá” (‘i he Conference Report, Apr. 1947, 144–45, 151–52).

Ko ‘Eletā Kimipolo ‘i he feitu‘u Fakatonga Hihifó

KO E ‘APOSETOLÓ KO HA FAKAMO‘ONI MAKEHE ‘O KALAI SI

“Na‘e hokohoko e mahaki mafu ‘a [‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo] hili hono ui ia ki he Toko Hongofulu Mā Uá. Na‘e fekau ‘e he kau toketaá kuo pau ke ne mālōlō. Na‘á ne loto ke ‘alu ki he kau ‘Initia na‘e ‘ofa aí. Na‘e ‘ave ia ‘e Misa Koloteni R. Pukanani ki ha kemi na‘e ‘i ai ‘a Misa mo Sisitā Polata, ‘i he mo‘unga ‘oku ‘i ai e ‘ulu painí ‘i ‘Alesona, peá ne nofo ai kae ‘oua ke sai lelei hono mafú pea foki mai mo hono mālohí.

“Na‘á ne pulia mei he kemí ‘i ha pongipongi ‘e taha. Na‘e kamata ke kumi ia ‘e Misa Polata mo ha ngaahi kaungāme‘a ‘Initia kehe, ‘i he taimi na‘e ‘ikai ke ne foki mai ai ki he ma‘u me‘atokoní pongipongí. Na‘a nau ‘ilo ia ‘i ha feitu‘u mama‘o mei he kemí, ‘okú ne tangutu ‘i lalo ‘i ha fu‘u paini lahi pea fakaava mo ‘ene Tohi Tapú ki he vahe faka‘osi e Ongoongolelei ‘o Sioné. Na‘á ne lea mai ko e tali ki he‘enau mata‘i hoha‘á ‘o pehē, ‘Na‘e uiu‘i au ‘i he ‘ahó ni he ta‘u ‘e ono kuo hili ko ha ‘Aposetolo ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. Ne u loto ke u feohi mo Ia he ‘ahó ni ‘a ia ko ‘Ene fakamo‘oní au.’

“Na‘e toe hoko e palopalema ki hono mafú, ka na‘e ‘ikai fuoloa kuo hoko atu ‘ene ngāué” (Packer, *Ensign*, Mar. 1974, 4).

NA‘E KANISĀ HONO KIÁ MO IA ‘OKÚ NE FAKATUPU E ONGO HONO LE‘Ó (VOCAL CORDS)

Ko ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo he 1950

Ko ‘Eletā mo Sisitā Kimipolo hili ha taimi nounou mei hono ui ki he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Na‘e sivi ‘a ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo ‘i he 1957 ‘o ‘ilo‘i ‘oku kanisā hono kiá, hili ha ngaahi ta‘u lahi mo e palopalema he fāfā hono le‘ó. Na‘e pehē ‘e he kau toketaá ‘e mole hono le‘ó, ko e me‘a mahu‘inga taha ia he‘ene mo‘uí mo e ngāue fakaposepoló. Na‘e tohi ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka:

“Mahalo pē ko e faingata‘a lahi taha ‘eni kiate iá.

“Na’á ne ‘alu ki he feitu’u fakahahake ‘o e ‘Tunaiteti Siteiti ke fai ha tafa. Na’e ‘i ai mo ‘Eletā Hāloti B. Li. ‘I he’ene teuteu ki he tafā na’á ne ongo’i faingata’a’ia ‘i he fakakaukau atu ki he ngaahi me’a fakatu’utāmaki ‘e malava ke hokó, peá ne fakahā ki he ‘Eikí he ‘ikai lava ke mo’ui ta’e ‘i ai hano le’o, he ko hono le’ó ‘oku fai ‘aki e malangá pea ko ‘ene ngāué ke lea.

Na’e talaange ‘e ‘Eletā Li ki he toketā fai tafā, “ ‘Oku ‘ikai ko ha tangata noa’ia ‘eni te ke fai ki ai e tafā.’ Hili ha ngaahi tāpuaki mo hono lotuá, na’e fai ha tafa na’e ‘ikai ke angamaheni ki ai e toketaá.

“Na’e lōloa e vaha’ataimi ki he fakaakeaké mo e teuteu. Kuo mole atu e le’ó, ka kuo fetongi ‘aki ia ha le’o fo’ou. Ko ha le’o mokomoko, fakakolekole, molū, ko ha le’o ne toki ma’u, ko ha le’o ‘oku manakoa, ko ha le’o ‘oku ‘ofeina ‘e he Kāingalotu ‘o e Siasi.

“ ‘I he vaha’a taimi ko iá na’á ne kei lava pē ‘o fai ha ngāue. Lolotonga e ngaahi ‘initaviú na’á ne taife’i pē ngaahi tali ki he fehu’i mo fakamoleki pē hono taimi ‘i he ‘ōfisi.

“Ko e taimi ‘eni hono sivi’i. ‘E lava ‘o lea? ‘E lava ke malanga?

“Na’á ne foki ki hono ‘apí [ki ‘Alesona] ke fakahoko ai ‘ene fuofua leá. Na’á ne foki *ki he* tele’á.

Ko e taha kotoa pē ‘okú ne ‘ilo’i lelei iá te ne ‘ilo’i ‘oku ‘ikai *ko ha* tele’a pē, ka ko ia ‘a e tele’á. Na’á ne tu’u ‘i he tu’unga malangá ‘i ha konifelenisi ‘a e Siteiki Seni Siosefá mo hono kaungā ngāue ‘ofeina mei ‘Alesoná, ko ‘Eletā Telepeti L. Sitepili.

Na’á ne pehē, “ ‘Kuó u foki mai ki heni ke fakataha mo hoku kakaí. Ne u hoko ko e palesiteni fakasiteiki ‘i he tele’a ko ‘ení.’ Mahalo na’á ne fakakaukau kapau he ‘ikai ke ngāue hono le’ó, te ne ‘iate kinautolu pē na’a nau ‘ofa lahi taha aí pea ‘e mahino pē kiate kinautolu.

“Na’e ‘i ai ha ongo’i ‘ofa lahi heni. Na’e longo mate ‘a e fakataha’angá ‘i he momeniti ko ‘ení pea hoko atu ‘ene leá, ‘Kuo pau ke u talaatu e me’a na’e hoko kiate aú. Ne u mavahe atu ki he feitu’u faka-Hahaké, pea lolotonga ‘eku ‘i aí ne u tukulolo ai ki he kau toketa tafā. ...’ Hili iá, ne tatau ai pē pe ko e hā na’á ne lea’akí, ka kuo sai ‘aupito ‘a ‘Eletā Kimipolo ia!’ (*Ensign*, Mar. 1974, 4).

Na’á ne ‘i hono ngaahi kaungāme’á, ‘o tukuange atu hono le’o motu’á kae kamata ke ongona ha le’o fo’ou— ‘ikai toe lava ke hiva, ka ko ha le’o ‘ofa mo angamaheni ‘oku ongo mālohi ke fenāpasi mo e mālohi ‘ene pōpoaki.

NA’E TAFĀ HONO MAFÚ

Faitāā ‘i he angalelei ‘a Edward L. Kimball

Ko ‘Eletā Kimipolo, ‘i he hili pē ‘a e tafa ki hono mafú ‘i he 1972

Na’e toe tu’u faka-manamana mai e ngaahi vaivai ‘o e kakanó ke ta’ofi ‘a ‘Eletā Kimipolo mei hono fakahoko e ui’ui’i ne teuteu’i ia ki aí. Na’e toe ‘asi mai e palopalema ki hono mafú pea fie ma’u ke fai hano tafa ke fakahaofi ia. Na’e toe tuku tāpuaki ai pē ‘a Palesiteni Lī: ke mo’ui e tokotaha mahakí mo ha tatakí fakalangi ki he toketā fai tafā. Na’e fakahoko fakatou’osi e ongo tāpuakí. Na’e vave pē ‘ene mo’ui; kuo fakahaofi ha palōfita. Hili ha ta’u ‘e ua na’á ne hoko ko e Palesiteni ‘o e Siasi ‘o e ‘Eikí, pea na’e mo’ui lelei ‘aupito.

NA’Á NE FAKATOKANGA MAI KI HE ‘OFA HE KOLOA FAKAEMĀMANÍ

Ko ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo

Na’e ako’i mai ‘e ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo ‘a e fakakaukau ko ‘ení ki he koloá mo e tokotaha ‘oku ‘a’aná:

“ ‘I he ‘aho ‘e taha, na’e ‘ave au ‘e ha kaungāme’a ki he’ene fāmá. Na’á ne fakaava e matapā ‘o ha fu’u kā fo’ou, pea heka ki ai mo lea fakalaukau mai, “Oku fēfē ho’o vakai ki he’eku kā fo’ou?’ Na’á ma heka ‘o lele he kaá ki he

ngaahi feitu’u ‘utá ‘o a’u ki ha ‘api fo’ou mo faka’ofo’ofa hono ‘ātakaí, peá ne lea mai mo e loto ta’e hikisia mo’oni, ‘Ko hoku ‘apí ‘eni.’

“Na’á ne faka’uli atu ki ha feitu’u ne lauma’ui’ui ai e musie. Na’e tō hifo e la’á ‘i ha ‘otu mo’unga mama’o. Na’á ne vakavakai ki hono fu’u kekelele lahi. ...

“... Ne ma tafoki ‘o sio atu ki he mama’o. Na’á ne tuhu ki he fanga ki’i fale tuku’anga me’a ngāué, fale tuku’anga uité, mo e fu’u fale lahi he fāmá na’e ‘i he feitu’u fakahihifó. Na’á ne pōlepole ‘o tuhu mei he tafa’aki ‘e tahá ki he tafa’aki ‘e tahá mo pehē, ‘Mei he ngaahi ‘ulu ‘akaú, ki he anovai, ki he lilifá, pea ki he ngaahi fale lalahi he fāmá mo e me’a kotoa he vaha’a ko iá—ko e me’a kotoa ia ‘a’aku. Pea ko e ngaahi me’a ‘oku ‘asi fakapōpō’uli mai ‘i he musie ko ē—ko e fanga pulu kotoa ia ‘a’aku.’

“ ‘Oku lava e tangatá ke fakasi'isi'i e masivá 'aki hono fakangatangata e tokolahi 'o e fānaú mo e fakatōtamá. 'Oku fakasi'isi'i 'e he Ongongoleleí e masivá 'aki hano tufotufa lelei ange e koloa 'o e māmaní 'a ē 'oku folofola e 'Eikí 'oku mohu, pea 'oku lahi 'fe'unga mo hulu e 'ū me'á.' ' 'Oku 'ikai ke tatau ma'u pē e founga 'a e tangatá mo e 'Otuá.' ...

“Na'e 'ikai ke hā'ele mai e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí mo ha heletā, pe ngaahi kī 'o e fale fakapōpulá, pe mālohi fakaláó. Na'e 'ikai ke Ne hā'ele mai mo ha me'atau pe mahafu, ka ko e fono 'o e fakakolekolé. Lolotonga 'Ene malanga'i e angatonú, na'e tau e māmaní mo faiangahala pea mate 'i he'enua ngaahi ngāue koví. Ko e Ongongoleleí ma'á e *taba kotoa pē* ka 'oku toe 'omi foki ia ki he *tokotaba fakafō'ituituí*. 'E lava ke fakamo'ui 'a e māmani 'oku fu'u puputu'ú, kākā mo maté ka ko e me'a pē 'e fakamo'ui aí ko hono 'ai e Ongongoleleí ki he'etau mo'uí. Kuo pau ke liliu mo mapule'i e 'ulungāanga 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. ...

“Na'á ku 'i Lima 'i Pelū. Na'e ha'u e kau tangata tokolahi mei he ngaahi nusipepa lalahí kiate au 'i he 'api misioná. ... Pea 'i he 'osi kotoa hono hiki 'enua fakamatalá pea nau mavahe loto fiemālie, ka na'e kei nofo mai ha tokotaha kei talavou mo kei fo'ou he fai-ongongó ke fakafehu'ia au. Na'e nofo 'ene ngaahi fehu'i 'i he mali tokolahi, lau lanú, masivá mo e taú. Ne u feinga ke tali lelei mo faka'apa'apa'i 'ene ngaahi fehu'i fakafihí. ... Na'á ne 'eke manuki mai pe ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai lava ai 'e he Siasi 'Māmongá' 'o fakalele'i e nofo masiva 'o e māmaní. Pea ne u tafoki hake 'o talaange kiate ia e me'a ko 'eni:

“Tangata'eiki! Ko e hā 'eni 'okú ke 'eké? 'Okú ke 'ilo'i e feitu'u 'oku fanau'i mei ai e masivá, 'a e feitu'u 'oku 'i aí, 'a e feitu'u 'oku fakatupulaki aí? Kuó u 'osi takai 'i homou fonuá mei he matāfangá ki he mo'unga mā'olunga tahá. ... Kuó u mamata ki homou kakai 'oku nofo he mo'ungá 'oku mālō 'enua kei mo'ui he me'atokoni fakakuongamu'á pea nofo 'i he fanga ki'i fale palakū, mo fu'u si'isi'i e me'akái, pea 'ikai ha me'a ke nau fiefia ai. 'Oku ou sio 'i homou fu'u kolo lahi ki homou ngaahi fale mo e palasi lalahí, ka 'oku ou toe sio ki homou ngaahi 'api lahi 'oku ngaohi mei he pepá, mo e nge'esi kapá, mo e ngaahi puha mei he falekoloá pea mo e sino ngāvaivai 'o ho'omou kau 'Initia mei he loto fonuá mo e 'otu mo'ungá. Kuó u mamata ki homou ngaahi falelotú 'oku ngaohi hono ngaahi 'ōlitá 'aki e koula mo e siliva pea tangutu ho'omou kau kolekolé 'i honau ngaahi faliki momokó,

'o hiki ki 'olunga honau fanga ki'i nima tutué pea 'ai honau nimá 'o hangē ha ipú 'o kole kiate kinautolu 'oku nau sio ki aí pe omi ke fai ha lotú. Pea 'okú ke fehu'i mai *kiate au* 'o kau ki he masivá. Ne u fou mai he 'Otu Mo'unga 'Enitesí 'o tangi 'i hono kei fakamamah'i, masiva, fakakavenga'i mo ta'e tokanga'i 'o e kau 'Initiá. 'Oku fafa pē 'enua utá 'i honau tu'á, pea fafa 'enua ngaahi koloá ki he māketí, kae 'uma'á 'enua ngaahi fakataú. Pea 'i he'enua a'u mai ki homou ngaahi koló, 'oku ou sio ki hono lumoluma'i mo 'ikai toka'i mo 'ikai ke tali kinautolú. Ko e ta'u 'eni 'e fāngeau ho'omou nofó. Ko e senituli 'eni 'e fā mo e masiva mo li'ekina e kau 'Initiá. Kuo lahi e ngaahi to'u tangata kuo nau hoko pē ko ha kakai masiva mo li'ekina. 'Oku nau hangē pē ko e Fānaú 'o 'Isilelí, 'o fu'u pōpula 'aupito he ta'u 'e fāngeau. Koe'uhí ko 'enua masiva vivili 'oku tupu ai ha ngaahi to'u tangata lahi 'oku angaanga noa, tui tēvolo, fiekaia mo mahamahaki mo angakovi. Peá ke fakamatala mai *kiate au* e masivá, li'ekina, faingata'a'ia mo e 'i ai ha fie ma'ú.

“Ko e ta'u 'eni 'e fāngeau ho'omou nofó. Kuo fakalele'i nai e 'ulungāanga ma'á, kuo holo nai 'enua tui fakatēvoló, kuo fakatupulaki nai 'enua 'ilo ki honau tukufakaholó? Kuo hiki hake nai 'enua ngaahi tu'unga mo'uí? Kuo poupou'i nai 'enua ngaahi taumu'á? Kuo tupulaki nai e ngaahi me'a ne nau ngaohi? Kuo fakalahi nai 'enua tui? Ko e hā e me'a kuo mou fai ma'anautolú? 'Oku sai ange honau

Mo Palesiteni N. 'Eletoni Tena, ko ha tokoni 'i he Kau Palesiteni 'Uluakí

tu'unga he 'aho ní 'i he 'Otu Mo'unga 'Enitesí, 'i he taimi ko ia ne mou a'u mai ai he ta'u e fāngeau kuo hili?' ...

“Na'á ne to'o hake 'ene 'ū pepá mo e peni vahevahé.

“Ne u toe fakakaukau lelei ki ai:

“ 'Oku 'i ai foki mo ha kau 'Initia 'iate kimautolu—ko ha kau 'Initia ne ha'u mei he fanga ki'i fale kekele he toafá mo e mei mate he fiekaia—pea 'oku nau hoko pē ko ha to'u tangata tatau, vala lelei, ako lelei, 'alu 'o ngāue fakafai'ekau, ma'u honau ngaahi mata'itohi mo ma'u e ngaahi vāhenga lelei, ma'u mo e ngaahi fatongia mahu'inga 'i he koló mo e fonuá” (*The Gospel Solves Problems of the World* [Iea he faeasaiti 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí, 26 Sepitema 1971], 2–3, 7–8).

“‘E FAKAULUI ‘A FĒ ‘A E MĀMANÍ”

Ko Palesitēni Sipenisā W. Kimipolo mo hono uaiif ko Kamilá

Na'e vahe'i 'a Sipenisā W. Kimipolo ko e Palesitēni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he 'aho 7 'o Siulai 1972. Hili e mālōlō 'a Palesitēni Hāloti B. Lī 'i he 'aho 30 'o Tisema 1973, na'á ne hoko leva ko e Palesitēni 'o e Siasí, 'o ne ma'u ai e totonu ke faka'aonga'i e ngaahi kī kotoa 'o e pule'anga 'o Kalaisí 'i he māmānī.

Na'e lea mālohi 'a

Palesitēni Kimipolo 'i 'Epeleli 1974, ki he kau fakafofonga fakavahelahi 'o e Siasí 'o fakahaa'i 'ene tui mo'oni ko hotau ngaahi fatongia ki he ngāue fakafaifekau ke laka kimu'a mo e fekau 'a e 'Eikí ke " 'alu 'a kimoutolu 'o fakalotu'i 'a e ngaahi pule'anga kotoa pē" (Mātiu 28:19):

“Na'á ne 'uhinga nai ki he ngaahi pule'anga kotoa he taimi ko iá? ...

“Okú ke pehē nai na'á ne fakakau ai e ngaahi pule'anga kotoa pē 'e fokotu'u 'o a'u ki he taimi ko iá? Pea 'i he'ene fekau'i atu ke nau 'alu atú, 'okú ke pehē nai na'á ne fifili pe 'e lava ke fai ia? Na'á ne toe fakapapau'i mai kiate kitautolu. Na'á ne ma'u e mālohí. Na'á ne pehē, 'Kuo foaki mai kiate au 'a e mālohi kotoa pē 'i he langí mo e māmānī ... 'oku ou 'iate kimoutolu ma'u ai pē.' ...

“... Na'e mamata mai [e] kau palōfitá ki he ngaahi laumālie lahi mo e ngaahi me'a kotoa pē ne fakatupú. 'Oku hangē kiate au na'e filifili fakalelei 'e he 'Eikí 'Ene ngaahi fo'i leá 'i He'ene pehē 'pule'anga kotoa,' 'fonua kotoa,' ' 'o a'u ki he ngaahi ngata'anga 'o e māmānī,' 'lea kotoa,' 'kakai kotoa,' 'taha kotoa,' 'māmānī kotoa,' 'ngaahi fonua lahi.'

“ 'Oku mahino mo'oni e mahu'inga 'o e ngaahi leá ni!

“Na'e mahino 'a e 'ikai ke fakangatangata pē 'ene fanga sipí ki he lauiafe na'a nau 'alu holó mo feohi he 'aho takitaha. Ka ko ha fāmili fakamāmāni lahi! Ko ha fekau fakamāmāni lahi!

“ 'E hoku ngaahi tokoua, 'oku ou fifili pe 'oku tau fai kátoa koā e ngaahi me'a 'oku tau malava ke fakahokó. 'Oku tau fiemālie pē 'i he founga ke ako'i 'aki 'a māmāni kátoa? Ko e ta'u 'eni 'e 144 'etau malangá. 'Oku tau mateuteu ange ke lōloa ange 'etau laká? Ke toe fakalahi ange e me'a 'oku tau mamata ki aí?

“Manatu'i 'oku tau kau mo e 'Otuá. Ko Ia hotau takí. Na'á Ne fa'u ha ngaahi palani. Na'á Ne 'omi mo e fekau” (“ ‘When the World Will Be Converted,’ ” *Ensign*, Oct. 1974, 4–5).

Kuo pau ke tānaki 'a 'Isileli, ke 'omi e fānau 'a Lihai ke nau 'ilo e ongoongolelei, ke fakalahi e pule'anga 'o e 'Otuá pea fakatokanga ki he māmānī. 'Oku 'ikai fai ha ofo 'i he ui mai 'a e palōfitá kiate kitautolu ke toe lahi ange 'etau ngāué, fakalahi 'etau visoné. Na'e mamata mai 'a Palesitēni Kimipolo 'i he tuí ki hono olá.

Ko Hono Fakatapui 'o e Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haití 'i Selusalema 'i 'Isileli 'i he 1979

NA'Á NE KOLE KE 'OMAI HA KAU FAIFEKAU KUO MATEUTEU LELEI ANGÉ

Na'e pehē 'e Palesitēni Sipenisā W. Kimipolo 'oku totonu ke 'alu 'a e talavou kotoa pē 'oku taau mo malavá 'o ngāue fakafaifekau:

“ 'I he'eku kole ko 'eni ke toe tokolahi ange 'a e kau faifekau, 'oku 'ikai ko ha'aku kole ha kau faifekau 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau fakamo'oni pe 'oku 'ikai ke nau mo'ui tāú. Ko 'eku kole atú ke tau kamata vave ange pea ako'i lelei ange 'etau kau faifekau 'i he kolo mo e uooti kotoa pē 'i māmāni. Ko ha tukupā ia 'e taha—ke mahino ki he kau talavou ko ha faingamālie ma'ongongonga ia ke nau ō 'o ngāue fakafaifekau pea kuo pau ke nau mo'ui lelei fakatu'asino, faka'atamai, mo fakalaumālie, pea ' 'oku 'ikai malava 'e he 'Eikí ke 'afio ki he angahalá 'o momo'i faka'atu'i ia.'

“Ko 'eku kolé ha kau faifekau kuo [ako'i] lelei kiate kinautolu e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei pea kuo ako'i kinautolu 'i he fāmili mo e ngaahi houalotu 'a e Siasí, pea 'oku nau hū ki he ngāue fakafaifekau mo e loto holi lahi ki he ngāué. 'Oku ou kole atu ... ke tau toe ako'i lelei ange 'etau kau teuteu ngāue fakafaifekau, teuteu'i tōmu'a ange kinautolu, pea taimi lōloa ange, koe'uhí ke nau takitaha nofo hifo 'o hanganaki fiefia atu ki he'ene ngāue fakafaifekau. ...

“ ‘Oku fa’a toutou ‘eke mai ‘a e fehu’i ni: ‘Oku totonu nai ke ‘alu ‘a e talavou kotoa pē ‘o ngāue fakafai-fekau? Na’e ‘osi ‘omi ‘e he ‘Eikí ‘a e talí. Ko e talí ‘ ‘Io.’ ‘Oku totonu ke ‘alu ‘a e talavou kotoa pē ‘o ngāue fakafai-fekau. [Vakai, T&F 133:8; vakai foki, T&F 63:37.] ...

“Na’e ‘ikai ke ne fakangatangata ia.

Ko Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo

“Ko e talí ko e ‘ ‘io.’ ‘Oku totonu ke totongi ‘e he tangata kotoa pē ‘ene vahehongofulú. ‘Oku totonu ke tauhi ‘e he tangata kotoa pē ‘a e Sāpaté. ‘Oku totonu ke ‘alu ‘a e tangata kotoa pē ki he’ene ngaahi fakatahá. ‘Oku totonu ke mali ‘a e tangata kotoa pē ‘i he temipalé pea ako’i totonu ‘ene fānaú, pea fai mo e ngaahi ngāue lelei lahi. ‘Io ‘oku totonu ke ne fai ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ne fai ma’u pē ia.

“ ‘Oku mau ‘ilo’i neongo ‘oku totonu ke ‘alu e tangata kotoa, ka ‘oku ‘ikai ke mateuteu e tangata kotoa ke ako’i e ongoongoleléi ‘i he fonua mulí. ‘Oku fu’u tokolahi ha kau talavou ‘oku nau a’u ki he ta’u ngāue fakafai-fekau ‘oku te’eki ai ke nau mateuteu ke ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau, pea ‘oku ‘ikai totonu ke ‘ave kinautolu. Ka ‘oku totonu ke nau teuteu kotoa. ‘Oku ‘i ai pē ha ni’ihi tokosi’i ‘oku ‘ikai ke fe’unga fakatu’asino ke ngāue fakafai-fekau, ka na’e faingata’a’ia pē foki mo Paula. ‘Oku fu’u tokolahi ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fe’unga fakaeloto, fakae’atamai mo fakaeangama’a, koe’uhí he na’e ‘ikai ke nau tauhi ‘enau mo’uí ke ma’a ‘o fenāpasi mo e laumālie ‘o e ngāue fakafai-fekau. Na’e totonu pē foki ke nau mateuteu. Na’e totonu ke pehē! Ka koe’uhí he na’a nau maumau’i e ngaahi fonó, he ‘ikai ke nau lava ‘o ngāue, pea ‘oku ma’u mei ai ‘etau tukupā lahi tahá: ke tauhi e tamaiki tangata kei iiki ko ‘ení ke taau. ‘Io, te tau lava ke pehē, ‘oku totonu ke fua e ngāué ni ‘e he tangata kotoa pē ‘oku tāú. Ko ha toki kau tau lelei ia ‘oku totonu ke tau ma’ú ke nau ako’i ‘o kau kia Kalaisi mo Hono tutukí! ‘Io, ‘oku totonu ke teuteu’i kinautolu, ‘o fakahaofi ma’u pē ha pa’anga ki he’enau ngāue fakafai-fekau, pea ma’u ma’u pē ha loto fiefia ke ngāue” (*Ensign*, Oct. 1974, 7–8).

“KO HAI NA’Á NE ‘OATU E LE’Ó KIATE KOÉ?”

Na’e vahevahe ‘e ‘Eletā Lekisi D. Pinikā, ko ha mē-mipa ‘o e Kau Fitungofulú he taimi ko iá, ‘a e akonaki ko ‘eni ‘a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

“Na’e lea ‘a Palesiteni Kimipolo ‘i ha konifelenisi faka’ēlia ‘i ‘Āsenitina ‘i he 1975, ki ha to’u tupu tokolahi ‘aupito. Hili pē ha taimi nounou mei he’ene kamata, na’á ne tuku leva ki he tafa’akí ‘ene lea na’e teuteú pea vahevahe mo kinautolu ha me’a na’e hoko fakatāutaha kiate ia. Na’á ne ‘eke ange kiate kinautolu, ‘Ko hai na’á ne ‘oatu e le’ó kiate koe?’ Na’á ne talaange kiate kinautolu ‘o kau ki he me’a na’á ne a’usia ‘i hono fai e tafa ke fakahaofi hono le’ó. Na’á ne fakamatala’i ange na’e fakahaofi ‘e he ‘Eikí hono le’ó. Na’á ne pehē ‘oku ‘ikai ko e le’o tatau ia na’á ne ma’u kimu’á. ‘Oku ‘ikai ke ne toe lava he taimi ni ‘o hiva hangē ko ia kimu’á, ka ‘oku kei ma’u pē hono le’o. Na’á ne pehē ‘oku ‘ikai ke faka’ofo’ofa hono le’ó, kae tuku ke u talaatu na’e faka’ofo’ofa hono le’ó ‘i he me’a na’á ne ako’i he pō ko iá. Na’e ‘osi mahino pē ki he to’u tupú ia ‘ene leá kimu’a pea toki liliu ‘e he fakatonu leá. Na’á ne fakahā kiate kinautolu na’e ‘i aí, ‘ ‘Oku tatau pē ‘a e ngāue fakafai-fekau mo e totongi vahehongofulú; ‘oku ‘ikai ke fakakouna’i koe—‘okú ke fai ia koe’uhí he ‘oku totonu ke fai ia. ‘Oku tau loto ke ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau koe’uhí he ko e founa ia ‘a e ‘Eikí. Na’e ‘ikai ke folofola mai e Fakamo’uí, “*Kapau* ‘oku faingamālie, pea ‘alu,” ka na’á ne pehē, “*Mou* ‘alu ki māmani kotoa pē.”” (Ma’ake 16:15.) Na’e fakamatala’i ‘e Palesiteni Kimipolo ko e fatongia ia ‘o e kau finemuí ke tokoníi e kau talavou ke nau mo’ui taau pea poupou’i ke nau ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau.

Ko Palesiteni mo Sisitā Kimipolo mo hona ngaahi makapunā ‘i Tisema 1974

“ ‘I he faka’osi e lea ‘a e Palesiteni na’á ne ‘eke ange, ‘ ‘I kai na’e ‘oatu ‘e he ‘Eikí ‘a e le’ó ke ke lava ai ‘o ako’i e ongoongoleléi? Na’á ne fakamo’oni ki he’ene ‘ilo’i ko hono le’ó mo hotau le’ó na’e ‘omi ia ke talaki ‘aki e ongoongoleléi ‘o Sisū Kalaisi pea ke fakamo’oni’i ‘aki e ngaahi mo’oni na’e fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. ‘Oku ako’i mai ‘e Palesiteni Kimipolo kiate kitautolu ‘a e tau-mu’a totonu ki he mo’uí” (‘i he Conference Report, Oct. 1976, 103; pe *Ensign*, Nov. 1976, 67).

NA'Á NE FAKAMATALAI 'A E 'UHINGA MAHU'INGA TAHA KI HONO FAI 'O E NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: N. 'Eletoni Tena, Sipenisā W. Kimipolo, mo Melioni G. Lomeni 'i he 1980

Na'e fu'u 'ilonga e manako 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i he ngāue fakafaifekaú. Na'á ne fa'a lea 'o kau ki he ngāue: "Kapau na'e 'ikai e kau papi uluí, na'e 'ikai ke mei mo'ui e Siasí. Kae mahalo ko e 'uhinga lahi taha ki he ngāue fakafaifekaú ko hono 'oatu ha faingamālie ki he māmaní ke ne tali e ongoongoleleí. 'Oku fonu e folo-folá 'i he ngaahi fekau mo e tala'ofa mo e uiui'i mo e me'a'ofa ki hono ako'i 'o e ongoongoleleí. 'Oku ou faka-aonga'i fakahangatonu e fo'i lea ko e *fekau* koe'uhí he 'oku hangē ia ha tu'utu'uni 'oku 'ikai toe ufi 'a ia he 'ikai lava ke hao mei ai ha taha 'o kitautolu, 'o tatau pē 'a e fakafaituituí pe fakatokolahi" (*Ensign*, Oct. 1974, 4).

'OKU TOTONU KE TAU LAVA 'O FEAU HOTAU FATONGIA FAKAEMĀMANI LAHI KI HE NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

"'Oku fakamamafa'i mai e mafatukituki 'o e ngāue 'oku 'i mu'a 'iate kitautolú 'i he'etau fakakaukau atu ki he tokolahi 'o e māmaní 'i he'ene kamata ke a'u atu ki he toko fā pilioná.

"Ngaahi tokoua, 'oku ou 'ilo'i 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua 'eni. He 'ikai lava ke fakahoko 'eni ta'e fai ha feinga, pe lava ke fakahoko 'i ha ki'i taimi nounou pē, ka 'oku ou ma'u 'a e tui ko 'ení, 'e lava ke tau fakalalakaka pea fakalahi 'etau ngaahi ngāue fakafaifekaú ke vave ange ia 'i he tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ní. ...

"'I he taimi te tau fakatokolahi ai e kau faifekaú mei he ngaahi feitu'u kuo fokotu'u ai e Siasí 'o ofi ki he tokolahi te nau malavá, 'a ia ko e 'alu 'a e tamasi'i kotoa pē 'i he Siasí 'oku malava pea tāú 'o ngāue fakafaifekau; 'i he taimi 'oku lava ai 'e he siteiki mo e misiona kotoa pē 'i muli 'o ma'u ha kau faifekau fe'unga mo e fonua ko iá; 'i he taimi 'oku tau lava ai 'o ngāue 'aki 'etau kau

tangatá kuo fe'ungá ke tokoni ki he kau 'apostoló ke fakaava e ngaahi feitu'u fo'ou ko 'eni ki he ngāue; 'i he taimi kuo tau faka'aonga'i ai e satelaité mo e ngaahi me'a hangē ko iá mo e mītiá kotoa ki he lahi taha e me'a te nau malavá—hangē ko e nusipepá, makasiní, televīsone, letioó—ki he taupotu taha honau mālohí; 'i he taimi te tau toe fokotu'u ai mo ha ngaahi siteiki kehe ke hoko ia ko ha ngaahi feitu'u ke kamata mei ai; 'i he taimi te tau toe fakamālohia mai ai ha kau talavou tokolahi 'oku te'eki ke fakanofu honau lakanga fakataula'eikí mo te'eki ke ngāue fakafaifekaú mo te'eki ke malí; ko 'ene toki lava iá pea te tau hū mo e loto fakapapau'i ki hotau 'Eikí mo e Pulé ke 'alu atu ki he māmaní kotoa 'o malanga 'aki e ongoongoleleí ki he taha kotoa pē" (*Ensign*, Oct. 1974, 13–14).

'E IKUNA 'A E ONGOONGOLELEÍ

Ko ha taimi fakalaululoto 'i he 1981

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

"Kapau te tau fai e me'a kotoa te tau lavá, pea 'oku ou kau 'i he fatongia ko iá, 'oku ou tui fakapapau 'e hanga 'e he 'Eikí 'o 'omi ke tau 'ilo ha ngaahi me'a lahi ange ke tau faka'aonga'i. Te Ne liliu e ngaahi loto 'o e ha'a tu'i mo e kau fakamāú mo e kau 'emipolá, pe te ne fakaafe'i e hala 'o e ngaahi vaitafé pe tahí pe kumi ha ngaahi hala ke tākiekina honau lotó. Te Ne fakaava e ngaahi 'aá pea 'ai ke malava e malangá. 'Oku ou tui lahi ki he me'a ko iá.

"'Oku tau ma'u he taimí ni e palōmesi 'a e 'Eikí he 'ikai ke lava e tokotaha angakoví 'o ta'ofi e kakato 'a e ngāue na'á Ne fekau'i ke tau faí.

"'E hokohoko atu e tupulaki mo e tupu tokolahi 'a e pule'angá ni, ke mafola atu 'o tupulaki mo fakaututu ke lahi ange. Ko e taimi kotoa pē 'e feinga ai hono ngaahi filí ke ikuna'i iá, te ne toe mafola lahi mo mālohia ange; pea he 'ikai ke holo kae hokohoko 'ene tupulakí; 'e toe mafola lahi ange, hoko 'o toe fakaofo mo mahino lelei ange ki he ngaahi pule'angá, kae 'oua kuó ne fakafonu kotoa e māmaní.' (President Brigham Young, April conference, 1852.)" (*Ensign*, Oct. 1974, 13).

NA'Á NE AKO 'O KAU KI HE MANA 'O E FAKAMOLEMOLÉ

Ko ha ngoue matala'i fakafāmilii 'i 'Epeleli 1978

Na'e ako'i lahi 'e Palesiteni Kimipolo e tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá. Na'e hanga 'e he ngaahi akonaki 'o tākiekina ha tokolahi ki he lelei. Na'e fakatokanga'i 'e 'Eletā Poiti K. Peeka 'a e tākiekina lahi ko 'eni peá ne tohi 'a e me'á ni: "Oku 'i ai foki ha fa'ahinga taukei fakafaitafa 'a Palesiteni Kimipolo. 'Oku 'ikai ko ha toketā fakafaito'o, ka ko ha toketā ki he lelei fakalaumālié. Na'á ne fakalelei'i he'ene ngaahi ngāue ha ngaahi maumafono lahi faka-e'ulungāanga, ngaahi 'ulungāanga kovi, ngaahi puke fakalaumālie 'i ha fa'ahinga tafa'aki pē. Kuó ne fakahaofi ha kakai 'e ni'ihii ne meimei faka'auha fakalaumālie. Na'á ne fa'u ha tohi—na'e teuteu'i 'i ha ngaahi ta'u lahi—*Ko e Mana 'o e Fakamolemole*. Kuo tokolahi ha ni'ihii kuo malu'i mei he fale'i na'á ne tohi. Na'e tatakaki fakalaumālie ha ni'ihii kehe ta'e fa'a laua 'o fokotu'utu'u lelei 'enau mo'u'í pea nau a'usia ai ha mana" (*Ensign*, Mar. 1974, 5).

NA'Á NE AKO'I E FAKATOMALA MO'ONÍ

Ko ha mōmeniti 'o e akó

fakatomalá 'a e mole e ongo fakalaumālié. 'Oku 'ikai ko hono fakasi'isi'i e lahi 'o e fehālāki. 'Oku 'ikai ko e fakatomalá 'a e mālōlō pē mei ha 'ekitiviti. 'Oku 'ikai ko

Na'e pehē 'e Palesiteni Kimipolo:
"Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihii 'oku faingofua ange ke fakamatala'i ha me'a 'aki hono tala e me'a 'oku 'ikai ke ne fai.

"Oku 'ikai ko e fakatomalá 'a hono toutou fai 'o e angahalá. 'Oku 'ikai ko hono fakakatakata'i e angahalá. 'Oku 'ikai ko hono fakatonuhia'i 'o e angahalá. 'Oku 'ikai ko e

hono fūfuu'i 'o e angahalá kae 'oua ke pulia pea fakamafasia'i 'aki e tokotaha faiangahalá. ...

"Oku kau 'i he fakatomala mo'oni 'a e ngaahi me'a kehekehe, pea 'oku fekau'aki 'a e me'a takitaha.

"Na'e fakamatala'i lelei 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'a e kaveingá ni:

"Ko e fakatomala mo'oni 'oku 'ikai ko e loto-mahi pē 'i he angahalá mo e ongo'i fakatomala loto-fakatōkilalo mo e kole fakamolemole ki he 'Otuá, ka 'oku kau ai 'a e fie ma'u ke tafoki faka'aufuli mei he ngaahi angahalá, 'o 'ikai ke toe hoko atu e ngaahi tō'onga mo e ngāue kovi kotoa pē, ko ha liliu faka'aufuli 'o e mo'u'í, ko ha liliu mahu'inga mei he kovi ki he lelei, mei he kākāá ki he angatonú, mei he fakapo'ulí ki he māmá. 'Oku 'ikai ko ia pē, ka ko hono fai ha totongi fakafoki 'o e fehālaaki kotoa pē ne tau fa'i ki he lahi taha 'e ala malavá, ke totongi hotau ngaahi mo'uá pea toe fakafoki ki he 'Otuá mo e tangatá 'enau ngaahi totonu 'oku nau fie ma'u meiate kitautolú. Ko e fakatomala mo'oni 'a hono loto'aki e mālohi kotoa 'o e sinó mo e 'atama'i 'a ia 'oku fie ma'u ki hono fakakakato e ngāue nāunau'ia ki he fakatomalá.'

"Kuo pau ke fai e fakatomala mo'oni 'e he tokotaha fakafo'ituitui takitaha. He 'ikai ke lava ke fakahoko ia 'e ha taha kehe ko e fakafofonga'i ha taha. He 'ikai lava 'e ha taha ke ne fakatau mai pe kole pe fakatau atu ia. 'Oku 'ikai ha hala faka'e'i'eiki ki he fakatomalá: kuo pau ke fakatomala fakatāutaha, fakafo'ituitui mo fakatōkilalo e taha kotoa 'o tatau ai pē pe ko e foha 'o ha palesiteni pe 'ofefine 'o ha tu'i, ko ha pilinisi 'i ha 'emipaea pe tokotaha ngoue masiva.

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: N. 'Eletoni Tena, Melioni G. Lomeni, Kōtoni B. Hingikeli, mo Sipenisā W. Kimipolo 'i he 1982

"Kuo pau ke liliu 'ene mo'u'í 'i ha fakatomala mo'oni mo loto-fakatōkilalo 'o tatau ai pē pe 'oku tutue pe sino, talavou pe palakū, lōloa pe nounou, poto pe 'ikai ako lelei.

“Kuo pau ke ‘i ai e ongo‘i halaiá. He ‘ikai lava ke tukunoa‘i ia. Kuo pau ke fakatokanga‘i pea ‘oua na‘a faka‘uhinga‘i pē ‘o tukunoa‘i. Kuo pau ke foaki ki ai ‘a e mahu‘inga‘ia kakatō. Kapau ko e mahu‘inga ‘o e angahalá ‘oku talēniti ‘e 10,000, kuo pau ke ‘oua na‘a fakamahu‘inga‘i pē ia ki he peni ‘e 100; kapau ko hono lōloá ko e maile ‘e taha, kuo pau ke ‘oua na‘a ‘ai ko ha mita pē ‘e nima pe ko ha ‘iate ‘e taha; kapau ko ha toni maumaufono ‘e taha, kuo pau ke ‘oua na‘a fakamahu‘inga‘i ia ko ha pauni pē ‘e taha. ...

“Ko e fakatomala mo‘oní ko hono fakamolemole‘i ‘o e taha kehe kotoa pē. He ‘ikai lava ke fakamolemole‘i ha taha kapau ‘okú ne kei tāufehi‘a pē ki he nīhi kehé. Kuo pau ke ne ‘anga‘ofa ki [hono] kāingá; faitotonu, fakamaau mā‘oní‘oní, pea fai lelei ma‘u ai pē. ...’ (Alamā 41:14.)

“Kuo pau ke li‘aki ‘aupito ‘a e maumaufono. Kuo pau ke fakamo‘omo‘oní mo fakapapau‘i pea fai ma‘u pē. Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí ‘i he 1832 ‘o pehē: ‘... mou ‘alu ‘i homou ngaahi halá pea ‘oua te mou toe fai angahala; ka ‘e foki ki he tokotaha pē ko ia ‘e fai angahalá ‘a e ngaahi angahala ‘i mu‘á, ‘oku folofola ‘e he ‘Eikí ko homou ‘Otua.’ (T&F 82:7.)

“‘Okú ‘ikai fe‘unga ‘a e liliu fakataimi mo lau mōmeniti peé. ...

Ko ia mo hono tokoni ko Palesitani Kōtoni B. Hingikeli (to‘omata‘u mama‘o atú)

“Ko e vete hia mo‘oní ‘oku ‘ikai ko hano ‘ai pē ke ‘ilo ha ngaahi me‘a pau ka ko hano ongo‘i ‘o e nongá, ‘a ia he ‘ikai ke toe ma‘u ia ‘i ha founga kehe.

“‘Okú fa‘a talanoa e kakai ‘o kau ki he taimí. Ko e hā hono fuoloa pea fakamolemole‘i kinautolú? Ko e hā hono fuoloa pea nau ‘alu ki he temipalé?

“Ko e fakatomalá ‘oku ‘ikai ke lau taimi. Ko

e faka‘ilonga ‘o e fakatomalá ko e liliu. Kuo pau ke fakapapau‘i ‘oku tau tauhi totonu mo haohaoa e ngaahi me‘a ‘oku tau mahu‘inga‘ia aí mo e sivi ‘oku fai kiate kitautolú.

“Kuo pau ke tau ‘ilo‘i pau ‘oku ‘ikai ke finangalo e ‘Eikí ke fakamamahí‘i kitautolu ‘i hono ‘omi e ngaahi tautea ki he angahalá, pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku fu‘u lahi ai e anga ‘uli ‘a e kakai pe fai ha ngaahi angahala kehe tatau mo iá, kuo pau leva ke fakahoko ‘e he fakamāu‘angá ha ngāue pea fai ha tu‘utu‘uni ‘oku totonú. ‘Okú tokolahi ha kakai he ‘ikai ke nau fakatomala kae

‘oua kuo nau faingata‘a‘ia mo‘oní. ‘Okú ‘ikai lava ke tuku ‘enau ngaahi fakakaukaú ‘i ha ngaahi hala ‘oku fo‘ou mo ma‘á. ‘Okú ‘ikai lava ke nau mapule‘i ‘enau ngaahi tō‘ongá. ‘Okú ‘ikai lava ‘o palani‘i fakalelei honau kaha‘ú kae ‘oua kuo mole e ngaahi me‘a mahu‘inga ‘oku ‘ikai ke nau fakahounga‘i. Ko ia, na‘e faka‘atā ai ‘e he ‘Eikí ke fakahoko ‘a e tu‘usí, fakamavahé, pe malu‘i e tu‘utu‘uní, pea ‘oku fekau‘aki ‘eni mo e fakamatala ‘a ‘Alamaá, he ‘ikai ha fakatomala ta‘e kau ai ha mamahi, pea ‘oku tokolahi ha kakai he ‘ikai lava ke mamahi, ko‘euhí he ‘oku ‘ikai ke nau fakatokanga‘i ‘enau angahalá mo ‘ilo ‘enau ongo‘i halaiá.

Ko Palesitani Kōtoni B. Hingikeli ko hono tokoni

“Ko e founga ‘e taha ‘o e tautea ko e ongo‘i li‘e-kiná, ko ia kapau ‘e ‘ikai fakangofua ha taha ke ne ma‘u e sākalameniti pe faka‘aonga‘i hono lakanga fakataula-‘eiki pe ‘alu ki he temipalé pe malanga pe lotu ‘i ha fa‘ahinga fakataha‘anga, ‘oku hoko ai ha ongo‘i mā mo tukuhāusia mo e ongo‘i halaia. Ko hono mo‘oní, ko e tefito‘i tautea ‘e lava ‘e he Siasi ke fakahokó ko hono to‘o e ngaahi faingamālié. ...

“Kuo pau ke kau ‘i he fakatomala mo‘oní ha totongi fakafoki. ‘Okú ‘i ai ha ngaahi angahala ‘e lava ke fai ha totongi fakafoki ki ai, hangē ko e kaiha‘á, ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi angahala kehe ia he ‘ikai lava ke fai ha totongi fakafoki ki ai, hangē ko e fakapō pe tonu pe hia fakamala‘iá. Ko e taha ‘o e ngaahi fie ma‘u pau ki he fakatomalá ko hono mo‘ui ‘aki e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí. Mahalo ‘oku tokosi‘i ha kakai ‘oku nau fakatokanga‘i ko ha ‘elemēniti mahu‘inga ia ‘o e fakatomalá; neongo kuo li‘aki ‘e ha taha ha angahala pau pea vete ki he‘ene pi-sopé, ka ‘oku te‘eki ke ui ia ko ha fakatomala kapau ‘oku ‘ikai ke ne fakatupulaki e mo‘ui na‘e fakahaa‘i mai ‘e he ‘Eikí ‘oku fu‘u fie ma‘u ‘aupitō, ke ngāue mo tokoni mo angatonu: ‘... Ko ia ‘oku fakatomala pea fai e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí ‘e fakamolemole‘i ia’ ” (“What Is True Repentance,” *New Era*, May 1974, 4–5, 7).

“‘E LAVA KE MA’U ‘E HE TANGATA ANGATONU MO MO’UI TAAU KOTOA PĒ ‘I HE SIASÍ ‘A E LAKANGA TAULA‘EIKI MĀ‘ONI‘ONÍ”

Ko e ‘alu hifo ‘a e kau Naisiliá ki he vai papitaisó mo ‘Eletā Teti Kēnoni

“Mahalo ne ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi me‘a ne ola lelei ange ki hono fakamafola fakaemāmani lahi ‘o e ongoongolelei ka ko e fakahā na‘e ma‘u ‘e Palesitēni Sīpenisā W. Kimipolo ‘i he 1978 ke ma‘u ‘e he tangata mei he matakali kotoa pē ‘oku tāú ‘a e lakanga fakataula‘eikí. Na‘e alea‘i faka‘auliliki ‘i he taimi ‘e nīihi ‘e he Kau Taki Mā‘olungá ‘a e kaveingá ni ‘i he‘enau fakataha angamaheni ‘i he temipalé. Na‘e toutou ‘alu ‘a Palesitēni Kimipolo ki he temipalé, tautautefito ki he ngaahi ‘aho Tokonakí mo e Sāpaté ‘i he taimi ‘oku ne lava ke ‘i ai toko tahá, ‘o kole ha tataki. Na‘á ne fakamatala‘i, ‘Na‘á ku loto ke fakapapau‘i mo‘oni,’ [vakai, “‘News’ Interviews Prophet,” *Church News*, 6 Jan. 1979, 4].

“Na‘e fakataha ‘a Palesitēni Kimipolo mo hono ongo tokoní pea mo e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune 1978 ‘o toe ‘ohake ai ‘a e fakakaukau na‘a malava ke foaki ‘a e lakanga fakataula‘eikí ki he kau tangata mei he matakali kotoa pē ‘oku tāú. Na‘á ne fakahaa‘i ‘a e ‘amanaki ‘e lava ke ma‘u ha tali mahino ‘i ha founga pē ‘e ma‘u aí. Na‘e manatu ki ai ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongikí ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘Na‘e ‘eke ‘e Palesitēni Kimipolo ‘i he taimi ko iá ki he kau tangatá pe ‘oku ‘i ai ha taha ‘okú ne fie fakahaa‘i ‘ene ongó mo e fakakaukau ki he kaveinga ko ‘eni ‘oku alea‘i. Na‘e fakahaa‘i ‘emau fakakaukau mo e ongó ‘i ha taimi lōloa ‘i he loto tau‘atāina mo e ‘ilo‘i fakapapau. Na‘e ‘i ai ha laumālie faka‘ofo‘ofa ‘o e uouangatahá, loto tahá, mo e felototaha‘akí ‘i he fakataha alēleá’ [Bruce R. McConkie, “The New Revelation on Priesthood,” *Priesthood* (1981), 27].

Faitāá ‘i he angalelei ‘a Edwin O. Cannon. ‘IKAI NGOFUJA KE HIKI HANO TATAU

“Hili ha alēlea ‘i ha houa ‘e ua, na‘e kole ‘e Palesitēni Kimipolo ki he fakataha‘angá ke nau fakataha-taha ke fai ha lotu peá ne fokotu‘u mai ‘i he loto fakatō-kilalo ke ne fai e lotú. Na‘á ne manatu ki ai ‘o pehē:

“‘Na‘á ku talaange ki he ‘Eiki kapau ‘oku ‘ikai ke totonu, kapau ‘oku ‘ikai ke Ne finangalo ki he liliu ko ‘ení ‘i he Siasí pea te u mateaki‘i ia he toenga ‘eku mo‘uí, pea te u fakafepaki‘i ‘a e māmaní kapau ko Hono finangaló ia.

“... Na‘e mahino lelei mo pau ‘a e fakahā ko ‘ení kiate au ‘o ‘ikai hano toe fehu‘ia’ [“‘News’ Interviews Prophet,” 4].

“Na‘e ‘i he fakataha fakahisitōlia ko iá ‘a Palesitēni Kōtoni B. Hingikelí. Na‘á ne manatu ki ai: ‘Na‘e ‘i ai ha ongo molumalu mo haohaoa ‘i he lokí. Ne u ongo‘i ne fakaava mai ha matapā mei he taloni ‘o e langí ‘i he tū‘ulutui ‘a e palōfita ‘o e ‘Otuá mo hono ngaahi Tokouá ‘o fai ‘enau tāutapá. ...

“‘Na‘e ‘ilo‘i ‘e he tangata kotoa pē ‘i he siakale ko iá ‘a e me‘a tatau ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní. ...

“... Na‘e ‘ikai ha taha ‘iate kimautolu ne ‘i aí, na‘e kei tatau ai pē mo hono tu‘unga ‘i mu‘á. Na‘a mo e Siasí na‘e ‘ikai kei tatau ai pē. ...

“‘Kuo ma‘u ha ngaahi ola fakaofa mo ta‘engata ma‘á e lauimiliona ‘i he māmaní mei he fo‘i fakahā ko iá. ...

“... Kuo fakaava ‘e he me‘á ni ha ‘ēlia lahi ‘o e māmaní ki hono ako‘i ‘o e ongoongolelei ta‘e ngatá. Kuo hanga ai ‘e he me‘á ni ‘o ‘ai ke malava “e tangata kotoa pē ‘o lea ‘i he huafa ‘o e ‘Eiki ko e ‘Otuá, ‘a ia ko e Fakamo‘ui ‘o e māmaní.”

“‘Oku ‘i ai e ‘uhinga ke tau fiefia mo vikiviki ‘i he ‘Otuá ko hotau fakamo‘uí ‘a ia ‘oku tau mamata ki ai ‘i he ‘aho nāunau‘ia ko ‘ení’ [“Priesthood Restoration,” *Ensign*, Oct. 1988, 70–71] (*Church History in the Fulness of Times*, 584).

NA‘E TENGIHIA ‘E HE SIASÍ E MOLE ‘A HA MO‘UNGA‘I TANGATA

Na‘e pekia ‘a Palesitēni Sīpenisā W. Kimipolo ‘i he ‘aho 5 ‘o Nōvema 1985. Na‘e tali ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e fakatukupā na‘á ne fai ‘i he‘ene takimu‘á ke “laka ke toe lahi angé” ‘aki hano toe hiki ke lahi ange ‘enau ngāue fakafai-fekáu, langa temipalé, mo e ngaahi tapa kotoa pē ‘o e ongoongolelei. Na‘á ne hoko ko ha

Palesitēni Sīpenisā W. Kimipolo

‘Aposetolo ‘i ha ta‘u ‘e tolungofulu mā ua kimu‘a pea toki hoko ko e Palesitēni ‘o e Siasí. Na‘e ‘ikai lava e nīihi na‘e ngāue mo iá ke a‘usia e vave ‘o ‘ene ngāué pea nau tangane‘ia he lahi e ngaahi me‘a na‘á ne malavá. Na‘á ne fokotu‘u ha ngaahi tu‘unga mo‘ui mā‘olunga ma‘ana pea mo e Siasí. Na‘e hanga ‘e he‘ene kupu‘i lea ko e “Fai ia ki

he lelei tahá” ‘o ue‘i ‘a e taha kotoa pē ke fai honau lelei tahá pea ‘oua ‘e toe fakatoloi e taimi ‘e lava ke langa ai e pule‘anga ‘o e ‘Eikí.

Na‘e hoko ‘ene mo‘uí ko ha fakamo‘oni ki he‘ene akonakí, “Manatu‘i ko kinautolu na‘e kaka ki he ngaahi feitu‘u mā‘olungá na‘e ‘ikai ke faingofua ma‘u pē” (‘i he Conference Report, Oct. 1974, 113).

‘Eselā Tafi Penisoni

PALESITENI HONO HONGOFULU MĀ TOLU ‘O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A 'ESELĀ TAFI PENISONÍ

Ta'u

Motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fa'ele'i ia 'i he 'aho 4 'Aokosi 1899 'i Uiteni, Vahefonua Felengilini, 'Aitahō, kia Siaso T. mo Sala Tangilī Penisoni.

- 12 Na'e mavahe atu 'ene tangata'eikí ke ngāue fakafaifekau 'i he Misiona 'i he Ngaahi Siteiti Noaté 'o e 'Tunaiteti Siteití (8 'Epeleli 1912).
- 15 Na'á ne ako 'i he 'Apiako 'o e Siteiki 'Onaitá 'i Pelesitoni, 'Aitahō (1914).
- 19 Na'á ne kamata ako 'i he Kolisi Ngoue 'a e Siteiti 'Tutaá (fa'ahita'u fakatōlau, 1918).
- 21–23 Na'á ne ngāue fakafaifekau 'i he Misiona Pilitāniá (14 Siulai 1921–23).
- 26 Na'á ne 'osi mei BYU mo ha mata'itohi 'i he ngoué mo e vaotaá pea mo e faama'i 'o e fanga monumanú (fa'ahita'u matalá, 1926).
- 27 Na'á ne mali mo Folola Sāmita 'Amuseni (10 Sepitema 1926); 'Osi 'ene akó mei he Kolisi 'o e Siteiti 'Aiouaá mo hono mata'itohi MS 'i he founga ngoue faka'ekonōmiká (13 Sune 1927).
- 29 Na'á ne ngāue ko e fakafofonga ma'á e va'a ki tu'á 'o e 'Univēsiti 'Aitahoó (4 Mā'asi 1929).
- 36 Na'á ne ma'u ha fakalāngilangi ki he feohí peá ne hiki ki Pēkili, Kalefōnia, 'a ē na'á ne kamata ako ai ki hano ngaahi mata'itohi (1 'Aokosi 1936).
- 39 Na'e vahe'i ia 'e 'Eletā Melivini J Pālati ko ha palesiteni ki he Siteiki Poisí (27 Nōvema. 1938); na'á ne kamata ngāue ko e sekelitali lahi 'o e Kosiliō Fakafonua 'o e Ngaahi Kautaha Fetokoni'aki 'a e Kau Fāmá 'i Uāsingatoni, D. C (15 'Epeleli 1939).
- 40 Na'e vahe'i ia ko ha palesiteni 'i he Siteiki Uāsingatoni D.C. (30 Sune 1940).
- 44 Na'e fakanofu ia ko ha 'Aposetolo 'e Palesiteni Hipa J. Kalānite (7 'Okatopa 1943).
- 46–47 Na'á ne toe fakaava 'a e ngāue fakafaifekau mo tokanga'i e tufaki'anga ngaahi nāunau uelofeá 'i he feitu'u na'e maumau'i 'e he tau hono uá 'i 'Iulopé; na'á ne ngāue ko ha palesiteni Fakamisiona 'i 'Iulope. (22 Tisema 1945–22 Tisema 1946).
- 49 Na'e fili ia ko ha mēmipa 'o e Poate Pule Fakafonua 'o e Sikauti 'a 'Ameliká 'o ne fetongi ai 'a Palesiteni Siaso 'Alipate Sāmita (23 Mē 1949).
- 53 Na'á ne fuakava ke hoko ko ha Sekelitali 'o e Potungāue Ngoue 'a 'Ameliká (20 Sānuali 1953).
- 64 Na'e uiui'i ia 'e Palesiteni Tevita 'O. Makei ke ne hoko ko e palesiteni Fakamisiona 'i 'Iulope (18 'Okatopa 1963).
- 74 Na'á ne vahe'i ia ke hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'o e Toko Hongofulu Mā Uá (30 Tisema 1973).
- 78 Na'á ne ma'u 'a e Mētali Fakalāngilangi 'a Siaso Uāsingatoni mei he Kautaha ko e Freedoms Foundation 'i he Tele'a Fōosi, Penisilivēnia (2 Mē 1978).
- 86 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (10 Nōvema 1985).
- 87 Na'e fakangata heni 'a e ngaahi kōlomu fitungofulu fakasiteikí (4 'Okatopa 1986).
- 88 Na'á ne fakatapui 'a e Tempale Felengifootí 'i Siamane (28 'Aokosi 1987).

-
- 89 Na'e fokotu'u 'a e Kōlomu Hono Ua 'o e Kau Fitungofulú 'i (1 'Epeleli 1989); Na'á ne ma'u mētali fakalāngilangi ko e Bronze Wolf, ko ha fakalāngilangi mā'olunga taha ia kuo foaki 'e he Sikauti 'a māmaní (1 'Epeleli 1989).
- 90 Na'á ne ma'u 'a e Mētali Tangata'ifonua Fakapalesitení mei he Palesiteni 'o 'Ameliká Siaosi H. W. Pusei, 'o fakahingoa ia ko e "taha 'o e kau 'Amelika ongo-ongo taha 'o hono taimí (Aokosi 1989); na'á ne kau atu ki hono fakatapui 'o e Temipale Potileni 'Olikoni (19 'Aokosi 1989).
- 91 Na'e fokotu'u ha misiona 'e uofulu mā hiva (1990).
- 93 Na'e pekia 'a hono hoa 'ofa'anga ko Fololá (14 'Aokosi 1992).
- 94 Na'á ne pekia 'i Sōleiki Siti 'Iutá (30 Mē 1994).

“I he ngaahi ta’u ‘o e nimangofulu tupú na’e ngāue ai ‘i Uāsingatoni D.C ha ki’i talavou na’e kamata ke maheni mo ‘Eselā Tafi Penisoni, ka na’e toki hoko ia ki mui ko ha sekelitali ki he Potungāue Ngoué. Hili ha’ane fa’a siofi e tu’unga ngāue vilitaki, toutou fakakikihi ‘a e Sekelitalí, kae kei feinga pē ke pukepuke ‘a e ngeia mo e angafai ‘o ha ‘aposeolo, na’e ‘eke ange ‘e he tangatá kia ‘Eletā Penisoni pe ‘oku fēfē ‘ene lava ke fai e me’a kotoa. Na’e tali ange ‘e ‘Eletā Penisoni ki he ngaahi me’a ‘oku hokó, ‘Oku ou ngāue ‘i he mālohi taha te u ala lavá mo fai ‘a e me’a kotoa pē ‘i hoku mālohí. Pea ‘oku ou feinga ke tauhi e ngaahi fekaú. Pea te u toki tuku ki he ‘Eikí ke Ne fakakakato. Ko ia, ‘i ha tali mahinongofua, ‘oku fālute ai ‘a e founga ki he mo’ui mo e lavame’a ‘a Palesiteni Penisoní.” (Sheri-L. Dew, *Ezra Taft Benson: A Biography* [1987], vii–viii).

KO HA ‘APOSETOLO ‘ENE KUI UÁ

‘Eselā T. Penisoni (1811–69), kui tangata hono ua ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni

Na’e fakatauhingoa ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni ki he’ene kui ua tangatá, ‘a ia na’e uiui’i ia ‘e Pilikihami ‘Iongi ko ha ‘Aposeolo lolotonga e hiki fononga mai ki he Tele’a Sōleiki Sití. Ko ha fuofua ‘Aposeolo ‘eni kuo uiui’i hili ia ‘a e pekia ‘a e palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na’e uiui’i ‘a “Eselā T. ki he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá lolotonga ‘enau fonongá. ...

Na’e fakahinohino’i ‘e Palesiteni ‘Iongi ‘a ‘Eselā, ‘o pehē, ‘Kapau te ke tali ‘a e fatongiá ni, ‘oku ou fie ma’u koe ke ke ha’u fakato’oto’o ki Council Bluffs, ke teuteu ke ke ‘alu ki he Ngaahi Mo’unga Maká’. Na’e fakanofa ‘a ‘Eselā Penisoni ‘i hono ta’u tolungofulu mā nimá, ko ha ‘aposeolo ‘i Siulai 16, 1846 ‘e Palesiteni ‘Iongi mo palōmesi ange ‘e malava ke ne kei ma’u e ‘mālohi ‘o Samisoní.’ Hili ha mei ta’u ‘e taha mei ai, na’á ne ‘i he fuofua kulupu paionia ne tū’uta ‘i he Tele’a Sōleiki ‘i Siulai 24, 1847. Na’á ne lea ‘i he fuofua fakataha sākalamēniti na’e fakahoko aí, hili ia na’á ne toe tafoki atu ki he kau fononga laló ke fakahoko ange kuo ma’u ha feitu’u ke nau nofo ai.

Lolotonga e ngaahi ta’u ki mui maí, ne tā tu’o lahi ‘a e ‘alu ‘a ‘Eselā ‘o ngāue fakafaifekau ‘i ha ngaahi misiona, kau ai ‘a ‘Tulope mo Haua’i, pea toe fefolau’aki, mei Sōleiki Siti, mo kau atu ki hono fokotu’utu’u fakakolo ‘o e Kuleiti Peisiní tautefito ki Tōele, ‘Iutā, ko e feitu’u ia na’á ne fahi ai e papá, pea mei ai ki Tele’a Keisí [‘i ‘Aitahō]” (Dew, *Ezra Taft Benson*, 6–7).

Ko Siaosi T., Ko e tamai ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni

FĀ‘ELE‘I ‘O HA PALŌFITA

Ko ‘Eselā Tafi Penisoni ‘i hono māhina tolú

“Na’e mali ‘a Sala [Sōfia Tangilí] mo Siaosi [Tafi Penisoni ko e Si’i] ‘i he Temipale Lōnganí ‘i he ‘aho 19 ‘Okatopa 1898. Ko e ki’i fale ko ia na’á na langa mo fakanāunau pē ‘ekinauá [‘i ha maile ‘e taha mo e kongā hono mama’ó ‘i he tokelau hahake ‘o Uitiní, ‘Aitahō] kuo fe’unga pē ke na hiki ki ai. Lolotonga na’e ‘ikai ke fu’u maau fēfē, ka na’e fe’unga pē ki ha ongo ki’i toki mātu’a fe’ofa’aki. ...

“Na’e tupu mo’ui ‘a e me’a na’e ngāue’i ‘e Siasosi ‘i he kekelé mo ne mo’ui fakataua mo e lao ‘o e ututa’ú—‘okú ke utu pē ‘a ia na’á ke tōó. ... Ko ha tangata ‘ulungāanga faka’e’i’eiki mo’oni he na’á ne ongo’i ‘oku ‘ikai te ne ma’u mo’ui mei ha taha mo ‘ene taumu’á ke tokoni ki he’ene fānaú ke tokoni’i pē ‘ekinautolu ‘akinautolu. Na’e ma’u ‘e hono hoá ha ‘ulungāanga tataua, tautautefito ki hono ohi hake ‘o e fānaú

“I he taimi na’e ‘ilo ai ‘e Sala ‘oku ‘amanaki faitāpuekina ‘aki e feitama’i ‘a e fuofua pēpē ‘i hono manavá, na’á ne fu’u fiefia lahi ‘aupito mo Siasosi. Na’á na lotu mo palani fakataha hona ki’i familí, mo hanganaki atu ki ha ‘aho ‘e fā’ele’i mai ai ‘a e pēpēé.

“I he ‘aho 4 ‘Aokosi, 1899 ne foaki ‘e Siasi ha tāpu-aki ‘o Sala ‘i he kamata ke ne langaá. Na‘e ‘i hona lokí ‘a e ongo kui fefiné ko Lu‘isa Penisoni mo Makeleta Tangilī fakataha mo Toketā ‘Alani Katilā ‘i honau ki‘i ‘api ‘i he faamá. Na‘e taimi lōlōa e fai fa‘elē. ‘I he tō mai ‘a e pēpē, ko ha fu‘u tamasi‘i lahi ne fā‘elē‘i maí, na‘e ‘ikai toe lava ‘e he toketaá ke ‘ai ke fai ha me‘a ke toe mānava peá ne tuku fakavave hifo pē ki he mohengá he kuo mahino ‘o ne pehē, ‘Oku ‘ikai ha toe ‘amanaki ki he tamasi‘i ni, ka ‘oku ou tui te tau lava ‘o fakahaofi ‘a e fa‘eé’. Lolotonga e fakavave e tokanga ‘a Toketā Katilā kia Salá, na‘e fakato‘o-to‘o atu ‘a e ongo kui fefiné ki he peitō mo na lotu lotu pē ‘i he ‘ena fakavavé, ‘o na foki mai mo ha ongo kulo ‘e ua, taha ko e vai momoko, pea taha ko e vai mafana. Na‘á na taufetongi hono unu ‘o e pēpē ‘o kamata ‘i he vaimomokó pea ‘i he vai māmāfaná ‘o a‘u ki he‘enau fanongo ki he‘ene tangi haké. Ko e pēpē tangata pauni ‘e 113/4 kuo mo‘ui! Na‘e toki vahevahe ‘a e fakamo‘oni ‘a e ongo kui fefiné na‘e fakamo‘ui ‘e he ‘Eikí ‘a e pēpē. Na‘e fakahingoa ‘e Siasi mo Sala ko ‘Eselā Tafi Penisoni.

“Talu mei he taimi na‘e lava ai ke lué, ‘Ko T.’, ko hono hingoa fakatenetene ‘i he kei si‘i, na‘e hangē ia ha ‘ata ‘o ‘ene tangata‘eikí—‘i he heka hoosí, ngāue ‘i he ngoue‘angá, ‘i hono teuteu‘i ‘o e hoosí mo e salioté ki he ngaahi fakatahá, va‘inga pulu mo kakau ‘i he ki‘i vaitafé. Na‘á ne ongo‘i mohu koloa‘ia ‘i hono tofi‘á, ‘o kamata mai mei hono tukufakaholó ko ha mokopuna ua lahi taha ‘o ‘Eselā Tafi Penisoni, ka koe‘uhi ko ‘ene ‘aitoli ‘aki ‘a ‘ene tangata‘eikí, pea mo ‘ene kei si‘i ‘a ‘ene ongo‘i ‘o e malu mo e laukau mo‘oni pe ko hai iá. Hili ha ngaahi ta‘u, mei he malōlō ‘a Siasi Penisoní, na‘e ongo‘i atu ‘e he foha lahí ‘a e taha ‘o e lea ‘a e kau ta‘esiasi ‘i Uitiní ‘o pehē, ‘Ko e ‘ahó ni kuo tau tanu ai ‘a e tokotaha tākiki-ekina ki he lelei ‘i he Tele‘a Keisí. ‘Oku ‘ikai toe fakafehu-‘ia ‘a e ivi tākiki-ekina ‘o Siasi Penisoní ki he mo‘ui ‘a hono foha lahí.” (Dew, *Ezra Taft Benson*, 12–14).

NA‘Á NE TUPU HAKE ‘I HA FĀMILĪ FAKA‘OFO‘OFA

Ko Sala Penisoni mo ‘ene fānaú, ofi ki he taimi ne lolotonga ngāue fakafaifekau ‘a hono husepāniti. ‘Oku ta‘u 14 ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni mo lōloa taha he fānaú.

Ko ha ‘ātakai ‘ofa, fakafiefia ‘a e ‘api ‘o e kau Penisoní. Na‘e ongo‘i ‘e he fānaú ko honau fāmilí ko ha fa‘ifa‘itaki‘anga, pea ‘oku fu‘u fe‘ofa‘aki ‘enau ongomātu‘á. Ko e fāmá foki ko ha feitu‘u ia ‘o e ngāue mālohi pea na‘e vahevahe ‘a e ngāue ‘i he fāmilí. Ne ‘i ai ha ngaahi ngāue ne nau mo‘ua ki ai he ‘aho kotoa, hangē ko e tō ‘o e patetá, fafanga e fanga pulú, fakalahi honau falé, fakalelei‘i ‘a e ngaahi mīsiní, mo tō ha ngaahi suka piiti.

Na‘e ako kei iiki ‘e he fānaú ‘a e ngāue. Na‘e “ta‘u fā pē ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni ‘i he‘ene fuofua faka‘uli ‘i ha salioté, ka ‘i he‘ene tupu hake ‘i he fāmá, ko ‘ene ngaahi ngāue faka‘ahó ko ha teu‘i pē ia ki he mo‘ui fakangoué. Na‘á ne ako ‘a e ‘uhinga ‘o e ngāue pea ‘ofa ai. Ko e taha ‘o ‘ene ngaahi ngāue, na‘á ne tō fakamanifi atu ha ngaahi ‘otu suka piiti ‘i ha ‘eka kakato ‘e taha ‘i he ‘aho pē ‘e taha. Na‘á ne vahe \$12 ki he ngāue ko iá.

“Neongo e mo‘umo‘ua hono taimí ‘i he ngāue mo e akó, ka na‘e kei ma‘u pē mo ha taimi ke kau ai ‘i ha ngaahi sipoti, na‘e hoko ‘a e pasiketipoló mo e peisipoló ko hono manako. Na‘á ne va‘inga pasiketipolo ia ‘i he‘ene kei si‘i mo Palesiteni Hāloti B. Lī, he na‘e tupu hake foki mo ia ‘i ‘Aitahō. Ko hona kaungāme‘a talu ‘ena tupu hake.

“Na‘á ne ako ‘i he ‘Apiako ‘o e Siteiki ‘Oneitá ‘i Pelesitoni, ‘Aitahō, mo fefononga‘aki heka hoosi mo salio-ote ‘i he taimi māfaná pea salioté heheke ‘i he sinoú ‘i he taimi momokó ki he akó’ ” (Mark E. Petersen, “Ezra Taft Benson: ‘A Habit of Integrity,’” *Ensign*, Oct. 1974, 23).

Ko ha tangata na‘e natula fiefia ‘a Siasi Penisoni. Ko e me‘a ‘uluaki ‘oku ne kaila ‘aki he pongipongi ko e ‘Tuku ha ki‘i me‘i la‘ā ke hū mai. Fakamaama atu e matapā fakapo‘upo‘ulí, fakaava e matapaá ke lahi, tuku ha ki‘i me‘i la‘ā ke hū mai.’ Kapau ko ha fa‘ahita‘u māfana, te ne fakaava ‘a e matapā ‘i mu‘á, mo ui ‘ene fānaú—‘ ‘Eselā, Siō, Makeleta, taimi ke fai ha ki‘i ngāue’—mo lulu ‘a e sitoú. Ko e loki foki ‘o e fānau tangatá ‘oku fakahangatonu hake ki ‘olungá, pea ko e faka‘ilonga ia ‘oku sai ke nau ‘ā hake ā ki ‘olunga ...

“‘I ha ngaahi ‘aho Tokonaki na‘a nau ngāue pē ‘o tuku ho‘atā. ‘I he tahá efiāfi pe ofi ai, kuo tuku e ngāue, pea kau atu e kotoa e fāmilí ‘i he lova hōsí mo e lova ki he peisipoló mo e fanga lōtiō, ‘a ia ne feinga ai e fānau tangatá ke nau heka he fanga ki‘i ‘uhiki‘i pulu. Kakaú, lue laló, kaime‘akaí ko ha ngaahi ‘ekitiviti ne nau manako ai. ‘Oku fa‘a talanoa‘i ‘o pehē ko e kato kaime‘akai ‘oku fa‘a teuteu‘i mai ‘e Salá, ko e lelei taha ia ‘i he tele‘á. Ko e fāmilí Penisoní ne fuofua ‘i ai ‘enau letiō kalamafoni ‘i he feitu‘ú, pea ko e fānau tangatá ne ‘i ai ‘enau mala‘e pasiketipolo mo ha kolo papa ‘i he ongo mui‘i mala‘é pea lau‘i kekeleke ‘a e lotu mala‘é ne lola‘i ‘e Siasi kae ‘oua kuo tokalelei pea ma‘opo lelei mo e kekelelé. Ko e ‘api Penisoní ko ha feitu‘u fakataha‘anga ia ki he tamaikí.” (Dew, *Ezra Taft Benson*, 21–22).

NA'E UIUI'I 'ENE TANGATA'EIKI KE NGĀUE FAKAFAIFEKAU

“Na'e ako 'e 'Eselā Tafi Penisoni 'i he'ene kei si'i ko 'enī—'a ia ko ha taimi na'á ne toki ui ki mui ko e 'taimi lelei mo'oni'—'a e founga ke ne feilaulau ai ke ne ma'u ha utu-ta'u 'oku fakalaumālié. Na'á ne ta'u hongofulu mā ua pē 'i he taimi na'e ui ai 'ene tangata'eiki ko Siaosi Penisoni ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau 'i ha māhina 'e hongofulu mā valu ki he feitu'u fakahihifo 'o e 'Iunaiteti Siteiti. Na'e toko fitu 'a e fānau 'a e fāмили Penisoni he taimi na'e 'alu ai 'enau tangata'eiki 'o ngāue fakafaifekau, pea na'e 'amanaki fā'ele'i mai foki 'a e fika valú. Na'e pau ai ke fua 'e 'Eselā 'a ia ko e lahi tahá, 'a e ngaahi fatongia 'o hono tokanga'i 'o e faamá. Ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku manatu lelei taha ki ai 'a Palesitene Penisoni lolotonga 'a e mama'o 'enau tangata'eiki, ko 'enau fa'a fakataha mai ki he tēpile 'i he peitó 'o fanongo ki he lau 'e he'enua fine'eiki 'a e tohi ne a'u fakauike mai mei hono husepānití. 'Na'e ma'u ai 'i he 'api ko iá 'a e laumālie 'o e ngāue fakafaifekau, pea na'e 'ikai toe mole 'a e laumālie ko iá meiate kimautolu.' Na'e toki ngāue fakafaifekau kotoa ki ui 'a e fānau 'e toko hongofulu mā taha 'i he familí. *Ensign*, July 1994, 10).

Ko Siaosi T. Penisoni ('i he to'omata'ú) mo hono ngaahi foha 'e toko fitú. Ko 'Eselā 'oku hoko atu ki he'ene tamaí.

NA'Á NE AKO HA ME'A LAHI MEI HE'ENE NGAHI A'USIÁ 'I HE'ENE KEI TUPU HAKE HE AKÓ

Na'e ako 'a 'Eselā Tafi Penisoni 'i he 'Api Ako 'o e Siteiki 'Oneitá 'i Pelesitoni, 'Aitahō. Ko ha ako ne fakapa'anga 'e he Siasí pea ko e fakataha fakalotu mo e lotu pongipongi ne kamata'aki e ngaahi ngāue 'o e 'aho kotoa. Ko e fuofua feitu'u 'eni na'á ne fetaulaki ai mo Hāloti B. Líi, ka na'e ki'i lahi hake ia ha ta'u 'e taha 'i he akó. Na'á na hoko 'o kaungāme'a lelei peá na kau atu

foki ki he fuofua kau hiva 'a e akó. Na'e fakatefito pē 'a e ako 'a 'Eselā 'i he ngoué mo e ngaahi kalasi akoako ngāué. Na'á ne tui 'oku totonu ke lava 'e he tangatá ke ngaahi ha me'a.

Na'á ne vahevahe 'a e me'a na'á ne a'usia 'i he ako mā'olungá:

“Na'á ku heka hoosi maile tolu ki he ako mā'olungá pea maile 3 'eku fokí pea 'oku toe palōpalema ange ia 'i he taimi 'oku kovi ai e 'eá ke ma'u e kalasí 'i he valú pongipongi. Hangē ko e tamaikí, 'oku ou fa'a lí'aki e akó ke tokoni 'i he fāmá, tautautefito 'i he fa'ahita'u fakatō-laú, kae 'oua leva ke 'osi 'a e ututa'ú, pea 'i he fa'ahita'u failaú, lolotonga 'o e taimi tōta'ú.

“Ko ha tangata 'e taha makehe mei he'eku tangata'eiki na'á ne ngaohi 'a e ngaahi ongo lahi taha na'á ku ma'ú ko e tokoua 'eku tangata'eiki, ko Siēsī B. Penisoni. Na'á ne ako'i au 'i ha kalasi 'e tolu—kae mahulu aí, na'á ne ako'i au 'i he lēsoni 'i he 'ulungāanga lelei, fakaesinó mo e lototo'a faka'atamaí 'a ia na'á ku feinga ke mo'ui-'aki 'i he konga ki mui 'o 'eku mo'uí. Na'á ne toe fakamā-lohi'i 'a e fakatōmamafa ko ia 'eku ongomātu'á 'a e faitotonú, 'a e tu'u 'i he totonú 'o tatau ai pē.

“Taimi 'e nī'ihī ko e totongi na'e fu'u 'olunga.

“I he 'aho 'e taha lolotonga ha sivi mahu'inga 'i he ako mā'olungá, na'e motu 'a e mata 'eku peni vahevahé. I he ngaahi 'aho ko iá, na'a mau faka'aonga'i 'a e fanga ki'i hele fa'o fūfuu ke fakamata 'aki 'emau peni vahevahé. Na'e ngalo 'eku me'a fakamata pení, peá u tafoki hake ke kole mei he tokotaha 'i hoku tafā'akí. Na'e tukuaki'i au 'e he faiakó kuó u kākā he na'á ne sio mai. I he'eku feinga ke fakamatalá, na'á ne hanga 'o tafulu'i au 'o pehē na'á ku loi; na'e kovi, he na'á ne tapui au he 'ikai te u va'inga 'i he tau lahi 'oku 'amanaki hokó.

'Eselā Tafi Penisoni (ta'utú), ta'u 18, mo hono tehina ko 'Oavelí, ta'u 14

“'Oku ou fakatoka-nga'i ko e lahi ange 'eku faka'ikai'i ko 'ene 'itá ange ia 'a'aná. Ka na'e 'ikai 'ū-nua ai 'eku toutou tala-ange 'a e me'a na'e hokó. Neongo ne ha'u mo 'eku faiako va'ingá 'o taukapo'i 'eku fa'ahí, na'e fakafisinga pē faiakó ke toe liliu. Na'e 'ikai ke u mei lava he ne fu'u fakamā 'aupito. Ka, 'i he ngaahi miniti si'i mei he va'ingá, na'e liliu hono lotó, pea fakangofua ai keu va'inga.

Ka na'e 'ikai ha fiefia ai. Na'a mau fo'i; pea neongo 'ene mamahí, ka 'oku 'ikai ofiofi mai ia ki he mamahi lahi hono faka'ilonga'i ko e tokotaha kākā mo loi aú.

“I he sio atu ki he kuohilī, ‘oku ou ‘ilo’i ko ha lēsoni na’e ‘omai faka’otua. ‘Oku fakafuo lelei ‘a e ‘ulungāngā ‘i ha ngaahi vela kakaha.

“Na’e tui ‘eku ongomātu’á kiате au; na’á na loto mahino mo fakalotolahi. Ko e lēsoni mei he’eku fa’ē tangata ko Siēsī ko e lototo’a mo ha konisēnisi tau’atāina, ne u kamata ke fakatokanga’i ko e taimi ko ē ‘okú te melino pē mo e taha Fakatupú te ke lava, kapau te ke tukunoa’i ‘a e ngaahi fakaangá, kehe pē ‘okú ke mahiki hake ‘o mā’olunga ai.

“Na’á ku toe ako foki mo ha me’a kehe—ko e mahu’inga ‘o e faka’ehi’ehi tatau pē pe ‘oku hā ngali kovi. Na’e hanga ‘e he me’a na’e hokó ‘o ngaohi au ke u hā ngali kovi neongo ‘eku tonuhiá. Koe’uhi ‘oku hā ngali mo’oni ‘i he tapa ‘o e mo’uí, na’á ku ‘osi fakapapau’i ke tauhi ‘o tatau pē mo e fakafōtunga ‘eku ngāué ke ‘oua na’a fakafehu’ia, ‘i he mama’o taha te u ala lavá. Peá u toki fakatokanga’i hake, kapau ‘oku hoko ‘a e fakamaau ta’etotonu ko ‘enī kiate au, ‘e malava ke hoko ki ha nīhi kehe, pea ‘oku ‘ikai totonu ke u fakamaau’i ‘enau ngāué ‘o fakatefito ‘i he fōtungá (*Cross Fire: The Eight Years with Eisenhower* [1962], 17).

NA’Á NE FIEFIA ‘I HE VA’INGA PEISIPOLÓ

Na’e fakamānako kia ‘Eselā Tafi Penisoni ‘a e sipotí, tautautefito ki he pasiketipoló. Na’e fu’u ‘ofa ‘a ‘ene tangata’eikí ‘i he va’ingá pea ne faka’ai’ai hono ngaahi fohá ‘i he taimi na’a nau fe’auhi ai. Na’á ne ‘oatu ha pole ki he *Sitiseni ‘o e Kolo Felengilingí* ke tau pasiketipolo ‘a hono fāmili mo ha fāmili pē ‘i he pasiketipoló. Na’e ‘ikai ‘i ai ha fāmili ‘e pole ke nau tau. Na’e ongo’i ‘e ‘Eselā mahalo na’a nau monū’ia pē ko e ‘ikai ha fāmili ‘e tali e fakaafé. (*Vakai Dew, Ezra Taft Benson, 38.*)

HOKO ‘A E SIKAUTÍ KO HA ‘OFA ‘OKU TOLONGA

Ko ‘Eselā Tafi Penisoni ko ha toko taha sikauti mo’ui fuoloa. Ko Palesitēni Penisoni ‘eni ‘oku ‘i ha Paati Sikauti Fakafonua ‘i he Paaka Molaine, Penisolovēniá, 1977.

Na’e hoko ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni ko ha taha pou-pou fuoloa ‘i he Sikautí. Na’á ne ma’u e fakalāngilangi mā’olunga fakapule’anga ‘i he Sikautí—Ko e Piva Silivá, ko e ‘Anitelope Silivá, mo e Pafalō Silivá—pea kau foki ai mo e pale fakalāngilangi ko e Ulofi Polōnisé, ‘a ia ‘oku foaki ‘e he Sikauti ‘a māmaní.

“Na’e faka’amua ma’u pē ‘e ‘Eselā ke ne ‘hoko ko ha taki ‘i he tamaiki tangatá, pea ‘i he 1918 ne fai faka-lelei ai ‘a hono uiui’i ‘e Pīsope Penisoni ‘a hono mokopuná, ‘a ‘Eselā, ko ha tokoni Taki Sikauti ki ha kau Sikauti anga-pau’u ‘e toko uangofulu mā fā. (Na’á ne toki hoko ki mui ai ko ha Taki Sikauti.) Na’á ne faka-hoko hono fatongia ‘o hangē ha taha na’e ‘osi taukeí. ‘I he ngaahi ‘aho ko iá na’e siponisā ‘e he YMMIA ha ngaahi kuaea pea na’e pau ai ke hanga ‘e he Taki Sikautí ‘o ako’i ‘a e fānau tangata ta’u hongofulu tupú ha ngaahi hiva. ‘Oku hiva e kau hiva ‘ikai ko e fiefia pē mo fakafiefia’i ka na’e hoko atu ki ha fe’auhi. Hili ha ngaahi uike ‘o e ako mo teke mo faka’ai’ai ‘e ‘Eselā, na’a nau ikuna ‘a e pale ‘uluakí ‘i he fe’auhi ‘a e Siteiki Felengilingí, ‘a ia na’a nau hoko hake ai ke fe’auhi ‘i he Tāpanekale Lōkaní mo ha kulupu hau kehe ‘e ono. Ko ha me’a lahi foki ‘eni ki he fānau tangatá, na’e ‘i ai ha fa-‘ahinga ‘iate kinautolu ne te’eki ke nau mavahe ‘o toe mama’o atu mei ‘api hangē ko Lōkaní.

“Na’e palōmesi ange ‘e ‘Eselā ‘i he’ene fakalotolahi’i ‘ene kulupú—‘i he taimi ‘o e loto tailiilí mo e vaivaí,’ he na’e ‘ikai te ne fakapapau’i—kapau te nau ikuna ‘a e fe’auhi fakafeitu’ú, te ne taki kinautolu ke ‘eva lue lalo ‘o kolosi ‘i he mo’ungá ki Pea Leiki ‘i ha maile ‘e tolu-ngofulu mā nima.

“I he pō ‘o e fe’auhi ne toho ‘e he ngaahi kulupu hiva ‘a e hokohoko. Na’e hiva fakamuimui taha ‘a e kau hiva ‘a e Uitiní, pea hangē ‘oku toe lōloa ange ‘enau tailiilí. ‘I he faifai pea ui maí, ne laka atu e fānau tangata ‘e toko uongofulu mā faá ‘i he lue’angá ki he funga siteisí lolotonga ia ‘oku tā ‘e he tokotaha tā pianó ‘a e ‘Stars and Stripes Forever.’ Ne fakahanoku hifo ‘a ‘Eselā ‘i ha vaha’a sea ke tataki e kau hiva. Na’á ne pehē, ‘Na’a nau hiva leva, pea na’e te’eki ai te u fanongo ki ha’anau hiva faka’ofa’ofa pehē, ko e mo’oni he ‘ikai ke u fai ‘a e tala-noá ni kapau na’e ‘ikai te mau ma’u ‘a e pale ‘uluakí ‘i Lōkani.’

“Ko e fai ha palōmesi ko ha mo’ua ‘oku te’eki totongi, ne te’eki pē ke fakahā mai ‘e he Sikautí ‘a e mā-lohi kuo nau fakatahataha takatakai mai ke fakamanatu’i e lue laló. ‘I ha’amau fakataha ke muimui’i ‘emau palani ki he lue laló, na’e fokotu’u loto vēkeveke hake ‘e ha Sikauti ta’u hongofulu mā ua ‘o ne pehē ‘E Misa Pule Sikauti, ‘oku ou fie fai ha fokotu’u. ‘Oku totonu ke tau kosi kotoa hotau ‘ulú ke ‘oua na’a tau toe hoha’a ke helu mo polosi ‘i he ‘etau ‘alú.’ Na’e ki’i papaka ‘a e kau Sikauti matu’otu’a angé (na’a nau fakakaukau, ko e kosi

fakatokolahi, 'e 'ikai matamata lelei ki he kau finemuí), ka na'e tali 'a e fokotu'ú—'ikai ngata aí, ko e taimi 'eni 'o 'Eselā ke ki'i papaka aí he pehē hake ha taha 'o e kau Sikautí lalahí, "Ka e fēfē 'etau Taki Sikautí?"

"I he Tokonaki hokó ne 'alu atu leva 'a 'Eselā 'o heka ki he sea 'i he fale kosi 'ulú mo e fānau Sikauti 'e toko uongofulu mā faá 'oku nau sio'i kotoa ia. 'I he faka-'osi'osi e kosi 'a e 'ulu 'o 'Eselā, na'á ne talaange, "Kapau te ke tuku ke u tele ho 'ulú, te u kosi ta'etotongi 'a e toenga 'ulu 'o e fānau tangatá. Hili ha 'aho 'e ua, ko e kau Sikauti 'e toko uongofulu mā faá mo e Taki Sikauti fo'i poko 'e taha mo e tokoni taki fo'i poko 'e taha, na'a nau fononga atu ki he anovai Pea Leikí. Ko e lue lalo 'aho 'e hongofulu fakafiefia, na'e fonu 'i he taumātā'ú, kemí, lue laló, kakaú mo fakakaume'á. Na'e fakamatala ki mui 'e 'Eselā 'o pehē. 'Ko e taha 'o e ngaahi me'a fakafiefia 'i he ngāue mo e fānau tangatá ko 'ete ma'u 'ete palé lolotonga e fonongá. 'Oku lava ke te vakai ki he ola 'o 'ete takí faka'aho. ... Ko e ngaahi fiemālie 'oku 'ikai fakatau 'i ha fa'ahinga mahu'inga; kuo pau pē ke ngāue'i. [Vakai Ezra Taft Benson, "Scouting Builds Men," *New Era*, Feb. 1975, 14–18.]" (Dew, *Ezra Taft Benson*, 42–44).

NA'E UIUI'I KO HA FAIFEKAU KI 'INGILANI

'ikai Ngotua ke Hiki Hamo Tatau

'I he kamata'anga mai 'o e 1850 'i he tokolahi 'o e kāingalotu ne nau hiki atu ki he Anovai Lahi 'o Sōlekí. Ko e kau faifekau ko ia 'i Pilitāniá ne nau fiefia 'i ha ngaahi lavame'a lahi. Na'e liunga ua 'a e tokolahi 'o e kau mēmipa 'i Pilitāniá 'i he kau mēmipa 'i he 'Tunaiteti Siteití. Na'e tokolahi ha kau ului ne nau toki hiki atu pea nofo 'i he tafa fonua faka-

hihifo 'o 'Ameliká. 'I he kongá kimu'a 'o e 1900, kae kehe, na'e fakatupu 'e he kau fakatanga ki he māmongá ha 'ātakai ke faingata'a ange 'a e ngāue fakafaifekau 'i Pilitānia. Ko e ngaahi 'ata mo e ngaahi pulusinga 'i he taimi ko iá na'e fakamatala'i e kau Māmongá ko e taki hala'i mo e mo'ui ta'etaau.

'I he 1921, na'e uiui'i 'a 'Eselā Tafi Penisoni ke ne ngāue fakafaifekau 'i 'Ingilani. 'I he 1922, ne uiui'i 'a Tevita O. Makei ke ne hoko ko ha palesiteni fakamisi-ona, ka na'e toki hoko mai ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, na'á ne 'ilo ai ko 'Ingilani kuo lōmekina ia 'i he ngaahi me'a

fakalielia fekau'aki mo e Siasí. Ko e 'ātakai 'eni na'e ngāue ai 'a 'Eletā Penisoní.

"Ko ha ngaahi sētesi nounou 'i he'ene tohinoá na'e fakamatala'i e ngaahi faingata'á [na'e fepaki mo 'Eletā Penisoní]. Na'e tohi 'e 'Eselā he 'aho 30 Mā'asi, 1922 'o pehē: 'Kapekape'i 'e ha ki'i fefine ta'u 18 ... 'ēlia 'o e kau ma'ume'á—lelei pē neongo e koná'; 'polisi fakatotolo 'emau 'ahi'ahi he lolotongá'; ongo tangata malanga sio'i 'ena uiui. ha! 'Uha mo sinou.' Kau fefine ngāue 'i he ngaahi 'api ma'ume'á 'oku nau fa'a fakaava 'a e matapaá pea tukuaki'i 'oku feinga e kau faifekau ke tuli kinautolu. Ngaahi lea fakafepaki ki he Tui Faka-Māmongá, 'I loto 'i he Anga Fakamāmongá, 'a ia na'e fai 'i ha efiāfi 'e taha lolotonga ia 'oku fai e houalotu Mutuale 'a e Kāingalotú. Na'e loto taha ha fakataha tokolahi ke tuli kimaua mei he koló. Na'á ne faitohi ki he Cumberland News 'o faka'ikai'i 'a e ngaahi talatalaaki loi 'oku pulusi fekau'aki mo e Tui Faka-Māmongá.

Neongo 'a e ngaahi fakasitu'á, ka na'e kei feinga pē 'a 'Eselā ke ma'u 'ene olí (Na'á na 'alu 'o takai, tuli ki tu'a tu'o ua pē) mo e ngaahi faikehekehe ('I he'ema 'alu atu ki he lotú ne kaila mai e Fānau, Kau Māmonga!, kae fakamālō ki he 'Eikí ko e māmonga au'). Na'e a'u ki ha tu'unga ne fu'u hulu fau pea pau ke fetu'utaki e kau faifekau ke malu'i kinautolu 'e he kau polisí. 'I 'Epeleli 1922, lolotonga ha feinga ke totongi ha fale fakataha, ne fākafoa 'a 'Eselā 'o pehē, 'Kumi loto vēkeveke ki ha fale fakataha kae 'ikai ikuna. Hangē 'oku ngali fakafepaki e māmaní ki he ngāue 'a e 'Eikí.'

"Neongo e fakafepaki tu'ú, na'e 'i ai pē ha lelei ne 'asi meí he malanga tukuaki'i kovi 'o e tui faka-Māmongá. Ko e *Millennial Star*, na'a nau fakamatala fekau'aki mo e fakataha 'i Kalisimipaí 'i he 'aho 31 Mā'asi, 1922, ne 'iloa 'o pehē, 'Na'a nau fealea'aki 'o lototaha peá ne lahi ange 'a e ola lelei 'i he kovi. Na'e tokolahi ange 'a e fakatahá ni 'i ha to e fakataha 'i he ngaahi ta'u mai kimu'á pea na'e lahi mo ha ngaahi kaume'a fo'ou' " (Dew, *Ezra Taft Benson*, 58).

Ko e kau faifekau ki 'Ingilani. Ko 'Eletā 'Eselā Tafi Penisoni 'oku tangutu 'i he taupotu ki to'omata'ú, 'i he tafa'aki 'ene palesiteni fakamisi-ona, Tevita O. Makei mo Sisitā Makei, 1922.

NA'Á NE MALI MO FOLOLA 'AMUSENI, KO HONO HOA HE MO'ÚÍ KOTOA

Na'e mali 'a 'Eselā Tafi Penisoni mo Folola Simifi 'Amuseni 'i he 'aho 10 Sepitema 1926 'i he Temipale Sōlekí. Ko e 'ofefine ia 'o ha pai-onia Tenima'ake na'e hiki fonua mai mei Teni- ma'ake. Ko 'ene tamái ko ha tangata ngaohi uasi mo e siueli. Na'e toko- lahi e ngaahi kaungā- me'a 'o 'Eselā na'a nau pehē he 'ikai ha faingamālie ke teiti mo Folola. Na'á ne manatu 'o pehē.

Ko Folola 'Amuseni Penisoni

'Iai Ngofua ke Hiki Hano Tabau

'Na'á ku fuofua sio ki hoku hoa he kaha'ú he'ene 'eva 'i he faka'osinga 'o e uiké ki hono ngaahi kaungāme'á 'i Lōkani, 'Iutā. 'I he 'emau 'eva mai 'o ofi ki he fale koloá ne faka'uli hake ha ta'ahine talavou 'i ha ki'i kā sīisi'i ko 'ene 'alu ke fakatau hu'akau. Ka 'i he ta'alo atu 'a hoku ngaahi kaungāme'á, na'á ne ta'alo mai. Ne u pehē ange, "Ko hai e ta'ahiné?" Na'a nau talamai, "Ko Folola 'Amuseni." Na'á ku talaange, "Mou 'ilo, kou ongo'i pē te u mali mo e ta'ahiné".

"Na'e kata hono ngaahi kaungāme'á mo talaange, 'oku fu'u manakoa ia ke mali mo ha tamasi'i faama. Ka na'e talaange 'e 'Eselā, ko e me'a ia 'e toe manakoa aí."

'Eva lue lalo 'i he Mo'unga Timipānokosi, 'i 'Iutā. Ko 'Eselā 'i loto māliē.

"Na'e taimi si'i atu pē 'ena 'faikaume'á,' kuo uiui'i ia ke 'alu 'o ngāue fakafaifekau ki Pilitānia. Ko e toki 'osi mai foki 'eni mo Folola mei he Kolisi Pilikihami 'Iongí ('a ē na'e ngofua ai ke ako 'i ha ngaahi lēsoni mei he ako mā'olungá mei he 1909 'o faka'osi ki he 1926) pea hoko atu ai ki he Kolisi Ngoue 'Iutā Siteití ('a ē 'oku 'Univēsiti 'Iutā Siteiti he taimi nī).

"I he taimi na'a ku foki mai aí, ne toe hoko atu pē 'ema kaume'á. 'Ka ne faka'ohovale kiате au ko e toe ma'u mai mo ha uiui'i 'o Folola ke 'alu 'o

ngāue fakafaifekau 'i he 'Otu Motu Hauai'i. Na'á ku fu'u fiefia 'i he'ene ma'u 'a e faingamālie ke 'alú. Na'á ne pehē ko ha faingamālie ia kiате au ke u 'osi ai me'i he kolisi.

"Na'e 'osi 'a Misa Penisoni mei he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí 'i he 1926, ko e ta'u tatau pē ia ne 'osi mai ai mo Sisitā Penisoni mei he ngāue fakafaifekau. Na'á na mali 'i he'ene 'osi atu pē, pea hiki leva e ongo- mātu'á ki 'Amesi, 'Aiouā, he na'e ma'u 'a e sikola- sipi pa'anga 'e fitu- ngofulu he māhina ke ako ki he ngoué 'a Pa- lesiteni Penisoni 'i he Kolisi 'Aiouāá ('a ē 'oku 'Univēsiti 'Aiouā Siteiti he taimi nī).

Faka'osi ako mei he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí, 1926

"Hili e ako mata'itohi ko ia 'a Misa Penisoni pea ma'u mo hono mata'itohi fakalāngilangi MA 'i he 1929, na'e hiki leva 'a e fāмили Penisoni ki ha faama 'eka 'e valu- ngofulu 'o ofi ki Uitinī, 'Aitahō. Na'e hoko 'a Misa Peni- soni ko e fakafongga ngoue 'i he fakavahefonua ki he ngaahi ngāue ki tu'a 'o e Potungāue Faka'ekonōmika mo e Māketi 'a e Tafa'aki Ngāue ki tu'a 'a e 'Univēsiti 'Aitahoó ("President and Sister Benson Celebrate 60th Wedding Anniversary," *Ensign*, Nov. 1986, 99).

KO 'ENE FIEMA'Ú KE TOKONI'E KAUFĀMÁ

Ko 'Eselā Tafi Penisoni mo 'ene fānaú, Poiisi, 'Aitahō, kongā ki mui 'o e 1930

"Na'e foki atu 'a 'Eselā Tafi [Penisoni] ki Uitinī, ['Aitahō] mo ha mata'itohi MA pea mo ha loto vēkeveke ke tokoni ki he kau fāmá ke faka- lakalaka 'enau ngoué. Na'á ne fu'u tokoni lahi, ko e mo'oni, ne faka'ilo- nga'i ia 'e hono ngaahi kaungā'apí ko e fakafo- fonga ngoue 'i he faka- vahefonua ki he ngaahi ngāue ki tu'a.

"I he ngaahi ta'u 'e hongofulu mā nima hokó, ko 'ene ngāue ko ia 'i he ngoué mo 'ene ngāue 'i he Siasí na'á ne 'omai ai ha

faingamālie mo ha ivi tākiekina lahi ange. 'I hono ta'u tolungofulu mā tahá na'á ne 'alu ai ki Poiisi, 'o ne hoko ai ko e fakafongga ngoue faka'ekonōmika mo e māketi 'a e Tafa'aki Ngāue ki tu'a 'a e 'Univēsiti 'Aitahoó. 'I Poiisi na'á

ne ngāue ko e pule 'i he MIA 'a e siteikí, tokoni ki he palesiteni fakasiteikí, pea hoko ko e palesiteni siteiki. 'I hono ta'u tolungofulu mā hivá, na'e 'oange ki ai ha tu'unga ke ngāue 'i Uāsingatoni D.C., ko ha sekelitali lahi ki he kautaha fakapule'anga 'o fakafongai ha ngaahi kulupu faama fakatahataha 'e toko ua miliona fā-afe onongeau. Na'á ne toki tali 'a e ngāue hili ia 'ene fakapapau'i 'e 'ikai kau atu ia ki ha ngaahi fakafiefia 'e faka'ilo'olongaua ai 'a hono tu'ungá 'i ha fa'ahinga tafa'aki. 'I hono ta'u fāngofulú, na'a ne hoko ai ko ha palesiteni fakasiteiki ko hono tu'o uá—ka ko e siteiki fo'ou ne toki fokotu'u 'i Uāsingatoni (D.C.)" ("President Ezra Taft Benson," *Ensign*, July 1994, 12–13).

'I he'ene ngāue ko e fakafongonga ngoue faka'eko-nōmika mo e māketi 'i he 'Univēsiti 'o 'Aitahoó, "na'á ne 'ilo ai ha ngaahi tu'unga na'e 'ikai mahino—ko e kau ngoue na'a nau tō 'a e uité kae kei 'alu pē 'o fakatau mai 'a e puha mei he falekoloá 'oku mamafa hono totongi; fakatau mai 'a e fua'akau ke kai 'e he fāmili kae 'ikai tō ha 'akau fua 'i he ngaahi 'eka 'ikai faka'aonga'i; fa'ahinga 'oku tuku pē 'enau ngaahi me'a ngāue mahu'ingá 'i tu'a ke 'ume'umea 'i he momokó kae 'ikai fai ha me'a ke ta'ofi 'ene hokó. Na'á ne tangi fakataha mo e kakai tangata ne 'i ai honau ngaahi 'api kuo laui to'u tangata mai 'i he fāmili, ka na'e 'ikai ha me'a te nau lava ke fai makehe mei he fulihi pē kekelelé, ka kuo 'ikai ke nau kei lava hono totongi ke nau nofo aí.

"Na'e kamata ke fakahounga'i 'o toe lahi ange 'e 'Ēselā 'a e akonaki 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Ki Mui Ní, hili ia ha'ane 'alu takai 'i he siteití, ke ako'i 'a e tefito'i mo'oni totonú pea tuku ke nau pule 'iate kinautolu. Na'á ne pehē, " 'Oku 'i ai 'eku 'ilo fakafilōsefa, he 'ikai te ke tokoni'i e kakai ke nau tu'u 'iate kinautolu pē 'i ha'o fai e me'a na'e tonu ke nau fai ma'a kinautolú. 'Oku ou tokoni ki he kakai ke nau tu'u 'aki honau va'é 'iate kinautolu pē." (Dew, *Ezra Taft Benson*, 107).

NA'E UIU'I IA KI HE LAKANGA FAKA'APOSETOLÓ

" 'I he 'aho 26 Siulai 1943, ne uiu'i 'e Palesiteni Hipa J. Kalānite 'a 'Eselā Tafi Penisoni ke hoko ko e mē-mipa si'isi'i taha 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Ko ha ngāue'anga mo'oni 'i he pule'angá ne hoko ko ha ngāue taimi kakato. Na'e vahe'i ia 'i he 'aho 7 'o 'Okatopa 'o e ta'u ko iá, ko e 'aho tatau pē mo Sipenisā W. Kimipolo, te ne toki hoko mai ai 'i hono tu'á ko ha Palesiteni ['o e Siasí]" ("President Ezra Taft Benson," *Ensign*, July 1994, 14).

'I he 'aho 26 Siulai ne ma'u 'e 'Eselā ha telefoni 'o kole mai ke fetaulaki mo Palesiteni Kalānite "i hono 'api mālōlō'anga 'i he taimi māfaná 'i ha vao 'akau ofi mai. ...

Ko 'Eletā Sipenisā W Kimipolo mo 'Eletā 'Eselā Tafi Penisoni na'e fakanofa kinaua 'i he 'aho tatau 'i he 1943 ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.

"... 'I he vave tahá na'e a'u atu 'a 'Eselā ki he loki mohe 'o Palesiteni Kalānitē, ne mālōlō pe 'i hono mohengá 'a e palōfita toulekeleká ni. 'I he fekau atu 'a e Palesiteni, ne tāpuni'i atu 'e 'Eselā 'a e matapaá pea lue atu 'o tangutu he sea 'i he ve'e mohengá. Na'e fonu lo'i-mata'ia 'a hono matá 'i hono puke nima ua 'e Palesiteni Kalānite 'a e nima to'omata'u 'o 'Eselā, 'o pehē ange, 'Misa Penisoni, mei he kotoa hoku lotó 'oku ou tala-monū mo lotu ki he

'Otuá ke foaki atu 'Ene tāpuakí. Kuo fili koe ko ha mē-mipa si'isi'i taha 'i he Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá.'

"Na'e hā 'a e 'ohovale 'a 'Eselā 'i hono matá.

Na'á ne ongo'i hangē kuo ngoto hifo 'a e māmaní 'i hono lalo va'é. Na'e 'ikai ha'ane ongo'i 'e hoko 'a e uiu'i'i ni. Kimui maí na'á ne toki tohi 'ene ngaahi ongo 'o pehē: "Ko e fanongonongo ta'e'ama-nekina mo taulōfu'u. Na'e taimi lahi ko e me'a pē [ne u]lava lea'akí ko e, " 'Oi, 'e Palesiteni Kalānite, 'e 'ikai lava! Kae mahalo

Ko 'Eletā 'Eselā Tafi Penisoni

ne tā tu'o lahi 'eku lea'akí pea toki foki mai hoku [ata-maí] 'o u toki fakatokanga'i 'a e me'a na'e hokó. ... Na'á ne puke fuoloa hoku nimá 'i he'ema fetāngihí. ... Na'e laka hake 'i he houa 'e taha 'a 'ema nofo tokoua pē, lahi ange taimi ne ma fepuke'aki nima māfana aí. [Neongo 'okú ne] vaivai, ko hono 'atamaí na'e kei matala mo fakatokanga, na'á ku ongo'i 'aupito 'i hoku lotó 'a 'ene fakafōfo'ofa, manava'ofa, laumālie fakatōkilalo 'i he hangē 'okú ne vakai ki hoku laumālié.

" 'Na'á ku fu'u ongo'i vaivai mo ta'efe'unga pea ko 'ene ngaahi lea fakafiemālie mo fakanongá na'á ku fu'u hounga'ia lahi ai. 'I he taha 'o e ngaahi me'a na'á ne tala maí, " 'Oku hanga 'e he 'Eiki 'o fakamaama'i ha taha kuo uiu'i'i ki ha ngaahi tu'unga fakatakimu'a. Pea 'i he'eku vaivai na'á ku lava ke pehē 'oku ou 'ofa 'i he Siasí, ka na'á ne pehē mai, " 'Oku mau 'ilo'i, pea 'oku fie ma'u 'e

he 'Eikí ha kau tangata te nau foaki e me'a kotoa ki He'ene ngāue."

"Na'á ne fakahā mai 'a e me'a na'e hoko 'i he fakataha makehe 'a e Kau 'Uluaki Palesitenisí mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha uike 'e ua kimu'á 'o fakafekau'aki mo aú, na'e māfana honau lotó 'i he lototaha....na'á ku ongo'i lotohangamālie he 'oku mei he ngaahi tāpuaki pē 'o e Māfimafí 'e malava ai ke nau ongo'i.

"Na'e kole 'e Palesiteni kia 'Eselā ke ne kau mai ki he konifelenisi lahi 'o 'Okatopá, ki hono fokotu'u mo vahe'i iá. Na'á ne fakahā ange 'oku fiefia mai 'ene kui tangatá mo 'ene fanga kui faivelengá ko 'ene hoko ko 'eni ko e fetongi ki he laine 'o e kau 'apostetoló. (Dew, *Ezra Taft Benson*, 174–75).

NA'Á NE 'ALU 'I HA MISIONA KE TOKONI'I E KĀINGALOTU FAINGATA'A'IA 'I 'IULOPÉ

Ko 'Eletā Penisoni mo Meki Simā 'i he fale tuku'anga koloa 'o e Kolosi Kula Fakavaha'a Pule'anga 'i Sinivá, Suitsisalani, 'i hono sivi 'o e ngaahi nāunau ke 'ave ki he Kāingalotu 'i 'Iulopé, 1946

"'I Tisema 1945, na'e tuku kia 'Eletā Penisoni ke ne tokanga'i 'a e Misiona 'Iulopé 'i he hili e Tau Lahi Hono II. 'Oku totonu, ke fekau ke toe fakaava 'a e ngaahi misiona kotoa 'i 'Iulopé mo tufa 'a e me'a-kai, vala mo e mohenga ki he Kāingalotu faingata'a'ia.

"'I he meimei lava ha māhina 'e hongofulu mā taha 'o e ngāue 'i he 'ofa ko 'ení, kuo lava ha ngaahi kilomita nai 'e hiva mano ono afe 'a e fe-fononga'aki 'a 'Eletā Penisoni ki Siamane, Pōlani,

Sekisolovākia, mo Sikanatinaviá—kae lahi tahá 'i he 'ea momokó 'i ha ngaahi lēlue 'ikai ha 'ea fakamāfana mo ha ngaahi vakapuna. Koe'uhi ko ha fa'ahinga natula na'á ne ma'ú, na'á ne fokotu'u ha kau hiva mo 'ene kau fonongá na'e ui ko e 'K-Ration Quartet' ke nau hiva ke teke'i atu 'a e ta'eoli mo e ongosia 'o e ngaahi houa lōlōá.

"'I he taimi lahi, kapau 'oku hā ngali faingata'a ke ma'u ha ngofua ke hū ki ha fonua na'e maumau'i he taú pe ki hano tufa 'o e ngaahi nāunau tokoní, na'e tangi 'a 'Eletā Penisoni ki he 'Eikí ke fakaava 'a e halá. Na'e to'o 'a e ngaahi 'ā vahevahé, pea ko e ngaahi toni nāunau tokoni uelofea 'e lauiafe 'a e Siasí na'e 'ave ia ki he Kāingalotu 'i 'Iulopé. Lolotonga 'a e misiona ko 'ení, ne fakatapui ai 'e 'Eletā Penisoni 'a Finilani ki hono malanga'i ki ai 'o e ongoongoleléi.

Ngaahi Faka'auha Tau Lahi Hono II, 1946

"Ko e fakataha 'a 'Eletā Penisoni mo e Kāingalotú kuo mole honau ngaahi 'apí, fāmilí, mo'ui leleí —me'a kotoa pē tuku kehe pē 'a 'enau lí'oa ki he ongoongoleléi, 'oku fai ia 'i ha ngaahi faleako mo e ngaahi fale fakataha'anga na'e pomu'i. Ko e ngaahi 'ata 'o e fiekaia mo e faka'auhá ne 'ikai pē ke mole atu mei he manatu 'a Palesiteni Penisoní. Pea 'ikai ngalo 'a e ngaahi fofonga mo e tui 'a hono ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'ofa 'i 'Iulopé, 'a ia 'okú ne fa'a lea'aki 'i he kotoa 'ene mo'uí. Hili ha ta'u 'e hongofulu mā vala, ne toe tokanga'i pē 'e 'Eletā Penisoni 'a e Ngaahi Misiona 'i 'Iulopé, ka na'e 'ulu'i 'ōfisi ia ki Felengifeeti, Siamane. 'Okú ne ma'u ha fiefia makehe 'i he'ene vakai ki ha ngaahi siteiki, misiona mo e ngaahi tempale 'oku tu'u 'i 'Iulopé" ("President Ezra Taft Benson," *Ensign*, July 1994, 14).

'I 'Aokosi 1946, ne 'ilo ai 'e 'Eletā Penisoni kuo ui-úi 'a 'Eletā 'Alamā Sōnī, ko ha Tokoni ki he Toko Hongofulu Mā Uá, ke fetongi ia 'i 'Iulope. Ko ha ongo-ongo ta'e'amanekina. Kuó ne 'osi fokotu'utu'u ke 'i 'Iulope 'i ha toe māhina 'e ono mo 'ene tui 'oku kei lahi 'a e me'a ke faí. Ka na'á ne fiefia ke foki ki 'api. 'I ha taimi 'oku fakalaululoto atu ai, na'á ne toki fakamo'oni koe ngaahi māhina mai kimu'á ne 'ki'i tokakovi mo petepete, ka na'e hanga 'e he 'Eikí 'o tokoni'i au 'i ha founga fakafo'.

Ko 'Eletā Penisoni mo ha kulupu 'o ha kāingalotu 'i Pōlani, 1946

“Ka koe’uhi na’e a’u fakatupakē e talamai ‘a e fe- tongí, ne fifili ‘a ‘Eletā Penisoni pe na’e lelei ‘ene fua fato- ngiá. Na’e ha’u ki ai ha ongo kehe ‘o fakafiemālie’i ‘ene hoha’á, peá ne hiki ia ‘i he’ene tohinoá: ‘ ‘Anepō, ‘i ha’aku misi, na’á ku sio ‘oku ou monū’ia ‘i ha’aku nofo hifo mo Palesiteni Siaosi ‘Alipate Sāmita ‘i Sōleki ‘i ha houa ‘e taha nai. Ko ha ongo fiemālie ‘i hoku laumālie. Ko ha fepō- talanoa’aki fafale na’á ma faí fekau’aki mo e Ngāue Lahi ‘a ia ‘oku mau lolotonga mo’ua aí mo fekau’aki mo hoku fā- mili fai māteakí. Na’á ku ongo’i ‘a e māfana ‘o ‘ene fale’i pea tafe meiate kimaua ‘a e ngaahi lo’imata ‘o e fakamālō makatu’unga ‘i he ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí. ... Na’á ku fifili ‘i he ‘aho faka’osi ‘eku ngāue pe na’e loto-fiemālie nai ‘a e ‘Uluaki [Palesitenisií] pea mo e Fanga Tokoua ‘i ‘apí kae tautautefito ki he’eku Tamai Hēvaní ki he’eku ngaahi ngāue na’e fai ‘i ‘Iulopé. Ko e me’a lelei ko ‘eni na’e hokó na’á ne ‘omai ha nonga faka’aufuli ki he’eku fakakaukau, ‘a ia ‘oku hounga mo’oni ia kiate au.’

Ngaahi nāunau uelofea ki he ngaahi fei- tu’u na’e maumau’i he tau ‘i ‘Iulopé, 1946

“Hili ha taimi si’i, ne tohi mai ‘a ‘Eletā Hāloti B. Lī kia ‘Ēselā ‘o pehē, ‘Kuo fakatahataha mai ‘a e ngaahi tokouá mo ha ongo’i ‘a ho’o fakahoko ho misioná mo ha ngāue na’e ikai meimei fa’ama- lava ‘e ha taha ‘oku si’i hono iví mo lototo’á ... pea mo e tui ‘i he mālohi ‘o e ‘Eikí ke ikuna ‘a e ngaahi faingata’a ‘o e ngāue’i he loto ta’emana- vahē.’ ” (Dew, *Ezra Taft Benson*, 224).

NA’Á NE HOKO KO E SEKELITALI NGOUE ‘I HE ‘TUNAITETI SITEITÍ

Ko hono fakafuakava’i ‘o ‘Eletā ‘Ēselā Tafi Penisoni ‘e Feleti M Vinisoni, ko e Fakamaau Lahí ke ne hoko ko e Sekelitali Ngoue ‘a e ‘Tunaiteti Siteití, mo Palesiteni Tuaiti D. ‘Aisenihaoa ‘oku hanga maí.

“ ‘I he 1952, na’e faka’ohovale kia ‘Eletā Penisoni ‘a ‘ene ma’u ha telefoni ‘o fakahā ange ‘oku fie ma’u ia ‘e Palesiteni (ne toki fili ka ‘oku te’eki ke fakanofu) Tuaiti D. ‘Aisenihaoa, ko ha tangata na’e te’eki ke na fetaulaki, ke na talanoa fekau’aki mo ha’ane hoko ko e Sekelitali Ngoue ‘a e ‘Tunaiteti Siteití. Ko hono fakaongoongolele’i ange ‘e he kau taki ngoué ‘a ‘Eselā Tafi Penisoni ko e ta- ngata lelei taha ki he ngāue. Fakataha’i ‘a e tāpuaki ‘i he Siasí meia Palesiteni Tēvita O. Makeí mo e loto fakapapau ko ia ‘a Palesiteni ‘Aisenihaoa ke ‘oua na’á ne fakamo’oni hingoa ki ha founga ‘oku ‘ikai loto ki aí, ne hoko ai ‘a ‘Eletā Penisoni ko Sekelitali Penisoni. Na’e foki mai e fā- mili Penisoni ki Uāsingatoni, D. C., ‘i he ta’u ‘e valu na’e hoko ai e pule ‘a ‘Aisenihaoá.” (“Palesiteni ‘Eselā Tafi Penisoni,” *Ensign*, Siulai 1994, 14–15).

Ko e ngaahi ta’u na’á ne ngāue fakapolitikale aí (1953–61) ko e ngaahi ta’u ‘o e pole taki. “Kimu’a aí, na’e fekumi ‘a ‘Eletā Penisoni ki ha ngaahi tāpuaki mei he Kau Palesitenisi ‘Uluakí. ‘I he tokoni ‘a J. Lūpeni Kalaké, na’á na tuku fakataha mo Palesiteni Makei ha tā- puaki ki he ‘ulu ‘o e ‘aposeitoló ha ngaahi lea ‘o e faka- nonga mo e akonaki ‘o pehē: ‘E ‘i ai ho fatongia, ‘e lahi ange ia ‘i ho kaungā ngāue ‘i he kapinetí koe’uhi ‘okú ke ‘alu ... ko ha ‘aposetolo ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. ‘Okú ‘i ai ho’o totonu ke tākiekina ko e mei ‘olunga, pea kapau te ke mo’ui, fakakaukau mo lotu, te ke ma’u ‘a e tataki fakalangi he ‘ikai ke mei ma’u ‘e kinautolú. ... Ko ia ai, si’i Misa ‘Eselā ‘okú ma tāpuaki’i koe, ‘i he taimi te ke fehangahangai ai mo ha ngaahi fehu’i ‘o e totonú mo e ta’etotonú ke fakakaukau’i fakataha mo e kau tangatá, ke ke lava sio ‘o mahino ‘a ē ‘oku totonú, pea ‘ilo’i ia, koe’uhi ke ke ma’u ‘a e lototo’a ke tu’u ki he totonú mo taaú. ... ‘Okú ma sila’i ‘i ho ‘ulú ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e ... fakaongo atu ha tu’utu’uni, vīšione mahino, ke ke malava ‘o sio kei mama’o atu ki ha fie ma’u ‘a e fonuá ni; ngaahi vīšione ke ke lava ‘o sio ki he filí ‘ene feinga ke faka’auha e tau’atāina ‘a kinautolu ‘oku tu’unga mā’u- lalo ‘i he Konisitūtoné, ... peá ke ta’e manavahē ke faka- halaia’i ‘a e tākiekina ke fakatupu maumaú, peá ke mālohi ‘i ho’o taukapo’i ‘a e totonu mo e ngofua ‘o e Konisitūtoné. (Dew, *Ezra Taft Benson*, 258–59).

Lolotonga e hoko ‘a ‘Eletā Penisoni ko e Sekelitali ‘o e Ngoué, na’á ne fetaulaki mo ha ngaahi kulupu faka- fili ‘a ia, hili ‘enau fanongo ki aí, ne nau fakamahino ko e tangata faitotonu. Ko e tokolahi ‘o e kau fakaangá na’u nau taukapo’i ia. Na’e taimi lahi ‘ene fakalotoa ‘a e ku- lupu tatau ko e lelei tahá ‘a ‘ene ngaahi vakaí pea ‘e ‘aonga ki he taha kotoa kapau te nau poupu’i ia. Na’e fakatokanga’i ‘e Palesiteni ‘Aisenihaoa ko e lahi taha hono manakoa ‘ene pulé, tautautefito ki he saute ‘o e ‘Tunaiteti Siteití, ko e tupu ia mei he’ene Sekelitali ‘o e Ngoué, ko ‘Eselā Tafi Penisoni.

Ko Sekelitali Penisoni 'okú ne 'a'ahi ki ha faama na'e lolotonga tō ai ha la'ala'á

“Ki ha tangata 'okú ne fakakikihi'i e ngaahi pule'anga lalahí, 'oku taki ai 'e 'Eselā ha potungāue ngāue kāfakafa mo'oni. Ko e USDA, 'oku 'i ai 'a e vahe hongofulu 'e taha 'o e kau ngāue 'e toko 78,000 'i he fakataha'i 'i he ngaahi fale 'o e Kau Pulé mo e ngaahi fale 'i he Saute 'i Uasingatoni D. C., pea 'i loto aí ko ha ngaahi loki 'e meimei nima afe mo ha 'alu'anga maile 'e valu. Ko e toengá 'oku nau movetevete 'i ha ngaahi feitu'u 'e taha mano 'i he 'Iunaiteti Siteití pea 'i he ngaahi

founga kehe 'e nimangofulu. Ko 'ene patiseti 'i he 1953 ko ha \$2.1 piliona, ko e fika ua hake ia ki he lahi tahá, 'a ia ko e Fale Pa'angá, ko e pa'anga lahi taha ia 'o ha potungāue fakapule'anga. Na'á ne hanga mo 'ene kau ngāue 'o tokanga'i 'a e fie ma'u me'akai 'a e kakai 'Amelika 'e toko 160 miliona.” (Dew, *Ezra Taft Benson*, 260).

“I he taimi mai ko iá, na'e 'i ai ha fakafekiki mālohi ha founga ki hono pukepuke 'a e koloá mo e fie ma'ú 'i ha 'ekonōmika veiveiua fakafaamá, pea na'e hā ai 'a e fofonga 'o 'Eselā Tafi Penisoni 'i he 'uluaki takafi 'o e ngaahi makasini fakafonuá 'i he'ene feinga ke veteki 'a e palōpalemá. Na'á ne lea fakahangatonu, 'o 'ikai ha'ane tokanga pē 'e manakoa 'a 'ene laú. 'I he'ene lea ki he kau ngoué mo e kau politikálé, na'á ne pole 'i he'ene fokotu'u ko e veteki'anga 'o e palōpalema fakakonōmiká mo e fakapolitikálé 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'ui taaú mo e fakalaumālié, pea ka hala lōua 'e 'ikai ha pule'anga 'e tu'u-mālie pe melino. 'I Uāsingatoni, ne kamata'aki 'e 'Eletā Penisoni ke fai 'a e fakataha Fakakapinetí 'aki ha lotu, pea na'e fakaava 'e he fāмили Penisoni ha polokalama efi-afi fakafāмили ma'á e fāмили 'Aisenihaoá.” (*Ensign*, July 1994, 15).

Ko e "Tangata 'o e Tā'ú" 'i he'ene hā 'i he takafi 'o e Makasini Taimi, 'i he aho 13 'Epeleli 1953. Na'e hā 'a Sekelitali Penisoni 'i he takafi 'o ha ngaahi makasini lahi 'i he pule'angá.

Hangē ko e Sekelitali Ngoué 'a e 'Iunaiteti Siteití, na'e fakamoleki 'e 'Eselā Tafi Penisoni ha ta'u 'e valu 'i ha me'a na'á ne ui 'ko e afi fehauaki' 'o e politikiki fakafonuá. ... Ko ia pē mo ha tokotaha 'i he mēmipa 'o e Kapinetí ne a'u 'o 'osi fakataha mo e taimi ngāue 'o Palesiteni Tuaiti D. 'Aisenihaoá ...

“I he'ene talia 'a e fatongiá, na'á ne fakatokanga'i 'okú ne 'i ha 'tu'unga 'e fakaanga'i lahi'ene ngaahi—fokotu'u mo fehi'anekina'i ka 'e toki fakamo'oni'i 'i he ngaahi foungá mo e ngaahi polokalama ngoué.

“I he *Afi Febau'aki*, na'á ne fa'u ha tohi fekau'aki mo 'ene ngaahi ta'u ngāue 'i he Kapinetí, na'á ne hua-'aki, “I he politikí ... 'oku 'aonga ke te toitoi hangē ha 'elefānité.’

“Na'e fu'u longoa'a 'aupito 'a e kau fakaangá pea na'e pehē 'e ha taha 'o e kau fakaangá, “I he pō kotoa 'amanaki ke u mohé kuo u fakamālo ki he 'Otua 'oku 'ikai ko e Sekelitali 'o e Ngoué au.’

Ko e Kapineti 'a 'Aisenihaoá. Ko Sekelitali Penisoni ko e fika tolu mei he to'omata'ú. Na'á ne ngāue ko e Sekelitali 'o e Ngoué mei he 1953-61.

“Neongo ne fa'a tafia ia 'i he ngaahi peau 'o e lau 'a e kakai kotoa pē, ne hanga 'e he 'alu 'a e taimi 'o fakamahino'i ko e tokotaha poto ia, ko ha pule fe'unga mo e Sekelitali, pea ko e taha 'o e kau tu'ukimu'a taha kuo ngāue 'i he fatongiá ni.

“Na'e fakahā 'e Sekelitali Penisoni 'o pehē: “Ko e 'ahi'ahi lahi taha 'o ha fa'ahinga lao 'a ha pule'anga, 'o tatau pē 'i he ngoué pe potungāue kehe, ko e, 'Ha nai ha founga 'e tokoni'i ai 'a e tu'unga fakaulungāanga, fakamōlale, pea mo e lelei fakalūkufua ma'a hotau kakai?”

“Na'á ne ikuna 'a e fili 'i he 1956 pea mo e 1960 koe'uhi ko 'ene tu'uma'u 'i he me'a na'á ne tui ki aí. Hili atu ha ngaahi ta'u, ne tokolahi 'o e kau fakaangá ne nau kamata ke poupu'i ia.” (Gerry Avant, “8 Years in 'Cross Fire' of U.S. Politics,” *Church News*, 4 June 1994, 17).

“I he kotoa hono ngaahi ta'u 'i he Kapinetí, 'oku fakatumutumu 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau tali 'ene ngaahi foungá 'i he kei ma'u 'e 'Eletā Penisoni ha nonga neongo e ngaahi fakaanga kakahá. 'Oku 'i hono tesí ha ki'i peleti fakamanatu 'oku pehē 'E 'Otua, foaki mai mu'a ha kau tangata 'oku mā'olunga ange 'enau mo'ui li-'oá 'i he puha pāloti' 'oku fakamatala'i mai 'e he me'á ni 'a e 'uhinga 'e taha 'o 'ene loto nongá: Na'e fai ma'u pē 'e

‘Eselā Tafi Penisoni ke ne fai ‘a e me‘a ‘okú ne fakakaukau ‘oku lelei tahá, kae ‘ikai koe‘uhi ko ‘ene fakakaukau ‘oku fakapotopoto fakapolitikalé. Na‘á ne toki fakahā ‘a e ‘uhinga ‘e tahá ‘o pehē: ‘Na‘á ku lotu—ne mau lotu ko ha fāmili—ke mau faka‘ehi‘ehi mei he laumālie ‘o e fehī‘á mo e taaufehī‘á’ (‘i he Līpooti Konifelenisi, ‘Epeleli 1961, p. 112)” (*Ensign*, July 1994, 15).

Ko Sekelitali Penisoni he‘ene talanoa ki he kau ngoue ‘i Nepalasikaá

NA‘E FE‘OFO‘OFANI E FĀMILI PENISONÍ

Ko e Fāmili Penisoní mo Palesitēni ‘o ‘Ameliká ‘Aisenihaoa (lolo mālié)

“Ko e fāmili ‘o Palesitēni Penisoní—mo ‘enau pōto‘i hivá, efiafi fakafāmilí, mo e lotu hūfia ‘a e mēmipa honau fāmilí—ko e hūfanga‘anga mo e pou pou kiate ia. Na‘e tāfu‘ua ma‘u pē ‘a e kau faiongoongo ‘o Uāsingatoní ‘i he ‘ikai ha loto tautea ‘ia ‘Eletā mo Sisitā Penisoni ‘i ha‘ana fakasitū‘a‘i ha fakaafe koe‘uhi ko ha koniseti ha taha ‘ena fānau pe ko e va‘inga ‘a e tamai-‘ofefine ke kumi koloa fūfū ‘oku teu fai” (*Ensign*, July 1994, 15).

“‘I he kole ange ke ne ma‘u me‘atokoni efiafi mo ha ‘ōfisa mahu‘inga ‘i he Kapinetí, na‘e tali ange ‘e [‘Eselā Tafi] Penisoni, ‘Kātaki, ‘oku ‘i ai ‘eku teiti mo hoku ‘ōfefine ko Ponií.”

“Ko e teiti ko ha paati ‘a e tamai-‘ōfefine mo fe-kumi ha koloa fūfū ‘i he ‘Api Siasi Māmongá. ‘Osi ko ia hono tufa mai ‘e he ‘ōfefine ki he‘ene tamai ha ki‘i sapa, ‘oku kau kotoa atu leva ki he kumi koloa fūfū. Ko e fuofua tokotaha ‘i he timi tamai-‘ōfefine ‘e a‘u mai mo e ‘koloá’ te ne ma‘u ‘e ia ‘a e pale ‘i he efiafi ko iá.

“Na‘e hangē ‘oku faka‘ohovale ki he kakai na‘a mau nofo ‘i he ‘ēlia ko iá ‘enau fakaava hake he tatangi mai e fafangu he matapaá ke sio ki ha fu‘u Sekelitali Ngoue uma lahi mo ha ki‘i ta‘ahine ta‘u 14 ‘okú na kole mai pe ‘oku ‘i ai ha‘anau tuufupiki lanu mata, tepi no‘o sū motu‘a, tohimāhina ‘o e 1952, mo ha tatau ‘o e makasini ongoongo ‘o Sepitema ne toki ‘osí. Na‘e fu‘u vave ‘aupito ‘a e timi Penisoní, kae kehe, ‘o ne ikuna ‘a e pale ‘uluakí: ko ha puha lahi fonu ‘i he ‘pa‘anga’ (lole sokoleti). Na‘e pehē ‘e ha tokotaha mēmipa ‘i he siasí; ‘Na‘á ne fiefia ange ia heni ‘i ha fakaafe mei he ‘Huaiti Hausí.’ Ko ha feohi fakafāmilí pehē ‘okú ne ma‘u ai ha malōlō lelei ‘a ia ‘e faingata‘a ke ma‘u ia mei hono faka-lele ‘o e siteití.” (Roul Tunley, “Everybody Picks on Benson,” *American Magazine*, June 1954, 108).

Ko ha talitali lelei ki ‘api ‘i ha mala‘e vakapuna ‘i he 1958

“LOTU MA‘Á E TANGATA‘EIKÍ”

“‘I ha ‘aho ‘i ‘Epeleli ta‘u ‘e 21 kuohilí, na‘á ku ‘ilo ai ha taha e tupu‘anga ‘o e mālohi ‘o ha Taki Ma‘olungá.

Na‘a ku tangutu fakataha mo e fānau ‘e toko ono ‘a ‘Eletā ‘Eselā Tafi Penisoni, he ko e taha ‘iate kinautolu ko hoku kaungā loki ia he kolisí. Na‘e toe mahulu hake ‘eku tokangá ‘i he tu‘u hake ‘a Palesitēni Makei mo fakahā mai ‘a e toko taha ‘e lea hokó. Na‘a ku sio ‘i he loto ‘a‘apa he lue hake ‘a ‘Eletā Penisoni ki he maiká, ne te‘eki foki ke ma fetaulaki. Ko ha tangata lahi, ‘ova hono lōlōá ‘i he fute ‘e onó. Ko ha tangata ‘okú ne ma‘u ha mata‘itohi toketā filōsefa Ph.D., pea ‘oku ‘ilo‘i fakatu‘a pule‘anga ia ko e Sekelitali Ngoue ‘a e ‘Iunaiteti Siteití mo ha fakamo‘oni makehe ki he ‘Eikí, ko e tangata ne hā ngingila mo mahino, ko ha taha kuó ne lea ki he ha‘ofanga ‘i māmani kotoa. Faka‘ohovale ha ala mai ha

ki'i nima ki hoku umá. Na'e punou mai ha ki'i ta'ahine mo fafana fakavavevave 'o pehē mai, 'Lotu Ma'a Teti.'

"Na'a ku fakakaukau 'oku ki'i faka'ohovale, 'Ko e ki'i fekau ko 'ení ne paasi atu ia he 'otú, pea ko au 'eni ke hoko hono paasi atú. Te u pehē ange, "Lotu ma'a 'Eletā Penisoni? Te u pehē ange nai, "Oku totonu ke ke lotu ma'a ho'o tamaí?" 'I he'eku ongo'i 'a e fie ma'u fakavavevave ko ia ke fakahokó, na'a ku punou atu 'o fafana, 'Lotu Ma'a Teti.'

Na'a ku sio atu ki he hokohoko atu 'a e 'ave 'o e fekaú 'o a'u ki he me'a na'e tangutu ai 'a Sisitā Penisoni kuo 'osi punou hono 'ulú ki lalo. ...

"'I he 'osi atu ha ngaahi ta'u lahi, hoko mai pea 'osi atu mo e ngaahi konifelenisi lahi, pea 'i he taimi kotoa pē 'oku tu'u ai 'a Palesiteni Penisoni ke lea, 'oku ou fakakaukau, ' 'oku fakataha 'ene fānaú he taimi ni 'i he lotu'i 'enau tamaí, neongo 'enau movetevete 'i he konitinēnií.'

"Pea 'oku ou tui ko e ki'i pōpoaki nounou na'e paasi atu he 'otú 'i he ta'u 'e 21 kuohilí ko e pōpōaki mahu'inga taha ia kuo vahevahe 'e ha fāmili. Ko ha mālohi mo e tui makehe ia kuo ma'u 'e ha tangata ke fe- taulaki mo e ngaahi pole faka'aho 'i he'ene mo'uí kapau 'oku fanafana hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ōfēfiné ke 'Lotu ma'a teti' " (Elaine S. McKay, "Pray for Dad," *New Era*, Jan.–Feb. 1981, 7).

NA'Á NE AKO'I E MAHU'INGA 'O E 'APÍ

'I ha 'eva kai me'akai fakafāmili

Na'e pehē 'e 'Eselā Tafi Penisoni: " 'Oku 'ikai lava ha pule'anga 'o mā'olunga ange 'i hono ngaahi 'apí. 'I he langa ha 'ulungāanga 'o ha siasi, ko e akó, 'o a'u ki ha pule'anga 'a 'ene tu'u vaivai 'aupito 'o kapau 'oku fakafe- taulaki'i atu 'aki ha 'apí 'oku fakavaivai mo lolalo. Ko e 'apí lelei 'a ia 'oku fakava'e 'i ha maka mālohí, ko ha makatuliki 'o e sivilaisé. He 'ikai lava ke ma'u ha fiefia mo'oni ta'e kau ai 'ene ha'u mei ha 'apí lelei, pea hoko ai 'a e fatunga motu'a 'o e 'ulungāangá ko hano makatu'unga. Kapau 'okú ke loto ke tu'uloa ha pule'anga,

kuo pau ke malu'i, fakamālohia, pea toe fakafoki 'a e fā- milí ki hono mahu'inga totonú" (i he Conference Report, April 1966, 130).

NA'Á NE HOKO KO E PALESITENI 'O E TOKO HONGOFULU MĀ UÁ

Fakataha mo Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo

'I he 'aho 30 Tisema 1973, 'i hono ta'u fitungofulu mā faá, na'e vahe'i ai 'a 'Eletā 'Ēselā Tafi Penisoni ko e palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. "Kuó ne hoko ko e 'aposetolo 'i he ta'u 'e tolungofulu pea 'i he ngaahi taimi ko 'ení ko e taimi 'oku fakanofu ai ha taha 'i hono kaungā tangutú ko ha palōfita, 'oku poupou'i kakato ia 'e 'Ēselā. ...

"Ka ki hono lakangá, 'a ē ne hoko fakatupakeé, na'a ne hiki mahino ai 'i he'ene tohinoá 'o pehē: 'Oku fu'u taulōfu'u 'i he'eku fakakaukau ki ... hono uiui'i au ke ngāue ko e Palesiteni 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. 'I he kotoa hoku lotó te u fekumi ki he fakahinohino 'o hēvaní mo e ngaahi tāpuaki 'o 'etau Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'ilo 'oku mo'oni 'a e ngāue ni. 'Oku ou 'ilo 'oku mo- 'ui 'a e 'Otuá pea ko e Siasí ni 'okú ne to'o 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí Mo 'Ene tokoní pea mo e tokoni 'a 'eku Tamai Hēvaní, 'oku ou 'ilo fakapapau 'e faitāpuekina au 'aki e lavame'á 'i he'eku ngaahi feinga fakatōkilaló.' ...

"'I Epeleli 1974 ne 'osi fakahā 'e Palesiteni Kimipolo 'a 'ene vīone ke fakalahi 'a e polokalama faifekaú 'i ha anga faka'e'i'eiki ki he kau Fakafofonga Fakavahefonuá [vakai Spencer W. Kimball, " 'When the World Will Be Converted,' " *Ensign*, Oct. 1974, 3–14]. Na'e manatu 'a 'Eletā Viliami Kalānite Pangiketa 'o e Kōlomu 'Uluaki 'o e kau Fitungofulú ne ki'i fuoloa si'i me'i he kamata lea ko ia 'a Palesiteni Kimipoló kuo 'faka'ohovahe 'a e kamata ke hā mai ha 'ilo fo'ou ki he kau fakatahá. Na'a mau fakatokanga'i ha fu'u ongo fakalaumālie pehē 'i homau ha'o- ha'ongá, pea mau ongo'i 'oku mau fanongo ki ha me'a ne kehe. ... Ne hangehangē ko ha lea 'a ha laumālie he na'e kamata ke tu'u e fulufulu homau sinó.' 'I he faka'osi 'e Palesiteni Kimipolo 'ene leá, na'e fakahā 'e Palesiteni Penisoni 'i ha le'o ne fonu 'i he ongo'i māfana, ' 'E Palesiteni Kimipolo, 'i he kotoa 'o e ngaahi ta'u mai ko 'eni 'oku fakahoko ai e ngaahi fakatahá, 'oku te'eki ke

Ne toutou lea 'aki 'e Palesitēni Penisoni 'i he anga'ofa ki he ngāue fakafaipekaú mo e ngaahi tempalé pea mo e ngaahi fatongia 'o e pule-tapú. Na'á ne lea ki he hako 'o e kau paioniá pea mo e ngaahi fakatu'utā-maki 'o e hikisiá pea mo e ngaahi me'a foaki 'o e Laumālié. Kae mahulu hake aī na'á ne lea fekau-'aki mo 'ene Tohi 'a Molomona 'ofeiná.

Ko ha kaveinga ki he'ene mo'uí kotoa 'a 'ene 'ofa 'i he Tohi 'a Molomoná

“E 'i ai nai ha to'u tangata, kau ai 'a kinautolu 'oku te'eki fanau'í, 'o toe sio ki he taimi ngāue 'o Palesitēni 'Eselā Tafi Penisoni mo 'ikai vave ha'ane fakakaukau ki he'ene 'ofa ki he Tohi 'a Molomoná? Mahalo na'e 'ikai ha toe Palesitēni 'i he siasī talu mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a 'ene feinga lahi ke ako'i 'a e ngaahi mo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná, ke ngaohi ia ko e ako faka'aho ki he mēmipa kotoa 'o e Siasī, pea mo 'lōmaki-'aki 'a māmani' 'aki hono tufaki atú. .

“I he fuofua kamata'anga 'o 'ene ngāue ko ha palōfita, tangata kikite, mo e tangata ma'u fakahaá, na'e tala patonu mai 'e Palesitēni Penisoni, 'Kuo pau ke toe fakanofo ke tu'i 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he ngaahi 'atamaí mo e ngaahi lotó 'o hotau kakaí. Kuo pau ke tau 'apasia ki ai 'i he'etau lau, 'i he'etau ako, pea 'i he'etau to'o 'a e ngaahi akonakí ki he'etau mo'uí pea ko hono liliu ki he'etau mo'uí 'oku fiema'u ia mei he kau muimui mo'oni 'o Kalaisi.' ” (“A Strong and Mighty Man,” *Ensign*, July 1994, 42).

'OKU 'OMAI 'E HE TOHI 'A MOLOMONÁ 'A E TANGATÁ KIA KALAI SI

Lea 'a Palesitēni Penisoni 'i ha konifelenisi lahi

I he kei hoko 'a Palesitēni 'Eselā Tafi Penisoni, ko e Palesitēni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, na'á ne ako'i 'a e founa 'o hono hanga 'e he Tohi 'a Molomoná 'o 'omai 'a e kakaí kia Kalaisi:

“'Oku 'omi 'e he Tohi 'a Molomoná e tangatá kia Kalaisi 'i he tefito'i me'a ko 'eni 'e ua. 'Uluakí, 'okú ne tala mai 'i

ha founa mahinongofua 'a Kalaisi mo 'ene ongoongo-leleí. 'Oku fakamo'oni ia ki he faka'otua pea mo e fie ma'u ko ia ke 'i ai ha Fakalaloa pea mo e fie ma'u ke tuku 'a e falalá kiate ia. 'Oku ne fakamo'oni 'i 'a e Hingá pea mo e Huhu'í pea mo e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, pea fakakau atu ki ai 'a 'etau fiema'u ha loto mafesi mo ha loto lavea pea mo ha fanau'í fo'ou fakalaumālié. 'Oku fanongonongo mai kuopau ke tau kātaki 'o a'u ki he ngata'angá 'i he faitotonu mo mo'u-'aki 'a e 'ulungāanga ma'a 'o ha Kāingalotu. ...

“Ko hono uá, 'oku hanga 'e he Tohi 'a Molomoná 'o fakahā mai 'a e fili 'o Kalaisi. 'Okú ne veuveuki 'a e ngaahi tokāteline halá, pea fakangata 'a e ngaahi fakakikihí. (Vakai 2 Nifai 3:12.) 'Okú ne malu'i 'a e kau muimui anga fakatōkilalo 'o Kalaisi mei he ngaahi taumu'a 'a e tēvoló, olopoto, mo e ngaahi tokāteline 'a e tēvoló 'i hotau 'ahó. Ko e fa'ahinga hē mei he mo'oni 'oku hā 'i he Tohi 'a Molomoná, ko e fa'ahinga tatau pē ia 'oku tau ma'u 'i he 'aho ní. Ko e 'Otuá, mo 'Ene tomu'a 'ilo ta'e fakangatangatá, ke faka'ali mai 'a e Tohi 'a Molomoná ke tau lava ke vakai ki he ngaahi fehalaakí peá ke 'ilo ha founa ke tau'i 'a e ngaahi loi 'i hotau taimi fekau'aki mo e fakaakó, politikalé, tui fakalotú mo e akonaki fakafilō-sefá.” (i he Conference Report, Apr. 1975, 94–95; pe *Ensign*, May 1975, 64).

NA'Á NE TUKU HA TĀPUAKI 'O E 'ILO'ILÓ MO E MAHINO LAHI

Ko e fāmili Penisoni 'i ha'anau 'a'ahi atu ki ha fāama

I he ofi ke tāpuni 'a e konifelenisi lahi 'i 'Epeleli 1986, na'e tuku ai 'e Palesitēni 'Eselā Tafi Penisoni ha tāpuaki fakapalōfita:

I he ngaahi 'ahó ni, kuo fakahā mai 'e he 'Eikí 'a e fie ma'u ke toe fakamamafa'i 'a e Tohi 'a Molomoná ke a'u atu ki he Siasī mo e kotoa e fānau 'o Saioné mei he fakahalaia 'o e tauteá mo e fakamaaú. ... (Vakai, T&F 84:54–58.) 'Oku fu'u fie ma'u ke a'u atu 'a e pōpoakí ni ki he kau mēmipa kotoa pē 'o e Siasī 'i he māmani hono kotoa. ...

“Pea ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki topu-
tapu ‘oku ‘iate aú, ‘oku ou tuku ‘a ‘eku tāpuakí ki he
Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní mo e kakai
lelei ‘i he feitu‘u kotoa pē.

“‘Oku ou tāpuakí‘i kimoutolu ke tupulaki ‘a ho‘o-
mou ‘ilo mo e potu ke fakamaau ‘i he vaha‘a ‘o Kalaisí
pea mo e fili ‘o Kalaisí. ‘Oku ou tāpuakí‘i kimoutolu
‘aki ha mālohi lahi ange ke mou failelei mo ta‘ofi ‘a e
koví. ‘Oku ou tāpuakí‘i ‘a kimoutolu ‘aki ha ‘ilo labi
ange ki he Tohi ‘a Molomoná. ‘Oku ou palōmesi atu,
kapau ‘e kamata he ‘ahó ni ha‘amou ako faka‘aho mei
hono ngaahi pēsí, pea mou tauhi hono ngaahi ako-
nakí, ‘e hua‘i hifo ‘e he ‘Otuá ki he fānau kotoa pē ‘o
Saione pea mo e Siasí fakakātoa ha tāpuaki, ‘a ia kuo
te‘eki te mou ‘ilo ki ai—pea tau kole ki he ‘Eikí koe‘uhi
ke lava to‘o atu ‘a e fakamala‘ia— ‘a hono nunu‘á pea
mo e fakamaau... ‘Oku ou fakamo‘oni ki ai ‘i he lotu
‘apasia mo‘oni” (‘i he Lipooti Konifelenisi, Apr. 1986,
100; pē *Ensign*, May 1986, 78).

“‘OKU ‘I AI ‘EKU VĪSONE KE LŌMAKĪ ‘A MĀMANI ‘AKI E TOHI ‘A MOLOMONÁ”

Na‘e fakahā ange ‘e Palesiteni Penisoni ki he kāinga-
lotu ‘o e Siasí:

“Ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha me‘angāue ia na‘e
fa‘u ‘e he ‘Otuá ke ‘tafi‘i ‘a māmani ‘o hangē ka fai ia
‘aki ‘a e lōmakí ke tākaki mai [‘Ene] kakai filí’ (Mōsese
7:62). ‘Oku fie ma‘u ke hoko ‘a e folofola ko ‘eni ko ha
fakatefito ‘o ‘etau malangá, ‘etau akó mo ‘etau ngāue
fakafaifekau. ...

‘I he taimí ni kuo fuoloa taimi ke ‘i ai ha fu‘u tāfea
‘i he māmaní ‘aki ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘o fakatatau ki
he ngaahi ‘uhinga lahi kuo foaki mai ‘e he ‘Eikí. ‘I he
kuonga ko ‘eni ‘o e mītia faka‘elekitulōniká pea mo e
lahi fau ‘o e tufakí ‘o e ngaahi lea kuo paakí, te tau
ha‘isia ki he ‘Otuá kapau he ‘ikai ke tau kamata leva he
‘ahó ni ke ‘oatu ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i ha founga
kāfakafa mo faka‘ei‘eiki.

“‘Oku tau ma‘u ‘a e Tohi ‘a Molomoná, ‘oku tau
ma‘u ha kau mēmipa, ‘oku tau ma‘u ha kau faifekau,
‘oku tau ma‘u mo e ngaahi nāunaú, ka ‘oku ‘i ai ha fie
ma‘u ‘a e māmaní.

“Ko e taimí ‘eni! ...

“‘Oku ou vīsione atu ki ha ngaahi ‘api kuo nau
tokanga lahi ange mo e ngaahi kalasi longomo‘ui, mo e
ngaahi tu‘unga-malanga kuo maamangia ‘i he laumālie
‘o e ngaahi pōpoaki ‘o e Tohi ‘a Molomoná.

Ko Palesiteni Penisoni ‘i ha‘ane lea ‘i ha
fakataha puletapu lahi

“‘Oku ou vīsone atu
ki ha kau faiako faka‘api
mo e kau faiako ‘a‘ahi,
kau ‘ōfisa fakauooti mo
fakakolo, mo e kau taki
fakasiteiki mo fakamisi-
ona ‘oku nau fale‘i ‘a ho-
tau kakaí mei he tohi
totonu taha ‘i he ngaahi
tohi kotoa pē ‘i he mā-
maní—‘a ia ko e Tohi ‘a
Molomoná.

“‘Oku ou vīsone
atu ki ha kau mataotao
‘oku nau fa‘u ha ngaahi
hele‘uhila, fakafaiva‘i,

fa‘u ha ngaahi tohi, hiva mo e tā ha ngaahi fakatātā ki
he ngaahi kaveinga fisifisimu‘a mo e kakai tu‘u-ki-mu‘a
‘o e Tohi ‘a Molomoná.

“‘Oku ou vīsone atu ki ha kau faifekau ‘e lauafe
‘oku nau ‘alu atu ki he ngaahi misioná, kuo nau ‘osi
ma‘u lotu ha ngaahi potufolofola ‘e lau teau mei he
Tohi ‘a Molomoná, koe‘uhi ke nau lava ai ‘o fafanga‘i
‘a e ngaahi fie ma‘u ‘a e māmani hālofia fakalaumālie
ko ‘eni.

“‘Oku ou vakai atu ki he ofi ange ‘a e Siasí fakakā-
toa ki he ‘Otuá, ‘i he‘enau tauhi ki he ngaahi akonaki ‘o
e Tohi ‘a Molomoná.

“‘Io, ‘oku ou vīsone atu ki hono fakamafola ‘i he
māmaní ‘a e Tohi ‘a Molomoná.

‘E hoku Kāingalotu ‘ofeina, ko ‘eku a‘u mai ‘eni ki
hoku ta‘u hivangofulú. ‘Oku ou toe motu‘a ange mo sīi
ke longomo‘ui ...

“‘Oku ‘ikai te u ‘ilo‘i ‘a e ‘uhinga kuo fakatolonga
mai ai ‘e he ‘Otuá ‘a ‘eku mo‘ui ‘o u motu‘a pehení, ka
‘oku ou ‘ilo‘i ‘eni: Kuó Ne fakahā mai kiate au ‘a e fie
ma‘u ko ia ke tau ‘oatu ‘a e Tohi ‘a Molomoná ki he
māmaní he taimí ni ‘i ha founga fakafo lahi ange. Kuo
pau ke mou tokoni ki hono fua ‘o e kavenga mo e tā-
puaki kuó Ne tuku mai ki he kotoa ‘o e Siasí, pea tatau
pē ki he kotoa e fānau ‘o Saioné.

“Na‘e ‘ikai ke a‘u ‘a Mōsese ia ki he fonua ‘o e
tala‘ofá. Na‘e ‘ikai mamata ‘a Siosefa Sāmīta ia ki hono
huhu‘i ‘o Saioné. ‘E ‘i ai hatau ní‘ihi ‘e ‘ikai ke tau mo-
‘ui lōloa fe‘unga ke sio ki ha ‘aho ‘e fakamafola atu ai
‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘i he māmaní mo to‘o ‘a ‘Ene
fakamala‘iá (vakai, T&F 84:54–58). ‘I he toenga hoku
ngaahi ‘ahó, ‘i he finangalo ‘a e ‘Otuá, ‘oku ou feinga
ke nofo ‘i ha mo‘ui lāngilangi‘ia” (‘i he Conference
Report, Oct. 1988, 3–5; pe *Ensign*, Nov. 1988, 4–6).

ho'omou vahehongofulú mo e foaki 'aukaí, pea loto mâteaki 'i he tauhi e ngaahi fekau, 'e tokoni'i kimoutolu 'e he 'Eikí. 'Io, 'e fie ma'u ke 'i ai e ngaahi feilaulau, ka te ke hoko ko e tangata lelei ange pea tupulekina 'i ho'o lava'i iá..

“Ngāue mālohi 'i ho'o ngaahi ngāue fakaakó pea 'i ho'o ngāue ma'u'anga mo'uí. Peá ke tuku ho'o falalá ki he 'Eikí, ma'u ha tui, pea 'e lelei e me'a kotoa. 'Oku 'ikai tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau ki he fānau 'a e tangatá ta'e ne tuku mai ha founga ke fakahoko ai. (vakai, 1 Nifai 3:7).

“Kae 'uma'ā foki, 'oua na'a tuku ke ma'u nimā koe 'e he ngaahi me'a fakamatelié, he ko e taha ia 'o e ngaahi mahaki faka'auha 'i hotau to'u tangatá—'a ia ko e ma'unimā 'e ha ngaahi me'a lahi, mo'ui ma'u-vave, mo ha ngāue tu'uma'u ko ha lavame'a koā ia 'i he kei nofo toko tahá.

“'Oku mahu'inga ange 'a e mali faka'e'i'eikí 'i he ma'ume'á, lakangá mo e ngaahi tu'ungá. Hangē ko e husepāniti mo e uafifi, 'e lava ke mo lava'i 'a e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui fakatahá. 'I ho'omo mo'ui feilaulau pea mo e fānau, 'e toe fakalahi mai 'a e ngaahi tāpu-akí mei he 'Eikí, 'i ho'o tūkufua ki he 'Eikí mo ho'o ngāue 'i hono pule'angá.

“Ko 'eni, 'e hoku ngaahi tokoua, 'oua na'á ke 'amanaki 'e haohaoa ho'o fili hao hoa. 'Oua na'á ke filifili 'o 'ikai ke ke fakatokanga'i 'a e me'a mahu'inga tahá 'a e fakamo'oni mālohi 'okú ne ma'ú, mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé, mei ha 'api lelei, 'a 'ene fie hoko ko ha fa'é 'i Saioné, pea mo 'ene fie poupou'i koe 'i ho ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí.

“Ko e mo'oni, 'oku fie ma'u ke matamata lelei kiate koe, kae 'oua na'á ke teiti mei he ta'ahine ki he ta'ahine ko e fiefiá pē 'o 'ikai fekumi ke fakamo'oni'i atu 'e he 'Eikí 'i he fili ko ia ho hoa ta'engatá.

Pea ko e me'afua lelei 'e taha ke vakai pe ko e toko taha totonu 'eni kiate koé: 'i he taimi 'okú mo feohi aí, 'okú ke fakakaukau'aki e lelei tahá, 'okú ke fai e ngāue 'aki ho lelei tahá, 'okú ke faka'amu nai na'á ke toe lelei ange?” (I he Conference Report, Apr. 2000, 83; pe *Liabona*, Siulai 2000, 81.)

NA'Á NE FALE'I E KAKAI FEFINE TAAUTAHA LALAHÍ KE TAUHI 'A E TAUMU'A KO E MALI FAKASILESITIALÉ

Hili 'ene fakahā 'ene 'ofa mo e hounga'ia ki he kau tāutaha fefine 'i he Siasí, na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēselā Tafi Penisoni:

“'Oku ou fie fakahā 'a 'emau 'amanaki lelei atu kiate kimoutolú, 'a ia 'oku mo'oni 'eni, 'e hakeaki'i koe 'i he mā'olunga taha 'o e nāunaú 'i he nāunau fakasilesitialé pea te ke a'usia ai 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí.

Ko ha ki'i taimi mo ha kau finemui

“'E hoku ngaahi tuofāfine, 'oua na'á ke sio kehe mei he ngaahi taumu'a ta'engatá ni. Teuteu 'i ho'o lotua mo mo'ui 'akí. Mali 'i he founga 'a e 'Eikí. Ko e mali tempalé ko ha ouau ia e ongoongolelé 'o e hakeaki'i. Ko e fie ma'u 'e he'etau Tamai Hēvaní ke tau 'inasi he 'Ene ngaahi tāpuaki ta'engatá.

“Ko ia ai, 'Oua na'a fakava'iva'inga 'aki ho'o fiefiá 'i ha'o feohi mo ha

taha 'e 'ikai lava ke fe'unga ke 'ave koe ki he tempalé. Fai ho'o filí he taimí ni ko e feitu'u pē 'eni te ke mali aí. Kapau te ke fakatatali 'a e fili ko iá kae 'oua kuo tupulaki ho'omo fe'ofa'akí, ko ho'o 'ahi'ahi'i ia 'a e mahu'inga 'e 'ikai lava ke toe fu'u fakafuofua lelei ki ai.

“Pea manatu, 'oku 'ikai fie ma'u ke ke tuku hifo'i 'a ho'o ngaahi tu'ungá koe'uhi ke ma'u ha hoa. Tauhi ma'u pē ho sinó ke hā faka'ofa'ofa, mo'ui 'i ha ngaahi tu'unga mā'olunga, tauhi ma'u ho faka'apa'apa'i koé. 'Oua na'á ke mo'ua 'i ha feohi fafale te ne 'omai ha loto mo'ua pe ha loto lavea. Fakapapau'i 'a e tu'unga 'okú ke 'i aí ke fe'aulaki mo ha tangata taau pea kau ki ha ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatupu lavame'á.

“Kae 'uma'ā foki, 'oua na'á ke pehē 'e haohaoa ho'o fili hao hoá. 'Oua na'á ke fu'u tokanga ki hono fōtungá mo e hā e lahi e pa'anga 'okú ne ma'u 'i he'ene tohi pangikeé 'o 'ikai ai te ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga tahá. Ko e mo'oni, 'oku totonu ke hā matamata lelei kiate koe, pea 'oku totonu ke ne lava ke feau 'a ho'o ngaahi fie ma'u fakapa'angá. Ka, 'oku 'i ai ha'ane fakamo'oni mālohi? 'Okú ne mo'ui 'i he ngaahi tu'unga 'o e ongoongolelé pea fakamā'oni'oni'i 'a hono pule-tapú. 'Oku fai mālohi 'i hono uōtí mo e siteiki? 'Okú ne 'ofa 'i hono 'apí mo hono fāmilí, pea 'e hoko nai ko ha husepāniti angatonu mo ha tamai lelei? *Ko e ngaahi 'ulungāanga 'eni 'oku mātu'aki mahu'inga tahá.*

“Pea 'oku ou fie fakatokanga atu ngaahi tuofāfine te'eki mali ke 'oua na'a mou fu'u mo'ui fakafalala pē kiate koe peá ke pehē te ke lava pē 'o mo'ui pē 'iate koe peá ke pehē ai ko e malí 'oku 'ikai 'aonga pea te ke lava pē 'e koe e me'a kotoa 'o 'ikai toe kau atu ai ha taha. 'I ai ha ni'ihii hotau kau fefiné 'oku 'ikai te nau fie fakakaukau ki he malí kae 'oua leva *ke ma'u* honau ngaahi mata'i tohi 'i he akó mo ma'u ha ngāue lelei. 'Oku 'ikai totonu 'eni. 'Oku mahino 'a e fie ma'u hotau kau tāutaha fefiné ke fakatupulekina honau ngaahi mālohi fakatāutahá, ke nau ako lelei, pea nau ngāue lelei 'i he

ngāue'angá. 'Oku fie ma'u lahi ho'omou tokoní 'i he sō-saietí, 'i he kakai e koló, pea ki ho ngaahi kaungā'apí. Ka 'oku mau lotua fakamātoato 'e faka'amua 'e he'etau kau taautaha fefinē 'a e mali faka'e'i'eikí 'i he tempalé mo ha tangata mo'ui taau pea 'i mui mai ai ha fāmili angatonu, neongo 'e 'uhinga ia ki ha'ate feilaulau'i 'a e ngaahi mata'itohi fakaakó mo e ngāué. 'Oku tonu 'a 'etau ngaahi faka'uto'utá 'o kapau te tau fakatokanga'i 'oku 'ikai ha ui 'e toe mā'olunga ange 'i he'ete hoko ko ha uaifi mo ha fa'ē faka'e'i'eiki.

“'Oku ou 'ilo'i foki 'e 'ikai lava e kakai fefine kotoa 'i he Siasí ke ma'u ha faingamālie ke mali mo hoko ko ha fa'ē 'i he māmaní. Ka 'o kapau 'oku taau pea kātaki 'i he faivelenga, 'oku 'i ai ha ngaahi tāpuaki te ke ma'u mei he'etau Tamai Hēvani— angalelei mo 'ofá pea 'oku ou toe fakamamafa'i atu 'a e kotoa 'o e ngaahi tāpuaki.

“'Oku ou fakapapu'i atu kapau te ke tatali 'o a'u ki he mo'ui ka hokó ke tāpuaki'i koe 'aki ha hoa kuo fili, 'e totongi huhu'i atu 'e he 'Otuá. 'Oku fakalau mai pē 'a e taimí ki he tangatá. 'Oku ta'engata. 'Oku 'afio'i 'e he 'Otuá 'a ho'o ngaahi taumu'a ta'engatá.” (“To the Single Adult Sisters of the Church,” *Ensign*, Nov. 1988, 96–97).

NA'Á NE FALE'I E NGAAHI TAMAÍ 'I HONAU UIUI'I FAKALANGÍ

Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni

Na'e pehē 'e Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni:

“'E ngaahi tamai, 'oku ta'engata 'a homou uiui'i, pea 'e 'ikai teitei tukuange kimoutolu mei ai. Neongo 'oku mahu'inga 'a e ngaahi uiui'i 'i he Siasí, ka 'oku fakataimi pē 'a e ngaahi uiui'i ko iá, pea kuo pau pē ke tukuange kimoutolu mei ai. Ka 'oku ta'engata 'a e uiui'i 'o e tamaí, pea 'oku laka 'i

taimi 'a hono mahu'ingá. Ko ha uiui'i ia ki he mo'uí ni pea mo e ta'engatá. ...

“Ko e hā ... leva 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e tamaí 'i loto 'i he ngaahi holisi toputapu 'o hono 'apí? 'Oku ou fie fokotu'u atu ha tefito'i fatongia 'e ua ki he tamai kotoa pē 'i 'Isileli.

“'Uluaki, 'oku mou ma'u ha fatongia toputapu ke mou tokonaki ki he ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a homou fāmili ...

“Uá, 'oku mou ma'u ha fatongia toputapu ke mou tataki fakalaumālie 'i homou fāmili. ...

“'Oku fakahoko 'e he ngaahi fa'e'e ha fatongia mahu'inga 'i he'enua hoko ko e mafu 'o e 'apí, 'i hono tauhi mo fafanga, ako'i mo 'ofa'i 'ena fānaú, ka 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku si'i ai hono mahu'ingá 'i he ngaahi fatongia 'o e tamaí, 'a 'ene hoko ko e 'ulu 'i he 'apí.

“'I ho'o hoko ko e pēteliake 'i ho 'apí, 'okú ke ma'u ai ha fatongia mamafa ke ke takimu'a 'i ho'o ngāue mo ho'o fānaú. Kuo pau ke ke tokoni ki hono fokotu'u ha 'apí 'a ia 'e lava ke 'afio ai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Ko ho fatongiá ke fakahinohino'i 'a e tō'onga mo'ui kotoa pē 'a e fāmili.” (i he Conference Report, Oct. 1987, 59–62; pe *Ensign*, Nov. 1987, 48–50).

Na'e toki pehē leva 'e Palesiteni Penisoni:

“Na'a tau tomu'a 'ilo lelei ... 'etau Tamai Hēvani. ...

“'Oku tau 'i heni 'i he taimí ni. Kuo mole atu 'etau manatú 'i he'etau fou mai 'i he veilí. 'Oku tau fakahāhā ki he 'Otuá mo kitautolu 'a e me'a 'oku tau lava faí.” (“Jesus Christ—Gifts and Expectations,” *Ensign*, Dec. 1988, 6).

NA'Á NE FALE'I 'A E NGAAHI FA'E'É FEKAU'AKI MO E FAKA'E'I'EIKI 'O 'ENAU NGĀUÉ

'I ha faeasaiti na'á ne lea ai ki he ngaahi mātu'a, na'e lea 'a Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni fekau'aki mo e fatongia mahu'inga 'o e ngaahi fa'e'e:

“'Oku 'ikai mo ha toe fo'i lea 'i he tu'utu'uni fakalangi mo fakaemāmaní 'e toputapu ange ka ko e fa'e'e. 'Oku 'ikai mo ha ngāue 'e faka'e'i'eiki ange ka ko ha ngāue 'a ha fa'é manavahē 'Otuá. ...

“'I he fāmili ta'engatá, 'oku fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e ngaahi tamaí ke pule 'i he 'apí. Ko e fatongia 'o e ngaahi tamaí ke tokonaki, ke 'ofa, ke ako'i pea mo fakahinohino.

Palesiteni mo Sisitā Penisoni

Ka ko e fatongia fakafa'e'e ko ha fakanofa faka-'Otuá. Ko e ngaahi fatongia 'o e fa'e'e ke fei-tama, ke fanau'i, ke fafanga, ke 'ofa pea ke ako'i. Ke tala 'a e ngaahi fakahaá. ...

Ko 'eni, si'eku ngaahi fa'ē, 'i ho'o 'ilo ho fatongia faka'otuá ke fue-sia mo 'ohake e fānaú pea ke toe foki hake kiate iá, 'e fēfē ha'o lava 'o fakahoko 'i he founga 'a e 'Eikí? 'Oku ou pehē

ko e 'founga 'a e 'Eikí' koe'uhi 'oku kehe pē ia mei he founga 'a e māmaní.

Na'e 'osi fakamahino'i mai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi fa'e'e mo e ngaahi tamaí ki he tokonaki ki hono tauhi mo hono lehilehi'i hake ha hako

‘oku mā’oni’oni. Na’e fekau kia ‘Ātama— ‘i he kamata-
‘angá, kae ‘ikai kia ‘Ivi, — te ne kai ‘a e maá he kakava ‘o
hono matá.

“... ‘Oku tau lau ‘i he tohi Tokāteline mo e Ngaahi
Fuakavá ‘o pehē: “‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai fefiné
ke ‘eke’i hanau tauhi mei honau ngaahi malí(T&F 83:2).
Ko e totonu fakalangi ‘eni ‘oku ma’u ‘e he uai’i mo e
fa’eé. ‘Oku tokanga ia ki hono tokanga’i mo hono fafa-
nga’i ‘o e fānau ‘i he ‘apí. ‘Oku ngāue hono husepānití
ke ma’u ha mo’ui ma’a hono fāmilí ke fakatōli’a ‘enau
ngaahi fiema’ú. ‘I he’enau ‘eke’i hanau pa’anga tauhi mei
honau ngaahi husepānití, ko e akonaki ‘a e Siasí mei
mu’á ke nofo ‘a e fa’eé taimi kakato ‘i ‘api ki hono ohi
mo tokanga’i ‘o e fānaú.

“‘Oku mau ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ha ngaahi tuofāfine kuo
uitou pe vete pe ko ha fa’ahinga kehe ‘oku nau a’usia
ha ngaahi tu’unga faingata’a kehekehe, kuo pau ai kiate
kinautolu ke nau ngāue ‘i ha vaha’a taimi. Ka ko e
ngaahi me’a ko ‘ení ‘oku ‘ikai ko ha me’a angamaheni
tukupau, pe ko ha tu’utu’uni.” (*To the Mothers in Zion*
[pamphlet, 1987], 1–3, 5–6).

Pule fakalāngilangi ‘o e fakateé ‘i Pelesitoni, ‘Aitahō, 1976

NA’Á NE FAKATOKANGA FEKAU’AKI MO E LOTO HĪKISIÁ

Kuo na’ina’i ‘a Palesitoni ‘Ēselā Tafi Penisoni ki he
kau mēmipa ‘o e Siasí ke nau iku’i ‘a e loto hīkisiá ‘aki ‘a
e loto lavea mo e loto mafesifesi:

“Ko e tokolahi ‘o kitautolu ‘oku tau fakakaukau ko
e loto hīkisiá ko e siokita, loto mahikihiki, pōlepole, fie
‘eiki, pe ko e anga fie me’a. Ko e kotoa ‘o e ngaahi me’a
ni ko e ngaahi ‘elemēniti pe ia ‘o e faiangahalá, ka ko e
mafú pe uhó, ‘oku kei puliá.

“Ko e ‘elito ‘o e loto hīkisiá ko e loto tāufehi’a—
tāufehi’a ki he ‘Otuá mo tāufehi’a ki hotau kaingá. Ko e
tāufehi’a ‘oku ‘uhinga ia ki he ‘fehí’a ki he, fakafili kia,
pe fakafepaki tu’u. Ko ha mālohi ia ‘oku faka’amua ‘e
Sētane ke ne pule’i ‘aki kitautolú.

“Ko e loto hīkisiá ‘oku natula fe’au’auhi. ‘Oku tau
fakafe’auhi hotau lotó ki he finangalo ‘o e ‘Otuá. Ko e

taimi ‘oku tau loto hīkisia ai ki he ‘Otuá, ‘oku fai ia ‘i he
laumālie ‘o e ‘ke fai hoku lotó kae ‘ikai ko Ho fina-
ngaló.’ Hangē ko e lea ‘a Paulá, ‘oku nau ‘kumi kotoa
pē ‘a e ngaahi me’a ‘anautolú, kae ‘ikai ko e ngaahi me’a
‘a Kalaisi Sisū.’(Filipaini 2:21).

“‘Oku hanga ‘e ho-
tau ngaahi lotó ‘i he fe-
hangahangai mo e ngaahi
finangalo ‘o e ‘Otuá ‘o
faka’atā ‘a e holi, ‘uakai
mo e ‘ikai mapule’i. (vakai
‘Alamā 38:12; 3 Nifai
12:30).

“He ‘ikai lava ke tali
‘e he kakai loto hīkisiá ‘a
e mafai ‘o e ‘Otuá ke fai
fakahinohino ‘i he’enau
mo’uí (vakai, Hilamani
12:6). ‘Oku nau faka-
fe’auhi ‘enau ngaahi faka-
kaukau ki he mo’oni ki he

‘ilo ma’ongo’onga ‘a e ‘Otuá, ‘a e me’a ‘oku nau malavá ki
he mālohi ‘o e lakanga fakataula’eiki ‘o e ‘Otuá, ‘a ‘enau
ngaahi lavame’á ki He’ene ngaahi ngāue ma’ongo’ongá.

“Ko e loto hīkisiá ko ha angahala ‘oku tau sio atu
pē ‘o ‘ilo’i he ni’ihi kehé kae tātātaha ke tau tala ‘oku tau
tofanga ai. Ko e tokolahi ‘o kitautolu ‘oku tau pehē ko e
loto hīkisiá ko e angahala pē ia kiate kinautolu ‘oku
tu’unga mā’olunga ‘i he sōsaieti, hangē ko e kau koloa-
‘iá mo e kakai na’e akó, ‘o pehē kuo nau sio lalo mai
kiate kitautolu (vakai, 2 Nifai 9:42). Neongo pe ‘oku
fēfē, ka ‘oku ‘i ai ha mahaki ‘oku mo’ua ai e toko lahi ‘o
kitautolu—‘a ia ko e loto hīkisia ‘o e kakai sio hake mei
lalo ki ‘olungá. ‘Oku e’a ia ki tu’a ‘i ha ngaahi founa
kehekehe, hangē ko e fa’a lau mele, lau kovi, fakakovi,
lāunga, mo’ui ‘i ha founa ‘oku ‘ikai ke te lava hano
totongi, meheka, mānumanu, ta’ofi ha fakahounga’i mo
fakahikihiki’i ‘e malava ke hiki hake ha mo’ui ha taha,
mo ‘ete fusufusiloto mo e fua’á. ...

“‘Oku uesia kotoa kitautolu ‘e he loto hīkisiá ‘i ha
ngaahi taimi mo ha ngaahi tafā’aki. ‘E lava pē ke ke tala ‘i
he taimí ni ‘a e ‘uhinga ne hoko ai ‘a e fu’u fale lahi mo
‘ata’ataá ko ha fakatātā ia ‘o e loto hīkisia ‘o e māmaní ne
hā ‘i he misi ko ia ‘a Lihaí pea na’e tokolahi ‘a e kakai ne
nau hū ki aí. (vakai 1 Nifai 8:26, 33; 11:35–36).

“Ko e loto hīkisiá ko ha angahala fakamāmani, ko
e angahala lahi. ‘Io ko e hīkisiá ko e angahala fakaleve-
leva, ko e anga kovi lahi.

“Ko e faito’o fakafepaki kona ko ia ‘o e loto hīkisiá
ko e—anga vaivai, anga fakatōkilalo (vakai ‘Alamā 7:23).
Ko e loto mafesifesi mo e laumālie fakatomala. (vakai
3 Nifai 9:20; 12:19; T&F 20:37; 59:8; Sāme 34:18; ‘Isaia
57:15; 66:2). ...

Ko ‘ene feme’a’aki mo e Palesitoni ‘o
‘Ameliká Lōnolo Leikeni ‘i he ‘Ōfisi
‘Ōvolo ‘i he Huaiti Hausi ‘i Uasingatoni,
D.C., ‘i Sānuai 1986, ke alea’i ‘a e foaki
na’e fai ‘e he Siasí ko e \$10 miliona ko
ha tokoni ke fakasi’isi’i ‘a e kau fiekaia ‘i
māmani.

“E ma’u atu ‘e he ‘Otuá ha kakai angavaivai. Ka hala pē ha’atau fili ke angavaivai pē ko hano fakamāohi’i ke loto fakatōkilalo. Na’e pehē ‘e ‘Alamā, ‘oku monū’ia ‘a kinautolu ‘oku nau fakavaivai’i ‘a kinautolu ta’e-fakamālohi’i ke nau loto-fakatōkilaló.’ (‘Alamā 32:16).

“Tau fili mu’a ke tau angavaivai ...

“‘Oku hoko ‘a e loto hikisiá ko ha maka tūkia’anga ki Saione. ‘Oku ou toe fakaongo atu: Ko e loto hikisiá ko e maka tūkia’anga ki Saione .

“Kuo pau ke tau tomu’a fufulu ‘etau loto’i ‘ai’angá ‘aki ‘etau ikuna’i ‘a e loto hikisiá (vakai ‘Alamā 6:2–4; Mātiu 23:25–26)” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 3–7; or *Ensign*, May 1989, 4–7).

‘OKU MAU TUI KIA KALAISI

Ko e Kau Palesiteni ‘Uluaki: Kōtoni B. Hingikeli, ‘Eselā Tafi Penisoni mo Tōmasi S Monisoni

‘I he ngaahi ta’u mai ko ‘eni ‘o ‘ene ngāue, kuo vahevahe ai ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafi Penisoni ‘a ‘ene fakamo’oni mālohi kia Sīsū Kalaisi mo Hono mālohi ke liliu e ngaahi mo’uí:

“‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a ‘eke ‘a e fehu’i ‘o pehē, ‘Ko e kau Kalisitiane nai ‘a e kau Māmongá? ‘Oku tau fakahā hono anga Faka’otua ‘o Sīsū Kalaisi. ‘Oku tau hanga ki Ai he ko e ma’u’anga pe ia ‘o hotau fakamo’uí. ‘Oku tau feinga ke mo’uí’aki ‘Ene ngaahi akonaki, pea ‘oku tau hanganaki atu ki He’ene toe hā’ele mai ki māmani ke tu’utu’uni mo pule ko e Tu’i ‘o e Ngaahi Tu’i mo e ‘Eiki ‘o e Ngaahi ‘Eiki. ‘I ha ngaahi lea ‘a e palōfita ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘oku mau lea ai ki he kau tangata ‘o e ‘aho ní, [‘Oku] ‘ikai tuku mai mo ha toe hingoa kehe pe hala pe founga ‘a ia ‘e lava ‘o hoko ai ‘a e fakamo’uí ki he fānau ‘a e tangatá, kae fou pea ngata pē ‘i he huafa ‘o Kalaisi, ko e ‘Eiki Māfima’i.’ (Mōsaia 3:17)” (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1988], 10).

“‘Oku ngāue ‘a e ‘Eiki mei loto ki tu’a. ‘Oku ngāue ‘a māmani ia mei tu’a ki loto. ‘Oku hanga ‘e māmani ‘o to’o ‘a e kakaí mei he ngaahi feitu’u masivesivá. ‘Oku hanga ‘e Kalaisi ‘o to’o ‘a e masivesivá mei he kakaí, pea te nau hanga ‘o to’o hake ‘a kinautolu mei he feitu’u

masivá. ‘Oku hanga ‘e māmani ‘o liliu ‘a e tangatá ‘i hono liliu ‘a honau ātakai. ‘Oku hanga ‘e Kalaisi ‘o liliu ‘a e tangatá pea te nau toki liliu honau ātakai. ‘Oku hanga ‘e māmani ‘o fakafōtunga ‘a e ‘ulungāanga ‘o e tangatá, ka ‘oku hanga ‘e Kalaisi ‘o liliu ‘a e natula ‘o e tangatá.” (‘i he Conference Report, Oct. 1985, 5; pe *Ensign*, Nov. 1985, 6).

“Ko e tangata mo e fefine kuo foaki ‘ene mo’uí ma’á e ‘Otuá te ne fakatokanga’i ‘a e toe lahi ange ‘a e me’a te ne lava ke fai ‘aki ‘ene mo’uí. Te Ne toe fakaloloto ange ‘a ‘enau fiefiá, fakalahi ‘enau visoné, fakavave honau ngaahi ‘atamaí, fakamālohia honau ngaahi uouá, hiki hake honau ngaahi laumālié, liuliunga honau ngaahi tāpuaki, fakalahi honau ngaahi faingamālié, fakafiemālié ‘i honau ngaahi laumālié, hiki hake honau ngaahi kaungāme’á, pea liliu atu ‘a e melinó. Ka ko ia ‘oku mole ‘ene mo’uí koe’uhi ko aú, ‘e ma’u ‘e ia ia. (vakai Mātiu 10:39)” (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 361).

NA’Á NE MA’U HA TOHI FAKALĀNGILANGI FAKAPALESITENI ‘I HE NGĀUE LAVAME’Á

Na’e foaki ha fakalāngilangi ‘i he ‘aho 30 ‘Aokosi [1989] ko e ‘Mētali Tangata’ifonua Lelei Fakapalesiteni mei he Palesiteni ‘o ‘Ameliká’ ki he’ene ‘l’roa ‘ene mo’uí ‘i he ngāue ‘i he fonuá, kakai e fonuá, siasí mo e fāmilí.’

Ko e tokoni kia Palesiteni Siasosi Pusei he Malu’i e Ngaahi Me’a Fakapule’angá pea ko e toko taha ne nofo ‘Tutā ki mu’a ko Peleniti Sikaukolofi, na’á ne foaki atu e mētali ko e fakafofonga ‘o Palesiteni Pusei, ‘a ia na’á ne fakahā ‘a ‘ene fakame’apango’ia ko e ‘ikai ke ne lava ke ‘i heni ke foaki ‘a e fakalāngilangi.

Palesiteni ‘o e ‘Iunaiteti Siteití Siasosi H. W. Pusei, ‘Eselā Tafi Penisoni, mo Kōtoni B Hingikeli

Na’e fakahā ‘e he Huaiti Hausi ‘a e fakalāngilangi ‘i Siulai. Ko e fuofua fakalāngilangi ‘eni kuo fakahoko ‘e Palesiteni Pusei talu ‘ene to’o fatongiá.

Na’e fakahā ange ‘e Sikaukolofi ki he taki motu’a ta’u 90 ko ia ‘o e Siasí, ‘a ia na’e hoko ko e Sekelitali ‘o e

Ngoue 'o e 'Iunaiteti Siteití mei he 1953 ki he 1960 'o pehē "Oku fakalāngilangi'i koe 'e Palesiteni Pusei ko ha toko taha 'Amelika tu'ukimu'a taha 'o hotau taimí.'

"Na'á ne pehē, ko e mētali hāhāmolofia 'eni. Na'e kamata ia 'i he 1969 'i ha fokotu'utu'u fakamafai 'i he 'uhinga ke fakahounga'i 'a e tangata'ifonua 'o e 'Iunaiteti Siteití kuo nau fakahoko ha ngāue alafa'ifa'itaki'anga ma'á e fonuá pe ko e kakai 'o e fonuá.

Na'e pehē ange 'e Sikaukolofi, 'Oku ongo'i 'e Palesiteni Pusei 'a ho'o ngāue lōlōa mo mo'ui lī'oa ma'a ho fonuá, ki hono kakai, kae mahulu hake ai ki he fa'ahinga 'o e tangatá 'a ia 'oku fakafongai ta'e hano tatau 'a e mahu'inga 'oku 'uhinga ki ai hono fokotu'u 'o e mētali ko 'eni.'

Na'e tali ange 'e Palesiteni Penisoni, 'Oku 'ikai taau ke u ma'u e fakalāngilangi ko 'eni. Ka na'e fakafepaki'i 'e Sikaukolofi 'o pehē "Io, 'oku 'i ai ho'o totonu ki ai.'Oku mahu'inga fau.'

"Ko e tohi fakalāngilangi'i 'o e Ngāue Lavame'a ne 'omai fakataha mo e mētali na'e fakalea 'o pehē:

"Oku foaki 'a e Mētali Fakapalesiteni Tangata'ifonuá mei he Palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití 'o 'Ameliká 'a e pale kia 'Eselā Tafi Penisoni. Ko ha ngāue ne fakatapui lolotonga ho'o kei mo'ui ki ho fonuá, kakai, siasí mo e fāmilí 'o ke hoko ai 'Eselā Tafi Penisoni ko e taha 'o e kau 'Amelika ongoonga taha 'o hono taimí. Na'á ke hoko ko e fale'i ki he ngoué kia Palesiteni Lūsevelo mo 'Aisenihaoa, taki 'i ho Siasí, pea mo e kaume'a 'i ha ta'u 'e 60 'a e Sikauti Ma'á e Fānuu Ta-

ngata 'o 'Ameliká, kuó ke ngāue ta'etuku. Ko 'ene lī'oa ki he fāmilí mo fai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tau-'atāina ko ha fa'ifa'itaki'anga ia ki he kotoa 'o 'Amelika" ("Prophet Receives U.S. Presidential Medal," *Church News*, 2 Sept. 1989, 4)..

KO E PEKIA 'A HA PALŌFITA

Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni

Na'e pekia 'a 'Eselā Tafi Penisoni 'i ha 'ikai ngāue hono mafú 'i he 'aho Mōnite, ko e 30 'o Mē 1994, 'i hono ta'u hivangofulu mā faá. Na'á ne hoko ko ha Taki Mā'olunga 'o laka hake 'i ha ta'u 'e nimangofulu. Na'á ne ngāue loto tōnunga 'i he kotoa 'o 'ene mo'ui ma'á e 'Eiki, ko e Siasí, ko hono fāmilí mo e fonuá. 'I ha faka'ilonga

'o ha fakamālō ki he ngāue lolotonga 'ene kei mo'ui, ne ma'u ai 'e Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni 'a e ngaahi mata'itohi fakalāngilangi 'e hongofulu mā fā mei he ngaahi kolisi 'o 'Ameliká mo e ngaahi 'univēsiti.

Na'á ne fili ke tanu ia 'i Uiteni 'i 'Aitahō, ko e ki'i kolo faama ia na'e fanau'i mai ai, 'i he tafa'aki 'o hono hoa 'ofa'anga ko Fololá 'a ia ne mālōlō 'i 'Aokosi 1992. Ko 'ena nofo mali ia 'i ha ta'u 'e onongofulu mā ono.

Hauati W. Hanitā

PALESITENI HONO HONGOFULU MĀ FĀ 'O E SIASÍ

© Ngaahi tātai 'o Merrett

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A HAUATI W. HANITĀĀ

Ta'u

Motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 14 'o Nōvema 1907 'i Poisi, 'i 'Aitahō, kia Sione Viliami mo Neli Malia Lasimaseni Hanitā.

- 3 Na'e puke 'i he polioó pea na'e toe sai (1911).
- 12 Na'e papitaiso ia 'i ha vai kaukau 'i ha fale ('aho 4 'o 'Epeleli 1920).
- 15 Na'á ne ngāue'i pea ma'u hono faka'ilonga 'Īkale Sikautí (11 'o Mē 1923).
- 19 Na'á ne tukufolau 'i he vaka ko e SS President Jackson mo e "Kau Hiva 'a Hanitāā (Hunter's Croonaders), ko ha tāme'a hulohula pea mo e 'ōkesitulā 'a e vaká 'i ha folau 'eve'eva vaka māhina 'e ua ki 'Ēsia Hahake (5 'o Sānuali 1927).
- 21 Na'e kamata 'a e Tōlalo Faka'ekonōmiká 'i he 'Iunaiteti Siteití ('Okatopa 1929).
- 22 Na'á ne ma'u hono tāpuaki fakapēteliaké (Mā'asi 1930).
- 23 Na'á ne mali mo Kelela Sefi (10 Sune 1931; na'á ne pekia 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 1983).
- 31 Na'á ne 'osi mei he 'apiako laó 'i he tu'unga fakalāngilangi (cum laude), na'e tolu 'i he'ene kalasí (1939).
- 42 Na'e uiui'i ia ko e Palesiteni 'o e Siteiki Pasatina Kalefōniá (25 'o Fēpueli 1950).
- 46 Na'e sila'i ia ki he'ene ongomātu'á 'i he Temipale Mesa 'Alesoná (14 'o Nōvema 1953).
- 51 Na'e fakanofa ia ke hoko ko ha 'Aposetolo 'e Palesiteni Tēvita 'O. Makei (15 'o 'Okatopa 1959).
- 62 Na'e uiui'i ia ke hoko ko ha Tokotaha Fai Hisitōlia 'o e Siasí (24 'o Sānuali 1970).
- 77 Na'e vahe'i ia ke hoko ko e Palesiteni Le'ole'ó 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (10 'o Nōvema 1985).
- 80 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (2 'o Sune 1988).
- 95 Na'á ne fakatapui 'a e Senitā BYU Selusalemá (Mē 1989).
- 82 Na'á ne mali mo 'Ainise Pelenaise 'Īkani (12 'o 'Epelei 1990).
- 85 Na'á ne fehangahangai mo ha tokotaha fakamanamana ne hū noa mai lolotonga ha'ane lea 'i he Senitā Melioti 'i BYU, 'i Polovo, 'Iutā (7 'o Fēpueli 1993).
- 86 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (5 'o Sune 1994).
- 87 Na'á ne pule'i 'a hono fokotu'u 'o e siteiki hono uaafe 'o e Siasí—'a e Siteiki Mekisikou Siti Mekisikou Konitelasí (11 'o Tisema 1994); na'á ne pekia 'i Sōleki Siti, 'Iutā (3 'o Mā'asi 1995).

Na'e mei lava pē ke fakamatala'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'a 'ene mo'uí 'i he'ene lea 'o pehē:

“Oku 'ikai ha me'a ia ko e hoko 'o ma'ongo'onga he taimi pē ko iá. Ko hono 'uhingá ko e founa ngāue taimi lōloa ke hoko 'o ma'ongo'onga. 'E lava ke kau ai ha ngaahi me'a 'e fakatuai e fakalalakaká. He 'ikai fa'a faingofua ha vakai ki hono ola aofangatukú, ka 'oku hangē 'oku fie ma'u ma'u pē ki ai ha ngaahi sitepu iiki, pea mo ngali angamaheni he taimi 'e ni'ihi mo ngali fakahela 'i ha vaha'ataimi fuoloa. ...

Sione mo Neli Hanitā, ko e ongomātu'a 'a Hauati W. Hanitā

“Ko e hoko 'o ma'ongo'onga mo'oní 'oku 'ikai ko ha ola ia 'o ha me'a na'e hoko noa pē pe ko ha fo'i ngāue pē ikuna pē 'e taha. 'Oku fie ma'u ia ki ai 'a hono fakatupulaki 'o e 'ulungāangá. 'Oku fie ma'u ki ai ha ngaahi fili tonu 'oku lahi ki he ngaahi fili faka'aho 'i he vaha'a 'o e lelei mo e koví. ...

“I he'etau fakafuofua'i 'etau mo'uí, 'oku mahu'inga ke 'oua na'a tau vakai pē ki he ngaahi me'a kuo tau iku-na'i, ka ki he ngaahi tu'unga ko ia 'oku tau ngāue aí. 'Oku tau hoko ko ha ni'ihi fakafo'ituitui 'oku kehekehe mo makehe. Kuo kehekehe 'a e feitu'u na'a tau kamata mei ai 'etau pue 'o e mo'uí. 'Oku tau takitaha ma'u ha ngaahi talēniti mo e taukei 'oku makehe. 'Oku tau takitaha ma'u ha ngaahi pole mo ha ngaahi fakangatangata ke fehangahangai mo ia” (“What Is True Greatness,” 'i he *Brigham Young University 1986–87 Devotional and Fireside Speeches* [1987], 115).

KO HA TOKOTAHA HAKO'I SIKOTILANI IA

Hauati W. Hanitā, mähina 6–8 nai

Na'e nofo e fāmili Hanitāá 'i Sikotilani lolotonga e senituli hongofulu mā uá mo e hongofulu mā tolú. Na'a nau langa ai 'a e Falefakatu'i Hanitasitoní (Hunterston Castle) 'o ofi ki he Kolo ko Hanitāá. “I he 'aho 2 'o Mē 1374, ne fakamo'oni hingoa ai 'a Tu'i Lōpeti II 'o

Sikotilani 'i ha konga tohi 'o fakapapau'i ai e aleapau fakatu'i 'o foaki ha konga kekelele kia Viliami Hanitā, ko e tokotaha 'oku 'a'ana (pe 'eiki, pe ma'u kekelele) 'o e Falefakatu'i Hanitasitoní, 'ko 'ene ngāue faivelenga na'a ne fakahoko ma'atautolú.' ...

“Na'e fā'ele'i 'a Sione Hanitā, ko e kui ua 'a Hauati W. Hanitāá 'i Peisilí, Lenifusaea, Sikotilani, ne 'ikai mama'o mei he Falefakatu'i Hanitasitaní. ...

“I he ta'u 1860 ne 'omi ai 'e he kau faifekau 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo toe fakafoki māi ki Peisilí, pea na'e kau 'i he ni'ihi na'a nau papitaisó 'a Sione mo Makeleta [ko hono uai] Hanitā. 'I he taimi ko iá ne poupou'i 'e he Siasi 'a e kau papi ului fo'ou ke nau fakataha mo e Kāingalotú ki he Tele'a Sōlekí Siti, pea na'e poupou'i 'e he ongo faifekau 'a Sione mo hono fāmili ke nau hiki fonua. Na'e hoko 'eni ko ha palopalema faingata'a, he na'e pau ai ke tukuange 'e Sione ha pisinisi ne tu'u lelei, hono fāmili mo ha 'api 'oku fakafiemālie. ...

“... 'I he'enua a'u ki he Tele'a Sōlekí 'i he faka'o-singa 'o Sepitema 1860, ne faka'au ke ta'efiemālie 'a Sione pea hangē ko e fakamatala'i ia 'e hono foha ko Sioné ['a e kuitangata 'a Hauati W. Hanitāá] 'ne iku 'o ne fakamavahe'i ia mo hono fāmili mei he Siasi, ... pea tuku ai hono fāmili 'i ha fonua muli 'o 'ikai ha taha ke fai ha fakahinohino' ” (Eleanor Knowles, *Howard W. Hunter* [1994], 1–2, 4).

NA'E TOKONI 'A 'ENE MĀTU'Á MO E NGA'HI TA'U 'O 'ENE TUPU HAKÉ KE FA'UFA'U HONO 'ULUNGĀANGÁ

“I he ta'u 1904, ne fononga 'a Neli Malia Lasimaseni, 'a ia ne hoko ko e fa'e 'a Palesiteni Hanitāá mei hono 'apí 'i Mauni Pelēseni, 'utā ke 'a'ahi ki hano mehikitunga 'i Poisí, 'Aitahō. Lolotonga 'ene 'i aí, na'a ne fe'iloaki ai mo Sione Viliami Hanitā. Na'a na kaume'a 'i he ta'u 'e ua hono hokó; ka na'e 'ikai ko ha mēmipa ia 'o e Siasi 'i he taimi ko iá pea koe'uhí ko e 'ikai fie ma'u 'e Neli ke mali mo ha taha te'eki kau ki he Siasi,

Hauati W. Hanitā, ta'u 2 nai, 1909

na'a ne foki ai ki Mauni Pelēseni. Ka na'e kei vilitaki pē 'a Sione peá na mali 'i he 'aho 3 'o Tisema 1906. Na'e hiki leva e ongome'a malí ki Poisí, 'o na nofo totongi ai 'i ha ki'i fale 'i he Hala Seimaní (Sherman Street). Na'e

fā'ele'i 'a Hauati Viliami Hanitā 'i Poisi 'i he 'aho 14 'o Nōvema 1907, pea fā'ele'i hono tuofefine ko Tolofii hili ha ta'u 'e ua mei ai" (James E. Faust, "The Way of an Eagle," *Ensign*, Aug. 1994, 4).

Hauati W. Hanitā, ta'u 5 nai

Na'e mālohi 'a e fa'ē 'a Hauatí 'i he Siasí 'i he kotoa 'o 'ene mo'uí peá ne poupou'i 'a Hauati ke kau atu ki he ngaahi 'ekitivití kotoa 'a e Siasí ne fai 'i Poisi, 'Aitahoó. Ne tātaitaha ha ma'u lotu 'a e tangata'eiki 'a Hauatí mo Neli mo e fānaú. Na'e 'ikai fakangofua 'a Hauati ke papitaiso 'i hono ta'u valú he na'e ongo'i 'e he'ene tangata'eikí ne 'ikai ke ne ta'u motu'a fe-

'unga ke fai ha ngaahi fili pehē 'iate ia pē. Ka 'i he ta'u hongofulu mā ua 'a Hauatí, na'á ne 'alu ai ki he'ene tangata'eikí 'o kole ke fakangofua ke papitaiso ia. Na'á ne fu'u faka'amu ke ma'u 'a e Lakanga taula'eiki Faka-Éloné pea ke fakangofua ia ke tufaki e sākalamēnití. Na'e loto ki ai 'a 'ene tangata'eikí pea na'e papitaiso ia 'i he 'aho 4 'o 'Epeleli 1920. Hili ha uike 'e hongofulu mā taha mei hono papitaisó ne fakanofu ia ko ha tikoni. Na'á ne pehē, "Oku ou manatu'i e fuofua taimi ne u tufaki ai e sākalamēnití. Na'á ku manavasi'i, ka na'á ku loto vēkeveke ke ma'u e faingamālie ko iá. Hili e fakatahá ne fakahikihiki'i au 'e he pīsopé 'i he me'a ne u fakahokó. Na'e tokanga mai ma'u pē 'a e pīsopé kiate au" (quoted in J. M. Heslop, "He Found Pleasure in Work," *Church News*, 16 Nov. 1974, 4).

NA'E FAKAHA'A 'E HE NGA'HI ME'A NA'Á NE A'USIÁ HE'ENE TUPU HAKÉ 'A 'ENE LOTO FAKAPAPAU' MO HONO MĀLOHÍ

Hauati W. Hanitā, ta'u 12 nai, 1919

"Hili ha taimi nou-nou mei hono fā'ele'i 'o Tolofii [tuofefine 'o Hauati W. Hanitā], ne haka 'e Neli ha vai 'i ha kulo he sitou he loto falé 'a ia ne faka'aonga'i ke fakamāfana ai e fāmili. Na'á ne to'o ia mei he sitoú he na'e fu'u vela 'o tuku 'i he falikí mo e lele mai 'a Hauati ki fale. Na'á ne tō 'o tū'ulu atu ki he kulo vai, 'o mapelu hono

nima to'ohemá 'i mu'a 'iate ia pea na'e vela lahi. Na'á ne fakamatala'i 'a e me'a ne hokó 'i hono hisitōliá 'i ha ngaahi ta'u lahi kimu'i 'o pehē:

"Na'e fai ha telefoni ki he toketaá pea na'á ne fokotu'u mai ke 'ai hoku nimá 'i ha pateta kuo o'i pea ha'i. Na'e 'omi ha ni'ihī 'o e kau fefine mei he kaungā'apí ke tokoni. 'Oku ou manatu'i 'eku tangutu he fakatafenga ki he pēsoni fufulu ipu 'i peitó kae haka mo o'i e patetá pea 'ai ki hoku nimá pea hae ha ngaahi kongatupenu ke ngaohi 'aki ha me'a ha'i. Me'amālie ne 'ikai ta'ofi 'e he vela lahí ni 'a e tupu 'a hoku nimá, ka kuó u fe'ao mo e patepate ko ia 'o hoku nimá 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí'" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 18).

"Na'e fakatau nusi-pepa 'a e talavou ko Hauatí 'i ha tuliki hala 'i Poisi. Na'e nofo hono fāmili 'o ofi ki ha feitu'u fai'anga sipoti, ko ia na'á ne fa'a tokoni ki he kau tā pulú (caddie) 'i a'i. Na'á ne faka'esia e ngaahi tā 'i ha fale fakatau'anga 'aati, 'ave mākoni, fai ha fanga ki'i ngāue kehekehe 'i ha falekoloa lahi. Koe'uhí ko 'ene lavame'a 'i ha ngāue 'i he'ene ngāue'anga he tuku 'a e akó 'i ha faletalavai, na'á ne ma'u ha faingamālie ke ako fetohi'aki 'i ha kalasi fekau'aki mo e talavai peá ne fakakakato ia kimu'a pea 'osi mei he ako'anga mā'olungá.

Hauati W. Hanitā, ta'u 8 nai, mo hono tuofefine ko Tolofii

"Hangē na'e lavame'a 'i ha fa'ahinga me'a lelei pē na'á ne fakakaukau ke fai. 'I he taimi ne fai ai e feinga pa'anga ke langa ha falelotu fo'ou 'i Poisi 'i he ta'u 1919, ko e tokotaha tikoni ko Hauatí na'á ne fuofua fai ha tukupā ke fai ha foaki. Na'á ne foaki ha pa'anga e uofulu mā nima—ko ha pa'anga lahi 'eni ki ha ki'i tamasi'i ta'u hongofulu mā ua" (Don L. Searle, "President Howard W. Hunter, Acting President of the Quorum of the Twelve Apostles," *Ensign*, Apr. 1986, 22).

NA'E LAHI 'A HONO NGA'HI TALĒNITÍ

'Oku manatu 'a e tuofefine [o Hauati W. Hanitā] ko Tolofi Hanitā Lasimaseni 'o pehē, "Na'e pehē 'e he'eku fine'eikí ko e talu mei he'ene kei pēpē, mo e taimi tonu 'a 'ene fakatonu' ki he mūsiká. Na'á ne le'o a'u pea faka'of'ofa 'a hono le'ó.' Na'e hoko 'o mahu'inga 'a e ngaahi talēniti fakamūsika ko iá 'i he'ene mo'uí.

Hauati W. Hanitā

Na'e pehē 'e Sisitā Lasimaseni, "Ka na'e toe 'i ai mo ha ngaahi 'ulungā-anga ne hā mai 'i he'ene kei si'i. 'Na'ā ne hoko ma'u pē ko ha tokotaha ako lelei.' Na'ā ne ma'u 'a e loto vilitaki, pea na'e 'atamai'ia.' Ka na'e 'alu fakataha 'a 'ene loto vilitaki mo 'atamai'ia mo e 'ofa mo e anga'ofa. Na'ā ne fa'a ma'u e mapu 'a e tamaiki tangata kehē 'i he'enua va'ingā—pea ne fakafisi ke ne tali kinautolu. Na'e 'i ai e taimi 'e taha na'ā ne fakafisinga'i ha ngāue na'ā ne fie ma'u 'i he'ene 'ilo'i 'e tukuange ha tamasi'i 'e taha kae lava ke ne ngāue"

(Searle, *Ensign*, Apr. 1986, 22).

"Ko e kongā lahi ne sai 'aupito e ako 'a Hauatī. Ka 'okū ne pehē ne 'i ai ha me'a 'e ua na'e 'ikai ke sai ai: 'Na'e 'ikai ke u sai 'i he sipotī pea na'e 'i ai ha'aku palopalema 'i he 'ikai lava ke tala 'a e ngaahi lanú—'ikai ko e ngaahi lanú kotoa, ka ko e ngaahi lanu kulokulá, lanumatá mo e melomeló.'

"Na'ā ne mohu founga 'o fa'u ha founga ke veteki 'aki 'a 'ene palopalema ko ia ki he 'ikai lava ke ne fakafaikehekehe'i e ngaahi lanú. Na'ā ne tuku 'ene ngaahi fo'i kala valivalí 'i hono funga tesí, pea ko 'ene talamai pē 'e he faiako 'ātí ke to'o hake ha fo'i kala 'o ha lanu pau, te ne ala leva ki he ngaahi fo'i kala 'i hono funga tesí pea 'e tātā'i atu leva 'e Pītisi Piisi 'a ia ne tangutu 'i mui ai 'a hono umá 'i he taimi 'e ala ai ki he fo'i kala totonú. Na'ā ne mā ke 'ilo 'e he faiakó 'oku 'ikai lava ke ne fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi lanú.

"Ka ko e me'a 'e taha ko ia ne 'ikai sai ai,' 'a e 'ikai ko ia ke sai'ia he sipotí, ko e ofi taha na'ā ne a'u 'o kau atu ai ki ha fe'auhi fakatela ko 'ene fa'a 'alu ki he ngaahi va'ingā 'akapulu 'i ha ta'u 'e taha 'i he'ene kei 'i he ako mā-'olungá 'o tala 'a e kaí ki he kautaha nusipepa fakafeitu'u. Na'ā ne sai'ia he lautohí, pea mo e nīhi 'o e ngaahi lēsoni fakakatēmiká, ka na'e 'ikai ke ne fa'a ngāue ma'u pē ke 'ilo lahi kiate kinautolu. Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi me'a lahi kehe ne sai'ia ai, hangē ko ha ngaahi ngāue 'i he tuku 'a e akó pe 'i he fa'ahita'u māfaná" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 32).

NA'Á NE HOKO KO HA SIKAUTI 'ĪKALE

Na'e ta'u hongofulu pē 'a e polokalama sikautí 'i he taimi ne kau atu ai 'a Hauati W. Hanitā ki ai. Na'e 'i ai ha taimi na'ā ne fakakaukau ai kapau 'e kei hokohoko atu 'a 'ene ma'u mētali 'i he vave 'okū ne lolotonga fakahokó, te ne hoko ko e fuofua Sikauti 'Īkale ia 'i 'Aitahoó.

Ne hoko ko e taha 'o e kau fuofua Sikauti 'Īkale 'i 'Aitahoó.

"'I he foki mai ko ia 'a Hauati mei he kemí he ta'u ko iá, kuó ne lava'i ha toe ngaahi mētali 'e hiva. Na'e foaki 'a e ngaahi mētali ko 'ení fakataha mo ha mētali na'ā ne ngāue'i kimu'a he kemí, 'i ha fakataha fakalāngilangi (court of honor) 'i he 'aho 14 'o Sepitema 1922, 'i ha fakataha 'a e Kalapu Lōtali mo e Kautaha Fakakolo 'o Poisií, pea na'e 'i ai 'a e pule koló mo ha kakai 'iloa kehe 'o e koló.

Na'e pehē 'e Hauati, " 'I he taimi ne fakahoko ai e fakataha fakalāngilangi, ne 'osi fe'unga ke u ma'u ha mētali 'e hongofulu mā nima pea mo e ongo pale Life Scout (Sikauti 'i he Kotoa 'o e Mo'uí) mo e Star Scout (Sikauti Fetu'ú).

Na'e fie ma'u pē ha fo'i mētali 'e ono kehe kae lava 'o ma'u 'a hono 'Īkale Sikautí. Na'e tohi 'i he makasini 'a e sikautí ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tamaiki tangata ne ma'u honau 'Īkalé, ka na'e talamai kiate kimautolu ne te'eki ha taha mei 'Aitahoó. Na'e 'i ai leva ha fe'auhi 'iate au mo 'Etuini Fiipi 'o e Troop 6.'

" 'I he taimi na'e fai ai 'a e fakataha fakalāngilangi hono hokó, kuo fakatou ngāue'i 'e he ongo tamaiki tangatá ni ha mētali 'e uofulu mā taha, 'a ia ko e lahi ia ne fie ma'u kae ma'u e 'Īkalé, ka na'e fakakakato 'e 'Etuini ia 'a e ngaahi me'a kotoa ne fie ma'u, ka na'e kei fie ma'u 'e Hauati ia 'a e ngaahi mētali 'i he 'atelitá, ngaahi fatongia fakatangata'ifonua mo e ngaohi kaí. Ko ia ai, ne ma'u 'e 'Etuini 'a hono 'Īkalé 'i Mā'asi 'o e 1923 'i ha māhina 'e ua kimu'a pea toki ma'u ia 'e Hauatí" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 39–40).

Talu mei ai mo 'ene 'iloa ko e tokotaha hono ua mei Poisi pea mahalo pē 'i he siteiti kotoa ko 'Aitahoó ke ma'u hono 'Īkalé.

KO HA TOKOTAHA PISINISI KEI TALAVOU

"Ko ha me'a 'e taha ne fai ['e Hauati W. Hanitā] he'ene kei tamasi'i ko hono tānaki 'o e ngaahi uasi tangi ne li'aki. Na'ā ne veteki kinautolu, ngaahi pea fakalolo kinautolu pea 'ai ke nau ngāue. Na'ā ne fakatau leva kinautolu ke ma'u ha'ane ki'i sēniti.

"Ko e taha 'o e ngaahi ngāue na'e 'ahi'ahi'i 'e Hauatí ko hono fakafa'ahinga 'a e lēmaní, 'o fakamavahe 'a e

nī'hi lanumatá mei he nī'hi lanu engeengá. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi ngāue ne 'ikai pē ke ne lava 'o fai—ko e 'ikai ke ne lava 'o fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi lanú, ne 'ikai pē ke ne lava 'e ia 'o tala honau faikehekehe! Ko e me'a mālié, he na'á ne hoko kimui ko ha tokotaha na'e 'ilo lahi ki he siainé” (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 6).

NA'Á NE FOKOTU'U 'A E KAU HIVA 'A HANITÁÁ

“Na'e kau atu 'a Hauati 'i hono ta'u u ha ako mā'olungá ki ha fe-'auhi faifakatau ne fakapa'anga 'e he Kautaha Mūsika Samisoní (Samson Music Company). Na'e ma'u 'e he nī'hi ne nau fakatau ha koloa 'i he falekoloá ha poini 'e taha ki he pa'anga 'e taha kotoa pē ne nau fakatau 'akí pea lava ke nau 'ave 'a e poini ko iá ma'á e tokotaha ne nau fili 'a ia 'oku kau 'i he fe'auhi.

To'o 'e Hauati W. Hanitā ha sakisifouni

Na'e fakalotolahi'i 'e Hauati 'a e kotoa hono kaungāme'á mo e mahení ke nau fakatau 'i he falekoloa Samisoní, pea 'oange 'a e ngaahi poini ma'ana pea na'á ne ma'u ai 'a e pale uá, ko ha malimipā (marimba). Na'e vave 'a 'ene 'ako'i pē ia ke poto lelei hono tā iá 'o fe'unga ke faka'alī'ali 'i he akó, siasí, pea mo ha ngaahi polokalama kehe, pea naá ne hoko ai ko ha mēmipa 'o ha 'okesitulā hulohula.

Na'e fakamatala 'a Hauati 'o pehē, “Na'e 'ikai lahi fe'unga 'a e ngaahi 'okesitulā lahi ke 'i ai ha'anau tokotaha tā malimipā tukukehe 'o kapau te ne lava 'o tā mo ha me'alea kehe, ko ia ne u kamata ke tā nafa foki. 'I he lahi ange ko ia 'a 'eku tāme'a fakapalofesinalé, ne kamata ke u ifi 'a e sakisifouni (saxophone) mo e kalāneti (clarinet) pea toki tñaki atu ki ai 'a e talamupité.' Na'á ne ako tā piano mo vaiolini foki 'o ta'u 'e taha ki he me'a lea 'e taha 'i he'ene kei lautohi síi.

“Hili ha'ane tāme'a 'i ha ngaahi 'okesitulā kehekehe, ne fokotu'u ai 'e Hauati 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1924, ha'ane kulupu pē 'a'ana na'á ne fakahingoa ko e Kau Hiva 'a Hanitāá. 'I Nōvema mo Tisema 'o e ta'u ko iá ne tā ai 'a 'ene kulupú 'i ha hulohula 'e ono, pea 'i he ta'u hono hokó ne nau tā ai 'i ha ngaahi hulohula 'e nimangofulu mā tolu 'i ha ngaahi holo fakapule'anga mo ha ngaahi falekai, ngaahi fakafiefia fakatāutaha pea mo ha ngaahi fakafiefia 'o ha mali, ngaahi 'apiako, siasí, kalapu fakakolo mo ha ngaahi feohi'anga fakakulupu (fraternities). Ko e lahi 'o kinautolu na'e fai pē 'i Poisi

mo e ngaahi kolo ofi maí ka na'e 'i ai pē e taimi ne toe ki'i mama'o atu e feitu'u ne tā ai e kulupú” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 45–46).

Na'á ne fokotu'u ha 'okesitulā fa'ahi nima ne ui ko e Croonaders. Ko Hauati W. Hanitā 'i loto-mālie 'okú ne pukepuke 'a e sakisifouni.

Na'e 'oange kia Hauati 'i he 1926 ha faingamālie ke fa'u ha 'okesitulā fa'ahi nima ki ha 'eve'eva folau tahi māhina 'e ua ki 'Ēsia Hahake 'i he vaka pāsese ko e SS *President Jackson*. Na'e totongi e kulupú ke nau tā ha ngaahi fasi lolotonga ko ia hono hulu'i e ngaahi faiva 'i he vaká. Na'a nau tā foki mo ha ngaahi fasi angamaheni 'i he taimi ma'ume'atokoni efiāfi mo e taimi hulohulá.

NA'E FAKALOTOLAHII IA 'E HA LĒSONI LAUTOHI FAKA-SĀPATE KE MA'U HONO TĀPUAKI FAKAPĒTELIÁKÉ

“I he'ene kalasi Lautohi Faka-Sāpate 'a e kakai lalahi kei talavou, ne a'usia ai [e Hauati W. Hanitā] ha liliu mahu'inga 'i he'ene fie 'ilo ko ia ki he ngaahi me'a 'o e ongoongolelé. Na'á ne hiki 'i hono hisitōliá 'o pehē:

“Neongo na'á ku 'alu ki he ngaahi kalasi 'a e Siasí he taimi lahi 'o 'eku mo'uí, ka na'e hoko mai 'a hono faka'ilo mai 'a e ngaahi me'a 'o e ongoongolelé 'i ha kalasi Lautohi Faka-Sāpate 'i he Uooti 'Ātamá ne ako'i 'e Misa Pita A. Keleitoni. Na'e lahi 'a 'ene 'iló pea na'e malava ke ne ue'i hake 'a e kakai kei talavou. Na'á ku ako e ngaahi lēsoni, lau e ngaahi ngāue mei tu'a na'á ne 'omi kiate kinautolú pea lea 'i ha ngaahi taumu'a ne vahe mai. Na'e faifai peá u fakatokanga'i 'a e 'uhinga mo'oni 'o e nī'hi 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé, ha mahino ki he ngaahi nāunau fakalangí pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u ki he hakeaki'i fakasilesitálé 'i hono ako'i mo fakahinohino'i kinautolu 'e Misa Keleitoni. 'Oku ou lau 'a e vaha'ataimi ko 'eni 'o 'eku mo'uí ko e taimi ne kamata ke mahino ai e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelé. Na'e 'i ai ma'u pē ha'aku fakamo'oni ki he ongoongolelé, ka na'e fakafokifā pē kuo kamata ke mahino ia kiate au.’

“Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a ne ako'i 'e Misa Keleitoni 'i he konga kimu'a 'o Mā'asi 'o e 1930 ko e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké. Ne tohi 'e Hauati 'o pehē, 'Na'e 'ikai ke fu'u mahino kiate au 'a e ngaahi tāpuaki fakapēteliaké, ka ko 'eni ne fu'u mahu'ingamālie ia kiate au.' Na'a ku 'alu ke 'a'ahi kia Misa Siasosi T. Laite ko e pēteliaké 'o e siteikí he 'aho ko iá pea na'a ne kole mai ke u 'alu ange ki he 'ōfisi 'i he 'api fakamisioná 'i mui 'i he Falelotu 'o e Uooti 'Ātamá 'i he Sāpate hokó.'

“Hili ha'ane talanoa mo Hauati 'i ha ngaahi miniti sī'i 'i he Sāpate ko ia 'i Mā'así, ne hilifaki e ongo nima 'o Misa Laité 'i he 'ulu 'o e talavou' 'o foaki kiate ia ha tāpuaki fakapēteliaké.

“Na'e pehē 'e he tāpuakí ko Hauatí ko ha tokotaha ne ' 'afio'i 'e he 'Eikí,' peá kuó ne fakahaa'i ha 'anga fakatakimu'a 'i he kakai 'o langí' pea na'e fakanofa ia 'ke fakahoko ha ngāue mahu'inga 'i he matelié 'i hono fakahoko 'o e ngaahi taumu'a ['a e 'Eikí] 'i he'ene fekau'aki mo Hono kakai kuo filí.' Na'e tala'ofa ange kiate ia kapau te ne faivelenga ai pē, 'e taumalingi hifo kiate ia ' 'a e poto mei 'olunga,' te ne hoko 'ko ha tokotaha taukei 'i he ngaahi poto fakamāmani' pea ko ha faiako 'o e ngaahi poto faka'atamai' pea mo ha taula'eiki 'o e 'Otua fungani mā'olungá,' pea te ne ngāue 'aki 'a hono ngaahi talēnití 'i he ngāue ma'a e Siasi, pea te ne tangutu 'i hono ngaahi fakataha alēlea pea 'e 'iloa ia koe'uhí ko 'ene potó mo 'ene ngaahi fakamaau angatonú' (Knowles, *Howard W. Hunter*, 70–71).

NA'Á NE MALI MO KELEA SEFI

Kelea Mei Sefi 'i he'ene kei ta'u hongofulu tupú

Na'e fakafe'iloaki 'a Hauati W. Hanitā 'e hano kaungāme'a ki ha finemui 'i ha hulohula 'a e kakai lalahi kei talavou' 'i Kalefōnia 'i he 'aho 8 'o Sune 1928. “Ko hono hingoá ko Kelea (Kalala) Sefi. Na'e sa'i'a 'a Hauati he taimi pē ko iá 'i ai pea ne pehē ange kia Kelea: 'Ko e hā 'oku 'ikai te ke teitei 'alu ai mo au 'o 'evá?' Na'a ne pehē ange, 'He ko e hā 'oku 'ikai ke ke kole mai ai' Na'e vave

pē 'a e kamata ke ne teiti mo Hauatí. Na'a na fakama'u 'i he konga kimu'a 'o e ta'u 1931 peá na mali ['i he Tempale Sōlekí] 'i he 'aho 10 'o Sune 'o e ta'u ko iá' (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 7).

“ 'I he ofi ko ia ki he 'aho malí, ne fai 'e Hauati ha fili matu'aki mahu'inga. Na'e ta'u lahi 'a 'ene tāmē'a mo e 'ōkesitulá 'i he ngaahi hulohula, fakafiefia 'i he ngaahi fai'anga hulohula fakapule'angá, pea 'i he letioó mo e

siteisí. Na'a ne manatu ki ai 'o pehē, 'Na'e fakamānako he taimi 'e ni'ihi, pea ne u ma'u ai ha pa'anga lelei ka na'e 'ikai ke u feohi lelei mo ha ni'ihi tokolahi 'o e kau tāmē'a ko 'enua inú mo e tu'unga mo'uí.' Na'e 'ikai fenāpasi e ngaahi feohi ko iá mo e mo'ui na'a ne faka'amuá mo hono uai'fi mo e fāmili, ko ia na'a ne pehē ke tuku e tāmē'a fakapalofesinalé.

“ 'I he 'aho 6 'o Sune 1931, ko ha 'aho ia 'e fā kimu'a peá na malí, ne tāmē'a faka'osi ai 'a Hauati 'i he Falehulohula Vesinia 'i Hanitingitoni Pa'aké. 'I he'ene a'u ki 'api he pō ko iá, na'a ne fakamaau 'ene sakisifouní mo e kalānetí mo e ngaahi mūsiká 'o tuku ia. Na'a ne 'osi fakatau atu ngaahi nafá mo e malimpipá pea fa'o mo 'ene talupité mo e vaioliní.

Na'a ne pehē, “ 'talu mei he pō ko iá, kuo te'eki ai ke u toe ala ki he'eku ngaahi me'aleá tukukehe 'i ha ngaahi taimi hāhāmologia 'i he taimi ne 'i 'api ai e fānaú, [pea] mau hiva'i ha ngaahi hiva Kilisimasi peá u ifi ai e kalānetí. Neongo ne hoko e me'a ni ke tuku ai ha me'a ne u fiefia ai, ka kuo te'eki ke u faka'ise'isa 'i he fili ne fai' ” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 81).

NA'E FAKALATA 'A E NGA'AHU FUOFUA TA'U 'O E NOFOMALÍ

“Na'e kamata e nofomali 'a Hauati mo Keleá 'i ha loki nofototongi kuo 'osi fakanāunau ne ofi ki tahi 'i he Matātahi Heamosá ['i Kalefōnia]. 'Okú ne manatu ko e pongipongi kotoa pē, 'na'a ma 'ā pongipongia. Ne u tui hoku vala kaukau tahí, lele atu he matātahi pea hopo atu ki he kaupeaú. Hili ha kakau mālohi mo ha kaukau 'i ha vai māfana, ne 'osi maau mai e kai pongipongí. Na'e miniti pē 'e hongofulu mā nima ke faka'uli ki Hoafooni pea ne u mateuteu ki he ngāue 'o

Hauati mo Kelea Hanitā

Hauati W. Hanitā mo hono uai'fi, Kelea mo 'ena fānau tangata ko Lisiate mo Sioné

e ‘ahó. Na‘á ma fa‘a ō ‘o kaukau tahi fakataha ‘i he efiāfi hili ‘eku foki mai ki ‘apí, peá ma fa‘a luelue he matātahi ‘i he‘ene fetu‘u‘iá kimu‘a peá ma mohé. Neongo ne mā-fana e ‘ahó, ka na‘e hanga ‘e he havilivili mei tahi ‘o ‘ai ke mokomoko e ngaahi efiāfi mo fakafiemālie, pea hangē e fefokifoki‘aki ‘a e peaú ha ‘ūpeé.’

“‘I he taimi na‘á na totongi ai e lokí, na‘á ne pehē, na‘á na ‘ilo he ‘ikai lava ke nofo fuoloa ai—‘ka na‘á ma fie ma‘u ha feitu‘u lelei ke kamata ai ‘ema nofomalí.’

“Na‘á na hiki mei ai ki ha fale loki tolu ne te‘eki fakanāunau ‘a ia ne ofi pē e lue ki he pangikē ‘i Hoafōnī. Na‘e ‘i ai ha loki mohe lahi ‘o Kelea pea na‘á na fakatau ha ngaahi nāunau fale kehe mo ha ngaahi nāunau faka‘api, ka na‘á na fakapapau‘i ... ke ‘oua na‘a teitei ‘i ai ha‘ana mo‘ua. Na‘e pehē ‘e Hauati, ‘Ko hono ‘uhinga ia ne ‘ikai ke ma ma‘u ‘a e ngaahi me‘a kotoa na‘á ma fie ma‘u ke ma fiemālie aí,’” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 83).

NA‘Á NE SAI‘IA ‘I HE NGA‘AHI ME‘A FAKALAÓ

“Hili e mate e pangikē ne ngāue aí [lolotonga e Fu‘u Tōlalo Fala‘ekonōmiká], na‘e ‘alu ‘a Hauati mei he ‘api ki he ‘api ‘o fakatau atu ha koa, tokoni ‘i hono save-a‘i e ngaahi halá, pea vali mo ha ngaahi hala fakakavakava ‘i hono ta‘u 24.

“‘I he ta‘u 1934 ne hoko ai ha fakalakalaka lahi kiate ia ‘i he‘ene ma‘u ngāue ‘i he tafá‘aki fakalao ‘o e potungāue ‘o e Tokanga‘i e Tāfea ‘i he Vahefonua Losi ‘Eniselesí (Los Angeles County Flood Control District). Na‘á ne ‘ilo ai ‘oku lelei ‘ene mahino ki he ngaahi me‘a fakalaó, pea ‘i hono ta‘u 26 na‘á ne fai ai ha fili mahu‘inga ke ako lao. Hili ‘ene ‘ave e ngaahi kalasi ne fie ma‘u ke ne tomu‘a ‘avé, na‘á ne hū ki he ‘apiako lao ‘o e ‘Univēsiti Fakatongahihifó (Southwestern), na‘á ne ‘osi mei ai hili ha ta‘u ‘e fā lolotonga ia ‘okú ne ngāue taimi kakato, to‘o kalasi he po‘ulí, pea talitali lelei mo ha pēpē ‘e toko tolu ki hono fāmili” (Jay M. Todd, “President Howard W. Hunter: Fourteenth President of the Church,” *Ensign*, July 1994, 6).

“‘I he taimi ne fili ai ‘a Hauati ke hū ki he ‘apiako laó, ne hoko ia ko ha fili mahu‘inga ki he fāmili Hanitā. ... Na‘e manatu ‘a Palesiteni Hanitā ‘o pehē, ‘Na‘á ku ngāue houa ‘e valu he ‘aho pea ko e lahi taha ‘o ‘eku kalasí ne ‘ave ia he taimi po‘ulí. Ne fai ‘eku akó he taimi po‘ulí pea mo e faka‘osinga ‘o e uiké.’ ‘I he kamata, na‘á

Hauati W. Hanitā

ne ako ‘o a‘u ki he uá hengihengí. Na‘e faifai peá ne ‘ilo ‘e si‘i ange ‘ene hela‘iá kapau ‘e mohe efiāfiá pea toki tu‘u hake he ua hengihengí ‘o ako.

Na‘á ne pehē, “Ko e taimi ‘eni ‘o e ako lahi, na‘e tokoni‘i ia ke ako ‘a e ngaahi me‘a ne fie ma‘u ke ne lava ‘o matu‘uaki e ngaahi faingata‘a ‘o e ngāue ma‘u‘anga mo‘uí, ngāue faka-Siasí mo e mo‘ui fakafāmili. Na‘á ne ‘osi ‘i he tu‘unga *lāngilangi (cum laude)*” (Searle, *Ensign*, Apr. 1986, 23).

Hili ha uike ‘e taha ‘o ‘ene ‘osi ko e fika tolu ‘i he‘ene kalasí, na‘á ne kamata teuteu ki he sivi lao ‘a Kalefōniá. Na‘e talaange ki ai ko e toko taha pē mei he toko tolu ‘e sivi ‘e lavá.

Ko Hauati mo Kelea Hanitā

Na‘e sivi ‘a Hauati ‘i ‘Okatopa 23, 24, mo e 25 [1939], ‘pea ko e taha ia ‘o e ngaahi me‘a faingata‘a taha ‘o ‘eku mo‘uí. ‘Hili e ‘aho hono tolú, ne u matu‘aki hela‘ia mo‘oni. Na‘á ku fai hoku lelei tahá ka ne ‘i ai ha loto hoha‘a ‘i he ‘ikai ke u ‘ilo pe na‘e fe‘unga ia.’

“Na‘e hangē he ‘ikai toe ‘osi e talí, ne ‘fakatefito e ngāue he ngaahi ta‘u lahi ki he ngaahi ola ‘o ha me‘a pē ‘e taha.’ Na‘á ne ‘ilo kapau te ne ma‘u ha tohi ‘oku manifi, ‘oku mahino ne ‘ikai ke ne lava he sivi. He ‘ikai ngata ‘i hono fakakau ‘i he tohi matolú ha tohi ‘o e ongoongo fakafiefia kuó ne lava‘i e sivi, ka ‘e toe ‘i ai foki mo ha ngaahi foomu kole ke faka‘atā ia ke kau atu ‘i he kau loea kuo lava ‘enau sivi pea ngāue ‘i he ngaahi fakamaau‘angá.

‘Oku ne manatu ‘o pehē, “Na‘e tā mai ‘a Kelea kiate au ‘i he ‘ōfisi ‘i he pongipongi ‘o e ‘aho 12 ‘o Tisemá ‘o ne talamai ne toki ha‘u e tangata tufa meilí ‘o ‘omi ha tohi mei he Kōmiti ‘o e Kau Faisivi Laó (Committee of Bar Examiners). Na‘á ku fehu‘i ange, ‘Ko ha tohi matolu pe manifi?’ Na‘á ne tali mai, ‘ ‘Oku fu‘u matolu.’ Na‘á ku ongo‘i e ‘alu hake ‘a e totó ki hoku ‘ulú peá u kuikui ‘o tali ke ne fakaava ‘a e tohi ‘o lau mai. Kuo iku lelei e ngāue mālohi mo e ngaahi feilaulau na‘á ma fakahokó.’ Pea na‘e mo‘oni pē ‘a ‘ene palōfesá: ‘I he toko 718 na‘e sivi he taimi ko iá, ko e toko 254, pe peseti pē ‘e 35.4 ne lavá. Na‘e tō ha meimei vahe-ua ‘e tolu” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 93).

NA'E UIUI'I IA KE HOKO KO HA PĪSOPÉ PEA MO HA PALESITENI FAKASITEIKI

I 'Aokosi 'o e 1940, ne uiui'i ai 'e Petalami M. Sōnasi, ko e palesiteni 'o e Siteiki Pasatiná 'a Hauati W. Hanitā ke hoko ko e pīsope 'o e Uooti 'Ela Seleno f'ouú. 'Okú ne manatu 'o pehē, "Na'e mo'utāfu'ua 'a Hauati. Na'á ne manatu'i, 'Na'á ku fakakaukau ma'u pē ko e pī-sopé ko ha tangata matu'otu'a, pea ne u fehu'i pe 'e anga fēfē ha'aku hoko ko ha tamai 'o ha uooti 'i he ta'u sī'i ko e ta'u tolungofulu mā uá. Na'a nau pehē te u hoko ko e pīsope ta'u sī'i taha kuo uiui'i 'i he Faka-Tonga 'o Kalefōnia he taimi ko iá, ka ne nau 'ilo'i te u lava pē 'o fakahoko e fatongiá. Na'á ku fakahaa'i 'a 'eku loto hounga'ia 'i he'e-nau loto falala mai kiate aú peá u talaange te u fai hoku lelei tahá.'

Ko e kau palesiteni fakasiteiki 'o e Siteiki Pasatina Kalefōniá (ngaahi ta'u ki-mu'a 'o e 1950)

"Na'á ne kei mo'utāfu'ua pē, na'á ne 'alu ki 'api pea vahevahe mo Kelea e ongoongó. Na'á ne pehē, "Okú ma manatu'i 'a e fili na'á ma fai ke mali kae 'oua 'e 'alu 'o ngāue fakafaipekaú, pea 'e 'i ai e 'aho te ma 'alu fakataha ai 'o ngāue fakafaipekau. Mahalo na'a ko ha ngāue fakafaipekau 'eni 'i ha founga kehe mei he me'a na'á ma 'amanaki atu ki ai' " (Knowles, *Howard W. Hunter*, 94).

Ko Hauati W. Hanitā mo hono uaifi ko Keleá mo hono foha ko Sioné 'i he Taj Mahal, 'i 'Initia, 1958

Hili ha meimei ta'u 'e hongofulu mei ai, "i Fēpueli 1950, ne vahe ai kia 'Eletā Sitiveni L. Lisiate mo Hāloti B. Lī ke na vaeua 'a e Siteiki Pasatiná, pea na'á na uiui'i ai 'a Hauati W. Hanitā ke hoko ko e palesiteni 'o e Siteiki Pasatiná. Na'e 'ikai ke ne momou ke tali 'a e ui ko 'eni. Koe'uhí ko ha taha ne tokanga ki hono tauhi ha tohinoa talu mei he'ene kei talavouú, na'á ne tohi ai 'a e tali ko 'eni: ' 'Oku lava pē ke mahino kiate au 'a e ngaahi lea 'a e kau takí 'i he taimi na'a nau talamai ai ne fili kimautolu koe'uhí ko e mālohi 'o homau malí. Na'e ofi mai ma'u pē 'a Kelea ... mo poupou pea mo e mahino lolotonga e ngaahi ta'u ko ia 'o 'eku ako laó, hoko ko ha pīsopé, pea 'i he lakanga kotoa pē ne u fuá' " (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 8).

NA'E UIUI'I IA KE HOKO KO HA 'APOSETOLO

"Na'e hoko ha liliu lahi 'o e mo'ui 'a Hauati W. Hanitā 'i he 'aho 9 'o 'Okatopa 1959. Na'á ne 'alu mo Kelea ki Sōleki Siti ke kau atu ki he konifele-nisi lahi 'o 'Okatopá, ne ma'u 'e Hauati ha kī'i tohi ne pehē 'oku fie ma'u 'e Palesiteni Tēvita O. Makei ke fakataha mo ia. Na'e fakamatala ange leva 'a Palesiteni Makei kiate ia: 'Ko 'apongipongí 'e hikinima'i ai koe ko ha mēmipa 'o e Alēlea'anga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá" (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 8–9).

Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, 1988 nai

Oua Na'a Hiki Hano Tatu

Ne tohi 'e 'Eletā Hanitā 'a 'ene fakamatala ki he me'a ko 'eni ne hokó:

"Na'e fakafē'iloaki mai kiate au 'a Palesiteni Makei 'aki ha malimali mo ha lulululu loto māfana peá ne pehē mai kiate au, 'Palesiteni Hanitā, tangutu hifo, 'oku ou fie talanoa mo koe. Kuo folofola mai 'a e 'Eikí. 'Oku uiui'i koe ke ke hoko ko e taha 'o 'Ene kau fakamo'oni makehé, pea ko 'apongipongi 'e hikinima'i ai koe ko ha mēmipa 'o e Kau Alēlea'anga 'e Toko Hongofulu Mā Uá.'

"He 'ikai lava ke fakamatala'i 'a e ongo ne u ma'ú. Ne kamata ke u fakatē lo'imata pea 'ikai te u lava ke lea. Kuo te'eki ke u ongo'i loto fakatōkilalo pehē 'o hangē ko ia ne u tangutu ai 'i he 'ao 'o e tangata ma-

‘ongo’onga, fakafiemālie, mo angalelei ko ‘enī—‘a e palōfita ‘a e ‘Eikí. Na‘á ne talamai kiate au ‘a e fiefia lahi ‘e ‘omi ‘e he me‘á ni ki he‘eku mo‘uí, ‘a e feohi fiefia mo e kau taki mā‘olungá, pea kamata mei heni te u ngāue mateaki pea foaki ‘a ‘eku mo‘uí mo e taimí ‘i he‘eku hoko ko ia ko e tamaio‘eiki ‘a e ‘Eikí, ma‘á e Siasí pea mo e māmaní kotoa. Na‘á ne toe talamai mo ha ngaahi me‘a kehe kiate au ka na‘á ku fu‘u ongo‘i mo‘utāfu‘ua ‘o ‘ikai ke u manatu‘i e ngaahi fakakiiki, ka ‘oku ou manatu‘i ‘a ‘ene fā‘ofua kiate au pea fakapapau‘i mai ‘e ‘ofa‘i au ‘e he ‘Eikí pea te u ma‘u ‘a e poupou mo e loto falala ‘a e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Alēlea‘anga ‘e Toko Hongofulu Mā Uá.

“Na‘e taimi si‘i pē e ‘initaviú, pea ‘i he ‘ai ke u mavahé na‘á ku talaange ‘oku ou ‘ofa ‘i he Siasí, ‘oku ou poupou‘i ia mo e kau mēmipa kehe ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Alēlea‘anga ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea te u fiefia ke foaki ‘a hoku taimí, mo‘uí mo ia kotoa ‘oku ou ma‘ú ki he ngāué ni. Na‘á ne talamai ‘e lava ke u telefoni kia Sisitā Hanitā ‘o talaange. ... Na‘á ku foki ki he Hōtele ‘Iutaá ‘o telefoni kia Kelea ki Polovo, ka ‘i he‘ene tali mai ‘a e telefoni ne ‘ikai ke u fa‘a lava ‘o lea” (quoted in Knowles, *Howard W. Hunter*, 144–45).

“Hili hono fokotu‘u hono hingoá pea hikinima‘i ia ‘i he konifelenisi lahi, ne fakaafe‘i ia ‘e palesiteni Kalake ke ne me‘a mai ki mu‘a ‘o tangutu ‘i hono nofo‘anga mo e Toko Hongofulu Mā Uá. ‘Okú ne manatu ki ai ‘o pehē, ‘Na‘e toe vave ange e tā hoku mafú ‘i he‘eku kaka hake ‘i he ngaahi sitepú. Na‘e ‘unu ‘a ‘Eletā Hiu B. Palauni ke faka‘atā hoku halá peá u tangutu leva ko e mēmipa hono hongofulu mā ua ‘o e Kōlomú. Na‘á ku ongo‘i hono siofi aú pea hangē kuo hilifaki ‘i hoku umá e ngaahi faingata‘a‘ia ‘a e māmaní. ‘I he hoko atu ‘a e konifelenisí na‘á ku ongo‘i ta‘efiemālie ‘aupito mo fakakaukau pe ‘e ‘i ai nai ha taimi te u ongo‘i ko e feitu‘u totonu ‘eni ke u ‘i ai” (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 9).

Ko ‘Eletā mo Sisitā Hanitā mo hona fuofua mokopuna tangatá, Lōpeti Ma‘ake Hanitā, ko e tama tangata ‘a Louline mo Sione Hanitā, ‘Okatopa 1959

NA‘Á NE FAKAHA‘I ‘A ‘ENE NGA‘AHI ONGO FEKAU‘AKI MO ‘ENE HOKO KO HA ‘APOSETOLO

Mo ‘Eletā Poihi K. Peekā

“Na‘e ‘ikai tuku e ofo ‘a ‘Eletā Hanitā ‘i he faingamālie ke fakataha mo e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he temipalé he uike takitaha ke ma‘u e sākalamēnití, kole ki he ‘Eikí ‘i he lotu, pea alea‘i e ngaahi me‘a ‘o e pule‘anga ‘o e ‘Eikí. Na‘á ne tohi ‘i he 1967 ‘o pehē, ‘Ko e fakataha ko ‘eni ‘a e alea‘angá ‘i he temipalé ko ha me‘a ia ‘okú ne ‘ai ha taha ke ne ongo‘i ‘oku totonu ke ne toe lelei ange. ‘Okú ‘i ai e anga‘ofá, uouangatahá mo e ‘ofá.’

“‘Okú fa‘a ‘alu fakataha ha ngaahi ongo pehē ni ‘o e ofo ‘i hono faitāpuekiná mo ha ngaahi lea ‘o hangē ko ‘enī: ‘‘Okú ou ongo‘i ‘a ‘eku ngaahi tōnounou‘i he‘eku tangutu ko ia mo e kulupu ‘o e kau taki ni ka ‘okú ne ‘omi ma‘u pē ha ongo‘i fakapapau ke feinga mālohi ange. ‘Okú ou ongo‘i ‘i he ngaahi taimi pehe ní ‘oku ou ongo‘i ai ‘a hoku ta‘emahu‘inga mo e ta‘e taau ke fakangofua ke u ma‘u ha ngaahi faingamālie mo e ngaahi tāpuaki pehē ni. ‘Okú hoko e ngaahi fakataha ko ‘enī ko e ngaahi me‘a mahu‘inga ia ‘i he‘eku mo‘uí peá ne ‘ai ke u fakafehu‘ia pe ko e hā ne fili ai aú peá u ma‘u e faingamālie ke u tangutu ‘i he alēlea‘angá ni. Na‘á ku mavahe mei he temipalé he ‘ahó ni, ‘o hangē ko ia kuó u fai ‘i mu‘á, mo ongo‘i ‘a ‘eku ngaahi tōnounou‘i mo fifili pe ko e hā ne fili ai au ki he feohi‘angá ni. ‘Okú ou fakapapau‘i ma‘u pē ke fai lelei ange pea feinga ke hoko ko e fa‘ifa‘itaki‘anga ‘o e me‘a ‘oku fai mai ki ai e ‘amanakí’ ” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 226–27).

NA‘Á NE AKO‘I ‘O KAU KI HE TUI FAKALOTU MO‘ONÍ

Na‘e fakamatala ‘a ‘Eletā Hauati W. Hanitā ‘o pehē: “‘Okú ‘i ai e faikehekehe lahi ‘i he ‘ulungāanga faitotonú (ethics) mo e tui fakalotú. ‘Okú mahino pē ‘a e mo‘ui ‘a e tokotaha ‘oku fakatefito ‘ene mo‘uí ‘i he ‘ulungāanga faitotonú pē pea mo e taha ko ia ‘okú ne mo‘ui ‘aki ha mo‘ui anga fakalotu. ‘Okú ‘i ai e fie ma‘u ke tau ‘ulungāanga angatonu, ka ‘oku kau ‘i he tui fakalotu mo‘oní ‘a e ngaahi mo‘oní ‘o e ‘ulungāanga

faitotonú pea toe mahulu atu ai. 'Oku fakatefito 'a e tui fakalotu mo'oni 'i he tui ki ha tokotaha tu'ukimu'a. Ko e tui fakalotu fakakalisitiané 'oku fakatefito ia 'i ha tui ki he 'Otuá ko e Tamai Ta'engatá pea mo Hono 'Alo ko Sísū Kalaisí pea 'i he folofola 'a e 'Eikí 'o hangē ko ia 'oku 'i he folofolá. 'Oku mahulu atu 'a e tui fakalotú 'i hono ako e ngaahi me'a fakalotú. 'Oku toe mahulu ange ia 'i ha tui pē ki he 'Otuá; ko hono ngāue'i ia 'o e me'a 'oku tui ki aí. ...

Lea 'i he Tāpanekale Sōlekí

“Ko e lotu mo'oni 'oku fakahaa'i ia 'i ha tui mo'oni ki he 'Otuá pea mo 'ilo'i 'oku tau fatongia 'aki hono fakamatala'i ki ate ia 'etau ngaahi ngāue mo e angafaí. Ko e tokotaha ko ia 'okú ne mo'ui 'aki ha tui fakalotu peheé, 'okú ne loto lelei ke mo'ui 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongo-ongolelei 'o Kalaisí pea 'a'eva angatonu 'i he 'ao

'o e 'Eikí 'i he me'a kotoa pē 'o fakatatau ki He'ene ngaahi fono kuo fakahā maí. 'Oku 'omai 'e he me'a ni ki ha tangata pe fefine ha ongo'i nonga mo tau'atāina mei he puputu'u 'o e mo'uí pea 'omi ha fakapapau 'o e mo'ui ta'engatá hili 'a e mo'uí ni” (i he Conference Report, Oct. 1969, 112).

NA'Á NE FOLAUA 'A E MĀMANÍ 'I HONO UIUI FAKAE'APOSETOLÓ

Faiako 'i he Fonua Tapú

Ko e taha e ngaahi fatongia 'o ha 'Aposetolo ko hono 'ave 'o e ongo-ongolelei ki he māmaní, pea na'e folaua 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā 'a e māmaní 'o fe'iloaki mo e Kāingalotu 'i ha ngaahi fonua lahi. Na'e laka hake 'i he tu'o uofulu mā faá 'a 'ene folau ki he Fonua Tapú ke fakahoko ha pisinisi 'a e Siasí pea tokoni ki hono fokotu'u ha feohi fakakaungāme'a

mo e kau taki 'o e kakai Siú mo e 'Alepeá fakatou'osi 'i he Hahake Lotolotó. Na'e tokoni 'a e ngaahi feohi fakakaungāme'a ko 'eni ke ma'u ai 'e he Siasí ha ngofua ke langa 'a e Senitā Selusalemá (Jerusalem Center). Na'á ne sa'ia he folau ki he Fonua Tapú mo e ni'ihí kehe 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke fakafo'ou e ngaahi feohi fakakaungāme'a mo kinautolu ne nau mahení. 'I he'ene a'u ki he 1993 kuó ne meimei 'a'ahi ai ki he ngaahi fonua lalahi faka-isilami kotoa 'i he māmaní. Na'á ne fa'a fakamanatu ki he Kāingalotú ko e kau Siú mo e kau 'Alepeá ko e fānu fakatou'osi 'o e tala'ofá pea 'oku 'ikai totonu ke nau kau ki ha fa'ahi.

Fakataha 'a 'Eletā Hanitā mo Teti Koleki, pule kolo 'o Selusalemá 'i hono fakatapui 'o e Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haití, 1979

“I he'ene toutou 'a'ahi ko ia ki Selusalema 'i he Fonua Tapú ne fakalalakaka ai e ngaahi me'afuaki mo e ngaahi 'ulungāanga fakalangí. Na'e fu'u mālohi 'aupito 'a 'ene sai'ia 'i Selusalemá. Na'e ue'i fakalangi mo'oni 'a 'ene taki ko ia 'i hono kumi 'o e kekelele mo hono langa 'o e Senitā 'i Selusalema 'o e 'Univēsi Pílikihami 'Iongí. Na'e hangē he 'ikai lava ke fakafiemālie'i 'a 'ene holi ko ia ke 'i he feitu'u na'e 'eve'eva mo faiako ai e Fakamo'uí. Na'á ne sai'ia 'i he ngaahi me'a kotoa ne mamata mo fanongo ki aí. Na'á ne sai'ia taha 'i Kāleli. Ka na'e 'i ai e feitu'u na'á ne 'ofa taha ai. Te ne pehē *ma'u pē*, 'Tau toe 'alu ki he Ngoue he Fonualotó, he ko ha feitu'u lelei ia.' Te ne tangutu ai mo fakalaulauloto 'o hangē 'okú ne tukuhifo e veili 'i hono vaha'a mo e Fakamo'uí" (James E. Faust, "Howard W. Hunter: Man of God," *Ensign*, Apr. 1995, 27).

NA'E HOKO 'ENE 'OFA 'I HE FONUA TAPÚ KE 'OANGE HA NGAahi NGĀUE MAKEHE

I he ta'u 1961, ne folau atu ai 'a 'Eletā Hauati W. Hanitā fakataha mo 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo mo hona malí ki 'Isipite mo e Hahake Lotolotó. Na'e tohi e ongo 'Aposetoló 'i ha tohi ki hona kaungā ngāue 'o pehē:

"Na'a mau 'i Pētelihema, 'a e feitu'u ne 'alo'i ai 'a Kalaisí 'i he Efiāfi Kimu'a he Kilisimasí. Na'e 'i ai ha toko 20,000 kehe nai mei he fonua, lanu, matakali, lea fakafonua mo e tui kotoa. Ka 'i he'emaui hifo atu ki he Ngoue'anga 'a e Kau tauhi Sipí, ko kimautilu pē ne 'i ai he fakapo'ulí. 'O 'uhingá, ne mei fakapo'uli ka ko e maama 'o e māhiná mo e fetu'u'ia 'o e langí. Na'a mau hiva le'o si'i pē: "A e kau tauhi sipi 'i Siuteá, na'a nau ongo'i 'a e hiva: [Nāunau'ia 'a e 'Otua 'i he langi tau-potú]. Na'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi falelotu faka-Mosilemi (mosques) pe fai'anga lotu (cathedral) ke fakamele'i e 'ātakaí pea na'a mau ongo'i ha laumālie lelei pea lava ke mau tui kuo si'i e ngaahi liliu kuo hoko ki he feitu'u ni talu mei he pō mamalu ko iá. ...

"... Na'a mau 'a'ahi ki he ngaahi feitu'u angamaheni lahi 'i Selusalema mo e ngaahi feitu'u takai aí.

"Na'e lue e toko fā ko kimautilú 'i he ngaahi maile si'i mei Pētani ki he Mo'unga 'Ōlivé pea hifo atu ki Selusalema—'a e hala na'á Ne foua tu'o lahi. Na'a mau kaka 'i he mo'unga 'oku pehē ko Kalevalé—'a Kolokota, pea tangutu 'o mālōlō ke lau ki hono puke pōpula fakamamahí, fakamaau'í, fakatanga'í pea mo hono tutuki 'o hotau Fakamo'uí.

"Na'a mau ō hifo mo e mātanga loto mamahí pea tuku ha taimi lahi 'i he fonualoto mo e ngoue 'a ia 'oku pehē ko ha ongo feitu'u ne toki keli hake. Na'a mau ma'u heni ha ongo fakalaumālie mo fakamāfana. Na'a mau ongo'i 'e lava pē ke mo'oni ko e feitu'u totonú 'eni.

Pea na'e toe 'i ai ha 'uhinga fo'ou 'o e Ngaahi Kosipeli 'i he'emaui lau kinautilu 'i he feitu'u ni.

"Na'a mau lau 'i he Mo'unga 'Ōlivé 'o kau ki he hā-'ele hake 'a Kalaisi hili e tutukí. Ko ha a'usia nāunau'ia 'eni. ... 'Oku mau tui 'e hanga 'e he ngaahi 'a'ahi ko 'eni 'o 'ai ke mau toe tokanga ange ki he mo'oni ko ia 'o e kuohilí; 'a e fehokotaki 'a e fetu'utaki 'a e kuohilí ki he lolotonga; pea mo hotau mo'ua ki hotau 'Eikí 'a ia kuo hoko 'Ene mo'uí, pekiá mo e feilaualú 'o toe mo'oni ange" (quoted in Knowles, *Howard W. Hunter*, 163–64).

"Na'e fakataha 'a 'Eletā Hanitā mo e kau taki fakafonua mo fakapule'anga 'i he Hahake Lotolotó, ka na'á ne toe talanoa foki mo e kau angi kāmeli mo e kau tamaio'eikí. Na'e fakafiefia'i ia 'i ha ngaahi palasi, pea 'i ha ngaahi tēniti faka-'Alepea (Bedouin); heka 'i ha ngaahi limosini (limousines) pea 'i ha ngaahi 'asi mo e kāmeli; kai ha ngaahi me'atokoni ne totongi mamafa pea pehē ki he me'akai angamaheni 'a e lāuvalé. Na'á ne fetu'utaki mo e nīhi fakafō'ituitui mei he tapa kehekehe 'o e mo'uí koe'uhí ko 'ene tokanga mo'oni ki he kakaí. Na'á ne 'alu ki ha ngaahi lea (lectures) pea lau tohi lahi 'o kau ki he Hahake Lotolotó, pea na'e hanga 'e he'ene 'ilo ki he ngaahi fonuá ni 'o fakavaa ha ngaahi matapā pea hoko ai ha ngaahi vā fakakaungāme'a mahu'inga ki he Siasí. ...

"Koe'uhí ko e mahino ne ma'u 'e 'Eletā Hanitā ki he feitu'u makehé ni, ne vahe ange ai kiate ia 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ke ne taki ha ongo ngāue mahu'inga 'a e Siasí 'i he Fonua Tapú: 'a e Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haití mo e Senitā 'i Selusalema ki he Ako ki he Hahake Off" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 210–12).

NA'Á NE FOKOTU'U E NGOUE FAKAMANATU 'O 'OASONI HAITÍ

"I he 'aho 24 'o 'Okatopa 1841, ne 'i Palesitainé, 'a ia ne 'iloa 'aki e Fonua Tapú he taimi ko iá 'a 'Eletā 'Oasoni Haiti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha misiona makehe ma'á e Siasí. ... I he'ene tu'u 'i he [Mo'unga 'Ōlivé,] 'o hanga atu ki he Tele'a Kitiloní (Kidron Valley) mei Selusalema, na'á ne fai ha lotu, 'o fakatapui e fonua ko Palesitainé ki hono langa 'o Selusalemá pea mo hono tākaki 'o e hako 'o 'Ēpalahamé.

"I he 'aho 24 'o 'Okatopa 1979, ne tu'u ai 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i he mo'unga tatau ke fakatapui ha ngoue fakamanatu 'o e lotu 'a 'Eletā Haití. Na'e 'i ai 'a 'Eletā Hauati W. Hanitā 'i he me'a ko iá, he na'á ne taki 'i he kumi pa'angá pea 'i he ngaahi alea ne a'u ki hono langa 'o e ngoue.

"Na'e fakatoka e fakava'e ki he ngāue ni 'i he taimi ne 'a'ahi ai 'a Palesiteni Hāloti B. Lī, 'Eletā Kōtoni B. Hingikelí 'o e Toko Hongofulu Mā Uá pea mo Palesiteni 'Etuini Q. Kēnoni ko e Si'i ki 'Isileli 'i he ta'u 1972. Na'a

nau fakataha ai mo e kau fakafofonga 'o 'Isileli mei he ngaahi potungāue fakalotú, potungāue ki mulí mo e folau 'eve'evá, pea fai ha faka'eke'eke ki ha faingamālie ke langa ai ha maka fakamanatu kia 'Oasoni haiti 'i Selusalema.

“Hili ha māhina 'e tolu, 'i he 'aho 19 'o Tisema 1972, ne tohi ai 'e 'Eletā Hanitā 'i he'ene tohinoá 'o pehē: 'Koe'uhí te u 'alu ki he Fonua Tapú he uike kaha'ú, kuo ui ai au 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ki he'enu fakataha 'i he pongipongi ní pea kole mai pe te u lava 'o fakataha mo e taki kulupu [ma'á e Siasí] 'i Selusalemá pea mo e pule koló 'o ka fie ma'u 'o kau ki he maka fakamanatu 'o e lotu ko ia 'a 'Oasoni Haiti 'i Selusalemá.’

“I he 'uluaki 'Aho 'o e Ta'u Fo'ou, na'e vakai'i ai 'e 'Eletā mo Sisitā Hanitā ha ngaahi feitu'u 'e lava ke fokotu'u ai e maka fakamanatú. Na'á ne lipooti kia Palesiteni Lī 'a e me'a na'á ne ongo'i 'o kau ki he ngaahi feitu'u na'á na 'a'ahi ki aí, ka na'e 'ikai ke fakapapu'i he taimi ko iá. Hili ha ta'u 'e ua mei ai, ne fakaafe'i 'e he kolo ko Selusalemá 'a e Siasí ke kau atu 'i hano langa 'o ha pa'ake 'i he ngaahi halá pea mo tō ai ha 'ulu 'akau 'i he ngaahi ā ko ia 'o e Kolo Tapú. Hili ha'ane 'a'ahi ki Selusalema, na'e fai 'e 'Eletā Hanitā ha lipooti ki he feitu'u ko ia 'oku fokotu'u maí, 'i he Mo'unga 'Ōlivé, 'e hoko ia ko e konga kekekele lahi taha 'i he pa'aké. Ko ia ne kamata leva ke hoko 'o mo'oni 'a e Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haiti' (Knowles, *Howard W. Hunter*, 212–13).

“OKU 'IKAI FILIFILIMĀNAKO 'A E 'OTUÁ”

Ko 'Eletā Sēmisi E. Fausi (fika tolu mei to'omata'ú) pea mo Sefilii R. Hólani (taupotu ki to'omata'ú) mo e kau mēmipa 'o e fāmilí 'i he Ngoue 'o e Fonualotó, Mē 1985

Lolotonga e taimi na'e lolotonga ngāue ai 'a e Siasí ki he Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haití, na'e ako'i 'e 'Eletā Hanitā 'o pehē:

“I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí 'o e 'Eikí, 'oku fie ma'u ke mavahe hake 'etau vakai mei he ngaahi

loto fakamaau fakatāutahá. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i e mo'oni taupotu tahá ko e mo'oni 'oku 'ikai filifilimānako 'a 'etau Tamai. 'Oku tau faka'ita'i lahi hotau ngaahi kāinga mei he ngaahi fonua kehé 'aki 'etau pehē 'oku mā'olunga ange ha kakai mei ha fonua 'i ha kakai kehe.

“Tuku ke u fakamatala atu ha sippinga 'o e fakatāutahá, ko e palopalema lolotonga ko ia 'i he Hahake Lotolotó—'a e fepaki ko ia 'a e kau 'Alepeá mo e kau Siú. ...

“'Oku 'i ai hotau kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi feitu'u Mosilemí. ... 'Oku 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku nau 'ita 'i he kāingalotu 'o e Siasí 'a ia 'oku nau 'ai ke pehē 'oku tau poupou'i e ngaahi taumu'a 'a e kau Siú. 'Oku 'i ai e tokanga 'a e Siasí ki he hako kotoa 'o 'Ēpalahamé, pea 'oku totonu ke tau manatu'i 'oku a'u e hisitōlia 'o e kau 'Alepeá kia 'Ēpalahame 'o fakafou 'i hono foha ko 'Isimelí.

“Fakakaukau ki ha tamai 'oku tokolahi hono ngaahi fohá, 'oku kehekehe 'enau tō'ongá, me'a 'oku nau malavá, mo e ngaahi 'ulungāanga fakalaumālié. 'Okú ne 'ofa lahi ange nai 'i ha foha 'e taha 'i ha foha 'e taha? Mahalo 'oku ma'u 'e he foha 'oku si'i taha 'ene fakalaumālié 'a e tokanga, lotu mo e kole 'a e tamai 'o lahi ange 'i ha toe taha. 'Oku 'uhinga nai 'eni 'oku si'i ange 'ene 'ofá 'i he ni'ihí koeé? 'Okú ke pehē 'e 'ofa ange 'etau Tamai Hēvaní 'i Hono hako mei ha fonua 'e taha 'o lahi ange 'i ha ni'ihí 'I he'etau hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí, 'oku fie ma'u ke fakamanatu mai kiate kitautolu 'a e fehu'i faingata'a ko ia 'a Nifai: ' 'Ikaí 'oku mou 'ilo 'oku 'i ai mo ha ngaahi pule'anga 'oku lahi ange 'i he tahá?' (2 Nifai 29:7).

“I he lolotonga ní 'oku tau kau atu ki ha ngāue ki hono 'ai ke faka'ofa'ofa 'a e Mo'unga 'Ōlivé 'i Selusalemá 'aki ha ngoue, ko ha fakamanatu 'o 'Oasoni Haiti, ko ha 'apometolo kimu'a 'o e Siasí, pea na'á ne fai ha lotu fakatāpui 'i he feitu'u ko iá. 'Oku 'ikai 'uhinga ia 'oku tau sai'ia ange 'i ha kakai 'e taha 'i ha taha. 'Oku toputapu 'a Selusalema ki he kau Siú, pea 'oku toe toputapu foki ia ki he kau 'Alepeá.

“Na'e talamai kiate au 'e ha minisitā 'o e kapinetí 'i 'Isipite kapau 'e faifai angé pea fokotu'u ha halafakakavakava 'i he vaha'a 'o e tui faka-Kalisitiané mo e tui faka-'Isilamí, kuo pau pē ke fokotu'u ia 'e he Siasí Māmongá. 'I he'eku 'eke pe ko e hā e 'uhinga 'o 'ene leá, ne u tangane'ia 'i he'ene fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku tau faitatau aí pea mo e ha'i angamaheni 'o e ongo fakatokouá.

“Ko e kau Siú mo e kau 'Alepeá ko e fānau fakatou-'osi 'a 'etau Tamai. Ko e fānau fakatou-'osi kinautolu 'o e tala'ofá, pea 'i he'etau hoko ko e Siasí, 'oku 'ikai totonu ke tau kau ki ha tafa'aki. 'Oku tau 'ofa mo tokanga kiate kinautolu kotoa” (“All Are Alike unto God,” 1979 *Devotional Speeches of the Year* [1980], 35–36).

NA'E LANGA E SENITĀ SELUSALEMÁ

Ko e Senitā BYU Selusalemá

Ko e Senitā BYU Selusalemá

“Lolotonga hono fakahoko ‘o e ngaahi palani ki he ngāue ‘Oasoni Haití ‘i Selusalemá, na’e toe fekumi foki mo fai hono alea’i ‘e ‘Eletā Hanitā ha feitu’u ki ha senitā ma’á e polokalama ako ki muli ‘a e ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongi’ pea mo e kolo mo e vahefonua Selusalema ‘o e Siasí.

“Ka na’e ‘ikai faingofua hono kumi ha feitu’u lelei, ma’u ha palani faka’akiteki lelei, pea fai ha ngaahi alea ‘o fou ‘i he ngaahi fie ma’u fakalaó ...

“Na’e kamata e kumi ki ha feitu’ú ‘i he 1979, ‘i he ofi ko ia ke ‘osi e Ngoue Fakamanatu ‘o ‘Oasoni Haití. ‘I he ‘aho 8 ‘o Fēpueli 1979, na’e fakataha ai ‘a ‘Eletā Hanitā mo ha kau Taki Mā’olunga mo e kau pule ‘o BYU ke fakapapau’i pe ‘oku totonu ke fakakaukau’i ‘e he Siasí ke fai ha langa ‘i Selusalema.

“Na’e hili ha māhina ‘e ua mei ai, ne fakataha ai ‘a ‘Eletā Hanitā, ‘Eletā Sēmisi E. Fausi pea mo e Komisiona Ako ‘o e Siasí, Sefili R. Hōlani pea mo e Kau Palesitenisī ‘Uluakí pea na’e tohi ai ‘e ‘Eletā Hanitā ‘o pehē, ‘fokotu’u ange ke fakatau e kekelele ‘i Selusalemá pea ke langa ha fale ko ha falelotu ‘o e kolo ‘o e Siasí, ... pea ‘i ai foki ha ngaahi loki ako ma’á e polokalama ako ki muli ‘a BYU.’ Na’e tali ‘a e fokotu’ú, pea ‘fakamafa’i ke kumi pea fai hono alea’i ha kongā kekelele’ ‘e ‘Eletā Hanitā.

“Na’e kamata ‘e he fokotu’ú ni ha ngaahi fakataha, telefoni mo ha ngaahi folau lahi ki ‘Isileli, ‘i he ‘ilo ‘e ‘Eletā Hanitā ‘o kau ki he ngaahi lao faingata’a ‘okú ne pule’i hono liliu ‘o e kekelele mo e ngaahi fie ma’u kehe kuo pau ke fai kimu’a pea lava ke kamata e langá. ...

“Ko e feitu’u ko ia ne sa’ia ai e Siasí ko e taha ‘o e ngaahi feitu’u ne ‘a’ahi ki ai ‘a Palesiteni Kimipolo ‘i he’ene ‘i Selusalema ke fakatapui e ngoue ‘Oasoni Haití. Na’e ma’u ia ‘e he pule’anga ‘Isilelí, ne tu’u ‘i he Mo’unga ‘Ōlivé, ‘o ofi ki he ‘Univēsiti Faka-Hepelū ‘o e Mo’unga Seiokōpasí ‘o ofi ki ha feitu’u ne fokotu’u ke langa ai e fale ‘o e Fakamaau’anga Lahí. ...

“Na’e faifai pea a’u ki Sānuāli 1981 ne ma’u ai ‘e ‘Eletā Hanitā ha tala kuo tali hono lesisita ‘o e ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongi’ ‘i ‘Isilelí, ‘o kamata ai e founa ki hono ma’u ‘o e kekelele ‘i a’i. Hili ha māhina ‘e fā ne loto lelei e Kau Ma’u Mafai ki he Kekelele ‘o ‘Isilelí ke lisi ki ha ‘eka ‘e nima nai ne feinga ki ai ‘a e Siasí, ki ha ta’u ‘e fāngofulu mā hiva pea ‘e lava ke toe hoko atu ‘aki ha ta’u ‘e fāngofulu mā hiva. ...

“Hili ha ta’u nai ‘e tolu ‘o e fealea’aki mo hano toe vakai’i ‘i ha taimi lahi, ne telefoni ‘a Tēvita Kalipapeti [‘a ia ne uiui’i ‘e Palesiteni Hāloti B. Li ‘i he 1972 ke hoko ko e fuofua palesiteni fakakolo ‘i ‘Isilelí] kia ‘Eletā Hanitā ‘i he ‘aho 27 ‘o Sepitema 1983, ‘o talaange ki ai kuo tali e ngaahi palani ‘e he Kautaha Fakavahefonua ‘o Selusalemá. ...

“Ka na’e ‘ikai ngata ai e ngaahi palopalema ki hono langa ko ia ‘o e senitā. Neongo ne ‘ilo’i ‘i ha taimi lahi kimu’a hono teu langa ‘o ha senitā fakaakó, ne fakalalahi e fakafepaki ‘a e kau Siú mo e kau ‘Alepeá fakatou’osi ‘i he kamata ko ia e langá ‘i he feitu’ú. Hili ha’ane folau ki Selusalema ‘i Fēpueli 1985, ne fai ‘e ‘Eletā Hanitā ha lipooti ki he Kau palesitenisī ‘Uluakí ke feinga ke fakafie-mālie’i e kau fakafepakí, ‘ ‘Oku manavahē ‘a e kau Siú ‘e hoko ‘etau ‘i Selusalemá ko ha founa ke tau malanga ai, pea hoha’a ‘a e kau ‘Alepeá he ‘oku tau langa ‘i he feitu’u ‘oku nau pehē ko e fonua kuo kapa.’

“Na’e pehē ‘e ha ngaahi fakamatala ‘i he ngaahi nusipepa ‘i Selusalemá ki he Falealeá (Knesse) ke to’o e fakangofua ko ia ke kamata e ngāué, pea na’e toe fakalahi ‘e he kau fakafepakí ‘a ‘enau fakamālohi’i e kau taki fakapule’angá mo fakamanamana ‘e fai ha fetau’aki ‘i he feitu’u e fai ai e langá. ...

“Na’e fu’u mahu’inga ‘aupito ‘a e malangá ki he tu’unga ‘o e kau Siú. Na’e loto leva e Siasí, ko ha tu’unga ke fai ai ha langa ‘i Selusalema, ke ‘oua na’a fai ha malanga, pea ko ha me’a ia ne toe fakapapau’i ‘i ha fakamatala ‘i he *Church News* ne pehē ‘e ha tokotaha fakafofonga ‘o e Siasí ‘o pehē, ‘ ‘Oku ‘ikai ke tau fakahoko ha ngāue fakafaipekau ‘i he ngaahi feitu’u ko ia ‘oku tapui fakalao a’i’ [*Church News*, 28 July 1985, 4]. Neongo ia, ne fakafisi e kau fakafepakí ke tali e fakapapau ko ‘ení, pea hokohoko atu e feta’emahino’akí.

“Lolotonga iá, ne hoko atu hono langa e senitaá. Na'e toe puna 'a 'Eletā Hanitā mo 'Eletā Fausi ki Selusalema 'i Mē 1986. Ne tohi 'a 'Eletā Hanitā 'o pehē, 'Na'e tuku ha taimi 'i he ho'atā [21 'o Meé] ke 'a'ahi ai e falé. Kuo mei 'osi kotoa e langá pea mei 'osi e ngāue pea 'e a'u ki 'Okatopá kuo maau e nofo'anga 'o e fānau akó ke nofo'i. ... Kuo mau 'ave ki he kau mēmipa kotoa 'e toko 120 'o e Falealeá ha tatau 'o e tohi kuo fakamo'oni hingoa e toko 154 'o e kau mēmipa 'o e Falelalea (Congress) 'o 'Ameliká mei he ongo tafa'akí fakatou'osi 'o fai ha kole ke faka'atā hono faka'osi 'o e Senitā 'a BYU ki he Ako ki Hahake Ofi Mai 'i Selusalema'” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 215–20).

Na'e fakangofua 'e he kapineti 'a 'Isilelí ke kamata e senitaá. Na'e hiki mai e fānau akó ki he senitaá 'i Mā'asi 1987 lolotonga ia 'oku kei fai e langá pea fakamo'oni e lisi 'i Mē 1988. Na'e fakatapui 'e Palesiteni Hanitā 'a e senitaá 'i he 'aho 16 'o Mē 1989.

NA'Á NE AKO'I 'O KAU KI HONO TUPULAKI FAKALAUMĀLIÉ

Na'e pehē 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā:

“'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua e fakatupulaki fakalaumālié mo hono 'ai ke tau ongo'i ngofua e ngaahi ivi tākiekina 'o e anga faka'Otuá. 'Oku fie ma'u ki ai ha taimi pea 'oku fa'a kau ai foki mo ha fakafepaki. He 'ikai hoko noa pē, ka 'e fakahoko pē ia 'i he ngāue pau pea mo e ui ki he 'Otuá mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú. ...

“Ko e kongá e me'a 'oku tau faingata'a'ia ai 'i he'e-tau feinga ke ma'u e fakalaumālié ko e ongo'i ko ia 'oku lahi e me'a ke fa'i pea 'oku tau tōnounou. Ko e haohaoá ko e me'a ia 'oku kei 'i mu'a 'iate kitautolu kotoa; ka oku tau lava ke tau faka'aonga'i lelei hotau ngahi mālohingá, kamata 'i he tu'unga 'oku tau 'i a'i, pea fekumi ki he fiefia 'e lava ke ma'u 'i he kumi ki he ngaahi me'a 'a e 'Otuá. ...

“Kuo te'eki ai ha taha 'iate kitautolu kuo haohaoa pe a'usia e tumutumu 'o e tupulaki fakalaumālie ko ia 'oku lava ke ma'u 'i he mo'ui fakalaumālié. 'E lava ke ma'u pea kuo pau ke fai 'e he tokotaha kotoa ha fakalalakaka fakalaumālie. Ko e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'a e palani fakalangi ko ia ki he fakalalakaka fakalaumālie ta'engata ko iá. 'Oku mahulu atu ia 'i ha ngaahi lao ki he ngaahi 'ulungāanga ke fakahokó (code of ethics). 'Oku mahulu atu ia 'i ha ngaahi fakakaukau 'o ha tu'unga faka-sosaieti. 'Oku mahulu atu ia 'i ha fakakaukau lelei 'o kau ki he'ete fakalalakaká mo e loto fakapapaú. Ko e ongoongolelei ko e mālohi 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi pea mo Hono lakanga fakataula'eiki pea mo hono tauhi pea mo

e Laumālie Mā'oni'oní. 'E lava ke tau 'i he tākanga 'a e Tauhi Sipi Lelei 'i he'etau tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi pea talangofua ki He'ene ongoongolelei, 'i he fo'i laka 'e taha he taimi 'e taha 'o fakalalakaka 'i he 'etau fonongá, pea kole ha mālohi pea fakalelei'i 'a e anga 'o 'etau fakakaukau mo 'etau ngaahi taumu'á. 'E fie ma'u ki ai ha mapule'i mo e ako mo ha mālohi. Ka 'oku hangē ko ia ne lea 'aki 'e he 'Aposetolo ko Paulá, ' 'Oku ou fa'a fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'ia Kalaisi 'okú ne fakamālohī aú.' (Filipai. 4:13)” (i he Conference Report, Mar.–Apr. 1979, 34–36; or *Ensign*, May 1979, 25–26).

NA'E FAFANGA LELEI'I IA 'E HE KĀINGALOTÚ

Na'e folaua 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā ha ngaahi feitu'u lahi 'i he māmaní pea fehanga-hangai mo ha ngaahi faingata'a kehekehe. Na'á ne tohi 'o kau ki ha taha 'o e ngaahi faingata'a ne fakahovale kiate ia ne fehanga-hangai mo ia 'i he'ene hoko ko ha Taki Mā'olunga:

“'Oku meimei ta'emalava ke tauhi 'e he Kau Taki Mā'olunga 'o e Siasí honau sino si'isi'i.

Ko e faka'osinga 'o e uike kotoa pē 'oku mau nofo 'i ha 'api 'o ha palesiteni fakasiteiki, pea 'oku ngāue lahi 'a hono uaifi ke ngaohi ha me'atokoni, 'okú ne ta'o ha ngaahi me'a pea fakafonu e tēpile 'aki e ngaahi me'a kotoa. 'Oku 'ikai ke u hanu ai he 'oku 'ikai ha me'a ia te u ta'e sa'i'a ai—'oku 'ikai ha me'a te u ta'e fiefia ai. 'Oku sa'i'a e kakai tokolahi he hami ta'ó pea mo e moa fakapakú pea 'oku pehē pē mo au, ka 'i he kongá kimui ní kuo fu'u lahi 'eku fa'a ma'u iá pea 'ikai te u lava 'o sio ki ha ki'i puaka pe moa pea ta'e ongo'i tautea ko e kamata ko ia ke u fehi'a ke kai e puaká mo e moá. ...

“'Oku ou fakamālō ko e kakai lelei ko ia 'oku mau nofo ai he faka'osinga 'o e uike takitaha pea hounga'ia 'i he'enua fai lelei kiate kimautolú, ka 'i he'eku fakalaka atu [i ha falekai hemipeka] 'i he'eku foki atu ki 'apí, na'á ku fakakaukau, 'He 'ikai nai hoko ha fo'i hemipeka mo ha inu 'aisikilimi ko ha kai fakaafe lelei?’” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 172–73).

Tokoni ki he ngaohi 'o e me'atokoni ki he efiāfi Kilisimasi 'o e 1983

NA'Á NE TOKANGA KI HONO KELI 'O E NGAahi KOLO 'O E KUONGAMU'Á 'I SAUTE 'AMELIKA MO 'AMELIKA LOTOLOTO

Na'e 'i ai e ongo'i 'ofa loloto 'a 'Eletā Hauati W. Hanitā 'i he Tohi 'a Molomoná pea 'i hono misiona fakalangí. Na'á ne tokanga foki ki he ngaahi me'a fakaikiiki fakahisitōlia mo hono Keli 'o e ngaahi kolo 'o e kuongamu'á na'e 'i ai. 'I he 'aho 26 'o Sānuali 1961, na'á ne hoko ai ko e sea 'o ha poate fale'i ki he Kautaha 'Akiolosia Fo'ou (New World Archaeological Foundation) (NAAF). Na'á ne hoko ko ha sea 'i ha ta'u 'e uofulu mā fā. Na'e fengāue'aki e kautahá ni mo e ngāue hono keli 'o e ngaahi kolo 'o e kuongamu'á 'i he fakatonga 'o Mekisikou pea mo 'Amelika Lotoloto ne fakapa'anga 'e BYU. "Ko e taumu'a 'a e kautahá ni ke fakatotolo ki he ngaahi kolo ko ia 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki mo e hako 'o Lihai. 'Oku 'i ai ha ni'ihī 'o e ngaahi feitu'u ko iá na'e fu'u mā'ulalo 'aupito 'a e tu'unga mo'ui 'i ai, pea na'e hanga 'e he'ene ngāue ki ai 'o 'oatu ia ki he ngaahi feitu'u vao 'akau lalahi. Na'e ako 'a 'Eletā Hanitā ke mo'ui 'i he ngaahi feitu'u pehe'e, 'i ha'ane kai pē 'a e fua'imoa ne haka mo e siaine" (Faust, *Tūbulu*, Sepitema 1994, 15).

Na'á ne fiefia ke 'a'ahi ki he ngaahi feitu'u 'o 'Amelika Lotoloto pea na'á ne fa'a folau ki he ngaahi feitu'u ko iá.

"Na'e tokanga 'a 'Eletā Hanitā 'i he kautahá, 'o ne fa'a fakataha mo e kau mēmipa 'o e poaté pea 'a'ahi fakatāutaha tu'o ua pe tolu he ta'u ki he ngaahi feitu'u fakakuongamu'á. Na'á ne tokanga fakaetamai ki he kau ngāue mo honau fāmilí. Na'e fa'a 'ave ia 'e he'ene ngaahi fekumí, 'a ia ne fa'a 'alu fakataha mo 'ene ngāue faka-Siasí ki ha ngaahi feitu'u fakakuongamu'a—pea a'u pē ki ha ngaahi feitu'u fakatu'utamaki he taimi 'e ni'ihī—pea na'á ne feinga ke ako e lahi taha te ne ala lavá 'o kau ki he ngaahi sivilaisé mo e ngaahi me'a ne ma'ú (Knowles, *Howard W. Hunter*, 198–99).

NA'Á NE FOKOTU'U HA LEKOOTI FO'OU

Fakafe'iloaki ki ha kau faifekau

Lolotonga ha'ane folau ki Mekisikou 'i Nōvema 'o e 1975, ne fokotu'u ai 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā ha lekototi kuo te'eki fakatataua 'i he hisitōlia 'o e Siasí. "Na'e tokoni ki ai 'a 'Eletā J. Tōmasi Fieni ne lolotonga hoko ko e Tokoni ki he Toko Hongofulu Mā Uá, ne vahe kia 'Eletā Hanitā ke ne toe fai ha liliu ki he ngaahi ngata'anga 'o ha ngaahi siteiki 'e ni'ihī 'i Mekisikou. Hili e fakataha mo e kau fakafofonga fakavahelahí mo e palesiteni fakamisioná mo hono toe vakai'i e fakamatala ne 'omi 'e he kau palesiteni siteiki, na'á ne fakapapau'i ai 'oku totonu ke fokotu'u ha siteiki 'e hongofulu mā nima mei he ngaahi siteiki 'e nima ne lolotonga 'i ai pea tānaki mai ki ai mo ha ngaahi kolo 'o e Siasí mei he Misiona Mekisikou Sití.

Na'á ne tohi 'i he'ene tohinoá 'o pehē, " 'Ko 'etau taumu'á, ke fakasi'isi'i e lahi 'o e ngaahi siteiki ke vahevahe lelei ange, ke fakasi'isi'i e fefononga'aki 'a e kāingalotú, pea ke lava foki 'o feau e tuu vave ko ia 'oku hoko 'i Mekisikou. Na'a mau loto taha 'e lava ke ako'i lelei ange e ngaahi siteiki iiki angé, pea 'e lelei ange e ngāue 'a e kau takí, toe lelei ange e fakafeohi 'i he tupu tokolahi ko ia 'o ha kāingalotu 'e toko 1,000 nai 'oku fai ki ai e 'amanaki 'e kamata 'i Mā'asi' " (Knowles, *Howard W. Hunter*, 202).

NE MĀLŌLŌ 'A HONO UAIFI

Talu mei he kongā kimu'a 'o e 1970, ne fe-paki 'a e uaifi 'o 'Eletā Hauati W. Hanitaá, 'a Kelea mo ha ngaahi palopalema fakaemo'ui lelei faingata'a. " 'I Mē 'o e 1981, ne fānoa e toto he 'ulu 'o Keleá. Ko e fakamatala 'a e toketaá ki he kaha'ú: mahalo he 'ikai toe lava 'o lue. " 'I he taimi ne faka'atā ai ia mei he falemahakí hili ha uike 'e ua mo e kongā, ne 'i ha sea saliothe teketeke pea na'e te'eki pē ke lava 'o lue. Ne tohi 'a Hauati hili ha uike 'e ua mei ai mo ha 'amanaki lelei 'o pehē, "Neongo kuo talamai 'e he kau toketaá he 'ikai te ne toe lava 'o lue, ka ko 'eni kuó ne lava 'o tu'u 'o kapau 'e tokoni ki ai ha taha, pea 'i he pongipongí ni na'á ne lava 'o lue mei he loki mohé ki peito 'i [he'eku] puke hono ongo nimá 'o taki ia."

Kelea Hanitā

" 'Oku manatu 'a Tolofi Nilaseni, ko e kaungāme'a mamae mo e kaungā'api 'o Hauati mo Kelea mei he kauhala 'e tahá ki he'ene 'i ai 'i ha foki mai 'a Hauati mei he 'ōfisí pe ko ha folau. Te ne tokoni kia Kelea ke tu'u mei he sea saliothe teketeke pea puke ma'u ia, pea vilohi takai ia 'o hangē ko ia na'á ne fa'a fai 'i he'ena fa'a hulo-hula 'i he ngaahi ta'u lahi kimu'á. Na'á ne 'ave ma'u pē ia ki he tokotaha ngaahi 'ulu na'á ne sai'ia ai ke uku mo ngaahi hono 'ulú, pea neongo ne 'ikai ke ne lava 'o fetu'utaki, te ne talanoa kiate ia pea fakamatala ange e ngaahi me'a ne hoko ki ai he 'aho ko iá pea vahevahe e ongoongo kau ki he fāmili mo e kaungāme'á mo ia" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 267–68).

" 'I he 1983, ne mālōlō 'a si'ono uaifi 'ofa'anga ko Kelea Sefi Hanitaá. ... Ne [osi] feau 'e Palesiteni Hanitā 'a 'ene ngaahi fie ma'ú, 'o foaki 'i he tokanga 'ofa mo e faka'apa'apa pea mo ha māteaki ta'e hano tatau 'i ha ngaahi ta'u lahi, 'o 'ikai ha tokanga ki he'ene mo'ui lelei 'a'aná. Ka na'e 'i ai ha fakapale, neongo e si'i e ngaahi me'a na'á ne malavá, na'á ne malimali mo fai ha fa'a-hinga tali kiate ia. Ne fu'u fakamamahi mo'oni 'a e fa'a-hinga ongo'i ngofua ko ia ne hā 'i he'ena fetu'utaki. Kuo te'eki ke tau mamata ki ha fa'ahinga sipinga pehē 'o e mateaki 'a ha husepāniti ki hono malí. Ko 'ena fe'ofa'aki ne hoko ko ha me'a faka'ofa'ofa mo'oni. Ko e 'ofá ko e ngāue tokoni" (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 10).

NA'Á NE LEA KI HE MĀTU'A LOTO HOHA'Á

Ne ako'i 'e 'Eletā Hauati W. Hanitā ha tokāteline 'o e fakafiēmā-lié ki he mātu'a ne nau ongo'i lotofoi koe'uhí ko 'enau fānau talangata'a:

" 'Oku 'i ai e tokolahi 'i he Siasí pea 'i he māmaní 'oku nau nofo mo e ngaahi ongo'i halaia mo ta'e taau koe'uhí kuo 'i ai ha ni'ihí 'o honau ngaahi fohá mo e 'ofefiné kuo nau mavahe pe hē mei he tākangá. ...

Na'á ne fa'a lea 'o kau ki he vā fetu'utaki 'a e mātu'á mo e fānau.

" 'Oku mahino kiate kitautolu mei he kamata'angá 'oku fai 'e he mātu'a tokangá 'a honau lelei tahá, ka koe meimei kotoa 'o kinautolu kuo nau fai ha ngaahi fehālaaki. 'Oku 'ikai kamata ha taha e ngāue fakaemātu'á pea te ne ta'e 'ilo vave 'e 'i ai ha ngaahi fehālaaki 'i he fonongá. Ko e mo'oni kuo pau pē ne 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní, 'i He'ene fakafalala mai 'a 'Ene fānau fakalaumā-lié ke tokanga'i 'e ha mātu'a kei talavou mo 'ikai ha taukeí, 'e 'i ai e ngaahi fehālaaki mo e hala 'i he ngaahi faka'uto'utá. ...

"Ko e hā ha toe fatongia faingata'a ange 'i he ngāue lelei mo e kakai kei talavou? 'Oku lahi ha ngaahi me'a 'okú ne fakapapau'i 'a e 'ulungāanga 'o ha fānau. Mahalo 'oku mo'oni 'oku hoko 'a e mātu'á 'i he taimi lahi ko e ivi tākiekina lahi taha 'i hono fakafōtunga e mo'ui 'a ha fānau, ka 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku 'i ai ha ngaahi ivi tākiekina 'oku fu'u mahu'inga foki. ...

"... Manatu'i 'oku 'ikai ko kitautolu pē 'a e ivi tākiekina ne tokoni ki he ngaahi ngāue 'a 'etau fānau, 'o tau ai pē pe na'e lelei pe kovi e ngaahi ngāue ko iá.

"... 'Ilo'i 'e 'afio'i 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e 'ofa mo e feilaulau mo e hoha'a mo e tokangá, neongo kuo 'ikai ola lelei 'etau ngaahi feinga ma'ongo'ongá. 'Oku fa'a lotu mamahi e mātu'á he taimi lahi, ka 'oku totonu ke nau 'ilo'i ko e fatongia taupotu tahá 'oku 'a e fānau ia hili hono ako'i 'e he mātu'á e ngaahi tefito'i mo'oni totonú. ...

"Ko e mātu'a lavame'á ko ha taha kuó ne 'ofa, feilaulau, tokanga'i, ako'i pea feau e ngaahi fie ma'u 'a ha fānau. Kapau kuó ke fai e ngaahi me'á ni kotoa kae kei talangata'a, fakakina pe anga fakaemāmani pē ho'o fānaú, 'e lava pē ke pehē, neongo e ngaahi me'á ni ko ha mātu'a lavame'a koe. Mahalo kuo 'i ai ha fānau kuo omi

ki he māmanī te nau hoko pē kinautolu ko ha pole ki ha mātua ‘i ha fa’ahinga tūkunga pē. ‘I he taimi tatau, mahalo ‘oku ‘i ai ha ni’ihi te nau faitāpuekina mo hoko ko ha fiefia’anga ki ha tamai pe fa’ē pē.

“Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai he ‘aho ní ko e ‘i ai ha mātua ‘oku nau fai ha fakamaau fefeka kiate kinautolu pea tuku e ngaahi ongo ko iá ke ne faka-‘auha ‘enau mo’uí, ka ko hono mo’oni kuo nau fai honau lelei tahá pea ‘oku totonu ke nau hokohoko atu ‘i he tui” (‘i he Conference Report, Oct. 1983, 91–94; pe *Ensign*, Nov. 1983, 63–65).

‘OKU TAU FEHANGAHANGAI KOTOA MO E FAINGATA’Á ‘I HE’ETAU MO’UÍ

Palesiteni Hauati W. Hanitā

Ne hoko e ‘ahi’ahí ko ha kongá ‘o e mo’ui ‘a Hauati W. Hanitā. Na’á ne ako e ngaahi me’a lahi ‘i he’ene faivelenga lolotonga e ngaahi taimi ‘o ‘ene faingata’á. Ne tokoni kiate ia e ngaahi me’a na’á ne a’usiá ‘i hono ako ‘i e Kāingalotú:

“‘E ‘i ai ha ngaahi faingata’a ‘i he’etau mo-

‘uí. ‘Oku ou pehē ko ha me’a ia ‘e lava ke tau fakapapa-u’i. ‘E ‘i ai ha ni’ihi ‘e lava ke fai ai ha fetā’aki, fakatupu maumau pea mo fakatupu ‘auha. Ko ha ni’ihi te nau ‘ahi’ahí ‘etau tui ki ha ‘Otua ‘ofa ‘okú Ne ma’u e mālohi ke ‘omi ha fakafiemālie ma’atautolu.

“‘Oku ou pehē ‘e folofola mai ‘a e Tamai ‘a kitautolu kotoá ‘o kau ki he ngaahi hoha’a ko iá ‘o pehē, ‘Ko e hā ‘oku mou manavasi’i pehē aí? ko e hā ‘oku ‘ikai ke mou tui aí? Pea ko e mo’oni ke ma’u ‘a e tui lolotonga e fonongá kotoa, ‘a e me’a kotoa ‘e a’usiá, ‘a e kakato ‘o ‘etau mo’uí, kae ‘ikai ko e ngaahi kongokonga iiki mo e taimi faingata’á pē. ...

“... Na’e ‘ikai hao ‘a Sīsū mei he loto mamahí mo e mamahí pea mo e faingata’á mo e fefusiakí.

“Ne ‘i ai ma’u pē ‘a e melinó ‘i he ngaahi lea mo e loto ‘o e Fakamo’uí neongo pe ko e hā e mālohi ‘o e faingata’á. Fakatauange ke pehē pē mo kitautolu—‘i hotau lotó, ‘apí, fonua ‘o e māmaní pea a’u pē ki he ngaahi taimi ‘oku fehanganahangai ai ‘a e Siasí mo e faingata’á. ‘Oku ‘ikai totonu ke tau ‘amanaki he ‘ikai ha fa’ahinga fakafepaki fakafō’ituitui pe fakakātoa ‘i he mo’uí” (‘i he Conference Report, Oct. 1984, 43; or *Ensign*, Nov. 1984, 34–35).

NA’Á NE HOKO KO E PALESITENI ‘O E KŌLOMU ‘O E KAU ‘APOSETOLO ‘E TOKO HONGOFULU MĀ UÁ

“‘I he ‘aho Falaite, 20 ‘o Mē 1988, ne mā-lōlō ai ‘a Malioni G. Lomenī, ko e palesiteni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i hono ‘apí ‘i Sōleki Siti. Hili ha ‘aho ‘e hongofulu mā tolu, ne hikinima’i pea vahe ‘i ‘a Hauati W. Hanitā ‘i he fakataha fakauike ‘i he temipalé ‘i he ‘aho 2 ‘o Suné ko e palesiteni ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá.

Palesiteni Hauati W. Hanitā

“Neongo ko ha ta’u pē ‘eni ‘e taha mei hono tafa hono tu’á peá ne kei feinga ke lava ke toe ngāue lelei ‘aki hono ongo va’é, ka na’e fakapapau’i ‘e Palesiteni Hanitā ke ‘oua na’a hanga ‘e ha me’a ‘o ta’ofi ia mei hono fakahoko hono ngaahi fatongia ‘i hono pule’i ‘o e kōlomú. Na’á ne ‘ilo’i lelei e ngaahi fatongia ko iá he na’á ne hoko ko e palesiteni le’ole’o ‘o e kōlomú ‘i ha māhina ‘e tolungofulu nai.” (Knowles, *Howard W. Hunter*, 287).

NA’Á NE MA’U E TUI KE TOE LAVA ‘O TOE LUE

Ne talaange kia Palesiteni Hanitā mahalo he ‘ikai lava ‘o toe lue.

Ne lea ‘a ‘Eletā Lualoni G. Kalaveni ‘i ha’ane lea ‘i he konifelenisi lahi ‘o e 1991 ‘o kau ki he loto fakapapu ko ia ‘a Palesiteni Hanitā ke toe lava ‘o alú:

“E manatu'i 'e ha ni'ihiki tokolahi 'a hono talamai 'e Palesiteni Hanitā 'i he ngaahi ta'u kuo hilī he 'ikai te ne toe lava 'o 'alu. Ka na'e lahi ange 'a 'ene tu'i mo e loto fakapapaú 'i he pōpoaki ko iá. Ko e 'aho kotoa pē na'á ne fakahoko 'o 'ikai 'i ha founga fakahāhā pe 'ilo ki ai e ni'ihiki kehē ha ni'ihiki 'o e ngaahi fakamālohisino faingata'a tahá 'i he loto fakapapau, tui mo e vīsone te ne toe lava ke lue. Ne lotua 'e hono Ngaahi Tokoua 'i he Toko Hongofulu Mā Uá 'i he'enua ngaahi fakataha fakakōlomú pea 'i he'enua ngaahi lotu fakatāutahá lolotonga e ngaahi māhina faingata'a ko iá.

“Hili ha ngaahi māhina mei ai, ne u 'alu atu 'i ha 'aho Tu'apulelulu ki he 'ōfisi 'o Palesiteni Hanitā ke ale-ai ha me'a 'i he 'asenita ki he fakataha temipale 'i he pongipongi ko iá. Ne 'ilo ai ne vave 'ene 'alú pea talamai kiate au na'á ne luelue pē ki he temipalé. Na'á ku fehu'ia e fakamatala ko iá pea u fakavavevave atu ke ma'u atu ia. 'I he'eku ma'u atu iá, 'okú ne luelue pea tokoni'i ia 'e ha uoka (walker). Na'á ma lue fakataha atu ki he 'eleveitá pea ki he fungavaka faá. Na'á ma lue atu 'i he holó ki he loki ki 'olunga 'o e temipalé. 'I he hū atu 'a honau palesiteni ki he loki ko iá, ne tu'u 'a e Toko Hongofulu Mā Uá pea kamata ke nau pasipasi. Na'a nau sio kiate ia mo e loto 'ofa 'i he'ene lue atu ki hono seá pea tangutu hifo ki ai. Pea 'i he 'ofa faka'ofa, faka'apa'apa mo e loto ongo'i ngofua mo'oni, ne 'alu atu tahataha 'a e Toko Hongofulu Mā Uá 'o ala atu, 'uma ki hono la'é pea fā'ofua kiate ia 'o fakahaa'i 'a 'enua 'ofa lahi mo e tangane'ia 'iate iá. Na'a nau tangutu kotoa hifo pea fakamālo ange 'a Palesiteni Hanitā pea ne pehē, 'Ne 'ikai totonu ke u toe lava 'o 'alu, ka 'i he tokoni 'a e 'Eiki mo 'eku loto fakapapaú, kae mahu'inga tahá 'a e tui hoku Ngaahi Tokoua 'i he Toko Hongofulu Mā Uá, 'oku ou toe lava ai 'o lue.' 'Oku hoko 'a Palesiteni Hauati W. Hanitā ko ha sippinga 'o e tauhi 'o e tu'i mo e loto fakapapaú 'i he taimi 'o e fehangahangai mo e 'ahi'ahi'” (i he Conference Report, Apr. 1991, 35–36; or *Ensign*, May 1991, 28–29).

Palesiteni 'o e Kōlomú 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

konifelenisi lahí 'aki 'ene lea kiate kinautolu mei ha sea saliate teketeké. 'Oku hā mai 'a 'ene poto he fakakatá 'i

he ngaahi 'uluaki sētesi 'o 'ene leá: 'Fakamolemole'i au kapau te u tangutu pē 'o fakahoko atu 'a 'eku leá. 'Oku 'ikai ko ha'aku fili ke u lea atu mei ha sea saliate teke-teke. 'Oku ou fakatokanga'i 'oku hangē 'oku mou fie-mālie ange 'i he konifelenisi 'i ho'omou tangutú ko ia ai te u muimui ki ho'omou sippingá' [i he Conference Report, Oct. 1987, 68; pe *Ensign*, Nov. 1987, 54].

“'I 'Epeleli 'o e 1988, na'á ne tu'u 'i he tu'unga mangá 'i hono tokoni'i ia 'e ha uoka ke fakahoko 'ene pō-poaki 'i he konifelenisi. 'I he ofi ko ia ki he vaeua 'o 'ene leá ne 'ikai ke ne lava 'o tu'u lelei peá ne tō ai ki mui. Ne tu'u 'a Palesiteni Monisoni, 'Eletā Peeka mo e kau le'ó 'o hiki fakavavevave hake ia peá ne hoko atu 'ene leá 'o hangē ne 'ikai ha me'a ne hokó. 'I he faka'osinga 'o e fakataha ko ia 'o e konifelenisi, na'á ne kei poto pē 'i he fakakatá, peá ne pehē: 'Na'á ku tō he ngaahi matala'i 'akaú!' ” (*Ensign*, Aug. 1994, 10). Na'e motu hano ngaahi hui palalulu 'e tolu 'i he'ene toó (vakai, Boyd K. Packer, “President Howard W. Hunter—He Endured to the End,” *Ensign*, Apr. 1995, 28–29).

'OKU TOTONU KE 'TAU 'ILO'I 'A E NGAHI FOLOFOLÁ

Lea 'i he konifelenisi lahí

Ko e taha 'o e ngaahi me'a ne sa'ia taha ai 'a Palesiteni Hauati W. Hanitā ko hono ako 'o e folofolá. Na'á ne ako'i 'o pehē:

“'Oku totonu ke tau ma'u ha siasi 'oku fonu he kaka tangata mo fefine 'oku nau 'ilo'i kánokato e folofolá, 'a ia 'oku nau faka'ilonga'i mo fefakamo'oni'aki kinautolu pea fakatupulaki ha ngaahi lēsoni mo ha ngaahi lea mei he [Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá], pea kuo nau 'ilo'i lelei e ngaahi mapé, 'a e [Bible Dictionary] mo e ngaahi tokoni kehe 'oku hā 'i he ngaahi tohi folofola faka'ofa ko 'eni. ...

“Kuo te'eki faingofua ange hono ma'u 'i he kuonga fakakosipeli ni, pe 'i ba kuonga fakakosipeli 'a e ngaahi folofolá—'a e tu'uloa, mo e folofola fakamaama 'a e 'Otuá—pea matu'aki tokoni 'a hono fokotu'utu'ú ki hono faka'aonga'i 'e he tangata, fefine mo e fānu kotoa te nau

fekumi 'i aí. Ko e folofola 'a e 'Otuá kuo tohi 'i he founa faingofua taha ki hono laú mo hono ma'u 'e he kāinga-lotu angamaheni 'i he hisitōlia 'o e māmaní. Ko e mo'oni kapau he 'ikai ke tau lau ia, 'e 'ekea ia meiate kitautolu" (*Eternal Investments* [lea ki he kau faiako fakalotú, 10 Feb. 1989], 2–3).

Lulululu mo Palesiteni 'Eselā Tafi Penisoni

‘OKU TOTONU KE FAKATEFITO ‘ETAU MO‘UÍ ‘IA KALAISI

Na'e 'ofa 'a Palesiteni Hauati W. Hanitā 'i he Fakamo'uí peá ne fa'a akonaki ki he Kāingalotú ke nau muimui ki he ngaahi akonaki mo e sippinga 'a e 'Eiki 'i he'enua mo'uí: "Kātaki 'o manatu'i 'a e me'á ni. Kapau 'e fakatefito 'etau mo'uí mo 'etau tuí 'ia Sisū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei kuo toe fakafoki maí, he 'ikai ha me'a ia 'e fehālaaki 'o tu'uloa. Ka 'i he tafa'aki 'e tahá, kapau he 'ikai fakatefito 'etau mo'uí 'i he Fakamo'uí mo 'Ene ngaahi akonaki, he 'ikai ha toe lavame'a ia 'e teitei tu'uloa" ("Fear Not, Little Flock," *Brigham Young University 1988-89 Devotional and Fireside Speeches* [1989], 112).

NA'Á NE MALI MO 'ĪNISI PELENAISE 'ĪKANI

Hili ha meimei ta'u 'e fitu mei he mālōlō 'a hono uaifí, ne fai 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā ha fanongonongo fakā'ohovale ki hono ngaahi Tokoua 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. "I he ofi ke 'osi e fakataha 'a e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he Tu'apulelulu, [‘aho 12] 1990, hili hono alea'i e ngaahi me'a kotoa 'i he 'asenitá, ne fehu'i ai 'e Palesiteni Hanitā, "Oku toe 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha ka

Ne mali 'a Palesiteni Hanitā mo 'Īnisi Pelelaise 'Īkani 'i he 'aho 12 'o 'Epeleli 1990.

'oku 'ikai 'asi he 'asenitá?' Koe'uhí ne tomu'a fai ha fakatokanga kiate kinautolu 'oku 'i ai ha me'a 'oku fie lea ki ai honau palesitení ka 'i ai ha taimi hili e fakatahá, ne 'ikai ai ke toe lea ha taha. Na'á ne hoko atu 'o pehē, 'Sai ia, kapau 'oku 'ikai ha me'a 'e toe lea ki ai ha taha, 'oku ou pehē ke u talaatu ke mou 'ilo te u mali 'i he ho'ataá ni.'

"... Pea fakamatala'i leva 'e Palesiteni Hanitā 'i he'ene founa fakatōkilalō, 'Ko 'Īnisi Sitenitoní ko haku maheni fuoloa mei Kalefōnia. Kuo fuoloa mai 'eni 'ema fa'a talanoá, pea kuó u pehē ke u mali.' ...

"I he taimi uá he ho'atā Tu'apulelulú, ne tū'ulutui ai 'a Hauati W. Hanitā mo 'Īnisi Pelelaise 'Īkani 'i he 'ōlita 'o e taha 'o e ngaahi loki sila 'o e tempalé, pea fakahoko 'e Palesiteni Hingikeli e ouau 'o e silá pea fakahoko kinaua ko e husepāniti mo e uaifi" (Knowles, *Howard W. Hunter*, 291–92).

I he ta'u ua ko ia hono fakamanatu 'o 'ene malí, ne tohi ai 'e Palesiteni Hanitā 'i he'ene tohinoá ko e ongo ta'u ko 'eni kuo 'osí ko ha ongo ta'u fakafiefia ia. Ne lahi e folau fakataha 'a 'Īnisi mo ia 'i he māmaní, pea na'á ne lea 'o kau ki he'ene ngaohi honau 'apí ko ha feitu'u fakafiefia. Ne vahevahe 'e Palesiteni Poiti K. Peeka ha me'a ne hoko 'okú ne toe faka'ali'ali mai 'a 'ene 'ofa ki hono uaifi:

"I he 'aho 'e tolu kimu'a pea mālōlō 'a Palesiteni Hanitā, ne u 'a'ahi atu mo 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni ki he Palesitení. Na'á ne tangutu 'i he loki matapā sio'ata 'oku hanga hifo ki he tempalé mo e ngaahi ngoué. Na'á ma tū'ulutui 'i mu'a 'iate ia 'o ma takitaha puke 'a e taha hono ongo nimá. I he'ema talanoa mo iá, na'á ne toutou sio ki mui ki he loto falé peá ne ui ki hono uaifi, 'a 'Īnisi.

"I he'ene tokanga mo 'i ai ma'u peé, na'á ne tali mai leva 'o 'eke pe ko e hā na'á ne fie ma'ú. Na'á ne pehē ange, 'Okú ke fu'u mama'o; 'oku ou fie ma'u ke ke ofi kiate au.' Na'á ku pehē ange, 'E Palesiteni, na'á ne fute pē 'e tolungofulu meiate koe.' Na'á ne pehē, 'Oku ou 'ilo ia, ka 'oku fu'u kei mama'o ia'" (*Ensign*, Apr. 1995, 30).

NA'Á NE FALE'I E KAU FAFINÉ

I ha'ane lea ki he kakai fefine 'o e Siasí, ne fale'i kinautolu 'e Palesiteni Hanitā ke nau tu'u mo e Kau Taki Mā'olungá pea feinga ke fai e ngāue tokoní kae 'ikai kumi tu'unga:

"Hangē ko ia ko hono fie ma'u 'e hotau 'Eiki mo e Fakamo'uí 'a e kakai fefine 'o hono taimí ke hoko ko ha nima 'o e fakafiemālie, ha telinga 'oku fakafanongo, ha loto tui, fōtunga anga'ofa, lea fakalotolahi, māteaki—'o a'u ki he houa hono fakamāu'i, mamahí mo e pekiá—'oku pehē pē mo kimautilu ko 'Ene kau tamaio'eiki 'i he Siasí kotoa, 'oku mau fie ma'u kimoutolu, 'a e kakai fefine 'o e Siasí, ke tu'u mo kimautilu pea ma'a kimautilu 'i hono fakafepaki'i 'o e tākiekina kovi 'oku tu'unuku maí. Kuo pau ke tau tu'u fakataha 'i he faivelenga pea tu'u ma'u 'i he tui 'i hono fakafepaki'i e kakai tokolahi 'oku 'ikai ke tau fakakaukau tataú. 'Oku hangē kiate au 'oku 'i ai ha fie ma'u lahi ke fakataha'i e kakai fefine 'o e Siasí ke

tu'u fakataha ma'á e Kau Taki Mā'olungá 'i hono fakafepaki'i e tākiekina kovi 'okú ne takatakai'i kitautolu' pea 'i hono 'unuaki atu ki mu'a e ngāue hotau Fakamo'uí. Ne pehē 'e Nifai, 'Kuo pau ke mou vivili atu ki mu'a 'i he tui mālohi kia Kalaisi, pea ma'u 'a e 'amanaki 'oku mālohi haohaoa, mo ha 'ofa ki he 'Otuá mo e kakai fulipē, [‘a e kakai fefine, mo e fānau.】 (2 Nifai 31:20.) 'Oku tau mālohi ange 'i he'etau talangofuá. Ka te tau toki lava pē 'o ikuna'i e ngāue kuó Ne 'omi kiate kitautolu ke faí pea teuteu ki he 'aho te tau toe fe'iloaki ai mo Iá. ...

Palesiteni mo Sisitā Hanitā mo hono ngaahi 'ofefinē, 'Okatopa 1994

“Kau fafine, hoko-hoko atu 'a ho'omou fe-kumi ki he ngaahi faingamālie ke fai ai ha ngāue tokoní. 'Oua na'a mou fu'u tokanga ki he ngaahi tu'ungá. 'Oku mou manatu ki he fale'i 'a e Fakamo'uí 'o kau kiate kinautolu 'oku kumi ki he 'nofo'a mā'olungá' pe ki he 'nofo'anga lahí? 'Ka ko ia 'oku lahi 'iate kimoutolú, 'e hoko ia ko homou tauhi.' (Mātiu 23:6, 11.)

'Oku mahu'inga ke fakahounga'i kita. Ka 'oku totonu ke fakatefito 'etau tokangá 'i he angatonú, kae 'ikai ke 'iloa; 'i he ngāue tokoní, kae 'ikai ko e tu'ungá. 'Oku mahu'inga tatau pē 'a e faiako 'a'ahi faivelenga ko ia 'okú ne fakahoko fakalongolongo pē 'ene ngāue he māhina kotoá, ki he ngāue 'a e 'Eikí mo kinautolu 'oku pehē 'e ha nī'hi 'oku nau ma'u ha ngaahi tu'unga mā'olunga ange 'i he Siasí. 'Oku 'ikai tatau 'a hono 'ilo'i kitá mo hoto mahu'ingá' (“To the Women of the Church,” *Ensign*, Nov. 1992, 96–97).

NA'Á NE NONGA PĒ 'I HONO FAKAMANAMANA'I 'ENE MO'UÍ

Palesiteni Hauati W. Hanitā

“[Na'e] hoko ma'u pē 'a Palesiteni Hanitā ... ko ha tangata loto ma'u mo'oni. 'I he 'aho 7 'o Fēpueli 1993, na'á ne 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí ke lea 'i ha fakamafola ma'á e ngaahi siteiki 'e hongofulu mā hiva mo e Potungāue Ako 'a e Siasí. 'I he tu'u hake ko ia 'a Palesiteni Hanitā ke fakahoko 'ene lea ki ha kakai kei talavou 'e toko uamano nai ne fakataha hake ki he Senitā Meliotí,

ne 'ohofi ia 'e ha tangata 'o fakamanamana'i ia pea kaila, 'Tuku 'aupito ia! Ne pehē 'e he tangatá 'oku 'i ai ha fo'i pomu mo e me'a ke fakapaaki 'aki peá ne fekau e taha kotoa ke mavahe mei mu'a tukukehe pē 'a Palesiteni Hanitā. Ne tokolahi e kakai ne mavahé, ka na'e ma'u pē e loto 'o Palesiteni Hanitā 'o nofo pē 'i mu'a, mo ha ongo le'o 'e toko ua. Neongo ne fakamanamana'i ia 'aki ha me'a ne hangē ha me'afaná, ne fakafisi 'a Palesiteni Hanitā ke ne lau e tohi ne 'oange kiate ia 'e he tangatá. 'I he taimi ne tu'u fakafokifá ai e kau akó pea kamata hiva'i 'a e 'Fakamālō Ki he 'Otuá,' ne ki'i tohoaki'i atu ai 'ene tokangá. Ne 'ohofi ai ia 'e ha tangata le'o pea puke pōpula ia. Ne hanga 'e he le'o 'e tahá 'o tukuhifo 'a Palesiteni Hanitā ki he falikí ke malu'i ia.

“Ko e mo'oni ne lahi e longo'a 'i he ha'ofangá, ka na'e vave pē foki mai 'a e fiemālié. Hili ha ki'i taimi si'i 'o 'ene feinga ke toe foki mai 'ene fakakaukau, ne toe foki mai 'a Palesiteni Hanitā ki he maiká peá ne lau 'a e 'uluaki laine 'o 'ene lea ne teuteu: ' 'Oku fonu 'a e mo'uí 'i ha ngaahi faingata'a.' Na'á ne ki'i ta'ofi si'i ai, hanga atu ki he ha'ofangá peá ne tñnaki atu, ' 'O hangē ko ia kuo hokó.' Na'á ne hoko atu leva ki he'ene pōpoakí 'o hangē pē ne 'ikai ha me'a 'e hokó'” (Faust, *Ensign*, Aug. 1994, 11–12).

Na'á ne fehanganhangai mo ha fakamanamana mei tatau 'i ha toe taimi kehe. Ne fakamatala 'a Palesiteni Poiti K. Peeká 'o pehē: “Na'a mau ō mo ia ki Selusalema ki hono fakatapui 'o e Senitā BYU. Lolotonga 'eku leá ne 'i ai ha me'a ne hoko 'i mui 'i he holó. Ne hū mai ha kau tangata teunga fakakautau ki he lokí. Na'a nau 'omi ha ki'i tohi kia Palesiteni Hanitā. Ne u tafoki 'o 'eke ange pe 'oku 'i ai ha ngaahi fakahinohino. Na'á ne pehē mai, 'Kuo fai mai ha fakamanamana ko ha fo'i pomu. 'Okú ke ilifia?' na'á ku talaange, ' 'Ikai.' Na'á ne pehē, ' 'Oku 'ikai ke u ilifia mo au; faka'osi ho'o leá'” (*Ensign*, Apr. 1995, 29).

NA'Á NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Ko e Kau Palesiteni 'Uluakí 'i ha fakataha mo e kau faiongoongó: Kōtoni B. Hingikeli, Hauati W. Hanitā, mo Tōmasí S. Monisoni

'I he 'aho 5 'o Sune 1994, ne fakanofa pea vahe'i ai 'a Hauati W. Hanitā ko e palesiteni hono hongofulu mā fá 'o e Siasí. Na'e laka hake 'i ha ta'u 'e tolungofulu nai 'a

‘ene hoko ko ha Taki Mā’olungá. Lolotonga ha fakataha mo e kau faiongoongo ‘i he ‘aho hono hokó, na’á ne fakaafe’i ai e “kāingalotu kotoa ‘o e Siasí ke mo’ui tokanga ange ki he mo’ui mo e sīpinga ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, kae tautautefito ki he ‘ofa, ‘amanaki lelei mo e manava’ofa na’á ne fakahaa’i.

“‘Oku ou lotua ke tau toe feangalelei’aki lahi ange, faka’apa’apa lahi ange, pea lahi ange ‘a e loto fakatōki-laló, fa’a kātaki mo e fakamolemolé. ‘Oku mā’olunga e ngaahi me’a ‘oku tau ‘amanaki ki a’i meiate kitautolú, pea ‘e lava ke tau toe lelei ange. ‘Oku tangi mai hotau māmaní ke toe lahi ange ‘etau mo’ui ‘aki e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. Ka ko e founa ke poupu’i ‘aki iá, ‘o hangē ko ia ne folofola ‘aki ‘e he ‘Eiki ki he Palōfita ko Siosefá ‘i he loki momoko ‘i lalo he Fale Fakapōpula Lipetii, ‘i he ‘feifeinga’i, ‘i he kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e ‘ofa ta’emālualoi; ... ta’e ‘i ai ha mālualoi, pe ta’e-ha-kākā’ (T&F 121:41–42).

“Kiate kinautolu kuo maumau fono pe ‘itá, ‘oku mau pehē, foki mai. Kiate kinautolu kuo loto mamahi pea faingata’a’ia mo ilifiiá, ‘oku mau pehē, tuku ke mau tu’u fakataha mo koe pea holo ho lo’imatá. Kiate ki-moutolu ‘oku puputu’u pea lōmekina ‘e he ngaahi fehālaaki pe angahalá, ‘oku mau pehē, ha’u ki he ‘Otuá ‘o e mo’oni kotoa pē pea mo e Siasí ‘o e ma’u fakahā hokohokó. Foki mai. Tu’u mo kimautolu. Hoko atu. Tui. ‘Oku lelei e me’a kotoa, pea ‘e lelei e me’a kotoa. Ma’u ‘a e ngaahi tāpuaki kuo lava ke ke ma’u ‘i he Siasí ‘o Sīsū Kalaisí ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní pea feinga ke muimui ki he Tauhi Sipi Lelei na’á ne ‘omi iá. Ma’u ha ‘amanaki lelei, ngāue ‘i he tui, ma’u—pea foaki—e ‘ofa faka-Kalaisí, ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí” (to’o mei he Todd, *Ensign*, July 1994, 4–5).

Neongo ne māhina pē ‘e hiva e taimi nounou ne hoko ai ko e Palesiteni ‘o e Siasí, ka na’e fakangalongata’a e ngaahi sīpinga mo e ngaahi akonaki ‘a Palesiteni Hanitā ki he Kāingalotú.

‘OKU TOTONU KE TAAU E MĒMIPA KOTOA PĒ MO E TEMIPALÉ

‘I he’ene fakaafe ko ia ke muimui faivelenga ange ki he mo’ui mo e sīpinga ‘a e Fakamo’uí, ne pehē ai ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitā:

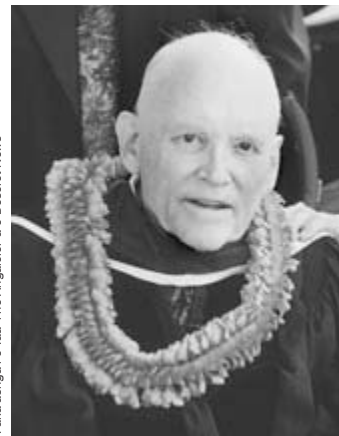
“‘Oku ou toe fakaafe’i e kāingalotu ‘o e Siasí ke fokotu’u e tempale ‘o e ‘Eiki ke hoko ia ko e faka’ilonga ma’ongo’onga ‘o enau kau ki he Siasí pea ko e ‘ātakai fakalangi ia ki he enau ngaahi fuakava toputapu tahá. Ko e faka’amu taupotu taha ‘a hoku lotó ke mo’ui taau ‘e mē-mipa kotoa ‘o e Siasí ke hū he tempalé. ‘Oku ou faka-‘amu ‘e mo’ui taau e mēmipa lalahi kotoa pē—pea lava ke to’oto’o—ha lekomeni ‘oku kei ‘aonga, neongo ‘oku ‘ikai fa’a lava atu ki he tempalé ko ‘ene fu’u mama’ó.

Tuku ke tau hoko ko ha kakai ‘alu ki he tempalé mo ‘ofa ‘i he tempalé. Tuku ke tau ‘alu ki he tempalé ‘i he tu’o lahi taha ‘e lavá ‘i he taimi mo e founa ‘o fakatatau ki hotau tū-kunga fakatāutahá. ‘Oua na’a tau ō pē ma’a hotau kāinga kuo pekiá, ka tau ō ke ma’u e tāpuaki fakatāutaha ‘o e lotu ‘i he tempalé, ke fakamā’oni-‘oni’i mo e malu’i ‘oku ma’u ‘i loto he ngaahi holisi toputapu ko ia kuo fakatapu’i. Ko ha feitu’u faka’ofo’ofa ‘a e tempalé, ko ha feitu’u ‘o e ma’u fakahā, ko ha feitu’u ‘o e melino. Ko e fale ia ‘o e ‘Eiki. ‘Oku mā’oni’oni ia ki he ‘Eiki. ‘Oku totonu ke mā’oni’oni ia kiate kitautolu.

Ko e Kau Palesitenisi ‘Uluaki ‘i hono fakatapu’i ‘o e Tempale Paunitifulu ‘lutaá

NA’Á NE FAKAMO’ONI MĀLOHI KIA KALAI SI

Fakaaonga’i e Taá ‘i he Angalelei ‘a e Deseret News

Kau atu ki he polokalama faka’osi ako ‘i Hauai’i

Lolotonga ‘a ‘ene fuo-fua lea ko ia ‘i he konifele-nisi lahí ko e Palesiteni ‘o e Siasí, pea na’e hoko ia ko ‘ene konifelenisi lahi faka’osi, ne tuku ai ‘e Palesiteni Hauati W. Hanitā ‘a ‘ene fakamo’oni ki he Kāingalotú ‘o kau kia Sīsū Kalaisí pea mo e Siasí:

“Na’á ku ma’u ‘a e ivi lahi taha ‘i he ngaahi māhina kuo hilí, mei he’eku fakamo’oni mālohi ko e ngāue ‘eni ‘a e ‘Otuá kae

‘ikai ‘o e tangatá. Ko Sīsū Kalaisí ‘a e ‘ulu ki he Siasí ni. ‘Okú ne tataki ia ‘i he lea mo e ngāue. ‘Oku ou lāngilangi-‘ia ‘o ‘ikai lava ke fakamatala’i ‘i hono ui au ‘i he taimi ko ‘eni ke hoko ko ha me’angāue ‘i Hono to’ukupú, ke pule’i ‘a Hono Siasí. Ka na’e ta’e’oua e ‘ilo ko Sīsū Kalaisí ‘a e taki ‘o e Siasí ni, he ‘ikai te u lava ‘e au pe ko ha toe tangata kehe ‘o fuesia ‘a e fatongia mafatukituki kuó u ma’ú.

“‘Oku ou fakahaa’i ‘i he’eku ma’u e fatongiá ni, ‘a e mana ‘o e to’ukupu ‘o e ‘Eiki ‘i he’eku mo’uí. Kuó Ne toutou fakahaofi ‘a ‘eku mo’uí pea mo fakafoki mai hoku iví, pea toutou fakafoki mai au mei he maté, pea tuku ke u hoko atu ‘eku ngāue ‘i he mo’ui fakamatelié ni. Kuó u fa’a fifili ‘i he taimi ‘e ni’ihi ki he ‘uhinga kuo fakahaofi ai ‘eku mo’uí. Ka ‘oku ‘ikai te u toe tokanga ki

he fehu'i ko iá pea ko e me'a pē 'oku ou koleá ko e tui mo e lotu 'a e kāingalotu 'o e Siasí kae lava ke tau ngāue fakataha, 'i he'eku ngāue fakataha mo kimoutolu, ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá 'i he vaha'a-taimi ko 'eni 'o 'etau mo'uí" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 6; pe *Ensign*, Nov. 1994, 7).

FEKUMI KI HA ANGA FAKA-KALAI SI

Ne fakalotolahi'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'i ha fakataha lotu faka-Kilisimasi 'a e kaka'i ke nau mui-mui ki he sippinga 'a e Fakamo'uí: " 'I he Kilisimasi ko 'eni, 'Fakalelei'i ha kē. Fekumi ki hao kaungāme'a kuo faka'au ke ngalo atu. 'Oua 'e mahalo kovi pea fetongi 'aki ia 'a e falalá. Fai ha tohi. Fai ha tali fakafiemālie. Poupou'i e to'u tupú. Fakahaa'i ho'o mateakí 'i ho'o leá mo e ngāué. Tauhi ha palōmesi. Fakangalo'i ha taimi ne faka'ita'i ai koe. Fakamolemole'i hao fili. Kole fakamolemole. Feinga ke ma'u ha mahino. Vakai'i ho'o ngaahi fie ma'u mei he nī'ihī kehé. 'Uluaki fakakaukau ki ha taha kehe. Angalelei. Angamalū. 'Ai ke kī'i lahi ange e katá. Fakahaa'i ho'o loto hounga'ia. Talitali lelei ha taha 'oku 'ikai ke mo maheni. Fakafiefia'i ha loto 'o ha fānau. Fiefia 'i he faka'ofa'ofa mo e faka'ofa 'o e māmaní. Fakahaa'i ho'o 'ofá pea toutou lea 'aki ia.' (Mei ha tokotaha fa'u tohi 'oku 'ikai 'ilo.)" (*The Teachings of Howard W. Hunter*, ed. Clyde J. Williams [1997], 270–71).

NE FAI HONO FAKALĀNGILANGI'I FAKA'OSI

Palesiteni Hauati W. Hanitā

Ne mālōlō 'a Palesiteni Hauati W. Hanitā 'i he 'aho 3 'o Mā'asi 1995. Ne lea 'a Palesiteni Kō-toni B. Hingikeli 'i he me'afaka'eiki 'o Palesiteni Hanitā 'o pehē:

"Kuo pekia ha tangata anga faka'eieiki, pea kuo lōngonoa ai ha feitu'u. Kuo mavahe atu mei hotau lotolotonga ha tokotaha ma'ongongonga mo mālohi fakalongolongo.

"Kuo lahi ha ngaahi fakamatala 'o fekau'aki mo 'ene faingata'a'ia. 'Oku ou tui ne lahi pea toe vivili ange ia 'i he me'a ne tau 'ilo ki aí. Na'á ne fakatupulaki ha kātaki'i lahi 'o e mamahí pea na'e 'ikai ke ne lāunga ai. Ne hoko 'a 'ene mo'ui fuoloá ko ha mana pē 'iate ia. Kuo hanga 'e he'ene mamahí 'o fakafiemālie'i pea fakasi'isi'i ange ai e mamahi 'a ha nī'ihī tokolahi kehe. 'Oku nau 'ilo'i na'e mahino kiate ia 'a e faingata'a 'o 'enua ngaahi kavengá. Na'á ne ala atu kiate kinautolu 'aki ha 'ofa makehe.

"Kuo lahi ha ngaahi fakamatala ki he'ene anga'ofá mo faka'atu'i e nī'ihī kehé. 'Oku mo'oni kotoa ia. Na'á ne tukulolo ki he ngaahi sippinga 'a e 'Eiki 'a ia na'á ne 'ofa aí. Ko ha tangata anga fakalogolongo mo fa'a faka'atu'i. Ka na'e lava pē ke ue'i hake ia ke fakahaa'i mālohi ha fakakaukau mo ha fakakaukau fakapotopoto. ...

"Na'e angalelei mo angamalū 'a Misa Hanitā. Ka na'e toe lava pē foki ke ne fakahā 'i he'ene ngaahi leá 'i he mālohi pea 'i he feifeinga'i. Hangē ko ia kuo 'osi lea 'akí, ne ako fakalao. Na'á ne 'ilo ki he founga 'o hono fakamatala'i ha me'a. Na'á ne fokotu'utu'u e ngaahi makatu'ungá 'i hono fakahokohoko totonú. Na'á ne kamata pē ai 'o a'u ki hono faka'osí. 'I he taimi na'á ne lea aí, na'a tau fakafanongo kotoa. Ko e taimi lahi ne fakahoko 'a 'ene ngaahi fokotu'ú. Ka 'i he taimi ne 'ikai tali ai kinautolú, na'e lava pē ke 'oua te ne toe taukave'i ia, kae tali 'a e fili 'a e Palesiteni 'o e Siasí, 'a hono palōfita, pea ke ne 'alu atu 'i he lotolotonga 'o e Siasí pea toe fakapapau'i 'a e aofangatuku mo e polokalama ne 'osi fakapapau'i. ...

"Na'e ma'u 'e Hauati W. Hanitā ko ha palōfita, tangata kikite mo ma'u fakahā ha fakamo'oni pau 'o e mo'oni 'o e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá. Na'á ne fakahaa'i 'i he loto fakapapau mo'oni 'a 'ene fakamo'oni ki he fakalangai 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'a e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Na'á ne lea 'o kau ki he'ene 'ofa ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá pea kiate kinautolu kotoa ne hoko mai 'iate ia 'o a'u ma'u pē ki he taimi 'o Palesiteni Hanitā. ...

"Fakatauange 'e faitāpuekina 'e he 'Eiki 'a 'etau manatu kiate iá ke hoko 'o lelei kiate kinautolu" ("A Prophet Polished and Refined," *Ensign*, Apr. 1995, 33–35).

Kōtoni B. Hingikelī

PALESITENI HONO HONGOFULU MĀ NIMA 'O E SIASÍ

NGAAHI ME'A MAHU'INGA 'I HE MO'UI 'A KŌTONI B. HINGIKELÍ

Ta'u

motu'á Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Na'e fā'ele'i ia 'i he 'aho 23 'o Sune 1910 'i Sōleki Siti, 'Tutā, kia Palaieni S. mo 'Aita Pitinā Hingikeli.

8 Na'e papitaiso ia 'e he'ene tangata'eikí (28 'o 'Epeleli 1919).

20 Ne mālōlō 'ene fine'eikí (9 'o Nōvema 1930).

21 Na'á ne 'osi mei he 'Univēsiti 'o 'Tutaá (Sune 1932).

22–24 Na'á ne ngāue fakafaifekau ki he 'otu Motu Pilitāniá (1933–35).

24 Na'á ne hoko ko e sekelitali pule 'a e Letiō 'o e Siasí, Fetu'utaki mo e Kakaí, mo e Kōmiti Nāunau Fakafaifekau (1935).

26 Na'á ne mali mo Meisolie Pei (29 'o 'Epeleli 1937).

33 Na'á ne tali ha lakanga 'i he Kautaha Lēlue Union Depot and Railroad 'i Sōleki Siti (1943).

41 Na'á ne hoko ko e sekelitali lahi 'o e Kōmiti Ngāue Fakafaifekau Fakalūkufuá (General Missionary Committee) (1951).

42 Ne kole ange 'e Palesiteni Tēvita O. Makei ke ne teuteu'i e ngaahi fakamatala ki he temipalé 'i he ngaahi lea fakafonua kehe mei he Lea faka-Pilitāniá (1953).

46 Na'e ui ia ko e palesiteni 'o e Siteiki Milikuliki Hahaké (28 'o 'Okatopa 1956).

47 Na'e hikinima'i ia ko ha Tokoni ki he Kau Toko Hongofulu Mā Uá (6 'o 'Epeleli 1958).

51 Na'e fakanofu ia ko ha 'Aposetolo (5 'o 'Okatopa 1961).

53 Na'á ne lea 'i he polokalama televīone 'a e kautaha CBS ko e Church of the Air (6 'o 'Okatopa 1963).

69 Na'á ne lau 'i he fakahinohino 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló 'a e fanongonongo mei he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o kau ki hono fakamanatu 'o e ta'u 150 'o e Siasí, 'a ia ne fakamafola fakasatelaite mei Feietí, 'i Niu 'Ioké (6 'o 'Epeleli 1980).

71 Na'e ui ia ko ha tokoni kia Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo (23 'o Siulai 1981).

75 Na'e ui ia ko ha tokoni kia Palesiteni 'Ēselā Tafi Penisoni (10 'o Nōvema 1985).

83 Na'e ui ia ko ha tokoni kia Palesiteni Hauati W. Hanitā (5 'o Sune 1994).

84 Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí (12 'o Mā'asi 1995).

85 Na'á ne lau 'a e "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" 'i he Fakataha Lahi 'a e Fine'ofá (23 'o Sepitema 1995).

86 Na'á ne fakafongā'i 'a e Siasí 'i he polokalama ongoongo televīone ko e 60 Minutes (fakamafola 'i 'Epeleli 1996); Na'á ne fokotu'utu'u mo ha toe Ngaahi Kōlomu 'o e Kau Fitungofulú (fakalahi ki ha kōlomu 'e nima 'i he 'aho 5 'o 'Epeleli 1997).

87 Na'á ne fanongonongo 'e langa ha ngaahi temipale iiki ange 'i he funga māmaní ('Okatopa 1997).

88 Na'á ne lea ki ha fakataha 'a ha kau faifekau 'o fakafou 'i he satelaité pea 'oku pehē ko e kau faifekau tokolahi taha ia kuo fakatahataha hake 'o a'u ki he taimi ko iá (21 'o Fēpueli 1999).

-
- 89 Ne tuku mai 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a e fakamatala "Ko e Kalaisi Mo'uí: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló" (1 'o Sānuali 2000); na'á ne fakatapui e tempale Palemaila Niu 'Toké (6 'o 'Epeleli 2000).
- 90 Na'á ne fakatapui e Senitā Konifelenisi 'i Sōleki Siti, 'Iutaá (8 'o 'Okatopa 2000); na'á ne folaua ha ngaahi maile 'e 250,000, 'a'ahi ki ha ngaahi fonua 'e 58, lea ki ha kāingalotu 'e toko 2 miliona pea fakatapui ha ngaahi tempale 'e 24 (2000); na'á ne pulusi 'a 'ene tohi ko e Standing for Something: Ten Neglected Virtues That Will Heal Our Hearts and Homes (2000); na'á ne fanongonongo 'a e Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'uma'ú ke tokoni ki he kāingalotu kei talavou 'o e Siasí 'i he māmaní 'i he'enau akó ('Epeleli 2001).
- 92 Na'á ne fakatapui 'a e Tempale Nāvū 'Ilinoisí (27 'o Sune 2002); na'á ne pulusi 'ene tohi ko e Way to Be!: Nine Ways to Be Happy and Make Something of Your Life (2002).

NA'Á NE 'TUPU MEI HA 'TUKUFAKAHOLO PAIONIA

'I he angalelei 'a e LDS Church Archives

'Aila Natāniela Hingikeli, kui tangata 'a Kōtoni B. Hingikeli

Siosefa Sāmítá” (Boyd K. Packer, “President Gordon B. Hinckley: First Counselor,” *Ensign*, Feb. 1986, 3).

fa'ā 'a Charles R. Savage

Na'e tokanga 'i 'e Natāniela Hingikeli 'a hono langa 'o e Kolotau ko Kové 'i he 1867.

'I he 1843, 'i hono ta'u hongofulu mā faá, ne kau ai 'a 'Aila Natāniela Hingikeli ki he Siasi, na'á ne tū'uta ki he Tele'a Sōlekí 'i he 1850. Hili e mau 'ene nofo mo hono fāmilí 'i Sōleki Sití na'á ne toutou foki ki he Hahaké ke tokoni ke hiki mai 'a e Kāingalotú ki he hihifó. 'I he 1862 na'á ne hoko ko ha sōtia ke malu 'i 'a e laini mākoni fakavaha'afonuá lolotonga e Tau Fakalotofonuá. 'I he 1867 ne 'ave ai ha tohi meia Palesiteni Pilikihami 'Iongi kia 'Aila, 'o kole ke ne tali ha ngāue fo'ou:

“ ‘Oku mau faka'amu ke ma'u ha taha lelei mo fe'unga ke nofo'i pea pule'i 'a e Faama 'a e Siasi 'i Kove Kilikí, 'i he Vahefonua Milatí. Ne fokotu'u mai ho hingoá ki he lakangá ni. Koe'uhí ko 'ene mama'o mei ha toe feitu'u 'oku nofo'i, 'oku fie ma'u ai 'a e tangata fakapotopoto mo taukei ki he lakangá ni. 'Oku tu'u 'a Kove Kilikí 'i he hala lahi ki Tikisí, Palanikata, mo e Konga Fakatonga 'o Kalefōniá (Lower California), 'a ia 'oku 'i ha maile nai 'e 42 ki he faka-tonga 'o Filamoá pea maile nai 'e 22 ki he faka-tokelau 'o Peivá (Beaver). Kapau 'okú ke

“Na'e hoko 'a e kui 'a Palesiteni Hingikeli, 'a Tōmasi Hingikeli ko ha kōvana 'o e Kolonia Pilimifí, 'i Masasūseti, mei he 1681 ki he 1692. Ne pekia e ongomātu'a 'a 'ene kuitangata ko 'Aila Natāniela Hingikeli pea ne fononga ai mo hono tokouá mei Misikeni ki Sipilingifila ke nofo ai mo 'ene ongo kuí. 'I he'ene kei ta'u hongofulu tupú na'á ne lue ki Nāvū pea ne fe'iloaki mo e Palōfita ko

pehē te ke tali e misiona ko 'ení, 'oku totonu ke ke feinga ke 'alu ki he faka-tongá mo kimautilu. 'Oku 'amanaki ke mau kamata 'i ha uike 'e taha mei he Mōnite kaha'ú. 'Oku 'ikai fakapotopoto ke ke 'ave ho fāmilí ki ai kae 'oua kuo langa e kolo taú. ... Kapau 'okú ke pehē ai pē te ke 'alu, talaange ki he tokotaha ne 'alu atu mo e tohí ke ne talamai ke mau 'ilo, pea 'i ho'o ha'ú, ha'u mo ha me'a ke ke heka ai ke tau 'alu fakataha.'

“... Ne fakafoki 'e 'Aila 'a e tokotaha ne ha'u mo e tohí mo ha tali mahinongofua: 'talaange ki he Palesiteni te u 'i ai 'i he 'aho kuo kotofá pea mateuteu mo ha me'a ke fai ai e fonongá' ” (Sheri L. Dew, *Go Forward with Faith: The Biography of Gordon B. Hinckley* [1996], 12).

NA'E MĀLOHI MO FAIVELINGA 'A 'ENE TANGATA'EIKÍ

Na'e tuku 'e 'Aila Natāniela hono fāmilí 'i Kolavila, 'utā kae 'oua kuo mau e kolotau 'i Kove Kilikí ke nofo'i. Lolotonga 'ene mama'ó, ne fā'ele'i 'i he 'aho 9 'o Siulai 1867 'e hono uafí, 'Aniselina Uilikoka Nōpele Hingikeli ha tama tangata, ko Palaieni Situlingihami Hingikeli (tamai 'a Kōtoni B. Hingikeli). Ne hiki 'e 'Aila hono fāmilí ki he Kolotau ko Kové 'i Nōvema 1867, pea 'i he ta'u 'e hongofulu mā fitu hono hokó, na'á na tokoni'i ai e ni'ihí ne fefononga'aki 'i honau feitu'ú ke ma'u ha nofo'anga, me'atokoni, pea ke malu.

“Ko e me'a 'oku manatu'i 'e Palaieni Hingikeli 'o kau ki he'ene tupu hake 'i he Kolotau ko Kové 'i he'ene kei sí'i, ko 'ene ako mo hono ngaahi tokouá ke heka hoosi 'i he'enu lava pē ke lué. Ne lahi ha ngaahi ho'atā ne nau 'i 'olunga ai 'i he 'ā 'o e kolotaú, mo 'enu ngaahi sio'ata faka'atá 'o siofi e kau kaupóe 'oku nau heka 'i ha fanga hoosi ve'e vave 'o fakateka mai e fanga hoosi mo e fanga pulu ne hē holo he ngaahi tafungofunga ki he fakahahaké. ...

“'I he 1883, 'i he ta'u hongofulu mā ono 'a Palaieni, ne hiki 'a 'Aniselina ki Polovo ke lava e ngaahi foha lalahi ko ia 'o 'Ailá ... 'o ako 'i he Ako'anga Pilikihami 'Iongi. Ne 'i ha ta'u faingofua ke tākiekina 'a Palaieni, pea na'e hanga 'e he ako'angá 'o 'oange ha ngaahi faingamālie lahi ki ha ki'i tamasi'i mei he tuku'uta 'o 'Iutaá. ...

'Aniselina Uilikoki Nōpele Hingikeli, kuifefine 'a Kōtoni B. Hingikeli

“I he'ene 'osi mei he akó, ne 'oange kia Palaieni ha faingamālie ke faiako 'i he ako'angá 'o kapau te ne hoko atu ke ma'u ha taukei lahi ange, na'á ne fononga ki mui ai ki Pakipisí, Niu 'Ioke 'o ako 'i he 'Univēsite Pisinisi 'Isimaní, pea na'á ne 'osi mei ai 'i Tisema 1892. Na'á ne toe fakakakato foki ha ngaahi ngāue ki hono mata'itohí 'i he 'Univēsite Pisinisi 'o Losesitaá 'i ha ngaahi māhina kimu'a peá ne foki ki 'api 'i he fa'ahita'u failau 'o e 1893 ke faiako 'i he Ako'anga BYU pea 'i he 1893, ne mali ai mo Kilisitina Sionisoni” (Dew, *Go Forward with Faith*, 16–18).

I he konga kimu'a 'o e 1900 ne 'oange kia Palaieni pea na'á ne tali ha faingamālie ke hoko ko e puleako 'o e LDS Business College fo'ou 'i Sōleki Siti. “Ne 'aonga 'aupito 'a 'ene ngaahi fakakaukau fakapisinisi pea pehē ki he'ene taukei fakafaiakó mo e poto he fetu'utaki ki he kolisi. ... I he taimi na'á ne mavahe ai hili ha ta'u 'e hongofulu 'o 'ene ngāue, ne 'osi lau e 'apiakó ko e taha 'o e ngaahi 'apiako fakapisinisi lelei taha 'i he fonuá” (Dew, *Go Forward with Faith*, 18).

Ne hoko 'a Palaieni mo Kilisitina ko ha mātu'a ki ha fānau 'e toko hiva. Ka ko e me'a fakamamahí, ko e 'aho ko ia ne fā'ele'i mai ai 'a 'ena tama hono nimá, ko e 'aho tatau pē ia ne mālōlō ai 'a 'ena tama fefine ta'u uá mei he mofi pea 'i Siulai 1908, hili ha ta'u 'e hongofulu mā nima 'o 'ena nofomalí, ne faka'ohovale ha puke lahi 'a Kilisitina pea leleaki'i ia ke fai hano tafa fakavavevave. Ne 'ikai 'aonga e ngaahi feinga ke faito'o iá peá ne mālōlō hili ha taimi nounou mei ai. Ne ongo'i lōmekina 'a Palaieni. Kuo mālōlō hono uaifi pea tuku tokotaha ia ke ne tokanga'i ha fānau 'e toko valu.

NE FĀ'ELE'I 'A KŌTONI B. HINGIKELĪ

'Oua Na'a Hiki Hano Tātau

Palaieni Situlingihami Hingikeli, tangata-eiki 'a Kōtoni B. Hingikeli

he Tempale Sōlekí 'i he 'aho 4 'o 'Aokosi 1909.

Hili e mālōlō hono uaifi, ne ongo'i 'e Palaieni ne fie ma'u 'e he'ene fānaú ha fa'ē peá ne fie ma'u hano hoa. Na'á ne lolotonga hoko he taimi ko iá ko e puleako 'o e 'Univēsite Pisinisi 'a e LDS, pea na'e kau 'i he kau faiakó ha faiako talēniti'ia ko hono hingoá ko 'Aita Pitinā ne faiako 'i he Lea Faka-Pilitāniá mo e tohinima nounou. Hili ha'ana feohi taimi nounou, ne mali 'a Palaieni mo 'Aita 'i

“Ne tala'ofa ange kia Palaieni 'i ha tāpuaki fakapēteliakē 'i ha meimei ta'u 'e hongofulu mā nima kimu'a: 'He 'ikai ngata 'i ho'o hoko ko ha tokotaha ma'ongo'ongá ka 'e hoko ho hakó 'o ma'ongo'onga, 'e tupu mei ho hakó ha kau taki fakapule'anga, palōfita, taula'eiki mo e kau Tu'i ki he 'Otuá Mā'olunga Tahá. He 'ikai mavahe 'a e Lakanga fakataula'eiki mei ho fāmilí, he 'ikai 'aupito. He 'ikai ngata ho hakó ... pea 'e faka'apa'apa'i e hingoa Hingikeli 'i he fonua kotoa pē 'i he lalo langí.’

'Oua Na'a Hiki Hano Tātau

'Aita Pitinā Hingikeli, fine'eiki 'a Kōtoni B. Hingikeli

'Oua Na'a Hiki Hano Tātau

Kōtoni B. Hingikeli 'i he'ene kei pēpē

“Ne 'ikai teitei 'ilo'i 'e Palaieni mo 'Aita 'i he'ena fiefia 'i hono fā'ele'i mai 'ena fuofua tama tangatá, te ne fakahoko 'a e konga lahi 'o e kikite ko iá. Ne fā'ele'i ia 'i he 'aho 23 'o Sune 1910, pea foaki kiate ia e hingoa faka'osi 'o 'ene fa'e'e 'i he te'eki ke ne malí, pea 'e 'iloa ia ko Kōtoni Pitinā Hingikeli” (Dew, *Go Forward with Faith*, 22).

NA'Á NE AKO HA NGAahi LĒSONI 'I HE'ENE 'I HE TOU TUPÚ

“Ne hoha'a ma'u pē 'a e fa'ē 'a Kōtoni kiate ia he ko e ki'i tamasi'i tupu pahauhau mo mahamahaki pea fa'a puke he langa telingá mo ha ngaahi mahaki kehe pē. Ko e me'a angamaheni ke 'ilo atu 'a 'Aita he efiáfi 'okú ne fakamafana ha ongo ki'i tangai māsima, 'a ia na'á ne pukepuke ki hono ongo telinga ne langá. ...

“Ne puke foki 'a Kōtoni mei ha ngaahi mahaki 'oku fakatupunga 'e he ngaahi me'a 'i he 'eá (allergies), helá mo e mahaki 'oku fakatupu 'e he efú mo efuefu fakafuá (hay fever), pea na'e toe fakalalahi 'ene ngaahi palopalemá 'e he tūkunga 'o e anga e nofó. Ne meimei faka'aonga'i 'e he taha kotoa 'i Sōleki Siti 'a e malalá 'i he'enau ngaahi sitoú pe tofunangá, pea nofo'ia ai 'e he kohu 'ulí 'a e koló 'o hangē kuo 'ufi'ufi 'e ha kafú, kae tautautefito ki he lolotonga e fa'ahita'u momokó. ...

he fale'i 'a e Palesiteni 'o e Siasí. Kuó u ako ha me'a mahu'inga lahi mei he me'a ko iá.

Palaieni mo 'Aita Hingikeli mo 'ena fānaú, Silivia, Kōtoni, Lute, Sāmani, pea mo Lamona, 1828 nai

“Ne mau 'ilo'i he 'api motu'a ko iá ne 'ofa'i kimautolu 'e he'emaui tangata'eikí pea mo e fine'eikí. Ko e taha ia 'o e ngaahi lēsoni mahu'inga ne u ako 'i he'eku kei tamasi'i. 'Oku 'ikai ke u manatu'i ha'ane lea ta'e'ofa kiate ia pe kau kiate ia. Na'á ne poupou'i ia 'i he ngaahi 'ekitiviti fakafo'ituitui 'a e Siasí pea 'i hono ngaahi fatongia 'i he tukui koló mo e fonuá. Na'e lahi hono ngaahi talēnití, pea na'á ne poupou'i ke ne faka'aonga'i ia. Na'á ne tokanga ma'u pē ki he'ene fiamalié. 'Oku mau pehē 'oku mau tu'unga tataui, hoa ngāue ne ngāue fakataha pea fe'ofa'aki mo fefakahounga'ia'aki 'i he'ena 'ofa'i kimautolú” (i he Conference Report, Apr. 1993, 71–72; or *Ensign*, May 1993, 54).

NE MAHU'INGA'IA E FĀMILI HINGIKELÍ 'I HE AKÓ 'I 'API

Ne faiako fakatou'osi e ongomātu'a 'a Kōtoni B. Hingikeli, pea na'á na fie ma'u ke 'oange ki he'ena fānaú 'a e ngaahi faingamālie lelei taha ke akó. “I he'ene hoko ko e tokotaha ne faiako 'i he lea faka-Pilitāniá, ne 'ilo lahi 'a 'Aita pea loto ke mau faka'aonga'i e kalama totonú, kae tautautefito ki he lea faka-Pilitāniá. Ne 'ikai ke ne tali hano faka'aonga'i ha lea fakatamulu, pea na'e ako 'a 'ene fānaú ke nau ngāue 'aki e ngaahi lea totonú pea mo tokanga. Ne hangē 'oku 'ikai mei lava ke fakamolemole'i hano faka'aonga'i ha lea hangē ko e *bala'atā*', pe ko ha kananga.

“Ne hoko 'a 'Aita ko ha tokotaha ako lelei mo'oni, pea na'á ne 'amanaki atu ki he me'a tataui mei he'ene fānaú. Ne ta'u lahi 'a hono tauhi mo mata'ikoloa 'aki 'e Kōtoni ha ki'i *Handy Dictionary* 'a Uepisitā ne tohi ai e, 'Foaki kia 'Aita Pitinā ko e Lelei Tahá, 1889.' Ne mahu'inga foki e ngaahi tohi mo e akó kia Palaieni pea na'á ne liliu ai e taha 'o e ngaahi loki lalahi 'i honau 'apí ko ha laipeli 'e lava ke tāpuni ke fai ai e akó. Ne fonu e laupapa tuku'anga tohi 'i ha ngaahi tohi ne laka hake he tahaafé” (Dew, *Go Forward with Faith*, 30).

Palaieni mo 'Aita Hingikeli

Hili ha ngaahi ta'u lahi, ne lea 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'i he'ene manatu melie ki he laipeli fakafāmilii 'i honau 'apí:

“I he'eku kei tamasi'i ne mau nofo 'i ha fu'u fale lahi motu'a. Ne ui e loki 'e taha ko e laipeli. Ne 'i ai ha tēpile fefeka mo ha maama lelei, sea 'e tolu pē fā pea na'e maama lelei, ne 'i ai ha ngaahi tohi ne fokotu'utu'u he ngaahi holisí. Ne lahi 'aupito e ngaahi tohi—ko ha ngaahi tohi ne fakatau 'e he'eku tangata'eikí mo e fine'eikí 'o tauhi 'i ha ngaahi ta'u lahi.

“Ne 'ikai fakamālohi'i kimautolu ke mau lau kinautolu, ka na'e tuku kinautolu 'i he ngaahi feitu'u ne 'ilo'i ngofua pea lava ke mau a'u ki ai 'i ha fa'ahinga taimi pē te mau fie ma'u aí.

“Ne fakalongolongo 'aupito e loki ko iá. Ne mahino ko e feitu'u ia ke fai ai e akó.

“Ne 'i ai foki mo ha ngaahi makasini—'a e ngaahi makasini 'a e Siasí pea mo ha ngaahi makasini lelei kehe 'e tolu. Ne 'i ai e ngaahi tohi hisitōlia mo e ngaahi tohi talanoa, ngaahi tohi 'o kau ki he ngaahi me'a fakatekinikalé, ngaahi tikisinalé, seti 'enisaikolopitia, pea mo ha 'atalasa 'o e māmaní. Ne 'ikai foki ke 'i ai ha televīsoné ia he taimi ko iá. Ne toki ha'u e letioó ia lolotonga 'eku tupu haké. Ka ne 'i ai ha 'ātakai, ha 'ātakai 'o e ako. He 'ikai te u 'ai ke mou pehē ne mau hoko ko ha kau ako lelei. Ka na'e faka'ali'ali mai kiate kimautolu ki ha ngaahi talanoa lelei, ngaahi fakakaukau lelei mei ha ni'ihi 'o e kau fakakaukau lelei tahá, pea mo e lea 'a e kau tangata mo e kau fefine ne nau ma'u ha ngaahi fakakaukau loloto pea nau tohi ia 'i ha founa faka'ofa'ofa” (“The Environment of Our Homes,” *Ensign*, June 1985, 4).

NE 'AMANAKI ATU 'ENE ONGOMĀTU'Á KI HE LELEI TAHÁ MEI HE'ENA FĀNAÚ

“Ka ko e me'a fakaolí, neongo ne fakamamafa'i 'i he fāmilii Hingikeli 'a e ngaahi talanoá mo e akó, ka na'e 'ikai sa'ia 'a Kōtoni ia he akó 'i he'ene kei si'i. 'I hono ta'u onó, 'a ia ne totonu ke kalasi taha aí, na'á ne toitoi mei he'ene ongomātu'á 'i he 'uluaki 'aho akó. Koe'uhí na'á ne sino si'i pea mahamahaki, ne fakakaukau ai 'a Palaieni mo 'Aita mahalo na'a sai ange e ta'u fo'ou 'i ha'ane hū fakataha mo [hono tehina] ko Sāmani.

“‘I he ‘uluaki ‘aho ‘o e akó he ta‘u hono hokó, ne lele takai ‘a Kōtoni ‘i honau falé ko ha‘ane feinga ke toitoi mei he‘ene fine‘eikí, ka na‘e mālohi pē ‘a ‘Aita. ... Ne ‘ikai fuoloa kuo kau atu ‘a Kōtoni mo hono to‘ú ki he kalasi uá” (Dew, *Go Forward with Faith*, 30–31). Ne toki liliu lahi e anga e fakakaukau ‘a Kōtoni ‘i he‘ene toki a‘u ki he ako‘anga mā‘olungá.

Kōtoni B. Hingikeli

Palaieni S. Hingikeli (1867–1961), tangata‘eiki ‘a Kōtoni B. Hingikeli

Ne fakalotolahii ma‘u pē ia mo e fānau kehé ‘e he‘ene ongomā-tu‘á ke fai honau lelei tahá pea na‘e ‘i ai ha ngaahi tu‘unga ‘ulungā-anga pau mo e tō‘onga na‘á na fie ma‘u ke fakahoko ma‘u pē. Ne ‘ikai ko ha ongo pule fefeka kinaua, ka na‘e ‘i ai ha founa na‘á na fakahoko mai ai ‘a e me‘a na‘á na fie ma‘u ke faí. Kapau ne fie ma‘u, na‘á na vahe mo ha toe ngaahi ngāue faka‘api ki he fānau ko ia ne fie ma‘u ke fai hano poupouí. Ne ‘i ai ha me‘a ‘e taha ‘i he kalasi tahá, “hili ha ‘aho ako faingata‘a, ne foki mai ‘a Kōtoni ki ‘api, li ‘ene nāunaú he funga tēpilé ‘i he‘ene lue atu ki peitó peá ne fai ha fo‘i lea ta‘efe‘unga. Ne fu‘u ‘ohovale ‘a ‘Aita ‘i he lea na‘á ne faí peá ne fakamatala‘i ange ‘oku ‘ikai ha tūkunga ‘okú ne fie ma‘u ke ne toe fai ai e lea ko iá peá ne taki atu ‘a Kōtoni ki falekaukau, peá ne to‘o mai ha kongā taueli ma‘a ‘o olo ‘aki e koa peá ne olo takai ia ‘i hono ‘eleló mo e nifó. Na‘á ne ‘anu‘anu mo ‘ita pea ongo‘i ke toe kapekape ka na‘e ‘ikai ke ne fai ki he fo‘i ongo ko iá” (Dew, *Go Forward with Faith*, 33). Na‘á ne pehē kimui ange: “Na‘e mahu‘inga e lēsoni. ‘Oku ou pehē kuó u feinga ke faka‘ehi‘ehi mei hono takuanoa e huafa ‘o e ‘Eikí talu mei he ‘aho ko iá. ‘Oku ou fakamālō ko e lēsoni ko iá” (‘i he Conference Report, Oct. 1987, 57; pe *Ensign*, Nov. 1987, 46).

NA‘Á NE MA‘U HA TĀPUAKI FAKAPĒTELIAKE

Ne lea ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘i he 1995, ‘o kau ki hono tāpuaki fakapēteliale:

“Ne u ma‘u ha tāpuaki fakapēteliale ‘i he‘eku kei tamasi‘i, ‘i hoku ta‘u hongofulu mā tahá. Ne hilifaki e nima ‘o e tokotaha papi ului ki he Siasi [Tōmasi E. Kalisitā] ne ha‘u mei ‘Ingilani pea hoko ko ‘emau pē-teliaké, ki hoku ‘ulú peá ne foaki kiate au ha tāpuaki. ‘Oku ou tui ne u toki lau e tāpuaki ko iá ‘i he‘eku heka ‘i he vaka ko ia ke u ‘alu ki ‘Ingilani ‘i he 1933. Na‘á ku to‘o hake ia mei he‘eku puha valá ‘o lau fakalelei ia, pea na‘á ku toutou lau ia lolotonga ‘eku ngāue fakafai-fekau ‘i ‘Ingilani.

“‘Oku ‘ikai ke u loto ke talaatu e me‘a kotoa ‘i he tāpuaki ko iá, ka na‘e lea e tangata ko iá ‘aki ha le‘o fakaekikite. Ko e taha ‘o e ngaahi me‘a na‘á ne lea ‘akí, ‘a e pehē te u hiki hake hoku le‘ó ‘i hono fakamo‘oni ki he mo‘oni ‘i he ngaahi fonua ‘o e māmaní. ‘I he taimi ne tukuange ai au mei he‘eku ngāue fakafai-fekau, ne u lea ai ‘i Lonitoni ‘i ha fakataha fakamo‘oni ne fai ‘i he Holo Fakakolo Peataseá (Battersea Town Hall). ‘I he Sāpate hokó, ne u lea ai ‘i Pealini. ‘I he Sāpate hokó, ne u lea ai ‘i Pālesi. Ko e Sāpate hokó, ne u lea ai ‘i Uasingatoni D. C. Ne u foki mai ki ‘api kuó u ongo‘i hela‘ia mo vaivaia pea tutue mo ongosia, ... Na‘á ku pehē, ‘Ko ‘ene ‘osí ‘eni. Kuó u folau ‘i he mama‘o taha ‘oku ou fie ma‘u. ‘Oku ‘ikai pē te u toe fie folau.’ Na‘á ku fakakaukau kuo u ‘osi fakahoko e tāpuaki ko iá. Na‘á ku ‘osi lea ‘i he ngaahi kolomu‘a lalahi ‘o e māmaní—Lonitoni, Pealini, Pālesi pea mo Uasingatoni D. C. Ne u pehē kuó u ‘osi fakahoko e kongā ‘o e tāpuaki ko iá.

“‘Oku ou pehē ‘i he loto hounga‘ia pea ‘i he lau-mālie ‘o e fakamo‘oni ... kuo talu mei ai mo ‘eku ma‘u e faingamālie, ‘i he angalelei mo e angalelei ‘a e ‘Eikí, ke fakamo‘oni ki he ngāue ni pea mo e uiui‘i fakalangi ‘o e palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i he ngaahi fonua kotoa ‘o ‘Ēsia—pe ko e meimei kotoa, —‘a Siapani, Kōlea, Taileni, Taiuani, ‘Otu Filipainí, Hongo Kongo, Vietinemi, Pema, Malēisia, ‘Initia, ‘Initonēsia, Singapoa, mo ha ngaahi fonua lahi kehe. Kuó u fakamo‘oni ‘i ‘Aositelēlia, Nu‘u Sila, ‘otu motu ‘o e Pasifikí, ngaahi fonua ‘o ‘Iulopé, ngaahi fonua kotoa ‘o Saute ‘Ameliká, pea mo e kotoa ‘o e ngaahi fonua ‘o ‘Ēsia Hahaké ki hono fakalangi ‘o e ngāue ni” (*Teachings of Gordon B. Hinckley* [1997], 422–23).

NA'Á NE MA'U HA FAKAMO'ONI MĀLOHI KI HE PALŌFITA KO SIOSEFA SĀMITÁ

Kōtoni B. Hingikeli

Na'e vahevahe 'e Palesiteni Hingikeli ha me'a ne hoko ki ai 'i he'ene kei tamasi'i sī'i, 'i he taimi na'á ne 'ilo ai ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita:

“'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí 'i hoku ta'u hongofulu mā uá ne fakanofu au ko ha tikonu, ne 'ave au 'e he'eku tangata'eikí, 'a ia ne hoko he taimi ko iá ko honau palesiteni fakasiteikí ki he'eku fuofua fakataha lakanga fakataula'eikí. 'I

he taimi ko iá ne fai e ngaahi fakataha ko iá 'i ha pō lolotonga e uiké. 'Oku ou manatu'i na'á ma 'alu ki he falelotu 'o e Uooti Hongofulu 'i Sōleki Siti, 'Iutā. Na'á ne lue atu ke nofo 'i mu'a peá u tangutu 'i he 'otu mui-mui tahá, 'o ongo'i tuenoa mo ta'e fiemālie 'i he holo ko ia ne fonu 'i he kakai tangata mālohi ne 'osi fakanofu ki he lakanga fakataula'eikí 'a e 'Otuá. Ne kamata e fakatahá, ne talamai e fua hivá, pea—hangē ko ia ne angamaheni 'akí—na'a mau tu'u kotoa 'o hiva. Mahalo ne 'i ai ha toko fāngeau. Ne hiva fakataha e kau tangata le'o mālohí ni, ne 'i ai ha ni'ihí ne tō faka-'Iulope 'enau leá 'o hangē ko e ngaahi fonua ko ia ne nau omi mei ai 'i hono fakaului kinautolú, 'o nau hiva'i kotoa e ngaahi leá 'i ha laumālie 'o e loto fakapapau mo'oni mo e fakamo'oni:

[Fakamālō ki he tangata ne fefolofolai mo e 'Eikí!

Ne pani 'e Sisū e Palōfita mo e Tangata Kikite ko iá.

'O tāpuaki'i ke ne fakaava e kuonga faka'osí, 'E fakalāngilangi'i ia 'e he ngaahi Tu'i, pea faka'apa'apa'i ia 'i he ngaahi fonuá.]

(Ngaahi Himí, Fika16.)

“Na'a nau hiva 'o kau ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, pea 'i he'enau fai iá ne u ongo'i ha 'ofa lahi mo e tui ki he Palōfita to'a ko ia 'o e kuonga fakakosipelí ni. Ne ako'i lahi au 'i he'eku kei tupu haké 'o kau kiate ia 'i he ngaahi fakataha mo e ngaahi kalasi 'i homau uōtí pea pehē 'i homau 'apí; ka na'e kehe e me'a ne hoko 'i he fakataha lakanga fakataula'eiki fakasiteiki ko iá. Na'á ku 'ilo'i ai, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní, ko e mo'oni ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita 'a e 'Otuá.

“Ko e mo'oni ne lolotonga e ngaahi ta'u ko ia ne hokó ne 'i ai e taimi ne hangē 'oku veiveiua e fakamo'oni ko iá, kae tautautefito ki he taimi ko ia ne fai ai 'eku ako ki hoku mata'itohi 'i he 'univēsítí. Neongo ia, ne 'ikai pehē ke mole 'aupito meiate au e loto fakapapau ko iá; pea kuo tupulaki 'o mālohi ia 'i he faka'au mai 'a e ngaahi ta'ú, koe'uhí pē ko e ngaahi faingata'a 'o e 'aho ko iá 'a ia na'á ne fakamālohi'i au ke u lau pea ako pea ke u fakapapau'i ia 'iate au pē” (“'Praise to the Man,' ” *Ensign*, Aug. 1983, 2).

NE 'IKAI LAHI FE'UNGA 'A E AKO LOTOLOTO

Ne vahevahe 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a e me'a ko 'eni ne hoko 'i he'ene hū ki he ako lotoloto:

“Ne 'ikai lava 'e he fale [ako lotoloto] ke feau e tokolahi 'o e fānau akó, ko ia ne fakafoki 'emau kalasi fitú ki he [lautohi pule'angá].

“Ne mau ongo'i hangē kuo nau faihala mai kiate kimautilú. Ne mau 'ita lahi. Ne ta'u 'e ono 'emau nofo lotomamahi he fale ko iá, pea mau ongo'i 'oku totonu ke mau ma'u ha me'a 'oku lelei angé. Ne fakataha kotoa atu e tamaiki tangata 'o e kalasí he tuku 'a e akó. Na'a mau pehē ke 'oua na'a mau tali e fa'ahinga me'a ko 'eni kuo fai mai kiate kimautilú. Ne mau fakapapau'i ai te mau fai ha laka fakahāhā.

“'I he 'aho hono hokó, ne 'ikai te mau 'alu ki he akó. Ka na'e 'ikai ha feitu'u ke mau 'alu ki ai. Ne 'ikai lava ke mau nofo 'i 'api he kuo pau ke 'eke mai 'e he ngaahi fa'eé ha ngaahi fehu'i. Ne 'ikai ke mau fakakaukau ke ō ki loto kolo 'o sio faiva. Na'e 'ikai ha pa'anga ia ki he me'a ko iá. Ne 'ikai ke mau fakakaukau ke ō ki he pa'aké. Ne mau ilifia

Kōtoni B. Hingikeli

'Oua Na'a Hikī Hano Tātau

na'a fakatokanga'i kimautilo 'e Misa Keleitoni ko e polisi 'okū ne kumi e fānau 'oku hola mei he akó. Ne 'ikai ke mau fakakaukau ke hū ki tu'a he 'ā 'i mui 'o e 'apiakó pea fai ha ngaahi talanoa ta'efe'unga he na'e 'ikai ke mau 'ilo ha ngaahi talanoa pehē. Ne te'eki ke mau fanongo 'i ha me'a hangē ko e faito'o konatapu pe ngaahi alā me'a pehē. Ne mau lue holo pē 'o fakamole taimi.

"I he pongipongi hono hokó ne tu'u mai e faiako pulé, 'a Misa Sitani 'i he matapā ki mu'a 'o e 'apiakó ke fakafe'iloaki mai kiate kimautilo. Na'e hangē 'okū ne mata'i fakamātoatō. Na'a ne talamai ha ngaahi me'a mahinongofua pe'a ne talamai he 'ikai lava ke mau foki mai ki he akó kae 'oua kuo mau omi mo ha tohi mei he'e-mau mātu'á. Ko e fuofua taimi ia ne tuku ai au ki tu'a mei ha feitu'u. Na'a ne pehē ko e laka fakahāha'a 'oku 'ikai ko e founa ia ki hono veteki ha palopalema. Ne 'i ai e 'amanaki te mau hoko ko ha tangata'ifonua 'oku mau tali homau fatongiá, kapau ne 'i ai ha'amau lāunga, 'e lava ke mau omi ki he 'ōfisi 'o e faiako pulé 'o alea'i ia.

"Na'e taha pē e me'a ke faí, ko e 'alu ki 'api pea 'omi 'a e tohí.

"Oku ou manatu'i 'a 'eku hū atu mo e ongo'i halaia ki falé. Ne fehu'i mai 'e he fine'eikí pe ko e hā e me'a ne hokó. Na'a ku talaange ki ai. Na'a ku talaange 'oku ou fie ma'u ha tohi. Na'a ne fai ha tohi. Ko ha ki'i tohi nounou 'aupito. Ko e toki valoki ongo taha ia kuó ne fai kiate aú. Ne pehē 'a e tohí:

"Si'i Misa Sitani,

"Kātaki 'o fakamolemole'i e li'aki 'a Kōtoni 'aneafi. Ko e me'a na'a ne faí ko e muimui pē ki he ongo ke muimui ki he me'a 'oku fai 'e he tokolahí."

"Na'a ne fakamo'oni hingoa pea 'omi ia kiate au.

"Na'a ku lue 'o foki atu ki he akó 'o a'u atu he taimi tatau mo ha ni'ihí 'o e tamaiki tangatá. Ne mau 'ave 'emau tohí kia Misa Sitani. 'Oku 'ikai te u 'ilo pe na'a ne lau kinautilo, ka he 'ikai teitei ngalo e tohi 'a 'eku fine'eikí. Neonga ne 'i ai 'eku kaunga lahi ki he me'a ne mau faí, ka ne u fakapapau'i he taimi ko iá he 'ikai te u toe fai ha me'a tu'unga 'i ha muimui pē ki he me'a 'oku fai 'e he tokolahí. Na'a ku fakapapau'i he taimi ko iá ke u fai pē 'eku filí 'o fakatatau ki honau lelei pe koví, pea mo hoku ngaahi tu'unga 'ulungāangá pea 'oua na'a teke au ke u kau ki ha tafā'aki 'e he ni'ihí 'oku mau feohí.

"Kuo hanga 'e he fili ko ia 'o faitāpuekina tu'o lahi 'eku mo'ui, pea 'i ha ngaahi tūkunga ta'e fakafiemālie he taimi 'e ni'ihí. Kuó ne ta'ofi au mei hono fakahoko ha ngaahi me'a, 'a ia kapau ne u fai ko e me'a kovi taha ne mei hokó ko ha lavea lahi mo hoko ha palopalema, pea ko e lelei tahá ko e mole ai 'a 'eku faka'apa'apa'i pē aú" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 69–70; pe *Ensign*, May 1993, 53).

NE MAHULU ANGE 'ENE TUÍ 'I HE'ENE LOTO VEIVEIUÁ

"Na'e 'osi 'a Kōtoni mei he Ako'anga Mā'olunga 'a e Siasí 'i he 1928 pea hū ki he 'Univēsiti 'o 'Tutaá 'i he fa'ahita'u fakatōlau ko iá, kimu'a pea toki kamata 'a e Tō Lalo Faka'ekonōmiká. ...

"I he hoko atu 'a Kōtoni ki he 'Univēsiti pea fai mo e ngaahi liliu mei he'ene fakafalala ki he'ene ongomātu'á ki he fatongia fakatāutahá, na'a ne ka-

mata ke fakafehu'ia e ngaahi me'a 'o kau ki he mo'ui, māmaní pea a'u pē ki he Siasí 'o hangē ko e ni'ihí tokolahí 'i hono to'ú. Ne toe faingata'a ange e ngaahi me'a ne hoha'a ki ai koe'uhí ko e tu'unga ta'epau 'o e taimi ko iá. ...

"Me'amālie, he na'a ne lava 'o alea'i e ni'ihí 'o e ngaahi me'a ne hoha'a ki ai mo 'ene tangata'eikí, pea na'a na fekumi fakataha ki he fehu'i na'a ne 'ohaké: 'a e 'ikai ke haohaoa 'a e Kau Takí, 'a e 'uhinga 'oku hoko ai e ngaahi me'a faingata'a ki he kakai 'oku nau mo'ui 'aki e ongoongolelé, 'a e 'uhinga 'oku tuku ai 'e he 'Otuá ke faingata'a'ia ha ni'ihí 'o 'ene fānau, mo e ngaahi me'a pehē. Na'a ne fakamatala'i kimui ne mahu'inga he vaha'taimi ko 'eni 'o e kumi 'a e laumālie 'o e tuí na'a ne fakafonu 'a e 'ātakai e 'api 'o e fāmilí 'o Kōtoní 'o pehē: 'Ne matu'aki mālohi 'aupito 'a e tui 'a 'eku tangata'eikí mo e fine'eikí. Na'e 'ikai ke na fakamālohi'i au ke u tui ki he ongoongolelé pe fekau'i au ke u kau atu, ka na'e 'ikai ke na teitei momou 'i hono fakahaa'i 'a e ngaahi me'a na'a na ongo'i. Na'e poto mo fakakaukau lelei pea na'e 'ikai ke pule fakaaao. Na'a ne ako'i e fānau ako he 'univēsiti pea na'a ne hounga'ia 'i he kakai kei talavou pea mo 'enau ngaahi fakakaukau mo e ngaahi me'a ne nau faingata'a'ia ai. Na'a ne ma'u ha 'ulungāanga 'o e fa'a kātaki mo e mahinó pea loto lelei ke talanoa 'o kau ki ha me'a pē ne u fakakaukau ki ai."

"Ka neongo e ngaahi fehu'i mo e tō'onga fakakaukau 'a Kōtoní, ne 'i ai ha loto tui ne fuoloa pē hono fa'ufā'ú. Na'e kamata māmalie pē ke ne 'ilo neongo 'ene ngaahi fehu'i mo e loto veiveiuá, na'e 'i ai ha'ane fakamo'oni he 'ikai lava ke ne faka'ikai'i. Pea neongo ne kamata ke mahino kiate ia ne 'ikai ha tali mahino pe faingofua ki he fehu'i faingata'a kotoa pē, na'a ne 'ilo ne

Kōtoni B. Hingikeli

'Oua Na'a Hiki Hano Tatau

mahulu atu 'a 'ene tui ki he 'Otuá 'i he'ene loto veiveiuá. Talu mei he efiāfi ko ia 'i he ngaahi ta'u kimu'a 'o 'ene 'alu ki he'ene fuofua fakataha lakanga fakataula'eiki fakasiteikí, na'á ne 'ilo ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita: Na'á ne pehē, 'Na'á ku kei ma'u pē 'a e fakamo'oni ne u ma'u 'i he'eku kei tamasi'i pea hoko ia ko ha poupu mālohi 'a ia ne u lava ke pikitai ki ai lolotonga e ngaahi ta'u faingata'a mo'oni ko iá' ” (Dew, *Go Forward with Faith*, 45–47).

NE MĀLŌLŌ 'A 'ENE FINE'EIKÍ

Ne ta'u uofulu pē 'a Kōtoni B. Hingikeli 'i he mālōlō 'a 'ene fine'eikí, 'a 'Aita Pitinā Hingikeli 'i he 'aho 9 'o Nōvema 1930. Na'á ne lea 'o kau ki he mālōlō 'ene fine'eikí 'o pehē:

“Na'e ma'u ia 'e he kanisaá 'i hono ta'u nima-ngofulú. Ne matu'aki tokanga 'aupito ['a 'eku tangata'eikí] ki he'ene ngaahi fie ma'ú. 'Oku ou manatu'i 'a 'emau ngaahi lotu fakafāmilí, 'a 'ene lo'imata'ia he ngaahi tautapá pea pehē ki he'emau lo'imata'ia he ngaahi tautapá.

“Ne 'ikai foki ha malu'i fakafaito'o ia he taimi ko iá. Na'á ne fakamoleki e pa'anga kotoa na'á ne ma'ú ke tokoni'i ia. Ko hono mo'oni na'e lahi 'a 'ene fakamolé. Na'á ne 'ave ia ki Losi 'Eniselasi ko e fekumi ki ha tokoni fakafaito'o lelei ange. Ka na'e 'ikai hano 'aonga.

“Ko ha ta'u 'eni 'e onongofulu mā ua mei ai, ka 'oku ou manatu'i lelei 'a e loto mamahi lahi 'a 'eku tangata'eikí 'i he'ene hifo mei he lēlué pea fakafe'iloaki ki he'ene fānau loto māmahí. Ne mau lue atu mo e loto mālu'ia ki he feitu'u ne 'i ai e ngaahi utá, 'a ia ne fakahifo ai e puha maté pea 'ave mei he falematé 'e he tokotaha te ne teuteu'i iá. Ne mau 'ilo lahi ange 'o kau ki he loto ongo'ingofua ko ia 'o 'emau tamaí. Kuo 'i ai e ola e me'á ni 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí.

“Ne u 'ilo foki ai ha me'a 'o kau ki he maté—'a e uesia lahi 'oku hoko ki he fānau 'i he mole 'a 'enau fa'eé—pea pehē ki he nonga 'o 'ikai ha mamahi pea mo e 'ilo pau 'oku 'ikai ko e maté 'a e iku'anga 'o e laumālié” (i he Conference Report, Apr. 1993, 72; pe *Ensign*, May 1993, 54).

'Aita Pitinā Hingikeli (1880–1930), fine'eiki 'a Kōtoni B. Hingikeli

NA'E UIUI IA KE NGĀUE FAKAFAIFEKAU KI 'INGILANI

'I he'ene hoko ko ha faifeaká, lea 'i Haiti Pa'ake, Lonitoni, 'Ingilani, 22 Siulai 1934

Hili 'ene faka'osi ako mei he 'Univēsi 'i 'Tutaá 'i he 1932, ne fakakaukau 'a Kōtoni B. Hingikeli ke hū ki he 'Apiako Faiongoongo 'a e 'Univēsi 'o Kolomupia 'i Niu 'Ioke Sití, ka na'e kehe e palani ia 'a e 'Eiki ma'aná. “'I ha 'aho Sāpate 'e taha kimu'a pea hoko hono ta'u uofulu mā tolú, ne fakaafe'i ai 'a Kōtoni ki he 'api 'o Písope Tanikení. Ne lea hangatonu ange 'a e pī-

sopé: Kuó ne fakakaukau nai ke 'alu 'o ngāue fakafai-fekau? Na'á ne 'ohovale. 'I he ngaahi 'aho ko ia 'o e tōlalo faka'ekonōmiká, ko e ngāue fakafai-fekau ia ne 'ikai ko ha me'a ne pau ke fai. Ne hoko e ngaahi faingata'a'ia faka'ekonōmiká ko ha me'a ke faingata'a ai e tokoni'i 'e he ngaahi fāmilí ha faifekau; ko e mo'oni ne tokosi'i 'aupito e kau faifekau ne uiui'i. Ka neongo ia ko e taimi pē ne lea ai e písopé 'o kau ki he me'á ni, na'á ne 'ilo'i 'a e tali kuo pau ke ne fa'i: na'á ne tala-ange ki he písopé te ne 'alu.

“Ne nau mafasia 'i he fakakaukau atu ki hono fakapa'anga 'o e ngāue fakafai-fekau, ka na'e fakapapau'i ange 'e Palaieni ki hono fohá te nau kumi ha founga, pea na'e loto lelei 'a Sāmani [ko e tehina 'o Kōtoni] ke tokoni. Ne palani 'a Kōtoni ke ngāue 'aki e ki'i pa'anga na'á ne fakahaofi ki he'ene ako ki hono mata'itohí. Ko e me'apangó he na'e 'ikai fuoloa mei he'ene tukupá ko ia ke 'alú, ne tāpuni e pangikē ne fakahū ai 'ene pa'anga ne fakahaofi pea mole kotoa ia ai. Ka 'i ha taimi si'i mei ai ne toki 'ilo 'e he fāmilí ne 'i ai ha 'akauni ne hanga 'e 'Aita 'o tauhi 'aki e taki sēniti na'á ne ma'u ko e vete 'i he taimi ne 'alu ai 'o fai ha fakataú pea ne tuku ia ko e pa'anga ngāue fakafai-fekau 'a 'ene fānau tangatá. Ne ongo kia Kōtoni 'a e feilaulau fakalongolongo 'a 'ene fa'eé 'i ha ngaahi ta'u pea mo 'ene 'ilo fakalangí. Neongo 'ene maté ka na'e kei hokohoko atu pē 'ene faitokonia mo poupu'i iá. Na'e mahu'inga ange 'a e sipinga 'o e fakatapui 'a 'ene fine'eiki pea na'á ne lau ko e pa'anga toputapu na'á ne ma'u mei he'ene 'akauni” (Dew, *Go Forward with Faith*, 56).

'Oua Na'a Hiki Hano Tātau

'Eletā Hingikelī (ua mei to'omata'ū) mo e kau faifekau ko 'Engikasi Nikolosoni, Lisiate S. Pēneti, mo 'Oamani J. Koulama

Na'e ma'u hono uiui'i ke ngāue fakafaifekau ki he Misiona 'Iulopé, 'a ia ne hetikuota 'i Lonitoni, 'Ingilani. Ne folau 'a 'Eletā Hingikelī 'i ha vaka ne tau 'i he pō 1 'o Siulai 1933 ki Pilimifi. 'I he 'aho hono hokó ne vahe ia ke 'alu ki Pelesitoni, Lanikesaia.

Ne 'i ai ha ngaahi taimi ne loto fo'i ai 'o hangē pē ko e kau faifekau kehē. Ne uesia ia 'e he ngaahi me'a ne

fa'a puke aí (allergies) ko e lahi 'a e musie ne tupu 'i Sune he taimi ne a'u atu aí. Ne tafe ma'u pē hono lo'i-matá ko e efuefu mei he matala'i'akaú (pollen) pea na'e si'i 'aupito hono mālohí mo hono iví. Na'á ne manatu kimui 'o pehē:

“Ne 'ikai ke u mo'ui lelei 'i he taimi na'á ku a'u atu aí. Ko e ngaahi fuofua uiké, koe'uhí ko e puke pea mo e fakafepakitu'u na'á na ongo'í, na'á na ongo'i loto-si'i. Na'á ku fai ai ha tohi 'o lí ki he'eku tangata'eiki anga-leleí, na'á ku pehē 'i he tohi 'oku ou ongo'i 'oku mole hoku taimí pea pehē ki he'ene pa'angá. Ko 'eku tangata-'eiki ia pea mo 'eku palesiteni fakasiteiki, pea ko ha tangata poto ia mo lelei. Na'á ne fai mai ha ki'i tohi nounou kiате au 'a ia na'á ne pehē, 'Si'i Kōtoni, kuó u ma'u ho'o tohi [fakamuimuitahá]. 'Oku taha pē e fokotu'u 'oku ou 'oatú: fakangalo'í koe peá ke 'alu 'o fai e ngāue.' Na'á ku lau 'a e ngaahi folofola ko 'eni 'a e 'Eiki 'i he'ema ako pongipongi 'a e folofolá mo hoku hoá: 'He ko ia 'oku loto ke kalofaki 'ene mo'uí, 'e mole ia; ka ko ia ia 'e mole 'ene mo'uí koe'uhí ko au mo e ongo-ongoleleí, 'e ma'u 'e ia ia.' (Ma'ake 8:35.)

Kau faifekau 'i 'Ingilani, 6 Mē 1935. Ko 'Eletā Hingikelī 'i he 'otu uá, fika ua mei he to'ohemá.

“Ne tō mamafa ki he kupu kotoa 'o hoku sinó 'a e ngaahi lea 'a e Fakamo'uí, fakataha mo e tohi mo e akonaki 'eku tangata'eiki ke si'aki 'eku ngaahi fie ma'ú pea 'alu 'o fai e ngāué. Na'á ku pukepuke 'a e tohi 'eku

tangata'eiki, na'á ku 'alu ai ki hoku loki mohé 'i he fale fika 15 'i he Hala Uitihamí, pea na'á ku tū'ulutui mo fai ha tukupā ki he 'Eiki. Na'á ku fuakava te u si'aki 'eku ngaahi fie ma'ú pea li'aki 'eku mo'uí ke fai 'Ene ngāué.

“Na’e hoko ‘a e ‘aho ko ‘eni ‘o Siulai 1933 ko e ‘aho ia ke fai ai ‘eku filí. Na’e ha’u ki he’eku mo’uí mo hoku lotó ha fiefia fo’ou. Na’e hangē kuo mato’o atu ‘a e kapu ‘o ‘Ingilaní, pea na’á ku mamata ki he huelo ‘o e la’aá. Na’á ku a’usia ai ha misiona fakaofo mo mahutafea, ‘a ia te u kei fiefia ma’u pē, ‘o ngāue ‘i Pelesitoni ‘a ia ne kamata ai e ngāue pea ‘i he ngaahi feitu’u kehe ‘a ia ne ‘osi laka atu ai e ngāue ki mu’a, ‘o kau ai ‘a e kolo lahi ko Lonitoní, ‘a ia ne u ngāue ai ‘i ha konga lahi ‘o ‘eku ngāue fakafaifekau” (“Taking the Gospel to Britain: A Declaration of Vision, Faith, Courage, and Truth,” *Ensign*, July 1987, 7).

‘I he faama ‘i Kiliki Hahaké, Fēpueli 1936, taimi nounou mei he ‘osi ‘ene ngāue fakafaifekau

‘Oua Na’a Hiki Hano Taitau

“Ne ‘ikai fuoloa mei he ngāue mālohi ‘a e talavou ko ‘Eletā Hingikelií ‘i Lanikesaeá mo ‘ene ma’u ha tohi ‘o ui ia ki Lonitoni ko ha tokoni makehe kia ‘Eletā Siosefa F. Mealili, ko ha mēmipa ‘o e Alelea’anga ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá pea ko e palesiteni ‘o e Misiona ‘Iulopé.

‘Oku manatu ‘a hono hoa ngāue fakafaifekau ko Uenitolo J. ‘Esitoni ‘o pehē, “ ‘Ne ‘ikai ke mau papitaiso ha kakai tokolahi ‘i Lonitoni he ngaahi ‘aho ko iá, ka na’e fu’u lelei ‘aupito ‘a ‘Eletā Hingikeli ‘i he ngaahi fakataha ko ia he tuliki ‘o e Pa’ake Haití.

Mo Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta, lau ‘a e ki’i tohitufa ko e Truth Restored, ‘a ia ne tohi ‘e Kōtoni B. Hingikeli

‘Oku lava pē ke u talaatu na’á ma ako ke lea vave lolotonga ‘ema tu’ú. Pea ko ‘Eletā Hingikeli na’e lelei taha ‘i he nīhi ko iá. Ne u fakakaukau ma’u pē na’á ne ma’u e taukei ko iá ‘i he Pa’ake Haití ‘i Lonitoní ‘a ia te ne faka’aonga’i lelei ‘i he toenga ‘o ‘ene mo’uí—ko hono taukave’i ‘a e Siasí pea lea lototo’a ki hono ngaahi mo’oní. Na’á ne fai lelei ia he taimi ko iá pea ‘okú ne fai lelei ia he taimi ni.’

“Ne faifai pea foki ‘a e talavou ko ‘Eletā Hingikelií ki Sōleki Siti, kuó ne ongosia, holo hono sinó, pea (hangē ‘oku ngali fakaoli ‘i he mahino e me’a ne hanga mai mei mu’a ‘i he’ene mo’uí) mo ha faka’amu ke ‘ ‘oua na’a toe folau ki ha feitu’u ” (Jeffrey R. Holland, “President Gordon B. Hinckley: Stalwart and Brave He Stands,” *Ensign*, June 1995, 8).

NA’Á NE NGĀUE HE LETIOÓ, TU’UAKÍ MO E KŌMITI NĀUNAU ‘A E NGĀUE FAKAFAIFEKAÚ

Na’á ne hoko ko e sekelitali pule ‘o e Radio, Publicity, and Mission Literature Committee ‘i he 1935, ‘a ia na’á ne tohi pea fakalalakaka ai ha lahi ‘o e ngaahi ‘uluaki nāunau ‘a e Siasí ki he sió ma’á e potungāue fetu’utaki mo e kakai.

Hili e ngāue fakafaifekau ‘a Kōtoni B. Hingikelií, ne kole ange ‘ene palesiteni fakamisioná, ‘eletā Siosefa F. Mealili ‘o e Alelea’anga ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ne fai ha lipooti kia Palesiteni Hiipa J. Kalānite mo e Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘o kau ki hono pulusi ‘o e ngaahi nāunau ‘a e kau faifekau. “Ne fokotu’u ai ha kōmiti ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ‘omi ki he ngāue fakafaifekau ‘a e mālohi ‘o e ngaahi founga fetu’utaki fakamuimui tahá. Ne hoko ai ‘a Misa Hingikeli ko e tokotaha fokotu’utu’u mo e sekelitali ki he Letiō, Tu’uaki mo e Kōmiti Nāunau ‘a e Kau Faifekau ‘o e Siasí. Ko hono mo’oní, ko e kamata ‘eni ‘o e ‘Ōfisi ‘a e Siasí ki he Fetu’utaki mo e Kakaí. Ne fakatatali ai ‘a ‘ene palani ke hū ki he ‘Univēsití ‘o Kolomupia. Ne toe fongongi ‘a ‘ene ngāue ma’u’anga mo’ui ko ha faiako semineli he na’á ne faiako konga taimi ‘i he’ene foki mei he ngāue fakafaifekau. Ne kau ‘i he kōmití ha toko ono ‘o e kau mēmipa ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, pea sea ai ‘a ‘Eletā Sitiveni L. Lisiate” (Packer, *Ensign*, Feb. 1986, 5).

NA'Á NE MA'U HA HOA TA'ENGATA

Ne 'osi kaume'a pē 'a Kōtoni B. Hingikeli ia mo Meisolie Pei kimu'a peá ne 'alu 'o ngāue fakafai-fekau' peá na hoko ko ha kaungāme'a lelei. Na'á ne fiefia ke fanongo kuo ma'u hono uuiuí pea na'á ne fakalotolahi'i ia ke 'alu 'o ngāue. 'Oku manatu 'a Lamona H. Sulivani ko e tuofefine si'isi'i 'o

Meisolie Pei Hingikeli

Palesiteni Hingikeli 'o pehē, “Ko Meisolié “ko e ta'ahine mei he kaungā'api” i he'emaui tupu haké, ka ko e me'á, he ko e ta'ahine ia mei he kauhala 'e tahá. Na'á ne fu'u talavou. Ko e me'a 'oku ou manatu'i taha 'o kau kia Maasi 'i he ngaahi ta'u ko ia kimu'á ko 'ene hā faka'ofofa mo fakaofó, 'o a'u pē ki he taimi ne kei finemui ai 'i he'ene fai ha lea mo kau atu ki ha ngaahi faka'ali'ali 'i he ngaahi fakatahá pea mo e ngaahi 'ekitiviti 'i homau Uooti 'Uluaki motu'á. Ne fa'a tu'u e kotoa 'o e fānaú 'o laulau pē ha me'a ka na'e fu'u poto 'aupito 'a Meisolie ia. Na'á ne poto he leá mo hono fa'ifa'itaki. 'Oku ou kei manatu'i pē e ngaahi lea na'á ne faí.’

'Eletā mo Sisitā Hingikeli, 'Epeleli 1970

ne hoko kiate aú, ka ne 'ikai toe ngalo ia 'iate au. Pea 'i he'ene tupu 'o lahí na'á ne hoko ko ha finemui talavou pea na'á ku fakakaukau lelei ai ke mali mo ia.’

“Ne mali 'a e ongomātu'a Hingikelii 'i he 'aho 29 'o 'Epeleli 1937 pea kuo fā'ele'i kiate kinaua ha fānau fe-fine 'e toko tolu pea mo ha fānau tangata 'e toko ua. ... Kuo tānaki atu ki he fāmili vāofi mo'oni ko 'eni ha makapuna 'uluaki 'e toko uofulu mā nima pea mo ha makapuna ua 'e toko hongofulu mā tolu” (Holland, *Ensign*, June 1995, 10–11).

“Neongo ne toki fakamātoato 'a 'ena teiti hili 'ene foki mai ki 'api mei he ngāue fakafai-fekau', ka na'e tohoaki'i 'ene tokangá 'e he taha 'o e ngaahi malanga ko ia 'a Meisolie 'i he'ene kei si'i. Ne kata 'a Palesiteni Hingikeli mo pehē, 'Ne u fuofua sio ai he Palaimeli. Na'á ne fai ha lea. 'Oku 'ikai ke u 'ilo pe ko e hā

NE 'I AI HA VAHA'ATAIMI 'O E FEINGA KE ANGA KI HE NOFOMALÍ

Mo Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he tu'unga malangá 'i he Tāpanekale Sōleki

“Lolotonga e hoko-hoko atu 'ene ako 'o lahi ange 'o kau ki hono pule'i e Siasí, ne 'ilo 'e Kōtoni ne toe lahi e me'a ke ne femo'uekina ki ai 'i 'api 'i he'ene feinga ko ia mo Meisolie ke na anga ki he nofo fakatahá. Pea na'e 'i ai ha ngaahi liliu. Hili ha taimi nounou mei he'ene fakahaai 'a 'ena fakama'ú, ne fakatokanga ange 'e 'Ema Mala Pitaseni ko e uaifi 'o

Ma'ake E. Pitaseni kia Mesolie ko e 'uluaki ta'u 'e hongofulu 'o e nofomalí 'e faingata'a tahá. Ne fakatupu puputu'u mo faka'ohovale kia Meisolie pea na'á ne pehē kimui ai: 'Ne u 'osi fakapapai 'e au ko e ngaahi fuofua ta'u 'e hongofulu 'e fakafiefia mo'oni. Ka 'i homa 'uluaki ta'u fakatahá ne u 'ilo'i na'á ne mo'oni 'aupito! Ne lahi e ngaahi liliú. Na'e 'ikai foki ko ha ngaahi me'a ia ke te 'alu ki 'api 'o fakamatala ki he'ete fa'eé. Ka na'á ku toutou tangi pē 'i hoku piló. Ne hangē ko e ngaahi palopalemá ne fekau'aki ma'u pē ia mo e ako ke mo'ui 'i he taimitēpile 'a ha taha kehe pea ke fai e ngaahi me'a kotoa 'i he founa 'a ha taha kehe. Na'e 'ikai ha tāla'a ia 'okú ma fe'ofa'aki, ne 'ikai ha veiveiua ki he me'a ko iá. Ka na'e pau foki ke ma feinga ke anga kiate kimaua. 'Oku ou pehē kuo pau ke feangainga e hoa mali kotoa 'iate kinaua'” (Dew, *Go Forward with Faith*, 118).

'Oua Na'a Hikii Hano Tātau

Ko e fāmili Hingikelii, ofi ki he taimi ne ui ai ia ko ha Tokoni ki he Toko Hongofulu Mā Uá, 'Epeleli 1958

NA'Á NE LANGA HA 'API

“Hili ha taimi nou-nou ‘o ‘ene malí, ne fehangahangai ‘a [Kōtoni B. Hingikeli] mo e ngāue lahi ko hono langa ha ki‘i ‘api si‘isi‘i, ne palani ke toki tānaki atu ki ai ‘i ha tupu tokolahi ‘a e fāmili. ‘Oku pehē ‘e he foha ko Kalaké, ‘Ne ‘i ai ma‘u pē ha palani ‘a Teti ki he kaha‘ú. Ko e fale ko ia na‘á ne langá, na‘á ne fokotu‘u ai ha feitu‘u ki ha ngaahi matapā ‘i he ngaahi holisí, ‘i ha‘ane fakakaukau ko e taimi ‘e toe fakalelei‘i mo fakalahi ai ‘e fie

‘Eletā mo Sisitā Hingikeli

ma‘u ki he kongá ‘o e palani ko ‘eni ha ngaahi matapā.’ ‘Oku toe tānaki mai ‘e he foha lahi taha ko Tikí, ‘Oku hangē ne tōmui ma‘u pē ‘aki ha ta‘u ‘e taha pe ua hono langa homau ‘apí ‘i he tupu tokolahi ko ia ‘a e fāmili, pea fehangahangai ma‘u pē ‘a e Fine‘eikí mo ha tafa‘aki ‘i he ‘apí pe ‘ātakai ne te‘eki ke ‘osi. ‘I he‘ena hiki ki ha konitiminiume (condominium) ‘i he ngaahi ta‘u kimuí,’ ne pehē ai ‘e he Fine‘eikí, ‘Faifai pea ‘i ai ha ngaahi holisi piliki he ‘ikai lava ‘e Teti ‘o tukuhifo pe liliu!’” (M. Russell Ballard, “Gordon B. Hinckley: An Anchor of Faith,” *Ensign*, Sept. 1994, 8).

NE UI IA KI HE NGĀUE FAKAE‘APOSETOLO

Ko ha ‘Aposetolo ne toki uiui‘i, Sepitema 1961

Ne ngāue ‘a Kōtoni B. Hingikeli ‘i he hetikuota ‘o e Saisí ‘i ha ta‘u ‘e uofulu mā tolu pea na‘á ne fakatupulaki ha fetu‘utaki vāofi mo ha Kau Taki Mā‘olunga tokolahi. Ne uiui‘i ia ‘i he 1958 ke hoko ko ha Tokoni ki he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. ‘I he pongipongi ‘o e ‘aho 30 ‘o Sepitema 1961, na‘á ne ma‘u ai ha telefoni mei a

Palesiteni Tēvita O. Makei ‘o kole ange ke ne ha‘u ki hono ‘ōfisí ‘i he vave tahá.

“Ne si‘i hifo ‘i ha houa ‘e taha mei ai, ne tangutu fakataha e ongo tangatá ni pea fakamatala ange leva ‘e

Palesiteni Makei ‘a e ‘uhinga ‘o e fakataha pongipongia ko ‘eni kimu‘a he fakataha‘anga ‘o e konifelenisi lahi he pongipongi ko iá, pea na‘á ne talaange pē kia ‘Eletā Hingikeli: ‘Kuó u ongo‘i ke fokotu‘u koe ke ke fakafonu ha tu‘unga ‘oku ‘atā ‘i he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, pea ‘oku mau loto ke hikinima‘i koe he ‘ahó ni ‘i he konifelenisi.’ Ne ‘ikai ke mei lava ‘a Kōtoni ‘o mánava koe‘uhí ko e ngaahi leá ni, pea na‘á ne feinga ke ma‘u ha tali ka na‘e ‘ikai lava. Na‘e anga fēfē ‘eni, ke hoko mai ha ui pehē kiate ia? Na‘á ne ‘osi ‘ilo pē ‘e ia ‘oku ‘i ai e ‘atā ‘i he Kōlomú. Ka na‘e te‘eki ha‘ane fakakaukau—pe ‘e ‘i ai—ha fakakaukau ‘e ui ia ke ne fakafonu ia.

‘Eletā mo Sisitā Hingikeli mo ‘ena fānaú, ‘Okatopa 1961

“Na‘e hoko atu ‘a Palesiteni Makei ‘o pehē: ‘Ne taau ho‘o kuitangatá mo ‘eni, pea pehē ki ho‘o tangata‘eikí. Pea ‘oku pehē pē mo koe.’ Ne mole atu ‘a e loto ta‘efiemālie ‘a ‘Eletā Hingikeli ‘i he ngaahi leá ni, he na‘e ‘ikai ha lea fakahikihiki ‘e lava ‘e ha palōfita ‘o fai ange ki ai ‘e toe mahu‘inga ange kiate ia. ‘Okú ne manatu ‘o pehē, ‘Ne kamata ke u lo‘imata‘ia ‘i he vakai mai ‘a palesiteni Makei kiate au ‘aki ha fofonga ne hangē ‘okú ne vakai ki hoku lotó pea lea mai ‘o kau ki he‘eku ngahi kuí. Ko ha tangata lelei ange ‘a ‘eku tangata‘eikí ‘iate au ‘o laka hake ia he me‘a kuó u a‘usiá ka na‘e ‘ikai ke ne ma‘u e ngaahi faingamālie kuó u ma‘ú. Kuo fai tāpuekina au ‘e he ‘Eikí ‘aki ha ngaahi faingamālie lahi.’ ...

“‘I ha tohi na‘á ne taípe‘i ‘i ha‘ane taípe motu‘a ‘i he kalasi ko e Underwood, na‘á ne talaange ai kia Tiki ko hono foha ne lolotonga ngāue fakafaifekau ‘i Tuisipeekí ‘i Siamane, ‘o pehē. ‘Oku ou pehē ke talaatu ke ke ‘ilo kuo uiui‘i au ki he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā e ‘uhinga kuo uiui‘i ai au ki ha lakanga pehē. Kuo te‘eki ke u fai ha me‘a fakaofó ka kuó u feinga ma‘u pē ke fai ‘a e lelei taha kuó u lavá ‘i he ngāue kuo tuku mai ke u faí ‘o ‘ikai tokanga pe ko hai te ne ma‘u e lāngilangí.’ Ne

pehē 'e Tiki kimui ange, 'Na'e lava ke u 'ilo mei he tohi 'a e Tangata'eiki ná ne ongo'i lōmekina 'i he ngaahi me'á ni kotoa. Na'á ku 'ohovale foki mo au 'i he ongoongó. Ne te'eki ke u fakakaukau 'e uiui' ia ki he Toko Hongofulu Mā Uá' ” (Dew, *Go Forward with Faith*, 234, 236).

KUO PAU KE 'TAU MANATU'I E FAKALELEI 'A SĪSŪ KALAIŚ

Ne ako'i 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikelī 'o pehe:

“Oku 'ikai totonu ke ngalo 'i ha mēmipa 'o e Siasí ni 'a e totongi fakamamahi ne fai 'e hotau Huhu'í 'a ia ná ne foaki 'Ene mo'uí kae lava ke mo'ui 'a e tangata kotoa pē—'a e mamahi 'i Ketisemaní, 'a e fakamamahi 'o e manuki 'o hono fakamāu'í, 'a e kovi ko ia hono tatala 'e he kalauni talatalá 'a Hono kakanó, 'a e kaikaila 'a e kakai ke tamate'i Ia 'i he 'ao 'o Pailató, 'a e ongo'i tuenoa mo mafasia 'i He'ene lue atu ko ia he hala ki Kalevalé, 'a e mamahi fakailifia 'i hono avangi 'e he ngaahi fa'ó 'a Hono ongo to'ukupú pea mo Hono to'ukupu kekelelé, pea mo hono fakamamahi'i Hono sinó 'i He'ene tautau he 'aho fakamamahi ko iá, na'e tangi ai e 'Alo 'o e 'Otuá 'o pehē, ' 'E Tamai, fakamolemole'i kinautolu; he 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a ia 'oku nau faí.' (Luke 23:34.)

“Ko e kolosí 'eni, 'a e me'angāue 'o Hono faka-mamahi'í, ko ha me'a faka-ilifia mo'oni ne fa'u ke faka'auha 'aki e Tangata 'o e Melinó, 'a e totongi faka-foki kovi 'o 'Ene ngāue fakaofó 'o fakamo'ui 'a e mahakí, faka'aa'i 'a e kuí, mo fokotu'u 'a e maté. Ko e kolosi 'eni ná Ne tautau pea pekia 'i he tumutumu tuenoa 'o Kolokotá.

“Oku 'ikai totonu ke ngalo ia 'iate kitautolu. Kuo pau ke 'oua ná ne ngalo ia, he ko e fei-

'I he konifelenisi lahi

tu'u 'eni ne hanga ai 'e hotau Fakamo'uí, hotau Huhu'í, ko e 'Alo 'o e 'Otuá 'o foaki Ia ko ha fetongi feilaulau ma'atautolu takitaha” (i he Conference Report, Apr. 1975, 137; pe *Ensign*, May 1975, 93).

NA'E UI IA KE HOKO KO HA TOKONI 'I HE KAU PALESITENISĪ 'ULUAKÍ

“Ko e mo'oni ko e taha 'o e ngaahi taimi faingata'a taha ne hoko kia Kōtoni B. Hingikelī 'i he fa'ahita'u māfana 'o e 1981, Ne ui 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'a 'Eletā Hingikelī ke hoko ko ha tokoni 'i he Palesitenisī

'Uluakí. Neongo na'e hoko kiate kinaua ha ngaahi tūkunga kehekehe 'o e hōloa 'o 'ena mo'ui lelei, ka na'e 'kakato' ia he na'e kei ngāue pē 'a Palesiteni Kimipolo, Palesiteni N. 'Elitoni Tena pea mo Palesiteni Malioni G. Lomenī. Ka neongo ia, ne kole ai 'a Palesiteni Kimipolo 'i ha taimi ne mahino ai e ue'i fakalaumālie mo e mo'ui lelei kia 'Eletā Hingikelī ke kau atu ki he Kau Palesitenisī 'Uluakí ko ha 'Tokoni 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí—ko ha toe tokoni, na'e 'i ai ha ngaahi sīpinga lahi pehē 'i he hisitōlia 'o e Siasí.

Mo Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo

“Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelī, “ 'I he'eku tali 'a e ui 'a Palesiteni Kimipolo ke kau atu mo kinautolú, na'e 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā 'eku ngāue pea 'e anga fēfē ha'amau fengā-ue'aki ai, pea mahalo ne 'ikai 'ilo ia 'e kinautolu he taimi ko iá. Ka na'e fie ma'u 'i he tūkunga ko iá ha toe tokoni, pea ná ku loto lelei ke fai ia. Ne

'ikai ke u 'ilo'i pe 'e ngaahi 'aho si'i pē pe ko ha ngaahi māhina si'i.’

“Ka ko e me'a ne hokó ko e 'ikai toe mavahe 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'o e Siasí. 'I he 1982 ne pekia ai 'a Palesiteni Tena, pea hoko 'a Palesiteni Lomenī ko e Tokoni 'Uluakí pea hikinima'i 'a Palesiteni Hingikelī ko e Tokoni Ua.

“Okú ne manatu ki ai 'o pehē, “ 'Ko ha fatongia mafatukituki mo lahi ia. Ne hangē ia he taimi 'e ni'ihī ko ha kavenga fakamanavaheé. Ná ku talatalaifale mo hotau kau taki 'o e Toko Hongofulu Mā Uá.

“ 'Oku ou manatu'i ha me'a 'e taha 'a 'eku tū'ulutui 'i he 'ao 'o e 'Eikí pea kole tokoni lolotonga ha tūkunga faingata'a mo'oni. Pea ne ha'u ki he'eku fakakaukau 'a e ngaahi lea fakafiēmālie ko iá, “Ke mou fakalongo pea 'ilo'i ko e 'Otuá au” (T&F 101:16). Ná ku toe 'ilo'i ko 'Ene ngāue 'eni, he 'ikai te Ne tuku ke 'oua ná lava ia, pea ko e me'a pē na'e fie ma'u ke u faí ko e ngāue'i ia pea fai hotau lelei tahá pea 'e 'unu leva 'a e ngāue ki mu'a 'o 'ikai ha fa'ahinga me'a ke ne fakafe'atungia'i ia’ ” (Holland, *Ensign*, June 1995, 12).

Mo Palesiteni Hauati W. Hanitā

Mei he 1981–85, na‘a ne fa‘a pule‘i toko taha pē ‘a e konifelenisi lahi.

Lolotonga ‘ene hoko ko e tokoni kia Palesitani Sipeinisā W. Kimipolo, ‘Ēselā Tafi Penisoni, mo Hauati W. Hanitā, ne fakatokanga‘i ‘e Palesitani Hingikeli ‘a e ngaahi faingata‘a‘ia fakaesino ne hoko kiate kinautolu ‘i he konga kimui ‘o ‘enau mo‘uí. Ne ‘i ai ha taimi na‘á ne pule‘i ai ha ngaahi fakataha koe‘uhí ko e ‘ikai ke lava ange e Palesitani pe ko e ongo tokoni kehé koe‘uhí ko ‘enau puké. Na‘á ne ma‘u e fatongia fakaetakimu‘a ke fai ha tu‘utu‘uni lahi na‘e lava ai ke kei laka atu e Siasí ki mu‘a. Na‘á ne tali ‘i he loto fakatōkilalo mo e fa‘a lotu e ngāue mafatukituki ko ia.

“Ne manatu ‘a ‘Eletā Tōmasi S. Monisoni ki he fatongia ‘o Palesitani Hingikeli lolotonga e taimi makehe ko ‘eni ‘i he hisitōlia ‘o e Siasí ‘o pehē: ‘Ne ‘ilo ‘e Palesitani Hingikeli ‘okú ne ‘i ha tu‘unga faingata‘a he na‘e kei hoko pē ‘a Palesitani Kimipolo ko e palōfitá. Neongo ha vaivai fakaesino ha tangata, ‘e lava pē ke ‘ikai vaivai faka‘atamai pe fakalaumālie ia. Ne ma‘u ‘e Palesitani Hingikeli ha fatongia ne ‘ikai fie ma‘u ‘e ha taha ‘o ‘ikai lava ke laka ke fu‘u vave ange, kae fakafe‘unga pē. Ka na‘á ne malava pea ma‘u e fakakaukau lelei ke fai ‘a e me‘a ‘oku totonu ke fai ‘e ha tokoni—‘a ia ko e ‘ikai feinga ke fai ‘a e me‘a ko ia ‘oku ‘a e palesitani pē’ ” (Dew, *Go Forward with Faith*, 401).

“HE ‘IKAI LAVA KE TAU TUKUANGE E FOLOFOLA ‘A E ‘EIKÍ”

Na‘e tohi ‘a Palesitani Kōtoni B. Hingikeli ‘o pehē:

“Kuo ‘omi ‘e he ‘Eikí ha fale‘i mo ha fekau kiate kinautolu ‘o kau ki ha ngaahi me‘a lahi ke ‘oua na‘a toe ongo‘i veiveiua e kāingalotu ‘o e Siasí ni ki he me‘a ‘oku totonu ke faí. Kuó ne fokotu‘u hotau fakahinohino ‘o kau ki he angatonu fakatāutahá, anga fakakaungā‘api lelei, talangofua ki he ngaahi fonó, mateaki‘i ‘o e pule‘angá, tauhi ‘o e ‘aho Sāpaté, ‘ikai ma‘u pea faka‘ehi‘ehi mei hono ma‘u ‘o e ‘olokaholó mo e tapaká, totongi ‘o e vahehongofulú mo e ngaahi foakí, tokanga‘i ‘o e masivá, fakatupulaki ‘o e ‘apí mo e fāmilí, vahevahe ‘o e ongo-ongoleléi, pea ko ha ni‘ihi pē ia.

“ ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ia ke toe fai hano fakafekiki‘i pe fakakikihi ‘i ha taha ‘o e ngaahi me‘a ni. Kapau te tau tauhi ma‘u ki hono fakahoko ‘etau tui fakalotú ‘i he‘etau mo‘uí, ‘e toe lelei ange ‘etau toe ngāue ke laka ki mu‘a ‘a e ngāue ‘i ha toe founga.

“ ‘Mahalo ‘e ‘i ai ha ni‘ihi te nau fakatauvele‘i atu kinautolu. Mahalo ‘e ‘i ai ha ni‘ihi te nau feinga tohoaki‘i atu kinautolu. Mahalo ‘e tukuhifo ai kinautolu. Mahalo ‘e faka-si‘ia kinautolu. Mahalo na‘a lāunga‘i kinautolu. Mahalo pē na‘a fakakata ‘aki kinautolu ‘e māmani. ‘Oku ‘i ai e ni‘ihi ‘i he loto Siasí pē ‘i tu‘a fakatou‘osi ‘oku nau fakamālohí‘i kinautolu ke liliu e me‘a ‘e ni‘ihi ‘oku tau taukave‘í, ‘o hangē ia ‘oku tau lava ke fili ke tau ma‘u ‘a e mafai ‘a ia ‘oku ‘a e ‘Otuá pē.

“ ‘Oku ‘ikai ke tau loto ke kē mo e ni‘ihi kehé. ‘Oku tau ako‘i e ongoongolelei ‘o e melinó. Ka he ‘ikai lava ke tau tukuange ‘a e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o hangē ko ia kuo ‘omi ‘i he kau tangata kuo tau hikinima‘i ko e kau palō-fitá” (*Be Thou an Example* [1981], 13).

KO HA IVI TĀKIEKINA MO‘ONI ‘A E TOHI ‘A MOLOMONÁ

Vakai fakataha mo Palesitani Tēvita O. Makei ki he fuofua tatau ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘i he lea faka-Siainá, Sānuali 1966

Na‘e fakamo‘oni ‘a Palesitani Kōtoni B. Hingikeli ki he mana ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘o pehē: “Kapau kuo hoko ha ngaahi mana ‘i hotau lotolotongá, ko e mo‘oni ko e taha ‘o kinautolu ko e [Tohi ‘a Molomoná]. ‘E veiveiua e kau ta‘etu‘i ‘o kau ki he ‘Uluaki Mata-Me‘a-Hā-Maí pea nau pehē ne ‘ikai ha kau fakamo‘oni ke fakapapa-u‘i ia. ‘E lava ke manuki‘i ‘e he kau fakaangá ‘a e

fakahā fakalangi ne hoko kimu‘a he ngāue ni ‘o pehē ‘oku ‘ikai pau pea ‘ikai lava ke fakapapa-u‘i ia ki he ‘atamai ‘okú ne fie ma‘u ha ngaahi mo‘oni‘i me‘á, ‘o hangē ia ‘e lava ke mahino e ngaahi me‘a ‘a e ‘Otuá ‘i ha founga kehe mei he Laumālie ‘o e ‘Otuá. ‘E lava ke nau tukuhifo ‘etau tui fakalotú. Ka ko hono mo‘oní, he ‘ikai ke nau lava ‘o faka‘ikai‘i ‘a e Tohi ‘a Molomoná. ‘Oku ‘i heni ia. ‘E lava ke nau ongo‘i ia. ‘E lava ke nau lau ia. ‘E lava ke nau fakakaukau ki hono ‘elitó mo e me‘a ‘oku ‘i lotó. ‘E lava ke nau vakai ki hono ivi tākiekiná” (*Be Thou an Example*, 103–4).

FAKA'AONGA'I HO NGA'AHI TALĒNITÍ KE TOKONI'I PEA FAITĀPUEKINA 'AKI E NI'IHI KEHÉ

I ha'ane lea ki ha kulupu 'o ha kakai kei talavou, ne pehē ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Ne mei hoko 'eni ko ha māmani faka'ofa'ofa kapau ne ma'u 'e he ta'ahine kotoa e faingamālie ke mali mo ha talavou lelei 'e lava ke ne vakai ki ai 'i he lotu fiefia mo e lāngilangi pea ko hono hoa ngāue 'i taimi mo 'itāniti, ke ne 'ofa'i mo mata'ikoloa 'aki, ke faka'apa'apa'i mo tokoni'i. Ko ha māmani faka'ofa'ofa ia kapau ne mali e talavou kotoa ki ha uaifi 'i he fale 'o e 'Eikí, ha taha te ne tu'u 'i hono tafa'akí ko hano malu'i, tokotaha tokonaki 'o e ngaahi fie ma'ú, husepāniti mo ha hoa ngāue.

Faiako 'a Palesiteni Hingikeli

“Ka 'oku 'ikai hoko pehē ia 'i he me'a kotoa. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau ma'u ha faingamālie ke mali ka 'oku 'ikai 'ilo hono 'uhingá. 'Oku ou fie fai ha lea kiate kimoutolu ko 'ení. 'Oua 'e fakamoleki ho taimí pea faka'aonga'i ho'omou mo'uí he ngaahi tūkunga fakama-mahi 'o e faka'ofa'ia pē 'iate kitá. Kuo foaki atu 'e he 'Otuá ha fa'ahinga talēniti. Kuo foaki atu 'e he 'Otuá ke ke malava 'o tokoni'i e fie ma'u 'a e ni'ihi kehé pea faitāpuekina 'a 'enau mo'uí 'aki ho'o anga'ofá mo e tokangá. Tokoni'i ha taha 'oku faingata'a'ia. 'Oku nau fu'u tokolahi fau 'i he māmani.

“Tānaki atu e 'ilo ki he 'ilo. Fakahaoahoa'i ho 'atamai mo e ngaahi pōto'i ngāue 'i ha tafa'aki fakaako 'okú ke fili ki ai. Kuo te'eki lahi pehē 'i he hisitōlia 'o e māmani e ngaahi faingamālie 'i he ngāue'angá, pisinisí, akó pea 'i he ngaahi ngāue ma'u'anga mo'ui lelei kotoa 'o e mo'uí. 'Oua na'á ke ongo'i kuo lí'ekina koe 'e he 'Otuá ko e te'eki ke ke malí. 'Oku ou toe fakaongo atu 'a 'ene

tala'ofa ne 'oatu 'i mu'á, 'Ke ke lotu-fakatōkilalo; pea 'e tataki nima koe 'e he 'Eiki ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú' [T&F 112:10].

“'Oku fie ma'u kimoutolu 'e he māmani. 'Oku fie ma'u kimoutolu 'e he Siasi. 'Oku tokolahi fau e kakai mo e ngaahi taumu'a 'oku nau fie ma'u ho mālohí mo e talēniti” (“If I Were You, What Would I Do?” *Brigham Young University 1983–84 Fireside and Devotional Speeches* [1984], 11).

NA'Á NE AKO'I E MAHU'INGA 'O E FATONGIA FAKAEFA'EE

Ne lea 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'i he fakataha lahi 'a e Fine'ofá 'o Sepitema 1983 'o pehē:

Lea 'i he konifelenisi lahi

“Tuku mu'a ke u lea nounou atu kiate kimoutolu kau fafine 'oku fie ma'u ke mou ngāue ka 'oku mou faka'amu ke 'i 'api. 'Oku ou 'ilo 'oku tokolahi homou ni'ihi 'oku mou 'i he tūkunga ko 'ení. 'Oku 'i ai hamou ni'ihi ne lí'aki pea kuo mou vete mali, pea 'i ai ha fānau ke tokangá. 'Oku 'i ai hamou ni'ihi ko e kau uitou mo ha fāmili

'oku fakafalala kiate ia. 'Oku ou fakalāngilangi'i mo faka'apa'apa'i kimoutolu 'i ho'omou angatonú mo e laumālie 'o e fakafalala pē kiate kimoutolú. 'Oku ou lotua ke faitāpuekina kimoutolu 'e he 'Eikí 'aki 'a e mālohi pea ke malava 'o fai ia, he te mou fie ma'u fakatou'osi kinaua. 'Okú ke ma'u fakatou'osi e fatongia ko e tokotaha ngāue pa'anga ma'á e fāmili pea mo e tauhi 'apí. 'Oku ou 'ilo 'oku faingata'a ia. 'Oku ou 'ilo 'oku fakalotosi'i. 'Oku ou lotua ke faitāpuekina kimoutolu 'e he 'Eikí 'aki ha poto makehe pea mo ha talēniti faka'ofa 'a ia 'oku fie ma'u ke ke foaki ki ho'o fānaú 'a e taimi mo e feohi mo e 'ofa pea mo e fakahinohino makehe ko ia ko e fa'éé pē te ne lava ke 'oangé. 'Oku ou lotua ke Ne faitāpuekina kimoutolu 'aki e tokoni ta'efakangatangata mei he fāmili, kaungāme'á, pea mo e Siasi 'a ia te ne hiki atu e ni'ihi e ngaahi kavengá mei ho umá pea tokoni atu 'i he taimi 'o ho'o faingata'a'ia.

“'Oku mau ongo'i, 'i ha ki'i kongá síi, 'a e ongo'i tuenoa mo ta'efiemālie 'oku mou fa'a ongo'i 'i ho'omou feinga ke fekuki mo e ngaahi palopalema 'oku hangé 'oku lahi ange ia 'i he me'a te mou malavá. ...

Fakafe'iloaki ki ha kulupu 'o ha kau finemui

“‘Oku ou ‘oatu ha fakatokanga kiate kimoutolu ‘oku ngāue ka ‘oku ‘ikai fie ma’u ke fai iá, lolotonga iá, ‘oku mou tuku ho’omou fānaú ke tokanga’i ‘e ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ko hamou fetongi lelei. ‘Oua na’a mou mui-mui ki ha founa te ne ‘ai ke mou faka’ise’isa ai ‘amui-ange. Kapau ko e taumu’a pē ho’o ngāue faka’ahó ke ma’u pē ha pa’anga ki ha vaka pe me’alele faka’ofo’ofa pe ko ha me’a kehe ‘oku mou faka’amua ka ‘oku ‘ikai fie ma’u, pea mole ai e feohi mo ho’o fānaú mo e faingamālie ke ‘ohake kinautolú, mahalo te mou toki ‘ilo kuo mole e me’a mahu’ingá lolotonga ho’o taufa holo he fakapo’ulí. ...

“... ‘Oku ou fiemālie ‘oku ‘ofa [‘etau Tamai Hēvaní] ‘i Hono ngaahi ‘ofefiné ‘o hangē pē ko ‘Ene ‘ofa ki Hono ngaahi fohá. Ne pehē ‘e Palesiteni Hāloti B. Lī ‘i ha me’a ‘e taha ko e lakanga fakataula’eikí ko e mālohi ia ‘oku ngāue ai e ‘Otuá ‘iate kitautolu ko e kakai tangatá. ‘Oku ou fie tānaki atu ko e fatongia fakaefa’eé ko e founa ia ‘oku ‘unuaki’i ai ‘e he ‘Otuá ‘a ‘Ene palani ma’ongo’onga ke hokohoko atu ‘a e ha’á. Ko e ongo kongā mahu’inga fakatou’osi ‘a e lakanga fakataula’eikí mo e fatongia fakaefa’eé ‘i he palani ‘a e ‘Eikí.

“‘Oku hanga ‘e he tahá ‘o pou pou’i lelei e tahá. ‘Oku fie ma’u ‘e he tahá ‘a e tahá. Na’e fa’u kitautolu ‘e he ‘Otuá ko e tangata mo e fefine, ‘oku nau makehe fakafaituituí ‘i he me’a te nau malavá. Ko e fefiné ‘okú ne fanau’i pea lehilehi’i e fānaú. Ko e tangatá ‘okú ne tokonaki mo malu’i. ‘Oku ‘ikai ha lao te ne lava ke liliu ‘a e tu’unga fefine pe tangatá. ‘Oku totonu ke ‘omi ‘e he laó ha ngaahi faingamālie tatau, totongi tatau, tatau ‘i he ngaahi faingamālie fakapolitikalé. ‘E ‘omi ha ngaahi palopalema lahi ange ‘i he lelei ka ‘i ai ha lao ‘e fokotu’utu’u ke ‘oua na’a ‘i ai ha tu’unga tangata pe fefine ‘a ia ne fa’u ‘e he ‘Otuá ko e tangata pe fefine. ‘Oku ou tui ki he me’a ko iá.

“‘Oku ou faka’amua ‘aki hoku lotó kotoa te tau fakasi’isi’i ange e taimi ‘oku tau talanoa ai ki he ngahi totonú kae lahi ange ‘etau talanoa ki he ngaahi fatongia. Kuo ‘omi ‘e he ‘Otuá ki he kakai fefine ‘o e Siasí ha ngāue ke fai ‘i hono langa hake Hono pule’angá. ‘Oku ‘i ai hano kaunga ki he kongā ‘e tolu ko ia hotau fatongia—‘a ia ko e ‘uluakí, ke ako’i e ongoongolelei ki he māmaní; uá, ke fakamālohia e tuí mo langaki e fiefia ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí; pea tolú, ke fataki e ngāue kafakafa ‘o hono fakamo’ui e kau pekiá. ...

“‘Ai ho teunga faka’ofo’ofa ‘e ngaahi ‘ofefine ‘o Saione. Mo’ui ‘o fakatatau mo e tukufakaholo ma’ongo’onga mo fakaofo kuo ‘oatu ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá, ko ho’o Tamai Hēvaní kiate koé. Mahiki hake mei he ‘ulí ‘o e māmaní. ‘Ilo’i ko e ngaahi ‘ofefine kimoutolu ‘o e ‘Otuá, ko e fānau mo ha tofi’a fakalangi. ‘A’eva hangatonu ‘i he la’á, ‘o ‘ilo’i ‘oku ‘ofefina mo faka’apa’apa’i koe, ‘okú ke hoko ko ha kongā ‘o Hono pule’angá, pea ‘oku ‘i ai ha ngāue ma’ongo’onga ke fai ‘a ia he ‘ikai lava ‘o tuku ia ki he ni’ihi kehé” (‘i he Conference Report, Oct. 1983, 114–15; pe *Ensign*, Nov. 1983, 83–84).

KO E SIOKITÁ ‘A E TUPU‘ANGA LAHI TAHA ‘O E VETE MALÍ

Na’e ako’i ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Ko e hā ‘oku movetevete ai e ngaahi fānili ko ‘ení? Ko e hā ‘oku hoko ki he ngaahi nofo mali ne kamata ‘aki e ‘ofa mo’oni mo ha holi ke mateaki mo faivelenga pea fetauhi’aki?

‘Oua Na’a Hiki Hano Tatau

Fakafiefia’i ‘e Palesiteni mo Sisitā Hingikeli hono fakamanatu e ‘aho na’á na mali ai

“‘Oku ‘ikai ha tali faingofua ia. ‘Oku ou ‘ilo’i ia. Ka ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga mahino ‘okú ne fakamatala’i ‘a e pēseti mā’olunga ‘o e ngaahi palopalemá ni. ‘Oku ou lea heni ko ha me’a kuó u a’usia ‘i ha ngaahi me’a fakamamahi ko iá. ‘Oku ou ‘ilo ai ko e siokitá ko e uho ia ‘o e lahi taha ‘o kinautolú.

“‘Oku ou fiemālie ‘oku ‘ikai ko e nofomali fiefiá ‘oku ‘ikai ko ha me’a

pē ia ‘oku fekau’aki mo e femanako’aki ka ko ha tokanga mo ha hoha’a ki he fiemālie mo e lelei ‘a e hoa ‘o ha tokotaha.

“Oku fa'a hoko 'a e siokitá ko e uho ia 'o e ngaahi palopalema fakapa'angá, 'a ia 'oku fa'a hoko ko ha me'a lahi pea ko ha me'a ia 'okú ne uesia 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e fāmilí. Ko e siokitá 'oku 'i he uho ia 'o e tono malí, maumau'i 'o e ngaahi fuakava molumalu mo topu-tapú ke fakafiemālie'i e holi kovi siokitá. Ko e siokitá ko e fehengahangai ia 'o e 'ofá. Ko hano fakahaa'i ia 'a e kovi 'o e manumanú. 'Okú ne faka'auha e mapule'i kitá. 'Okú ne faka'auha 'a e mateaki. 'Okú ne fakamovete-vete'i e ngaahi fuakava topu-tapú. 'Okú ne uesia 'a e tangata mo e fefine fakatou'osi.

“Oku tokolahi e ni'ihí kuo malí ne fu'u fakapele-pele'i mo 'ofa vale'i pea nau fakakaukau 'e tonu 'a e me'a kotoa pē he taimi kotoa pē, pea ko e mo'ui ia ke fiefia pē, pea ko e ngaahi holi fakakakanó ke fakafiemālie'i 'o 'ikai tokanga ia ki he tefito'i mo'oní. He toki me'a fakamamahi mo'oni ko e nunu'a 'oku hoko 'i he ngaahi fakakaukau pukupuku mo ta'efakapotopoto ko iá! ...

“Oku 'i ai ha faito'o ki he ngaahi me'a ni kotoa. 'Oku 'ikai ma'u ia 'i he vete malí. 'Oku ma'u ia 'i he ongo-ongolelei 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. Na'e fakamatala 'o kau kiate ia 'o pehē, 'Pea ko 'eni, ko ia kuo fakataha 'e he 'Otuá, 'oua na'a fakamāvae 'e ha tangata' (Mātiu 19:6). 'Oku 'ikai ko e vete malí 'a e fakalelei'anga 'o e ngaahi hoha'a 'i he nofomalí. 'Oku 'i he fakatomalá ia. 'Oku 'ikai ma'u ia 'i he māvae. Ka 'oku ma'u ia he ki'i me'a faingofua ko e angatonú 'a ia 'okú ne tatakí ai e tangatá ke ne tali hono ngaahi fatongiá pea feau hono ngaahi ngafá. 'Oku ma'u ia 'i he Lao Koulá. ...

“Mahalo 'e 'i ai pē e taimi 'e 'i ai ha 'uhinga lelei ke fai ai ha vete mali. 'Oku 'ikai 'a'aku ia ke pehē 'oku 'ikai ha taimi ia 'e lava ke taukave'i ai. Ka 'oku ou pehē 'o 'ikai ha toe momou ko e to'u mahaki ko 'eni kuo tō 'iate ki-tautolú, 'oku 'ikai 'a e 'Otuá ia, ka 'oku hangē 'oku tupu he feitu'u kotoa, ka ko e ngāue ia 'a e fili 'o e angatonú mo e melinó mo e mo'oní” (i he Conference Report, Apr. 1991, 96–98; pe *Ensign*, May 1991, 73–74).

'OKU TOTONU KE HOKO E NOFOMALÍ KO HA HOA NGĀUE TA'ENGATA

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Oku ou fiemālie 'i he 'ilo 'oku 'ikai 'ofa lahi ange 'a e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá 'i Hono ngaahi fohá 'i Hono ngaahi 'ofefiné. 'I he palani ko ia 'o e ongo-ongolelei, 'oku 'ikai lue 'a e uaifi 'i mu'a pe 'i mui 'i hono husepāniti, ka 'okú ne 'i hono tafa'akí ko ha hoa mo'oni 'i he 'ao 'o e 'Eikí.

“Oku ou vakai atu ki hoku hoa 'i ha ta'u 'eni 'e nimangofulu mā ua. 'Oku tali ange nai 'a 'eku tokoní 'i he 'ao 'o e 'Eikí 'iate ia? 'Oku ou fiemālie 'i he'eku 'ilo

'oku 'ikai ke pehē. Kuó ne lue fakalongolongo pē 'i hoku tafa'akí, poupou'i au 'i hoku ngaahi fatongiá, lehilehi'i mo faitā-puekina 'ema fānaú, fua ha ngaahi fatongia kehe-kehe 'i he Siasi, pea fakamafola atu ha fiefia ta'e hano tatau 'i he feitu'u kotoa ne 'alu aí. 'I he faka'au ke u motu'a angé, ko e lahi ange ia 'eku honga'ia—'io, ko e lahi ange 'eku 'ofá—'i he ki'i fefine ko ia na'a ku tū-'ulutui mo ia 'i he 'olitá 'i he fale 'o e 'Eikí 'i he vaeua'i senituli kuo 'osi.

Sisitā Meisolie Pei Hingikeli, Mā'asi 1988

'Oua Na'a Hiki Hano Tatau

Palesiteni Hingikeli mo Palesiteni Lōnolo Leikeni ko e Palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteiti mo Palesiteni Tōmasi S. Monisoni, Sepitema 1982

“Oku ou faka'amu 'aki hoku lotó kotoa 'e lava ke fiefia 'a e nofomali kotoa pē. 'Oku ou faka'amu 'e lava ke hoko e nofomali kotoa ko ha hoa ta'engata. 'Oku ou tui 'e lava ke hoko e faka'amu ko iá 'o kapau 'e 'i ai ha loto fiemālie ke ngāue ke hoko ia” (“Rise to the Stature of the Divine within You,” *Ensign*, Nov. 1989, 97).

“Oku ou tui ko e fāmilí ko ia 'oku 'i ai e husepā-niti 'okú ne lau 'a hono hoá ko 'ene koloa mahu'inga tahá peá ne fai 'o fakatatau mo ia; 'oku 'i ai ha uaifi 'okú ne lau 'a hono husepāniti ko e poupou mo e mālohi, ko hono fakafiemālie mo e malu'anga; pea vakai e fā-naú ki he'enau ongomātu'á 'i he faka'apa'apa mo e loto honga'ia; pea vakai e ongomātu'á ki he fānau ko iá ko ha tāpuaki pea fehengahangai lahi mo lelei 'i hono ohi mo lehilehi'i hake kinautolú. 'Oku fie ma'u ha ngāue mo ha ivi, fakamolemole mo e kātaki, 'ofa mo e fa'a kātaki mo e feilaulau ke fakatupulaki ha 'api hangē ko iá; ka 'oku nau fe'unga kotoa pē pea toe mahulu atu (“This I Believe,” *Brigham Young University 1991–92 Devotional and Fireside Speeches* [1992], 80).

NA'Á NE HOKO KO E PALESITENI 'O E SIASÍ

Oua Nā'a Hiki Hano Tātau

Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli

‘I he ‘aho 3 ‘o Mā‘asi 1995, ne pekia ai ‘a Palesiteni Hauati W. Hanitā. Ne ‘ilo‘i ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘a e mafatukituki ‘o e fatongia te ne ma‘u ke pule‘i e Siasí peá ne fie ma‘u ‘a e fakamo‘oni mo e fakapapau ‘a e ‘Eikí. Na‘á ne ‘alu ki he Temipale Sōlekí ke kumi ki he finangalo ‘o e ‘Eikí. Na‘á ne lau ‘a e folofolá pea fakakaukau

ki he Fakalelei ‘a e Fakamo‘uí ‘i he loki fakataha ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ne loka‘i. Na‘á ne siofi e ngaahi tā ‘o e kau palōfita ‘o e kuonga fakakosipeli ko ‘ení pea ongo‘i na‘a nau fakalotolahí‘i ia pea ‘e faitāpuekina pea poupou‘i ia ‘i he‘ene ngāué. Na‘á ne tohi ‘o pehē:

“ ‘Ne hangē ‘oku nau pehē mai kiate au kuo nau lea ‘o fakafofonga‘i au ‘i he alea‘anga ne fai ‘i he langí, pea ‘ikai ha me‘a ke u manavahē ai, pea ‘e faitāpuekina mo poupou‘i au ‘i he‘eku ngāué.

“ ‘Na‘á ku tū‘ulutui pea tautapa ki he ‘Eikí. Na‘á ku fefolofolai fuoloa mo Ia ‘i he lotu. ... ‘Oku ou ma‘u ha loto falala ne u fanongo ki he folofola ‘a e ‘Eikí ‘i he mālohi ‘o e Laumālié, ‘o ‘ikai ‘i ha le‘o, ka ko ha ongo‘i māfana ne u ongo‘i ‘i hoku lotó ‘o kau ki he ngaahi fehu‘i ne u ‘ohake ‘i he lotú.’

Oua Nā'a Hiki Hano Tātau

Kau Palesitenisí ‘Uluakí lolotonga ha fakataha mo e kau faiongoongó ne fai ‘o ofi ki he tā tongitongi ‘o Siosefa Sāmīta ‘i he Fale Fakamanatu ‘o Siosefa Sāmīta

“Hili ‘ene nofo ‘i he temipalé, ne ongo‘i ‘e Palesiteni Hingikeli ha nonga ‘o kau ki he kaha‘ú. Na‘á ne tohi kimui ‘o pehē, ‘Oku ou ongo‘i lelei ange, pea ‘oku ou ma‘u ha fakapapau pau ange ‘i hoku lotó ‘oku lolotonga fakahoko

‘e he ‘Eikí ‘a Hono finangalo ‘o kau ki He‘ene taumu‘á mo e pule‘angá, pea ‘e poupou‘i au ko e Palesiteni ‘o e Siasí pea ko e palōfita, tangata kikite mo ma‘u fakahā, pea ke ngāue ‘i he vaha‘ataimi ‘oku finangalo ki ai e ‘Otuá. ‘I hono fakapapau‘i mai ia ‘e he Laumālié ki hoku lotó, kuó u mateuteu he taimí ni ke laka atu ki mu‘a ke fai e ngāue lelei taha kuó u ‘ilo ke faí. ‘Oku faingata‘a kiate au ke tui ‘e hanga ‘e he ‘Eikí ‘o tuku au ki he fatongia mā‘olunga mo toputapu. ... ‘Oku ou faka‘amu kuo hanga ‘e he ‘Eikí ‘o ako‘i au ke fai e me‘a ‘okú Ne ‘amanakí mai ki ai meiate aú. Te u mateaki‘i Ia, pea ko e mo‘oni te u kumi ki He‘ene fakahinohinó.’ ...

“Ne lea ‘aki ‘e Palesiteni Sēmisi E. Fausi ha fakakaukau ne ma‘u ‘e he kau Taki Mā‘olunga tokolahi: ‘ ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo‘i ha tangata kuo hoko ki he Palesitenisí ‘o e Siasí ni kuó ne mateuteu lelei ki he fatongiá. Kuo ‘ilo‘i pea ngāue ‘a Palesiteni Hingikeli mo e Palesiteni kotoa ‘o e Siasí meia Palesiteni Hiipa J. Kalānite kia Hauati W. Hanitā, pea kuo ako‘i ‘i he founa fakatāutaha ‘e he kau taki ma‘ongo‘onga kotoa ‘o hotau kuongá’ ” (Dew, *Go Forward with Faith*, 508, 510–11).

‘OKÚ NE ONGO‘I FIEMĀLIE PĒ HE TALANOA MO E MĪTIÁ

Ne ‘oange ‘e he ngaahi ngāue kimu‘a ‘a Kōtoni B. Hingikeli ‘i he fetu‘utaki mo e kakaí ha taukei lahi ‘i he mītiá. Kuo ‘oange ‘e he‘ene loto fiemālie fengāue‘aki mo e mītiá ki he Siasí ha ngaahi faingamālie ne te‘eki hoko kimu‘a ke vahevahe ‘a e pōpoaki ‘o e ongoongolelei kuo toe Fakafoki maí mo e māmaní pea kuo hoko ‘ene ngaahi ‘initaviu he letioó mo e televisoné pea ko e fuofua taimi ia ke ‘ilo lahi ange ha kakai ‘e ni‘ihi ‘o kau ki he Siasí.

Oua Nā'a Hiki Hano Tātau

Mo e fai fakamatala ko Maika Uālesí, lolotonga hono ‘initaviu ‘o Palesiteni Hingikeli ki ha kongá ‘o ha polokalama televiseone ko e 60 Minutes, Tisema 1995

Na‘e pehē ‘e Eletā Niila A. Mekisuele, “ ‘Oku tokoni ‘a Palesiteni Hingikeli ke ‘omi ‘a e Siasí mei he kakapú.’ He ‘ikai lava e Siasí ‘o laka kimu‘a ‘o hangē ko ia ‘oku fie ma‘ú ‘o kapau ‘e fūfuu‘i kitautolu ‘i he lalo puha fuá. Kuo pau ke ‘i ai ha taha ke tu‘u hake, pea kuo loto lelei ‘a Palesiteni Hingikeli ke fai ia. Pea ‘i he taimi tatau, ko ha tangata ia ‘o e hisitōlia mo fakaonopooni pea ‘okú ne ma‘u e ngaahi me‘a foaki fakaaofo ‘o e leá pea ‘okú ne lava ai ‘o ‘oatu ‘etau pōpoakí ‘i ha founa ‘oku saí‘ia ai e kakai ‘i he feitu‘u kotoa pē.’ ...

'Initaviu 'i he polokalama televiseone Larry King Live

Na'e fakamatala 'a 'Eletā Mekisuele, 'a ia na'ā ne mamata ki he'ene ngāue 'i ha 'ātakai tatau 'o pehē, “ ‘Oku faka'apa-apa' 'e Palesiteni Hingikeli 'a e mītiā, ka 'oku 'ikai ke manavahē kiate kinautolu. Pea na'ā ne ma'u ha 'ilo lahi 'o kau ki he hisitōlia mo e ngaahi mo'oni' me'a kau ki he Siasi he 'aho ní pea he 'ikai ke

puputu'u ia 'i ha fehu'i ne te'eki ke ne tomu'a fakakaukau'i pe ngāue'i ia 'i hono 'atamai. 'Okú ne lava fai ha ngaahi tali mahu'inga 'e taimi fe'unga pē ki he mītiā. 'Okú ne 'atamai vave pea 'okú ne fe'unga mo e ngaahi fatongia 'oku hoko maí. Pea 'oku 'ikai ke ne ongo'i 'oku fie ma'u ke faka'ehi'ehi mei he'etau ngaahi tōnounou ko e kakaí. 'Okú 'ikai ke ne kofukofu'i pe fakamatamatalele'i. Ko hono olá, 'oku tali lelei 'e he kau faiongoongó 'a 'ene falala'anga mo'oni. 'Okú ne lava 'o fetu'utaki mo e kakai mei he ngaahi tūkunga kehekehe kotoa pea 'i he me'a ko iá, 'okú ne matu'aki mateuteu ke fakamatala'i e talanoa ko iá ki māmani' ” (Dew, *Go Forward with Faith*, 536, 546–47).

'OKU MAU TUI KIA KALAISI

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i mu'a 'i he tā Tongitongi 'o e 'Imisi 'o Kalaisi 'i he Senitā Takimamata fakatokelau 'i Tempale Sikueá, 1995

Lolotonga ha 'initaviu 'i he letioó 'i he 1995, ne fakamatala ai 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'o pehē: “Ko e kau Kalisitiane kitautolu. 'Okú 'ikai ha Siasi 'i he māmani 'e lea 'o fakamo'oni mālohi ange ki he faka-'Otuá 'o e hoko 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo e Huhu'i 'o e Māmani, 'o hangē ko e Siasi ko ia 'okú ne to'o Hono huafā—[a e] Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Ko 'Ene ongoongolei ko e ongoongolei ia 'oku tau ako'i. Ko e laumālie 'o e 'ofa ko ia 'okú Ne fakasino maí, ko e laumālie ia 'oku tau feinga ke ngāue'i” (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 278).

HOKOHOKO ATU E FAKAHAÁ

Ne hoko 'i 'Epeleli 'o e ta'u 1980 'a e ta'u teau nimangofulu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Lolotonga ko ia e konifelenisi lahi 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 1980, ne fakahoko ai 'e 'Eletā Hingikeli 'a e Fanongonongo 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he faama 'a Pita Uitemaá 'i Feieti, Niu 'Ioke.

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli: “Ne 'i ha taimi ne fehu'i ange 'e ha taha kia Misa Uitisou, 'Te tau toe ma'u ha fakahā 'a fē? Ko e hā e 'uhinga kuo te'eki ke tau toe ma'u ai ha ngaahi fakahā talu mei he taimi ne fakatahataha'i ai e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá? Ko e fē e taimi ne tau ma'u ai e fakahā fakamuimuitahá? Ne tali ange 'e Misa Uitisou, ' 'Io, ko e Tu'apulelulu kuo 'osí.' Ko e founa 'eni 'oku hoko aí. Ko e Tu'apulelulu kotoa pē, 'oku tau 'i 'api ai, 'oku fakataha 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he tempalé, pea 'i he

ngaahi feitu'u toputapu ko iá, 'oku mau lotu fakataha pea alea'i fakataha ha ngaahi me'a pea 'oku ma'u 'e he ní'ihí 'oku 'i aí 'a e laumālie 'o e fakahaá. 'Okú ou 'ilo'i ia. Kuó u 'osi mamata ai. Na'á ku 'i ai 'i he 'aho ko ia 'i Sune 'o e 1978 'i he taimi ne takataka'i ai 'a Palesiteni Kimipolo 'e he kau mēmipa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a ia ne u kau ki aí, 'o ne ma'u ai e fakahā. Ko e ngāue 'eni 'a e 'Otuá. Ko 'Ene ngāue māfima'i 'eni. He 'ikai lava 'e ha tangata 'o ta'ofi pe fakafe'ātungia'i ia. 'E kei hoko atu ia pea 'e hokohoko atu 'ene tupulaki pea faitāpuekina e mo'ui 'a e kakai 'i he funga māmani” (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 555).

NA'Á NE FAKAMATALA'I 'A HONO FIE MA'U 'O E FANONGONONGO KI HE FAMILÍ

Ne tuku mai 'i Sepitema 'o e 1995 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani." Na'e fuofua lau ia 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ko e konga 'o 'ene pōpoaki 'i he Fakataha Lahi 'a e Fine'ofá. Kimu'a peá ne lau iá, na'á ne pehē: "Kuo mau ongo'i 'oku totonu ke mau fakatokanga atu, mo tomu'a fakatokanga'i 'a kimoutolu ki he ngaahi poto kākā fakae-māmani ko ia 'oku lau ko e mo'oní, pea mo e lahi 'a e kākaá fekau'aki mo e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'ingá pea mo e lahi 'o e fakatauelé mo e 'ahi'ahi 'oku nau 'uli'i māmalié 'a e māmaní. Ko e tahá foki, 'oku loto 'a e kau Palesiteni[sī] 'Uluaki mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ke fai ha fanongonongo fakamafai'i ki he Siasí pea mo e māmaní kotoa 'o fakahā pea toe fakapapau'i atu ai 'a e ngaahi tu'utu'uni, ngaahi tokāteline, mo e ngaahi ngāue 'oku fekau'aki mo e fāmilí, 'a ia 'oku toutou fakahā atu 'e he kau palōfitá, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahā 'o e Siasí ni 'i hono hisitōliá" ("Tu'u Mālohi 'i he Fehangahangai mo e Ha'a-ha'a 'o e Māmani," *Tūbulu*, Sānuai 1996, 122).

Ne toe 'omi 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ha toe ngaahi fakakaukau lahi ange 'o kau ki he fanongonongó 'i ha houakai ho'atā mo e kau faiongoongó 'i Mē 'o e ta'u 1996: "Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau ma'u ai he ngaahi 'ahó ni 'a e fanongonongo fekau'aki mo e fāmilí? Ko hono 'uhingá he 'oku tu'u 'a e fāmilí 'i ha tu'unga 'oku fakatu'utāmaki. 'Oku hoko ha maumau ki he ngaahi fāmilí 'i he feitu'u kotoa pē 'i he māmaní. Ko e feitu'u pē ke kamata mei ai 'a hono fakalelei'i 'o e anga e nofó ko 'api. Ko e taimi lahi 'oku fai 'e he fānaú ha ngaahi me'a 'oku ako'i ange kiate kinautolu. 'Oku tau feingá ni ke ngaohi 'a e māmaní ke hoko ko ha feitu'u 'oku toe lelei ange 'aki 'etau fakamālohia ange 'a e fāmilí" (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 209).

'A'ahi ki Nāvū, 'i 'Illinoisí

“ 'OFA KE FAITĀPUEKINA KIMOUTOLU, NGAARI FA'Ē 'E HE 'OTUÁ!”

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Ko e mālohi mo'oni 'o ha fonua, sosaieti pe fāmilí 'oku 'i he ngaahi 'ulungāanga ko ia kuo ma'u 'e he fānaú kuo ako'i faka'aho 'i he 'ulungāanga fakalongolongo, mahinongofua 'o e ngaahi fa'ē. 'Oku mo'oni e me'a ne lea 'aki 'e Sione Paula Likitā 'o kau ki he ngaahi tamaí ka 'oku mo'oni ange ia 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi fa'ē—pea 'oku ou fakanounou'i ia ke fakamahino'i ha me'a—'Oku 'ikai fanongoa 'e he māmaní 'a e ngaahi me'a 'oku lea 'aki 'e he fa'ē ki he'ene fānaú, ka 'e fanongoa ia 'e hono hakó.' ...

'Oua Na'a Hiki Hano Tātāu

Fe'iloaki 'a Palesiteni Hingikeli mo e Kāingalotu 'i 'Afiliká

“... 'Oku ou ongo'i 'oku fe'unga ke u fakaafe'i atu 'a e kakai fefine 'i he feitu'u kotoa pē ke mou tu'u hake ke mou a'usia 'a e mālohi mahu'inga 'oku 'i loto 'iate kimoutolú. 'Oku 'ikai ko ha'aku kole atu ke mou kakapa atu ki ha me'a 'oku 'ikai te mou lava 'o maa'usiá. 'Oku ou 'amanaki 'e 'ikai fakalotosi'i 'a kimoutolu 'aki ha'amou lāunga koe'uhí ko ha 'ikai te mou a'usia iá. Ka 'oku ou fakatau-ange ke mou fai pē 'a e me'a te mou lava 'o faí 'i he founga lelei taha 'oku mou 'ilo'i. Kapau te mou fai ia, te mou mamata ai ki he ngaahi mana 'e fakahoko 'i ho'omou mo'uí. ...

'Oua Na'a Hiki Hano Tātāu

Palesiteni Hingikeli mo e Palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití, Siaosi H. W. Pusei, Siulai 1992

“Ke faitāpuekina kimoutolu, 'e ngaahi fa'ē! 'I hono tānaki fakataha e ngaahi ikuna mo e ngaahi 'ulungia 'i he ngāue 'a e tangatá, pea si'i ange e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí pea mole atu mo e ngaahi me'a kotoa ne tau ngāue mālohi ki ai 'i he māmaní, te ke 'i ai, kuo pau ke ke 'i ai, te ke hoko ko e mālohinga ki ha to'u tangata fo'ou, ko hono fakalelei'i mo hono 'unuaki'i 'o e pué. 'E makatu'unga 'ene lelei meiate koe" (*Motherhood: A Heritage of Faith* [pamphlet, 1995], 6, 9, 13).

“‘OHAKE HO‘OMOU FĀNAÚ ‘I HE NGAAHI FOUNGA ‘O E ONGOONGOLELEÍ”

Fiefia ke feohi mo e fānaú

‘I he‘ene lea ki he ngaahi fa‘ē tāutahá, na‘e pehē ai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī:

“Tatau ai pē pe ko e hā ‘a e tupu‘anga ho tu‘unga lolotongá, ‘oku mau ‘ofa atu kiate kimoutolu. ‘Oku mau ‘ilo‘i ‘oku nofo tuēnoa hamou nīihi tokolahi, ‘ikai ongo‘i malu, hoha‘a mo ilifia. Ko ha nīihi ‘o kimoutolu ‘oku ‘ikai pē ke fe‘unga ‘a e silini ia ‘oku mou ma‘ú.

Ko e hoha‘a lahi ‘oku mou fekuki mo iá ko sī‘omou

fānaú mo honau kaha‘ú. ‘Oku a‘u ha nīihi ‘o kimoutolu ki ha tu‘unga kuo pau ai ke mou ngāue kae tuku sī‘omou fānaú ke nau tokanga‘i pē ‘a kinautolu. Ka kapau ‘e ‘i ai ha ongo‘i ‘ofa, fakahā ange mo ha ‘ofa, ‘i ai mo ha lotu fakataha, ‘i he‘enau kei ikí, pea ‘oku ngali ‘e ‘i ai ha nonga ‘i he lotó mo ha ivi ‘i he ‘ulungāanga ‘o ho‘omou fānaú. Ako‘i kinautolu ‘i he ngaahi founga ‘a e ‘Eikí. ‘Oku pehē ‘e ‘Īsaia, ‘Pea ‘e akonaki‘i ‘e [he ‘Eikí] ho‘o fānaú kotoa pē; pea ‘e lahi ‘a e fiamālie ‘i ho‘o fānaú’ (‘Īsaia 54:13).

“Ko e fakapapau‘i ange ho‘o ohi hake ho‘o fānaú ‘i he founga ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí, ‘i he ‘ofá mo e ‘amanaki lelei lahí, ko e lahi ange ia ‘o e ‘amanaki ‘e ‘i ai ha melino ‘i he‘enau mo‘uí” (Tūbulu, Sānuāli 1996, 121).

‘OKU TOTONU KE AKO LELEI E KAU FINEMUÍ

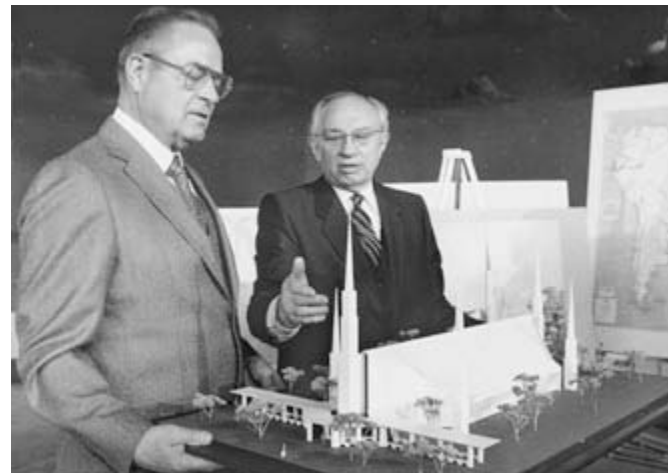

Feohi fiefia ‘i ha ki‘i taimi mo e kau finemui ‘o e Siasi

‘I he‘ene lea ki he Kau Finemui ‘o e Siasi, na‘e pehē ai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī: “ ‘Oku ou tapou atu ki he kau finemuí ke mou ako ki he lahi taha te mou lavá. He te mou fie ma‘u ia ‘i he māmani ‘oku mou hanganaki atu ki aí. Kuo faka‘au ke fe‘au‘auhi mo‘oni ‘a e mo‘uí. ‘Oku pehē ai ‘e he kau mataotaó ‘e lava pē ke fetongitongi ngāue tu‘o nima ha tangata pe fefine ngāue ‘i he‘ene mo‘uí. ‘Oku māfulifuli ‘a e māmani, pea ‘oku fu‘u mahu‘inga ai ke tau mateuteu ke laka mo e liliu ‘oku hokó. Ka ‘oku ‘i ai foki hano lelei ki he ngaahi me‘á ni. Kuo te‘eki ha to‘u tangata ‘i he hisitōliá kotoa, kuó ne foaki ha faingamālie lahi pehē ki he hou‘eiki fafiné. Ko ho‘o ‘uluaki taumu‘á ke ke ma‘u ha nofomali fiefia, ‘o fakama‘u ‘i he tempale ‘o e ‘Eikí, pea hoko ai mo ha‘o ohi hake hao fāmili lelei. ‘E hanga ‘e he akó ‘o teuteu‘i lelei koe ke ke fakatokanga‘i lelei ange ‘a e ngaahi fakakaukau ko iá” (“Tu‘u ‘i he Mo‘oní mo e Tuí,” Tūbulu, Siulai 1996, 103–04).

“ ‘OKU ‘IKAI KAKATO E SIASÍ TA‘EKAU AI E NGAAHI TEMPALÉ”

Na‘e fa‘a lea ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī ‘o kau ki he mahu‘inga ‘o e ngaahi tempalé:

Tokotaha langa ‘o ha ngaahi tempale lahi; talanoa mo ‘Eletā W. Kalānite Pengiketā

“ ‘I he ngaahi ta‘u kuohilí, kuo fakahoko hono langa mo fakatapui ‘o e ngaahi tempalé ‘i ha vave kuo ‘ikai fakatokanga‘i ‘e ha nīihi pea nau ongo‘i ‘oku ‘ikai ke mahu‘inga ia.

“Ka ‘oku ‘ikai ke ta‘e fakatokanga‘i ia ‘e he filí. ‘Oku ‘alu fakataha hono langa mo hono fakatapui ‘o e ngaahi fale topupapú ni mo ha fakafepaki lahi mei ha ngaahi fili tokosi‘i ‘o e Siasi pea pehē ki ha fakaanga mei loto foki. ‘Oku fakamanatu mai ai ‘e he me‘á ni ha lea ne fai ‘e Pilikihami ‘Iongi ‘i he 1861 lolotonga hono langa ko ia ‘o

e Temipale Sōlekí. Ko e me'a 'oku mahinó, ne kole ki ha taha na'e 'i ai ha'ane taukei ke ngāue 'i he Temipale Sōlekí peá ne tali ange, ' 'Oku 'ikai ke u fie fai ia 'e au, he kuo te'eki 'i ai ha Temipale kuo tau kamata langa mo e kamata ai pē hotau fakatangaí.'

“Ne tali ange leva 'e Pilikihami 'Iongi, ' 'Oku ou loto au ke u toe fehangahangai mo e fakatanga' ...' (i he *Journal of Discourses*, 8:355–56)” (i he Conference Report, Oct. 1985, 71; pe *Ensign*, Nov. 1985, 54).

“Kuó u holi lahi ke 'i ai ha temipale 'i ha feitu'u pē 'oku fie ma'u ai kae lava 'e hotau kakaí, 'o tatau ai pē pe 'oku nau 'i fē, 'o 'ikai fai ha feilaulau lahi, 'o omi ki he Fale 'o e 'Eikí ke ma'u e ngaahi

Palesitani mo Sisitā Hingikeli

'Oua Nara Hiki Hano Batau

ouaú ma'anautolu pē pea ma'u mo e faingamālie ke fakahoko e ngāue fakafofonga ma'á e kau pekiá. ...

“'Oku 'ikai kakato e Siasí ka 'ikai kau ai e ngaahi temipalé. 'Oku 'ikai fakahoko e tokāteline' 'o ka 'ikai kau ai e ngaahi ouau toputapú ni. He 'ikai lava ke ma'u 'e he kakaí 'a e kakato 'o e ngaahi me'a 'oku totonu ke nau ma'u 'i he'enu hoko ko e mēmipa 'o e Siasi ko 'ení, ta'e kau ai 'a e Fale 'o e 'Eikí.

“Kuo tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Eikí 'aki e ngaahi founa, 'o fou 'i hono fakatapu'i faivelenga 'a e Kāingalotú, ke fai 'a e me'a 'oku totonu mo pau ke nau faí. Ko e taimi ma'ongo'onga taha 'eni 'o e langa temipalé 'i he hisitōlia 'o e māmaní kotoa. Ka 'oku 'ikai ke fe'unga ia. Kuo pau ke tau hokohoko atu hono fai iá kae 'oua kuo 'i ai ha temipale kuo fakatapu'i 'e ofi ki hotau kakai faivelenga he feitu'u kotoa” (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 629).

NA'Á NE PALANI KE 'I AI HA TEMIPALE 'E TEAU 'I HE'ENE A'U KI HE TA'U 2000

Kuo ma'u 'e Palesitani Kōtoni B. Hingikeli 'a e faingamālie ke fakatapu'i ha ngaahi temipale lahi 'o laka ange ia 'i hono fakataha'i kotoa 'o e kau taki 'i he kuonga fakakosipeli ko 'ení. Ne fakalahi e ngaahi temipale ne lolotonga ngāue 'o laka hake 'i he 100. Ne fanongonongo 'e Palesitani Hingikeli 'i he konifelenisi lahi 'i 'Epeleli 'o e ta'u 1998, 'a hono langa 'o ha ngaahi temipale iiki ange peá ne vahevahe e palani ke 'i ai ha ngaahi temipale 'oku lolotonga ngāue 'e 100 'i he'ene a'u ki he ta'u 2000:

“Ne mau fefononga'aki lahi 'i he ngaahi māhina si'i ne toki 'osí ki he kāingalotu 'o e Siasí. Ne u fe'iloaki ai mo ha ni'ihi 'oku nau masivesiva 'i he ngaahi koloa 'o e mo'uí. Ka 'oku 'i honau lotó ha tui mālohi ki he ngāue 'o e ngaahi 'aho faka'osí ni. 'Oku nau 'ofa he Siasí. 'Oku nau 'ofa he ongoongoleléi. 'Oku nau 'ofa he 'Eikí mo loto ke fai Hono finangaló. 'Oku nau totongi vahehongofulu, neongo 'ene si'isi'i. 'Oku nau feilaulau lahi fau ke ō ki he temipalé. 'Oku nau fononga 'o laulau 'aho pea 'i ha ngaahi pasi mo ha ngaahi vaka motu'a. 'Oku nau tñnaki 'enu ki'i pa'angá mo feilaulau ka nau lava 'o fai 'eni.

“ 'Oku nau fie ma'u ha ngaahi temipale ofi—'o si'isi'i pē kae faka'ofa'ofa mo matauhi.

“ 'I he'ene peheé, 'oku ou to'o ai e faingamālie ni ke fakahā ki he Siasí kotoa ha polokalama ke langa ha fanga ki'i temipale iiki 'e 30 he vave tahá. ... Te nau ma'u 'a e ngaahi nāunau kotoa 'oku fie ma'u ki hono fakahoko 'o e ngaahi ouau 'i he fale 'o e 'Eikí.

“Ko ha ngāue kāfakafa 'eni. 'Oku te'eki ke 'i ai ha ngāue pehē ne 'ahi'ahi fakahoko kimu'a. ... 'E fe'unga 'eni mo ha temipale fo'ou 'e 47 'o makehe ia mei he temipale 'e 51 'oku lolotonga ngāue. 'Oku ou tui 'e lelei pē ke tau toe tñnaki atu ki ai mo ha temipale 'e 2 koe'uhí ke tauhoa e fiká 'o 100 'i he faka'osinga 'o e senitulí, ko ha ta'u ia 'e 2,000 'talu mei he hā'ele mai hotau Fakamo'u'i ko Sisū Kalaisi 'i he kakanó' (T&F 20:1). 'Oku tau nga'unu 'i he polokalamá ni 'i ha vave kuo te'eki ke tau a'usia kimu'a. ...

“Kapau ko ha kongā mahu'inga 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé 'i he ongoongolelei kuo [toe] fakafoki maí, pea 'oku ou fakamo'oni atu foki 'oku pehē, pea kuo pau leva ke tau 'oatu 'a e me'a 'e lava ai ke fakahoko kinautolú. Ko hono kotoa 'o 'etau ngaahi ngāue hisitōlia fakafāmilí 'oku fakataumu'a pē ia ki he ngāue fakatemipalé. 'Oku 'ikai hano toe taumu'a kehe. 'Oku hoko 'a e ngaahi ouau fakatemipalé ko e ngaahi tāpuaki mā'olunga taha ia 'oku foaki atu 'e he Siasí” (i he Conference Report, Apr. 1998, 115–16; pe *Tūbulu*, Siulai 1998, 107–08).

'I hono fanongonongo 'o e temipale hono 100 (neongo ko e 77 pē ia ke fakatapu'i) ne langa ia 'i Palemaila, Niu 'Ioke 'o ofi ki he Vao'akau Tapú pea mo e faama 'a e fāmilí Sāmitá 'a ia ne a'usia ai 'e Siosefa e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā Maí. Ne fakatapu'i e Temipale Palemaila Niu 'Ioké 'i he 'aho 6 'o 'Epeleli 2000, 'a ia ne fakamanatu ai e ta'u 170 hono fokotu'u 'o e Siasí. Ne fakamanatu ai foki e ta'u 'e 2000 hono 'alo'i 'o e Fakamo'uí. Ne kau atu ha kāingalotu 'e toko 1,400 nai ki he ngaahi fakataha'anga 'o e fakatapu'i pea ko ha kāingalotu 'e toko 1.3 miliona nai ne kau atu ki he fakatapu'i 'o fakafou 'i he fakamafola fakasatelaite ki he ngaahi senitā fakasiteiki 'i he 'Iunaiteti Siteití mo Kānata (vakai, Shaun D. Stahle, “A Day of Sacred Significance,” *Church News*, 15 Apr. 2000, 3, 6).

NA'E LANGA 'A E SENITĀ KONIFELENISÍ

Lolotonga e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 'o e ta'u 1996, ne fanongonongo ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'e langa 'e he Siasi ha fale fakataha'anga fo'ou. 'E toe lahi ange e fale fo'ou 'i he Tāpanekalé, 'a ia 'oku lava ke nofo'i 'e ha kakai 'e toko 6,000 nai, pea 'e lava ke toe fiemālie mo tokolahi e ni'ihi 'oku fie kau atu ki he konifelenisi. Na'e fakahoko e katoanga tanupou ki he falé 'i he 'aho 24 'o Siulai 1997, pea na'e 'osi hono langa e fu'u fale lahi ni 'i ha ta'u 'e tolu. Na'e palani ke lava 'o nofo 'i he Senitā Konifelenisi ne toki langá ha kakai 'e toko 21,000 nai pea ke faka'aonga'i ki he ngaahi polokalama faka-Siasi mo fakakolo kehe pē.

Lolotonga e fuofua konifelenisi ne fakahoko 'i he Senitā Konifelenisi fo'ou ne toki langá, 'i 'Epeleli 'o e ta'u 2,000, ne pehē ai 'e Palesiteni Hingikelí:

“'Oku mau fakamālō koe'uhí ko e vēkeveke 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ki he feitu'u fakataha'anga fo'ou ko 'ení. 'Oku ou fakatauange pē 'e hoko atu 'a e vēkeveke ko iá, pea 'e fonu 'a e falé 'i he ngaahi konifelenisi kotoa pē 'i he kaha'ú.

“Ko e fo'ou taha 'eni 'i ha ngaahi feitu'u fakataha'anga lahi kuo langa 'e hotau kakaí. 'I he'enau 'uluaki tū-uta mai ki he tele'á ni na'a nau langa ha palepale pē. Na'e fakamalumu ai 'a kinautolu mei he la'aá, ka na'e 'ikai māfana pea 'ikai fiemālie ai ha taha. Hili iá pea nau langa leva 'a e Tāpanekale motu'á. Na'e hoko ai ki hono langa 'o e Tāpanekale fo'ou, 'a ia na'e tokoni lahi kiate kinautolu 'i ha ta'u 'e 130 tupu.

“Ko ia 'i he taimi fakahisitōlia ko 'ení, 'i he'etau fakamanatu 'a e kamata'anga 'o ha senituli fo'ou mo ha afe'i ta'u fo'ou, kuo tau langa ai 'a e Senitā Konifelenisi fo'ou mo faka'ofō'ofa ko 'ení.

“Na'e hoko e ngāue taki taha 'i he kuohilí ko ha pole mahu'inga, kae tautautefito ki he Tāpanekalé. Na'e 'ikai hano tatau hono sippingá. Na'e te'eki langa 'e ha taha ha fale pehē kimu'a. 'Oku te'eki pē ke 'i ai hano tatau. Ko ha fale faka'ofō'ofa mo'oni ia pea 'e pehē ai pē ia. 'E kei

hoko atu pē 'ene mo'uí, he 'oku ou tui 'oku 'i ai ha mo'ui 'a e ngaahi falé 'iate kinautolu pē. 'E kei hoko atu pē 'ene ngāue fuoloa 'aupito ki he kaha'ú ta'e'iloá.

“Na'e hoko hono langa 'o e fale ko 'ení ko ha ngāue na'e fai 'i he loto-to'a. Na'a mau nofo 'o hoha'a ki ai. Na'a mau lotua ia. Na'a mau fakaongoongo ki he ngaahi fanafana mai 'a e Laumālié 'o kau ki aí. Pea 'i he hokosia 'a e taimi na'a mau ongo'i ai 'a e folofola mai 'a e le'o 'o e 'Eiki 'o fakapapu'i mai ['a e me'a] ke faí, na'a mau toki pehē leva ke fakahoko e ngāue” ('i he Conference Report, Apr. 2000, 3; pe *Liabona*, Siulai 2000, 4–5).

Toe vakai'i 'a e polokalama tokoni 'ofa fakaatangata 'a e Siasi

'OKU FAKAPŌPULA 'A E PONOKALAFÍ

Na'e kau 'i he ngaahi fakatokanga ne tohi 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'o kau ki he ponokalafí 'a e me'á ni:

“Ko e ponokalafí 'okú ne kamata 'a e ngaahi anga'uli lahi ange, pea 'oku 'ikai ke toe fakafūfuu'i hono mamataí. 'Oku lau ia 'i ha ngaahi 'api pea 'i he mo'ui 'a e ni'ihi ko ha kongá pē ia 'o e fiefiá. 'Oku kaiha'asi 'e he ponokalafí 'a e faka'apa'apa'i kitá pea mo hono fakahounga'i 'o e ngaahi me'a faka'ofō'ofa 'o e mo'uí mei he ni'ihi 'oku nau mo'ua aí. 'Okú ne tukuhifo 'a kinautolu 'oku nau fai iá pea tohoaki'i kinautolu ki he vanu 'o e ngaahi fakakaukau kovi pea mahalo 'e a'u pe ki ha ngaahi ngāue kovi. 'Okú ne fakatauvele'i, faka'auha, pea fakakehe'i 'a e mo'oni fekau'aki mo e 'ofá pea mo e fe-ohi fafalé. 'Oku fakamate ange ia 'i ha mahaki 'oku kovi. 'Oku ma'unimā pea fakatupu 'auha kiate kita 'a e ponokalafí 'o hangē ko e ngaahi faito'o konatapu 'oku tapuí, pea 'okú ne faka'auha mo'oni 'a e ngaahi vā fetu'utaki fakatāutaha 'a kinautolu kuo hoko ko 'ene kau pōpulá.

“'Oku 'ikai ha taha 'iate kinautolu 'e lava ke va'inga 'aki hono ma'u e veve ko 'ení. He 'ikai lava ke tau va'inga 'a e maumau 'okú ne fakahoko ki he ngaahi vā fetu'utaki mahu'inga tahá—'a e nofomalí—pea ki he ngaahi feohi fakafāmilí 'i he loto'i fāmilí. He 'ikai lava ke tau va'inga 'aki 'a e uesia te ne fakahoko ki hotau laumā-

lié mo e lotó. Ko e ngaahi tauhele kotoa ‘a e ngaahi vitiō anga‘ulí, ngaahi fika telefoni 900, mo e ‘uli kotoa ‘oku ma‘u ‘i he ‘initaneti, ngaahi makasini mo e faiva fakae-kakanó—pea ‘oku totonu ke tau faka‘ehi‘ehi mei ai ‘o hangē ha mahaki faka‘auhá” (*Standing for Something: Ten Neglected Virtues That Will Heal Our Hearts and Homes* [2000], 36–37).

NA‘Á NE LOTU MA‘Á E TO‘U TUPU ‘O E SIASÍ

Talanoa mo e to‘u tupu ‘i Sileí, 1969

Na‘e fale‘i ‘e Palesiteni Hingikeli ‘a e to‘u tupu ‘o e Siasí ‘i ha fakamafola fakasatelaite fakaemāmani lahi ke nau fai ha me‘a ‘e ono:

1. Ke ke fakahounga‘i.
2. Ke ke poto.
3. Ke ke ma‘a.
4. Ke ke tu‘uma‘u.
5. Ke ke loto fakatōkilalo.
6. Ke ke fa‘a lotu.

I he faka‘osi ‘o ‘ene leá, ne fakahoko ai ‘e Palesiteni Hingikeli ‘a e lotu ko ‘ení mo tuku ha tāpuaki ma‘á e to‘u tupu ‘o e Siasí:

Ko e ‘a‘ahi ‘a ‘Eletā Hingikeli ki he Fonua Lahi ‘o Siainá, Mē 1980

“‘E ‘Otua, ko ‘emau Tamai Ta‘engatá, ‘i he‘eku hoko ko Ho‘o tamaio‘eikí, ‘oku ou punou ai ‘i Ho ‘aó ‘o lotu koe‘uhí ko e to‘u kei talavou ni ‘oku mafola he funga māmaní ka kuo nau lōnuku mai he pooni ‘i ha ngaahi feitu‘u kehekehe. ‘Alo‘ofa mu‘a ‘o hoifua kia[te] kinautolu ‘i he‘enau hiki hake honau le‘ó ‘i he lotu ki he ‘Afioná. ‘Alo‘ofa mu‘a ‘o tatakí nima lelei atu kinautolu ‘i he hala ‘oku tonu ke nau fou aí.

“Tokoni‘i mu‘a kinautolu ke nau ‘a‘eva ‘i he ngaahi hala ‘o e mo‘oní mo e mā‘oní‘oní pea tauhi kinautolu mei he ngaahi kovi ‘o māmaní. Tāpuaki‘i ange kinautolu ke nau fiefia ‘i he mo‘uí mo inu ‘i hono fonú. Tāpuaki‘i kinautolu ke nau ‘a‘eva ‘o taau ‘i Ho ‘aó ko Ho ngaahi foha mo Ho ngaahi ‘ofefine mahu‘inga. Ko e toko taha kotoa pē ko Ho‘o fānau ‘oku nau taki taha ha me‘a te nau lava ke fakahoko ai ha ngaahi me‘a lalahi mo faka-‘e‘eiki. Pukepuke mu‘a kinautolu ‘i he ngaahi hala lelei ‘oku fakatau atu ki he mo‘ui lavame‘á. Fakahaofi ange kinautolu mei he ngaahi fehalaaki te ne ala faka‘auha kinautolú. Kapau kuo nau fehalaaki, fakamolemole‘i ange mu‘a ‘enau ngaahi angahalá pea taki atu kinautolu ki he ngaahi hala ‘o e nongá mo e fakalakalaká. ‘Oku ou lotua e ngaahi tāpuaki ni ‘i he loto[fakatōkilalo] pea mo e loto hounga‘ia koe‘uhí ko kinautolu mo kolea Ho‘o ngaahi tāpuaki ma‘anautolu ‘i he ‘ofa mo e loto mo‘oni, pea ‘i he huafa ‘o Ia ‘okú Ne fuesia ‘a e ngaahi kavenga mafasia ‘o ‘emau ngaahi angahalá, ‘a ia ko e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni” (“Ko Ha Fale‘i mo ha Lotu ‘a e Palōfitá ma‘á e To‘u Tupú,” *Liabona*, ‘Epeleli 2001, 30).

NE TALITALI ‘E SŌLEKI SITI ‘A E ‘OLIMIPIKÍ ‘O E FA‘AHITA‘U MOMOKO ‘O E 2002

Ko e tempale Sōleki, fakataha mo e ‘Ōfisi ‘o e Siasí (taupotu ki to‘omata‘ú) kuo teuteu‘i ki he ‘Olimipikí mo ha pena (banner) ‘o ha tokotaha sikeiti ‘i he ‘aisi

Na‘e talitali lelei ‘e Sōleki Siti mei he ‘aho 8–24 ‘o Fēpuelí ‘a e māmaní ‘aki ‘enau talitali ki ai ‘a e Ngaahi Va‘inga ‘Olimipikí ‘o e Fa‘ahita‘u Momoko ‘o e 2002. Ko ha me‘a ia ne fai ki ai e nofo mo e ‘amanakí, pea na‘e laka hake ‘i he ta‘u ‘e fitú ‘a hono palaní. Ne laui-afe ha kau ngāue tokoni ne nau fakahaa‘i atu ki he māmaní ‘a e talitali loto māfana ‘a e kakai nofo ‘Tutaá pea ne hoko ia ko ha ngāue lahi ‘i hono langaki e vā fetu‘utaki mo e ngaahi fonua kehekehe ‘o e māmaní.

Ne hoko ia “ko ha taimi ne omi ai e kakai mei he ngaahi fonua kotoa ki Sōleki Siti, ne 'i ai ha ni'ihhi ne loto tāla'a pea mo ha ngaahi fakakaukau pau pea nau foki mo ha loto hounga'ia mo e faka'apa'apa” (Sarah Jane Weaver, “Olympics Earn Friends and Respect for Church,” *Church News*, 2 Mar. 2002, 3).

Hili iá, ne pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī, “ ‘Oku ou pehē te tau fiefia pea ma'u ha lelei mei [he 'Olimipikí] 'o 'ikai ngata pē 'i mulí na ka 'i heni foki koe-uhí ko e ngaahi vā fetu'utaki ma'ongo'onga kuo tau ma'u 'i he fa'ahita'u ko 'eni 'o hono fakahoko 'o e ngaahi va'inga ma'á e māmaní.' ...

“Na'á ne pehē, 'oku 'omi 'e he 'Olimipikí 'a e lelei taha 'i he kau 'atelitá pea mo e kakai. 'Ko ha me'a faka-fofo'ofa ke hoko ha taha ko e lelei taha 'i he māmaní 'i he fa'ahinga me'a ko iá. Ko ha me'a faka'ofo'ofa e me'a fekau'aki mo e lelei tahá. Ne fa'u e 'Olimipikí ke fakatupulaki ia. Ne hoko ia ko ha me'a lelei mo'oni. 'I he me'a kotoa ko iá, na'a mou fakafeohi, fakakaume'a, fakahounga'i, faka'apa'apa'i pea ongo'i lelei. 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i pe 'e fēfē ha'atau toe fakahoko lelei ange ia.'

“Na'á ne pehē ko e taha 'o e ngaahi lelei 'o e Va'ingá, ko e maheni 'a e kakai mo e kāingalotu 'o e Siasi pea a'usia 'enau talitali lelei mo e tokoní. 'Ko e kongá kitautolu 'o e koló ni. Ne tokolahi fau e kau ngāue tokoni ne nau foaki ta'esiokita aí. 'Oku tau anga fakakaume'a, talitali lelei mo angalelei. 'Oku ou fakakaukau ne mamata tonu 'a e māmaní pe ko hai kitautolu, pea 'oku ou pehē ne faifai pea nau fakahounga'i mo faka'apa'apa'i kitautolu.' ...

“ 'I he'ene faka'osí, ne vahevahe 'e Palesiteni Hingikelī 'a 'ene 'ofa ki he kakai kotoa 'o e māmaní—'a ia ko honau tokolahi ne nau 'a'ahi mai ki 'Tutā lolotonga e Ngaahi Va'ingá. Na'á ne pehē, ' 'Oku ou 'ofa he kakai. 'Oku ou pehē 'oku ou 'ofa 'i he kakai kotoa pē. 'Oku ou 'ilo'i ko e tangata mo e fefine kotoa pē ko e ngaahi foha mo e 'ofefine 'o e 'Otuá pea 'i he'ene peheé, ko e ngaahi tuonga'ane mo e tuofāfine mo'oni 'a kitautolu kotoa. He 'ikai lava ke 'i ai ha tu'unga fakaetamai ta'e kau ai ha tu'unga fakaetokoua. Ko e me'a ia 'oku ou ongo'í.' ...

Na'á ne pehē, “ ‘Oku ou fiefia kuo lava atu ia, pea na'e lelei 'aupito, pea 'oku ou nofo hanganaki atu ki ha ngaahi faingamālie fo'ou' ” (Weaver, *Church News*, 2 Mar. 2002, 3).

NA'E TOE LANGA 'A E TEMIPALE NĀVŪ 'ILINOISÍ

Na'e nofo 'a 'Aila Natāniela Hingikelī, 'a ia ko e kuitangata 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī 'i Nāvū 'i he'ene kei talavou 'i he taimi ne langa ai e fuofua temipalé, peá ne hoko ko e kongá 'o e kau hiki fononga ki he hihifó ke hao mei he fakatanga mo e faka'auha 'o Nāvū. 'I he ta'u 1938, ko ha meimei ta'u ia 'e teau hili hono nofo'i 'o Nāvū 'e he Kāingalotú, ne tohi 'e he foha 'o 'Aila Hingikelī ko Palaieni S. Hingikelī, ko e tangata-eiki 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī, 'a ia ne hoko ko e palesiteni 'o e Misiona 'o e Ngaahi Siteiti Fakatokelaú 'i he *Improvement Era* 'a 'ene vīsone ki hono toe langa fo'ou 'o Nāvū. Ne kamata ke fakatau 'e he Siasi 'i he ta'u kimu'á, 'a e kelekele mo e ngaahi fale ne nofo ai e Kāingalotu ne nofo 'i Nāvū. Na'á ne 'ilo'i kuo hokosia e taimi ke kamata hono toe langa 'o Nāvū. Na'á ne pehē: “ 'E hoko hono fakakakato e ngāue fakaofó ni ko ha me'a 'e tu'uloa hono mahu'ingá. Te ne 'omi ha 'ilo ki he taha 'o e ngaahi fuofua lavame'a tu'ukimu'a, lahi kuo hoko 'i 'Ameliká. Te ne fakahaa'i ha lekooti 'o ha ngāue lahi mo e fakafalala pē kiate kita; 'o e mateaki'i fonua mo e lototo'a, 'a ia 'oku totonu ke ne fakatupu 'a e tuí 'i he loto 'o e tangata kotoa pē 'i ha taimi 'oku momou mo vaivai ai 'a e mālohi tahá” (“The Nauvoo Memorial,” *Improvement Era*, Aug. 1938, 511).

'I hono tāpuni ko ia 'o e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 1999, ne fanongonongo ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelī 'a hono toe langa 'o e Temipale Nāvū.

“ 'I he ngaahi fakataha fakahisitōlia ne fakahoko 'i he 'aho Tu'apulelulu, 27 'o Sune 2002—ne fakamanatu ai e ta'u 158 'o e mate fakama'ata 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono tokoua ko Hailamé—ne fakatapui ai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingike1i 'a e Temipale Nāvū 'Ilinoisi ne toe langá.

“Hili ha senituli ‘e taha mo e kongā nai ‘o e ‘ikai ha fale ‘o e ‘Eiki ‘i ai, ‘oku toe tu‘u faka‘e‘eiki ai ha fale ‘o e ‘Eiki, ‘i ha tafungofunga ‘i Nāvū, ‘Ilinoisī ‘o hanga hifo ki ha afe ‘i he Vaitafe Misisipí, ‘o fakahoko kotoa ai hono ngaahi ouau. Kuo fetaulaki ‘a e lolotonga mo e kuohilí ‘i he tempale fo‘ou kuo langá, ‘a ia ‘oku ‘i he tatau ‘o e palani mo e fa‘unga ‘o e fuofua tempale ne langa a‘i ‘i he ofi taha ne ala lavá, pea hoko ko e fakamuimuitaha ia ‘i he vaha‘ataimi langa tempale kuo te‘eki fakatataú” (“A Temple, Again, in Nauvoo,” *Church News*, 29 June 2002, 24).

Ne fili ‘e Palesiteni Hingikeli ke fakahoko e ‘uluaki fakataha‘anga ‘o e fakatapu‘i ‘i he hoko e ta‘u 158 ‘o hono fakapoongi fakama‘ata ‘o e palōfita ko Siosefa Sāmitá mo hono tokoua ko Hailamé ‘i he Pilisone ‘i Kātesi. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Hingikeli ‘i he‘ene fakamatala ki he ngaahi me‘a ne hoko ne iku ki he mate fakama‘atá, “Ne fakahoko e ‘uluaki fakataha‘angá ‘i he 6 P.M. Central P.M. light Time, ‘a ia ne fakahaa‘i ‘e Palesiteni Hingikeli ko e taimi 5 P.M. ‘i he taimi ‘o Siosefa Sāmitá. ‘I he houá ni ‘i he ta‘u ‘e 158 kuohilí, ‘i Kātesi, ne kaka hake ai ‘i he ngaahi sitepú ‘a e kau fakatanga loto tāmāte, pea fana ‘enau ngaahi pekenené, pea fakaava fakamālohi ‘a e matapā ki he loki pilisoné’ . . .

“Na‘e pehē ‘e Palesiteni Hingikeli na‘á ne ongo‘i na‘e ‘i ai ‘a e Tamai mo e ‘Aló, ‘a ia na‘á Na fakahā Kināua ki he Palōfita ko Siosefa ‘a ia na‘á ne foaki ‘ene mo‘uí ma‘á e ngāué ni. ‘Oku ou fakakaukau ‘okú ne fiefia.’

“Na‘e pehē ‘e Palesiteni Hingikeli na‘á ne ongo‘i ne ‘i ai foki mo ‘ene kuitangata ko (Aila N. Hingikeli) ‘a ia ne nofo ‘i Nāvū ‘i he‘ene kei talavou, pea mo ‘ene tangata‘eiki, Palaieni S. Hingikeli, ‘a ia ne hoko ko ha palesiteni ‘o e Misiona ‘o e Ngaahi Siteiti Faka-tokelaú ‘a ia ne kau ai ‘a Nāvū. Na‘á ne fakahaa‘i ‘a ‘ene loto falala ne ‘ongo‘i ‘e ha nī‘ihi tokolahi ‘o kimotolu ‘oku ‘i heni mo kitautolu ho‘omou ngaahi kuí.’ . . .

“Na‘á ne lea ‘o kau ki he tokolahi ‘o e kakai ne omi tonu ki he fakatapu‘i pe ki he ngaahi falelotu pau ‘i he funga māmaní. Na‘e ‘i he tempalé ha kāingalotu ‘e 1,631; na‘e fakamafola hangatonu ‘a e ngaahi fakataha‘angá ‘i he satelaité ki ha ngaahi feitu‘u ‘e 2,300 nai, ‘i ha ngaahi fonua ‘e 72. Na‘á ne lea ‘o kau ki he ha‘ofanga ‘i he tempalé ‘o pehē, ‘Oku ou ‘ilo pau ‘oku ‘i ai ha ha‘ofanga ma‘ongo‘onga ‘oku ‘ikai lava ke tau mamata ki ai ‘oku nau vakai mai kiate kitautolu, ‘a kinautolu kuo nau pekia pea nau vakai ki hano fakahoko ‘i he falé ni ‘a ia ‘oku tau fakatapu‘i he ‘aho ní ‘a ‘enau ‘amanakí, faka‘ānauá pea mo hano totongi ki honau lo‘imatá mo ‘enau ngaahi feilaulau ‘oku ‘ikai lava ke fakamatala‘i. Kuo pau pē ‘oku nau ma‘u ha ‘ofa lahi kiate kitautolu kuo tau lava ‘o langa e fale faka‘ofa‘ofá ni ‘a ia kuo hoko ko ha maka fakamanatu kiate kinautolu’ ” (Gerry Avant, “Crowning Objective of Joseph’s Life,” *Church News*, 29 June 2002, 3–4).

Ne ‘i ai mo ha toe ngaahi fakataha‘anga fakatapu‘i ‘e hongofulu mā ua ‘i he ‘aho 28–30 ‘o Sune. Ko e Tempale Nāvū ‘Ilinoisī ko e tempale hono 113 ia ‘o e Siasí ‘oku ngāué.

“‘OKU OU ‘ILO‘I ...”

Ko ha ‘ofa ‘i he folofolá

Ne vahevahe ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘a e fakamo‘oni ko ‘ení:

“Ko hoku faingamālie ‘eni ke ‘oatu ai ‘eku fakamo‘oni ki he ongo-ongolelé mo e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí mo e ‘Otuá, ko ‘eku Tamai Ta‘engatá. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘okú Na mo-‘ui? ‘Io, ‘oku ou ‘ilo‘i ia, pea ‘oku ou pehē ‘oku ‘ilo‘i ia ‘e he tokolahi ‘o kimou-

tolu. ‘Oku ou faka‘amu ‘oku pehē. ‘Oku ou ‘ilo‘i pau ko e ‘Otuá ko ‘eku tamai Ta‘engatá Ia. . . ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ‘oku anga fēfē ‘a ‘Ene fanongo mai ki he kotoa ‘o ‘etau ngaahi lotú, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo‘i ia. Ko e me‘a pē ‘oku ou ‘ilo‘i ‘okú Ne fai ia he kuo tali mai ‘eku ngaahi lotú. Pea ‘oku pehē pē kiate koe. ‘I ho‘o fakakaukau ki a‘i, ‘oku ou mahalo te ke pehē kuo tali ho‘o ngaahi lotú. Ko ‘eku Tamai Ta‘engatá Ia pea ‘oku ou ‘ilo‘i ‘e hoko mai e ‘aho kuo pau ai ke u fai ha fakamatala kiate Ia ‘o kau ki he‘eku mo‘uí mo e me‘a na‘á ku fai ‘aki iá, founa ne u faka‘aonga‘i ai iá, me‘a kuó u lava‘i, pea ko e hā e lelei kuó u fai ‘i he māmani ko ‘ení. ‘E fakaava e ngaahi tohi pea ‘e mahino e ngaahi me‘a kuo hiki pea fakamaau‘i kitautolu mei he ngaahi lekooti ‘o ‘etau mo‘uí, ‘oku ou ‘ilo‘i ia. ‘Oku ou ‘ilo‘i okú Ne ‘alo‘ofa. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘okú Ne manava‘ofa. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘okú Ne ‘ofa ‘i Hono ngaahi fohá mo e ‘ofefiné. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘okú Ne finangalo ke tau fiefia. ‘Oku ou ‘ilo‘i ‘okú Ne finangalo ke tau fai lelei ‘i he‘etau mo‘uí. ‘Oku ou ‘ilo‘i pau ia, ‘oku ou ma‘u ha loto falala ki ai, ‘oku ou ‘ilo‘i ia.

“‘Oku ou ‘ilo‘i ko Hono ‘Alo Tofu Pē ‘e Taha ne Fakatupu ‘i he kakanó, ‘a Hono ‘Alo ‘Ofa‘angá, ko hoku Huhu‘i mo e Fakamo‘uí pea mo hoku ‘Eiki ko Sisū Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, ne hoko ‘i mu‘a ko Sihova, ne hā‘ele mai ki māmani, ‘alo‘i ‘i he ‘ai‘angakai ‘i ha tu‘unga mā‘ulalo ‘i he lolotonga ‘o e kakai ne fonu ‘i he taaufehi‘a mo e angakovi. Na‘á Ne hoko ko e Pilinisi ‘o e Melinó pea na‘á Ne ako‘i ‘o kau ki he ‘ofá mo e anga‘ofá mo e fa‘a kātakí, peá Ne fe‘alu‘aki ‘o fai lelei, fakamo‘ui e mahakí, fokotu‘u ‘a e maté, pea faka‘āaki ‘a e kuí. Ko Ia hoku fakamo‘ui ne tafé hono ta‘ata‘á he ava kotoa hono kilí ‘i He‘ene fakatau folofola ki He‘ene Tamai ‘i Ketisemani pea pekia ‘i he kolosí ma‘atautolu kotoa pea toetu‘u ‘i hono ‘aho tolú ke hoko ko e ‘uluaki fua ‘o kinautolu kuo pekia. Ko Ia hoku Fakamo‘uí mo hoku Huhu‘i.

Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli

“Ne hā ‘a e ‘Otua ko e Tamaí mo e ‘Eiki toetu‘ú ki he tamasi‘i ko Siosefá ‘i he vao‘akau ‘i he faama ‘a ‘ene tangata‘eiki pea talaange ai kiate ia ke ‘oua na‘a kau ki ha taha ‘o e ngaahi siasí pea ke kātaki pea ‘e ngāue ‘aki ia ‘e he ‘Eiki ‘o fakatatau mo hono finangaló ke fakahoko ‘Ene ngaahi tau-mu‘á. Pea hoko mai ai ‘a e Tohi ‘a Molomoná ‘o fakafou mai ‘i he nima ‘o

Molonaí, ko ha tokotaha kuo toetu‘u. Ne hoko mai ai ‘a e Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné ‘o fakafou mai ‘i he nima ‘o Sione Papitaisó. Hoko mai ai e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí ‘i he nima ‘o Pita, Sēmisi mo Sioné. Ne toe fakafoki mai ko e ngaahi kī kehe ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘i he nima ‘o Mōsese, ‘Ilaiase pea mo ‘Ilaisiaá. ‘Oku mo‘oni e ngaahi me‘á ni. Fakatauange ‘e faitāpuekina kitautolu ke faivelenga ‘o ‘ilo kuo pau ke tau fakatupulaki ‘i hotau lotó ha laumālie ‘o e fakamo‘oní pea fakafōtunga ‘etau mo‘uí ‘o fakatatau mo ia pea ma‘u mei ai ‘a e fiefia ma‘ongo‘onga te ne faitāpuekina kitautolú, ko ‘eku lotú ia ‘i he loto fakatōkilalo, ‘i he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni” (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 650–51).

Kau Palesiteni 'o e Siasí Fakahokohoko 'o e Ngaahi Me'a Na'e Hokó

Fakahokohoko e Ngaahi Me'a Na'e Hokó

1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815

HISITŌLIA 'O E SIAŚÍ

• Fā'ele'i 'a Hailame Sāmīta (9 'o Fēpueli)

Piilikhami 'longi (1 Sune 1801–29 'Aokosi 1877)

Siosefa Sāmīta (23 Tisema 1805–27 Sune 1844)

Sione Teila (1 Nōvema 1808–25 Siulai 1887)

Uilifooti Utalafi (1 Mā'asi 1807–2 Sepitema 1898)

• Fā'ele'i 'a Tēvita Uitemā (7 'o Sānuāfi)

• Hiki 'a Siosefa Sāmīta ko e Sī'i mo hono fāmīli ki Seiloni, Veamoniti

• Fā'ele'i 'a 'Ōliva Kautele (3 'o 'Okatopā)

• tafa e va'e 'o Siosefa Sāmītā

1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815

HISITŌLIA 'O E US

• Tōmasi Sefasoni, Palesitēni 1801–09

• Sēmisi Metisoni, Palesitēni 1809–17

• Ko e "Great Awakening" hono Uā (fakaakeake fakalotu) (1800–30)

• Fakahoko e alea ki hono fakatau 'o Luisiana mei Falanise; toe liunga ua 'a e fonua 'o e US

• Fononga 'a Lui mo Kalaké, 'i he funga fonuā ki he Matāfanga 'o e Tahī Pasifiki pea toe foki, kamata mei Seni Lui, Misuli (1804–6)

• Fakahoko e lao fakafalealea 'okū ne tapui e fefakatau'aki e kau hopoate 'Afilikā

• Hoko 'a Louisiana ko e siteiti hono 18

• Tutu 'e he kau sōtia Pilitāniā 'a Uasingatoni, D.C.

• Hiki 'a e kolomu'a 'o e US mei Filatelafia, Penisolovēnia ki Uasingatoni, D.C.

• Hoko 'a 'Ohaiō ko e siteiti hono 17

• Fuofua mamata 'a Lui mo Kalake ki he 'Otu mo'unga Makā

• Hoko 'a e *The Missouri Gazette* ko e fuofua nusipepa ke pulusi 'i he fakahiho 'o e vaitafe Misisipi

• Kamata hono langa 'o e hala Kamipalenī, 'okū ne fakafekohotaki 'a Melilēni mo Vesinia Hihifo

• Na'e fa'u 'e Falanisisi Sikoti ki 'a e "Star-Spangled Banner"

Kakai nofo 'i he US: 5,308,483

7,239,881

1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815

HISITŌLIA 'O MĀMANĪ

• Ngaahi 'e 'ilai Ultini (US) 'a e me'afana (muskets) 'oku lava ke fetongi hono ngaahi kongā

• Kamata e Ngaahi Tau 'a Napoleone; hoko 'eni 'i ha ta'u 'e 12

• Hillifaki kalauni 'a Napoleone Ponapate ko e 'emipola 'i Pālesi, Falanise

• Paasi 'e he Falealea 'a Pilitāniā ke tapui e fefakatau'aki e kakai ke ngāue pōpulā

• Kamata hono kapa 'e Napoleone 'a Lūsia

• Hili ha'ane ngaahi 'ulungia, na'e fakahee'i 'a Napoleone ki he motu ko 'Elepaā

• 'Ilo 'e Viliani Heisolo (Pilitāniā) 'a e infrared solar rays

• Fa'u 'e Lisiate Tulevitiki (Pilitāniā) 'a e fuofua misini ke ngāue 'aki e malalā ke lava 'o lelé

• Fakanofu pē 'e Napoleone ia ke hoko ko e tu'i 'i 'italī

• Mate ha kakai 'e toko ua mano ono afe nai 'i ha mofuike 'i Neipolo, 'itali

• Fuofua fakahoko 'e Latiuiki veni Peiti'oveni (Siamane) 'a 'ene fa'u fika 5 mo e 6 ma'a e ngaahi 'okesitulāā

• Fakahaai 'e 'Āsenitina, Kolomupia mo Silei 'a 'enau tau'atāina mei Sipeini; Kamata ke feinga e kau Mekisikoú ke tau'atāina mei Sipeini

• Fakatupu 'e Falanisi 'Apeti (Falanise) 'a e founga ki hono fa'o kapa e me'atokonī

• Pulusi 'e Sēkope mo Uilihemi Kilimi (Siamane) 'a 'ena ngaahi talanoa ma'a e fānau

Fakafuofua'i 'o e kakai 'i māmani: 813 million

1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815

Pilikihami 'longi (Palesitēni 'o e Siasī, 27 Tisema 1847)

Sione Teila

Uilifooti Utalafi

Lōlenisou Sinou (fakanofu ko ha 'Aposetolo 12 Fēpueli 1849)

Siosefa F. Sāmīta

Hiipa J. Kalānīte (22 Nōvema 1856–14 Mē 1945)

- fakahaai 'e he kau taki 'o e Siasī e palani ke hiki ki he Hihifō (Okatopa)
- Hoko 'a Pilikihami 'longi ko e Palesitēni Hono 2 'o e Siasī, tokoni ki ai 'a Hiipa C. Kimipolo mo Uilliate Lisiate (27 'o Tisemā)
- Fakahaofi 'e he mana 'o e ngaahi talā 'a e ngoué
- Kamata ke fetukutuku e Kāingalotū mei Nāvū (Fēpueli)
- Fakatapui e Tempale Nāvū (1 Mē)
- A'u e Kau Fononga Paonia 'a 'Pilikihami 'longi ki he Tele'a Ano Māsimā (22–24 Siulai)
- Kamata e fononga maile 'e 2000 'a e Kongakau Māmongā mei Keinisivila, 'i 'Aiouaā (21 'o Siulai)
- Tukuange e Kongakau Māmongā 'i Losi 'Eniselesi, Kalefōnia (16 'o Siulai)
- Hoko 'a 'lutā ko ha vahefonua 'o e 'lunaitēti Siteitī; hoko 'a Pilikihami 'longi ko hono fuofua kōvanā (Sepitema)
- Fuofua fanongonongo ki he kakai 'a e tokāteline 'o e mali tokolahī (28–29 'Aokosi)
- Fakahoko e 'aukai 'i he Tu'apulelulu 'uluaki 'o e māhina kotoa pē
- Fou atu 'a e Kau Tau 'a Sionisitōnī 'i Sōlekī Siti (26 'o Suné)
- 'Ilo 'e Pilikihami 'longi mo e Kāingalotū 'o kau ki he Fononga ki 'lutaā (24 'o Siulai); Tau 'a 'lutaā (ki he 1858)
- Kamata e fononga 'a e kau paonia toho saliotē (Sune); fakahaofi e kau fononga 'a Uili mo Mātini ('Okatopa–Nōvema)
- Pulusi e mata'itofe Mahu'ingā 'i Livapulu, 'Ingilani
- Fokotu'u 'a e Pa'anga Tokoni Hikifonua Tu'uma'ú ('Okatopa)
- Fokotu'u e Lautohi Faka-Sāpatē (9 'o Tisema)
- Fakatoka e ngaahi makatuliki 'o e Tempale Sōlekī (6 'o Epeleli)

51,839

- Sēmisi K. Poukei, Palesitēni 1845–49
- Hoko 'a 'Aiouā ko e siteitī hono 29
- Hoko 'a Folōlita mo Tekisisi ko e siteitī hono 27 mo e 28
- Foaki 'e Pilitānia Lahi 'a e Vahefonua 'Olikoni ma'ā e US
- Fa'u 'a e palau ukamea 'e Sione Tia
- Sakalia Teila, Palesitēni 1849–50 (mālōlō lolotonga 'ene fakahoko fatongiā 'i he kōlelā)
- Hoko 'a Uisikonisini ko e siteitī hono 30
- 'Ilo e koula 'i Sata Mila (Sutter's Mill) 'i Kalefōniā
- Fakangata 'e he talite 'i Kuatalupe Hitalakoō 'a e Tau 'a Mekisikou; ma'u 'e he US 'a e kongala hahi 'o e ngaahi siteitī Tongahihifo 'o e lolotonga ni
- Milati Filamoā, Palesitēni 1850–53
- Hoko 'a Kalefōnia ko e siteitī hono 31
- Pulusi 'e Heamani Melivila 'a e *Moby Dick*
- Pulusi 'e Natāniela Hoatoni 'a e *The Scarlet Letter*
- Pulusi 'e Natāniela Hoatoni 'a e *The Scarlet Letter*
- Pulusi 'e Uoli Uitimani 'a e *Leaves of Grass*
- Kamata e fuofua kinitākāteni 'i 'Amelikā 'i Uotatoni, Uisikonisini
- Hoko 'a Minesota ko e siteitī hono 32
- Hoko 'a 'Olikoni ko e siteitī hono 33
- 'Ilo 'a e koula 'i Seuli Kiliki, kuo hoko he taimi ni ko e kongala 'o Kololato (ofi ki Tenivā)
- Fuofua ma'u 'o ha siliva lahi 'i he US, 'a e Comstock Lode, 'i Nevata ko ia 'o e 'aho ni

23,191,876

- Ma'u 'e 'Iaiasi Hau (US) 'a e totonu fakalao ki he 'uluaki misini tuitui lockstitch
- 'Ikai sai e ututu'ū patetā 'o hoko ai ha hongē 'i 'Ailani
- Tuku atu 'e Mākisi mo 'Engikale 'a e Lao *Fakakominisiti (Communist Manifesto)*
- Fakapapau 'i e 'Āmani Fiseau (Falanisē) 'a e vave e ngaue 'a e māmā
- Fakafuofua 'i 'o e kakai 'i māmāni: 1.128 billion
- Ma'u 'e 'Aisake Singa (US) 'a e totonu 'o e 'uluaki misini tuitui hokohokō
- Fokotu'u 'e R.W. Paniseni (Siamane) ha sitou kasa
- Kamata ke ngāue 'aki e mākonī 'i he vaha'a 'o Lonitoni mo Palesi
- Kamata 'a e Tau Keilimeani (Crimean War) (ki he 1856)
- Na'e hanga e Fololeni Naitingikeili ('Ingilani) 'o toe 'omi ha 'uhinga makehe ki he mala'e fakanēsī lolotonga e Tau Keilimeani (Crimean War)
- Folau 'a Komatoa Mātiu Peuli (US) ki Siapani (na'e tukunoa 'i ha ta'u 'e 150) ke fai ha ngaahi alea fefakatau'aki
- 'Osi hono langa 'o e fuofua uea mākonī fakā'atalanitikī 'i he vaha'a 'o e 'lunaitēti Siteitī mo Pilitānia
- Pulusi 'e Sālesi Tāuini 'a e *On the Origin of Species by Natural Selection*

Pilikihami 'longi															
Sione Teila (Palesiteni 'o e Siasí, 10 'o 'Okatopa 1880)															
Ulifooti Utalafi															
Lolenisou Sinou															
Siosefa F. Sāmita															
Hiipa J. Kalānite (fakanofu ko e 'Aposetolo 6 'Okatopa 1882)															
Siaosi 'Alipate Sāmita															
Tēvita O. Makei (8 Sepitema 1873–18 Sānuai 1970)															
Siosefa Filitingi Sāmita (19 Siulai 1876–2 Siulai 1972)															

- Fokotu'u e 'Uluaki Young Men's Mutual Improvement Association (10 Sune)
- Fakatapui e Tāpanekale Sōleki ('Okatopa); Palesiteni Sione Teila, Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, lau e lotu fakatapui
- Fokotu'u e Ako'anga Pilikihami 'longi i Polovo, 'lutā (16 'o 'Okatopa); hoko ko e 'Univēsitī Pilikihami 'longi i he 1903
- Fakahoko e ngāue fakafaifekau i Niu Mekisikou
- Fakatapui e 'uluaki Seni Siasoi (6 'o 'Epeleli); fuofua tempale talu 'enua hiki mai ki he hihifō
- Pekia 'a Palesiteni Pilikihami 'longi (29 'o 'Aokosi)
- Fokotu'u e Paiaimeli; 'uluaki fakatahá i Fāmingitoni, 'lutā (25 'o 'Aokosi)
- Fakahoko e katoanga fakafiefia 'o e ta'u (6 'o 'Epeleli), hangē ko ia ne fakahoko i he Fuakava Motu'á (vakai, Levitiko 25)
- Hoko 'a Sione Teila ko e Palesiteni hono 3 'o e Siasí, tokoni ki ai 'a Siaosi Q. Kēnoni mo Siosefa F. Sāmita (10 'o 'Okatopá)
- Tali e Mata'itofe Mahu'ingá ke hoko ko ha tohi 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí (10 'Okatopa)
- Fokotu'u e 'uluaki kolo 'o e Siasí i he lolotonga e kau Maulí i Nu'u Silá (26 'o 'Aokosi)
- Fakatapui e Holo Fakatahá'angá (Assembly Hall) i Tempale Sikueá (8 'o Sānuai)
- Na'e hokohoko atu e lahi hono fakatanga'i 'o e kāingalotu 'o e Siasí i hono fakahoko 'o e mali tokolahí i he lao na'e ui ko e Lao 'a 'Etimani (Edmunds Law; Na'e toi 'a Palesiteni Sione Teila mo e kau taki kehe 'o e Siasí)
- Fokotu'u ha ngaahi kolonia 'o e Siasí i Mekisikou
- Na'e puke pōpula ha lauingeau 'o e kāingalotu 'o e Siasí ko e fakahoko 'o e mali tokolahí
- Fakatapui 'o e Tempale Lōkeni (17 'o Me); tempale hono ua talu e hiki 'a e Siasí ki he hihifō
- Na'e 'ikai toe fakalele 'a e ngaahi pisinisi 'a e Siasí pea puke 'a e ngaahi kolo'á tupu mei he fakatanga 'i he lao na'e ui ko e Lao 'Etimani-Taká (Edmunds-Tucker Act)
- Na'e pekia 'a Palesiteni Sione Teila lolotonga hono "fakahē'i" (25 'o Siulai)
- Fakatapui e Tempale Manitai (17, 21 'o Meē); tempale hono tolu talu e hiki 'a e Siasí ki he hihifō
- Kamata hono nofo'i 'e he Siasí 'a Kānatá
- Hoko 'a Ulifooti Utalafi ko e Palesiteni hono 4 'o e Siasí pea tokoni 'a Siaosi Q. Kēnoni mo Siosefa F. Sāmita (7 'o 'Epeleli)
- Kamata 'a e ngāue fakafaifekau i Ha'amao

133,628

- Latafooti B. Heisi, Palesiteni 1877–81
- Tau i Little Bighorn
- Hoko 'a Kololoto ko e siteiti hono 38
- Pulusi 'e Ma'ake Tueini 'a e *The Adventures of Tom Sawyer*
- Fa'u 'e Tōmasi 'Etisoni 'a e fonokalafi
- Sēmisi A. Kāfila, Palesiteni 1881
- Sesitā A. 'Afa, Palesiteni 1881–85
- Fokotu'uturu 'e Kelela Pātoni 'a e Kolosi Kula 'a 'Ameliká
- Fakamo'oni ke hoko ko e lao 'a e Lao 'Etimani (Edmunds Act), ko ha lao fakafepaki ki he mali tokolahí
- Fakapoongi 'a Palesiteni Sēmisi Kāfila (na'e fana'i ia he 'aho 2 'o Siulai pea mate 'i he 'aho 19 'o Sepitemá)
- Kolove Kilivileni, Palesiteni 1885–89
- 'Osi hono langa 'i Sikākou 'o e fuofua "fale mā'olunga" (fungavaka 10 hono mā'olungá) taha 'i māmani
- Fakatapui 'a e Statue of Liberty, ko ha me'a'ofa mei Falanisē
- Ngaohi 'e Siasoi-'Isimani 'a e pepa tā kuo 'osi vali (coated photographic paper)
- Paasi 'a e lao 'Etimani-Taká (Edmunds-Tucker Act), ki hono fakafepaki'i e mali tokolahí
- Fa'u 'e Hanipale Kutiuni 'a e filimi (celluloid) 'oku faitaa'i 'aki e faivá
- Fakafe'iloaki 'e Siasoi 'Isimani 'a e puha me'afaitá Koutekí
- Penisimani Halisoni, Palesiteni 1889–93
- Hoko 'a Noate Takouta, Saute Takouta, Monitana mo Uasingatoni ko e siteiti hono 39–42
- Fā 'a e tauhi'anga vai ofi ki Sionisitauni, Penisolovēnia 'o mate ai ha kakai 'e toko 5,000

50,189,209

- Fa'u 'e 'Ālekisānita Kalama Pele (US) 'a e telefoni
- Pulusi 'e Eiki Leo Tolositoi (Lūsia) 'a e *Anna Karenina*
- Hoko 'a Kōlea ko ha fonua tau'atāina
- Pulusi 'e Lōpeti Lui Sitivenisoni (Sikotilani) 'a e *Treasure Island*
- Puna e mo'unga afi ko Kalakatoa 'i 'Initonēsia, mate ai ha kakai 'e meimei toko 36,000 'i he ngaahi motu ofi maí
- Langa 'e Kala Penise (Siamane) 'a e 'uluaki me'alele ne fakalele 'aki ha misini 'oku fakalele mei loto
- Ngaohi 'e Nikola Tesilá (US) 'a e 'uluaki moto fakauhilá (AC)
- Fakaava 'a e Tāua 'Aifoló (Eiffel Tower) lolotonga e Faka'alifali 'a Māmani i Pālesi (Paris World Exhibition)

HISITŌLIA 'O E SIASÍ

Uilifooti Utalafi (Palesitēni 'o e Siasí, 7 'Epeleli 1889)

Lolenisou Sinou (Palesitēni 'o e Siasí, 13 Sepitēma 1898)

Siosefa F. Sāmīta (Palesitēni 'o e Siasí, 17 'Okatōpa 1901)

Hiipa J. Kalānīte

Siaosi 'Alipate Sāmīta

Tēvita O. Makei

Siosefa Filitingi Sāmīta

Hālōti B. Lī (28 Mā'asi 1899–26 Tīsema 1973)

Sipenisā W. Kimipolo (28 Mā'asi 1895–5 Nōvema 1985)

'Ēselā Tafi Penisoni (4 'Aokosi 1899–30 Mē 1994)

- Fanongonongo 'e he Palesitēni 'o e 'lunaitēti Siteitī, Penisimani Halisoni ha tala'ofa 'o fakamolemole'i e kau mali tokolahī (4 'o Sānuai)
- Kātoanga'i 'e he Siasī 'a e ta'u 50 'o e Fine'ofā
- Tuku atu 'a e "Fanongonongo Fakamafai'i" (24 Sepitēma); ne tali ia 'i hono hikinima'i 'e he kotoa 'o e konifelenisi lahi (6 'Okatōpa; vakai, Fanongonongo Fakamafai'i 1)
- Na'e 'oatu ha tohi 'a e Kau Palesitēni 'Uluaki 'o fakahinohino'i ke fokotu'u ha polokalama ako fakalotu 'i he lolotonga 'o e uikē 'i he uooti kotoa pē na'e 'ikai ha ako 'a e Siasī (25 'o 'Okatōpā)
- Fakatapu'i 'o e fale Ako'anga Piikihami 'longi 'i Polovo, 'lutā (4 'o Sānuai)
- Fakamo'oni hingoa ki he fokotu'u fakafalealea ke fakafoki e ngaahi koloa fakatātaha 'a e Siasī (25 'o 'Okatōpa); hili ha ta'u 'e 3 mei ai (28 'o Mā'asi 1896) ne paasi ha ngaahi fakamatala fakamo'oni (memorial) 'o lava ai ke fakafoki e ngaahi kekeleke 'o e Siasī
- Fakatapu'i 'o e Sosaeti Tohihohoko 'o'lutāā (13 'o Nōvemā)
- Tali 'a e konisitūtone 'a e siteiti ko 'lutāā pea ke hoko ko ha siteiti (5 'o Nōvemā)
- Hoko 'a 'lutā ko ha siteiti (4 'o Sānuai)
- Fokotu'u e fuofua siteiki mavahe mei he US 'i Kaatisoni, 'Alapeta, Kānata (9 'o Sunē)
- Liliu e 'aho 'aukai mei he Tu'apulelulū ki he Sāpatē (5 'o Nōvemā)
- Kātoanga'i e ta'u 'e nīmangofulu 'o e tū'uta 'a e Kāingalotū 'i he Tele'a Sōlekī (24 'o Siulai)
- Kamata hono paaki 'o e *Improvement Era* (Nōvema)
- Pekia 'a Palesitēni Uilifooti Utalafi (2 'o Sepitēma); hoko 'a Lolenisou Sinou ko e Palesitēni hono 5 'o e Siasī, tokoni 'a Siaosi Q. Kēnoni pea mo Siosefa F. Sāmīta (13 'o Sepitēma)
- Fakaava ha misiona 'i Siapani (12 'o 'Aokosi)
- Pekia 'a Palesitēni Lolenisou Sinou (10 'o 'Okatōpa); hoko 'a Siosefa F. Sāmīta ko e Palesitēni hono 6 'o e Siasī, tokoni 'a Sione R. Uinitā mo 'Antoni H. Lani (17 'o 'Okatōpā)
- Fuofua paaki e *Children's Friend* (Sānuai)
- Tuku atu 'e Palesitēni Sāmīta 'a e fanongonongo fakamafai'i hono uā (6 'o 'Epeleli)
- Hoko 'a e Ako'anga Piikihami 'longi ko e 'Univēsitī Piikihami 'longi ('Okatōpa)
- Fakatau 'e he Siasī 'a e Falepōpula Kātesī (5 'o Nōvemā)

Mēmipasipi 'o e Siasī: 188,263 283,765

HISITŌLIA 'O E US

- Kolova Kilivileni, Palesitēni 1893–97
- Villami Makinili, Palesitēni 1897–1901
- Fiatōa Lusevelo, Palesitēni 1901–9
- Ma'u e totonu fakalao ki he sipā 'e Utikomi Satisoni
- Hoko 'a 'Aitahō mo Uaiōmingi ko e siteiti hono 43 mo e 44
- Fakaava 'a e Motu ko 'Elisi ke hoko ko ha feitu'u talitali'anga 'o e kakai hikifonua
- Hoko 'a 'Aitahō mo Uaiōmingi ko e siteiti hono 43 mo e 44
- Tau 'o e Tui Kuo Kafō (Battle of Wounded Knee)
- Hoko ha tōlalo faka'ekonōmika ta'u 'e fā 'i he hōloa 'a e māketi fefakatau'aki (stock market)
- Hoko 'a 'lutā ko e siteiti hono 45
- Pehē 'e he Fakamaau'anga Lahī 'oku fakalao pē 'a e ngaahi fale "Mavahe kae tatau" ma'a e kau pālangi mo e kau 'ululū
- Kamata e kumi koula Kolonitaiki (Klondike)
- Fakahā 'e Sipeini mo e US te na tau'i 'a Kiupa ('Epeleli–Tīsema)
- Lahi hake 'i he ngaahi tatau 'e 1 miliona 'o e fa'u 'a Sikoti Sopilini ko e "Maple Leaf Rag" ne fakatau
- Fakahoko 'e Lesinolo Fesiniteni 'a e 'uluaki lea 'i he letioō
- 'Ilo 'e Uolotā Liti 'oku tupu 'a e mofi engeengā (yellow fever) mei ha vaalasi 'oku fetuku holo 'e he namū
- Fakapoongi 'a Palesitēni Villami Makinili
- Fokotu'u 'e Heneli Footi 'a e Kautaha Me'alele Fōtī (Ford Motor Company) 'i Tituloiti, Misikeni
- Fakapuna 'e he ongo tautehina Ulaiti ha vakapuna na'e fakamisini 'i Kiti Hiiki, Kalolaina Noate

Kakai nofo 'i he US: 62,979,766 76,212,168

HISITŌLIA 'O MĀMANĪ

- Mate ha kakai 'e toko 10,000 nai 'i ha mofuikē 'i Siapani
- Fuofua fakahoko e pālei (ballet) 'a Pioteli Saikovisiki (Lūsia) ko e *The Nutcracker*
- Pulusi 'e Latiāte Kipilingi ('Ingilani) 'a e *The Jungle Book*
- 'Ilo 'e Uiliani Lonitiseni (Siamane) 'a e faka'atā (x-rays)
- Fa'u 'e Kukiliāmo Mākoni ('Itali) 'a e mākoni fakaletioō
- Fakahoko e fuofua 'Olimiki 'i onopōni 'i Atenisi, Kalisi
- Fakahoko e fakataha 'a e Falealea Faka-Siu 'o Saionē (Jewish Zionist Congress) 'i Suisalani
- 'Ilo 'e Piea mo Malia Kulei (Falanisē) 'a e lātiumē (radium)
- Ma'u e totonu fakalao ki he 'esipilini 'e he kautaha Bayer (Siamane)
- Fuofua hiki fakamakinito 'o e ongō
- Kamata e Boer War 'i Saute 'Afilika (osi 'i he 1902)
- Kamata e Boxer Rebellion ko e fakafepaki ki he kau muli 'i Siainā (osi 'i he 1901)
- Hala 'a Kuini Vikatōlia 'o 'Ingilani; hoko ai 'a hono 'alo ko 'Etuatē VII
- Puna e Mo'unga Afi ko Pelē 'o mate ai ha kakai 'e toko 29,000 nai
- Fakahoko e fuofua lova pasikala ko e Tour de France
- 'Osi hono langa 'o e halanga lēlue Trans-Siberian (4,607 miles)
- Fakaava e Aswan Dam 'i 'Ispitē

Siosefa F. Sāmita

Hiipa J. Kalānīte

Siaosi 'Alipate Sāmita (fakanofo ko ha 'Aposetolo 8 'Okatopa 1903)

Tēvita O. Makei fakanofo ko ha 'Aposetolo 9 'Epeleli(1906)

Siosefa Filitingi Sāmita (fakanofo ko ha 'Aposetolo 7 'Epeleli 1910)

Hāloti B. Lī

Sipenisā W. Kimipolo

'Ēselā Tafi Penisoni

Hauati W. Hanitā (14 Nōvema 1907–3 Mā'asi 1995)

Kōtōni B. Hingikelī (23 'o Sune 1910)

- Falemahakī 'o e Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Nī 'o Toketā Uilīami H. Kolové, fuofua polokalama fakafalemahakī 'a e Siasī, fakaava 'i Sōleki Sīti (1 'o Sānuāli); ne tukuange 'e he Siasī 'a hono ngaahi falemahakī ki ha kautaha fakatāutaha 'i he 1975
- Fakatapu e Fale Fakamanatu 'o Siosefa Sāmitā mo e Maka Fakamanatū, 'i Seiloni, Veamonitī, feitu'u ne fā'elei ai e Palōfītā (23 'o Tisemā)
- Fanongonongo 'e Palesiteni Sāmita kuo 'ikai ha mo'ua 'o e Siasī (10 'o Sānuāli)
- Hoko 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita ko e 'uluaki Palesiteni 'o e Siasī ke 'a'ahi ki 'ulope (fa'ahita'u māfanā)
- Fakata'u 'e he Siasī 'a e faama 'a e fāmīli Sāmitā 'oku ofi ki Palēmāila, Niu 'Ioké, kau ai 'a e Vao'akau Tapū

398,478

- Na'e fakakau tonu mai 'a e polokalama Sikautī ko ha polokalama 'ekitiviti ma'a e fānau tangata 'o Siasī (21 'o Meé)
- Na'e fakakau mai 'e he Siasī 'a e polokalama Sikautī
- Na'e fakatapu 'a e Maka Fakamanatu 'o e Talā 'i he Tempale Sikueā (1 'o 'Okatopa)
- Na'e fuofua fokotu'u 'a e seminelī 'i he Ako Mā'olunga Kalānitē 'i Sōleki Sīti (Sepitema)
- Na'e fa'u 'a e Kōmiti Fakafekau'akī (8 'o Nōvemā)

- Na'e hoko 'a e Ako'anga Likī 'i Lekisipeeki, 'Aitahoō ko e 'Univēsiti Likī (fa'ahita'u fakatōlau)
- Na'e 'oatu 'e he Kau Palesiteni 'Uluakī mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā ha fakamatala faka-Tokāteline 'o kau ki he Tamāi mo e 'Alō (30 'o Suné)
- Kamata hono pulusi fakamāhina 'o e *Relief Society Magazine* (Sānuāli)
- Pulusi 'a e tohi 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesi ko e *Jesus the Christ* (Sepitema)
- Fuofua fakahoko 'e he Kau Palesiteni 'Uluakī 'a e polokalama "Efiafi Fakafāmīli" (27 'o 'Epeleli)

- Ma'u 'e Palesiteni Sāmita ha me'a-hā-mai 'o kau ki he huhu'ī 'o e kau pekīā (3 'Okatopa; vakai, T&F 138)
- Na'e mālōlō 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmita (19 Nōvema); hoko 'a Hiipa J. Kalānīte ko e Palesiteni hono 7 'o e Siasī, pea tokoni 'a 'Anitoni H. Lani mo Sālesi W. Penilousi (23 'o Nōvemā)
- Ko hono toloi 'o e konifeniseni lahi 'o 'Epeleli ki he 'aho 1-3 'o Suné koe'uhī ko e mafola 'a e moffī (influenza) 'i he fonuā
- Fakatapu 'a e Tempale La'e Haua'ī, ko e 'uluaki ke langa mavahe mei he US, (27 'o Nōvemā)

- Viliami Hauati Tafu, Palesiteni 1909–13
- Utilou Uilisoni, Palesiteni 1913–21

- Mate ha kakai 'e toko 700 'i he mofuīke 'i Seni Felenisisikou; \$400 miliona 'a e ngaahi koloa na'e mole ai
- Hoko 'a 'Okolahoma ko e siteiti hono 46
- Fakafē'iloakī 'e Heneli Footī 'a e me'alele Model T

- Fokotu'u 'e Viliami D. Poisi 'a e Sikauti ma'a e tamaiki Tangata 'o 'Amelikā (Boy Scouts of America)
- Fokotu'u 'e W. E. B. Tupu'a 'a e National Association for the Advancement of Colored People (NAACP)
- Hoko 'a Niu Mekisikou mo 'Alesona ko e ongo siteiti hono 47 mo e 48
- Kamata fakahoko 'e Lōpeti H. Koitati 'a 'ene ngaahi 'ahi'ahi lōketī

- Tali 'a e Fakalelei Lao Fika Hongofulu Mā Valū, tapu 'o hono ngaohi, fakata'u, fakata'u mai, fakata'u atu 'o e 'olokaholō (fakangata 'i he1933)
- Fokotu'u 'a e Pa'ake Tele'a Fakafonua Lahī (Grand Canyon National Park)

92,228,496

- Fakahoko 'a e palani Daylight-saving ke tolonga hono faka'aonga'ī 'o e lolō

- Kamata 'e Mohanitasi Kaniti 'a e fakafepaki 'ikai ha fakamālohī 'i Saute 'Afiliika
- Mate ha toko 10,000 'i Tahiti hili ha afā
- fa'u 'e Sir Lōpeti Pāteni-Paueli (Ingilani) 'a e Sikauti ma'a e tamaiki tangatā

- Hoko 'a Lōpeti E. Peili (US) ko e fuofua tokotaha ke a'u ki he Pole Noatē
- Hala 'a Tu'ī 'Etuatē VII 'o 'Ingilani; hoko hake 'a Siasī V
- Fakafē'iloakī 'e Sikimani Foloiti (Aositulia) 'a 'ene ngaahi fakakaukau ki he fakalelei faka'atamāi

- Hoko 'a Loati 'Amanitaseni (Noaue) ko e fuofua tokotaha ke a'u ki he Pole Sautē
- Ngoto e SS *Titanic* hili 'ene tau 'i ha kongā 'aisi: mate ai ha kau pāsese mo e kau kauvaka 'e toko 1,513

- Fakaava e Kānali Panamāā
- Fakapoongi 'a Tiuke Mā'olunga (Archduke) ko Falanisisi Fetinani 'o 'Aositulā-Hungali, fakatupunga ai e Tau Lahī I
- Pulusi 'e 'Alipate 'Ainisitaini (Siamane) 'a 'ene General Theory of Relativity

- Mate ha kau sōtia 'e toko 1 miliona nai 'i he Tau 'i Veitunī (Battle of Verdun)
- Fakahā 'i he Balfour Declaration ko Palesitaini ko e tofi'a ia 'o e kau Siū
- Mahakī faka'auha ko e mofi (influenza (mate ai ha toko 20 miliona 'i he'ene a'u ki he 1920)
- Fakangata 'e he Talite 'o Veasai (Treaty of Versailles) 'a e Tau Lahī Lahī I
- Fakapoongi 'a Sā Nikolasi II mo hono fāmīli ed; angatu'u 'i Lūsia (ki he 1921)

Fakafuofua'ī 'o e kakai 'i māmani: 1.75 billion

HISITŌLIA 'O E SIASÍ

Hiipa J. Kalānite (Palesiteni 'o e Siasí, 23 Nōvema 1918)
Siaosi 'Alipate Sāmīta
Tēvita O. Makei
Siosefa Filitingi Sāmīta
Hāloti B. Li
Sipenisā W. Kimipolo
'Ēselā Tafi Penisoni
Hauati W. Hanitā
Kōtoni B. Hingikeli

- Na'e 'alu 'a 'Eletā Tēvita O. Makei mo Hiu J. Kēnōni 'i ha maille 'e 55,896 'o e māmanī ko e fai ha savea 'o e ngaahi misiona 'o e Siasí (4 Tisema; pea foki 'i he 'aho 24 Tisema 1921)
- Fakatau 'e he Siasí ha konga 'o e Mo'unga Komolá
- Fuofua fakamafola fakaletio 'o e konifelenisi lahi (3 'o 'Okatopá)
- Fakatau 'e he Siasí 'a e toenga 'o e Mo'unga Komolá
- Fokotu'u 'a e siteiki hono 100, 'i Lihai, 'lutā (1 'o Siulai)
- Fokotu'u 'a e siteiki hono 100, 'i Lihai, 'lutā (1 'o Siulai)
- Kamata e Siasí ha tu'uaki ki hono fakafepakī 'a e ma'u tapaká (2 'o 'Epeleli)
- Fakaaava 'a e Falemahaki ma'á e fānau Palaimeli 'i Sōleki Siti (Mē)
- Fokotu'u e fuofua misiona 'i Saute 'Ameliká (6 'o Tisemá)
- Kamata e fakahoko 'e he Kuaea Tāpanekalé ha ngaahi fakamafola fakauike 'i he letioó (15 'o Siulai)
- Fakatapu 'a e Tempale Katesitoni 'Alapetá 'i Kānata (26 'o 'Aokosi)
- Kamata e fuofua 'inisiitiuti fakalotú 'i Mosikou, 'Aitahó 'i he 'Univēsiti 'o 'Aitahoó (fa'ahita'u fakatōlau)
- Fakatapu 'o e Tempale Mesa 'Alesoná (23 'o 'Okatopá); fakamafola letio 'a e ngaahi fakataha'anga fakatapu
- Fakatapu 'e Palesiteni Hiipa J. Kalānite 'a e letio Deseret News pea ko e fuofua taimi ia he hisitōlia 'o e Siasí ke tuku atu ha pōpoaki 'i he ngalu'eá (6 'o Meé)
- 'Api Fakamisiona 'i Sōleki Siti; ne 'uluaki fokotu'u'u ki hono ako'i 'o e kau faifekau
- Fakahoko 'e he Siasí ha fakamanatu 'aho ono 'o e ta'u 'e 100 hono ma'u e fakahā ki he Lea 'o e Potó (21–26 'o Fēpueli)

Mēmipisipi 'o e Siasí: 525,987

670,017

HISITŌLIA 'O E US

- Uāleni G. Hātingi, Palesiteni 1921–23
- Kalavini Kolise, Palesiteni 1923–29
- Fakakakato 'e Sālesi Linipeeki ha puna tokotaha houa 'e 33.5 'o kolosi he 'Atalanitiki mei Niu 'loke ki Pālesi
- 'Ikai toe ngāue 'a e feitu'u fefakatau'aki (stock market) 'i Niu 'loke, kamata ai 'a e fu'u tōlalo faka'ekonōmiká (ki he 1941)
- Fakapapau 'e he Falealeá ke hoko 'a e "Star-Spangled Banner" ko e fasi fakafonua
- Tali 'a e Fakalelei Lao Fika Uofulu Mā Tahá, fakangata 'o e (Lao ne ta'ofi fakalao ai hono ngaohi, fakatau atu pe fe'ave'aki 'a e 'oiokaholó)
- Fakakakato 'e Sālesi Linipeeki ha puna tokotaha houa 'e 33.5 'o kolosi he 'Atalanitiki mei Niu 'loke ki Pālesi
- Huku 'a e *The Jazz Singer*, ko e fuofua faiva ia ne lava ke fanongo ai ki he leá
- Fakapapau 'e he Falealeá ke hoko 'a e "Star-Spangled Banner" ko e fasi fakafonua
- Tali 'a e Fakalelei Lao Fika Uofulu Mā Tahá, fakangata 'o e (Lao ne ta'ofi fakalao ai hono ngaohi, fakatau atu pe fe'ave'aki 'a e 'oiokaholó)
- Hoko 'a 'Amelia 'Eahaati ko e fuofua fefine ke puna vakapuna toko taha 'i he 'Atalanitiki

Kakai nofo 'i he US: 106,021,537

123,202.624

HISITŌLIA 'O MĀMANI

- Mate ha kakai 'e 180,000 nai 'i ha mofuлке 'i Siaina
- Fokotu'u 'e Musolini e pule fakamālohi 'i 'Itali
- Pulusi 'e 'Atolofi Hitiā 'a e *Mein Kampf*
- Tō e founa ngāue faka'ekonōmiká 'a Siamané
- Kamata e Palani ta'u Nima 'a Siosefa Sitālini 'i he Sovieti 'Unioni
- 'Ilo 'e 'Ālekisānita Felemi (Pilitānia) 'a e penisilini
- Fakalalakakā 'i 'e Mākisi Taliai (Saute 'Afilika) 'a e huhu ki he mofi engeengā
- Kamata 'e Mohanitasi "Mahatima" Kaniti ha " 'aukai ki he mate" pea poupu'i ke 'oua na'a fakatau e koloa mei Pilitānia ke fakafepakī 'i he 'anga hono ngaahi 'e he pule'anga Pilitānia 'a e kakai mā'ulalo 'o 'Initiā, 'a e "kau mā'ulalo"; tokoni ke fakahoko ha ngaahi liliu
- Ma'u 'e Hitiā 'a e hingoa ko e *Fuhrer* pea ne pule'i 'a Siamane
- Langa e fuofua nofo'anga pōpula 'a e kau Nasī 'i Siamané; 'i he'ene 'a'u ki he 1945, ne tauhi ai ha kau pōpula 'e toko 8–10, pea ko e vaeua nai 'o kinautolu (ko e tokolahi ko e kau Siu) ne tamate'i

Fakafuofua: 1,860 Million

Fakafuofua 'o e kakai 'i māmani: 2.07 billion

Hiipa J. Kalānite

Siaosi 'Alipate Sāmita

(Palesiteni 'o e Siasi, 21 Mē 1945)

Tēvita O. Makei

Siosefa Filitingi Sāmita

Hālōti B. Li

(fakanōfo ko ha 'Aposetolo 10 'Epeleli 1941)

Sipenisā W. Kimipolo

(fakanōfo ko ha 'Aposetolo 7 'Okatopa 1943)

'Ēselā Tafi Penisoni

(fakanōfo ko ha 'Aposetolo 7 'Okatopa 1943)

Hauati W. Hanitā

Kōtoni B. Hingikeli

• Fakatapui e Maka Fakamanatu Mo'unga Komolā (21 'o Siulai)

• Kamata hono maikolofilimi'i 'e Sosaieti Tohihohoko 'o 'lutaā 'a e ngaahi lekōtī (Nōvema)

• Fanongonongo 'e he Siasi 'a hono fakatau 'o Sipilingi Hila 'i Misulī, (Ātama-onitai-Āmani; Mā'asi)

• Kamata hono 'oatu 'e he Siasi ha ngaahi nāunau ki he ngaahi fonua 'i 'lulope kuo uesia 'e he tau' (Sānuali)

• Fakahaā'i kuo hono 'a e Polokalama Uelofea ko ha polokalama 'a e Siasi (5 'o 'Epeleli)

• Faka'al'ali Mo'unga Komolā, "Ko e fakamo'oni 'a 'Amelika kia Kalaisi (America's Witness for Christ)," kamata 'i (Siulai)

• Fanongonongo 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki e ngaahi tu'unga fo'ou 'o e Kau Tokoni ki he Toko Hongofulu Mā Uā (6 'o 'Epeleli)

• Laka 'a e mēmipasipi 'o e Siasi 'i he toko taha milionā

• Fakafe'iloaki 'e he Siasi 'a 'ene polokalama uelofea, 'a e Polokalama Malu' 'o e Siasi ('Epeleli); na'e ui kimui ko e Polokalama Uelofea 'a e Siasi (1938)

• Fakaava e fuofua falekoloa 'a e Ngaahi Kautaha Teseletī 'i Sōleki Siti (14 'o 'Aokosi)

• Poupou'i e kāingalotu 'o e Siasi ke fakangatangata e fefononga'aki ke tauhi e ngaahi fakangatangata 'o e taimi tau'

• Pekia 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānite (14 'o Mē); hoko 'a Siaosi 'Alipate Sāmita ko e Palōfita hono 8 'o e Siasi, tokoni 'a J. Lūpeni Kalake ko e Si'i mo Tēvita O. Makei (21 'o Meē)

• Fakahoko 'e he Kuaea Tāpanekalē 'a 'ene fakamafola polokalama letiō hono 1,000 fakafonua (17 'o 'Okatopā)

• Fakatau 'e he Siasi ha kongā 'o e kekelele 'o e Tempale Nāvuū (20 'o Fēpueli)

• Fakatau 'e he Siasi 'a e Fale Fakapōpula Lipetiī, 'i Misulī (19 Sune)

• Fakafoki mai 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e kau faifekau kotoa pē mei 'lulope ('Aokosi-Nōvema)

• Fakafoki mai 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e kau faifekau kotoa pē mei he Pasifiki Sautē mo e Saute 'Afilika

• Na'e hopoki 'a e USS *Siosefa Sāmita*, ko ha vaka uta koloa (22 'o Meē)

• Ko e fuofua taimi 'eni talu mei he 1942, ne fakaafe'i ai e kāingalotu kotoa 'o e Siasi ke kau atu ki he konifelenisi lahi (5-7 'o 'Okatopā)

• Kamata hono fakamafola ki he kakai 'a e konifelenisi lahi ('Okatopa)

862,664

• Ma'u 'e he tokotaha 'Olimipiki ko Sese 'Oueni ha mētali koula 'e fā 'i he ngaahi fe'auhi 'i Pealinī

• Hanga 'e hono fakamafola 'o e *The War of the Worlds* 'a 'Oasoni Uēlesi 'o fakatupu ha toto hoha' 'a e ni'ihī na'e fanongo letiō

• 'Osi hono ngaahi 'o e Maka Fakamanatu Fakapule'anga 'o Mo'unga Lasimoā (Mt. Rushmore)

• Fuofua fakahoko e tulama fakahiva 'a Louisa mo Hemasaitani ko e *Oklahoma!*

• Heuli S. Tulumani, Palesiteni 1945-53

• Na'e laka hake 'i he toko taha milionā 'o ha ni'ihī na'e kau atu ki he tau' na'a nau hū ki ha ngaahi kolisi 'i he malumalu 'o e "GI Bill of Rights,"

• Fakamo'oni hingoa ki he Lao ki he Malu Fakasosaieti (Social Security Act), 'o lava ke ma'u ai ha pa'anga 'a e ni'ihī ma'u vāhenga mālōlō pea mo ha malu' 'i he taimi 'oku 'ikai ma'u ngāue ai; na'e fai e fuofua totongi mei he pa'angā ni 'i he 1937

• Fuofua faka'aonga'i 'o e pelesitiki 'i hono ngaahi e koloā

• Fakaava 'a e Golden Gate Bridge (Halafakakavakava Hū'anga Koula) 'i Seni Felenisisikou

• Pā pea vela 'a e vakapuna Siamane ko e *Hindenburg* lolotonga 'ene fakatautau hifo ki Niu Sēsi

• Faka'al'ali e televisonē 'i he Faka'al'ali 'a Māmani (World's fair) 'i Niu 'loké

• Tuku atu 'e he tokotaha fa'u hiva ko 'Aivini Pealinī 'a e "God Bless America"

• 'Ohofi 'e Siamane 'a e ngaahi vaka 'a e US; 'Ohofi 'e Siapani 'a e taulanga Mata'itofē; Kau atu 'a e US ki he Tau Lahi Hono II 'a Māmani

• Mate ha toko 1,200 nai ko e poliō pea mamatea ai ha toko lauiafe

• Laku hifo 'e he US ha ongo fo'i pomu ivi 'ātomi 'i Siapani

• Fakahoko 'e he vakapuna X-1, 'a ia 'oku fakai'ia fakalōketi, 'a 'ene fuofua puna na'e vave ange ia 'i he ongo

132,164,569

• Fa'u 'a e Komisiona ki he Ivi 'Ātomi

• Fa'u 'a e letiō 'i he Bell Telephone Laboratories

• Fa'u 'e Lōpeti Uatesoni-Uate (Sikotilani) 'a e me'angāue fakaleitā (radar) ke 'ilo' ai e ngaahi vakapunā

• Fa'u 'e Laosi Pilo (Hungali) 'a e polopeni

• Kamata hono 'ohofi 'e Siamane 'a Lonitoni; ofi ki he vahetolu 'e taha 'o e kolō na'e faka'auha 'i he'ene a'u ki he faka'osinga 'o e tau'

• Mate ha kakai 'e toko 1.5 milionā 'i 'Initia he hongé

• Fakahoko e fuofua fakataha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahatahā

• Hoko 'a 'Isileli ko ha fonua tau'atāina

• Kamata e Tau Fakalotofonua 'a Sipeinī ('osi 'i he 1939)

• Hala 'a Tu'i Siasi V 'o 'Ingilani pea hoko ki he talonī 'a hono 'alo ko 'Etuatē VIII; na'e tukuange 'e 'Etuatē VIII 'a e talonī pea hoko ki ai 'a hono tehina ko Siasi VI

• Kapa 'e Siamane 'a Pōlani; Kamata e Tau Lahi Hono II 'a Māmani ('osi 'i he 1945)

• Pulusi 'e C. S. Lewis (Eng.) 'a e *The Screwtape Letters*

• Fakahoko 'e he Ngaahi Fonua Fakatahatahā 'a e "D-Day" kapa 'o 'lulopé

• Kamata e Cold War (ki he 1990); Fuofua ngāue 'aki 'e Uinisitoni Sēsili ko e Palēmia 'o Pilitāniā 'a e fo'i lea ko e "Puipui Ukameā"

• Fokotu'u e Kōsilio 'o e Ngaahi Siasi 'i Māmani

• Fa'u 'e Felengi Uitolo (Pilitāniā) 'a e 'uluaki misini seti

Fakafuofua 'o e kakai 'i māmani: 2.3 billion

• 'Ilo 'e Selimana Uokimani (US) 'a e faito'o streptomycin

• 'Osi 'a e tau Lahi Hono II 'a Māmani

• 'Ilo e Ngaahi Takainga Tohi 'o e Tahi Matē (Dead Sea Scrolls)

HISITŌLIA 'O E SIAŚI

Siaosi 'Alipate Sāmīta

Tēvīta O. Makei (Palesiteni 'o e Siasī, 9 'Epeleli 1951)

Siōsefa Fīlīngi Sāmīta

Hālōti B. Li

Sipenisā W. Kimipolo

'Ēselā Tafi Penisoni

Hauati W. Hanitā

(fakanofō ko ha 'Aposetolo 15 'Okatopa 1959)

Kōtoni B. Hingikelī

(fakanofō ko ha 'Aposetolo 5 'Okatopa 1961)

• Fuofua kamata 'o e seminele pongipongi 'i he Faka-Tonga 'o Kalefōniā (Sepitema)

• Fokotu'u 'e he Siasī 'a 'ene Polokalama Fakaako Kuo Fakatahatahā'ī (9 'o Siulai)

• Fokotu'u 'o e Kōmīti Langa 'a e Siasī (Siulai)

• Kaniseli 'a e konifelenisi lahi fakavaeuaatā'ū koe'uhī ko e mafola 'a e mofī (flu) ('Okatopa)

• Na'e fokotu'u 'a e fuofua siteikī 'i 'Ingilani 'i Manisesitā (27 'o Mā'asi)

• Fakatapui 'o e Senitā Anga Fakafonua 'o Polinisīā 'i Hauai'ī (Polynesian Cultural Center) (12 'Okatopa)

• Pekia 'a Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmīta (4 'o 'Epeleli); Hoko 'a Tēvīta O. Makei ko e Palesiteni hono 9 'o e Siasī, tokoni 'a Sītiveni L. Lisiate mo J. Lūpeni Kalake ko e Sī'ī (9 'o 'Epeleli)

• Fanongonongo 'e he Siasī hono fuofua fakahoko 'o e Polokalama ki hono Fakaako'ī 'o e Kau 'Initiā (Siulai)

• Fakatapui 'a e Tempale Hamiltoni Nu'u Silā mo e Tempale Lonitoni 'i 'Ingilani (20 'o 'Epeleli; 7 'o Sepitemā)

• Na'e fa'u 'a e fuofua siteikī 'ikai lea faka-Pilitāniā 'i Tā Heiki (The Hague) 'i he Netaleni (12 'o Mā'asi)

• Fuofua fakahoko 'o e polokalama faiaiko faka'apī (Sānuali)

• Fakatau 'e he Siasī ha kautaha letiō (10 'o 'Okatopā); 'a ia na'e faka'aonga'ī ki ha ngaahi fakamafola 'a e Siasī ki 'ulope mo Saute 'Amelika

• Kamata hono ngāue 'aki 'e he kau faifekau ha Polokalama Pau ki hono Ako'ī 'o e Ongoongolelei, fuofua fakahoko hono ngāue 'aki 'o e palani angamaheni mā'ā e ngāue fakafaifekau 'i he Siasī

• Fakatapui 'o e Tempale Peeni Suisalani ('uluaki 'i 'ulopé) (11 'o Sepitemā)

• 'Omi 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakī ha na'ina'ī ki he kāngalotu 'o e Siasī ke tauhi 'a e Sāpaté ke mā'oni'oni pea faka'ehi'ehi mei he fakatau Sāpaté (19 'o Suné)

• 'I ai ha tēniti 'a e Siasī 'i he Faka'aliali 'a Māmani 'i Niu 'Ioké (New York World's Fair) ('Epeleli)

• Fili 'a 'Ēletā 'Ēselā Tafi Penisoni ko e Sekelitali 'o e Potungāue Ngoué 'e he Palesiteni 'o e US ne toki fili, Palesiteni Tuaiti D. 'Aisenihaua (31 'o Tisemā); Na'e ngāue 'a 'Ēletā Penisoni 'i he ta'u 'e valū

• Fakaava 'a e 'Univēsiti 'a e Siasī 'i Hauai'ī ('Iloa he taimi ni ko BYU-Hawaii) (26 'o Sepitemā)

• Foaki ki he Kuaea Tāpanekalé ha Grammy, ko ha pale mūsika fakafonua, koe'uhī ko 'enua hiki ko ia 'o e "Battle Hymn of the Republic" (29 'o Nōvemā)

• Tukuhi'fo 'a e ta'u 'e ala ngāue fakafaifekau ai 'a e kau talavou mei he ta'u 20 ki he ta'u 19 (Mā'asi)

• Fakatapui 'e Palesiteni Siaosi 'Alipate Sāmīta 'a e tā tongitongi 'o Piliikihami 'longi 'i he kolomu'a 'o e US (1 'o Suné)

• Fakatapui 'a e Fale 'o e Fine'ofā 'i Sōleki Siti (3 'o 'Okatopā)

• Fai 'e Palesiteni Makei 'a e lea "Ko ha faifekau 'a e mēmipa kotoa pē" (6 'o 'Epeleli)

• Na'e fokotu'u 'i BYU 'a e Ako'anga Lea Fakafonua mā'ā e kau faifekau kuo uiu'ī ki he ngaahi fonua muli (Nōvemā); na'e ui kimui ko e Misiona Ako'anga Lea Fakafonua (1963)

Mēmipāsipi 'o e Siasī: 1,111,314

1,693,180

HISITŌLIA 'O E US

• Ma'u 'uhila mei he ivi'ī 'ātomī

• Tuaiti D. 'Aisenihaua, Palesiteni 1953-61

• Fakahā 'e he Fakamaau'anga Mā'olungā 'oku 'ikai fakakonisitū-tone hono fakamavahevehe (segregation) ko ia 'i he ngaahi ako fakapule'angā

• Pulusi 'e Dr. Sues (Toketā Sjusies) 'a e *The Cat in the Hat*

• Hoko 'a 'Alasikā mo Hauai'ī ko e siteiti hono 49 mo e 50

• Sione F. Keneti, Palesiteni 1961-63

• Linitoni Peini Sionisoni, Palesiteni 1963-69

• Fuofua fakafe'iloaki e televisione 'oku 'ata fakalanū

• Ngaohi 'e Siona Sitalēki 'a e huhu malū'ī mei he polioō

• Puke pōpula 'a Losa Pāake, ko ha fefine 'ul'ulū ko e 'ikai ke tangutu 'i mui he pasī

• Fokotu'u 'e he US mo Kānata 'a e North American Air Defense Command (NORAD)

• Fokotu'u 'a e (Piisi Koa) Peace Corps

• Fai 'e Mātini Luta Kingi ko e Sī'ī 'a 'ene lea ne ui ko e "I Have a Dream" ('Oku 'i ai 'ā'aku Faka'ānaua)

Kakai nofo 'i he US: 151,325,798

179,323,175

• Kamata ke fakafehokotaki e kanisā 'o e mā'amā'ā ki he ifi tapakā

• Fokotu'u 'a e Ngaahi Hala Fakavahā'a Siteiti

• Fakaava 'a Tisinileni (Disneyland) 'i 'Anahaimi, Kalefōniā

• Fokotu'u 'a e National Aeronautics and Space Administration (NASA)

• Hoko 'a 'Ālani Sēpeti ko e fuofua 'Amelika he vavaā

• Hoko 'a Sione Keleni ko e fuofua tokotaha 'Amelika ke takai'ī 'a e māmani 'i he vavaā

• Fuofua 'a'ahi 'a e tāme'a Pilitāniā ko e "Beatles" ki he US

HISITŌLIA 'O MĀMANI

• Kamata e Tau 'i Kōleā (tuku 'i he 1953)

• Pulisi e *The Diary of Anne Frank*

• Na'e hanga 'e ha kau polisi ne 'osi fakamahafu 'o fetukutuku ha kakai 'ul'ulū 'e toko 60,000 mei ha feitu'u ke faka'aonga'ī pē 'e he kau hinehinā

• Tuku atu 'e he Sovieti 'Iunioni 'a e fuofua satelaite loi ko e *Sputnik 1*

• Kapa 'e Fitela Kasitulō 'a e pule'anga Kiupā

• 'Ika'i ola lelei Hono 'Ohoi 'o e Bay of Pigs 'i Kiupā

• Hoko 'a Lēnati Pelesanevi ko e taki 'o e USSR

• Fuofua fakapaaki 'o e pomu mei he ivi faka'ātomī 'i he 'Otu Motu Māsōlō

• Hoko 'a Sir 'Etimani Hilalei (o Nu'u Silā.) mo Tenisingi Nolakei (mei Neipolo) ko e fuofua ni'ihī ke a'u ki he tumutumu 'o Mo'unga 'Evalesi, 'a ia ko e mo'unga mā'olunga taha he māmani

• Kamata hono faka'aonga'ī e televiōni keipolo 'oku fou atu he 'Atalanitiki

• Hoko 'a Nikita Kuluseva ko e taki 'o e USSR

• Hoko 'a 'Iuli Kakalini ('o e USSR) ko e fuofua tangata ke 'i he vavaā; na'ā ne takai'ī e māmani

• Hoko 'a Valentinina Telesikova (USSR) ko e fuofua fefine he vavaā

Fakafuofua 'o e kakai 'i māmani: 2.3 pilliona

3.04 billion

• Fakapaaki 'o e fuofua pomu haitolokenā

• Tau 'i Vietinemi (ki he 1973)

• Langa 'e Siamane Hahake e 'A 'o Pealini (Berlin Wall)

• Hoko e Telstar (US), ko e fuofua satelaite fakafetu'utaki na'e kamata

Tēvita O. Makei
 Siosefa Filitingi Sāmīta (Palesiteni 'o e Siasī, 23 Sānuai 1970)
 Hāloti B. Lī (Palesiteni 'o e Siasī, 7 Siulai 1972)
 Sīpenisā W. Kīmpolō (Palesiteni 'o e Siasī, 30 Tisema 1973)
 'Ēselā Tafi Penisoni
 Hauati W. Hanitā
 Kōtoni B. Hingikeli

- Pulusi 'e he Siasī e fuofua tohi lēsoni efiāfi fakafāmili 'i 'apī (Sānuai)
- Uiu'i 'e fuofua kau fakafafongā Fakavahelahī (29 'o Septemā)
- Tū'uta 'a e kau fuofua faifekau ki Sipeinī (Sune)
- Fakahoko e fuofua konifelenisi fakā'ēlia 'i Manisesitā, 'Ingilani, (27-29 'Aokosi)
- Fā 'a e Teton Dam 'i Kāingalotū, uesia ai ha Kāingalotū 'e toko lauiafa (5 'o Sunē)
- Fakatapui e Tempipale Sao Paolo Palāsīlā, koe fuofua tempipale 'i Saute 'Amelikā (30 'o 'Okatopā)
- Fokotu'u e fuofua siteiki 'i Saute 'Amelikā 'i Sao Paulo, Palāsīlā (1 'o Meē)
- Kamata e ngāue fakafafekau 'i Taileni (Fēpueli)
- Pekia 'a Palesiteni Tēvita O. Makei (8 'o Sānuai); hoko 'a Siosefa Filitingi Sāmīta ko e Palesiteni hono 10 'o e Siasī, tokoni ki ai 'a Hāloti B. Lī pea mo N. 'Elatoni Tena (23 'o Sānuai)
- Pekia 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta (2 'o Siulai); hoko 'a Hāloti B. Lī ko e Palesiteni hono 11 'o e Siasī, tokoni ki ai 'a N. 'Elatoni Tena mo Mallioni G. Lomeni (7 'o Siulai)
- Fakatapui 'a e fale 'ōfisi fungavaka 28 'a e Siasī (24 'o Siulai); ne kamata e fetukutuku mai ki ai 'a e ngāahi potungāue 'a e Siasī 'i Nōvema 'o e tā'u 1972)
- Fanongonongo 'o e founga 'o'u hono fakahoko e konifelenisi lahī (1 'o Sānuai): Sāpate 'uluaki 'i 'Epeleli mo 'Okatopa pea mo e Tokonaki 'i mu'a ai
- Pulusi e tatau 'o e Tohi Tapu 'a Kingi Sēmisi 'a e Siasī (29 'o Septemā)
- Toe hoko atu e ngāue fakafafekau 'i 'Itali (Fēpueli), hili ia hono tā'ofi 'i he 1862
- Foaki ha ni'hi 'o e ngāahi takainga tohi faka-'Isipite 'a Siosefa Sāmīta ki he Siasī 'e he Musiume 'Aati 'o e Kolo Niu 'loké (New York Metropolitan Museum of Art) (Nōvema)
- Tuku atu e kau fuofua faifekau ki 'Initonēsiā (Sānuai)
- Tuku mavahe 'e he Siasī kotoa e Mōnitē ki he efiāfi fakafāmili 'i 'apī ('Okatopa)
- Tali ha ongo fakahā 'e ua ke tānaki atu ki he Mata'itofe Mahu'ingā (3 'o 'Epeleli); na'e toe hiki ia kimui ki he tokāteline mo e Ngaahi Fuakavā (6 'o Sune 1979; vakai, T&F 137; 138)
- Fanongonongo 'o e fakahā 'oku lava ke ma'u 'e he tangata mo'ui taau 'o e matakali kotoa pē 'a e lakanga fakataula'eiki (Sune; vakai, Fanongonongo Fakamafai' 2)
- Fakatapui e 'Ana Tauhi'anga Lekooti 'o e Mo'unga Kalānitē (22 'o Sune)
- Fokotu'u ke ako lea fakafonua e kau faifekau taimi kakatō 'i he māhina 'e ua (Sānuai)
- Kamata hono pulusi e ngāahi makasini fo'ou 'a e Siasī: *Ensign*, *New Era*, mo e *Friend* (Sānuai)
- Fanongonongo 'o e hono fokotu'u 'o e Potungāue Tokoni Fakaeleofēā (7 'o 'Epeleli)
- Fakatapui e siteiki hono 1,000 'i Nāvū, 'Ilinoisī (18 'o Fēpueli)
- Uī ha toe ongo tokoni, na'e uīu'i 'a Siosefa Filitingi Sāmīta mo Tōpui B. 'Aisakesoni ki he Kau Palesitenisi 'Uluaki ('Okatopa); na'e uī 'a 'Alavini R. Taia ke hoko ko e tokoni hono tolū 'i 'Epeleli 'o e tā'u 1968
- Uī 'a Pele S. Sīpāfooti, Palesiteni Lahī 'o e Fine'ofā ke hoko ko e palesiteni 'o e US National Council of Woman (17 'o 'Okatopā); na'a ne ngāue 'i ha tā'u 'e ua
- Kamata e polokalama ngāue fakafafekau fakafaitō'ō (Siulai)
- Fakatapui 'a e Tempipale Uasingatoni D.C. (19 'o Nōvemā)
- Fakatapui e Ngaahi Ngoue Fakamanatu 'o 'Oasoni Haitī 'i he Mo'unga 'Ōlivē 'i Selusalema (24 'o 'Okatopā)

2,930,810

- Kau atu 'a e US ki he Tau 'a Vietinemi
- To'o 'a e "Monkey Law" 'a Tenesii, pea lava ai ke ako'i 'a e liliu ne hoko ki he tangatā (evolution) 'i he ngāahi ako pule'angā
- Lisiate M. Nikisoni, Palesiteni 1969-74
- Hoko 'a Niila 'Amisitulongo ko e fuofua tangata ke lue 'i he māhinā
- Fakataha mai ha kakai 'e 250,000 nai ki Uasingatoni, D.C. ke laka fakahāhā 'i he kau 'a e US 'i Vietinemi
- Fakapoongi 'a Mātini Luta Kingi ko e Sīi
- Tali 'a e Fakalelei Lao Uofulu Mā Onō, 'o tukuhifo ai 'a e tā'u fili ki he hongofulu mā valū
- Sēlati R. Footi, Palesiteni 1974-77
- Fakafisi 'a Palesiteni Lisiate M. Nikisoni ko e me'a fakamā na'e hoko 'i he Uotakeiti (Watergate)
- 'Osi hono langa 'o e ongo taua mā'olunga taha 'i he māmanī 'a ia 'oku 'i he Senitā fe-fakataua'aki 'a Māmani 'i Niu 'oke Siti
- Sēmisi 'Eli Kaata ko e Sīi, Palesiteni 1977-81
- Fuofua puna vaka vavaā
- Tuku ange ivi'i 'ātomi ki he 'eā ko e maumau na'e hoko 'i he fale ivi fakā'ātomi 'i Three-Mile Island
- Fakafiefiā 'e tā'u uangeau 'a e U.S.
- Tū'uta 'a e vaka vavā *Viking I* mo e *II* 'i Māasi
- Pulusi 'e he fa'u tohi ko 'Aleki Heilī 'a e *Roots: The Saga of an American Family*

203,302,031

- Fakahoko e Fuofua Konifelenisi 'i Māmani ki he Ngaahi Lekōtī ('i Sōleki Siti)
- Laka hake he kakai 'e toko 10,000 na'e mate 'i ha mofuike 'i Nikalākua
- Tuli 'a e tokotaha fa'utohi ko 'Alekiānita Solisenitasini mei he Sovieti 'Iunioḡi hili hono pulusi e *The Gulag Archipelago*
- Fakapapau'i 'e he US hono 'ah'ahī 'o ha pomu niutuloni (neutron)
- Foaki ki he Taupo'ou ko Telesā (Mother Theresa) 'a e fakaliāngilangi Nobel Peace Prize
- Tau 'Aho 'e Ono 'a 'Isileli mo 'Alepeā
- 'Osi hono langa e Aswan High Dam 'i 'Isipitē
- Kapa 'e he kau kominiusi 'o pule'i e pule'anga 'o Vietinemi Tongā
- Hoko 'a Makeleta Tatisia ko e fuofua palēmia fefine 'o Pilitāniā
- Fakahoko e fuofua tafa 'o fetongi mafū 'i Saute 'Afiliika
- Mate ha kakai 'e toko 5,000 'i ha ngāahi afā mo e tāfea 'i Pakisitani Hahake
- Tuku 'a e Tau 'i Vietinemi, fakafoki e kau tau 'i he 'Iunaiteti Siteiti
- Ta'ofi 'e he ngāahi fonua ngāahi lolo 'o 'Alepeā hono 'oatu ko ia 'o e lolō ki he 'Iunaiteti Siteiti, 'Iulope hihifo mo Siapani (ki he 1974) ko 'enau poupou'i 'a 'Isileli 'o hoko ai ha fakatamaki ki he ma'u 'anga ivi
- Mate ha kakai 'e toko 780,000 nai 'i ha ngāahi mofuike 'i 'Itali, Siaina, Filipaini, Toake, Palei mo Kuatemala

3.708 billion

Hauati W. Hanitā (Palesitēni 'o e Siasī, 5 'o Sune 1994)

Kōtōni B. Hingikeli (Palesitēni 'o e Siasī, 12 Mā'asi 1995)

- Pekia 'a Palesitēni Hauati W. Hanitā (3 'o Mā'asi); hoko 'a Kōtōni B. Hingikeli ko e Palesitēni hono 15 'o e Siasī, pea tokoni 'a Tōmasi S. Monisoni mo Sēmisi E. Fausi (12 Mar.)
- Fanongonongo 'e he Kau Palesitēni 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā 'a e "Ko e Fāmilī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" (23 'o Sepitemā.)
- Fokotu'utu'u 'a e Taki Fitungofulu Faka'ēliā ki ha kōlomu fo'ou 'e tolu (5 'o 'Epeleli)
- Tokolahi ange e kau mēmipa 'oku nofo mavahe mei he US (28 'o Fēpueli)
- 'Ikai toe ngāue 'aki 'a e fakafongga fakavahelahi; fanongonongo 'o e tu'unga fo'ou ko e Fitungofulu Taki Faka'ēlia (1 'o 'Epeleli)
- Fakamanatu 'e he kāingalotu 'i he māmani 'a e ta'u 150 'o e fononga fakahihofo 'a e kau paonia Māmonga
- Fanongonongo 'o hono langa 'o ha ngaahi tempale iiki (4 'o 'Okatopā)
- Kamata hono tukuatu 'e he Siasī 'a e polokalama Tohihohoko 'Initaneti FamilySearch (24 Mē)
- Konifelenisi lahi faka'osi na'e fai 'i he Tāpanekalē (2-3 'Okatopa)
- Uluaki konifelenisi lahi ne fakahoko 'i he Senitā Konifelenisi fo'ou (1-2 'Epeleli); fakatapui e Senitā Konifelenisi (8 'Okatopa)
- Fakatapui 'o e Tempale Positoni Masasūseti, tempale hono 100 'oku ngāue, (1 'Okatopa)
- Paaki e tatau hono 100 miliona 'o e Tohi 'a Molomonā; Paaki e Tohi 'a Molomonā 'i he lea fakafonua hono 100
- Fanongonongo 'e he Kau Palesitēni 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā "Ko e Kalaisi Mo'ui: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetolo" (1 'o Sānuāli)
- Fakalaka 'a e mēmipa-sipi 'i he toko 11 million (Sepitema); tokolahi ange e kāingalotu 'oku 'ikai lea faka-Pilitāniā 'i he kāingalotu lea faka-Pilitāniā
- Fanongonongo 'o e Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'uma'ū (31 'o Mā'asi)
- Fakatapui 'o e Tempale Nāvū 'Ilinoisī na'e toe langā 'i he ta'u 'e 158 'o hono fakapoongi 'o e Palōfita ko Siosefa Sāmītā mo hono tokoua ko Hailamē (27 'o Sune)

11,068,861

- Fakapaaki ha pomu 'i he fale Fakafonua 'i 'Okalahoma Siti, 'Okalahoma, mate ai ha kakai 'e 168
- Hū atu 'e kau tau 'a e US ki Posinia (ki he 1996)
- Loto e ngaahi kautaha tapakā ke totongi ha \$206 piliona ki ha ngaahi fakamole fakafaito'o ki ha ngaahi palopalema fakaemo'ui lelei tupu mei he ifi tapakā
- Hopo'i 'a Palesitēni Villiami Kilinītoni ki ha ngaahi fai hala mamafa lolotonga 'ene ngāue
- Fili palesitēni vāofi taha 'i he hisitōlia 'o e 'lunaiteti Siteitī; na'e mālohi ai 'a Siasī W. Pusei
- Hili hono puke fakamālohi 'o ha ngaahi vakapuna, na'e hanga 'e ha kau tautoitoi 'o fakapuna kinautolu ki he Senitā Fefakatau'aki 'a Māmani, Niu 'Ioke Siti; Penitakoni, Uasingatoni, D.C.; pea 'i ha lotu 'ata'atā 'i Penisilivēnia; na'e mate ai ha kakai 'e toko 3,000 nai
- Fakahoko e 'Olimipiki Fa'ahita'u Momokō 'i Sōleki Siti, 'lutā

281,421,906 (Apr. 2000 Census)

- Fakafoki hono pule'i 'o Hongo Kongó ki Sialina
- Hoko atu 'e Panamā hono pule'i e Kānali Panamāā mei he 'lunaiteti Siteitī
- Fili e kau 'Aositelēliā ke nau kei tauhi pē 'a e ha'a tu'i 'o Pilitāniā kae 'ulu ki honau fonuā kae 'ikai fili ha palesitēni
- Mofuiki 'i Koapei, Siapani na'e laka hake he kakai 'e toko 5,000 na'e mate ai

6.79 piliona

Tempale Nāvuú, 'i hono toe langá

SIASI 'O
SĪSŪ KALAI
'O E KAU MĀ'ONTONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

TONGAN

32480 890